

(નો પુનઃપ્રાપ્તિ હવે વિશેષ સૂચના નથી તે પુસ્તકો સુમત્ર કાવચાલેવી રોડ ઉપર, ૧
ડિન જોષારામ અથવા એન એમ એન્ડ કંપનીને સ્થાપી, કે નડીઆદમાં વ્યવસાયક
સુદર્શન, એની પાસેથી મળશે)

અંગરેજી ૩. આ. પે

ગરબોગ (ત્રીજી આવૃત્તિ) ... ... થાય છે
મે ડીઝમ જોર અદ્વૈતજમ ૨-૦-૦
યોગમત્ર (આપાન્તર સદીક) પ્રથમા
વૃત્તિનો હક થીજોસોશીકલ પબ્લીકે-
શન ફરને આપ્યો છે ૧-૨-૦
તનેમુદી (સરકૃત મૂલ અને અંગ
રેજી ટીકા) મુખ્ય ગવર્મેન્ટ બુક
ડીપોમાંથી મળશે; હક સરકારને
આપેલો છે ૦-૧૨-૦
શાપાની વાચનમાધા વિશે ... ... નથી
પુરાણ વિશે (નખ (રોકેટોમ એ-
ગીએ કોન વાળો)
મૂર્તિપૂજા, સરકાર, આદિવા
પર તથા માનવવૃદ્ધિ
સુતિમાર સમુદરણ
આપાતર; અમેરિકા
ઓઓમે શીકલ ડીપાર્ટ
નિમેટલ ડીપાર્ટમેન્ટ
મકમા છે, ત્યાં ત
ળી શકે જુદાં અંગરેજી
ન અને આદિજુધમની તુલના
(સંડન જોરી કો) ...
હકનીન એક માયા ...
શંકરનો અદ્વૈત ...
માણુકયોપનિષદ (ગ્રીડપદ્ધતિકાતયા
ગક્રવાધ્ય સાથે આપાન્તર) પ્રથમા-
વૃત્તિનો હક થીજોસોશીકલ પબ્લી-
કેશન ફરને આપ્યો છે. ... ૧-૮-૦
સ્વાદાદમજરી (સરકૃત મૂલ અંગરેજી
ટીકા, હક સરકારને આપેલો છે) ... માય છે
સનાધિશતક (મુલ તથા અંગરેજી
આપાન્તર પ્રથમાવૃત્તિનો હક રા.
રા. ગિરધરભાત દરીલાવ અમ-
દાવાદ એમને, આપ્યો છે ... ૦-૪-૦
ઈંગ્લીશન જોડ શંકર ૩-૦-૦

અંગરેજી વિવેક (આપાન્તર) પ્રથ
માવૃત્તિનો હક થીજો ૫૦ ફરને આપ્યો
ગુજરાતી.
સિદ્ધાશતક ... ... ન
માનતીમાધન (આપાન્તર) ...
ઉત્તરરાગચરિત્ર (આપાન્તર) ...
કાન્તા ૦-૮-
પૂર્વદર્શન ... ... ન
નારીપ્રતિષ્ઠા ... ...
પ્રેમભવન ... ...
સિદ્ધાશતક ૩-૦-
સંક્ષિપ્ત સુવાધ્ય ૧-૦-
જાલવિલામ ૧-૮-
પરમાર્થદર્શન ... ... મક્ર
અબોદો મે ... ...
ગુલા / સિલ ૨-૦-
કલ્પમધુખ ... ... થા
ન્યાય (બાંધકામ) ... ...
ગૂજરાતના કલ્પો ... ... મા
અવબોદન વિશે ઉચ્ચાદ્યાત ...
પ્રાચીનનિગમ (ત્રીજી આવૃત્તિ ધણી
વધારા સાથે) ... ૨-
પચશતી ... ૨-૮-
આત્મનિબળન (પ્રેમભવન, અબોદો
[મ તથા ધીજા પધોનો સ અદ] ૧-
જગવહગીતા મુલ, અક્ષનર્થ ટીકા, રંદસ્ય
રે સ પ્રદાયોના બાધ્ય આધરે) ... ૫-
ચરિત્ર રમાઈસના ઉપરથી; સર-
કારી કેળવણી ખાતાના ડાયરેક્ટર
સાહેબે ધનામ અને લાઈસેન્સરી
માટે ગંજુ ફરેલુ છે; ... ૧-
શીમંત સરકાર મહારાજા સયાજી
ભાયકવાડ તરફથી તથા
થયેલા અથો.
આ મયાળા નીચે જણાવેલા પુસ્તકો મેળ
ની ઇચ્છાનાજોએ વડોદરા દેશાનુકેળવણી
તાના ઉપારને લખ્યું.
[પાછતે પાને જુઓ.

સુદર્શન:

ત્રી.

એડિટર. આનંદરાંકર

માધુભાઈ કુવ. એમ.એ.

એલ. એસ. બી.

(આપ દયા—એક અનેદમાર્ગ પ્રવાસી 'અલ્પનિક મણિભાઈ નથુભાઈ')

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઈતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

—*§*—

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માંગવતમ્.

પુસ્તક '૧૮. અંક ૧.] (માસિક) [ઓક્ટોબર. ૧૮૯૮

અમર આશા.

(શ. રા. મણિભાઈ ઉચ્ચ દાખ.)

ગજલ—ભૈરવી.

કદો લાખો નિઃશામાં અમર આગા છુપાઈ છે. —કદી— ૧
 ખડા ખંજર સનમનામાં રહ્યું હૃદી લપાઈ છે. —કદી— ૨
 જુલાઈ બીંદળી બરની કરી રા રા ખપી દાદી,
 રહી ગઈ વરણની આગા, અગર ગરહન કપાઈ છે. —કદી— ૩
 ધડી ના વસ્ત્રની આવી, સનમ પથુ છેતરી આવી,
 હળવે રાત વાતોમાં, ગમાની એ કમાઈ છે. —કદી— ૪
 અમમ દુનીયા અજાનેના, મુસીબત ખોડનાં ખંજર,
 કનસમાં એ કદમ ખોડી ઉપર ક્યામત ખુલાઈ છે. —કદી— ૫
 શમાપર જાણ પરવાના, મરે દીરી ઉપર ફરકાદ,
 અમમ ગમતી ખરાબીયા મજેરી લુલાઈ છે. —કદી— ૬
 કદા દરુનું કદા ધાતુ, કદોઆ સદ્ સમાઈ છે,
 પરીને છુપેવાનો મન, દિલગરની દુલાઈ છે. —કદી— ૭
 અહરનું નામ લે શોધી, દુરત પૂમે ખુશીથી તું,
 સનમના દાયની છેલી દકીકનની રક્ષાઈ છે. —કદી— ૮
 સદા દિલના તડપવામાં સનમની રાહ રોગન છે,
 તડપતે વરતાં અંર ખરી માયક સાંઈ છે. —કદી— ૯

અમીમાં આવીને હશે. ગુણોપર આકર્ષી થઈ જ
 ગુણોના ખારથી, ખમતા જાદન, ગુણને નાનાઈ છે—કદી—૯.
 હજારો જોલિયાઈ મુરશિદે ગયા આગમાં ફાળી,
 ન જુલા તે ગુલા જોવી કનાઓ સખત ગાઈ છે—કદી—૧૦

‘સુદર્શન’ ના આશ્રય અને પ્રવર્તક—

રા. રા. મણિલાલ નલુભાઈ

“The fountains of divine philosophy
 Fled not his thirsting lips, and all of great,
 Or good, or lovely, which the sacred past
 In truth or fable consecrates, he felt
 And knew” —Shelley

“All greatness is formative” —Goethe

“મનસ્વી કાર્યાર્થી ન ગણયતિ દુઃખ ન ચ મુતમ્”—મૃત્યુંજયઃ

“જુદિ હુવતિ એને નાથે અવિત છે વિશ્વદેવતા વિનાશ એવું કામ હેત નહિ.
 વસ્તુમાન રૂપાન્તર લેતીજ આત્મી જલ્પ છે, અને અરણ્ય એ રૂપાન્તર પ્રીતિ આપે છે એક
 મુકામ વિશ્વ ન્યતામાં ફરવેલો છે.”—૧ ન મણિલાલ નલુભાઈ

‘રસિકાં નન કંગો અંધ શોક’

નર્મદ

“The world of scholars will deeply mourn the sad death of Professor Manulal N. Divedi. India, which in ages past, was the envied land of philosophers and poets, is, at present, sadly wanting in men who have made the pursuit of Truth their sole and all-absorbing end in life. She is rich in politicians and social reformers, though here too, the purer and higher type is not sufficiently large, but she is much deficient in men of letters and philosophers. Those who spend their lives in philosophic thought, in seeking light, in the inward recesses of their mind,

for the solution of those higher problems of life and death, and adorn the literature of the world with the result of their sublime speculation, represent the highest type of philanthropy and humanity. In this class of world-benefactors, a respectable place must unquestionably be accorded to the late Professor Dvivedi.

The Indu Prakash

તેર વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાતી વાચક મંડળને પોતાની ભવ્ય બુદ્ધિ અને કલ્પનાનો પ્રસાદ આપી, ગુજરાતનો—આ ભૂમંડળનો—એક સદાનુ આત્મા તો ૧લી ઓક્ટોબર સને ૧૮૯૮ ને રાજ્ય મધ્યસ્થાનને પરલોકવાસી થયો. એના જવાબી ગુજરાતને અપાર ખોટ પડી છે, અને એ ખોટનું યથાર્થિત વર્ણન કરી શકે એવી કલમ પણ પાછળ રહી નથી. ‘પ્રિય-વદાના’ મધુર વાક્યોદ્વારા વાચકને પ્રાચીન રીતિરિપતિ ઉપર રચિ ઉત્પન્ન કરી, પાછળથી એજ વસ્તુ વિચારપુરઃસર અવલોકવાનો ‘સુશીન’ માં એ મહાત્માએ એક ઉદાર પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો, પણ એ પ્રયત્નનું ફક્ત પરિપક્વ થતા પહેલાં તો એને અત્રેથી આ-લી જવું પડ્યું! મનુષ્યકલ્પમાં ધર્મશાવનાના જે ગૂઢ પ્રવાહો સતત વહ્યા કરે છે તેને પ્રત્યક્ષ કરી આપવાના ‘મોખા મંત્રો’ રા. રા. મણિલાલનેજ વિદિત હતા. અને એ મનો ભણી પ્રાચીન વહનમાર્ગમાં ગુજરાતનો જે નૂતન ધર્મપ્રવાહ એમણે પ્રવર્તાવ્યો છે તે અનેક વર્ષો સુધી રા. રા. મણિલાલનું નામ કાષ્ઠમ રાખશે—એ નિઃસંદેહ છે. આ જલ પ્રથમ પે-કથી કલ્પિત હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેને શુદ્ધ કરવાનો ક્રિયા એ વિદ્વાનો ગાન થો-ડા વખત ઉપરજ આરંભી હતી. પરંતુ એ અર્થ સિદ્ધ થવાને કેટલોક વખત નોંધજો, તે પહેલાં તો ગુજરાતનું હૃદય એ વિગતી નીવડ્યું. હવે શરૂ કર્યું. ૧ વિશ્વવંચરમાં એમનું છે. નિયંત્રાનો આ આકરમાં મનાવમાં રો નિગૂંદ દેવ સમાજેલા હશે એ મનુષ્ય બુદ્ધિ દ્વારા શકે એમ નથી. આપણું ભવિષ્ય એને સોંપી વર્તમાનમાં રહી આમ કર્તવ્ય કરવાનો યોગદે-ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ છે. રા. રા. મણિલાલનો પણ એજ ઉપદેશ છે; તો હવે એ મ-રતનના આત્માને આપણા આત્મામાં જાગ્યું રાખવો, અને એ આત્મા નિમ્ન ‘બુદ્ધિ’ ઉત્તમ તરફ પ્રમાણ કરવું હતો તેમ આપણા આત્માને પણ એજ પંથે ચલાવવો એ-જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

“ Weep not for death,
 'Tis but a fever stilled;
 A pain suppressed,—a fear at rest,
 A solemn hope fulfilled,
 The moon-shine on the slumbering deep
 Is scarcely calmer.—Wherefore weep ?

Weep not for death !

The fount of tears is sealed,

Who knows how bright the inward light
To those closed eyes revealed ?

Who knows what holy love may fill

The heart that seems so cold and still "

“ મગને આજ, પ્રેમની કથક છાધરે, મગને આજ—પ્રેમની ”

પૃથિવી રહી છવાઈ,

પરવતો રવા નાહી,

સચગચરે ભરાધરે—મગને ૧

ભૂત ને ભવિષ્ય ન્યા,

વર્તમાન મરૂં થયા,

એકમા અને રણારે—મગને ૨

એ આત્માને ભૂન અને ભવિષ્ય મગી જઈ સર્વ વર્તમાન ઘણું રહ્યું । સમસ્ત વિશ્વમા દિવ્ય પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર થયો । એમ સંગજી હૃદયનું સમાધાન કરતું,—એમના વિશાળ અને ગંભીર સિદ્ધાન્તોનું મનન એજ એમના આત્માનું ઉત્તમોત્તમ સ્મરણ છે એમ માની એમણે કહેલો “ ધર્મ-ગૃહ-રાત્ર્ય-અને સાહિત્ય-એમના સ્પર્શ અને મૂળધનો વિચાર ” દુકામો વિચારી જવો,—એટલુંજ પ્રત્યક્ષ રહ્યું છે ।

(૧) ધર્મ એ મનુષ્યના આત્માનું જિડામા જિડુ રહેત્ય છે, અને એના ઉપર એની સર્વ પ્રવૃત્તિનો આધાર છે ધર્મ સાથે તે પ્રવૃત્તિ સારી એટલે સારી પ્રવૃત્તિ ત્રિદ્ધ ક્ષેત્રમા માટે, અને તે દ્વારા જનમગ્ધવનાં ગૃહ-રાત્ર્ય વગેરે સર્વ જગોને આરોગ્ય અને ખેલ અર્પવા માટે, ધર્મની પરિશુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે આ પરિશુદ્ધિનું મુખ્ય સાધન પ્રાચીન આર્યોત્તમા પ્રવર્તતી અદ્વૈતભાવના છે આ અદ્વૈતભાવના—જે ‘ વેદાન્ત ’ નામે જોળખાય છે તે—કેવલ ‘ શુદ્ધ તર્ક જલ ’ રૂપ ન હોના, ‘ પ્રેમ ’ (Love) અને “ કૃતંધ્ય (Duty) ના મનોહર સ્તંભ ઉપર રચાએલી બધી છમારત છે ‘ પ્રેમજીવન ’, ‘ અભેદોર્મિ, ’ ‘ અભ્યાસ, ’ ‘ પ્રાચીન અને આધુનિક વેદાન્ત, ’ ‘ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો વેદાન્ત ’, ‘ યાદિ અને યોગેશ્વરે એમના સિદ્ધાન્તના પ્રતિપાદક છે ‘ રા, રા ’ મહિલાય પોતે શુદ્ધ તર્ક જલના પણ મારા અભ્યાસી હતા, એ એમના ‘ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ‘ વૃત્તિપ્રભાકર ’ વગેરે ગ્રંથો રચ્યા પ્રતીત થાય છે ધર્મથી નીતિને જુદી પાડી, નીતિના પાયા ઉપર સર્વ વ્યવહાર રચવાનો પ્રયત્ન કેટલાક વિદ્વાનો પ્રેરે છે, પણ તે પ્રયત્ન અશાસ્ત્રીય અને વૃથા છે એમ રા રા મહિલાય વારવાર કહે છે લખે છે કે “ આજે એમ રચ્યા રીતે માનિએ છિએ કે ધર્મ સજીવ પ્રાઈ પણ નિશ્ચય થયા વિના એટલે કે જીવિતના હોશિયા નિશ્ચય થયા વિના નીતિની રચનાજ અશક્ય નથી ધર્મ વિહીન નીતિ મનુષ્યને એક ભયોગી યત્ર કરતો વધારે સારૂ જનાવી

શકે એ શંકાવાળું છે. " નીતિના વિષયમાં " *Female Character* " ને આધારે 'ચૌરિ-
ત્ર' નામનો એમણે ગ્રંથ રચ્યો છે—જે મનન કરવા યોગ્ય છે. ધર્મના વિશેષ ગ્વરૂપ માટે રા.
મણિલાલ 'અધિકાર ભેદ' ની વ્યવસ્થા માનતા; અર્થાત્ સવ ધર્મના સ્વરૂપો 'અદ્વૈતભવના'
એ પહોંચવાના પગથીયાં છે એમ એ પ્રતિપાદન કરતા. પ્રાચીન ધર્મ ઉપર રચિ ઉ-
પજવવા માટે ગ. મણિલાલે એક જાણવા જેવું સાધન વાપર્યું હતું, જેનું પ્રયોગન સિદ્ધ
થતાં એમણે એ દૂર કરી દીધું. આ સાધન તે રા. મણિલાલનો 'પ્રાણવિનિમય,' ના-
મનો ગ્રંથ હતો. 'પ્રાચીન' તેટલું જ્યેમનું સંગ્રહ એવો સામાન્ય પ્રવાહ કેળવાએલા જ-
નોમાં એક વખત પ્રવર્તતો. તેને મેરમેરિટ્ઝ ('પ્રાણવિનિમય') ના પ્રયોગો કરી એમણે
ખોટો પાડ્યો. પણ પ્રાકૃતજનો માટે 'પ્રાણવિનિમય' ની લાલસા ભયંકર છે એમ નિશ્ચય
કરી પાછળથી એમનું સમસ્ત જીવન એમણે 'રાજયોગ' ની સેવામાં ગાળ્યું. કુદ્ર આત્મા-
ઓના કેટલાક અનુભવ પછી, " સિદ્ધિઓ " ઉપર એ વિદ્વાનને એવો તિરસ્કાર ઉપજ્યો
હતો કે 'પ્રાણવિનિમય' નું પુસ્તક પુનઃ પ્રસિદ્ધ ન કરવું એવો પાછળથી એમનો નિશ્ચય
હતો. જાતિભેદની બાબતમાં ગ. મણિલાલ મધ્યમમાર્ગી હતા. 'જ્ઞાતિ શ્રેદનેલેન ક્રિમ'
એ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી, અર્વાચીન હિંદુસ્થાનમાં પડેલી અમુખ્ય નાત જાતના ભેદ ન-
રફ ખોતાનો તિરસ્કાર દર્શાવતા. 'ગુજરાતના કાહણી' એ નામના એક લઘુ લેખમાં આ
જાણી જાતિઓના એકીકરણ તરફ રા. મણિલાલનો યત્ન છે. આ સાથે, 'વર્ણમંકર' ની
એ તદ્દન વિરુદ્ધ હતા—એટલે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર ભેદ એ આવ-
શ્યક માનતા.

(૨) ગ. રા. મણિલાલની 'ગદભાવના' ધર્મભાવના—એટલે અદ્વૈતભાવના—ને આ-
ધારે ધડાએલી હતી. અને આ વિષયમાં 'નારીપ્રતિષ્ઠા,' નામનું એક નહાતું પણ અર્થ મ-
રુપર પુસ્તક એમણે ઘણા વર્ષ ઉપર લખી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એ પુસ્તકે ગુજરાતી વાચક
મંડલને જુદી જ વિચારશ્રેણી ઉપર ચડાવ્યું. 'સુધારા' ની એટલે 'સ્ત્રી પુરુષના સમાન
હક' ના સિદ્ધાન્તની ખામી જતાવી, 'નારી' તરફ આપણું—પુરુષનું—શુ કર્તવ્ય છે એ
સમજાવ્યું. સ્ત્રી અને પુરુષ એણે દ્વૈત વખતુન. નથી, ઉભય મળીને એક અદ્વૈત છે, અને
ઉભયનું પરસ્પર કર્તવ્ય છે, 'હક' નથી, અને લગ્નગ્રંથિ એ પવિત્રગ્રંથિ છે એટલે વિધ-
વા પુનર્વિવાહને અવકાશજ નથી—આ રા. મણિલાલનાં પ્રકૃતવિષયનાં સર્વ વચનોનો સાર
છે. નારીપ્રતિષ્ઠા સળધે " *Mill-Subjection of women* " અને " *Tennyson:
The Princess* " એ બે ગ્રંથના ઉપદેશ વચ્ચે એટલે તદ્દાવત છે એટલે કેટલાક 'સુધારા
વાળા' અને રા. મણિલાલ વચ્ચે છે, દાલના હિંદુ સંમારમાં ઘણે ભાગે જોવામાં આવતી
નારીસ્થિતિ કાયમ રાખવા રા. મણિલાલની ભૂવામણ છે એમ 'પ્રાચીનો' કે 'નર્વીનો'
એ બેમાથી એક, પણ પક્ષવાળા માનતા હોય તો તે જાનિ છે.

'For woman is not undeveloped man.

But diverse: could we make her as the man,

Sweet love were slain his dearest, bond is this,

Not like to like, but like in difference'

" Dear but let us type them now
In our own lives, and this watchward rest
Of equal, seeming either sex alone
Is but itself, and in true marriage lies
Nor equal nor unequal each fulfils
Defect in each and always thought in thought,
Purposc in purpose, will in will they grow,
The single pure and perfect animal,
The two-willed heart beating, with one full stroke,
Lie "

એ ટેનિસનની પંક્તિઓ તો " બ્રી ધરતી દેવી છે, પુરુષ બ્રહ્માનો રાજા છે " એ
રા ગ ગાંધીનાનું મુદ્ર—બંધ એજ ગભીર તત્ત્વનું દૃઢમ રાષ્ટ્રોમાં પ્રતિધાન છે,
અને મને પાત્રો તાની બાપામાં હમેશ માટે પ્રથમ સ્ત્રી જશે એમ સમજાય છે

(૩) 'રાજ્ય' ના વિષયમાં રા મધિવાયને બહુ રચિ નહતી. ઇન્ડિયાન નેશનલ
કોએમનો પ્રયત્ન હાલ ચાલતી ગીતનુસાર ઉત્તમ છે એમ સમજી તે પસંદ કરતાં, તથા તે-
માં કાષ્ટક માલક બાગ પછુ વેના પછુ વર્તમાન સમયની 'વ્યક્તિ પ્રધાન' રાજ્ય નીતિ એ
મના હદયને ગિયકુલ ન મમતી, અને અનુભવ થતાં 'ઇતેકશન' ના કોશ કલ્પ
અદ્વૈત જ્ઞાન અને વિગ્રાધી છે એમ મણી એ વિષયમાં પોને વારવાર કટાક્ષ દર્શાવતા "પૂ-
ર્વ અને પશ્ચિમ" એ પુસ્તક 'રાજ્ય' ના વિષયમાં મૂકી સમાવ. પણ એમાં પણ બાગે
' પૂર્વ' અને 'પશ્ચિમ' ની ગાયનાઓનું રપછીમરણ છે

(૪) 'સાહિત્ય' ના વિષયમાં—એટલે કવિ તરીકે તથા અવલોકનકાર તરીકે—પણ
ગુજરાતી બાપાને એમણે જાતુમ એવા જાતુકી છે એમના 'માવતી માવત' તથા 'ઉત્તર-
રામ ચરિત' ના બાપાન્તરોમાં એમનાં કાવ્યરસનું જ્ઞાન સારી રીતે યાજ છે અને જો કે-
ટલેક રચને 'સંસ્કૃતમય' ગુજરાતી જોવામાં આવે છે, તો તેમ થવાનું પ્રારણ મૂલની
'સંસ્કૃતમયતા' શિવાય અન્ય નથી 'કાન્તા' નાટ્યને આપણાં 'સંધ્યાનુભવ રસિક'
કાવ્યોમાં પ્રથમ પદ મળ્યું છે, અને તે ગુજરાતના એક પ્રતિષ્ઠિત પરીક્ષકને હાથે, એટલું
કહેવું બસ છે આ ઉપનાત 'પ્રેમશયન' 'અબોદોર્મિ' તથા 'સુદર્શન' માં વખતો વ-
ખત પ્રસિદ્ધ થતાં એમનાં કાવ્યો 'સ્વાનુભવ રસિકતા' ની અપ્રતિમ ઉદાહરણો છે. ઉત્તમ
અને પ્રગલ્ભ રસ તરંગોથી ઉભરાતા એ કાવ્યો ગુર્જર પ્રવનને મુખે અનેક વર્ષો પર્વન્ત ર-
હે એમ લાગે છે

" Thoughts that inspire and mould our inner life,
Strengthen to bravely bear amid world-strife

And one large Hope, full-orb'd as summer sun,
That souls shall surely meet when Life is won !

So round thy memory we our thanks entwine
Men are the better for these songs of thine :

સાહિત્યના વિષયમાં એમની હેઠી કૃતિ 'વૃત્તિદાયતાર' અથવા 'પ્રતિવાદપ્રધાન' કરીને છે—જે પ્રસિદ્ધ થઈ આગે છે. જલમાં 'સુભાગસિંહ' પણ સ્મરણ રાખવાલાયક અન્ય છે. નવલ કથાના અન્ય તરીકે કદાચિત્ 'ઝોની' જેનું 'શુવાગમિદ' અનુકરણ છે તે પ્રથમ વર્ગમાં ન મૂકી શકાય તો પણ એના કેટલાક પેરેઅદિમાં જે છવન બધું છે તે વાંચનારને સચેત કર્યા વિના રહે એવું નથી. મૈત્રી પણ આપતું, ઉદાત્ત, અને ઓજાવાળું છે. કાવ્યના અવગોઠનકાર તરીકે રા. મણિલાલનું સ્થાન જરા મદ્દમતાથી નક્કી કરવાનું છે. આ વિષયમાં એમનાં સામાન્ય મંત્રો 'નિદાસા બાધ' છે. 'પરિ અંતરેલુથી આપણા અદૃત વેદાન્તનો ઝડો ઉપારનાર આ વિદ્વાન કવચિત્ કિશ્કિર્જોનિદિ' યા પાશ્ચાત્ય વિચારનો જેમાં ઝંખિ ઝાખો પણ આભાસ થતો હોય એવાં કાવ્યોમાં આસ્વાદ ન લઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે વળી આ સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે: કેટલાક જોનાને ખાતર સંદિહાર પરમાત્માનું દર્શન ધાય છે તો કે ટમાકને આન્તર જગત્સારા ધાય છે. એ જે પક્ષમાં રા. મણિલાલનું વલણ આ ખીજ પક્ષ તરફ હતું. અને તેથી એમનાં કાવ્યોમાં 'સંદિ સંદેષ' ધોડુ આવતું, અને એમના કાવ્યપ્રત્યયના ધોરણમાં પણ વિચારને અધિક પદ મળતું. આથી કાવ્ય કરતાં વિચારના અવગોઠનકાર તરીકે રા. રા. મણિલાલ વધારે હિમ્વચાન લોગવે છે. અને આ બાબતમાં એમની ખરાબરી કરનાર આપણને કદાચ એક કરતાં વધારે લેખક મળી શકે એમ 'સાગત' નથી. 'કવિ દક્ષપતંગ' તથા 'નર્મદાશંકર' ઉપરનો એમનો આટિકલ, અમુક આન્તર તત્ત્વો લઈ તે વડે જાહેરના સ્વરૂપો ખુલાસો કરવાની અવગોઠન પદ્ધતિનું ઉત્તમ દર્શન છે. તથા 'સુમદ્દતના લેખકો' એ મયાળા નીચે લખાએલો આટિકલ એમની વિશાળતા અને વિચારશીલતાનો હમેશનો પૂરવો છે. આ સિવાય રા. મણિલાલની અવગોઠન શક્તિનો એક બલ્ય નમૂનો—જે 'ધર્મ' ના વિષયમાં પણ ગણી શકાય—તે પ્રાચીન કાળથી આરંભી આજ પદ્ધતિના ભરતખંડનો વિચાર પ્રવાહના કૃતિદાસ રૂપે લખાએલો 'સિદ્ધાન્ત-સાર' નામનો અન્ય છે—જે એમના દરેક વર્ષ ઉપરના મંદવાડ સમયે—“દેસના આધાર રૂપ વૃક્ષનો ભંગ થવાનો સંભવ દેખી”-રચાયો હતો. આ અન્યમાં બાબતો ચમત્કાર એવો છે કે તે દ્વારા, પ્રાચીન ભરતખંડનું પ્રત્યક્ષ દર્શન ભેટી અન્યકતાની પ્રતિભા અનાધારે વાચકના આત્મામાં સંક્રાન્ત થાય છે. અને આરંભમાં મૂકેલી અને નીચે ફરી એક વાર દોડેલી શૈલિની પદ્ધતિએતે રા. રા. મણિલાલને સંજયે પ્રેરણાવાનું મન થઈ આવે છે.

“ The fountains of divine philosophy
Fled not his thirsting lips, and all of great,

Or good or lovely, which the sacred past

In truth or fable consecrates, he felt

And knew." He felt! એમાંજ રા. રા. મણિલાલનો અનન્યસા-

ધારણુ પ્રગાવ છે.

રા. રા. મણિલાલનાં ગુજરાતી પુસ્તકોમાં આ ઉપરાંત 'શાળાનું શિક્ષણ' સુધારવા માટે લખેલા કેટલાક નિબંધો તથા 'બાલવિલાસ' નામનો એક હૃદયહરણુગ્રન્થ તથા શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડના આશ્રય નીચે પ્રસિદ્ધ થયેલો પ્રાચીન ગુજરાતને લગતાં તથા ખીન્નાં કેટલાંક પુસ્તકો છે.—તેની નોંધ લેવા જતાં અત્રે વિસ્તાર બહુ થઈ જાય એમ છે. અંગ્રેજીમાં રા. મણિલાલે રાજયોગ, 'અદ્વૈતક્રમ ચોરમોનિર્ગમ', 'યોગસૂત્ર', 'માંડુક્યોપનિષદ', ધર્મિરશત શ્લોક, તર્કકામુદી, સિમ્બોલોજી, હિંદુગ્રન્થ વગેરે લેખો લખેલા છે. પરંતુ એમના ધણાં ખરાનો સાર એમનાં ગુજરાતી પુસ્તકોમાં આવી જાય છે, એટલે એ સંબંધનાં અત્રે વધારે વક્તવ્ય રહેતું નથી. એટલુંજ કહેવું બસ છે કે એમનાં અંગ્રેજી પુસ્તકોએ એમનું તેમજ ગુજરાતનું નામ દેશ-પરદેશ અમેરિકા સુધી પ્રસિદ્ધ કર્યું. અને એક વિદ્વાનને મુખે એમના સંબંધમાં એટલે સુધી ઉદ્ગાર નીકળ્યો કે: "Nor does Poona or Bombay contain any Shastree", with clearer conclusions on Hindoo Theology and Philosophy, better command of lucid language, or ideas more enlightened and profound than Mr. Manlal Nabhubhai Drivedi.....whose book just published on the Raja Yoga ought to become widely known in Europe, and to converse with whom has been a real privilege."

(Sir E. Arnold)

આ પ્રમાણે રા. રા. મણિલાલના સિદ્ધાન્તોનો હુકામાં સાર છે. દેને એ સિદ્ધાન્તોના સ્વરૂપ ઉપરથી તેમજ તેને પ્રતિપાદન કરવાની પદ્ધતિ ઉપરથી, રા. મણિલાલની જુદીના ખાસ ધર્મો શા હતા એ વિચારવાનું છે. જે. જુદી આપણા અવધોક્ષનનો આજ વિષય છે એની ગહના અને જલ્પના તરફ જોતાં એ સંબંધી એકદમ વિચાર-બાંધવો એ જરા સાહસ જેવું છે. છતાં નિર્વિવાદ રીતે સ્વીકારાઈ શકાય એવા કેટલાક સુજો આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે, તો એનું હુકાણુંમાં કથન કરી જવું એ અયોગ્ય નહિ ગણાય. રા. રા. મણિલાલના સર્વ સિદ્ધાન્તોને એકત્ર કરી એમનો પરસ્પર સંબંધ તપાસતાં જણાય છે કે એ વિદ્વાનના હૃદયનું વલણ (૧) પ્રાચીનતા અને (૨) શાસ્ત્રીયતા (Scientific ના અર્થમાં, theoretic ના અર્થમાં નહિ); તરફ હતું, આ ઉપરાંત ખીન્ન એ ધર્મો પ્રતીતિ ધાવે છે (૩) વિશાલતા અને (૪) ઉદ્દેશનું એકત્ર (Unity of purpose) એ છે. આ સર્વની 'ધર્મ, ગૃહ, રાજ્ય અને સાહિત્ય' ના વિષયમાં રા. રા. મણિલાલ ઉ-

* 'સ્પાલ્ડા' નામના એક જીવ ગ્રન્થ અંગ્રેજી ટીકા સાથે એમણે તૈયાર કર્યો છે. તે ગોમ્મે સંસ્કૃત સીરીઝમાં પહોંચી યોગ્ય વખતમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

પર શી ગી અસર યદ્ય એ જોઈએ. (૧) ધર્મ અને ગૃહના વિષયમાં પ્રાચીનતાને સંપૂર્ણ અપકાર હતો સાહિત્યમાં વિષયમાં પણ બહુધા હતો. અને તેથી એ ત્રણ વિષયમાં રા. મણિલાલની કૃતિઓ સંખ્યાબંધ છે અને ગ્રંથમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. રાજ્ય પદ્ધતિ હોમ નેવી આદિ છે તે સર્વથા અધ્યાત્મીન હોવાથી એમાં રા. મણિલાલની બુદ્ધિને વિચારવાનો પ્રસંગ થોડો હતો અને તેથી ઉપર જણાવ્યું છે તેમ એમણે આ વિષયમાં બહુનું થોડું લખ્યું છે. (૨) શાસ્ત્રીયતા—જેને વિચારગીચતા પણ કહી શકાય—એ આ બુદ્ધિનું ખીજુ લક્ષણ હતું. જો કે શુદ્ધ તર્કગણને એ નિદે છે, તથા અધિકારભેદની વ્યવસ્થા ગાને છે તોપણ ધર્મનું યથાથ સ્વરૂપ સમજવું, 'હવિતના ઉદેશનો નિર્ણય કરવો,' અને આ રીતે જ નિર્ણય આવે તે ઉપર નીતિની સ્થાપના કરવી એવો સાધારણ રીતે રા. મણિલાલનો સર્વ પ્રતિ ઉપદેશ છે. રા. મણિલાલથી ગુજરાતને જે અતુલ લાભ થયો છે એમાં વિચારને જાગૃત્ કરવાના એમના પ્રયત્નની પ્રથમ ગણના છે. યુક્તિયુક્તમુપાદેય વચનનું ચાલકાદાપિ અન્યત્તૃણમેવ ત્યાજ્યમપ્યુક્તં પદ્મજન્મના ॥ * એવસિદ્ધ વાક્ય રા. રા. મણિલાલનો 'ઇન્ટેલેન્સ ઓફ શકર' ને આરભે સ્વીકારેલો સિદ્ધાન્ત છે. હાલ જે નીતિ પ્રવર્તે છે તેનું આખો મીઠી અનુસરણ કરવું, વા સામાન્ય બુદ્ધિમાં જે આવે તે શાસ્ત્રીય વિચાર ક્યાં વિના ગ્રહણ કરી લેવું એ એમને સર્વથા અનિષ્ટ છે. અને આ વૃક્ષ-બુદ્ધિને લીધેજ એમણે નીતિના આચાર કરતાં નીતિના વિચાર ઉપર ગુજરાતનું અધિક લક્ષ્ય એમણું છે; એમ ખતાવીને—અને તે યથાર્થ રીતેજ—કે વિચાર હશે તો આચાર આપશે. પાછળના વખતમાં 'કર્મ' કરતાં કરતાં અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર એમણે વિશેષ ભાર મૂક્યો. પણ ઊંડી દૃષ્ટિએ તપાસતા આ જ સિદ્ધાન્ત વચ્ચે વિરોધ નથી. અને વિરોધ માનીએ તોપણ, અને તત્ત્વજ્ઞાનનો દુરુપયોગ જોતાં પાછળના સિદ્ધાન્તમાં કેટલુંક સત્ય જાણે છે તોપણ, એટલું તો ખરું કે રા. મણિલાલની મહત્તા એમના પૂર્વના સિદ્ધાન્ત-માંજ રહેલી છે. ગુજરાતમાં અતિ 'પ્રાચીનો' જેને કર્મ દહે છે તે તો અનેક, વર્ષો સુધી થયાં. હવે સમય વિચારનો, તત્ત્વજ્ઞાનનો છે. અને અધિકાર ભેદ કર્મ અને વિચાર વચ્ચે નથી, પણ વિચારનાંજ નૂત્તાં નૂત્તાં સ્વરૂપો—ખરી ભક્તિ, ખરું જ્ઞાન વગેરે—વચ્ચે છે, હવે 'ગૃહ'ના વિષયમાં આ શાસ્ત્રીયતાની શી અસર યદ્ય છે તે જોઈએ. ધર્મના વિષયમાં રા. મણિલાલની અસર નેટલી સ્પષ્ટ છે એટલી ગૃહના વિષયમાં નથી એમ કદાચિત્ કેટલાક માનશે. એટલું ખરું છે કે આચાર અને વિચારની સંબંધ પણી નિકટ હોઈ, આચારની વિચાર ઉપર કેટલીક વાર અસર થાય છે; અને વિચારમાં ફેરફાર થતા પહેલાં આચારને ખદેલવાનો માર્ગ કેટલેક અંશે લેવાની જરૂર પડે છે. પણ, થણે ભાગે વિચારદ્વારા આચાર સુધારવાનું ધોરણજ શાસ્ત્રીય છે. એ કે વિચાર સામાન્ય જન માટે કઠિન માર્ગ છે, અને કાર્ય સાધવામાં એ પદ્ધતિ જરા ધીમી થઈ પડે છે ખરી, છતાં કહેવું જોઈએ કે એ રીતે મેળવેલો જયજ ચિરસ્થાયી નીવડવા સંભવ રહે છે. આમ હોવાથી ગૃહના વિષયમાં હાલ નિષ્ફળ નેવી

* ('યુક્તિ યુક્ત' કહેતાં વિચારવાળું—એવું વચન ખાસક પાસેથી પણ ગ્રહણ કરવું; અને એથી હલકું એટલે, યુક્તિ રહિત અજ્ઞાનને કહ્યું હોય તથાપિ ત્યાગ કરવું.)

દેખાતી રા. મણિલાલની પ્રવૃત્તિ સામે ગાળે સફળ નીવડશે એમ આશા છે. અત્યારે તો એટલું કબુલ કરવું પડશે કે 'નારી પ્રતિષ્ઠા' ની અસર 'નવીનો' ની ભૂલ ગતાવધા ઉપરાંત 'પ્રાચીનો' ને સ્વકર્તવ્યમાં દોરવા તરફ થોડીજ યશ છે. રાજ્યના વિષયમાં શાસ્ત્રીયતા પ્રાચીનતાની સાથે જોડાઈ જીવવાથી—પ્રાચીનતાની માફકજ નિરવકાશ નીવડી. સાહિત્યમાં એ શાસ્ત્રીયતા સ્વયં વિચાર રૂપ હોઈ, એમને કવિ તરીકે વિચારપ્રધાન કાવ્ય તરફ, અને અવલોકનકાર તરીકે કાવ્ય પરીક્ષામાં વિચારને અધિક પદ આપવા તરફ દોરી ગઈ. પરિણામ છેક જોડાઈ આવ્યું છે એમ કોણ કહી શકશે ?

(૩) વિશાલતા એ આ જીવિતું ગ્રીષ્મ લક્ષણ છે. આ વિશાલતા વિષયની પસંદગીમાં અને એક પ્રકારે પ્રત્યેક વિષયની પરીક્ષામાં સમૃદ્ધ પ્રકારો છે. રા. રા. મણિલાલના ગ્રંથોમાં મનુષ્યજાનના અનેકાનેક વિષયોનો સમાવેશ છે.—જે સિદ્ધ કરવાને એ ગ્રંથોની દીપ આપવી એટલુંજ બસ છે, જેમાંથી ઘણાંપણનું પરિગણન ઉપર યશ મળે છે. પ્રત્યેક વિષયની પરીક્ષામાં જે વિશાલતા પ્રતીત થાય છે તે વિષયને અનેક દૃષ્ટિજિંદુથી વિચારી જોવાની વિશાલતા નથી, પણ એકજ બાજુ વિશાલ દૃષ્ટિએ અવલોકવાની વિશાલતા છે. આ વિશાલતા સિદ્ધાન્તસાર, ઔદતિગ્રમ, ધીમદ્ ભગવદ્ગીતા ઇમિટેશન એફ શંકર વગેરેના ઉપોદ્ધાતા, 'શુભરાતના લેખકો' વગેરે લેખોમાં સ્પષ્ટ છે. વાંચનારની પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ કરવાના હેતુથી રા. રા. મણિલાલને હાથે વસ્તુની એકજ બાજુ ઉપર કેટલીકવાર ભાર મૂકવામાં આવેલો. પણ આ પદ્ધતિ સદોષ છે એમ કહેતા પહેલાં એટલું જરા ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે રા. મણિલાલનો ઉદ્દેશ પદ્ધતિ (Scholar) માં અપવાદો નહિ પણ એક ઉપદેશક (Teacher) થઈ શુદ્ધ જનમંડલના આચાર વિચાર ઉપર અસર કરવાનો હતો. (૪) ઉપદેશ વિચારવાનું લક્ષણ તે રા. મણિલાલના ઉદ્દેશની એકતા છે. ગાત્ર કીર્તિની ગૃહાધી દોરાઈ જઈ અનેક વિષયો અચંચત અનેક ગ્રંથો રચનાર વિદ્વાન ગમે તેમ ગમે તેવા વિષયો પસંદ કરે અને જુદે જુદે સ્થળે જુદે જુદે રૂપે ભાસે એ સ્વાભાવિક છે. પણ રા. મણિલાલમાં એમ ન હતું. સર્વત્ર રા. મણિલાલની વિચારમુદ્રા એક રૂપેજ પ્રકારે છે. 'જીવિતનો ઉદ્દેશનો નિર્ણય' કરવાની સાથે અંધકાર તરીકેના એના ઉદ્દેશનો નિર્ણય પણ એણે કર્યો હતો. એનું સમસ્ત જીવન—અને તે સાથે અંધકાર તરીકે એની પ્રવૃત્તિ—એકજ ઉદ્દેશથી ધગાએલાં હતાં. અને તે ઉદ્દેશ તે 'અભેદાનુભવ.' આ ઉદ્દેશને અનુકૂલ તે સાર; પ્રતિકૂલ તે ખોટું. ધર્મમાં, નીતિમાં, દાન્યમાં, શુદ્ધમાં, રાજ્યમાં સર્વત્ર સારા ખોટાનું એકજ મોરણ "અભેદ-માર્ગપ્રવાસી" ને માન્ય છે. આજ હેતુથી એમણે નવલ કથાના અનુકરણ માટે ડિકન્સ કે થોર્સ, કે જ્યોર્જ હાર્લિંગટ જેવા કથાકારને ન લેતાં, લિટનને 'અમાર્ગસિંહ' માટે પસંદ કર્યો. એમને હાથે શેક્સપિયરનું ભાષાન્તર યશ હોત તો એમની કીર્તિને તેમજ શુભરાતી સાહિત્યને ઘણો લાભ થાત. પણ એ કામ રા. મણિલાલના ઉદ્દેશની બહાર હતું, અને તેથી તે એમણે હાથ ન ધર્યું.

એક અંધકાર તરીકે રા. રા. મણિલાલનું મનન કર્યા પછી એમની જાત માટે બધું સખણું બાકી રહેતું નથી કેમકે મણિલાલનાં પુસ્તકો મણિલાલના અતરાતમાના

આર્થ નવા છે એ પ્રેમ બહુ હૃદય, એ અશાત ઝેર પ્રભાવ વાળી મુદ્દિ, એ
અવેગાનિમાન, એ ઉત્સાહ, અને એ સામર્થ્ય—જે ક્ષણવાગ પણ ચિસરી સકાતાં નથી—એ
રા મણિલાલનાં પુસ્તકોમાં પગલે પગલે પ્રત્યક્ષ ધ્યાન છે ‘ કરવામાં ન કરવું ’ અને ‘ ન
કરવામાં કરવું ’ એ સમતાના સૂત્રનો દબ અનેક વેદાન્તીઓ કરે છે. છતાં એનો મર્મ સમજી
એને યથાર્થ રીતે આચરનાર આપણામાં એજ પુરુષ હતો જે આજ અસ્ત થઈ ગયો ।
‘ નિરાશા એજ છે આગા ’ એ નેના હૃદયનો ક્ષણિક ઉમરો ન હતો, અને જે નિરાશા-
ના અમખ્ય મુશ્કેલી વીર્યએસો છતાં પણ આશાના ખડક ઉપર દંડ નિશ્ચયથી રતબી
રહી, “ કહી લાખો નિગરામાં અમર આશા છુપાઈ છે ” એમ ઉન્નત પ્રવાણને અતુલ્ય
સ્વરે ગાતો, એ જ્ઞાનવીર હવે નથી !

“ પ્રીતિ પ્રેમ પદુ જય જય જય વાણી ”

ગર્વા પ્રેમ થકી પવન આમ પાણી

શીતલ પ્રાણ સાંધ આપનો સમીર

સુરજ ચંદ્ર તણે પ્રેમ રો ગમીર ”

એ નેના જીવનનો આજ ઉદગાર હતો, મધ્યે પણ જે ‘ પ્રેમ પદારથ પારખે તેને
લાધે અબેદન રાજ ’ ‘ આ જામચૂંકરૂપા પ્રુખી ભરી કહો કહો । ’ ‘ જપીને પ્રેમ મન્નોધા
જગાડયુ મે શુ આ આલે ’ ઇત્યાદિ ગાઈ રહ્યા હતા—તેનો અન્ત સમયે પણ કંઈ “ પ્રે-
મ ” શીર્ષક હરખર હતો

“ હજારો ઝોસિયા મુર્ગિદ ગયા માથકમાં રૂઢી

‘ ન દૂધા તે મુના એવી ક્યામો સખ્ત ગાઈ છ ’ ”

એ આ “ પ્રેમ ” મય છવિતના છતાં શબ્દો યથ પડ્યા ।

ૐ શાન્તિ:

રા. રા. મણિલાલ નલુલાઈનું જીવનવૃત્ત*.

(મહેતુ)

અન્યન બેદયુક્ત ધઈ આહી જણાવડ પડે છે કે રા રા મણિલાલ નલુભાઈ
દિવેદી તા ૧ અક્ટોબર શનીવારને દીવસે રાત્રીએ મરણ પામ્યા છે તેમનો જન્મ મન
૧૮૫૮માં થયો હતો આ સમયે તેમનું વય માત્ર ચાલીસ વર્ષનું હતું. આટલા નાના
વય છતાં તેમણે પોતાની જે કીર્તિ પ્રમાણેલી છે તે ઉપરથી તેમની વિદ્વતા, વ્યવહારકાર્યમાં
નિપુણતા, અને પરમાર્થપરાયણતા કેટલાં હતાં તે સદૃજ પ્રદર્શિત ધાય છે. તેમણે પો-
તાની જન્મભૂમિ નડીઆદમાં હાઈસ્કૂલમાં થતો અભ્યાસ પૂરો કરી મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા

* આ લેખ ‘ પ્રત્યગાતા, ’ ના લેખક તરફથી લખાઈ આવ્યો છે આરબમાં, આ
રોકડનક વિષય ઉપર કલમ ન ચાલનાં, તન્ની તરફથી કેટલાક મિત્રોને આ સખધી કાલક
લખા મોકલવા વિનંતિ થઈ હતી—જે ઉપરથી એક મિત્રે આ સદાય આપી છે, અને તેટ
લા માટે તન્ની ઉપર એમનો મ્હોટો ઉપમાર છે—તન્ની

પસાર કરી મુંબઈની એક્ઝીનસ્ટર્ન કોલેજમાં દાખલ થઈ ઉત્તરોત્તર જી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી. શરીરસંપત્તિ તથા વ્યવહારમાં કારણસર તેમને નોકરી કરવાનું યોગ્ય જણાતાં નડીઆદની હાઈસ્કૂલમાં આસીસ્ટન્ટ માસ્ટરની જગ્યામાં દાખલ થયા. ત્યાં થોડા કાલ રહી મુંબઈમાં ગુજરાતી નિશાળોના ઇન્સ્પેક્ટરની જગ્યા પર ગયા. મુંબઈમાં નિવાસ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી તેમને પોતાની ઇચ્છાનુસાર સંસ્કૃતભાષાચાનની વૃદ્ધિ કરવા તથા ન્યાય, વેદાન્તના ગદ્યને વિષયોમાં પ્રવેશ કરવાની તક લીધી. આ સમયે તેમણે “મેસમેરીઝમ” નો ‘પણુ અભ્યાસ કર્યો અને તેના પ્રયોગો સંતોષકારક કરવા માંડ્યા. એ વિદ્યાની સત્યતા પ્રદર્શિત કરવા તેમણે પ્રાણુવિનિમયનો સુપ્રસિદ્ધ મંથ રચ્યો હતો. “મેસમેરીઝમ” ના વિષયમાં કેટલીક શંકા દૂર કરવા તેમણે થીઓસોફીકલ સોસાયટીના પ્રેસીડેન્ટ કર્નલ ઓક્સફોર્ડ સાથે એ વિષે ચર્ચા કરી તેના પરિણામે તેઓ એ સોસાયટીના મેમ્બર થયા હતા. ઇ.સ. ૧૮૯૫માં જાવનગરમાં આર્ટસકોલેજ સ્થાપન કરવામાં આવી તેના પહેલા સંસ્કૃત પ્રેફેસરની જગ્યા માટે તેમની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. આ કોલેજમાં તેમના શિક્ષણથી શિષ્યવર્ગને એટલો મોહ પમાડ્યો હતો કે કેટલીક દક્ષિણ દેશની કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે અભ્યાસ કરવા આકર્ષાયા હતા. પરંતુ મનુષ્યનું પ્રયત્ન ગમે તેમ છતાં દેવ ઇચ્છા કાંઈ અનન્યતા હતી એટલે તેમને આ સમયમાં એક ગદ્યના વ્યાખ્યાનો પ્રાદુરભાવ થઈ આવ્યો અને તેને લીધે તેમના સ્વરની સ્પષ્ટતા ઉપર અસર થઈ. અભ્યાસકર્મને આ મહાનુ હાનિ થઈ અને તેમને પોતાને ‘પણુ વ્યવહાર પહેલે ધણી હાનિ થઈ. કેમકે આવી સ્થિતિમાં પ્રેફેસરનું કાર્ય પર્યાય થઈ શકે નહીં એવું તેમને જણાયું તેથી તત્કાલ તેમણે તે કાર્યથી શુક્ત થવા માગણી કરી જાવનગરથી પોતાને વતન જઈ રજા. થોડા કાલે શરીર સંપત્તિ સુધરતાં જે કાર્ય માત્ર થોડાં મનુષ્યને સામ—કારક થાત તે બંધ પડેલું જોઈ જન સમૂહને સામકારક કાર્ય કરવા તેમની બુદ્ધિ પ્રેરાઈ. “સિદ્ધાન્તસાર” આ સમયે રચાયેલો છે ત્યાર મછી તેમને શ્રીમંત માયકવડ સરકાર તરફથી જૈન બહારોનો શોધ કરી તેમાંથી થોડા પુસ્તકોનાં આધારે કરી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે કામે લગાડવામાં આવ્યા. તેમાં તેઓએ જે કામ કરેલ છે તે પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની નોંધ જોવાથી સહજ જોવામાં આવે તેમ છે. ગુજરાતી ભાષાનું તેમનું અનન્યગાન અને તેના સારોદાર કરવાની તેમની શ્રદ્ધાસા કેટલી હતી તે જાણ કરેલાની જરૂર રહેતી નથી. ગુજરાતી શાસ્ત્રોમાં આવતાં પુસ્તકોની ખામી તેના રચનારના મોટા સામે નિરૂપણે તેમણે દર્શાવી હતી. અને પોતાના ભેખથી તે કેવી હોવી એછેએ તેના નમુનો ગુર્જર સાક્ષરવર્ગ સમીપ પ્રમગોપાત શુકતા હતા. સંસ્કૃત પુસ્તકનાં જાણાતર કરવાની તેમના શક્તિ અને ગુજરાતી ભાષાનાં અસલ રચવાની તેમની યોગ્યતા માન્યતા થઈ માધવ અને કાન્તા જેમ દોષને પણ સહજ ખ્યાલ આવે એવું છે. પોતાના અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરવા તેમણે પ્રિયવદ્ધના નામથી પ્રથમજ માસિકનો આરંભ કરેલો તે અત્યાર પર્વત સુદર્શનના નામથી આવે છે. આવી રીતે માત્ર ગુજરાતી ભાષામાં શ્રેષ્ઠ લખી તેઓ ખેરી રજા નહીં હતા પરંતુ તેની સર્વગ્રામી બુદ્ધિ સંસ્કૃત ઇંગ્લેશ લેખો લખવા માટે પણ તેટલીજ તત્પર હતી. ન્યાયકોશુદી, રાજયોગ, પંચરાત્રી, મેક્ષનિઝમ, અથવા અદ્વૈતિ-

ઝમ ઇત્યાદિ પુસ્તકો રચી પુરુષ, અમેરિકાના વિદ્વાનોનો મન પશુ પોતાની પ્રત્યે આકર્ષ્યા હતાં. સારાંશ એટલો કે તેમણે પોતાના નાના વયમાં એટલા બધા કામ કરેલાં છે કે તેને મણુવા એસતાં લગાણ થઈ જાય.

આવા નરનું આ દુનિયામાંથી પ્રયાણ થયું સાંભળી તેમના પ્રરોક્ષ અથવા અપરોક્ષ પરિચયમાં આવેલ ક્રિયા મનુષ્યને એટલે યથા વિના રહેતાનો ? ભારતભૂમિમાં પણ જે થોડા નર ઉત્પન્ન થયા છે અને યશો તેની સાથે મણુનામાં મુકવા યોગ્ય આ ઉત્તમ નર આટલી યુવાવસ્થામાં ગત થવાથી દેશને દાનિ થઈ છે એમ કહીશું તો તેમાં કાંઈ વિશેષતા નથી. તેમના વિચાર હમેશાં બલિત્તિ ઉત્કૃષ્ટ હતા અને તેમાં એટલું બધું સામર્થ્ય હતું કે તે પ્રમાણે તે ધણા મોટા ભાગને પોતાની પાછળ દોરી જતા. આવા પુરુષની ખામી એકાએક પુરાય એ બંનવું કહીશું છે. તેમના મિત્રમણ્ડલમાં, શુજરાતના શ્રાક્ષરમંડલમાં, અને દેશના વિદ્વાનમંડલમાં તેમની જગો ખાલી પડી ગઈ છે. આ વાતનો શોક તે તે યર્મના શોક કરે તે સ્વાભાવિક છે. વ્યવહાર પક્ષે વિશેષ ખેદકારક એ છે કે તેમનાં, માતૃથી વિવિધગાન છે અને પુત્રો ખાલક છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકાની ધર્મપરિપદ્ધતિમાં કરેલું લાપણ. ✽

(મળેલું)

(અનુસંધાન ગતવર્ષ પૃષ્ઠ ૨૭૯ થી)

આ સર્વે ઉપદેશનું શું પરિણામ આવ્યું છે ? સંસ્કૃત ભાષામાં લખાએલાં સર્વ પ્રકારનાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાંથી હિંદુઓ શિવાય બીજા કાંઈકને ઉદ્ધાર પતો નથી, એવું જો કાઈ બતાવનાર હોય તો તેને આજ્ઞાન કહે છું, વ્યાસ મહાત્મા કહે છે કે—“ આપણી યાત્રિ અને ધર્મમાં જોયો નથી, તેઓમાં પણ પરિપૂર્ણ પદ પામેલાં માણસો આપણે જોઈએ.”

હવે એક વાત વિશેષ કહેવાની જરૂર છે જે હિંદુઓના વિચારો ઇશ્વરમાંજ પર્યાપ્ત થાય છે, તે હિંદુઓ વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ અને નાસ્તિકવાદી જૈનના મતનો કંઈ પણ અંગીકાર કરે છે ?

જોઈએ ઇશ્વર હવેર આધાર રાખતા નથી; પરંતુ કેવેક ધર્મમાં મનુષ્યમાંથી ઇશ્વરપદ પામવાનું જે સત્ય સમાજેલું છે, તે સત્ય તરફ બૌદ્ધધર્મનું વલણ છે. તેઓએ પિતાને જોયો નથી, પણ પુત્રને જોયો છે. અને જોયું પુત્રને જોયો છે, તેણે પિતાને પણ જોયો છે, એમ મનાય છે, મારા ભાઈઓ હિંદુ વિચારોનો આ સંક્ષેપ ચિતાર છે. હિંદુઓ કદિ પોતાની સર્વ યોજનાઓ અમલમાં લાવવાને નિષ્ફલ થયા હશે, તોપણ જો કદિ અખિલ જ-

* આ લેખ ભાવનગરના એક શુદ્ધ સ્વ તરફથી આવે છે, એમનું નામ પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી મેળવી શકાયું નથી એટલે તે અત્રે આપ્યું નથી. — તંત્રી

ગર્ભ માટે એક જ ધર્મ થવાનો હોય, ને તે ધર્મને દિશા અને કાલનું બધા હોયું જોઈએ નહિ. જે ધર્મ પોને તે અનંત ઇશ્વરનો ઉપદેશ કરે છે, તે ધર્મ તે ઇશ્વરના નેટલોજ અનંત હોવો જોઈએ. તેવો ધર્મ શ્રાવણ અથવા જોઈનેજ માટે કે ખીરતી અથવા મુસલમાનોને માટેજ ન હોવો જોઈએ; તેમજ તેનો મર્મ કાષ્ટ અથવા કષ્ટના અનુવાયીઓ ઉપર, તેમજ નિષ્પાપ અથવા પાપી સર્વ ઉપર સરખી રીતે પ્રકાશવો જોઈએ. તેમજ તે ધર્મ સર્વને માટેજ હોવો જોઈએ. તેમ છતાં તે ધર્મના ઉદ્ઘાટન માટે અનંતસ્થાન હોયું જોઈએ. એટલુંજ નહિ પણ અધનાયસ્થાના રહેવો અને નિર્વશ વર્ગથી મુદ્દિની બાબતમાં જુદો નહિ પડેલો એવા દરેક માણસથી આરંભીને મનુષ્યવર્ગના શિરામણિ દરેક મહાત્મા પુરુષ, નેનાથી અણિલ જનમંડલ આશ્રય પામે છે, એટલુંજ નહિ પણ જે આનાનુપ છે એમ મનાય છે તેવા મહાત્મા પુરુષ સુધી દરેક માણસને તે ધર્મ પોતાની સાર્ય લૌકિકતાથી પોતાની અનંત આયમાં એટલે જોઈએ

તેજ ધર્મ સત્ય ધર્મ કહેવાય કે જે ધર્મમાં પરખીડન અને પરમતની આશિષ્ણતાનો અવકાશ પણ હોતો નથી, અથવા જે ધર્મ દરેક સ્ત્રી પુરુષમાં ફેલાય છે, એમ સ્વીકાર કરે છે અથવા જે ધર્મનો સમજો પ્રયત્ન અને મધણી શક્તિ મનુષ્યવર્ગને ફેલાશો અનુભવ કરાવવામાં મદદ કરનાર હોય, તેજ ધર્મ સત્ય ધર્મ કહેવાય. એવો ધર્મ શોધી કાઢો કે જેને આપુ જગત્ અનુસરી રહે અશોકની સભા માત્ર બુદ્ધ ધર્મનીજ સભા હતી. આકળરતી મજાતુ વળણ સત્યનો હેતુ પાર પાડ્યા તરફ હવું, તોપણ તે સભા માત્ર વિવાદ-ચ્છાન હતું. પરંતુ ઇશ્વર સર્વ ધર્મના રહેલો છે, એવું આખા જગતને જાહેર કરવાનું કામ અમેરિકા માટેજ નિર્માણ થયેલું છે

તે સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વર, યજી ગમે તો તે હિંદુઓનો જ્ઞાન હોય, અથવા પારસીઓનો અહુરમઝદ હોય, અથવા જોઈનેજ બુદ્ધ હોય, અથવા વાલુદીઓનો જોહોવા હોય, અથવા ખ્રિસ્તીઓનો સ્વર્ગમાં રહેલો ખિતા હોય, ગમે તેવો તે ઇશ્વર, તમારી આ ઉદાર યોજના પાર પાડવાને તમને સક્ષ્મ પણ આપે। પૂર્વમાં તારાનો ઉદય થયો હતો અને ધીમે ધીમે તે પશ્ચિમ તરફ પ્રવાસ કરીને આવ્યો હતો; તે વખતે તે મુંદપ્રકાશવાન થયો હતો; અને કાષ્ટ વખતે અતિ પ્રકાશવાન થયો હતો; અને છેવટે તે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરીને હવે ફરીથી પૂર્વની દૃષ્ટિ મર્ચાદામાં પ્રયત્ન કરતાં અતિ તેજસ્વી દીપ્તિથી ઉદય થયેલ છે. સ્વતંત્રતાની જનનીરૂપ ભૂમિ, અમેરિકાને સહજ ધન્યવાદ હો। પોતાના પડોશીના રક્તથી જોણે પોતાના હાથ ખરડ્યા નથી. અથવા પોતાના પાડોશીનું ધન છુટી લઈ, ધનવાન થવાનો જોણે ણીવકુલ માર્ગ જોયો નથી, અને શાંતિના વિજય ધ્વજથી જે સુધારાના અમ બાગમાં ધન્યું જંગ છે, તેનું સર્વ માન હે અમેરિકા ! ઇશ્વરે તનેજ આપુ છે.

બ્રાતૃભાવ

હવે હું તમને એક દુકી કાઢાંણી કરુ છું. જે જટાગર વક્તાએ હમણાં પોતાનું બાપણ પુરું કર્યું, તેણે એમ કહેતાં, તમે માંબળુ છે કે—“ હવે આપણે એક ખીજની નિદા કરના બધ થઈએ; ” અને તે વક્તા જગતમાં એટલો ગયો વિરોધ દેવાથી ધણેજ દી

સગીર થયો છે. પરંતુ આ સર્વ વિગતોનું જ કંઈ કાશ્ય છે, તે કાશ્યનો ભાસ આપવાને હું એક ટુંકી કાઠાણી કહું છું. “ એક દેડકો કુવામાં રહેતો હતો. ત્યાં તે જાંબા વખત સુધી રહ્યો હતો. તે તેજ કુવામાં જન્મ્યો હતો. અને તેજ કુવામાં ઉછર્યો હતો; છતાં તે એક નાનો દેડકો હતો. અલગન તે દેડકાને ચશ્તુ દત્તી કે નહિ, તે સિદ્ધ કરવાને પરિણામ વારીઓ તે વખતે ત્યાં નહોતા. તોપણ આપણી વાંદાની ખાતર આપણે કહેવું જોઈએ કે તે દેડકાને ચશ્તુ દત્તી. તેમજ વગરપતિ વિદ્યા સાથે અલુનારાઓને પણ હેરાત કરે તેવી ગ-કિતથી તે કુવામાં જ નાનાં નાનાં જંતુઓ હતાં, તેનું તે બંદા કરીને કુવાના પાણીને સ્વ-ચ્છ રાખતો હતો. એ રીતે તે ધીમે ધીમે પુષ્ટ અને બર થયો. વાર, કેટલાક દિવસો પ-છી મહાસાગરમાં રહેનાર એક દેડકો અકસ્માત તે કુવામાં આવી પડ્યો. કૂપમંડૂકે પૂછ્યું કે—“ તું ક્યાંથી આવે છે? ” સાગરમંડૂકે ઉત્તર આપ્યો—“ હું સાગરમાંથી આવું છું.”

“ તું સાગરમાંથી આવે છે? તે સાગર કેવડો મોટો છે? શું તે મારા કુવા જેવડો મોટો છે? ” એવું કહીને તે કૂપમંડૂકે કુવાના એક છંડથી બીજા છંડ સુધી કુદકો માર્યો. સાગરમંડૂકે કહ્યું કે—“ મારા મિત્ર, તું સાગરને તારા નાના કુવા ત્રામે સી રીતે સરખાવી શકીશ ” ?

ત્યારે તે કૂપમંડૂકે બીજા કુદકો માર્યો, અને કહ્યું—“ શું તારો સાગર આપણે મો-ટો છે? ”

“ તમારા કુવા સ.થે સાગરને સરખાવવા કેવો અનર્થ કરો છો? ” કૂપમંડૂકે ટીકા કરી કે—“ મારા કુવા કરતાં કંઈ પણ પદાર્થ મોટો દોષ શકે નહિ. આ કુવા કરતાં બી-જા કંઈ વસ્તુ વધારે મોટી છે નહિ. આ સાગરમંડૂકે જુદો છે. તેને અહિંથી હાંકી કાઢો.”

એવીજ મુશ્કેલી જગતમાં ત્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. હું એક દિંદુ છું. હું મારા નાના કુવામાં બેઠો બેઠો વિચાર કરું છું કે—આ આખું જગત મારા નાના કુવામાં ખીચીઓ પોતાના-કુવામાં રહીને આખું જગત પોતાના કુવામાં છે, એમ માને છે. તેજ પ્રમાણે મુ-સલમાનો મુસ્લિમ આખું જગત પોતાના કુવામાં છે, એમ માને છે, હે અમેરિકા, તમે આ આપણા નાના જગતની મર્યાદા તોડી નાંખવા જ યત્ન કરો છો, તે માટે હું તમારો ઉ-પકાર માનું છું. અને આશા રાખું છું કે—અવિધ્યમાં ધર્મ તમારું કર્તવ્ય પાર પાડવાને તમને સંપૂર્ણ રીતે સહાય થશે.

અંત—આશીર્વાદ.

જગતના સર્વ ધર્મોની આ સમાજ સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરું છે. અને જગતોએ આ સમાજ ઉત્પન્ન કરવા યત્ન કર્યો છે, તેઓને પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરે સંપૂર્ણ સાદાચ્છ આપી છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓના નિઃસ્વાર્થી ઉદ્દેશને સક્ષમ કરેલ છે. જે ઉદાર મહાત્માઓના વિસ્તીર્ણ હૃદયે અને સત્ય પ્રેમે આ સાશ્વત સ્વપ્નનો વિચાર કર્યો, અને પછી તે સ્વપ્નને પ્રત્યક્ષ કર્યું છે, તે મહાત્માઓનો હું ઉપકાર માનું છું. આ બાપુબાબી ઉપર જ-ઓએ ઉદાર અને સ્વતંત્ર વિચારોનો વર્ષાદ વર્ષાઓ છે, તે મહાત્માઓનો પણ હું ઉપ-કાર માનું છું. તેમજ જ વિદ્વાન શ્રીના જગતોએ મારી ઉપર અપૂર્વ મમતા દર્શાવી છે એમ.

હુંજ નહિ પણ જે વિચાર ધર્મતાન્ધર્મણને ખેડુ કરે છે, તે વિચારની નેઓએ કદર પુછે છે, તે શ્રેતાજનોતો પચ્છ હું ઉપકાર માનું છું. આ સમગ્ર શાંત ધ્વનિમાં વખતો વખત કે-ટલાક કંઈશસ્વરો હતા, તોપણ તે કંઈશ સ્વરોએ સ્પષ્ટ વૈધર્મ્યથી સમગ્ર શાંતતાને વધારે મ-ધુર કરવાથી, તે સ્વરોનો પણ હું ઓછો ઉપકાર માનતો નથી.

ધર્મની એકતાના સામાન્ય અધિધાન માટે નેટલુ નેટલું કહેવું નોંધએ, તેટલુ કે-હેવાયું છે, હું મારો પોતાનો સિદ્ધાંત આગળ લાવવાનું ધૈર્ય કરતો નથી. તોપણ આપ-ણમાંથી કાંઈ એમ ધારે કે—ધર્મનું એક્ય અમુક ધર્મના ખંડનથીજ ધર્મ શકે તેમ છે, તો તેને હું કહું છું કે—“હે બાહ, જે તારી અસકય આશા છે.” શું હું એમ ધન્ય છે “ખ્રીસ્તીઓ હિંદુ યાવ ?” અરે ! ધર્મર મને ને વિચારથી દૂર રાખે. શું હું એમ ધન્ય છે કે—“હિંદુઓ અથવા બૌદ્ધો ખ્રિસ્તી યાવ !” અરે ! ધર્મર મને તે વિચારથી પણ દૂર રાખે !

જમીનમાં ખીજ વાવીએ છીજો, અને તે ખીજની આમપામ મૃતિકા, વાસુ અને જ-લનું સિંચન કરીએ છીએ. તેથી શુ તે ખીજ મૃતિકા, વાસુ કે જલ ધરો ? નહિ, તે ખી-જમાંથી વૃક્ષ ધરો; તે ખીજ પોતાના વૃદ્ધિના નિયમને અનુસાર વૃદ્ધિ પામે છે; વાસુ, પૃ-થ્વી જલનો વિકાર કરી તે વૃક્ષતત્વમા બદલાવી નાંખે છે; અને એ રીતે તે પોતે વૃક્ષ રૂપ યાવ છે.

તેણેજ નિયમ ધર્મના સબધમાં છે. ખ્રિસ્તીઓને હિંદુઓ અથવા બૌદ્ધ યવાની જ-ર નથી, તેમજ હિંદુઓ અથવા બૌદ્ધને ખ્રીસ્તી યવાની જર નથી. પરંતુ / ઓ એક ખી-જએ પરસ્પર સમેલન કરવું નોંધએ. અને તેમ છતાં પોતાના સ્વરૂપને સાચવી રાખીને વૃદ્ધિના નિયમ પ્રમાણે તેઓએ વૃદ્ધિ પામવી નોંધએ.

આ ધર્મ પરિયે જગતને કંઈ પણ ખતાવી ખાખું હોય તો તે એ છે—પ્રવિવ્રતા નિમેલતા અને ઉદારતા એ કંઈ કોઈ અમુક ધર્મનીજ મિલકત નથી. તેમજ ધર્મની દરેક પદ્ધતિએ માણસની પ્રતિષ્ઠાને સર્વેશ્વર જતાવી છે. આપુ પ્રત્યેક પ્રમાણે છતાં, હવે જે કાંઈ માણસ એમ ધારે કે—તે પોતેજ લાંબી હયાતિ જોગવશે, અને ખીજ સર્વનો નાશ થશે તો તેવા માણસ ઉપર મને અંતઃકરણ પ્રેરક દયા આવે છે. અને તે માણસને હું કહું છું કે—યોગાન વખતમાં દરેક ધર્મના વિનય ધ્વજ ઉપર તેઓનો પ્રતિવિરોધ છતાં, એવા શબ્દો લખાશે કે—“સાહુકાર્ય કરવી, પણ વિરોધ કરવો નહિ એકથ કર-વું પણ વિનાશ કરવો નહિ. શાંતિ અને સમાધાન કરવું; પણ કિલહ કરવો નહિ.

સુખ—એક કર્તવ્ય

“ જો ઘડી મધ્ય આનંદમે લખનકા રૂઝ સોય ”—એક પ્રાચીન કવિ.

“ દુઃખો યતુ એ મનુષ્ય દોષ છે, ઇશ્વરનું નિર્માણ તો સુખ અર્થેન છે. ”

(એપિક્યુરસ)

માનવજન્ય એ એક અમૂલ્ય ખજાસ છે. શકરજગવાનું વહે છે કે : “ પ્રાણીઓમાં મનુષ્યજન્ય મગવો દુર્લભ છે. અને તે ઇશ્વરના અનુમતીનું મળે છે. ” ઉમ્મર પહોંચનાં, વિવેક બુદ્ધિનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં, આપણામાંથી ધણાના હૃદયમાં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન હોઈ છે કે આ લખિતનો હેતુ શો હોવો જોઈએ ? “ ધણામાં ધણાનું ધણામાં ધણું સુખ ” એ સિદ્ધાન્તને અંગીકાર ન કરનારા પણ એટલું નો કબૂલ કરેલા કે અન્યના સુખને માટે પ્રત્યેક કંઈક કરવું જોઈએ. જાત સુખને માટે જન કરવો એ યોગ્ય કહેવાય કે નહીં તેને માટે પણ મક્કા ધસવાનાર ધણા છે. એ તો ખરું છે કે સ્વસુખ એ આપણા લખિતનો મુખ્ય હેતુ ન હોવો જોઈએ. વળી આર્થ તરીકે તાકેતું સુખ પ્રાપ્ત પણ થઈ શકતું નથી એ પણ એક સત્ય છે. જગત્ અનેક આનંદ કલોશથી ભરેલું છે. પણ તે આનંદના—એટલે જગતના સુખના—દાસ થવું ન જોઈએ. કેમકે તેથી વિવાદ શિવાય ખીજું પ્રાપ્ત થવું નથી. હવે શોકના દુઃખના વખતે મખત સારણુ ધનાની સ્થિતિ દેવી કંગાસ વ્યવે બચકર થાય છે એ સર્વ દોષના બાહ્યવાગ છે. ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે “ દુઃખમાં જેનું મન હોય પાગલું નથી, અને સુખ માટે જેની લાલસા નથી તેમ મનુષ્ય ‘ સ્થિત પ્રવૃત્તિ ’ મુનિ છે. ” વિચારતાં સદૃશ પ્રતીતિ થશે કે આપણા આત્મામાં બીજું બીજું જ્યાં દર્શ ‘ કર્તવ્ય એ સુખ ’ અને ‘ સુખ એ કર્તવ્ય ’ એ ઉપર વિવચન કરતાં રહે તો દુનિયાનું નિઃસસાય-પરમશ્રેય અને કલ્યાણ થાય. કારણ પોતે સુખી થવું એ અન્યના સુખને મુદિ આપે છે નો બને તેટલા ખુશ રહેવું—સુખી થવું એ કર્તવ્ય છે. પ્રત્યેક જણને કે આનંદ મિત્ર સર્વના પ્રદાસ જેવો છે. આરે દિશામાં એનો પ્રભાવ પંડી રહે છે. આપણામાંથી ધણા ખસ ધારે તો આ રીતે રાગ વા રક થઈ શકે એમ છે. શોકથી દુઃખી રહેવું, એમ માનવું કે આપણા ઉપર તો દેવ રહ્યો છે, અને દુઃખનાન—તે પણ કલ્પિત-વિચાર કર્યા કરવા એ પણ એક જાતની સ્વાર્થચિંતા છે. પ્રસન્ન અને આનંદમસ્ત રહેવું એ જન વિના થઈ શકતું નથી. અને આનંદમાં રહેવાની પણ મુક્તિ છે. એમ કહીએ તો ચાલે. બીજી વસ્તુઓની માફક પોતાની જાતને અન્ય એટલે વિવચન રૂપે સ્થાપી એ ઉપર સક્ત સમજવાની અને સુખ સપાદનાયે પોતે જ પોતાની વ્યવસ્થા કરી-લેવાની જોઈ છે. સંસારમાં હવે શોકની મુશ્કેલી અસૌકરિક રહે છે. શેલિ કહે છે કે—“ આપણે જીવ અને મરણમાં દૈદિ નાંખી વર્તમાનમાં તે તે પદાર્થો માટે તકસીએ છીએ. આપણું અંતરનું હાથ પણ કાંઈક હડી શોકરેખા વિનાનું નથી. આપણાં મધુરમાં મધુરમાં પણ કષ્ટથી નથી છે. ”

લખનાર—એક મિત્ર—Sir John Lubbock ના “ Pleasures of life ” તરી.

(“ મનુષ્ય લખનાં મુજો ”) ને આધારે.

પ્રમ્તઓમાં આપણે એક ઉત્તમી પ્રમ્ત મળાઈએ છીએ. એમ કહેવાઈ છે કે આપણે આનંદ-પણુ રોતાજ અનુભવીએ છીએ. જો આ ખરું હોય તો તે લાભો કાળ નહીં ટકે એવું ધારવાને બાધ નથી. ઇંગ્લંડ વિશે ‘આનંદી ઇંગ્લંડ’ એવી એક પ્રાચીન ઉક્તિ છે. આપણે પણ બ્રિટિશ રહેનશાહત નીચે આવી, એ કહેવત આપણા દેશ માટે પણ ખરી પાડીશું એમ આશા રાખીએ. પૂર્વની પ્રમ્તમાં આનંદવૃત્તિ થોડી છે એમ તો ખરું જોમાર આયમ લખે છે—

“આ એક બે દિવસની ટુંકી યુસાફરી છે અને આદત અને ગમી એજ એવું હાંસ-લ છે. અને છેવટ હાંડગીના સવાસો જંગના તેમ રહી, અફગોસથી તથા જવું પડે છે.” કેવું શોક પૂર્ણ !

! વળી શર એડવિન, ગાર્નોલ્ડની યુદ્ધર કલ્પનામાં કુમાર સિદ્ધાર્થ (જુદ મહાત્મા) ને દેવો કહે છે:—

(હરિગીત)

શોક ધ્યોન રે ! આપણે વાચું તથા આ વિશ્વનાં
ભટકી મરે આકન્દ કરના જાંતિ માટે નં તથા—૧
એવું વળી આ મર્ચ જીવન રોકપૂર્ણ વિલાપ છે,
નિઃશ્વાસ છે, તોફાન છે, ગદગદ મળી રવ છે ખરે—૨

ખરેખર જો આમજ હોય-ગતુષ્પજીવન હેવા કદ અને વિટંબનાઓથીજ ભરેલું હોય, તો ચેતન્યનો સમજ નાશ થતે પણ નિર્બાલુ-આત્મિક દુઃખધ્વંસ-આદરણિય છે. પણ આના કરતાં અન્ય-વધારે બજ આપનાર, દદ અને ઉચ્ચ ભાવના ક્ષી ન રાખી શકીએ ?

જીવવાની ખાતરજ જીવવું એમ નથી. પણ સારી રીતે જીવવું જોઈએ જીવનની સાર્યકતા છે. ‘પુરુષાર્થને અર્થે જીવન છે, જીવનને અર્થે પુરુષાર્થ નથી.’ કૃત્ત્વિકાના જીવન ઉદ્દેશ રહિત હોય છે. અને તેઓ જગતના પ્રવાહમાં, જેમ નદીમાં વણ વસાય છે એમ ઘસડાયા જાય છે. એ ચાલતા નથી, પણ કોઈ એમને ધકકેલે છે. હોમરે જીમ થુલિસિસ પાસે કહેવડાવ્યું છે તેમ, “સંસારમાં ભટકી રહેવું, પરિસમાપ્તિ માની ભેડી રહેવું, સંસાર વિમુખ રહી પડી રહેવું, અને ઉપયોગિતારૂપ પ્રદાશમાં ન આવવું, -જનને કે શ્વાસ લે-વો એવુંજ નાગ જીવિત હોયતી, -એ કેવું જડ છે !” આવા માણસને શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતામાં તમોગુણ વ્યાપ્ત માનેમા છે. શી કૃષ્ણ કહે છે:—

“અમકાશો ડમચ્છિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ॥”

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિશ્વે કુરુ નન્દન ॥

(હે કુરુનંદન, અપ્રગથ, અપ્રવૃત્તિ, પ્રગાદ અને મોહ એ તમોગુણની-ચેદ્ધિ-યતાંજ ઉત્પન્ન થાય છે.)

જાણે કહે છે કે એણે ત્રીસ વર્ષની મરે, એના જીવિતને અપૂર્ણ ન રાખતાં, સર્વાંગે અને એના પ્રાણ સંતર્કમાં અનુભવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. જીવિતવું માર્ગ ખરેખર કાળથી નહિ પણ તેના આચાર અને વિચારથીજ થવું જોઈએ, આગાહનાં જાનટકની પ્રશસા છે. જીવનવૃત્તિ કહે છે કે:—

“ ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ ન ચ લિંગં જ ચ વયઃ ”

“(સુખ ઝોન પૂજનું યથાન છે, અતિ પશુ નહિ અને વળ પશુ નહિ)” એવિત સુખ વાળું હોવું જોઈએ એટલે ઉત્પન્ન, સરસ, અને સુખી હોવું જોઈએ. અને તેમ કનું, એ પછે બાકે આપણા હાથમાં છે.

જે મનુષ્ય જાને તેટલું ફરે; નજીયાં દુઃખોને મોટાં ફરી ન માને; વસ્તુને-સારી ક-
ઈની કાંઈ નહિ, પણ જેવી છે તેવી-અધારિયન લાકને તે સાથે સંશય રહિત થઈ કામ
તે, ગારે તરફ ઇશ્વરપાદને રેલી રહેલાં સુખોનો અનુભવ લે તો આ જીવન એક અમૃત-
પાન છે. સર્વવર્ણન પ્રમાણે સંસારમા પુરુષ તે બોલતા છે અને મમત્ર પ્રકૃતિ તે એની
બોલતા છે. એક કવિ કહે છે-“ મનુષ્યના અમખ્ય પદાર્થો સેવક થઈ રહે છે જેની એને
ખમર પડે નથી; મંદગાડ અને અશક્તિને સમયે જે વસ્તુઓ આપણને સહાય થાય છે
તેજ વસ્તુઓને આપણે બીજા પ્રત્યે પગલે પગલે કચરી નાંખીએ છીએ. હે મદાન પ્રેમ-
નિકેતન! મનુષ્ય એ એક દુનિયા છે અને બીજી એક દુનિયા એટલે જુડ દુનિયા-
એની સેવા-પગથણ છે.

મનુષ્ય જીવન રૂપી મદાન અધિકાર આપણને પ્રાપ્ત થયો છે તેનું, અથવા પ્રભુની
આશીર્વાદ ને સુખ આપણા આગળ પવશન થયો છે તેનું, આ વિશ્વની સમૃદ્ધિ, આ
વિશ્વનું સંદર્ભ, જે ને ધારીએ તો આપણાનું થઈ શકે એમ છે તેનું, આપણી શિયતિ, અ-
પણે ધારીએ તો ફેટકી બંધો હવે મુઠી ફેરવી નહીંએ તેમ છે તેનું, અથવા તો શાંતિ સં-
પાદન કરવાની અને દુઃખ અને શોક કપરના જાણ પ્રાપ્ત કરવાની ને અપૂર્વ શક્તિ ઇશ્વર
આપણામાં મૂકી છે તેનું, સપાયે બાન દરમિયાન કોઈકને જોય છે, ઝગિને પણ ઝોન વા-
ત આ મદાન જગતના અદ્ભુત સંદર્ભનું દર્શાવે આપીને કહેલી છે. એની ફરિયાદ એ છે
કે “ ધાર્મિક દુઃખો, પ્રભુનો પ્રેમ આપણાં હૃદયમાં ફાવવા, જે વસ્તુમાં એ ભરપૂર રહેતો
છે તથા સદાશીવ દરમિયાન છે, એવું બાન બાળ્યેને કરાવે છે. તેઓ, પ્રભુએ આપણને જા-
વાને એના, પહેરવાને વસ્ત્ર અને આશીર્વાદ બદલાં છે તે ઉપર વિરોધ બાર મૂકે છે પણ તે-
ની સમગ્ર કૃતિનો મહિમા, જે જોવાની શક્તિ એણે આપણને આપી છે તે માટે ખૂબ
હંદપથી પાક માનવાનું નથી કહેતા. મઠી કે ગુફામાં પેઠી ધ્યાન ધરવાનું તેઓ આપણને
અનેકવાર ઉપદેશો છે, પણ આર્થિકાકની ગાફલ મધ્યા સમયે ખુલાં વનોમાં વિચરવાનું ન-
થી કહેતા. જાન મમત્રની કર્તવ્યતા વિશે કહે છે, પણ આનંદ એ દર્શન છે એમ નથી
ખતાવતા. ” આપણા પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓને ઉમા, પત્તેન્યાદિ પ્રકૃતિના સમગ્ર વિજ્ઞાસો
જોઈને કેવો સાનંદ પ્રભુસાક્ષાત્કાર થતો તે સંજ્ઞાવેદના પ્રત્યેક અભ્યાસીને વિદિત છે.

હિન્દીએ ખતાવ્યું છે કે મનુષ્યની મોટી જાણ પ્રસંગ ચૂકવો જોઈ છે. “ જે મનુષ્ય
પોતાનો અને તેનાં ઇશ્વરપાદ સુખોનો જાણરસની નાશ કરે તેને બીજા ફરે
(જન્મે) તેના એ રોષ ગારે વ્યથે પરિતાપ અપેક્ષા જોઈએ. જે કોઈ પોતાની મેળે
પોતાનું જીવન અને તેના પ્રકારને સુધારે છે અને જુદાનો ઉદ્ધત પણ વાળ કરી નાંખે
છે તેને આનંદમાં રહેવાને બદલે શોષનિમજ્જ થતું પડે છે. સરદેનરી રેસર કહે છે તે

પ્રમાણે જીવિત હવે સિદ્ધાવધોક્ત કરતાં તે દમને ગુમાવેલા પ્રત્યેયોઈ બારેણુ ગણ્યો
સર ટેમસે બ્રાહ્મિ કહે છે કે જે મનુષ્ય સમારમાં સુખ અનુભવતો નથી તેને શરીર
છો પિશાચજ ગણ્યું છું. સૈંટ મરનાઈ તો વળી ત્યાંસુધી કહે છે કે “મદારી જન ગિનાય
ખીજ કશાથી મને નુકસાન થઈ ગયું નથી. માર નુકસાન મદારેજ વહન કરવાનું છે”
અને ખરું જોતે નુકસાન કહીએ તે પોનાનાજ દોષ શિવાય થતું નથી. ” હેરાક્લિટ ગેમન,
ગ્રીક વગેરે સાધુઓની પણ એજ નીતિ છે. માર્કસ ઓરેલિઅસ કહે છે કે “ મનુષ્યને
ખરા દુરાચારમાં પડતો અટકાવવાને ઈશ્વરે તેને સર્વ સાધન આપ્યાં છે આપણે આરંભ-
માં જ જોઈએ છે અપિફટ્ટેસનો પણ એજ સિદ્ધાન્ત છે. એ એક ખીજે રથજે કહે છે કે
“ હું હમેશ જો જાની આવે છે—તેથી સનુષ્ટ રહું છું; કારણ કે મને લાગે છે કે પરમે-
શ્વર જે પસંદ કરે છે તે મદાર કરતા વધારે સારજ છે ”

અને વળી એજ પણ કહે છે કે “ ઇચ્છાનુસારજ કંઈ વસ્તુ જગતમાં જનતી નથી
તો વસ્તુને અનુસરીતે ઇચ્છા કરવી એજ કર્તવ્ય છે. અને તેજ કશો તો જીવિતનો પ્ર-
વાહ ચીન્ત વહો જરો. પારકી વસ્તુની ઇચ્છા કરશો તો તમારું પોતાનું પણ ગુમાવશો ”
સૈંટ મરનાઈના વિચારના તો કદાચ કોઈ દોષ તો તે યોગજ હોઈ શકે કારણ કે, હુ ખ,
મદવાડ અને ચિતારથી તેમ જોતે ચલાતા હોઈએ તેના વિનાશથી, વા અકૃપાથી, વા ગ્રે-
મશૈયિત્વથી પણ આપણને ક્યેશ થયા વિના ગ્રે નહીં દટાત તરીકે, કોઈ વખત
કોઈ આપણને કંઈ તીખો શબ્દ કહે છે તો તેથી તે આજો દહાડો કેવો ખગમ જાય
છે તે તો સર્વના હેઠ સાધારણ અનુભવની વાત છે.

અથુ આર્નાલ્ડનો ઉદ્દેશ એ છે કે આકાશમાંના તારા ગણો પાસેથી પણ આપણે
ધણું શીખવાનું છે. “ એમની આશપાસ જોઈને ધરી રહેલા આકાશવિમાનથી તે બા-
બીત થતા નથી; એમની દૃષ્ટિએ પડતા દેખાવોથી તે ચક્રિત થતા નથી; તથા અન્ય પા-
સેથી પ્રેમ, આત્મ, વા સમભાવની જે એ પેલાં રાખતા નથી; સ્વમર્ચદાતા નિયંત્રિત રહી
પ્રભુની અન્યદૃષ્ટિઓ શી રીતિમાં છે તે વિશે જુદા સદા ન ધરતા, જે વ્યક્તવ્યમાન
પોતાની સર્વશક્તિ પ્રવાહિત કરે છે, તે તાગ ગણો—દિવ્ય જ્યોતિઓ—આવી રીતે આત્મ
જોતે નિહાળોછો તે—મહાનજીવન પ્રાપ્ત કરે છે.

“ કાંઈ ગધુર ભોચન રિધર કરી

કા હમતા ચમકાસ કરી

અખડ રાત્રિ સ્વી જગતા

દરતાં નભમાં નય ચાકતાં ”

(હૃદય વીણામાંથી કેટલાક કેન્દ્રાર સાથે)

[આગળ ચાલુ]

પ્રત્યગાત્મા.

(અનુમયાન પૃષ્ઠ ૨૭૧ થી)

દુષ્ટ વિચારો પાનુ ઉપર ધ્યુ તેમજ અમન્યુ જે વિચારો મને નિગ્ધ ૨, દ્રોષ, વેર, કે એવી કોઈ પણ દુષ્ટ મનિ હોય કે તે ગદ્યારથી તેવા પ્રવરના મત્તેને આખો છે અને તેને વીચે નથી જનિતુ મન જલ્દિ પામે છે કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રત્યે તેનું અનિદ્ર-સ્વા વિચાર કર્યો એટલે તે હાનિનારક કંઈ યદ્ય પણ છે તે તેના ગરીબી આરોગ્યતાને, તેના સ્વસ્થ શરીરને, વા તેના નગીર અથવા ગ ના કાલ પનુ જાગને પડા કર છે પરતુ જેના પ્રત્યે અનિદ્ર વિચાર કર્યો હોય તે મનુષ્યના જ એ અનિદ્ર વિચારને સગધ ધરાવનાર તત્ત્વ હોય નહીં તેા કર્મો વિચાર પ્રત્યાગત પામે છે એટલે તે વિચાર કરનારનીજ ઉપર આવી પડે છે એટલે જે પીડ કરવાનું અન્યને માટે ધાન્તુ તે પોતાને યાવ છે. બીજી રીતે એમ ધારે કે સાનાન મનુષ્યના તો પ્રારની મનિ થોડ થોડે અશે હોય કે એટલે ઉપર મળ્યાનો તેવો અનિદ્ર વિચાર વ્યર્થવા માટે લેઈવુ માધન છે પણ તે જલુ થોડે અશે છે તો તેથી એવું બને છે કે એ વિચાર ત્યા પોહાગી તેને તેટલે અશે હાનિકારક નિવડે છે. એ ઉપરથી જે કાંઈ દુષ્ટ વિચારથી કર્યામા આવે અને તેમા કાંઈને પણ ઈચ્છા પૂર્વક હાનિ કરવાનો હેતુ હોય તેવી ક્રિયા વાગમાગી અથવા મનિન પ્રયોગ કહવામાં આવે છે અને તે યથાય છે. કાંઈની પ્રત્યે વૈરભાવ અથવા ક્રોધાધીન યદ્ય વિચાર કર્યા હોય અને તેથી તે હાનિ થયો ઈચ્છા કરી હોય તો તે મનિન પ્રયોગ છે. વળી એવો પ્રયોગ કરનાર નેમ વગર ક્રિયા ધરાવતો હોય, અથવા વધારે જ્ઞાન ધરાવતો હોય તો તેનું કૃત્ય પણ તે પ્રમાણે વધારે શુનાહિત ધાય છે અને સંપ્રિતા નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે તેની જવાબદારી પણ તેવીજ રીતે વિશેષ ધાય છે. જીનાત્મા આવી રીતે વિચાર રૂપ વડે કાર્ય કરે છે. એ રૂપે પ્રથમ પેદા થાય છે એટલે તે પોતે-અને પાછળથી તેના સત્વરે પેદા છે તે બહાર જલ્દિ તેમજ પેદા કરનાર પ્રત્યે કાર્ય કરે છે. ને મુળમાં પમિત હોય તો દેવલોક પરત જીનાત્માની સાથે જાય છે. અને મનશક્તિઓ ઘડવામા કામમા આવે છે તે અનુસાર સ્વસ્થ શરીર અને તે દ્વારા સ્વયં રૂપમા લક્ષણ રૂપે પ્રકટ થાય છે. આકૃતિ ગુણન કથ-યાતિ આ વાક્યની સચતા આ વાતથી સિદ્ધ થાય છે. કેમકે ઉપર કહી ગયા તેમ વિચાર રૂપો દેવલોકમા મનશક્તિ તરીકે ઘડાય છે તે પાછા બ્યારે જીવાત્મા અવતરે છે ત્યારે સ્વસ્થ શરીર દ્વારા સ્વસ્થ શરીરમા પોતાનો પ્રભાવ કરે છે એથી કરી સ્વયં રૂપ પણ તે પ્રદર્શિત થઈ શકે તેનું બધાય છે અને તેથી કરી મનુષ્યનું શરીર જેનાજ તેનામાં રવાં લક્ષણ હોવા સમય છે તે કહી શકાય છે. સ્વસ્થ મનુષ્યનું અવલોકન કરી તેનો અન્યાત કરનાર જલ્દિય છે કે દેહીનાં લક્ષણ અનુસાર એ મનુષ્યનું આસુક ભાગમાં બંધારણ હોય છે. શરીર પ્રમાણે મનુષ્યની શક્તિ હોય છે એવો જ-અભિપ્રાય છે તે તદન ઉલટો અને કેવલ જુલવાળો છે વાસ્તવિક એ છે કે દેહી દેહનું બધારણ રમે છે એ જાનેનો અન્યોઅન્ય સખધ આવી રીતનો છે તેથી વિપરીત કમ માનવો નહીં લેઈએ અને એવી જુલ નહીં

કરી જોઇએ કે શિષ્યનુ વડનાર ધર છે જીવાત્મા પોતાને પુનર્જન્મમાં નિવાસ કરવાનું સ્થાન પોતેજ રચે છે.

જીવાત્માનો પ્રકાશ થવામાં સુખ્ય ધોરણ કેવા પ્રકારનું છે તેમાં તેના પ્રત્યેક અવતાર-
ર વિશે કહેવાની આવશ્યકતા એટલી નથી તેથી તેનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું કહેવાનું છે કે
બિન્ન બિન્ન અનુભવો પ્રાપ્ત કરતાં અને તેનો સચ્ચદ કરી હૃદયોગમાં લેવાનાં ધણા જન્મ
વાંતે જાય છે. એમ થતાં થતાં તેની એવી ગિચ્છિત થાય છે કે તેનો અસુખ અવતાર કેવો
થાય છે તેનો સર્વ આધાર તેણે પૂર્વ જન્મમાં પોતાની જાતની જવા મયોગોમાં નિર્ગમન
કરી તે ઉપર રહે છે. પ્રથમ જન્મમાં હુનિઆમાં લોકાને જેવાં સુખ દુઃખ આપેલાં હોય છે
તે પ્રમાણે તેવા મયોગોના પાત્ર જન્મ થાય છે. દર્શન લક્ષ્યે કે એક મનુષ્યની જોવી
સ્થિતિ છે કે તેની સત્તા ધણા ભાગમાં અને ધણા મનુષ્યો ઉપર ચાલે છે. તે પોતાની
સત્તા વડે સર્વને સુખ સતોષ પરાકે છે. આ તેનું જ્ઞાન અને ખીજા અવતારમાંજ સયોગો-
માં જન્મ પામશે તેમાં અમરકર્તા થવા વિના એક નહીં. દર્શન તેણે જે જનમમુલને
સતોષેય છે તે જીવરૂપ ધરા પુનર્જન્મમાં તેને સુખ થાય તેવાજ સયોગો રૂપી દ્વલ આપે
છે. સુખ વાચે તો સુખનીજ લાખી કર, દુઃખ વાચે તો દુઃખની લાખી કરે. પોતાની જ-
જ્ઞાનીમાં જે દ્રાઈ માણસ જીવનમાં જન્મ સર્વને દુઃખ આપે છે તો જીવન જન્મોત્તરમાં
પોતે મરીરે પીડા ભોગવે છે. જે દ્રાઈ માણસ જીવનમાં મનને પીડા કરે છે અને ત્રાસ
પમાડે છે તો પોતે જીવન જન્મોત્તરમાં એવા સયોગોમાં આવી પડે છે કે તેના મનને
તેવીજ પીડા અને ત્રાસ પામવા પડે છે. આ પ્રત્યેક એ જાત પણ સારી પેઠે લક્ષમાં
રાખવાની છે કે આ સયોગોમાં કિંચિત્ માત્ર તેનાથી ફેરફાર થઈ શકવાની નથી. તેના
હુનિઆમાંથી બ્યારે વિદાય થાય છે ત્યારે આ બનાવો ભવિષ્યમાં ચોક્કસ જનવાના છે એ-
ટલું નિશ્ચય કરી જાય છે એમ સમજવું. દર્શન એ સત્તામાં જીવન તેણે વાળે છે એટલે તે
તેનાં તેવાંજ દ્વલ આપવાનાં તેમાં તેનું કાંઈ આવતું નથી. તે પાછાં આપે છે ત્યારે તે
ઉગી નિકળ્યાં હોય છે અને તેમાં આવી નિવાસ કરવા વિના તેને જીવે રસ્તો નથી.

કાંઈ મનુષ્ય એવો છે કે નીતિનો તે જોઈએ તેવો સારો નથી પણ તેનાં દૃષ્ટ એવાં
છે કે તેથી કરી ધણાં માણસોને જમલ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત થયું હોય છે. આવો મનુષ્ય
બ્યારે પુનરપિ અવતરે છે ત્યારે રમ્ય શરીરે સુખ ભોગવે છે. કારણ કે જેવા પ્રકારનું
સુખ દુઃખ દીધું હોય તેવા પ્રકારનું સુખ દુઃખ ભોગવવું પડે છે. જીવાત્માનાં કાર્ય કરવા-
નાં જેવાં બિન્ન બિન્ન સાધન છે તે પ્રમાણે તેનાં બિન્ન બિન્ન દ્વલ થાય છે. જેવી વૃત્તિ-ધ-
ચ્છા-કામના તે પ્રમાણે મનશક્તિ-સંગજ ધર્માદિ થાય છે. જ્ઞાન સહિત અને જ્ઞાન રહિત
કરેલાં કર્મ મનને આપવા સ્વયંને સુખ દુઃખ આપે છે તાત્પર્ય એટલું કે જેનું એક જન્મમાં
મન-વચન-કર્મ વડે કરવામાં આવે તે પ્રમાણે અન્ય જન્મોત્તરમાં સુખ દુઃખ ભોગવવાનું
આવે છે અને તે સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત થવા માટે અનુદ્વલ સયોગો અને સ્થિતિ પણ આવી
મળે છે.

જીવાત્માની વાચા એટલી અધી લાંબી છે કે તેનું સંપર્ક વર્ણન કરવું કઠિણ છે એટલે આપણે તો દુઃકમાં તે સર્વ અવયોગન કરી બસું પડે છે. જીવાત્માનો આશ્વભક્ત કહેવામાં આવ્યો ત્યાર પછી તેની જાત્યાવસ્થા કહેવાણી એમ અનુભવ પ્રાપ્ત કરતાં કરતાં અને તેનો સંબંધ કરતાં તેની વૃદ્ધિ યર્ષ. તેની યુવાવસ્થા યર્ષ અને યુગ્મ અવસ્થાએ તે પોડોચ્ચો. હવે તે કહ્યો યયો. તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ. નેમ નેમ જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામવું જાય છે તેમ તેમ તેની સમગ્ર શક્તિ અને મન શક્તિઓ વિશેષ ખિન્નતી જાય છે. તેની સ્મરણ શક્તિ પણ વધતી જાય છે આમ કરતાં કરતાં તેનાં સાધન એવાં સારાં થાય છે કે તેની શક્તિ પ્રદર્શિત કરવા તેનું સામયં વર્ષ છે. એવી રીતે એક ક્રાંત એવો આવવાનો કે પૂર્વના સન્કારનું સ્મરણ સ્થગ્ન શરીર દ્વારા યથાસ્થિત કરવાને શક્તિવાન થાય છે. તેની શક્તિ જલ્દી ગજવાન થાય છે અને તે તેના સ્થૂળ ઉપર સારી પેટે અસ્તરક્રાંત થવા માટે છે. “ અંતરની પ્રેરણા ” નેતે કહેવામાં આવે છે તેનું જલ્દી વધે છે અને તે પોતાની સત્તા સારી પેટે અજ્ઞાતી શકે છે અને સારું નર્યું કરવામાં તેનું અસ્તિત્વ જણાય છે. “ અંતર પ્રેરણા ” અથવા “ અંતર જ્ઞાન ” એ આ જીવાત્માની સ્મરણ શક્તિનો સ્થૂળ જ્ઞાનદ્વારા પ્રભાવ થાય છે ને છે. ને પોતાની સત્તા સ્થાપતી આવે છે અને સ્થૂળ વૃત્તિઓને તેની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરવો પડે છે “ આ તારે કરવાનું છે વા આ તારે કરવાનું નથી ” એમજ અંતરજ્ઞાન લાગણી થઈ આવે છે તે તેની સત્તાને લાંબે છે. કેટલીક વારે જોવું જાતે છે કે સ્થૂળશક્તિએ આજ્ઞા કર્યાંથી થાય છે તે સમજ શકતી નથી એટલે તેનો અનાદર કરે છે. એ સત્તા જ્ઞાન મની પોતાની જ છે અને સ્થૂળશક્તિએ પોતાની જ્ઞાન એવું સાર વનાવવા ને આપે છે. એ વૃત્તિઓ પાદિર પદાર્થો આટે રહે દોશથી જન્ય નથી અથવા તેના આધુનિક અર્થ અનુભવોને કારણે ભુલ ભ્રમ અનુમાન સિદ્ધિ માની તે પ્રમાણે વર્તન કરે નહીં ને માટે. પોતાના પ્રવેશ અનુભવોના ઉપયોગ કરે છે. વારંવાર તે વૃત્તિઓને સ્થાવર છે અને વારંવાર ને તેનો અનાદર કરે છે. આ સંસારના સામાન્ય વ્યવહારમાં ગરીબો ને વ્યવસાયમાં દોષ રહેવું પડે છે તેમાં જો અંતરની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરવું જલ્દી મુશ્કેલ લાગે છે પણ એટલી વાત નિશ્ચય છે કે જો અંતરજ્ઞાન છે તે જ્ઞાનમાંની સ્મરણ શક્તિનો પ્રભાવ થાય છે તે છે. અગર જો કે જો અંતર પ્રેરણા દોષમાં અમુક કરવું જોઈએ એવી થાય છે તો પણ કોઈ વખતે તે ભુલ ભ્રમથી પણ હોય છે જોવું વિચાર કરનાં જણાઈ આવે છે. આવી ભુલ થવાનું કારણ જો કાર્ય પરત્વે પ્રાપ્ત કરેલ અનુભવ પૂરતા નહીં હોવાનું છે. આમ છતાં તેથી ભુલ કરવા તે પ્રેરણા દ્વારા કરે છે કેમકે મનશક્તિનો જો ને યોગ અનુભવ છે તે માન હોય છે. અને ગમે તેવો અપર્યાય જ્ઞાન પાછો છે તો પણ તેજ સર્વથી સારો બોધાયો થઈ શકે છે. આ ઉપરથી એટલો સાર મહણ કરવાનો છે કે ગમે તેમ હોય તો પણ પોતાની અંતર પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તન કરવું એ ક્ષેત્ર માર્ગ છે. જીવાત્માને પોતાનાં કાર્યમાં નિશ્ચય કરવા માટે તેનીજ સહાય ખરેખરી છે અને તેમાં કોઈ વખતે ભુલ જણાય તો તે માત્ર યોગ અનુભવનું પરિણામ છે એમ સમજવું. તે પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તન કરતાં કદાચ કોઈ ભુલ થાય તોપણ તે, એક જોઈતો અવસ્થનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરાવે છે. જો તેની આજ્ઞા માનવામાં નહીં આવે તો ઉલટું એવું નુકસાન થવાનું. કારણ તેનાથી વિરૂદ્ધ વર્તન કર-

વારો કાંઈ બહિર વસ્તુના આકર્ષણમાં તણાઈ જતારો એટલે તે જીવાન્માને સદાય કાંઈ નહીં થતાં લાનિકારક થઈને અને એક અનુભવનો વધારો કરવાની તક હાથથી જશે. જીવાન્મા કંમે કંમે અનુભવ સંપ્રદ કરી બિલે છે. કાંઈ એકાએક ખિલી શકતો નથી, બહિર વસ્તુના આકર્ષણથી ને કાર્મ કરવા તે હોગ્ય છે તે બદારથી આવતી શક્તિ છે એટલે તે અંતરની શક્તિમાં વધારો કર્યું નથી. આવી રીતે બેઠેલું તો એ વાત નિશ્ચય થશે કે અંતર પ્રેમના ગમે તેવી બુન મગ્ધી હોય તો પણ તે બહિર વસ્તુના આકર્ષણથી થતી અમરના કંમનાં બહુ જશે લાગકારક છે કાંઈ કે જીવાન્માને ખિલવવાનાં એવ સદાય કરે છે.

(આગળ ચાલુ)

રા. બા. રણજોડલાલ હોટાલાલ. સિ. આઈ. ઇ નો સ્વર્ગવાસ.

તિતિક્ષા—સાતિ—ઉદ્દાગ—અત—હાપણ—વિવેક વગેરે—અનેક—શુભ—મર્તિ,
 “ શુજરાતની મિત્ર દેવગ્રીના પિતા, ” અને “ The Grand Old Man of Gujaraht ”
 એ નામથી પ્રસિદ્ધ રા. બા. રણજોડલાલ હોટાલાલ સી. આઈ. ઇ. થોડા દિવસ ઉપર
 સ્વર્ગવાસી થયા. એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં થયો હતો. યદ્યપિ અવસાન સમયે એ-
 મનુ વય ૭૫ વર્ષનું હતું, તો પણ શુજરાતને એમના જવાબી એક જીવનના પ્રયાણ-
 થી ને શોક થાય તે કરતા પણ અધિક શોક થાય છે. કેમકે, જીવનની મિત્ર એની ઉ-
 પયોગિતામાં છે કાવના ઘડીચક્રમાં પડી ગનદિવસ વ્યતીત કરવા એવું નિમિત્ત જીવન નથી.
 જીવન પુરવાર્ય માટે છે, અને પુરવાર્યહીન જીવન મરુ સમાન છે. ૭૫ વર્ષની વયે રા. બા.
 રણજોડલાલનું જીવન દેશને લેવું ઉપયોગી હતું એવું બર યુવાવસ્થામાં પદ્ય થોડાએનું હો-
 વ છે એમના જવાબી દેશના હૃદયમાં એક મોટું વિદ્યન આવી પડ્યું છે એમ કહીએ તો
 ખોટું નથી. એ મહાનુ પુરુષનું હૃદય કુખી ઉપર અત્યંત અનુકંપાવાળું હતું, અને એમના
 દાનની સરિતા હમેશા યોગ્ય માન્ય પ્રસરતી. અનેક અનાથ બાલકોં એમના ઉપકારથી
 જીવિતદાન પામ્યાં છે, અને યથાયોગ્ય કેળવણી મેળવી ધણે લાગ્યાં છે. રાગીઓ માટે—
 અને તેમાં વિરોધત સ્ત્રીઓ માટે—એમણે દરેલી આપધ-શાલાઓ સર્વેન સુવિદિત છે. આ
 અને આવા બીજાં સોદોપયોગી પરોપકાર કૃત્યોનું વર્ણન આપવાનું આ ધ્યાન નથી એટલે
 એ વિશે વિસ્તાર ન કરતાં એ જીવનનાં કેટલાક સંગ્રામો અને સ્મરણ કરી જઈએ. અ-
 મને આ ક્ષણે, આવાં ત્રણ સંગ્રામ ઉપસ્થિત થાય છે: (૧) “ ન તિતિક્ષા સમમાસિ
 સાધનમ્ ” = “ તિતિક્ષા સમાન સાધન નથી ” એ નિશ્ચય; (૨) “ સર્વે સન્તુ નિરામ-
 ચ: ” સર્વ નિરામ, કહેતાં નીરાગ હો. ” એવી ઉચ્ચ બાવના; અને (૩) સતતં કાર્ય
 કર્મ સમાચરે ” = “ હમેશાં કર્તવ્ય કર્મ સારી રીતે કરવું ” — એવી સમજણ.

(એ શાંકાનું કોઈક આચાર્યની રીતિએ સમાધાન.)

અને કામ આપું સંમાધાને કહે છે — જેમ ધનુષ્યનો નાશ થતાં પણ પ્રક્ષિપ્ત જાણના વેગની સ્થિતિ રહે છે, તેમ વિદ્વાનના શરીરની સ્થિતિ, કારણનો નાશ થતાં પણ, સમજે છે.

૨૬૬

(ઉક્ત સમાધાનનો અસંભવ)

એનું સમાધાન પણ સમજે નહિ. કારણ કે નિમિત્ત કારણનો નાશ થતાં કાર્યની સ્થિતિ રહે છે. ઉપારાગ (કારણ)નો નાશ થતાં કાર્યની સ્થિતિ સમજીતી નથી. જાણના વેગનું, ઉપાધાનકારણ જાણ છે, અને તેનું નિમિત્તકારણ ધનુષ્ય છે; તે (ધનુષ્યના) નાશથી જાણના વેગની સ્થિતિ સમજે છે. તેથી અવિદ્યારૂપ ઉપાધાનનો નાશ થતાં વિદ્વાનના શરીરની સ્થિતિનો અસંભવ થાય તેથી, તત્ત્વજ્ઞાન થતાં પણ અવિદ્યાનો હેશ મહે છે એમ કંઈકારોએ કહ્યું છે.

૨૬૭

(અવિદ્યાલેશના ત્રણ પ્રકાર)

તેમાં મતબ્રેદ્ધેથી અવિદ્યાલેશનું સ્વરૂપ ત્રણ પ્રકારનું છે. જેમ પ્રજ્ઞાપન કરેલા (ધોમયો) કમલપાંખમાં (લેસંજીનો) ગંધ રહે છે, તેમ અવિદ્યાના સંસ્કારને અવિદ્યાલેશ કહે છે. અથવા અગ્નિથી દગ્ધ પડતી તુલ્ય વ્યકાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં અમમય જ્ઞાનબાધિત અવિદ્યાને અવિદ્યાલેશ કહે છે, અથવા આવરણશક્તિ વિશેષશક્તિ રૂપ અજિદ્યવતી અવિદ્યા છે. તત્ત્વજ્ઞાને કરી આવરણશક્તિ વિશિષ્ટ અવિદ્યા એમનો નાશ થાય છે. અને પ્રસ્થાપક કર્મ રૂપ પ્રતિબંધ હોવાથી વિશેષશક્તિ વિશિષ્ટ અવિદ્યાના અંશનો નાશ થતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી હત્તર કાલમા પણ દેહાદિક વિશેષનું ઉપાધાન અવિદ્યાઅગમનો શોર મહે છે તેથી સ્વરૂપનું આવરણ થતું નથી. તેને જ અવિદ્યાલેશ કહે છે.

ભાસ થતો નથી અનન્યુક્તિ પ્રતિપાદક શ્રુતિવચનનું સ્વઅર્થેમા તાત્પર્ય નથી કારણ કે અવશ્યવિધિના અર્થવાદરૂપ અવન્યુક્તિપ્રતિપાદક મગન છે જે અવશ્યના પ્રતાપથી જીવના પુનરની મુક્તિ ધાય છે, એવું ઉત્તમ આત્મઅવશ્ય છે એ રીતિએ આત્મશ્રવણની શ્રુતિના તાત્પર્ય હોવાથી, અવન્યુક્તિ પ્રતિપાદક વચનોનાં જ્ઞાનીને દેહાદિકોનો પ્રતિભાસ શ્રુતિ સંભવે નહિ એ રીતિએ તત્ત્વજ્ઞાનથી અવવહિત ઉત્તરકાલમા જુ વિદેહ મોક્ષ ધાય છે એ મતમા જ્ઞાનથી ઉત્તર (કાનમા) અવિધાનો લેશ રહે નહિ

૨૯૯

પરંતુ એ મત જ્ઞાનીના અનુભવથી વિરુદ્ધ છે જે વર્તનજ્ઞાને કરી કાર્યસહિત અવિધાની નિવૃત્તિ ધાય છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનની નિવૃત્તિનો પ્રકાર કહે છે — તત્ત્વજ્ઞાને કરી અવિધાની નિવૃત્તિ થતા, તત્ત્વજ્ઞાનની નિવૃત્તિ ઉત્તર કાલમા ધાય છે, એ ક્રમથી તત્ત્વજ્ઞાનની નિવૃત્તિ ધાય નહિ કારણ કે, તત્ત્વજ્ઞાને કરી અન્ય અનાત્મવસ્તુનો તો રોધ રહે નહિ કેવલ ચેતનને, અસમતા હોવાથી (પર) નાશમ્તા સંભવે નહિ તત્ત્વજ્ઞાનને સ્વનાશક તા પણ સંભવે નહિ એટલે તત્ત્વજ્ઞાનનો નાશ થતો નથી

૩૦૦

(અવિધાના નિવૃત્તિકાલમા તત્ત્વજ્ઞાનની નિવૃત્તિની રીતિ)

એ રીતિએ અવિધાનિવૃત્તિથી ઉત્તરમુલ્યમાં તત્ત્વજ્ઞાનની નિવૃત્તિનો અસંભવ (હોવા) થી અવિધાના નિવૃત્તિ કાલમા જ તત્ત્વજ્ઞાનની નિવૃત્તિ આ રીતિથી ધાય છે — જેમ જનમા પ્રક્ષિપ્ત કતક (ફૂલના) રૂબથી જનમત પડતો વિશ્વેષ ધાય, તેની સાથે જ કતક રજતો પણ વિશ્વેષ ધાય છે, કતક રજતા વિશ્વેષમા સાધનાતરની અપેક્ષા નથી અને તણના ઢગલામા અગારના પ્રક્ષેપથી તણનો ઢગલો ભરમ ધાય, તેની સાથે જ અગાર પણ ભરમ ધાય છે, તેમ કાર્ય સહિત અવિધાની નિવૃત્તિ ધાય તેની સાથે જ તત્ત્વજ્ઞાનની પણ નિવૃત્તિ ધાય છે જેથી તત્ત્વજ્ઞાનની નિવૃત્તિમાં સાધનાતરની અપેક્ષા છે નહિ

૩૦૧

(એ સખધમાં પંચપાદિકાકારનું મત)

અને પંચપાદિકાકાર પદ્મપાદ્યાર્યનું આ મત છે — જ્ઞાનનો અજ્ઞાન માનથી વિરોધ છે અજ્ઞાનના કાર્યથી જ્ઞાનનો વિરોધ ન હોવાથી, તત્ત્વજ્ઞાને કરી કેવલ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ

ચાપ કે અગ્નિની નિશ્ચિતા ઉત્તર કાલમાં ઉપાદાન (પરેણ) ના અભાવથી માર્ગની નિશ્ચિતિ થાય છે, પરંતુ દેહાદિક કાર્યની નિશ્ચિતિમાં પ્રાગ્ધર્મ કર્મ પ્રતિમધક છે તેથી ઉત્તર રીતિએ અનિવાર્ય જ છે ત્યાં મુખી જન-મુક્તને દેહાદિની પ્રતીતિ પણ સંભવે કે પ્રાગ્ધર્મ રૂપ પ્રતિમધો અભાવ થતા દેહાદિની અતિ તત્ત્વજ્ઞાનની નિશ્ચિતિ થાય છે એ મતમાં પ્રાગ્ધર્મના અભાવ સહિત અવિદ્યાની નિશ્ચિતિ જ તત્ત્વજ્ઞાનની નિશ્ચિતિને હેતુ છે

૩૦૨

(ઉત્તમ અને મધ્યમ અધિકારી બેદથી તત્ત્વજ્ઞાનનાં બે સાધનો.)

જે તત્ત્વજ્ઞાને ફરી અવિદ્યાની નિશ્ચિતિ થાય છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનના બે સાધનો છે ઉત્તમ અધિકારીને તો શ્રવણ સાધન છે, અને મધ્યમ અધિકારીને નિર્ગુણબ્રહ્મનું આદ્ય-ઉપાસન જ તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન છે એ સકલ અદ્વૈતશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે

૩૦૩

(એ બે પક્ષોમાં પ્રસંખ્યાનને તત્ત્વજ્ઞાનની કરણતારૂપ પ્રમાણતા)

પરંતુ (મિ) હમય મક્ષના તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્યરૂપ પ્રમાણ પ્રસંખ્યાન છે, એ કેવળા શેષ પ્રકારોનું યુત છે વૃત્તિના પ્રવાહને પ્રસંખ્યાન મહે છે. જેમ મધ્યમ અધિકારીને નિર્ગુણ બ્રહ્માકાર નિરતર રૂપિરૂપ ઉપાસના મતેળા છે તે જ પ્રસંખ્યાન છે, તેમ ઉત્તમ અધિકારીને મુખ્ય, મનુષ્યી ઉચ્ચ નિદિધ્યાસન રૂપ પ્રસંખ્યાન જ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું મુખ્ય છે. યદિ હ જ્ઞુતિના પ્રમાણે પ્રસંખ્યાનનો અભાવ છે તેથી તેને પ્રમાણી કરણતા સંભવે નહિ તથાપિ સગુણ બ્રહ્મના ધ્યાનને સગુણબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારની કરણતા, અને નિર્ગુણ બ્રહ્મના ધ્યાનને નિર્ગુણ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારની કરણતા, મકલ શ્રુતિ સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમ ચવહિતા કામિનીના પ્રસંખ્યાનને કામિનીના સાક્ષાત્કારની કરણતા કોશમાં પ્રસિદ્ધ છે, જેથી નિદિધ્યાસનરૂપ પ્રસંખ્યાન પણ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું કરણ સંભવે છે. યદિપિ પ્રસંખ્યાન જન્ય બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રમાણજન્યતાનો અભાવ હોવાથી, પ્રમાણનો અસંભવ છે, તથાપિ સત્ત્વિક ભ્રમની વૃદ્ધિ, વિચિત્રો અભાવ હોવાથી, પ્રમાણ સંભવે છે અને નિદિધ્યાસનરૂપ પ્રસંખ્યાનનું મૂલ શબ્દપ્રમાણ છે, એટલે પણ (પ્રસંખ્યાનજન્ય) બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રમાણ સંભવે છે

૩૦૪

(ભામતીકાર વાચ્યરૂપિતા મતમાં પ્રસંગ્યાનને મનની સહકારિ-
તા અને મનને, અલ્પજ્ઞાનની કારણતા.)

અને ભામતીકાર વાચ્યરૂપિતાનું આ મત છે:—મનનું સહકારિ પ્રસંગમાન છે. અલ્પ-
જ્ઞાનનું કચ્છ મન છે. પ્રસંગ્યાનને જ્ઞાનની કારણતા અપ્રસિધ્ધ છે. સચ્ચા:નિર્ગુણ અલ્પજ્ઞાન
ધ્યાન પણ મનનું સહકારિ છે. તેના સાક્ષાત્કારનું કચ્છ ધ્યાન નહિ, કિંતુ મન જ કચ્છ છે.
તેમ વ્યવહિત કામિનીનું ધ્યાન પણ કામિનીસાક્ષાત્કારનું કચ્છ નથી; કિંતુ કામિનીચિંતન
સહિત મન જ તેના સાક્ષાત્કારનું કચ્છ છે. એ પ્રકારથી મન, મો. અલ્પજ્ઞાનનું કચ્છ છે.

૩૦૫

(અદ્વૈતગ્રંથનું મુખ્ય મત:—એકાગ્રતાસંહિત મનને સહકારતા
અને વેદાંતવાક્યરૂપ શબ્દને અલ્પજ્ઞાનની કારણતા.)

અને અદ્વૈત ગ્રંથોનું મુખ્ય મત આ છે:—વાક્યગ્રંથ જ્ઞાનથી અનંત પ્રાપ્તિમાનની અ-
વેશ નથી; કિંતુ મહાવાક્યથી જ અદ્વૈત અલ્પજ્ઞાન સાક્ષાત્કાર થાય છે. આ સહજજ્ઞાનમાં
સહકારિ મન છે. જેથી નિદિધ્યાસનજન્યા એકાગ્રતા સહિત મન સહકારિ છે. અને વેદાંત-
વાક્યરૂપ શબ્દ જ અલ્પજ્ઞાનનું કચ્છ છે. મન નથી, કારણ કે વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનનું (આત્મકચ્છ) છે.
પાદાન હોવાથી (અલ્પજ્ઞાનનો) આશ્રય અંતઃકચ્છ છે, જેથી જ્ઞાનનો કંઠો મન છે; (તેથી)
તેને (મનને) જ્ઞાનની કારણતા સંભવે નહિ. અને જ્ઞાનોત્તરમાં મનની કારણતા માનતા પ-
ણ, અલ્પજ્ઞાનની (મનની) કારણતા સર્વથા વિરુદ્ધ છે. કારણકે “યન્મનસાનમનુતે”
(‘જે મને કરી મનાતું નથી’) છતાંદિ શ્રુતિમાં અલ્પજ્ઞાન માનસ જ્ઞાનની વિષયતાનો નિગેધ કર્યો
છે; અને અલ્પજ્ઞાન ઔપનિષદત્વ કહ્યું છે; જેથી ઉપનિષદરૂપ શબ્દ જ અલ્પજ્ઞાનનું કચ્છ છે. ‘યત્’
એટલે ‘જે અલ્પજ્ઞાન’ ‘મને કરી’ લોક નથી જાણતો. એમ શ્રુતિનો અર્થ છે. ‘યદ્વપિ’
કેવલ્યશાખામાં જ્યાં મનને અલ્પજ્ઞાનની કારણતાનો નિગેધ કર્યો છે તે જ સ્થાનમાં વાણીને
પણ અલ્પજ્ઞાનની કારણતાનો નિગેધ કર્યો છે, જેથી શબ્દને પણ અલ્પજ્ઞાનના કારણતા સ્થિતિ-
વિરુદ્ધ છે, તથાપિ શબ્દને અલ્પજ્ઞાનની કારણતા નથી એ અર્થમાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય હોય તો
અલ્પજ્ઞાન ઉપનિષદવેદવતરૂપ ઔપનિષદત્વનું કથન અસંગત થશે. જેથી, શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ-
એકરી અલ્પજ્ઞાનસંજ્ઞાન થાય છે, ‘અકિતવૃત્તિએ’ કરી અલ્પજ્ઞાન જ્ઞાન શબ્દ કરી થાય નહિ,
જોવી રીતિએ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. જેથી અકિતવૃત્તિએ કરી શબ્દને અલ્પજ્ઞાનની કારણતાનો
નિગેધ છે. અને લક્ષણાવૃત્તિએ કરી શબ્દને અલ્પજ્ઞાનની કારણતા હોવાથી અલ્પજ્ઞાન ઔપનિષ-
દત્વ સંભવે છે. (કોઈ આચાર્ય) અલ્પજ્ઞાનના અનંત (મનોગ્રંથ) જ્ઞાને છે,

અનુપ્રવેશ કરીને નામરૂપ—વ્યાકરણ કરાવે છે તેમાં જાણીશ્ચિત્તિથી અચેતન પ્રધાનને ધક્કિના કલ્પવામાં આવે તો “ તે આ દેવતા ” એ વાક્યપરે એજ અચેતન પ્રધાનનો પ-
રિભાસ થાય, અને પછી જવતુ ‘ આત્મ-શબ્દથી—(અત્રે નેમ યથું છે તેમ)—કમન
ન થાય. ‘ જીવ ’ શબ્દનો અર્થ લોકપ્રસિદ્ધિથી જ્ઞાને ધાત્વર્થનિર્વચનથી—(એટલે સ્વદેશી
તેમ ધોમથી)—ચેતન, સરીરનો ‘મધ્યક્ષ, પ્રાણુતે ધારણ કરનાર’ એવો થાય છે.
તે જીવ અચેતન પ્રધાનનો આત્મા સી રીતે હોઈ શકે ‘ આત્મા ’ એટલે વ્યક્ત, ચેતન
ન જીવ અચેતન પ્રધાનનો આત્મા એટલે સ્વરૂપ ન હોઈ શકે. પણ જો, સુખ્યશ્ચિત્તિથી
ચેતન અહને ધક્કિતો તરીકે પ્રકાશ કરવામાં આવે, તો જીવવિપક્ષ આત્મશબ્દનો પ્રયોગ
“ જીવેત્તત્ત્વનાં—જીવરૂપ—આત્માએ ”—એ વચનમાં ઉપજાય થાય. વળી “ સ ય
પુષ્પોડુગિમૈત્તદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્ત્વત્ત્વ સા આત્મા તત્ત્વમાસિ જ્વેતકેતો ” છા. ૬ । ૮ । ૭
“ તે આત્મા સ્વદેશી, તદાત્મક આ સર્વ છે, તે સત્ય છે; તે આત્મા છે; તે તું છે, તે સ્વેન
દેવતા! ”—એ વાક્યમાં પણ ‘ તે આત્મા ’ એટલે પ્રકૃત સત્ આત્મત્વશ્રમ આત્મા તેને
આત્મ શબ્દ વડે ઉપદેશી—(અર્થાત્ તે પ્રકૃત સત્ આત્મા છે એમ કહી)—‘ તે તું છે
જે સ્વેતકેતુ! ’ એમ ચેતન જ્વેતકેતુના આત્મારૂપે ઉપદેશી છે. જલ્લ અને તેજ વિષય
છે તેટલા માટે, અને એમનો નામરૂપવ્યાકરણમાં પ્રયોજ્ય તરીકે નિર્દેશ છે તેથી, જો
અચેતન છે, અને સત્ત્વે સુખ્ય ધક્કિત્વ લાગુ પાડવામાં નેમ આત્મ-શબ્દનો પ્રયોજ્ય
ધારણુત છે તેમ અત્રે—જલ્લ તેજની ભાગ્યભા કાંઈ નથી; અને તેથી ‘ નહિનો તદ
પડવાનું કનું છે ’ એ વાક્યમાં નેમ જાણીશ્ચિત્તિ વડે તટને દૈતન્યવ્યાપાર લાગુ પાડ-
વામાં આવે છે તેમ અત્રે પણ જલ્લ તેજને જાણીશ્ચિત્તિ વડે ધક્કિત્વ લાગુ પાડવામાં
આત્રે છે, અર્થાત્ ચતુર્થી અધિષ્ઠિત દેહમાં પોતે ધક્કિના કહેવાય છે. પણ સત્ત્વે ધક્કિત્વ
નો જાણીશ્ચિત્તિ નથી કેમકે સત્ત્વના સંબંધમાં ‘ આત્મ-શબ્દનો પ્રયોગ છે.

અત્રે પૂર્વપક્ષી તકરાર ઉઠાવે છે:—અચેતન પ્રધાનને પણ ‘ આત્મ ’ શબ્દ લાગુ પાડી
શકાય છે કેમકે આત્મા એટલે સર્વાર્થકારી એમ પણ છે. (આત્મા એટલે ‘વ્યક્ત’ એમજ
કાંઈ નથી.)—એમકે એક રાજા પોતાના સર્વાર્થકારી સેવકના સંબંધમાં આત્મશબ્દનો પ્ર-
યોગ કરી કહી શકે કે ‘ મહારાજ મારો આત્મા છે, ‘ અર્થાત્ ‘ મારો સર્વાર્થકારી ભુજ છે. ’
તેને જોમ રાજાનો સેવક મંત્રી મધિધિમદ વગેરેમાં વ્યાપ્ત હોઈ રાજાને ઉપકારક થાય
છે, નેમ પુરૂષ (આત્મા) ના જોનમોહનમાં કામે લાગી, પ્રધાન પુરૂષને ઉપકારક થાય છે.
વળી (એક બીજી રીતે પણ પુત્રાએ યદ્ય શકે છે.) એકજ ‘ આત્મ-શબ્દ ચેતન અને
અચેતન ઉભય અર્થમાં વપરાય છે, કેમકે ‘ જુનાત્મા ’ ‘ ધન્નિધાત્મા ’ વગેરે પ્રયોગ દેવામાં
આવે છે. ઉદાહરણ: એકજ ‘ ભૌતિ: ’ શબ્દના એ અર્થ થાય છે, યદ્ય અને જલ્લવન આમ
છે, તો પછી આત્મ-શબ્દ ઉપરથી ધક્કિત્વ સુખ્યશ્ચિત્તિએ કરીને છે એમ કેમ કહેવાય?

આ રીતે પૂર્વપક્ષી તકરાર ઉઠાવે તો તેના જવાબમાં કહેવાનું છે:—ત્રાન્નિષ્ટસ્ય માંસો-
પદેશાત્

આવદષ્ટાદશ બીજાં પુસ્તકો.

(ચાર્ચ ૧૮૭૦ સુધી)

(જે પુસ્તકના હક વિશે વિશેષ સૂચના નથી તે પુસ્તકો મુમુક્ષુ કાલનાદેવી રોડ ઉપર, પ-
ડિત જીજ્ઞાસામ અથવા જોન એમ જોન્ડ દપનીને ત્યાથી, કે નડીઆદના વ્યવપાયક
સુદર્શન, એની પાસેથી મળશે)

અંગરેજી ૩ આ. પૈ

ગાન્યોગ (ત્રીજી આવૃત્તિ) ... ... ચ. ચ. જે
મેનાનિઝમ એન્ડ અર્થોત્કર્ષ ... ૨-૦-૦
ચોગમત્ર (બાપાન્તર મટી) પ્રથમા
વૃત્તિનો હક યોગ્યોસોશીકલ પમ્પ્લીફ-
સન દ્રઢને આપ્યો છે ... ૧-૮-૦
તકદોમુદ્દી (સરકૂન મૂલ અને અંગ
રેજી ટીકા) મુમુક્ષુ ગવર્મેન્ટ યુક
ડીપોમાંથી મળશે, હક સરકારને
આપેલો છે ... ૦-૧૨-૦
શાલાની વાચનગાથા વિશે ... નથી
પુરાણ વિષે નિબંધ (રોકહોમ જો
નીએન્ડ કોન૦ વાળો) ...
મૂર્તિપૂજા, સન્કાર, આદિવિષયો ઉ-
પર તથા યાગ્યવલ્ક્યે યોગસંહિતા,
શ્રુતિસાર સમુદ્ધરણ, આદિ
બાષાતર, અમેરિકામાં ન્યુયૉર્કમાં
યોગ્યોસોશીકલ ડીપાર્ટમેન્ટ નામન જો-
રિએટલ ડીપાર્ટમેન્ટનામના મા-
મિકમાં ઉ, ત્યા તપાસ કરતા મ;
જી શકે જુદા અમરેષે છપાય છે)
જૈન અને બ્રાહ્મણધર્મની સુના
(લડન એરીન્ડ કો) ...
ડોક્ટ્રીન એક માયા ...
સકરનો અર્હત ...
માધુર્યોપનિષદ્ (ગૌડપાદકાગિદાતયા
ગકુભાષ્ય સાથે બાપાન્તર) પ્રથમા-
વૃત્તિનો હક યોગ્યોસોશીકલ પમ્પ્લી-
ફેશન દ્રઢને આપ્યો છે. ૧-૮-૦
સ્વાહમમર્ગી (મગ્કૂન મૂલ અંગરેજી -
ટીકા, હક સરકારને આપેલો છે) .. માય છે
સમાધિશતક (મુલ તથા અંગરેજી
બાપાન્તર પ્રથમાવૃત્તિનો હક રા
સ. ગિરધરલાલ દરૌલાવ અમ-
દાદ એમને, આપ્યો છે ૦-૪-૦
ધર્મીટરાન એક રાકર ... ૩-૦-૦

અન્યુક્તિ વિવેક બાપાન્તર) પ્રથ
માર્હતના હક યોગ્યો પન દ્રઢને આપ્યો છે
શુજરાતી.
નિજાગતક ... ... નથી
માવતીઆધવ (બાપાન્તર) ... "
ઉત્તરસમચરિન (બાપાન્તર) ... "
કાન્તા ... ૦-૮-૦
પૂર્વદર્શન ... નથી
નર્મીનતિષ્ઠા ... "
ત્રેમજીવન ... "
મિદાતનાર ... ૩-૦-૦
સદિ મ અવાકય ... ૧-૦-૦
બાલવિદ્યાસ ... ૧-૦-૦
પરમાર્થદર્શન ... મુદ્દન
અમેરિકા ... "
શુનાર્મિદ ... ૨-૦-૦
કાવ્યમયુખ ... થાય છે
ન્યાય (વ્યાખ્યાન) ... "
શુજરાતનાશ્રવણો ... ગદ્ય
અવલોકનવિષે ઉપેક્ષાત. ... નથી
પ્રાણવિનિમય (બીજી આવૃત્તિ ધણી
વધારા સાથે) ૩-૮-૦
પ્રચગતી ૩-૦-૦
આત્મનિમજ્જન(ત્રિમજ્જન, અમેરિકા-
મિ તમા બીજા પધોનો સમ્રદ્ધ] ૧-૦-૦
બગવદ્ગીતા મુલ, અક્ષરગર્ભ ટીકા, રદસ્ય, ચા-
રે સ પ્રાયોના ભાષ્ય આધરે .. ૫-૦-૦
ચારિત્ર સ્માદસના ઉપરથી, સર
કારી કેળવસી આતાના ગવરેકટર
સાહેબે પ્રનામ અને લાછમેરી
માટે મળુર કરેલું છે; ... ૧-૦-૦
શ્રીમત સરકાર મહારાજા સયાજીરાવ
ગાયકવાડ તરફથી તૈયાર
થયેલા અર્થો
આ મથાળા નીચે જણાવેલા પુસ્તકો મેળવવા
ની મુચ્છાશાળાએ ઘડોદગ દેશી કેળવણી ખા-
તાના ઉપારને લખવું.
[પાછને પાને જુઓ.

સુદર્શન.

તન્ત્રી.

પ્રેક્ષિતર આનંદશંકર
માપુભાઈ. ધ્રુવ. એમ એ.
એલ એલ બી.

(આજ દુપ્પા— એક અભેદમાર્ગપ્રવાળી ' જલનિષ્ઠ મહિવાસ નભુભાઈ)

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

—*§*—

॥ સત્યં પરં ધીમહિ ॥ —માગવતમ્.

કુતલક ૧૪. અંક ૨.]

(માસિક)

[નવેમ્બર, ૧૯૯૮

૧

પ્રિયા કવિતાને.

શિખરિણી.

(ગદ્ય)

મને વ્હાવી લાગી, પ્રથમ મળનાં હું તુજ યથો;
હસ્યું તાર મ્હે ને તુજ રિમ્ત મળી હું મળી રહ્યો.
તને બેઠું એવી મમ હૃદય ધ્રુવ કરી રહ્યું,
વળી તારાં નેત્રા અતુકુળ દોહાં ને ચળી ગયું. '૧.
અરે ! તુતો દેવી, જન ગરીબ હું પામર નહીં;
શકું બેઠું હું ક્યમ હૃદયની તે તુજ ધૃતિ ?
દબ્યાં મ્હારાં નેત્રા વળી પ્રિય તુંએ દરમ દબી,
પડ્યું આ હૈયું તો પણ લપટી તારા પદ મહી. ૨.

મંદાકાંતા.

સ્વીકાર્યો તે મુજ પ્રણય ને કાંઈ હું પાસ આવ્યો,
બોલે તારે હૃદય ધરવા કંઈ પાસ લાવ્યો;
બેઠું મોની કર પણ ક્યો દીર્ઘ એ એક વ્હાલી;
કેનું તુતો તમ તરર રે હૃદય ચાંઈ આલી ! ૩.

જોયુ હોયે! ક્યમ હડી શકુ ? પાખ આવી હતીના!
 “તુ જ્યાં હુ ક્યાં” હૃદય દ્રવતું છેક તૂટી પડ્યુ આ!
 રે રે તારે પ્રતિકુલ હતો સર્ન સસાર. વ્હાલી!
 મૂંઠા આવી નિરખી દિવની ભાગતાં આશ છેલ્લી.

૪.

શિખરિણી.

પછી તારા નાણી મમ શિર લઇને તુજ કરે,
 મને તું આલિંગી! ક્યમણ સહુ ભાગ્યુ હૃદયનું!
 ક્યો જિએ નીચે અખિલ ભુવને હુ તુજ સહે,
 આહો! હવે હવે હૃદય મમ કૂલી ધરકતું.

૫.

પંખી ધીમે ધીમે તુજ અવયવો આ પલટતા,
 મને ભાગ્યા સર્વે વધુ મધુર મહીર જનતા,
 મને કુંઝી આપી મમ હૃદયની ને જગતની
 અને તાણુ જોલી તુજ મુખ નિહાળ્યુ ફરી ફરી!

૬.

મંદાકાંતા.

આ શુ ? આ શું ! નયન વહતાં અશ્રુનુ પૂર એ શુ ?
 હૈયુ મ્હારં પોંગળો જનતુ મીણુ કે નીર જેવું!
 ત્યાં અહાડે નજર ક્રાંતા અશ્રુમા વિશ્વ વ્હાતુ !
 આહો વ્હાલી! પ્રણય જગનો અશ્રુથી આ ધરે શુ ?
 તારા અગો, તુજ અવયવો, આજ ને ગાલ સર્વે,
 ન્યા નેહ ત્યાં જલમય વહે અશ્રુની ધાર વ્હાલી!
 “જો જો વ્હાણાં મુજ સહ રહી આજ છે મ્હાણવાનું!”
 એ શુ જોયે? ભવતું સખિ! તુ આગ રોતાંય વ્હાલી.

૮.

અનુક્રમ.

અરેરે! શોખની ચીજે રડે ને રોવસવતી!
 હોત ના અશ્રુ તો આહો પ્રેમ ને શોખ હોત ક્યાંય.

(કલાપી)

૨

દિવ્ય પ્રભાત.

(નરસિંહ મેહેતાનું એક કાવ્ય.)

ભગીને નેહ તો જગત દીમે નહી, જિવમાં અટપટા ભોગ ભાસે;
 ચિત્ત ચિત્તમવિલાસ તદ્દય છે, અહા લટકાં કરે અહા પાસે. ૧૦—૨૬
 પંચ મુદા ભૂત પરિવ્રજ વિશે જિવન્યાં, અણુ અણુ માહિ રહારે વજગી,

ફૂલ ને ફળ ને તો યજ્ઞનાં જલુવાં, યજ યજી ઝાજ તે નહિ રે અજગી જાઉં
વેદ તો એમ વહે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ્ય દે, કનક કુડળ વિશે ભેદ નોયે;
ઘાટ ધડયા પછી નામ રૂપ જૂજવાં, અત્યે તો હેમતુ હેમ હોયે. જાઉં
શય ને શીવ તો આપ ધંધાએ યથા, રમી પરપચ ચાદ લોક કીધા;
જાણે નરદાયો તેજ તું તેજ તું, એને સગર્વાથી કંઈ સંત સીધા. જાઉં

૩

દિવ્ય પ્રભાત.

(વ્યાખ્યાન.)

ઉપરના કાવ્યનુ નામ આપણે “દિવ્ય પ્રભાત” પાડીશું. કારણ—એક તો, “દિવ્ય” શબ્દની સાથે આપણા હૃદયમાં જાણુ ઉત્તર અને પવિત્ર ભાવો જોડાએલા છે. ‘દિવ’ ધાતુનો અર્થ પ્રકાશ થાય છે, અને જોકે હાલ આપણા નિરુ-‘વીર્ય’ હૃદયને આ શબ્દના આલૈકિક અને ગંભીર અર્થનો સાક્ષાત્કાર થોડો છે, તો પણ આપણને હજી એટલું તો સ્મરણ રહ્યું છે કે આપણા પ્રાચીન ઋષિજનો વિશ્વની ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રકાશ શક્તિઓનો ‘દેવ’ શબ્દમા અપરોક્ષ અનુભવ કરતા. વળી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની ભાષાના Deity Zephyr શબ્દો આ ‘દેવ’ શબ્દની સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એટલે ‘સમસ્ત મનુષ્ય જાતિની ‘દેવ’ ગા—અર્થાત્ પ્રકાશમય જ્ઞાનમાં—એકતા અનુભવવાનો ઉપદેશ પણ આ શબ્દ આપી નીકળી શકે છે. જીજ્ઞુ—“પ્રભાત” કહેવાનું કારણ કે આ કાવ્ય પ્રભાતિયું છે, પ્રભાત યતાં પ્રભાત સંબંધે ગવાયું છે, અને વિશેષમાં—‘જા’ ધાતુ ‘જાન’ અને પ્રકાશ-ઉભયર્થિક હોઈ ‘પ્રભાત’ શબ્દ પ્રદેશાન—એટલે અત્યંત ઉત્તર અને અપરોક્ષ એવી અનુભવ-પ્રત્યક્ષન કરે છે.

જગીને જોઉં તો જગત દીસે નહિ ઊંઘમાં અટપટા, ભોગ ભાસે.

સામાન્ય રીતે હૃદયને રાત્રિનો સમય જાય, અજ્ઞાન, અને પાપનો છે; પ્રભાતને આ નંદ, જ્ઞાન, અને પવિત્રતાનો છે. પ્રભાતમાં જગી બકત કવિ ગાય છે: “જગીને જોઉં તો જગત દીસે નહિ, ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે.” અર્થ ‘જગીને’ એ ઉક્તિ માત્ર ભૌતિક જગદવસ્થાને—પ્રભાતને—જ લાગૂ છે એમ નથી. ચર્મચક્ષુને જમ રાત્રિદિવસ છે, તેમ આત્માને પણ છે. ભેદ એટલો છે કે ચર્મચક્ષુનાં રાત્રિદિવસ લૌકિક છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયથી ગૃહાય છે; આત્માનાં આલૈકિક છે, અર્થાત્ આત્માથી જ ગૃહી રાકાય છે. વ્યવહાર તિમિરથી ઘેરાએલો આત્મા, ચર્મચક્ષુએ જોતો ઇન્દ્રિયગ્રાહી જ્ઞાનમાં વિના અન્ય કાંઈ દેખતો જ નથી. કેગકે એની દષ્ટિ વ્યવહાર તિમિરથી દૂષિત છે. ઇન્દ્રિયથી પદાર્થનુ સ્પર્શ સ્પર્શ અહશુ થાય છે; અન્યથા વ્યતિરેકથી જુદા જુદા પદાર્થોનો પરસ્પર કાર્યકારણરૂપ સંબંધ ગ્રહણ થાય છે, પણ પદાર્થનું અંતર્સ્તત્ય—એનું આત્મસ્વરૂપ—એ તો આત્મામાં દિવ્ય ચૈતન્યના પ્રા-

જુનાવ શિવાય અન્ય માર્ગે ગૃહી શકાતુ નથી. જગત્ના ખરા કવિઓ, તરચવિતકો, ધર્મપ્રવર્તકો, મહાન્ ભૌતિકપદાર્થશાસ્ત્રીઓ—જેઓમા કાઈ પણ અસાધારણતા નેવામાં આવે છે તે સર્વમાં દિવ્ય ચૈતન્યના અંશની કલ્પના વિના એમની મહત્તાને ખુલાસો થઈ શકતો નથી. અખિલ ઇન્દ્રિયઆણ્વિકદ્વાર જે ‘લોક’ શબ્દથી વાચ્ય છે તેથી પર ને અલૌકિક’તે ‘દિવ્ય’; જે માત્ર આ પૃથ્વીનાજ નહિ પણ ભૌતિક પદાર્થ માત્રના નિબંધમથી અતીત છે તે. શતદિવસ વણિગૃહસ્થિથી સસારનો નિર્વાહ કરનારા પ્રાકૃત જનોના અનુભવને દિવ્યતાનો અભાવ સાધવા આગળ ધન્યવાન આવે, તો એ સાધન પદ્ધતિ અત્રે અગ્રાણ છે, કારણકે એવા જનોનો અનુભવ આ વિષયમા નફામે છે. દિવ્ય ધામ ચર્મે અલ્પથી ગૃહી શકાતુ નથી માટે તે નથી એમ કહેતુ શબ્દ આગે દેખી શકાતો નથી માટે તે નથી એમ કહેવા કરતા અધિક આદરને પાત્ર નથી અનાદિ કાળથી મનુષ્યજાતના લૌકિક અને અલૌકિક (‘દિવ્ય’) એ ત વિભાગ પડ્યા છે, અને એ નિર્મૂલ હોય એ અસંભવિત છે.

આ રીતે અલૌકિકતા એ માત્ર કલ્પિત પદાર્થ નથી એમ મિદ્ધ થાય છે, તો હવે વિચારવાનો ખીન્ને પ્રશ્ન એ છે કે લૌકિક અને અલૌકિક વચ્ચે પરસ્પર સબધ શો છે ? ઉભય એકજ ચાતા સાથે સબધ ધરાવે છે, જ્ઞાનવિષય છે, અને સમુદિત યદ્ય ‘નિમ્ન’શબ્દવાચ્ય છે, એટલા ઉપરથી એમનો પરસ્પર સબધ તો મિદ્ધજ છે. મત્ર નેવાનુ એટલુંજ રહે છે કે : એ સબધ કેવા પ્રકારનો છે ? અને સત્ છે, માત્ર એમના સત્વ (અસ્તિત્વ) ના પ્રકાર ન્દા છે એ એક ઉત્તર છે; અને મત્ નથી, અલૌકિક સત્ છે, લૌકિક અસત છે અને એકનો બાધ કરી ખીજુ હૃદય પામે છે એ ખીજો ઉત્તર છે. આ બેમાથી ખીજો ઉત્તરજ ખરા સમજાય છે. પ્રથમ ઉત્તરમાં ખામી એ છે કે એ રીતે તો જ્ઞાનના યથાર્થ અને નિમ્ના એવા વિભાગ જ ન પડે. જ્ઞાન માત્ર આત્માની ક્ષણિક અવસ્થિતિ રૂપ યમ, અને યથાર્થ અને નિમ્ના—સત્ય અને અસત્ય—એવુ કાંઈ સંભવેજ નહિ. સ્વપ્ન જેમ આત્માની એક સ્થિતિ છે તેમ જાગૃત એક ખીજી સ્થિતિ યાય, અને જાગૃત સ્વપ્નનો બાધ કરી રૂઢે છે એ અનુભવની અયોગ્ય અવગણના ચાય વળી, એક ઉચ્ચ જીવનના મનુષ્યને જગત્ દેવું બોસે છે, અને એક સ્વાર્થપરાયણ વર્ણને કેવુ બામે છે એ જરા કર્પનામાં સાવો અને પછી કહો કે એ જે જગત્ માત્ર ન્દા ન્દા પ્રકારનાં પણ બને ખરાં છે એમ કહેવું એ વસ્તુસ્થિતિનુ યથાસ્થિત સર્વજ્ઞ છે, કે એ બેમાથી એક જ ખરું છે અને ખીજું અસંબોધપથી બોસે છે એ કહેવું યથાર્થ છે એ એક મનુષ્યનો સત્-અસતનો વિવેક કગ્નર અતર્કીય પ્રકાશમાન છે, ખીજનો અસત વા અશ્રવ્યવિત છે એ બંને કર્તવ્ય વિચારમાં ખરા છે એમ કહી શકારો ? નહિ જ. ત્યારે સામાન્ય શુદ્ધિ અને કૃતિ વિષે ને સિદ્ધ છે, એ આત્મા વિષે—એટલે આત્માના ધાર્મિક તત્વ વિષે—પણ સિદ્ધ હોવુ જ નેધએ.

આપણી વ્યવહારાવસ્થા એક ગાઢ સુષુપ્તિ છે એ અનુભવ થોડે ધણે બોગે પ્રત્યેક ધાર્મિક હૃદયનો છે. પ્રજુનો સાક્ષાત્કાર જેમ વધારે વીજ, વધારે ઊડો, વધારે ખરા યતો આવે છે, તેમ આ અનુભવ આત્મામાં વધારે સ્થિર અને સ્થૂત યતો આવે છે, સર્વ ઉપદેશ

અંધતા અગ્ર સ્થાને વિરાજનાર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:-

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

(જે જૂત માત્રની રાત્રિ છે તેમાં સંયમી જાગે છે, અને જેમાં સર્વ જૂત જાગે છે તેમાં યોનીની નિદ્રા છે. “અગ્રાની જન સખ ગોતે હય, ઉસમે સંયમી જાગત હૈં, વિષ્ણુદસ-જી લોટત સોટત સમમેં અલખ જમાવત હૈ”) અને એ જ સિદ્ધાન્તને જૂદા જૂદા કવિઓએ તત્ત્વવેત્તાઓએ અને ધર્માપદેશકોએ જૂદી જૂદી તરેહથી પ્રતિપાદન કર્યો છે. નરસિંહ મેહેતાની માફક અખો કહે છે: “હું હું રૂપી વીતે રાત, તેને ટળતાં થાય પ્ર-જાત.” કાશિદાસ કવે છે કે મરણં મૃત્યુતિઃ શરીરિણાં વિકૃતિર્જીવિતમુચ્યતે વૃષેઃ । ” (મરણ એ પ્રાણીની પ્રકૃતિ છે, જીવિત એજ (વિકૃતિ છે) અને બકા કવિ પરંપર્ય રસેશ્વર ના સિદ્ધાન્તનો અનુવાદ કરી લખે છે

“ Our birth is but a sleep and a forgetting;

The soul that rises with us, our life's star

Hath elsewhere its setting

• And cometh from afar. ”

(મર્ત્યજીવન એક સુષુપ્તિ છે, સ્વ-સ્વરૂપનું વિરમરણ છે કહ્યાદિ). બૌદ્ધ ધર્મનું ‘નિર્વાણ’ અને ક્રિશ્ચિયનિટિનો ‘Reconciliation’ એટલે મનુષ્ય આત્મા ઈશ્વરથી વિમુખ થઈ એના કોપને પાત્ર થયો છે, પણ આખરે કાર્મિસ્ટદ્વારા ધર્માચરણથી એ ઈશ્વરને તથા એના પ્રસાદને પામશે-એ મને સિદ્ધાન્તો એક જ સત્યનાં સ્વરૂપો છે. અને એ જ વાત વેદાન્તીઓ ‘માયા’, ‘અવિદ્યા’, ‘અજ્ઞાન’, ‘વિવર્ત’, ‘અનિર્ગમનીયતા’ કહ્યાદિ પારિ-ભાષિક શબ્દોવાડે સમજાવે છે. ‘માયાવાદ’ ને આ રીતે લેતા, એ સખધી અનેક ભિન્ના કલ્પનાઓ અનાયાસે દૂર ધક શકે છે.

જ્ઞાનતાં દ્વાર જૂદાં જૂદાં સમજે છે, એવાં કે ઇન્દ્રિય, મન વગેરે પણ જ્ઞાન પોતે તો હમેશાં એક ૩મ જ છે. એટલે ધર્મજીતિદ્વારા જે સત્ય મનુષ્ય-આત્મામાં ઉદય પામે છે તે તર્કથી પણ સિદ્ધ કરી શકાય એવું હોવું જોઈએ. અર્થાત્ ધર્મજીતિ એક વાત સ્થાપે અને તર્કજીતિ એથી ઉલટીજ વાત સિદ્ધ કરે, એ અસંભવિત છે. માટે પૂર્વોક્ત ધાર્મિક હૃદયનો અતુભવ જો જામ નથી તો તેનું તર્કથી અમર્થન કરવું-એ કામ માન વેદાન્તીઓ-નું જ નથી, પણ સંમોન રીતે સર્વને શિર છે. વેદાન્તનો ‘માયાવાદ’ આ સિદ્ધાન્તવાદો પાત્ર છે, તો એ ‘માયાવાદ’ ને જોડે દરાવવા કોઈ પણ ધાર્મિક આત્માને શામાટે આ-ગ્રહ હોવો જોઈએ એ અમારાથી સમજાતું નથી.

(૧) અતુભવવિરોધ એ ‘માયાવાદ’ ઉપર મૂકાતું એક દ્વણ છે. પણ જો ‘સુક્ષ્મ-તાથી વિચારતાં સમજાશે કે માયાવાદનું જગત્ નથી એવું સામાન્ય કહેવું નથી, પણ જગત્ જગત્-રૂપે નથી એમ કહેવું છે, અને આ જે ઉક્તિવચ્ચે મહાનું મેદ છે. અંવચેદ

વગર મામાન્ય રીતિએ જગતને 'જ' વા નથી હેતુ એ ગને સરખી રીતે અર્થગન્ય વાખ્યો છ જગતુ એસકે અનુ-જ લ ને-અઃ અસુક રૂપેજ 'જ' વા 'નથી' કહેવામા આવે છ ગાનામદ અપદ નિર્ણય નાત ગન રૂપે નથી એમ કહેવાનુ તાત્પર્ય એવુ છ પ્રાકૃત જનને જગતુ લેવે રૂપે ભમ છે તે ડર ॥ ધાર્મિક આત્માને એ જૂદે રૂપે પ્રતીત થાય છે અને આ મે નિરારમા ધ્યાનમ્ આત્માની જે દાંટ છે તેજ ખરી છે, અને પ્રાકૃત જનની ખોટી છે એ જ વાત ખીજી 'તાત્પર્ય' નો—પ્રાકૃત જનોનુ જગતુ વસ્તુ-ત 'નથી' વામિ જનોનુ 'જે' જગતુ પણ છે અને ધર્મજર પણ છે એમ માનનારા ધર્મજર સંસારદાસ્તુ અરે સ્વરૂપ સમજતા નથી, અથવા તો એમના બિચાર અતરમા એમને ધર્મજર-સાક્ષાત્તર થયેજ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. જગતુ જગતુ રૂપે જગતુ—અને ધર્મજર એવુ સમજાવવાનુ જ્ઞાન હોય અથવા ધર્મિક જ્ઞાન હોય સમજાવવાનુ સભવ નહિ એમકે જગતુ અને ધર્મજર નહિ પણ જગતુમા ધર્મજર એવા અનુભવ થાય છે વળી એકજ મા-લારાક્ષરના અને વિવિધ પણ દ્રમ હોઇ રહે છે જાત દર્શનથી મુહાય છે, ધર્મિક સર્વ અવગ્રહે-રહિત છે અને આત્મિક દ્રમ આત્મિક દર્શન અનુભવાય છે. ઉક્ત જ્ઞાન જગતુ-પ્રત્યક્ષ એક અને ધર્મજર-પ્રત્યક્ષ બીજુ—એમ બે દ્રમિક જ્ઞાન રૂપે ઉત્પત્ત થઇને પણ અટકે નહિ ધર્મજર-પ્રત્યક્ષ હૃદય થના એનો પ્રત્યાપાન—એનો નિમજ—જગતુ પ્રત્યક્ષ ઉપર પડે છે, અને હવેનુ જગતુ-પ્રત્યક્ષ અજ્ઞાન અવસ્થા ॥ જગતુપ્રત્યક્ષ જગતુ છે, જૂદુ છે એટલુ જ નહિ પણ એવુ ખાધક છે એમ અનુભવ થો છે C. G. Rossetti નુ કહેવુ પધાર્ય છે કે—

And if that life is life,
This is but a breath,
The passage of a dream
And the shadow of death,
But a vain shadow
If one considereth,
Vanity of vanities
As the preacher saith,

“ If one considereth ” “ વિચારી જોતા ”— એ શબ્દો ઉપર જન લાગ દેનારું છે વ્યાવહારિક અનુભવમા જગતુ નથી એમ બેદાનતુ કહી કહેવુ નથી. જે વ્યાવહારિક દ્રમ છે તે તો તેમ છેજ રાક્ષદ્રષ્ટિએ જે નવીન વાત સિદ્ધ થાય છે તેજ શાસ્ત્રને પ્રતિપાદન કરવાની છે માટે ‘ વ્રહ્મસત્યં ’ અને ‘ જગન્મિથ્યા ’ એમ એ બે છે. તો ક દ્રષ્ટિએ એટલે વ્યાવહારિક જમા ગમ પ્રતીતિમા જગતુ જૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણ કાલમા છે સામાન્ય એમને પારમાર્થિક દ્રષ્ટિએ વિચારતા એ કદાપિ નથી એમ તો નહિજ કહી શકાય કે વ્યાવહારિક અથવા પારમાર્થિક એવો બેદન ખોટો છે, એમકે એવો બેદન હોય તો કોઇ પણ વિચરતુ શારત્રજ સગવે નહિ જના ખોળા આદિ વિચરના શાસ્ત્રો છે, એવુજ વ્રહ્મજ્ઞાનનું, ગાત્ર છે અને જેમ ખોળા-વિગા પૃથ્વીનું સ્થિર હોવુ જમાત્મક છે એમ સિદ્ધ કરે છે, એમ વ્રહ્મવિદ્યા જગતુને જગતુપે જમાત્મક છે એમ દર્શાવે છે. પછી

અનુભવવિરોધનો-એટલે લૌકિક અનુભવ વિરોધનો-અવગણ્ય ક્યાં રહે? લૌકિક અનુભવ-વિરોધથી બડકનારને તો એટલોજ ઉત્તર છે કે "No one has any genuine gift for philosophy who has never doubted the reality of material things"

(૨) માયાવાદ સમયે એક ખીલુ ઇતિ પ્રચલિત છે જગત્ને 'અસત્ય' અપ્રતિષ્ઠ કરેલું એ વેદાંતનો માયાવાદ છે એથી બુદ્ધ ધણા નિત્યાવેશીઓ અને વેદાંતના પ્રતિપક્ષીઓ કરે છે. પણ એતો ખરૂં જોતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે તેમ ચરનીશ્વર-વાદ છે માયાવાદ જગત્ને અસત્ય કહીને અટકતો નથી, પણ અહીં એક 'સત્ય' છે, જગત્ની 'પ્રતિષ્ઠા' અહીંમાં છે એમ વિરોધતઃ પ્રતિપાદન કરે છે, અને આ બેદ યોડો નથી, જગત્નો નિરોધ અનુભવાતાં ઇશ્વરનો મહિમા ઓછો થતો નથી, પણ નેને બદલે એ વધારે અંશરૂપવાદો અને અપરોક્ષ થાય છે-જેનું એક અદ્વિતીય ચિત્ર ગુજરાતી ભાષામાં આદેખાયુ છે.

(ગીતિ)

જો ! સહસ્રા આ ક્ષણે અપૂરેને ભવ્ય શાંત તેજ તણું;
તદપિ નયન સંબવતું અહાંઃ બલનં, જહ દૂર ધણું.

(ઉપજનિ-પદ્યતનિવદા)

અને મદિથી હૃદ બાનુ કોટિ
અપ્પાવા દંતોન પ્રગટ ન્યોતિ
તથાપિ જો કંઈ મનિ ધારી
જો! આમ આ અગદલો શું અગ્રાધ આરી!
એ ન્યોતિના પૂર અગ્રાધ માંદિ.
અનત અગ્રાધ ફૂળ્યા જ કંઈ;
ફૂળ્યા બધા દિવ્ય ગંગા તરત,
ફૂળી વળી આગ તણી નરૂં વેગવંત.
પ્રચટ એ ન્યોતિ અખંડ વહેતો
વિશાળ આ વિદ્ય વિદ્યાર્થી દંતો;
ના ન્યોતિથી બિદ્ધ દૌસેજ મંદિ,
આ શેર જો! પ્રકૃતિ ફૂળી પુરૂષ માંદિ.

'જગીને જોઈ તો જગતદીપ્તે નદી' એ નચસિદ મેહેનતું વચન પણ આ અનુભવ ચિત્રનીજ પ્રથમ રેખા જણે છે. "સચરાચરરૂપરાગે મગ્નવંત" એ જ્ઞાન આત્મામાં જેમ અધિક

† "અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્" ૧૦. ૧ મં. ૧૦

* પ્રાતઃકાલીન સૂર્ય સ્પર્શ થતાં જેમ મેઘોત્તમની મૂર્તિમાંથી કોઈક અલૌકિક સંગીત નીકળે, તેમ અદ્વિતનું દર્શન થતાં 'કવિ-હૃદય' નામ વીણા' માંથી આ સંગીત નીકળ્યું છે. 'કવિ' 'કવિ' મંદી, જમ દીકામાં કાઠક કહે છે, પણ તે વાંચવા આપણી ઇચ્છા નથી. તેમ આપણે કામ પણ કવિનું નથી, પણ 'કવિ હૃદય' નું છે. - તત્રી.

અધિક પ્રવેશ કરતું આવે છે તેમ આત્મા એ જ્ઞાનરૂપ થતો જાય છે અને ક્રમે ક્રીને એ જ્ઞાન અજ્ઞાનનું બાધક છે એ વૃત્તિનો પણ વિશ્વય થઈ જાય, અંતે જ્ઞાન જ સ્વયં એકલું પ્રકારે છે. પછી “ના બ્યોતિથી બિન્ન દૌએજ કાઢ” “બ્રહ્મૈવેદમમૃતં પુરસ્તાત્ વ્રહ્મ પથાત્ વ્રહ્મ દક્ષિણ-વથોત્તરેણ । અથથોર્ધ્વં ચ પ્રસૃતં બ્રહ્મૈવેદં વિશ્વમિદં વરિષ્ઠમ્ ।” એ અનુ-ભવ દ્વય થતા “હાવ”નો અનુક્રમ રહેતો નથી ને ‘બ્યોતિ’ રૂપ થ-ઈ સર્વત્ર ‘બ્યોતિ’ નિહાળે છે અને ‘તમે’રૂપ જગતને જોઈ ‘અસત્’ દરી ફેટી દી-ધુ છે તેમ એ જગત કયાંથી ‘દીસે’? કદાચિત્ ‘દીસે’ તોપણ બૃનકાલમા વિલીન મૂર્તિ રૂપેજ, એટલે એથી એને હાનિ પણ શી? જ્ઞાનીને મન જગત્ હોવામાં ભામતા “અટપટા ભો-ગ”ની ભાગ છે, અને જગ આગળ જતાં એને સમગ્ર વિશ્વમાં પરમ-આત્મ-સ્વરૂપનો-જ લાભ દેમાય છે એટલે એને ‘ભોગ’ એવી વસ્તુજ રહેતી નથી. ત્યાંસુધી આ ભોગ છે, ત્યાંસુધી પણ એને નિશ્ચય છે કે એ ભોગ ‘અટપટા’ છે, અર્થાત્ અનિર્વાચ્ય છે, સમજવા કઠિન છે, અને આત્માને વિષય લાભસામાં દોરી સ્વરૂપહાનિ કરાવે છે. આ રીતે “જ-ગીને જોઉંતો જગત દીશે નહિ બિન્નમાં અટપટા ભોગ લાસે” એ હકિતનું તાત્પર્ય છે. માયાવાદ ઉપર આખા વેદાન્તની રચના છે, અને એ વાદ ઉપર જ એના પ્રતિપક્ષીઓનો સંવિશેષ આક્ષેપ છે, માટે એ વાદની પ્રતિપાદક આ પ્ર-થમ પંક્તિ ઉપર આપણે જરા વિસ્તાર કર્યો બાકીની પંક્તિઓનું હવે ટુંકામાં મનન કરી જઈશું.

“ચિત્ત ચૈતન્યવિદારાસ તન્મય છે બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે”

ચિત્ત એ ચૈતન્યનાવિલાસથી બિન્ન નથી-અર્થાત્ ચૈતન્યથી જ બન્યું રહ્યું છે આ-ત્મા વસ્તુન વિકાર-રહિત છે, દેમકે સર્વ વિકારનો એ સાક્ષી છે. વિકાર એની દૃષ્ટિ આ-ગળ હસ્તામયકયત્ વિષય થઈ રહે છે, છતાં એ વિકાર પોતાના છે અને પોતામાં છે એ-મ એ માને છે, એટલે કે પોતે તેનો માલિક છે છતાં ઉપાદાન રૂપે કયાય છે આ વિકારના ઉપાદાનબૃત આત્મ-સ્વરૂપનું નામ અત્રે ‘ચિત્ત’ છે. ચિત્ત એ કાંઈ આત્માથી બિન્ન વ્યક્તિ નથી. સુતાર અને વાંસવાનો સબંધ છે એવો આત્મા અને ચિત્તનો ભેદાત્મક બાલ સબંધ નથી. પોતાનું કંઈ પણ, આત્મા પોતે પોતામાંથી જ ઉપજાવી કાઢે છે. માટે કવિ કહે છે. “ચિત્ત ચૈતન્ય વિનાસ નરૂપ છે.” અને આ રીતે “બ્રહ્મ લટકા કરે બ્રહ્મ પા-સે.” આત્મા અને ચિત્ત હ્રમ્ય બ્રહ્મરૂપ હોવાથી ચિત્ત જે જે રમતો આત્મા આગળ રમે છે, આત્માને લોભાવવા માટે ‘વિષય મોહિની’ ‘પ્રમૃતિ-નર્તકી’ નો જે જે સ્વરૂપો એ ધા-રણ કરે છે તે સર્વ “બ્રહ્મ”ના “બ્રહ્મ” પાસેનાં “લટકાં” જ છે. ભોક્તા અને (ભો-ગ સાધન સંહિત) ભોગ્ય, પ્રમાતા અને (પ્રમાણ સંહિત) પ્રમેય સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, એમ સમજી લેતાં મોક્ષ હસ્તગત છે. ચિત્તને અને જે વાસનાઓનો એમાં અતર્ભાવ છે “એ એ વાસનાઓને ‘બ્રહ્મ’રૂપ માનવાનો અત્રે જે હપદેશ છે તેનો અર્થ એવો નથી કે ચિત્ત બ્રહ્મ છે એમ શબ્દમાં - માત્ર પરોક્ષ રીતે-માનવું, પણ અપરોક્ષ રીતે, એટલે બ્રહ્મ-પ-દાર્થના સાક્ષાત્કારપૂરકે ચિત્તને બ્રહ્મ માનવાનું છે. ‘સર્વે વ્રહ્મમયં જગત્’ ‘વાસુદે-વઃ સર્વમિતિ’ એ સત્ય ત્યાં સુધી શબ્દમાં જ છે ત્યાં સુધી એથી કાંઈ લાભ નથી કર-

-ચિત્ત દાનિ પણ થાય છે. પણ તે ક્ષણે એ સત્ય શબ્દના પ્રદેશમાંથી હમરાઈ આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે તે ક્ષણે અત્યંત—શુદ્ધ પ્રાપ્ત થઈ આત્મામાં પાપ કે અન્ય કોઈ પણ દોષ-નો સંભવ રહેતો નથી. કેમકે ‘બ્રહ્મ’ શબ્દવડે ને વસ્તુનો નિર્દેશ છે તે અત્યંત ‘વિશુદ્ધ,’ ‘વિરજ,’ ‘વિરોધ,’ ‘અપાપવિદ્ધ’ પરમાત્મા છે. એક ખીણ રીતે પણ આ પંક્તિ મોટી શકાય છે. ચિત્ત કહેતાં અંતઃકરણ—(ચિત્ત)—અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય, ને જીવાત્મા પણ કહેવાય છે તે, પરમાત્મ સ્વરૂપનો જ વિલાસ દોષ પરમાત્મસ્વરૂપ છે અને પરમાત્મા આ-મળ “સટકા” કરી રહ્યો છે.

આ રીતે આંતર જગત્ની બ્રહ્મરૂપતા ખતાવી, માલ જગત્ની બ્રહ્મરૂપતા ખતાવે છે. “પંચ મહાભૂત પરિબ્રહ્મ વિષે ઊપન્યાં, અણુ અણુ માંહિ રહ્યાં ને વળગી” જુદા ને જુદા તેતો જુદાનાં બળવાં, થઈ થકી ડાળ તે નહિ ને અળગી.

પૃથિવ્યાદિ પંચ મહાભૂત “પરિબ્રહ્મ” એટલે પરબ્રહ્મના પરિતઃ (આસપાસ) વિસ્તરી રહેલા બ્રહ્મ વિષે ઉત્પન્ન થયાં છે, અને “અણુ અણુ”—પ્રત્યેક પરમાણુ “બ્રહ્મ-માંહી” જ વળગી રહ્યાં છે. તાત્પર્ય કે જગત્ની ઉત્પત્તિ અને રિચિતિ બનેલું કારણ બ્રહ્મ છે, બાને તે જગત્ની તટસ્થ એટલે બહાર રહીને નહિ, પણ જગત્ની પર છતાં ‘વિષે’ એટલે અંતરમાં રહીને;—અર્થાત્ જગત્નું નિર્મિત-ઉપાદાન-અને-અધિષ્ઠાન કારણ બ્રહ્મ છે. જેમ ‘કૂલ’ અને ‘ફળ’ વૃક્ષમાંથીજ ઉત્પન્ન થયાં છે, અને જેમ વૃક્ષથી ‘ડાળ’ અળ-ગી નથી પણ વૃક્ષની જ અવયવભૂત છે તેમ આ જગત્ પણ બ્રહ્મનો જ વિલાસ (‘કૂલ’) છે, બ્રહ્મનીજ રસનિષ્પત્તિ (‘ફળ’) છે, બ્રહ્મનો જ એક અંશ (‘ડાળ’) છે. પંચ મહાભૂત પરિબ્રહ્મ વિષે ‘ઉપન્યાં’—એટલે ઉત્પન્ન થયાં-ઉત્પન્ન થયાં એમ નહિ. આમ કહેવામાં કદાચ સૂક્ષ્મ તાત્પર્ય એવું હોય કે બ્રહ્મ સ્વયં નિર્વિશેષ છે, સર્વ સંબંધરહિત છે, અને આત્મકામ છે એટલે એની સાથે ઉત્પત્તિ કરવાનો વિચાર અસંગત છે. જગત્ બ્રહ્મની “કેવલ સીમા” છે એમ વેદાન્ત તરફથી કોઈ કોઈપણ કહેવામાં આવે છે; તેનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે કોઈ પણ પ્રકારના શ્રમ વિના એટલે માયાશ્રી બ્રહ્મના સ્વભા-વથીજ આ જગત્નો આવિર્ભાવ છે, અને બ્રહ્મનો આનંદ એમાં મૂર્તિમાન થાય છે. બ્રહ્મ અમુક સમયે જગત્-સર્જનનો આરંભ કયો એમ માનતાં અનેક બાધ આવે છે: અદૈત-માંથી દૈત કેમ થયું? અમુક ક્ષણેજ જગત્ની ઉત્પત્તિ શામાટે થવી જોઈએ? એથી પ-હેલાં કેમ નહિ? અત્યાર સુધી પિંચાળનું કારણ શું? કારણ હોય તો તેજ કારણ એ કરતાં અધિક વિલાંબ કેમ ન કરે? હત્યાદિ.*

વેદ તો એમ વદે શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ્ય દે. કનક કુંઠળ વિષે લેદ નાથે;
ધાટ, ધડયા પછી, નાન રૂપ જૂઝવાં, અંત્યે તો હેમનું હેમ હોયે.

કાર્યકારણના અભેદ ન્યાયે, જગત્ બ્રહ્મ યકી જિજ્ઞાસુ નથી એ સિદ્ધાન્તનું વેદ પ્રતિ-

* ડૉ. માર્ટિનો પણ આ દોષ કમ્બલ કરે છે.

ચાદન કરે છે, અને શ્રુતિ-સ્મૃતિ, પણ એમાં “સાખ્ય” પૂરે છે આપણો વ્યાવહારિક અનુભવ પણ કહે છે કે કટક કુરળ વગેરે જુદા જુદા “નાગ રૂપ” “ઘાટ ઘડ્યા પછી” આવે છે, પણ આરંભમાં એને અત્યુન્નતા સર્વ “દેહ રૂપ” ન હોય અને એવિચાર કરતાં અધ્યમાં પણ એ દેહ ન હોય. શ્રી ગૌડપાદશાયી કહે છે તેમ “આદાવન્તો ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્તથા”-એ આદિ અને અતમા નથી તે વર્તમાનમાં પણ નથી જ, અને “વેદ” એટલે સહિતા અને “શ્રુતિ” એટલે બ્રાહ્મણ-ઉપનિષદ, એમ અર્થ હોય, અથવા “શ્રુતિ” શબ્દનો જગ અવિચારિત પુનરકિતરૂપ પ્રયોગ થઈ ગયો હોય, ગમે તેમ હોય પણ અને, કદાચ કવિને અનભિચેત એવો, નિગૂઢ ધ્યેનિ રહ્યો છે તે એ છે કે ‘વેદ’ એ-દેવો, જ્ઞાન, શબ્દાર્થ જ્ઞાન, પછી એ જ્ઞાનનું અવધુ એટલે હૃદયમાનો દતારડુ; અને પછી એવું ચારવાર સ્મરણ એટલે પ્રીતિપૂર્વક નિદિધ્યાસન-એ ત્રણ વિધિ થયતા પ્રવૃત્તિ-સત્ત્વનો સ્વાર્થ અનુભવ થાય છે. આ રીતે જોતા, વેદ ક્ષત “વેદ છે,” પણ એની “સાખ્ય” તો શ્રુતિ અને સ્મૃતિ જ પૂરે છે એ કહેવું યોગ્ય છે.

જીવ ને શીવ તો આપ ઇચ્છાએ થયા, સ્ત્રી પરપંચ ચાલે લોક કીધા,
 બધું નરસે થા તેજ તું તેજ તું, એને સમર્પણી કંઈ સત્-સાધ્યા જા
 હવે અને શિવ હૃમ્પત્ત અસ્તિત્વ “આપમાં” કહેતા આત્માનો-નિર્ણય બ્રહ્માં
 છે, જોતા આપારૂપી સ્વભાવથી ચાલે લોકનો “પરપંચ” એટલે ‘મિથ્યા બાજી’ વા
 પચીત જગત્ સ્વાર્થ છે. “હે બાઈ! તેજ તું છે” “તત્ત્વેમસિ” એમ નરસેથી
 સમજ્યો છે અને તને સમજાવે છે. એને સમર્પણી જ અનેક સત સિદ્ધિને પામ્યા છે,
 અને એવું વિસ્મરણ એ આ જગત્ત્રિગત આદિકારણ છે.

મિ. ટાટાની ઉદાર દેશ-સેવા.

લઢ્ઢાનામપિ વિચાત્તાં વૌદ્ધેયો દ્વાવતિક્રમૌ ।

અપાત્તે પ્રતિપત્તિષ પાતે 'ચામતિપાદનમ્' ॥

મૃ. મૃ. શાંતિપર્વ.

(પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્યના બે અતિક્રમ: સમજવા; અપાત્રે દાન, અને પાત્રે અદાન.)

આ વિશ્વની વ્યવસ્થામાં એકાન્તત અસત્ એવું કંઈ નથી, જે આપણા વિચાર-

* આ લેખ ગત અઢીમાં સ્થવ સમયને લીધે પ્રમિદ થઈ શક્યો ન હતો. વિશ્વ થવા છતાં, પિયપત્ની દમેશની ઉપયોગિતા ધારી આ નકલો છે.

જાણી દિલ્લે અસત્તા હાથે છે એમાં પણ વધારે સજ્જતાથી જોતાં સત્તાના પ્રકાશ છે. આ પૃથ્વીના સાધારણ ઉક્તિ છે, જ્યાં એનું આત્માને અદર્શિત માન. રજાવતું એનું કહિતું છે. જે એનું નિરિધ્યાસન કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેમ કરવા ચૂકતું નોંધતું નથી. હાલમાં એ ઉક્તિને દૈદ સમર્થન આપનાર આવણું છે જે દેશાન્ત મળ્યું છે તે એ છે કે ત્યારે દિદ મરફી બખમરો ઇત્યાદિ અનેક દુઃખોથી પીડિત હુ. તેજ સમયે એનાં અમુક બાલકાની સૌંદર્ય, વય, તિત્તિશા, પરોમકાર વગેરે રૂચિઓ સતત કેળવણી જતી હતી, જે વાતનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હાલ થોડા વખત ઉપર મિ. જી. એન. યાદવે કરેલા દાન-રૂપે મળ્યું છે. એક પ્રાતઃકાલે જનસમીક્ષરૂપે જાણીત્યથે, એ દાનવીરે વયે દહાડે સવાલાખ રૂપીઆની ઉપજ પાપ એટલી મિલકત જનમંડળને એક ઉત્તમ કૌય માટે અર્પી દીધી "One's sole feeling at first for the offer is admiration at its splendid public spirit" એમ ઉદ્ઘાર કરનારની સાથે સમસ્ત દેશની સંભાવિ છે.

આજથી કેટલાક વર્ષ ઉપર મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ચેન્સેલર તરીકે કોન્વેન્શનનો પ્રવેશ સંગે આવણું મોટું મંચને લાઈ રહેલું યુનિવર્સિટી કેવી હોવી જોઈએ એ સંબંધી એક જાણણું આપું હતું. એ જાણણુંમાં એ લોકપ્રિય અને વિદ્વાન્ મંચને જે વિચારો, કસોટીઓ હતા તે ઉપરથી મિ. ટાડાની ઇતંબ્રમાવના જાણત યથ, અને લોકોએ સૂચવેલી મહાનુકામ સિદ્ધ કરવા તરફ એમની પ્રવૃત્તિ આરંભાઈ. પોતાના મિત્ર, આવણી યુનિવર્સિટીના જ્યુઓટ શિરોમણિ મિ. બરજેરજી બાદશાહને યુરોપ મોકલી એમની મારફત ત્યાંના અનેક વાચીશા, જાણામ, વિદ્યાલોકારોનો અભિપ્રાય મેળવી, આખરે અમેરિકાની જોન્સ હોપ્કિન્સ યુનિવર્સિટીને મળતી. અત્રે એક મહાનુકામ પ્રાદર્શના રચાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ શાલા માત્ર પરિશિષ્ટ રાંસા ન રહેતી, એક ઉપયોગી શિશુ-શાલા થાય એવો મિ. ટાડાનો હેતુ છે. એમાં હાલ કાલેએમાં અપાતા સામાન્ય શિક્ષણને અતે વિશેષ શિક્ષણ મેળવવાની ઇચ્છા ધરોવનાર સારી કીર્તિ સંપાદન કરી પાસ થયેલા જ્યુઓટોને જ, હોખાલ કરવામાં આવશે. તેઓમાંથી કેટલાકને અત્રે જોઈ કેળવણી આપી સ્કોલર્શિપ વગેરે સાધન સાથે અધિક અબ્યાસ માટે યુરોપ અમેરિકા યગેરે સ્થાને મોકલવાની યોજના થશે. અતે ત્યાંથી પાછો આવી એ વિદ્વાન્ બાલકો પોતાની વિદ્યા તથા કલાનો પોતાની સાતાને લાજ આપશે એમ આશા રખાય છે. આ શાલામાં મોટા પગાર ઉપર યુરોપના ખાસ પસંદ કરેલા વિદ્વાનોને રોકી એમને હાથે કેન્સ કોન્સર્સ જર્મન, એમિનેરિયા વગેરે રચાને પ્રધારની કેળવણી અપાય છે તેવી કેળવણી અત્રેના વિદ્યાર્થીઓને અપાવવી. અતે એ રીતે એમને ધીમે ધીમે નવીન શોધ તરફ પ્રવૃત્તિ પાવે. એ આ શાલા રચાપવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. હાલમાં એ શાલાના સ્વરૂપ વિશે સેક્રેટરી તરફથી જે વિચારો આદરે, માહિયામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે, આરંભમાં શિક્ષણપદ્ધતિ સંબંધી આરોગ્ય સંજયી તથા કેટલાક દુખરો

"What I contend is that a university cannot fulfil its obligations towards higher education by mere examinations"

Lord Reay

સંબંધી શાસ્ત્રીય વિચાર, અને તે માથે યોગ્ય પ્રયોગદ્વારા તે તે શાસ્ત્રના આચારની પદ્ધતિ એ બનેલો અભ્યાસ સારી રીતે થાય એવી ગોઠવણ કરવાની છે. સેક્રેટરિ તરફથી આ શાલા સંબંધિ વિશેષ સૂચના કરવા ભલામણ થઈ છે તો અમારે કહેવું જોઈએ કે પ્રાચીન શોધખાતુ આ શાલાને જોઈ ઉધાડવામાં આવે તો તેથી હિંદુસ્થાનને તેમજ આખા જગતને ધણો લાભ થવા સંભવ છે. આ વિષય શાલાના હિદેશથી સર્વથા ગદાર છે એમ નથી* યુરોપમાં આ જાખત ધણી અનુકૂલતા છે. અને તેથી ત્યાંના વિદ્વાનો જીમ્નાના પ્રાચીન ઇતિહાસ સંબંધી ધણી અગત્યની શોધ કરવા શક્તિમાન થયા છે. જ્યાં શોધ કરવાની પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ છે, અને તેને માટે સાધન પણ ધણું જોઈએ, જે માટે પૂર્વો સંભવ આ શાલા જ કરી શકે એમ છે.

અમે આ પારસી જુદરથને અમારો સ્વદેશ બન્યું જ મનિએ છિએ, અને તેથી એની હદારતા માટે અમને અભિમાન અને હર્ષ છે. તો પણ હિંદુસ્થાનમાં મોટી વખતો હિંદુઓની છે એ જોતાં શોક થયા વિના રહેતો નથી કે હિંદુ ટામ ઘણે માએ આની હદારતામાં હજી બહુ પછાત છે. હિંદુઓએ પરાપરરૂપિની ખામી નથી, પણ અગાળને સીધે એ ઘતિ ધણું વિલક્ષણ શોધનીય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે 'અપાત્રે દાન' એ દાન ધર્મનો અતિક્રમ છે એ મહાભારત વાક્ય આપણા ધર્મભાઈઓ હાથે ધરે તો સારું એટલીજ અમારી ખારતબૂમિ ખાતર એમને નમ્ર વિનંતિ છે.

* * * * *
આટલું લખ્યા પછી, 'ઇન્ડિઅન ટેક્સ્ટાઈલ જર્નલ' માં મિ. ટાટાના આ નવીન ઉપક્રમ માટે કેટલીક અર્થા અમારા જોવામાં આવી છે. એ જર્નલ (પત્ર) લખે છે કે મિ. ટાટાનો ઉદેશ ધણો પ્રશસનીય છે, અને યુરોપ અમેરિકામાં મિ. માદ્રસાહે જેળવેલી માહેલી આ વિષયમાં બસ થઈ શકતી હોય તો આ ઉપક્રમમાં કાંઈ જ ખામી નથી. પણ વસ્તુતઃ વિચારવાતું એ છે કે ખીલ રોશ માટે ને ખર્ચ છે તે હિંદુસ્થાન માટે પણ ખર્ચ છે ? એ જર્નલ એમ કહે છે કે હિંદુસ્થાન અને જાપાન જેવા ખીલ રોશ વચ્ચે એક મહાન તફાવત છે એ રેશના મજૂરો અને કારીગરો નવીન કેળવણી લાખલ પૂતા પહેલાં પણ કુતરની જાખતમાં સાધારણ રીતે સારા રાત્ર ધરાવતા હતા, પણ હિંદુસ્થાનનો મન્દૂર અને કારીગર વર્ગ એવો અગાળ છે કે ઐન્ડુએટીની વિધાથી એમને કાંઈ જ લાભ ચવાનો નથી હિંદા લોકો નવીન શોધ કરવામાં બહુ શક્તિ ધરાવતા નથી એમ પેટન ખાતાના દોતરને આધારે એ માને છે, અને વળી કહે છે કે અહીંયાંના મન્દૂરોને કુતરમાં અત્રેના કેળવાએલા જાને તરફી પોતાનું જાન સંકાન્ત કરાવું નથી, એમ્સે એમની કેળવણીનો કાંઈ અર્થ નથી.

".....to investigate the vast and neglected materials of our national history and Indian philology, it is necessary to found laboratories and libraries, where students may work under the direction of great teachers " The Times of India 28th. Sep. 98

આ કહેવું સર્વથા ખરું નથી; અને તેટલે અરો ખરું છે તેટલે અરો એ મિ. ટાટાના ઉપક્રમની સાર્થકતા સિદ્ધ કરે છે, અથવા એ વિશેષ શિક્ષણના ઉપક્રમની સાથે સામાન્ય હૃદય અને બુદ્ધિની કેળવણી પણ જરૂરની છે એમ ખતાવી આપે છે. હિંદુસ્થાનના લોકો આ કામ માટે નામાયક છે એ કહેવું તાત્ત્વ ખોટું છે. * મધ્યકાલીન હિંદુસ્થાનના સ્વરૂપ ઉપરથી હિંદુસ્થાનના લોકોની શક્તિ માટે વિરુદ્ધ કલ્પના કરવી એ બૂલ છે એ કાલની અવસ્થા માટે કેટલાંક કારણો હતાં, જે હવે દૂર થયાં છે. અને પ્રાચીન હિંદુસ્થાન ઉપર દષ્ટિ નાંખતાં તે સ્પષ્ટ સમગ્ર થાય છે કે તે વખતે હિંદુઓ પીળા વિષયોની સાથે કાલીગરીના વિષયમાં પણ અન્ય પ્રભાવો કરતાં ઘણાજ આમળ પડેલા હતા. કાલમાં હિંદુસ્થાનના લોકો આ વિષયમાં ખુબ અસક્ષારક બુદ્ધિ નથી ખતાવતા એ ખરું છે; પણ એ ઉપરથી તે એટલુંજ નીકળે છે કે મિ. ટાટાના જેવા પ્રયત્નની અગ્રે ખુબ જરૂર છે. કાલના કાલીગરી જોઈએ તેના સંતોષકારક નથી તેનું એક સર્વોચ્ચતે સ્વીકારાએલું કારણ એમના યોગે પૈસા એકઠો થતાં 'દેશ' જતા રહેવાની હિંસકતા છે. પણ આ કારણ હમેશા કાલમ રહે એવું નથી. એમને કેટલીક સામાન્ય કેળવણી મળતાં પૈસાની ઉપયોગિતા સમજશે, અને પછી આ દેશ રહેવાનો સંભવ નથી મુંઝાઈ શિવાયને એટલે નાગપુર જેવે સ્થાને આ હરકત ખુબ નડતી નથી, અને ત્યાંના કાલીગરી તેટલાજ માટે સારા હોય છે. કેળવણીનો વર્ગ મજૂરવર્ગનો આગાનમાંથી ઉદ્ધાર કરી શકતો નથી એ ખરું છે પણ જેમ જેમ સામાન્ય હૃદય અને બુદ્ધિની કેળવણીની અસર જોડી પહોંચતાં એમનો એ અદ્યતન વર્ગ તરફ ખરા અંતરનો ભાવભાવ વધતો જશે, અને એમની સાથે એક ઘણું કામ કરવાનો માર્ગ સૂઝતો જશે તેમ તેમ આ હરકત પણ દૂર થતી આવશે. ઘણી આ સાથે એ પણ માદ રાખવાનું છે કે કેળવણીનો વર્ગ આ કલ્પના નાખવામાં અસમર્થ બીધે છે તેનું એક કારણ એ છે કે એમની ધણી ખરી કેળવણી પુસ્તકોમાં જ પરિસમાપ્ત થઈ રહે છે. પુસ્તકોનું જ્ઞાન જેમ પ્રયોગ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના મનમાં સાવવામાં આવશે, તેમ એમને મજૂરોને કુશળ કરવાનો માર્ગ સૂઝતો જશે અને તેટલાજ માટે મિ. ટાટાનો ઉદ્દેશ પ્રયોગ-જ્ઞાન અધિક આપવાનો છે. આ ઉપક્રમના આરંભના યોગ્ય અનુભવ ઉપરથી ખોટી રીતે નિરાશ ન થઈ જવાય એટલા માટે અને કહેવું જોઈએ કે આ મહાભાગે પાવેલા દક્ષને

* It is the fashion to explain on every possible occasion the limitations of the Asiatic intellect and demonstrate, with great unction, the supposed incapacity of the Oriental to undertake original research. In our belief no greater fallacy has ever obtained currency, the greater subtlety and flexibility of the Oriental mind, and above all, its inexhaustible patience, make it conceivable that Asia is destined to achieve brilliant distinction in the fields of science, when once proper facilities are afforded.

મારી રીતે ખીસતા તથા દગતાં ઘણાં વર્ષો જોઈએ. આવા ચત્તો હમેશાં ખડું કાગની અને પેશા રાખે છે, અને દગની કિંમત જોતાં સવ કાળ, શ્રમ, અને વ્યવસ્થા વ્યય નહિવત્ છે.

સુખ' એક કર્તવ્ય

(મજેલુ)

(અનુસંધાન પાત્રે ૨૦ થી)

૧૩. ઉપરનો ઉપદેશ અદ્ય જરી તે પ્રમાણે વર્તન કરવામા પુરુષ-નયત્વની અપેક્ષા છે. પુરુષ-પ્રયત્ન સખધિ યોગવાસિષ્ઠમા શ્રીનસિધ રામ પ્રતો આ પ્રમાણે કહે છે

अथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयति सङ्कटे॥

प्राक्तनस्तदसौ यत्नाज्जेतव्यो भवता स्वयम् ॥

(જો તને પ્રાપ્ત ન એટલે પૂર્વજન્મની અશુભવાસના સહકર્મો દારવી હોય તો તેને મૂળ વર્ગે સ્વયં છતવી નેત્રમાં) એ જ સત્ય છે કે મનુષ્યનું 'નસીબ' 'કિર્મત' 'હા' 'ક' 'અ' 'ઇ' તે તે પોતે જ છે પોતાનાં શનિ પશુ પોતે જ છે. બૃહસ્પતિ પશુ પોતે જ છે, અને જો કુરવામાં ગતાનુભૂતિક યજ્ઞ આસવુ તે કરતા તો સુપ્રસિદ્ધ પાનિપત્તના કે અમરોતકના એકાન્ત અને અલેખ જડ સ્તંભની માફક હમારેલું એ શ્રેષ્ઠ છે (વસત તિલકા) "તે સૈયં મૌન ધરતા ખડક કિનારે"

"તે સૈયં માન ધરતા ખડકા કિનારે

તે પાદ—સ્પર્શ કરેને જલધિ વિરામે

તે મરતકે નથી જગુ જલ્લિન્દુ 'એકે

એ શીત ડા યતિજનો જગતે ઉવેજે ”

પણ આવી ઇતિ ધણાને કઠોર અને દુષ્કારી સાજે; કારણકે હૃદય એ સમુદ્રથી અ-
લગ, જડ ખડક જેવું નથી પણ તે હૃદય દ્વારા ગતિમાન નાવડા જેવું છે. " અસકલ
અંતર રહીને " સસારમાં સરસો રહેને મન મારી પાસ " એજ ખરો સિદ્ધાન્ત છે
આપણી આગળપાછળનાઓથી આપણે એટલા બધા અલગ થઈ જઈએ કે તેમના
કર્મ કે દુષ્કર્મો તેમની દયા કે દાસ ન જાણીએ તો પછી તેમના સુખ અને સારોમાં ભાગ
સેવા આપણે શો દેક હોઈ શકે? અને આ રીતે લાભ ફરતાં દાનિ ધર્મદેશ્યાણું તેમ-
ના હૃદયનો ભાવ કાઢી નાંખી સ્વાર્થનો જ જખ્મો પહેરીએ તો જીવિતનાં ધણાં અધિર્મમાં અ-
ધિક, અને નિર્મળમાં નિર્મળ આનંદના હારે આપણે મારે બધું થઈ જાય છે. દુષ્કર્મ રહિત થવા
જતાં સુખરહિત પણ થવું પડે છે કારણ જન્મમાં સુખ ત્યો દુષ્કર્મ અને દુષ્કર્મ ત્યાં સુખ
એ સકલના સાવત્રિક છે.

વળા નતે અનિષ્ટ ફરીએ ઢિએ તેમા થઈ તો મામ રૂખીતું જ અનિષ્ટ
હોય છે, જે વસ્તુત ઇંદ વિતાં અન્ન હોઈ નથી અતર સુખ હોઈ પહાર માત્ર

દુઃખની હોય છે. અને તેથી આપત્તિઓનો યગર સંગ્રહ હોય ન કાઢવો જોઈએ; તેમ જાણી વેળા તેની સાથે જ ચુંચાઈ રહેલી ધન્યરૂપાને આપણા દૃષ્ટિદોષથી ભૂલવી ન જોઈએ. જ્યુલાર્ક કહે છે તેમ સુખદુઃખ એ દેહ અને આત્માને સંબંધ કરનાર બંધ છે. દુઃખ એ ભયનું સૂચન, જીવિતની આવશ્યકતા છે. તે વિના, તથા આપણી ધન્યતા આપણને દુઃખ અને ભયની જે ચેતવણી આપે છે તે વિના, આપણી આસપાસનાં સુખો પશુ નિઃસંદેહ તત્કાલ વિનાશક નીવડત. જે લોકો એ સંબંધે અજાણ છે તે એમ માને છે કે શરીરમાં જાડામાં જાડા ભાગ સંબંધી વધારે સંચેતન એટલે વિગાનમય હોવા જોઈએ. પણ વસ્તુતઃ એથી જલદુઃખ છે. ત્યજા એ નિરંતર જગૃત રહેક હોય આવતા ભયનું સૂચન આપવા સાંવધાન રહે છે, અને માંસ અને આંતર ધન્યતા જેને અને દુઃખને સંબંધ નથી તે જ્યાં સુધી આરોગ્ય હોય છે ત્યાં સુધી પ્રમાણમાં લાંબણી વિનાનાં એટલે જડ હોય છે.

હેલ્સ, કહે છે: “આપણે અનિદ્રનું આદિધારણ શોધવા મથીએ છીએ, પણ અનિદ્ર એટલે શું? એનું સ્વરૂપ શું? એ વિચારનું જોઈએ. સંસારનાં દુઃખોને અને કસોટીઓને કદાચ પરિણામની દૃષ્ટિએ સારાં, કહીએ છીએ, પણ જેવાં છે તેવાં જ સ્વસ્વરૂપે એટલે દુઃખ રૂપે પણ સારાં જ છે. એમ બાગે જ રવીકારીએ છીએ. દુઃખ પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અર્થાત્ એ પણ એક જાતનું જ્ઞાન છે. અને અનુભવ વિના જ્ઞાન કેમ સંભવે?—શિયાળ કે અનુભવને ધન્યરૂપે કે દેવોની, માદક, જ્ઞાન, માટે અનુભવની અપેક્ષા ન હોય. મતુષ્યોને જે જે અનુભવો યાપા છે તે દુઃખાત્મક હતાં, અને માત્ર પરિણામની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ સ્વતઃ પણ, તેમને માટે તે ઉત્તમ હોવા સંભવ છે. ગમે તેમ હોય, પણ તે અનિદ્ર તો નહિ જ હોય એમ નિશ્ચય પૂર્વક માની રાકાય છે. ખરેખર જેમ જાડી ખીણમાં ઉભા રહી પર્યત-શૃંગ ઉપર દૃષ્ટિ માંખીએ ત્યારે જ એ પવંતની બેઠેલ આકૃતિનું યમાર્થ જ્ઞાન થાય; તેમ સંસારની આપત્તિઓ અને કસોટીઓમાં ઉભા રહી અનુભવ હાથે ત્યારે જ એ સંસારનાં સુખો સંપૂર્ણ રીતે અનુભવગોચર થાય. મૃચ્છકટિકમાં યોગ્ય જ કહ્યું છે કે

સુખં हि दुखान्पनुभूय शोभते घनान्धकारेण्विव दीपदर्शनम् ॥

(સુખ દુઃખનો અનુભવ કરવાથી જ શોભે છે, જેમ ગાઢ અંધકારમાં ચર્તુ દીપદર્શન.)
જો કાસરે આપણી ઇચ્છાનુસાર જ પ્રાપ્ત થતું નથી એમ લાગે છે તો પણ લિહન્દતા દેલિકાળતા સુન્દર બાધાન્તરમાં જેમ કહ્યું છે, તેમ ધણીને લાગશે કે “આવા મહાન અને અનંત ધન્યરૂપ દીપ્તિને કણ અને હાથોને મણી એ ન્યાયે આપણી દરેક જરૂરીઆતો ઉપર કાળજીપૂર્વક લક્ષ્ય છે; એ આપણી પ્રાર્થનાઓ સાંભળે છે, ખોટા પરી પાડે છે, અને જે કે કાષ્ટક સમયે આપણે જેને આપણા હક માનીએ છીએ તેવી વસ્તુઓ સંબંધે અવગણના કરતો જણાય છે; પણ તે પ્રમાણે યવામાં કોતરે આપણાં તરફની યાચનાને વિલંબ હોય છે અથવા તો એની દેખીતી ના પણ વસ્તુતઃ હા જ હોય છે. વળી ખીણ તરફ, જેમને વિશ્વનિયમમાં “કર્તુ, અકર્તુ, અન્યથા કર્તુ સમય” ધન્યરૂપ અસ્તિત્વ માન્ય નથી તેમને છિવટ વિશ્વનિયમ સર્વના સામંત્ય સુખને માટે ચોતાની મેળે પ્રવર્તે કમય છે; એમ માન

જોકે તેમ કરવું જરા કઠિન છે પણ તે પછી, અન્યના તેવા સ્વભાવથી આપણે પોતાની જાતનો દુઃખી થવા દેવી એ પછી આપણો જ દોષ છે. આપણે જે દુઃખ કે કષ્ટ સહન કરવાં પડે છે તેમાંથી ધણાં ખરાં જે પોતાના ખરા દોષથી નહિ તો અચાન અગર વગર વિચારનાં પરિણામ તો હોય છેજ. ધણી વેળા તાર્કિક સુખ ઉપર જ દષ્ટિ રાખી આખા જીવિતના સુખનો મનુષ્ય ભોમ આપે છે. ‘આપત્તિ’ શબ્દનો ખરો અર્થ ‘દુઃખ—જે આપણી પાસે (આ) ચાલી (પડ) આવે છે તે’—એવો ન કરતાં, ‘દુઃખ—જેની પાસે આપણે ચાલી જઈએ છીએ તે’—એવો કરવો જોઈએ.

આપણામાંથી ધણા જીવિતનો વૃથા બચ કરી નાખે છે. જાણ્યેર કહે છે, “ધણા મનુષ્યો પોતાના જીવિતનો ઘણો ભાગ અન્યના જીવિતને દુઃખી કરવામાં જ ગાળે છે.” અથવા તો, જેમ જોડે દર્શાવે છે તેમ “ચિંતાશૂન્ય મનુષ્યનો ઇતિહાસ તપાસશો તો જણાશે કે તેની પ્રવૃત્તિનું ખીજ મિથ્યાભિમાનથી હતું અને તેથી નૈરાશ્ય એ જ એનું ફલ થયું. નોબ્લની મારફત દુઃખ આવતાં પહેલાં એના વિચારથી જ આપણે ધણી વાર દુઃખી થઈએ છીએ એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વેળા તો જે કષ્ટ પાછળથી આવતું પણ નથી તેના માંત્ર કલ્પિત ભયથીજ આપણે ત્રસ્ત થઈ કંપીએ છીએ મનુષ્યે પ્રત્યેક જામતમાં પોતાથી મને તોટું કરી તેના પરિણામ વા ફળ ઉપર શાંતિથી જોઈ રહેવું જોઈએ. ફળ માટે આસક્તિ રહિત થઈ કલેવ્ય કર્મ કરવું એ ગીતાનો “કર્મયોગ” નૈરાશ્યમાંથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોનો નિવારક ધમ પડે છે. અતિશય શ્રમ કે મત્ત ઉપરાંત કામ કરવાથી માણસ તૂટી જાય છે એમ આપણે વારવાર સાબળીએ છીએ પણ ખરું જોતાં ઘણું ભાજે મનુષ્ય આ સંસારની ફિકર અને ચિંતાથીજ ગાળી જાય છે.

પ્રત્યગાત્મા.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨ થી)

(મજેહું)

જન્માંતર યતાં યતાં જીવાત્મા ખિલતાં ખિલતાં સુદૃઢ થાય છે, અને તેને જ્ઞાન થવા લાગે છે. જ્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે જન્મમરણના ચક્રમાં વારંવાર ભ્રમણ કરવામાંથી છુટા થવાની ઇચ્છા કરે છે. તેને આ સંસાર ઉપરથી મોઢ છુટતો લાગે છે. પણ જન્માંતર થવાથી તેને ઘણા અનુભવનો સંગ્રહ કરવાની તક મળી ગઈ છે. એટલે દુનિયામાંની ઘણી વસ્તુ તેને મોઢ પમાડી આકર્ષણ કરતી નથી. તેમાંથી જે કંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું હતું તે તેણે કરી મીધું છે, એટલે તેના તે અનુભવ વધારવાની તેને કાંઈ ગરજ રહી નથી. અમુક પ્રકારનો અનુભવ પૂરેપૂરો પ્રાપ્ત થઈ ચુક્યો એટલે તે અનુભવદાતા વસ્તુ પ્રત્યે આનંદ ઉપજતો નથી એવી ફરી જ્યારે જ્યારે જીવાત્મા આ જગતમાં પુનરપિ આવતરે છે ત્યારે સંસારની ઘણી વસ્તુઓ એવી હોય છે કે જે પ્રત્યે તેને લેશમાત્ર મોઢ થઈ આકર્ષણ થતું નથી. એટલુંજ નહીં પણ જ્યારે તેવી વસ્તુ તેની સમીપ આવે છે ત્યારે તેનાથી જાણે ધરાઈ રહ્યો હોય તેમ કંટાળી તેનાથી વિમુખ થાય છે. કર્મેન્દ્રિયો સાથે સંબંધ ધરાવનારી વસ્તુ પ્રત્યે પ્રથમ આવી લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી તેનો મોઢ સર્વથી પેહો મોઢ છે. એમ કરતાં કરતાં આંતરદ્રિષ્ટો પ્રત્યે એ લાગણી થવા માંડે છે; ત્યાર પછી ગત-બુદ્ધિ પ્રત્યે થાય છે અને દેવલોક માટેનો સંગ્રહ દિનપર દિન વધતો જાય છે, એટલે તે પ્રત્યે કાર્ય કરવાનું પણ વધે છે અને દેવલોકમાં વધારે વધારે ક્ષાણ નિવાસ કરવાનું થાય છે. આ દુનિયામાંથી લઈ ગયેલ સામગ્રીની વ્યવસ્થા થઈ રહે છે એટલે લાંબે કાળે પુનરપિ આવતરે છે, પરંતુ તેણે કામના અને વૃત્તિઓથી તે વિમુખ રહે છે તેથી બહિર્ પદાર્થો પ્રત્યે તેનો મોઢ નિર્જન પડતો જાય છે. જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી આ જગતની સર્વ વસ્તુ ક્ષણભંગુર અને મિથ્યા છે એમ તેને લાગે છે એટલે તે જ્ઞાનને લીધે તેની વખ્યા છુટે છે. એ વસ્તુઓ પણ નાશવંત છે એમ તેના સમજવામાં આવવાથી એની પ્રત્યે તેને મમતા થતી નથી. એમ યતાં યતાં એવી મમતા કેવલ છુટી જાય છે અને આ પૃથ્વીમાં ખેંચી લાવનાર જે કુચ્છ સાથે તેનો નાશ થવાથી તેનો જન્મ મરણનો ફેરો મટે છે. શિષ્ય શિષ્ય પ્રકારનાં વિચાર-રૂપ ઉત્પન્ન થતાં તે જન્મ પડી માત્ર પવિત્ર અને શુદ્ધ સમજ તથા શુદ્ધિથી એ રૂપો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. એ રૂપો આ જગતની ક્ષણભંગુર વસ્તુ પ્રત્યે તેની મમતા બંધાવતાં નથી. મોક્ષનો આ એક માર્ગ છે. જીત્તે એવો પણ છે કે જીવાત્માની ઇચ્છા રહે છે ખરી પરંતુ તેની ઇદ વસ્તુ ઉચ્ચ હોય છે એટલે તેવી ઇચ્છા રાખતાં તેને આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. એ ઇચ્છા તેને આ દુનિયાની વસ્તુની પ્રાપ્તિથી વિમુખ કરી ઉચ્ચ વસ્તુઓ પ્રત્યે દારી જાય છે એટલે તે ઇચ્છા પણ શુદ્ધ હોય છે. એમ કરવામાં તે કંઈ કરે છે પણ માત્ર કંઈ કરવા આંતર કરે છે. તેના આ દુનિયા સંબંધીનાં જનની તેમાં જરા પણ ઇચ્છા કરતો નથી તેવાં કર્મ કરવામાં પણ, તે એટલો જ હેતુ સમજે છે કે તે કરવાનો તેનો ધર્મ છે, અથવા તે કરવાથી જગતમાં કાંઈનું પણ કલ્યાણ થવાનું છે. એવી રીતે એકતા મમતા

સમય આવે છે કાગળ કે તે સ્વતંત્ર થયો છે એટલે તેને પસંદગીનો હક છે તેથી કા-
તો તે આ સંસારથી મુક્ત પછ ઉચ્ચ પકિતના છવો સાથે મળવા જવાનું પસંદ કરે
છે અથવા આ પૃથ્વીના સંબંધમાં રહી અન્ય જીવાત્માઓને મુક્તિ પામવાના શ્રમમાં સ-
હાય કરવાનું પસંદ કરે છે મહાન સન્માસ અને મહાન ત્યાગ એ છે અને અધ્યાત્મ
ક્ષેત્રોમાં એ વિશે વારંવાર ઘણું જાણવામાં આવેલું છે. જીવાત્મા મુક્ત થયો છે પણ તે
પછી શું કરવું તે તેની પસંદગી ઉપર રહેલ છે ઉચ્ચ લોકમાં જામ અથવા આ લોક
પ્રત્યે સંબંધ રાખી જનસમૂહને સહાય કરે તેને આ જગતનું કોઈ મધુન લાગતું નથી
પણ તેના સંબંધમાં રહેવાથી તેની કેટલીક હાનિ તેને ખમવી પડે છે કેમકે તેમ કંઈ
વિના તે આ સંસારમાં વ્યવહાર કરવા પામે નહીં, અને એ વ્યવહાર કંઈવિના તેણે જે
સહાય કરવા નિશ્ચય કરેલો છે તે થઈ શકે નહીં જે જીવાત્માએ પોતાની યાત્રા પૂરી ક-
રી છે, જેણે પોતાનું મન પ્રકાશિત કર્યું છે, જેની ખુદ્ધિ નિર્મલ થઈ છે, જેણે કામના
માત્રનો ત્યાગ કર્યો છે, જે મુક્ત થયો છે, અને જેણે તે મુક્તિનો લાભ પણ મનુષ્ય જાત
માટે છોડી દીધો છે, અને જે કલ્પાત્ત પર્યંત માત્ર મનુષ્ય જાતને સહાય કરવા આ પૃ-
થ્વી ઉપર રહે છે અને ત્યાર પછી નિર્ગળ પદ અદ્યક્ષ કરવા ધારેલું છે તેને અખિલ જ-
હાકનું દર્શન થાય છે તે સર્વથા થાય છે અને તેનો આ દ અવર્ણ્ય છે આવો જીવાત્મા
જ્યારે પુનરપિ રટિ હર્ષ છે અને નવો મન્યતર થાય છે ત્યારે તે માનસ પુત્ર પદ
અવતરે છે અને નવીન પ્રજામાં મનનો જન્મ પમાડે છે જામ મનુષ્ય જાતને શિક્ષણ
આપના આવે છે અને આગળ વધે છે તેમ તેને માર્ગ બતાવે છે, તે મન્યતરો જેમ મત
થાય છે તેમ ઉચ્ચ પદને પામતો જાય છે.

પ્રત્યક્ષાત્મા અથવા જેને આપણે સામાન્ય રીતે જીવાત્માની સંજ્ઞાથી ધણુંવ્યે છે તે
અદ્યાપિ પર્યંત કહેવામાં આવ્યું તેવી રીતે બીજરૂપે પ્રદટ થઈ ક્રમે ક્રમે અનુભવ પ્રાપ્ત
કરી તેનો સંબંધ કરતાં તેમાંથી જે સારભૂત તત્ત્વ તેટલું અદ્યક્ષ કરી બધ પ્રીટ દશાએ
પોહોએ છે અને તેની પ્રત્યક્ષ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર જે કામના તથા તૃષ્ણા તેનો ત્યાગ
કરે છે અને પોતાના મૂલ સ્વરૂપ સાથે એકતા પામે છે અને તેનું એકત્ર જ્ઞાન થતાં જે
તેને સર્વદેશી જ્ઞાન થાય છે તે એવી બેદ બરેલી રીતે થાય છે કે તે જેમ આપણી સ્થૂલ
હૃદયોથી મુક્ત થઈ ઉચ્ચ ભૂમિકાનું જ્ઞાન થાય છે તેવું આ સ્પૂલ શરીરના અસ્તિત્વ
છતાં સ્થૂલ મગજના સાધન રહિત યઈ અનુભવવામાં આવે છે તેવી રીતે કોઈ અનુભવે
નહીં ત્યાં સુધી સમજી શકાય નહીં એવી રીતનું છે આ જીવાત્મા પોતાની યાત્રા સ-
પૂર્ણ કરી મુક્તિ પામે છે, દૈત જ્ઞાન રહિત થાય છે, અને જે સ્થિતિમાં હોતો ત્યારે
જે કોઈ અનુભવ્યું, હવે તેનું સારભૂત તત્ત્વ અહીં રાખે છે અદૈતતા પ્રાપ્ત થવાથી હૃદ-
યમાં પદ રહે છે તે અગર પદ પામ્યો છે અને વળી ભવિષ્યમાં પેદા થનાર જ્ઞાનોમાં
આગેવાની ધરાવનાર તે થનાર હોય છે તે સદિના રચનારમાં એક હોય છે અને જ-
ગતના કંતા ઈશ્વર સાથે એકતા પામી રહે છે.

વિશ્વરચના.

મંગેશુ.

જ્યારે હિંદુઓના મહાન શાસ્ત્રોની છાપ મુદ્રાપીઆન સોડાના વિચાર પર પડવા માંડી ત્યારે તેનું રૂપ કાંઈક વિચિત્ર અને અન્યથા તરેહનું જેવામાં આવ્યું. એ સોડામાં માદો માદો પથ્થુ મતભેદ પડવા લાગ્યો અને એ પ્રાચીન વિદ્યાની મૂલ અને મૂલ્ય આ બંને માટે મિત્ર મિત્ર વિવેચકોનું મર્તાતર થવા લાગ્યું એક પક્ષનું મત એવું પધાયું કે તેને વિશે ગંભીર તત્વજ્ઞાનનો શાસ ધાય છે બીજો પક્ષ એવું મન ગાંધિયા લાગ્યો કે તે સોડા વર્તમાન કામના સુધરેલા સોડા કરતાં ઓછા સુધરેલા હતા એટલે તેમાં તત્વ જ્ઞાન હોવાનું ધાર્યું એ ઓટું છે. આમાં મનને લીધે તે શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ અને તેના બાવાયે શોધવામાં બહુ ફેર પડી ગયો. આખરે અત્યારે એટલું તો સર્વમાન્ય થયું છે કે તેમાં ગંભીર તત્વજ્ઞાન છે અને વિચારશ્રેણીનાં અગ્રાધતા તથા વિસ્તાર નિર્વિવાદ છે. આમ છતાં મેક્સમુક્ષર જેવા વિદ્વાન જેણે આ શાસ્ત્રોના અવ્યાસમાં પોતાનું જીવન ગાળ્યું છે તેઓ એમ કહેવા સુકતા નથી કે વેદ કોઇ બાલ પ્રગ્નનું આરંભનું ખોલવું છે તેઓ કહે છે કે તેમાં કોઇ પથ્થુ ગુપ્ત અથવા ગુહ્યતાત્મક છે નહિ; ખરું જોતાં એ સંજ્ઞા અને અલંકાર રૂપે તેમાં સમાયેલું છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની સમજમાં એ વાત ખેસતી નથી કે મનુષ્યજાતની બાલ્યાવસ્થા હોય છે છતાં તેઓને શિક્ષણ આપનારા દેવો ગુરુઓ દોષ છે; એ પ્રજામાં સુધારો થતો આવતો હોય છે ખરો પથ્થુ તે સુધારો કરવામાં પ્રેરણા કરનાર દિવ્ય જીવાત્માઓ સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાન હોય છે. એવી સમજને લીધે તેઓ ધર્મશાસ્ત્રની વધાર્ય મહત્તા ગ્રહણ કરી શકતા નથી. તેઓ માત્ર જનસમૂહનો સામાન્ય પચાલ કરે છે પણ તેઓના ગુરુ અને માર્ગે પ્રવર્તાવનારાઓની મહત્તા બળતી નથી. શાસ્ત્રો મનુષ્યકૃત છે એમ માની તેની ઉત્પત્તિ શોધવામાં તેઓ બાં એ મહાન પ્રસ્તકોનું પૃથક્કરણ કરે છે ત્યાં તેઓ ક્યાંજનક નિષ્ફલતા પ્રાપ્ત કરે છે. એ યવામાં સુખ્ય કારણ એટલુંજ છે કે જે દૈવીભાગ કેવળ પડતો સુધવામાં આવે તો કોઇ પણ મનુષ્ય જાતના સમૂહનું આગળ વધવું સમજ શકાય નહીં. તેમજ મનુષ્યમાં જે ગુણ સ્થિતિમાં ધ્વંસરો નિવાસ છે તેને પણ પડતાં મુકી વાત કરવામાં આવે તો કોઇ પણ દાલના ધર્મ, સુધારા, અથવા તત્વજ્ઞાનનો મધાર્ય સાર ગ્રહણ થઇ શકે નહીં.

અત્રંથ હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રોમાં તત્વજ્ઞાન, ધર્મજ્ઞાન, અને વિદ્યાજ્ઞાન ધણું ગુણ વિસ્તારવાળું અને જીવની ઉન્નતિ કરનારું છે એ સિદ્ધ કરી બતાવવા બનતું પ્રયત્ન કરવા માંડ્યું છે; વળી એમ પણ બતાવવામાં આવશે કે પાશ્ચાત્યદેશોનું વિદ્યાજ્ઞાન એ રીતે નથી. એ વેદમાં માર્ગે ચાલવા લાગ્યું છે. અને પાશ્ચાત્ય દેશોના વિદ્વાનો બાલ વસ્તુના અભ્યાસને જોડે જોડે જ્ઞાન સંગ્રહ કરે છે તે જ્ઞાન આ શાસ્ત્રોમાંથી વધારે સત્વરેતાર્થી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે. કારણ તેના કર્તાઓએ વસ્તુનું અંતર્ગત અવલોકન કરી એ લેખ રચેલા છે. આપણે જેટલી બાલ વિશ્વરચના જોઈએ છીએ તે સર્વનું આપણા હૃદયકમળના આકાશ-

થી જરૂર પ્રદેશમાં દર્શન કરી શકાય છે આકાશ અને પૃથ્વી બન્ને તેમાં જોવામાં આવે છે અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર ઇત્યાદિ સર્વ જે કાંઈ વિશ્વમાં જોવામાં આવે છે તે સર્વ ત્યાં છે અથાત્ આત્માનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતાં વિશ્વમાં વ્યાપેલ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે આ માત્ર કવિનો અલંકાર છે એમ ધારવાનું નથી મધ્યમ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તે પણ છે એ સમજવું અને જો દિવ્ય ચક્ષુ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તો સ્વપ્ન પદાર્થ માત્રનું ખરું સ્વરૂપ જોવામાં આવે એટલું જ નહિ પરંતુ તેથી જે જ્ઞાન થાય તે ચમત્ક્રમ વડે વસ્તુના બાહ્ય દર્શનથી જે થાય છે તેના કરતાં વધારે ચોક્કસ અને ગાઢ થાય છે વર્તમાન કાળમાં એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ હૃલેના પેરોડા બ્રહ્માવાર્સકી નામની એક મહાનુરસી અને સ્ત્રી-એ દર્શાવવામાં પછી સદાયતા કરેલી છે તે એક મહાનુશિક્ષક યથેતી છે તે અમુક કિં-
 યા કરી શકતી વા નહિ તે ઉપરથી તેની ચોક્કસતા જગત્માં દરાવવાની નથી તે ચમત્કાર અથવા બદ્ધ જેલ રૂપે ક્રિયા કરવા સમર્થ હતી કે નહિ એ પણ જોવાનું નથી કારણકે અવિશ્વમાં થનાર પ્રજા એ વાત ઉપરથી તેની તુલના કરશે નહિ એવી ક્રિયા વાસ્તવિક જોતા કાંઈ બદ્ધ અગત્યતા ધરાવતી નથી અને પ્રદાપિ એમ કહેવામાં આવે કે તે કાંઈ અગત્યતા ધરાવે છે તો પણ તે બદ્ધ થોડી પરંતુ તેની ખરી ચોક્કસતા તો એટલી જ છે કે તેણે પ્રાચીન જ્ઞાન ઉપરનો પટ ફર કરી તેનું રહસ્ય દર્શાવ્યું તેણે આપણા હાથમાં એવી કુચીઓ આપી કે જે વડે આપણી મેજે આપણે તે પવિત્ર સ્થાનનાં દ્વાર ઉઘાડી શકીએ તે પેલે વસ્તુ માત્રનું રહસ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આવેલ હતી અને તે આપણને સ-
 મજવી આપણે તેનો ઉપયોગ કરી શકીએ તે પણ શીખવના સમર્થ હતી એટલે જે કા-
 ણ એ ગુપ્તજ્ઞાને અથવા અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરશે તે વેદ પુરાણાદિ ધર્મ શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરશે તો તેને તેમાંથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે તેનું સાધારણ વાચનરતને થનાર નથી એવી રીતે તે એક મહાન ગુરુ યદ્યપિ મધ્ય અને પૂર્વ કાળમાં જેમ ગુરુ શિષ્યને શિક્ષણ આપતો તેવી રીતે નેણે આ વખતે આપેલ છે ધર્મ શાસ્ત્રોના રહસ્યનું જ્ઞાન આપ્યું અને આત્મ જ્ઞાનનો માર્ગ દર્શાવ્યો તથા પ્રાચીન કાળમાં ઋષિઓના આશ્રમોમાં જે જ્ઞાન જ્ઞાન શીખવાનું તે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન નેણે આપ્યું ' સીક્રેટ ઓફિન' નામનું પુસ્તક તેણે રચેલું છે તેમાં દર્શાવેલા અર્થોનું સાર બ્યારે હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રો વાંચવામાં આવે છે ત્યારે તેનું રહસ્ય કેવું સ્પષ્ટ થાય છે તે આંહી જણાવી આ વાત સિદ્ધ કરવામાં આવશે તેની સાથે એ ' સીક્રેટ ઓફિન ' બાને ગુપ્ત જ્ઞાનનું પૂર્વની કારતખાતની વિદ્યા છે તે આધુનિક કાળની પાશ્ચાત્યના પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની વિદ્યાથી કેવી મળતી છે તે પણ જ-
 ણાવવામાં આવશે જેથી એ શાસ્ત્રની સમજ વધારે સારી રીતે પડી શકે છે એ પણ જો-
 વારો શાસ્ત્રોના લેખન અસમ્પૂર્ણ નથી, પણ, માત્ર, જોવામાં આવે છે એ, પણ જણાશે, અ-
 ને હાલમાં જે, કિશિદ, માત્ર એ ગુપ્ત જ્ઞાનમાંનો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે તે એ સર્વના અર્થ સમજી શકાય તેવા સ્પષ્ટ કરી આપે છે

તેના મનમાં પણ અહતું પરોક્ષજ્ઞાન શબ્દેકરી જ માન્યું છે. જેથી અહતજ્ઞાનમાં શબ્દને કરણતા એ મતમાં આવશ્યક હોવાથી અહતજ્ઞાનજ્ઞાનું કારણ શબ્દ છે, મન નથી. એ રીતિએ અહતજ્ઞાનજ્ઞાનું કરણ શબ્દ છે.

૩૦૬

(શબ્દેકરી અપરોક્ષજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં શંકા સમાધાન.)

યદાપિ સંબંધમાં પરોક્ષજ્ઞાનના ઉપાદાનનું સામર્થ્ય છે, શબ્દેકરી અપરોક્ષજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ; તથાપિ સામ્યોક્ત ધ્રુવનું મનન પૂર્વક, તે જ્ઞાનોચર પરોક્ષજ્ઞાનના સંસ્કાર વિશિષ્ટ જોડાંચિત્ત સહિત શબ્દથી અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. જેમ પ્રતિગિંય અને ગિંયના અભેદવાદમાં, જલપાન અને દર્પણાદિ સહકૃત નેત્રથી ચંદ્ર આદિઓનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ત્યાં કેવળ નેત્રનું ચંદ્ર આદિઓના સાક્ષાત્કારમાં સામર્થ્ય નથી; અને અંધ વા મલિન ઉપાધિના સન્નિધાનથી પણ સામર્થ્ય નથી. અને નિશ્ચય નિર્ગત ઉપાધિસહકૃત નેત્રમાં ચંદ્ર આદિઓના સાક્ષાત્કારનું સામર્થ્ય છે, તેમ સંસ્કારવિશિષ્ટ નિર્ગત નિશ્ચય ચિત્તરૂપી દર્પણના સહકારથી (સાથે હોવાપણાથી) શબ્દેકરી પણ અહતું અપરોક્ષજ્ઞાન સંભવે છે. અન્ય દૃષ્ટાંત:—જેમ લૌકિક અગ્નિમાં હોમથી સ્વર્ગહેતુ અપૂર્વની ઉત્પત્તિ થાય નહિ, અને વૈદિક સંસ્કાર સહિત અગ્નિમાં હોમથી સ્વર્ગલ્ભ્ય અપૂર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે. હોમને સ્વર્ગ-સાધનતા ધૃતિમાં કહી છે. કિતીમણિમાં વિનાશી હોમને કાલાંતરભાવિ સ્વર્ગની સાધનતા સંભવે નહિ, જેથી સ્વર્ગ સાધનતાની અનુપપત્તિ અર્થાપનિ પ્રમાણથી જેમ અપૂર્વની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ અહતજ્ઞાનથી અધ્યાસરૂપ સદૃશ દુઃખની નિવૃત્તિ ધૃતિમાં કહી છે. અને દર્પણાદિ અધ્યાસ અપરોક્ષ છે, તે અપરોક્ષ અધ્યાસની નિવૃત્તિ પરોક્ષજ્ઞાનથી સંભવે નહિ; અપરોક્ષજ્ઞાનથી જ અપરોક્ષ અધ્યાસની નિવૃત્તિ થાય છે. જેથી અહતજ્ઞાનને અપરોક્ષ અધ્યાસની નિવૃત્તિની અનુપપત્તિથી, પ્રમાણાંતરના ઓચર અહતું, શબ્દથી, અપરોક્ષજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. જેમ ધૃતાર્થાપતિ (પ્રમાણ)થી અપૂર્વની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ શબ્દજન્ય અહતના અપરોક્ષજ્ઞાનની સિદ્ધિ પણ ધૃતાર્થાપતિથી થાય છે.

૩૦૭

(અન્ય ગ્રંથની રીતિએ કરી શબ્દને અપરોક્ષજ્ઞાનની જનકતા.)

અન્યગ્રંથમાં શબ્દને અપરોક્ષજ્ઞાનની જનકતા આ દૃષ્ટાંતથી કહી છે:—જેમ બાલ પદાર્થના સાક્ષાત્કારમાં અસમર્થ મન છે, તથાપિ આવનાસહિન મને કરી નષ્ટ વનિતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; તેમ કેવળ શબ્દ તો અપરોક્ષજ્ઞાનમાં અસમર્થ છે; પરંતુ પ્રજ્ઞોક્ત (સંસ્કાર-

રસદ) મન સહિત શબ્દે કરી પ્રજ્ઞાનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે.

૩૦૮

(અન્ય ગ્રંથકારની રીતિએ જ્ઞાન અને વિષય (એ) બેમાં અપરોક્ષત્વવ્યવહારનું કથન.)

અન્યગ્રંથકાર આ રીતિએ કહે છે:—જ્ઞાન અને વિષય બેમાં અપરોક્ષત્વવ્યવહાર થાય છે. કારણ કે, નેત્રાદિ, ઈન્દ્રિયથી જ્ઞાત થઈ થાય, ત્યાં થઈનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે, અને થઈ (જ્ઞાનનો વિષય પણ) પ્રત્યક્ષ છે. એ રીતિએ હ્રમયવિષય વ્યવહાર અનુભવ સિદ્ધ છે. ત્યાં જ્ઞાનમાં અપરોક્ષતા કરણને અધીન નથી; કારણ કે, ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન અપરોક્ષ થાય, અને અનુભવાદિજન્ય જ્ઞાન પરોક્ષ થાય, તે જ્ઞાનમાં પરોક્ષતા અને અપરોક્ષતા કરણને અધીન થાય. (પણ) એ ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને અપરોક્ષતા ગ્રંથકારોએ ખંડિત કરી છે. જેથી અપરોક્ષ અર્થ (વિષય) ગોચર જ્ઞાન અપરોક્ષ કહેવાય છે. એ રીતિએ જ્ઞાનમાં અપરોક્ષતા વિષયને અધીન છે. જેથી અપરોક્ષ વિષયનું જ્ઞાન અપરોક્ષ જ થાય છે. (એ વિષયજ્ઞાન) ઈન્દ્રિયજન્ય થાય, અથવા પ્રમાણાંતરજન્ય થાય, એમાં અભિનિવેષ નથી. એટલા વાળે, સુખાદિજ્ઞાન, ઈશ્વરજ્ઞાન, સ્વપ્નનું જ્ઞાન, ઈન્દ્રિયજન્ય નથી; તથાપિ પ્રત્યક્ષ છે. એથી જ્ઞાનમાં ઈન્દ્રિયજન્યસ્વરૂપ અપરોક્ષત્વ નથી. કિંતુ અપરોક્ષ અર્થ (વિષય)ગોચર જ્ઞાન થાય, તે અપરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે.

૩૦૯

(એ અર્થમાં શંકા સમાધાન.)

યથાપિ અપરોક્ષજ્ઞાનના વિષયને અપરોક્ષ કહે છે. જેથી અપરોક્ષ અર્થ ગોચર જ્ઞાનને અપરોક્ષતા કહેવામાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ થાય છે. કારણ કે જ્ઞાનગત અપરોક્ષત્વ નિરૂપણમાં, વિષયગત અપરોક્ષત્વનું જ્ઞાન, હેતુ છે; અને વિષયગત અપરોક્ષત્વ નિરૂપણમાં, જ્ઞાનગત અપરોક્ષત્વનું જ્ઞાન, હેતુ છે. તથાપિ વિષયમાં અપરોક્ષતા, અપરોક્ષજ્ઞાનની વિષયતા રૂપ માને તો, અન્યોન્યાશ્રય દોષ થાય. જેથી વિગતની અપરોક્ષતા ઉક્ત સ્વરૂપા નથી. કિંતુ પ્રમાણત્રયન્યથી અભેદ જ વિષયની અપરોક્ષતા છે. જેથી જ્ઞાનના અપરોક્ષત્વનિરૂપણમાં વિષયના અપરોક્ષત્વજ્ઞાનની અભેદતા છતાં પણ, વિષયના અપરોક્ષત્વનિરૂપણમાં જ્ઞાનગત અપરોક્ષત્વનાં જ્ઞાનનો અનુપરોક્ષ દોષથી, અન્યોન્યાશ્રય દોષ નથી.

૩૧૦

(વિષયમાં પરોક્ષત્વ અપરોક્ષત્વના સંપાદક પ્રમાતૃચૈતન્યના ભેદ અને અભેદ સહિત વિષયગત પરોક્ષત્વ અપરોક્ષત્વને અધીન જ જ્ઞાનના પરોક્ષત્વ અપરોક્ષત્વનું નિરૂપણ.)

સુખાદિ અંતઃકરણના ધર્મ સાક્ષિચૈતન્યમાં અધ્યસ્ત છે, અને અધિષ્ઠાનથી પૃથક્ સત્તા અધ્યસ્તની યાય નહિ. જેથી સુખાદિનો પ્રમાતૃચૈતન્યથી સદા અભેદ હોવાથી તેઓમાં સદા અપરોક્ષત્વ છે. અને અપરોક્ષ સુખાદિગોચર જ્ઞાન પણ અપરોક્ષ જ યાય છે. અને બાહ્ય ઘટાદિ યદ્યપિ બાહ્યચૈતન્યમાં અધ્યસ્ત હોવાથી પ્રમાતૃચૈતન્યથી તેઓનો સર્વદા અભેદ નથી, તથાપિ વૃત્તિદ્વારા બાહ્યચૈતન્યનો પ્રમાતૃચૈતન્યથી અભેદ યાય, તે કાલમાં પ્રમાતૃચૈતન્ય જ ઘટાદિઓનું અધિષ્ઠાન યાય છે. જેથી ઈન્દ્રિયજન્ય ઘટાદિગોચર વૃત્તિ યાય, તે કાલમાં જ ઘટાદિઓમાં અપરોક્ષત્વ ધર્મ યાય છે. અપરોક્ષત્વવિશિષ્ટ ઘટાદિઓનું જ્ઞાન પણ અપરોક્ષ કહેવાય છે. અને ઘટાદિગોચરા અનુભિત્યાદિવૃત્તિ હોય તે કાલમાં પ્રમાતૃચૈતન્યથી ઘટાદિઓનો અભેદ ન હોવાથી તેઓમાં અપરોક્ષત્વ ધર્મ યાય નહિ. એથી ઘટાદિઓના અનુભિત્યાદિ જ્ઞાનને અપરોક્ષ નથી કહેતા, કિંતુ પરોક્ષ કહે છે. અને બ્રહ્મચૈતન્યનો પ્રમાતૃચૈતન્યથી સદા અભેદ હોવાથી બ્રહ્મચૈતન્ય સદા અપરોક્ષ છે. જેથી મહાવાક્ય રૂપ શબ્દપ્રમાણ-જન્ય બ્રહ્મનું જ્ઞાન પણ અપરોક્ષ જ કહેવાય છે. એ પ્રકારે જ્ઞાનનાં પરોક્ષત્વ અને અપરોક્ષત્વ પ્રમાણાધીન નથી, કિંતુ વિષયગત પરોક્ષત્વ અપરોક્ષત્વને અધીન જ જ્ઞાનનાં પરોક્ષત્વ અપરોક્ષત્વ છે. અને વિષયમાં પરોક્ષત્વ અપરોક્ષત્વના સંપાદક પ્રમાતૃચૈતન્યનો ભેદ અને અભેદ છે. જેથી શબ્દજન્ય બ્રહ્મનું જ્ઞાન પણ અપરોક્ષ છે, એ કથન સંભવે છે.

૩૧૨

(એ મતમાં અવાંતરવાક્યજન્ય બ્રહ્મજ્ઞાનને (પણ) અપરોક્ષતાની પ્રાપ્ત રૂપ હોય.)

પરંતુ એ મતમાં અવાંતરવાક્યજન્ય બ્રહ્મજ્ઞાન પણ અપરોક્ષત્વનું નોંધએ. કારણ કે ઉક્ત-રીતિએ (બ્રહ્મ) પ્રમાતૃચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી બ્રહ્મ સદા અપરોક્ષ છે. અને અપરોક્ષવસ્તુગોચર જ્ઞાન અપરોક્ષ જ યાય છે. જેથી નિત્ય અપરોક્ષસ્વભાવ બ્રહ્મનું પરોક્ષ જ્ઞાન સંભવે નહિ. અને અવાંતર વાક્યોથી, સંકલ્પ અંચકારોએ, બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન માન્યું છે. તેમ “દશમોઽં” એ વાક્યથી દશમો (પુરુષ)નું પરોક્ષજ્ઞાન જ યાય છે. અને પંચદશી આદિ અંચોમાં પણ છતાં વાક્યથી દશમનું પરોક્ષજ્ઞાન જ કહ્યું છે. અને પ્રમાતૃચૈતન્યથી અંબિત દશમો છે. એથી દશમો (પુરુષ એ રૂપ) ત્રિપતને અપરોક્ષતા હોવાથી તેનું જ્ઞાન પણ અપરોક્ષ થવું નોંધએ.

(એ દોષથી, અપરોક્ષતાનું અન્ય લક્ષણુ.)

જેથી આ રીતિએ માનવું જોઇએ:—જેમ સુખાદિ પ્રમાતૃચૈતન્યમાં અધારત છે, તેમ ધર્મ અધર્મ પણ પ્રમાતૃચૈતન્યમાં અધારત છે. જેથી સુખાદિઓની તુલ્ય ધર્માદિ પણ પ્રમાતૃચૈતન્યથી અભિન્ન દોષાથી અપરોક્ષ થવા જોઇએ. તથાપિ યોગ્ય વિષયનો પ્રમાતૃચૈતન્યથી અભેદ જ વિષયગત અપરોક્ષતાનો સંપાદક છે, ધર્માદિ યોગ્ય (વિષય) નથી, જેથી તેઓનો પ્રમાતૃચૈતન્યથી અભેદ હોતાં પણ તેઓમાં અપરોક્ષતા નથી. જેમ વિષયગતા યોગ્યતા વિષયગત અપરોક્ષતામાં અપેક્ષિતા છે. તેમ પ્રમાણગતયોગ્યતા, જ્ઞાનની અપરોક્ષતામાં અપેક્ષિતા છે. અર્વાંતર વાક્યમાં, અને “ દશમો છે ” એ વાક્યમાં અપરોક્ષજ્ઞાન જનનની યોગ્યતા નથી. કિંતુ મહાવાક્યમાં, અને “ તુ દશમો છું ” એ વાક્યમાં અપરોક્ષજ્ઞાનના જનનની યોગ્યતા છે. જેમ વિષયની યોગ્યતા આદિ પ્રત્યક્ષાદિ વ્યવહારથી જણાય છે. જે વિષયનો પ્રમાતાથી અભેદ થતા પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર થાય, તે વિષય ચેતન્ય કહેવાય છે. અને જે વિષયનો પ્રમાતાથી અભેદ થતાં પણ પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર થાય નહિ, તે વિષય અચેતન્ય કહેવાય છે. જેમ ધર્મ અધર્મ સરકાર અયોગ્ય છે. વિષયની પેટ પ્રમાણમાં પણ યોગ્યતાદિ અનુભવના અનુગાર જણાવી. જાણ ઈદ્રિયોમાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન જનનની યોગ્યતા છે, અને અનુમાનાદિઓમાં પરોક્ષજ્ઞાન જનનની યોગ્યતા છે; અનુપક્ષપ્રિયમાં અને શબ્દમાં ઉભયવિધ જ્ઞાનજનનની યોગ્યતા છે.

(અપરોક્ષજ્ઞાન સંબંધમાં સર્વજ્ઞાત્મ મુનિના મતનો અનુવાદ.)

પરતુ આટલો વિશેષ છે.—પ્રમાતાથી અસંબંધી (ભિન્ન)પદાર્થનું, શબ્દે કરી, કેવલ પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, અને જે પદાર્થનો પ્રમાતાથી તાદાત્મ્યસંબંધ થાય તેમાં યોગ્યતા છતાં પણ, પ્રમાતાથી અભેદબોધક શબ્દ ન હોય, તો શબ્દથી પરોક્ષજ્ઞાન જ થાય છે, અપરોક્ષજ્ઞાન થાય નહિ. જેમ “દશમો છે ” “ જ્વલ છે ” છત્રાદિ વાક્યોમાં પ્રમાતાથી અભેદબોધક શબ્દના અભાવથી, હકત વાક્યોના શ્રોતાને સ્વથી અભિન્ન દશમ, જ્વલ (આદિ) નું પણ પરોક્ષજ્ઞાન જ થાય છે, અપરોક્ષજ્ઞાન થાય નહિ. અને જે વાક્યમાં, પ્રમાતાથી અભિન્ન યોગ્ય વિષયનો, પ્રમાતાથી અભેદબોધક શબ્દહોય, તે વાક્યે કરી પરોક્ષજ્ઞાન થાય નહિ, કિંતુ અપરોક્ષજ્ઞાન જ થાય છે. એ ગત સર્વજ્ઞાત્મ મુનિનું છે. એ મતમાં કેવલ શબ્દ જ અપરોક્ષજ્ઞાનનો હેતુ છે. અને પરોક્ષજ્ઞાનના સરકાર વિશિષ્ટ એકાગ્રચિત્તસહિત શબ્દે કરી અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, એ ગત પ્રથમ કહ્યું છે.

“ (૨) . ‘આત્મ’-શબ્દનો કૃત્યવ્યવસ્થાપક એવો નથી. ‘અવેતન’-ઉભય-સાધારણ અર્થ ન સંભવે કેમકે ‘આત્મ’-શબ્દના એવા બે અર્થ થતા નથી. ‘વ્યોતિઃ’ શબ્દના ઉપર બતાવેલા બે અર્થમાંથી એક મુખ્ય છે અને બીજો અમુખ્ય છે. ઉભય સંભવે એમ એક વાર માની લઈએ તો પણ એમાંથી ‘અવેતન’-અર્થનિશ્ચાયક કંઈ નથી. પ્રકરણ અંતે સમીપના શબ્દ ઉપર લક્ષ્યાપતાં ‘વેતન’-અર્થ જ બંધ બેસે છે.)

“ હેયત્વાવચનાચ્ચ ” ॥ ૧. ૧. ૮. ॥

હેયત્વત્ વચન નથી મારે (અને)

જો આત્મ-શબ્દ પ્રધાન જ ‘સત્’-શબ્દ વાચ્ય હોત અને એનો જ “ તે આત્મા; તેનું છે ” એ વાક્યમાં ઉપદેશ હોત, તો તે ઉપદેશ સાંભળીને આત્મમયતા પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ હોવાને લીધે, તેને બદલે મુખ્ય આત્માનો ઉપદેશ કરવાની ઈચ્છાથી શુરુ એ ઉપદેશને પાછળથી ‘હેય’-(ત્યાગ્ય)-રૂપે કથન કરત. જેમકે કોઈ માણસ અરુન્ધતીનો તારો કેખાડવાની ઇચ્છા રાખી પ્રથમ એની પાસેનો એક મોટો અમુખ્ય તારો કેખાડી, પછીથી તેનું પ્રત્યાખ્યાન કરીને અરુન્ધતીનું દર્શન કરાવે છે—તેમ અત્રે શ્રુતિ (પાછળથી) એમ જ કહેત કે “આ આત્મા નથી;” પણ તેમ ન કરતાં, અત્રે સત્-માત્ર-આત્માનો બોધ કરીને જ (અર્થાત્, સત્ જ આત્મા છે એમ કહીને—) છૂટા પ્રપાઠકની પરિસમાપ્તિ થાય છે.

“ ચ. ” (=અને)-શબ્દથી પ્રતિજ્ઞાવિરોધનો સંગ્રહ કરવાનો છે, (એટલે કે પ્રતિજ્ઞાવિરોધને પણ હેતુ તરીકે સમજાવવાનો છે). (પૂર્વે જણાવ્યું તેમ અત્રે હેયત્વવચન નથી,) પણ કદાચિત્ હેયત્વવચન હોય તોપણ પ્રતિજ્ઞાવિરોધનો પ્રસંગ આવે છે. કારણના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે એવી (પ્રપાઠકને આરંભે) પ્રતિજ્ઞા છે, કેમકે— “ અને તે આદેશ તે પૂછ્યો છે, જે વડે અશ્રુત શ્રુત થાય છે, અમત મત થાય છે, અવિજ્ઞાત વિજ્ઞાત થાય છે; ” પછી, “ હે ભગવન્ એ આદેશ કેવો છે ? ”; પછી, “ જેમ હે ભાઈ ! એક મૃતિકાના પિંડથી સર્વ મૃતિકાના પદાર્થોનું વિજ્ઞાન થાય છે, વિદ્યાર એ વાણીથી જ આરંભાય છે, તાત્રમાત્ર છે અને મૃતિકા એજ સત્ય છે, એ રીત નો હે ભાઈ ! એ આદેશ છે ”-આમ વાક્યોપક્રમમાં અવધુ થાય છે.

જો પ્રધાન ‘સત્’-શબ્દવાચ્ય હોય તો એ પ્રધાન-જો બોધ્ય વર્ગનું કારણ બની શકે છે (બોધ્ય વર્ગનું નહિ)—તેનું વિજ્ઞાન યતાં બોધ્યવર્ગનું વિજ્ઞાન યદ્ શક્ય નથી. કેમકે બોધ્યવર્ગ પ્રધાનનો વિકાર નથી. (અને બોધ્ય વર્ગનું વિજ્ઞાન યદ્ સ્વી ન્યાય છે, તો ‘સત્’ ના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે એ પ્રતિજ્ઞાને વિરોધ આવે છે).

મારે પ્રધાન ‘સત્’-શબ્દથી વાચ્ય નથી.

“સ્વર્ગી શા માટે પ્રધાન ‘સત્-સમ્પત્તિ વાચ્ય નથી’ તો કહે છે ‘સ્વાપ્નયાત્’”

સારમંત્રણ.

૧. જમ એક તારો જોળખાવતા પ્રથમ એની સમીપના તારાને પૂર્વોક્ત તારાને જોળખાવવામાં આવે છે—અર્થાત્ જમ વ્યયિન્ અર્થધર્મ જ્ઞાન ધર્માર્થ જ્ઞાનને અનુસર હોઈ પધાર્થરૂપે ઉપદેશવામાં આવે છે—તેમ પણ અત્રે નથી કારણ કે પાછળથી ‘સત્’ આત્મા (ચેતન) છે એ જ્ઞાનને ત્યાજ્ય રૂપે કાઢી પછી અજ્ઞે જતાવવામાં આવ્યું નથી. અર્થાત્ એ જ્ઞાનના સિદ્ધાન્તેસ્ય છે.

૨. એ ‘સત્’ના જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞ જ્ઞાત થઈ, જાય છે, એવી પ્રતિજ્ઞા છે. એને આ ‘સત્’ તે સામ્પત્તિ પ્રધાન હોય તો એ સર્વજ્ઞ કારણ હોઈ ન શકે, કેમકે પ્રધાન જોળખવર્ગનું કારણ છે, જોળખવર્ગનું નથી. પણ શ્રુતિના ઉદાહરણથી તેમજ લૌકિક અનુભવથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એ સર્વજ્ઞ કારણ ન હોય તો એના જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞ જ્ઞાન ન થઈ શકે અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞાવિરોધ આવે.

સ્વાપ્નયાત્ ॥ ૧. ૧. ૯ ॥

૨૫—અર્થય છે, માટે.

એજ ‘મત્’-શબ્દવાચ્ય કારણના પ્રકરણમાં શ્રુતિ કહે છે કે “જ્યારે આ પુરુષ સ્વાપને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે હે ભાઈ ! એ સત્ની સાથે સપ્ત થાય છે, સ્વર્ગમાં અપીત (મજા મજોશો) થાય છે, અને તેટલા માટે એ સ્વાપને પ્રાપ્ત થાય છે (‘સ્વપિતિ’). એમ કહેવાય છે.” આ શ્રુતિ પુરુષ વિશે લોકપ્રસિદ્ધ ‘સ્વપિતિ’ એમ જ કહેવાય છે તેનું (સ્વાપ શબ્દનું) નિર્વચન કરે છે અને ‘જ્વ’-શબ્દનો અર્થ ‘આત્મા’ છે, જે પ્રવૃત્તિમાં ‘અત્’-શબ્દવાચ્ય છે, અને તેમાં એ અપીત (લીન) થાય છે એમ કહેવું છે.

“પ્રમથાપ્યયો નો ‘ઉત્પત્તિ અને પ્રલય’ એ અર્થમાં પ્રયોગ જોવામાં આવે છે તેથી ‘અપિ-ઈ’ નો ‘લીન થવું’ એવો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે મનના પ્રચારરૂપી ઉપાધિવિરોધના સળધથી તે ઉપાધિવિરોધરૂપ થતો જીવ ઇન્દ્રિયધર્મને અદ્યક્ષ કરે છે ત્યારે એ જીવ જાગે છે (એમ કહેવાય છે.) અને એની વાસના (રૂપી ઉપાધિ) થી વિશિષ્ટ ધર્મ સ્વપ્ન જોતો હોય છે ત્યારે એ પોતે જાગ કહેવાય છે. એ જાગે ઉપાધિનો ઉપરમ થતા, સુષુપ્તિની અવસ્થામાં ઉપાધિકૃત વિરોધનો અભાવ છે અને તેટલા માટે જાગે તે સ્વ-આત્મામાં લીન થઈ ગયા છે, એટલે તે ‘સ્વ-અપીત’ થઈ ગયો છે, એમ કહેવાય છે. જમ ‘હૃદય’-શબ્દનું નિર્વચન શ્રુતિ દર્શાવે છે કે ‘સૌંવા એવ આત્મા હૃદિ અયમ્ ત-સ્યૈતદેવ નિરુક્તં હૃદયમ્ (છાં ૮-૩-૩)=હૃદિ અયમ્ (હૃદમાં આ) માટે

હવે. વળી જન્મ-અંશનામાં 'હૃદય' શબ્દના અર્થનું કારણ પણ બતાવે છે: "આપ એવ તદશિતિ નયન્તે" અશિતિ અનનુ જન્મ નયન કરે છે), "તેજ એવ તત્પીતિ નયતે" (પીધેલા જન્મનું તેજ નયન કરે છે), એ જ રીતે સત્-શબ્દવાચ્ય સ્વમાં-એટલે આત્મામાં-અપીતિ યાપ છે એમ સ્વાપિતિ-શબ્દનું નિર્વચન કરીને કહે છે. પણ ચેતન આત્મા અચેતન પ્રધાનને સ્વરૂપ (આત્મા) તરીકે પામી શકતો નથી. હવે જો સ્વશબ્દથી (આત્મા તરીકે નહિ પણ) આત્મીય કહેતાં આત્મા સંબંધી-તરીકે પ્રધાનનું મહત્ત્વ કસ્વામાં આવે, તો પણ ચેતન અચેતનસ્વરૂપમાં સ્તીત યાપ છે (પામે છે) એવો વિરુદ્ધ પરિણામ આવે. વળી એક બીજી શ્રુતિ છે કે: "માત્રેનાત્મના સંપરિણ્વક્તોઃ સવાહ્યં કિંચન વેદ નાન્તરમ્ (વૃહ ૦ ૪ ૧ ૩ ૧ ૨૧)" (=પ્રાત આત્મા વડે આલિંગિત યતાં કાંઈ પણ બાહ્ય કે અંતર તે જાણતો નથી). આ શ્રુતિ સુષુપ્તિગવસ્થામાં (ચેતન આત્માનો) ચેતનમાં લય દર્શાવે છે. માટે જો ચેતનમાં સર્વચેતનોનો લય યાપ છે (વસ્તુતઃ છે) તે ચેતન 'સત્' શબ્દવાચ્ય જન્મનું-કારણ છે, પ્રધાન નહિ. વળી શામાટે પ્રધાન જન્મનું-કારણ નથી? તો કહે છે કે: "ગતિસામાન્યાત્."

(સારસંગ્રહ:-

૧. જો સત્-શબ્દવાચ્ય વસ્તુ પુરુષ (જીવાત્મા) નું સ્વરૂપ છે, તો સુષુપ્તિકાલે એ (પુરુષ) અપીતિ યાપ છે, એટલે સ્તીત યાપ છે, મળી જાય છે, એમ કૃતિ સ્વાપિતિ શબ્દનું નિર્વચન કરીને સમજાવે છે. (આ નિર્વચન માત્ર નિર્વચન ખાતર જ છે, અને એમાં અર્થ ઉપર તાત્પર્ય નથી એમ ન પારવું. 'હૃદય', 'અંશનામાં' 'હૃદના' વગેરે શબ્દોનાં નિર્વચન પણ આ જ રીતે વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા માટે કર્યાં છે). હવે જો સત્-શબ્દ વાચ્ય વસ્તુ અચેતન હોય તો એમાં પુરુષ (જીવાત્મા)નો સ્વ (=આત્મા) તરીકે લય કેમ સંભવે?

૨. 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ 'આત્મા' ન કરતાં 'અપરિણીય' હરીએ-અર્થાત્ પ્રધાનને પુરુષનું સ્વરૂપ (પોતે) ન માનતાં પુરુષનું સ્વીય (પોતાનું) માનીએ, તો પણ ચેતનનો અચેતનમાં લય (સ્વરૂપાપત્તિ) કેમ સંભવે?

ગતિ સામાન્યાત્ ॥૧૦॥

ગતિસામાન્ય છે માટે.

જો તાર્કિક સિદ્ધાન્તમાં કવચિત્ ચેતન જ્ઞાને, કવચિત્ અચેતન પ્રધાનને અને કવચિત્ અન્યને જ જન્મનું-કારણ માનવામાં આવે છે તેમ વેદાન્ત (વાક્યો) માં પણ વ્યક્ત જ્ઞાન કારણનો જો એક કરવામાં આવ્યો હોત તો કદાચ પ્રધાનકારણુવાદને અતુલસરતી

‘મશ્નુ’-પ્રતિ (ના અર્થ) ની કલ્પના કરત પશુ એમ નથી સર્વ વેદાન્તવાદ્યોમા સમાન રીતે ચેતનની કારણતા દર્શાવવામાં આવી છે ‘જેમ જ્યક્ષન અગ્નિમાંથી સર્વ દિશાઓમાં અગ્નિકણે ઊડે છે, એમજ આ આત્મામાંથી સર્વ પ્રાણુ પોતપોતાનાં સ્થાન તરફ પ્રગ્ધાન કરે છે “ પ્રાણેભ્યો દેવા દેવેભ્યો લોકાઃ પ્રાણુમાંથી દેવ, દેવોમાંથી ભોદ્ધ),”

“ તસ્માદા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંમૂતઃ ” (એ આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું), † “ આત્મત એવં સર્વમ્ (આત્મામાંથી આ સર્વ) ” “ આત્મન એપ્ર માણો જાયતે ” (આત્મામાંથી આ પ્રાણુ ઉત્પન્ન થાય છે) “-આ વગેરે સર્વ વેદાન્તવચનોદ્વારા આત્મા તુ કારણત્વ જતાવે છે, અને ‘ આત્મા ’-શબ્દ ‘ ચેતન ’ વાચક છે એમ અને કહ્યું છે જેમ અકુશલિનુ રૂપાદિમા ગતિસામાન્ય છે (અને એવી રીતે એમની તેતે વિષય મદ્યુમાં પ્રામાણ્યપ્રતીતિ થાય છે) તેમ ચેતન કારણતામા સર્વ વેદાન્તવાદ્યોત્ત ગતિમામાન્ય છે, અને, આ એમના પ્રામાણ્યતુ મ્હોદ્ધ કારણ છે માટે ગતિ સામાન્યથી મિદ્ધ થાય છે કે સર્વેષ્ઠ બ્રહ્મ જન્મતત્તુ કારણ છે (પ્રધાન નદિ), વળી શામાટે અવ્યય બ્રહ્મ જન્મતત્તુ કારણ છે? તો કહે છે કે શ્રુતત્વાચ્ચ ‡

(સારસંગ્રહ.)

૧ શુદ્ધતર્કાવલ્લભી મતોમાં જેવા અનેક ભેદ છે, તેવા વેદાન્તમાં નથી જેમ અકુશલિનુ ઈન્દ્રિયોની પોતપોતાના રૂપાદિ વિષયમા સમાનગતિકતા છે તેમ સર્વ વેદાન્તવાદ્યોની ચેતન કારણતામા સમાનગતિકતા છે, અને આ એના પ્રામાણ્યની પ્રતીતિ કરાવનાર મહાત્તુ કારણ છે)

શ્રુતત્વાચ્ચ ॥૧. ૧. ૧૧॥ (૬)

અને (એ પ્રમાણે) શ્રુતિ છે માટે.

સર્વેષ્ઠ ઇન્દ્રિય જન્મતત્તુ કારણ છે એતુ સ્વશબ્દોમા શ્રુતિ કહે છે પ્રવેતાન્તર મતોપનિદ્ધમા સર્વેષ્ઠ ઇન્દ્રિયતુ પ્રશ્નરુ કરી “ સકારણ વરણાધિપાધિપો ન ચાસ્ય

* (કૌં ૩૩)

† તૈત્તિ ૨૧)

‡ (છાન્દો ૧૦૬૧)

§ (પ્રશ્ન ૩૩)

સુદર્શન.

ત.ઓ.

પ્રેક્ષક આનંદશંકર
બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ એ
એલ એલ બી

(આથ દક્ષ—‘એક અભેદભાગ્યવતરી’ સ્વદનિઃ મણિવાલ નજુભાઈ)

(ધર્મ-પૃથ્વિ-સાહિત્ય-ઈતિહાસાદિ વિદ્યા અને ત્રાસબધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ”-માગંવતમ્.

પુસ્તક ૧૪. આક ૩-૪-૫. (માસિક) [ડીસેમ્બર-જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૮-૯૯.]

વિપયાનુક્રમ

						પૃષ્ઠ		
						કિ.	ના.	ફે.
કાવ્ય	(૧) મુનેદ્દાએ (મહેલુ)	...	...	...	...	૪૯		
	(૨) ડોલ્ફીની કળાને (,,)	...	...	...	...		૭૩	
	(૩) પ્રિંગિરલ (,,)	...	...	...	...			૯૭
અનુક્રમ	...	...	...	...	...		૮૭	૧૦૩
ગુર્ગીભાગી	...	...	...	...	...	૫૧	૭૪	૯૮
શ્રદ્ધા અને યંદા	...	...	...	...	...		૮૧	
સુખ એક દર્શન	(મહેલુ)	...	...	...	...	૫૮		
કૃતિતા અને મળીત.	(,,)	...	...	...	...		૭૯	૧૧૧
કુ ખાન્ત.	...	...	...	...	...			૧૦૫
અગસ્ય.	...	...	...	...	...	૬૯	૯૩	૧૨૦
નિશ્ચયતા.	...	...	...	...	...	૧૧૪	૮૭	૧૧૬
વૃત્તિપ્રભાકર	...	...	...	...	...	૩૪૧ થી	૩૪૮	સુધી
શ્રી થલમીભાસા.	...	...	...	...	...	૧૪૯ થી	૧૬૪	સુધી

અમદાવાદ.

“પ્રજાપતિ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

સુદર્શન.

તાન્ત્રી
પ્રેક્ષિતર આનંદમકર
બાપુભાઈ ધન એમ એ
એવ એવ બી.

(આવદ્રશ— એક અએદમાર્ગ-પ્રવાગી ' અલ્પનિષ્ઠ મહિલાલ નલુભાઈ)
(ધર્મ-મૂલ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સબધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવતમ્

પુસ્તક ૧૪. અંક ૧.]

(માસિક)

[ડિસેમ્બર. ૧૮૯૮]

૧

શુનેહગાર.

(મગ્નુ)

ગઝલ.

(ઘણો) —

“ શુનેહગારે કદમ તારે જુઝાયું શિર છે ! દિલખા !
અરે ! ખજર હોધુ કમા છતા ના ધા હળુ કો કર ?

શુનાહપર શી રહમ ? માસક ! કતલકર એ દુકમ હકનો !
ડરે તો દે મને ખજર ! ઝબેહ આ દિય કરૂં તો !

હુમામે ના ! ન ફેફા દો ! ન ચા શુય યા ન ચા કારો !
ન માશી દો ! જખમ ના દો ! રહી શું આમ આંસુ દે ?

દયા છે તો ન કા ખીતિ ? નહ તો શું ન ઇનમદે ?
અરેરે ફૂર માયાણ ! મને ઇનમાદ કે દિય દે

ન છે કે ? વખતો ઘણો ! કતલ કર એ મને હલાવો !
અદય કર યો ફજન કરતુ, કહ તો કેસલો દેવો ! ”

(ઉત્તર) —

“ હૈં શું હું ? એવી ઝાલિમ ! અરે તાર્કજ આ ખંજર !
ખરે દિલ આ દુલાગ્યું તે અહોહો આ જ છે ખંજર !

અરેરે દૈં એ, દિલખર ! હું બાણું છું હું બાણું છું !
વળી તારીજ આ ગરદન જહીં હું બાઝતી હરદમ !

કતલ થઈ છું ! કતલ કરીને કતલ કરી ચાકું શું ? દિલખર !
અરે ને હોંશ એવી તો કતલ કર આ રહ્યું ખંજર !

વળી ખંજર શે ફેંકી દઈ ? હતું તે એક દી સીને !
પડે નીચે બનેં દુકડા ! ગયો છે તું ! ન ખોઈ તે !

લસા ધનસાક શું આપું ? અરે આ દિલ છે આપું !
મગર રે એ જીગર તાર્કે ગયું તે શી રીતે રાખું ? ”

(વાચના) :—

“ અરે ! તો આમ શું ઉભી સદા રૂહેશે તઈ ખંજર ?
કદમમાં મોત માણું તે હ શું આપશે ? દિલખર !

નહીં તાડકું ! રે છે કાં ? તું દે કાતીલ કે બોસા !
હવા આ વાપછે બીજી ! ગયો દિલખર મળે ના ના !

જીગર આ ફાટશે, માચક ! અને તું દેખશે ચીરા !
રહેવા દે તું બેવું એ ! જીગર તાર્કે કરી લે ને ! ”

(રીકાર) :—

“ બચે તો લે સુખે સુખી ! તને હુ આવ બેડું છુ !
મગર અફસોસ દિલ આ તો નહીં ભેટે નહીં ભેટે ! ”

(બેટ) :—

“ અહાહા ! શી ખુમારી છે અને આવીય આ ભેટે !
વધા છું તો પછી, માચક ! જીગર પચુ ભેટ એ લેશે. ”

કલાપી.

૨

રસમીમાંસા

. ઉદ્દેશ.

કવિત્વાદિ'દેતન્યધર્મેનુ' સ્વરૂપ અને કાવ્યત્વાદિકલારૂપે યતો આવિર્ભાવ તે "રસ." આમ 'રસ' શબ્દનો વિસ્તૃત અર્થ છે, અને એમાં સંગીત ચિત્ર વાદિ કલાઓના રસનો પણ સમાવેશ થાય છે. સંકુચિત અર્થમાં 'રસ' શબ્દ માત્ર કવિત્વ-અને-કાવ્યત્વનો વાચક છે, અને એ અર્થમાં જ અને 'રસ'ની મીમાંસા એટલે મનન, વિચાર આરંભવાને છે.

કલા એટલે વિસ્તૃતઅર્થમાં 'રસ'ના વિષયમાં સારૂ ખોટું તપાસવા માટે સાધારણરીતે મનુષ્ય પોતાના શોખ ઉપર જ આધાર રાખે છે. અને જો કે આ ધોરણુ સર્વથા સદોષ કે નિરૂપયોગી જ છે એમ નથી, તોપણ એ શાસ્ત્રીય ધોરણુ નથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે. સામાન્યશુદ્ધિમાં જે અપૂર્ણતા અને ભ્રાંવિઓનો સંભવ રહે છે તે દૂર-કરવા માટે શાસ્ત્રની પ્રદર્શિ છે, અને તેની પ્રદર્શિથી કેટલો લાભ થાય છે એ વાત શાસ્ત્રીય વિચાર ધયા પછી જ એનો સામાન્યશુદ્ધિ સાથે મુક્તિથી કરવાં સમજાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, એક ચિત્રશાળામાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના ચિત્રો ઉપર દૃષ્ટિ નાંખી જુઓ, એક ચિત્રકાર કે કે ચિત્ર-કલાના તત્ત્વો સમજનાર માણુસની મદદથી એનું અવલોકન કરો, અને 'ખૂબી સ્વયં' એ કલાનું જ્ઞાન મેળવી એ તપાસો, તો તમારી દૃષ્ટિમાં ઉત્તરોત્તર કેવું તારતમ્ય થતું આવે છે એ સમજાયે. જેમ કાવ્યોદિ સાહિત્ય રચવામાં સ્વાભાવિક કે કૃત્રિમતા, શક્તિની જરૂર છે, તેમ એને માટે 'સહૃદયતા' હોવી એ પણ સર્વથા મનુષ્યને હાથ નથી. તોપણ એટલું તો ખરું કે શાસ્ત્રીય વિચાર કરવાથી એ શક્તિમાં જે ઉચ્ચતા અને વિશુદ્ધિના સંસ્કાર આવે છે તે તે વિના નથી જ આવી શકતા. જ્યારે અવલોકનશાસ્ત્રનો વિસ્તીર્ણ અભ્યાસ થાય છે, અને જૂદા જૂદા દેશનાં અને જૂદા જૂદા સમયનાં અનેકાનેક કાવ્યો વિલોકવામાં આવે છે ત્યારે જ સહૃદયતા ખરેખરી ખીલે છે, તથા વિશુદ્ધ અને વિશાળ બને છે.

આચાર્ય શાસ્ત્રીય વિચારની ગમે તે કાળે અને ગમે તે સમયે પણ આવશ્યકતા સ્વતઃ સિદ્ધ છે જ. પણ વર્તમાન સમયમાં ગુજરાતમાં તો એવા વિચારની ખાસ જરૂર છે. કવિતાના સ્વરૂપ વિષે ચર્ચા કરનાર ગ્રન્થો ગુજરાતી ભાષામાં ઘણા જ યોગ્ય છે. જે એ ચાર વિદ્વાનોએ એ સંખેથી લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમણે ઘણું કરી અમુક અભિપ્રાયો પોતાના વિચારરૂપે જ સંગૃહીત પ્રદર્શિત કર્યા છે. પરંતુ આ પદ્ધતિમાં ગુણ અને દોષ ઉભય કાંઈક કાંઈક સમાવેશ છે. ગુણ એ છે કે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી વગેરે જૂદાં જૂદાં કાવ્યો અને તે ઉપરનાં વિવેચનો, તેમજ કવિતાના સ્વરૂપ ઉપર સ્વતંત્ર નિબંધો વિશેષકી તે. સંખેમાંથી સારમૂલ જે આગામ્ય સિદ્ધાન્તો હાથ લાગે એ જરાગર સમજી લઈ વાચક આમણ.

મુકાય તો તેથી વાચકને થોડે શ્રમે ધણું જ્ઞાન થાય. પરંતુ જ્ઞાન પરત્વે આપણી હાલની દરિદ્ર સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં આ પદ્ધતિમાં એક ખામી પણ છે. અને તે એ કે જ્યાં મુશ્કેલી સાધારણ વાચકને એ લેખકોના સિદ્ધાન્ત સંબંધે-સારાસારનો વિવેક કરવા માટે જોઈએ તેટલાં સાધનો મળી આવતાં નથી, અર્થાત્ જ્યાં મુશ્કેલી, શુદ્ધતા બાપમાં વિવિધ પ્રકારનાં કાવ્યો, અવલોકનો અને તત્સંબંધી સામાન્ય નિર્ણયો સંખ્યાબંધ રચાયો નથી, ત્યાં મુશ્કેલી કાવ્ય પરીક્ષામાં પૂરોક્ત લેખકોના સિદ્ધાન્તો ખરા છે કે ખોટા એ વિચારવતું દુર્લભ યથા પડે છે.

આ ખોટા થોડેક અંશે પણ પૂરી પડે એવા હેતુથી પ્રકૃત ઉપક્રમ છે. પણ અવલોકનની ઉચ્ચતા સાધવા ઉપરાંત અત્રે એક ખીલો પણ ઉદ્દેશ છે. શુદ્ધતા કવિતા હાલમાં અવનત દશા જોગવે છે એ હરકોઈ કયુવ કરશે. આગામી કવિતા વધારે સારી હતી એમ કહેવાનો આશંક નથી. પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારની સંરખામણી ન કરતાં વર્તમાને સ્થિતિ વિશે જ બોલીએ તો એટલું જણાવિના આવશે નહિ કે હાલનો સમય કવિતાનો સમય ગણી શકાય એમ નથી જ. આ સ્થિતિમાંથી કવિતાનો ઉદ્ધાર થવા માટે અનેક કારણોની અપેક્ષા છે. પ્રથમ અપેક્ષા તો દિવ્ય ચૈતન્યની છે. વ્યક્તિનાં અને સમાજના અંતરરત્નામાં અપૂર્વ પ્રકાસ, બળ અને વેગનો આધિર્ભાવ થવા વિના કાવ્યોદ્ધાર અસંભવિત છે. પરંતુ આ કારણને બાદ કરીને જોતાં, સંમીર્ણની સંહૃદયતા કવિતાની ઉન્નતિનું એક મોટું કારણ છે. કવિતા અને મહદયતા એટલે અવલોકન વચ્ચે સાધારણ રીતે અન્યોન્યાયથી કાર્યકારણભાવનો સંબંધ છે. જેમ કવિતાનો પ્રદેશ વધારે વિસ્તારિત થયો જાય છે તેમ અવલોકન વધારે વિશાળ, વધારે પ્રેમાળ, અને વધારે 'રહસ્યમોહી' બનતું આવે છે, અને જેમ અવલોકન વધારે શુદ્ધિ વિશાળતા અને ઉચ્ચતા શ્રદ્ધતું આવે છે તેમ તેથી જાપ તે સમયની અને અંવિષ્ણની કવિતા ઉપર પડતી જાય છે. આ રીતે કવિતા અને સહૃદયતાના બિંબિઓ જ એકબીજાં લગભગ આપે સાથે પંજી કરે છે. આથી તેથી સહૃદયતાની ઉન્નતિ એ પરિણામે કરતાની જ ઉન્નતિ છે.

આ ઉચ્ચ હેતુથી પ્રકૃત અન્યનો આરબ થાય છે. કોઈ વિધન નહિ આવે તો આ અન્યના એ ખંડ ખાડી,

(૧) એકમાત્રીક લેટિન હિસ્ટ્રી ક્રેય વગેરે પદ્ધતિ

(૨) અને જીજ્ઞામાં સંસ્કૃત શરણી આદિ અત્રાય

મહદયોના સિદ્ધાન્તોનો, જનતાં મુશ્કેલી એમના સંબંધમાં 'જ', સંબંધ કરવામાં આવશે, અને પ્રસંગોપાત્ત ઉક્ત સિદ્ધાન્તનું દુકામાં કોષ્ટક કોષ્ટક વિવેચન કરવાનો પણ યત્ન થશે. આપણા દેશના અન્ય બહુધા સ્વરૂપે જાણાએલા છે. એટલે એનું સંપૂર્ણ રીતે મહત્ત્વ અને ગાંભીર્ય સમજવા માટે બાખ્યરૂપ વિસ્તારની જરૂર છે, અને તેવો સ્વતંત્ર વિસ્તાર અધ્યાત્મ વિદ્વાનોએ રચેલે રચેલે કર્યો છે. એમના પ્રદીપને પ્રકારો આપણા સિદ્ધાન્તો વિલોકવાનું

વધારે ઠીક પડશે એમ માની પાશ્વત્ય લખાણોને પૂર્વ ખંડમાં મુદ્રયાં છે. અનુકૂળતા વિચારતાં આ ઐતિહાસિક નહિ ગણાય એમ આશા છે.

(૧)

કવિતા અને પ્લેટો.

ગુ. આપણા સંસ્કૃતિ વ્યવસ્થામાં જે અનેક શુભો અને પ્રતીત થાય છે તેમાં વિચારતાં કવિતા સંબંધી નિયમ કરતા અન્ય કોઈ પણ નિયમ અને વધારે સ્થિત કર નથી.

શિ. આપ શેને ઉદ્દેશીને કહો છો ?

ગુ. અનુકરણાત્મક કવિતાને—જે નિઃસદેહ અમાલ જ ગણાવી જોઈએ, અને આર્વાત આત્માના અવયવોનું નિરૂપણ થવાથી વધારે સ્પષ્ટ થઈ છે.

શિ. આપ શું કહેવા માગો છો ?

ગુ. (કંઈમાં) તમને કહેવાને અને અડચણ નથી કે—તર્વ દાશરૂપ અનુકરણો શ્રોતાજનની બુદ્ધિને હાનિકર છે, અને એમના સ્વરૂપનું મથાઈશાન એજ એમના વિષયો પ્રતિબંધક ઉપાય છે.

શિ. આપનું કહેવું વધારે ખુલાસાથી સમજાવો.

ગુ. વાર, સમજાવું છું—જે કે હોમર માટે અને હોમર આત્માવસ્થાથી પ્રેમ હતો, તથા એનો મારા ઉપર પ્રત્યક્ષ પડ્યો, જેને લીધે હજી પણ હું સ્પષ્ટતાથી મ્હારે મુખે આ શબ્દો ઉચ્ચારતા આટલું છું કેમકે એ નાટકીય મંડળનો એક મહોટો અંગ્રહી અને શિશુ છે, પણ તુનો જાણે છે કે 'સત્યાન્નાસ્તિ પરો ધર્મઃ' સત્યના કરતાં બીજો મહોટો કોઈ પણ ધર્મ નથી. એટલે પુરુષવિશેષને સત્યના કરતાં અધિક પૂજન કેમ અર્પાય ? માટે મ્હારે જે બોલવાનું છે તે હું બોલી દર્શાવ.

શિ. ત્યારે સારું.

ગુ. હું કહું છું તે મદ્યપૂર્વક સંભળ; અથવા વધારે સારું તો એ છે કે મ્હારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપ.

શિ. પૂછો.

ગુ. કહી શકીશ કે અનુકરણ એટલે શું ? ખરેખર હું નથી જાણતો માટે તમે પૂછું છું.

શિ. ત્યારે સંભલ છે કે કદાચ હું એ જાણતો હોઉં.

ગુ. કેમ નહિ ? સૂક્ષ્મ દષ્ટિ જોઈ શકે છે તે કરતા સ્વચ્છદષ્ટિ એ વધારે ત્વચ્છી જોઈ શકે છે.

શિ० બગબર. પણ તમારી આગળ તો, કદાચિત્ મને કોઇ વાતનું થોડું ધણું જ્ઞાન હોય તો પણ તે શબ્દોમાં હિચ્ચાસ્વાની મારી હિમત થઇ શકે નહિ. આપ જ સર્વે વિચાર ન ચલાવો?

ગુ० હા—ત્યારે આપણી હમેશની રીત પ્રમાણે આપણે આપણો વિચાર આપે બીએ. જ્યારે અમુક વ્યક્તિઓ સમાનસંખ્યવાચ્ય હોય છે ત્યારે આપણે એમ સ્વીકારીએ છીએ કે એ સર્વને તત્-સદશ એક સામાન્યભાવના વા સ્વરૂપ પણ હોય છે. હું શું કહું છું તે સમજ્યા ?

શિ० હા છ.

ગુ० એક સાધારણ હિચ્ચાસ્વાનું લક્ષણ. જગતમાં શયનો અને ટેબલો છે; ઘણું અસાધ્ય છે. નહિ વાર ?

શિ० હા, છે.

ગુ० પણ તેમની સામાન્યભાવના એટલે સ્વરૂપો તો બે જ છે. એક શયનની ભાવના અને બીજી ટેબલની.

શિ० ખરી વાત.

ગુ० અને એ ભાવનાને અનુસરી એક ટેબલ કે શયનનો બનાવનાર આપણે માટે તે તે પદાર્થ બનાવે છે એમ આપણે કહીએ છીએ. પણ કોઈ પણ કારીગર એ ભાવનાઓને બનાવી શકતો નથી. શી રીતે બનાવી શકે ?

શિ० અશક્ય જ.

ગુ० અને એક બીજો કારીગર છે. જોડ, એ વિષે હું શું કહે છે ?

શિ० એ કોણ ?

ગુ० અન્ન સર્વે કર્ત્તેઓની કૃતિઓનો કર્ત્તા છે તે.

શિ० અહો ! કેવો અસાધારણ પુરુષ !

ગુ० જરા યોમ, અને તને એમ કહેવાને વળી અધિક કારણ જણાશે. કેમકે આ પુરુષ તે એ છે કે જે દરેક જાતનાં ઘટ-દિ પાત્રો બનાવી શક્યા સમર્થ છે એટલું જ નહિ, પણ વનસ્પતિઓ તથા પ્રાણીઓને એ બનાવી શકે છે, પોતાને અને અન્ય સર્વ પદાર્થોને એ બનાવી શકે છે, પૃથ્વીને અને સ્કૅન્ડે, સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વીતલે જે જે પદાર્થો વસે છે તે સર્વને એ બનાવે છે; દેવતાઓને પણ એ જ બનાવે છે.

શિ० ત્યારે તો ખરેખર એ કોઈક મદદગર જ !

ગુ० આ વાત ઉપર તને પ્રતીતિ આવતી નથી, નહિ વાર ? શું તું એમ કહેવા ઇચ્છે છે કે આવો કર્ત્તા એટલે સત્ત્વ સંભવતો નથી. અથવાતો, એક અર્થમાં સં-લેવે છે પણ બીજા અર્થમાં સંભવતો નથી ? તને જણાય છે કે એક એવી પણ રીત છે કે જે રીતે એ સર્વને તું પોતે ઉત્પન્ન કરી શકે ?

શિ० શી રીતે ?

ગુ० ધણીજ સ્હેલી રીતે અથવા, એવી ધણી રીત છે કે જેવો એ આશ્ચર્ય જેવું લાગતું કૃત્ય પણ રહેલાઈથી અને તત્કાલીન કરી શકાય,—એક આદર્શ આસપાસ

ફેરવવું, એટલે હાથુવારમાં તું સૂર્ય ચંદ્ર આકાશ પૃથ્વી પ્રાણીઓ વનસ્પતિઓ તે-
મજ હારા સુદ્ધાંત જે જે વસ્તુઓની આપણે દમણાં જ વાત કરી તે સર્વને
આદર્શમાં તું ઉત્પન્ન કરી શકીશ.

શિ० હા-પણ એતો માત્ર આભાસ જ થાય.

ગુ० ધણું જ સાદું. તું જે સ્પષ્ટ કરવા માગું છું તેની સમીપ તું આવતો જાય છે. અને
ચિત્રકાર પણ એવો જ બીજો કંતો છે; આભાસનો કંતો; નહિ ?

શિ० બેશકં.

ગુ० પણ ત્યારે તો હું કારણું કે તું કહીશ એ જે સર્વ છે તે અસત્ય છે. છતાં,
એક અર્થમાં ચિત્રકાર પણ શયન ઉત્પન્ન કરે છે જ !

શિ० હા, પણ ખરું શયન નહિ.

ગુ० ત્યારે શયન બનાવનાર એમ કહેવાનો શો અર્થ ? તેં ન કહ્યું કે એ શયનની
સામાન્યભાવના નહિ, પણ શયનવિશેષ જ સર્વ શકે છે ? કેમકે આપણા સિદ્ધાન્ત
પ્રમાણે તો ભાવના એ પદ્યર્થનું 'નિત્ય સામાન્ય' તત્ત્વ છે એટલે એ સર્વ
શકતા નથી.

ગુ० ત્યારે એટલું સિદ્ધ થયું કે-જે સત્ છે તેને એ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી તો એ
જે ઉત્પન્ન કરે છે તે વાસ્તવિક સત્તા નહિ પણ પ્રાતિભાસિકી સત્તા જ છે. અને
જે કોઈ એમ કહે કે અમુક કારીગરની કૃતિ વાસ્તવિક સત્તાયુક્ત છે તો એ
એનું કહેવું સત્ય માની શકાય નહિ.

શિ० એટલું તો ખરું જ કે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તો એ કહેવું અસત્ય જ માનશે.

ગુ० ત્યારે એમ કહેનારની કૃતિ પણ અસત્ય હોય એમાં આશ્ચર્ય નહિ.

શિ० નહિ જ.

ગુ० ત્યારે હવે આપણા આગળ જે દેખાતો પડ્યાં છે તેને આધારે આ (વાસ્તવિક
સત્તાના પ્રતિભાસ) નો અનુકંતા કાણ છે એ તપાસીએ.

શિ० જેમ મરજ.

ગુ० ત્યારે જુઓ અત્રે ત્રણ શયન છે; એક 'શૂન્યકૃતિ'ગત, જેનો કંતો ધ્વિર છે એમ
કહી શકાય. કારણ કે એનો બીજો કોઈ કંતો નથી.

શિ० ના, નથી.

ગુ० બીજું, સુતારે બનાવેલું.

શિ० હા.

ગુ० ત્રીજું, ચિત્રકારે

શિ० હા.

ગુ० ત્યારે શયન ત્રણ પ્રકારનાં છે, અને તદ્વિધાના કંતોઓ પણ ત્રણ છે; (૧) ધ્વિર,
શયન (૨) વિશેષ (શૂન્ય.શયન) બન્નવનાર સુતાર, અને (૨) (એ શયનનું
ચિત્ર આલેખનાર) ચિત્રકાર.

શિ૦ ૬૧

ગુ૦ ઇશ્વરે સ્વેચ્છાથી કે અભાવરૂપ નિયતિથી પ્રેમજન્ય મૂલ્યપ્રકૃતિમાં એક જ શયન બનાવ્યું. આના બાળનાત્મક શયનો એક કરતાં અધિક ઇશ્વરે કર્યા ઉત્પન્ન કર્યું નથી, અને કરશે નહિ.

શિ૦ એમ કેમ ?

ગુ૦ કારણ કે યદ્યપિ એણે બે જ ઉત્પન્ન કર્યા હોત તો પણ એ બેથી પણ એક ત્રીજું મિદ્ધ થાત, અને તે પૂરોક્ત બેની ભાવના કરતાં, એ બેની ભાવનારૂપે અસિદ્ધ થઇ જાત.

શિ૦ બરાબર.

ગુ૦ ઇશ્વરને આ જ્ઞાન હતું અને તેથી તે શયનવિશેષનો કર્તાવિશેષ થવા ઇચ્છતો ન હતો, પણ વાસ્તવિક શયનનો વાસ્તવિક કર્તા થવા ઇચ્છતો હતો અને તેથી એણે શયન ઉત્પન્ન કર્યું કે જે તત્ત્વતઃ અને સ્વભાવતઃ એક જ હોઈ શકે.

શિ૦ હા, આપણે સિદ્ધાન્ત એમ જ છે.

ગુ૦ ત્યારે, આપણે એને શયનનો સ્વાભાવિક નિર્માતા એટલે કર્તા માનીશું ?

શિ૦ હા-કેમકે સ્વાભાવિક સર્ગક્રિયાદ્વારા એ અનોખા અતે ખીજા સર્વ પદાર્થોનો કર્તા છે

ગુ૦ ત્યારે સુતાર એ શયનનો કર્તા નહિ ?

શિ૦ ખરે.

ગુ૦ પણ ચિત્રકારને તું સ્પષ્ટ અને કર્તા કહીશ ?

શિ૦ ના જ.

ગુ૦ ત્યારે બે એ કર્તા તથા, તો એ શયન સાથે કેવી રીતે સંબંધ છે ?

શિ૦ હું ધારું છું કે એને અન્યની કૃતિનો (કર્તા નહિ પણ) અનુકર્તા કહી શકાય.

ગુ૦ શાસ્ત્ર. ત્યારે મૂલ પ્રકૃતિથી અસરોદયપરપરામાં જે ત્રીજો સ્થળે આવે છે તેને તું અનુકર્તા કહે છે, નહિ ?

શિ૦ હાહ.

ગુ૦ અને નાટકકર પણ એક અનુકર્તા છે, અને તેથી એ શામળી અને સસળી ત્રણ પેઢીએ દૂર છે ?

શિ૦ એમ લાગે છે ખરું.

ગુ૦ ત્યારે અનુકર્તા વિષે આપણી સંમતિ છે. પણ ચિત્રકારનું કેમ ? હું બાણના માન્યું કે એ મૂલ્યપ્રકૃતિગત પદાર્થનું અનુકરણ કરે છે, કે કારીગરની કૃતિઓનું ?

શિ૦ બીજું.

ગુ૦ હજી તારે નક્કી કરવાનું છે કે એ અનુકરણ તે કૃતિઓના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું છે કે આભાસમય સ્વરૂપનું ?

શિ૦ આપ શું કહેવા માગો છો એ જરા સમજાવો તો હીક.

ગુઠ માફ કહેવું એમ છે કે આપણે એક શયનને ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી વિતોડી શકીએ, બાબુથી, સામેથી વગેરે; અને તે પ્રમાણે એ શયન ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે ભાસશે, જો કે વસ્તુતઃ કંઈ જ ભેદ નથી.

• શિઠ ખરી વાત—જો ભેદ છે તે માત્ર ભાસમાન જ છે

ગુઠ ત્યારે હવે તને એક બીજો પ્રશ્ન પૂછું: ચિત્રકળાનો ઉદ્દેશ શો છે? પદાર્થના ખરા સ્વરૂપનું અનુકરણ કરવાનો, કે માત્ર એના ભાસમાન રૂપનું? અર્થાત્ વસ્તુનું કે આભાસનું?

શિઠ આભાસનું.

ગુઠ ત્યારે અનુકરણ કરનારને સત્યથી ધણું ધણું અંતર છે; અને એ સર્વ પદાર્થ કરી શકે છે એનું કારણ એટલું જ કે એ એમના એક અલ્પ ભાગને જ— અને તે એમની આભાસાત્મક છાયાને જ—ચળે છે. ઉદાહરણ: એક ચિત્રકાર પોતે મોઝી સુતાર વગેરેને એમના હુન્નરનો લેશ પણ જાણ્યા વિના ચીતરી શકે છે. અને એ સારો કારીગર હોય તો છોકરાને અને ભોળાં માણસોને સદજમાં છેતરી શકે છે. તે એમને દૂરથી એક સૂતાગ્રુ ચિત્ર બતાવશે, તો એ બિચારાં માની જશે કે એ ખરેખર સુતાર છે.

શિઠ એમ જ.

ગુઠ કોઈ એમ કહે કે મેં એક સર્વ હુન્નરમાં નિપુણ, હરેક પદાર્થ સર્વ કરતાં ઉત્તમ રીતે જાણનાર એવો માણસ જોયો—તો જાણવું કે એ કહેનાર બિચારો જ્ઞાન, અજ્ઞાન, અને અનુકરણનાં સ્વરૂપનું વિવેચન કરી જોયા શક્તિમાન ન હોવાથી ખાંતિમાં પડ્યો છે, કે કોઈ જનદુગરે કે નટે જેને એ સર્વજ્ઞ માને છે એવાએ એને છેતર્યો છે.

શિઠ નિઃસંદેહ.

ગુઠ અને એ જ રીતે, જો કોઈ આપણને એમ કહે કે હોમર અને નાટક-કારો સદ્-ગુણ અને દુર્ગુણ, દૈવી અને માનુષી મર્વ વસ્તુઓ જાણે છે, કેમકે એ સર્વ જાણ્યા વિના સાગ્ર કવિ ઘઈ શકતું નથી—તો આપણે વિચારવું કે આ વાતમાં એવી જ ખાંતિ તો નહિ હોય? એમનાં અનુકરણો અનુકરણો હોઈ સત્યથી નીચ જુમિકા નેટલાં ફરે છે, અને તે સત્યના જ્ઞાન શિવાય રહેજાઈથી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. પણ કદાચ કવિઓ ખરેખર ને તે પદાર્થના જાણીતા તો ન હોય?

શિઠ આ વિચારવા જેવી બાબત છે ખરી.

ગુઠ તું ધારે છે કે કોઈ માણસ જેમ પ્રતિબિંબને તેમ જ બિંબન ઉત્પન્ન કરી શકે તો હોય તો બિંબને છોડી પ્રતિબિંબ કરવા તરફ પ્રવૃત્ત થાય? જાણે પ્રતિબિંબ એટલે અનુકરણ કરવા કરતાં એન્દ્રમાં કંઈ ઉચ્ચતર વસ્તુ હોય જ નહિ એમ

અનુકરણમાં જ એ પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ પરિસ્પર્શ કરે ?

શિ૦ હું ધારું છું, ન જ કરે.

શુ૦ જે ખરા કારીગરને પોતાની કૃતિના વિષયનું જ્ઞાન છે, તેનું લક્ષ પરમાર્થ, (સત્ય) ઉપર જ રહેશે, અનુકરણ ઉપર નહિ રહે; અને પોતાના સ્મરણાર્થે અનેક સુંદર કૃતિઓ પોતા પાછળ એ મૂકવા ઇચ્છશે; તથા અન્યવિષયક શ્લાઘાઓનાં કરતાં અન્યકર્તૃક શ્લાઘાઓનો (યોગ્ય) વિષય થવા યત્ન કરશે.

શિ૦ અને માન તથા લાભ પણ એમાં જ છે.

[અપૂર્ણ.]

૩

સુખ—એક કર્તવ્ય.

(મહેશ્વર)*

(અનુસંધાન પાને ૪૨ થી)

શૈક્ષણિકર કહે છે કે “ આપણા ઉપાયો ધણીવાર આપણા જ હાથમાં હોય છે, છતાં તે આપણે ઇશ્વરને આરોપીએ છીએ ” પણ આ કાર્યસ્વાતંત્ર્ય પુખ્ત વયના મનુષ્યને જ હોય છે. પુરૂષે પુરૂષ યજ્ઞ પોતાના અદ્યતા સ્વામી યતું એ તેમની ફરજ છે કેમકે તેમ કરવા તેમનામાં જોઈતું બળ છે. પણ બાળકો પરત્વે આ ખરૂં નથી. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે બાલ્યાવસ્થા એ સુખી અવસ્થા છે, પણ તે ભૂલ છે. બાળકો અતિ આતુર અને તીક્ષ્ણ લાગણીવાળાં હોય છે. અને તેઓ આપણા આશ્રય ઉપર જ જીવે છે. રેરી નામના એક મોટા અશ્વપાલકે કહ્યું છે કે શુરસાના શબ્દથી એક ધોડાની નાહીનો વેગ મિનિટના દસ ધણકારા નેટલો વધી ગયેલો તેણે જિંભે છે. ત્યારે વિચાર કરો—કે એક (મનુષ્ય) બાળકને તો તેથી કેટલું યાચા! બાળકો અતિ આતુર મનનાં હોય એ સ્વાભાવિક છે એટલે એ તેમનો દોષ ગણાય નહિ. પણ આપણે તેમની લાગણી વિરદ્દ થઈએ તેમાં બહુ જોખમ સમાયેલું છે એમ સંન કહે છે તેમ “ તોફાનનું જોર ખાસ કરી વહાણના કેબિનમાં જ જણાય છે.” અને વહાણ તે પુરૂષ અને કેબિન તે બાળક છે.

કલ્પિત કે અનિયત દુ:ખોથી જ્યારે જતાં આપણે ધણીવાર ખરી પીડા બેઠારીએ છીએ. એપિક્યુરસે કહ્યું છે કે “ જે મનુષ્યને યોગ્ય સંતોષ નથી તેને કસાથી સંતોષ નથી.” જે વસ્તુ આપણને સંતોષપ્રદ થઈ શકે એવી હોતી નથી તેને માટે મૂઠ બની આપણે કેટલો બધો વ્યર્થ શ્રમ કરીએ છીએ. સેનેકા કહે છે “ ઉપયોગ કરતાં અધિક તે

જોઈએ તે કરતાં અધિક છે અને વધન કરનારને માત્ર ભારરૂપ છે.” સતીપ્રશ્ન સા કરતાં શ્રીભર્તૃહરિ કહે છે અઠિચન યોગીનુ સુખ નિઃસીમ લક્ષ્મીમાં વિજાન્ન કરતા રાગ-થી જરા પણ ન્યૂન નથી:—

“ મહી રમ્યા શમ્યા વિપુલમુપધાનં મુજાલતા
વિતાનં ચાકાશં વ્યજનમનુકૂલોડ્યમનિલઃ ।
સ્ફુરદ્દીપશ્ચન્દ્રો વિરતિવનિતાલક્ષ્મુદિતઃ
સુખં શાન્તઃ શેતે મુનિરતનુભૂતિ નૃપ હય ॥

(મન્દાક્યાન્તા)

ભૂમિ જેનું રાચનદાન છે, હરન કુશું અશીકું
છાયા જેની મગન કરતું રંગ રંગે ભરેલું
વાયુ દોળે અનિલ લગ્નવે આંદોલે આ સુદીપ
સંગે જેને વિરતિ વનિતા નિત્ય સોહે અનૂપ
એવો યોગી જગન મુખની વાસનાઓ પ્રજળી
નિદ્રા લે છે નૃપતિ સમ આ ભૂનિ અંગે ધગવી.

અર્થાત્ જે યોગીથી આપણું કાર્ય સરે તો અધિકતું શું પ્રયોજન ? આ-પણે ધણાખરા પોતાને અતિશય વ્યર્થે શ્રમ આપીએ છીએ; આ જીવિતની મુસાફરીમાં પર્યટ જેવા નકામા જોગથી બાર ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. અને જોકેન કહે છે તેમ “ મનુષ્ય જેમ પોતાનું પૃથ્વું લંબાવે છે તેમ પોતાની પાંખો ફુંકી કરે છે.” અર્થાત્ જેમ જેમ મમકારનો પ્રદેશ વધતો જાય છે તેમ તેમ આત્માનું સ્વાતંત્ર્ય ઘટતું જાય છે. એક અગ્રેજ યક્ષકથામાં એક ગ્વેતવીરની વાર્તા છે કે એણે એક વખત મુસાફરીએ નીકળતાં પોતાની સાથે બહુ પ્રકારનો સરસામાન લીધો, તેમાં એક ઉદરિયું પણ હતું, કે રખેને રાત્રિએ ઉદર એને હેરાન કરે, અને વળી એક મધપૂરો પણ હતો, કે રખેને તે વિના રસ્તામાં મધમાખીઓ એના ઉપર વૂટી પડી કરડી ખાય ! ! કેવી હાસ્યજનક પણ મોખકારક વાર્તા છે ! શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વચનમાં, “ યતચિત્તાત્મા, નિરાશરિપરિગ્રહઃ ” એટલે જેણે ચિત્ત સંયમન કર્યું છે, જે આશીઃ કહેતાં લાલસાથી રહિત છે, અને જે પરિગ્રહ એટલે દ્રવ્યાદિ પરિવાર રૂપ મમકારની જગથી વિમુક્ત છે એજ ખરો મુખી છે. વિષય ઉપરથી મમકાર ઘટાડી અત્યંત સંતોષ વિસ્તારવાનો મહિમા જરતખંડમાં એટલો બધો સ્વીકાર્યો છે કે પ્રાચીન સમયમાં હૃદયકાક, દિલીપ, દુષ્યન્ત આદિ સૂર્ય-ચંદ્રવંશના અસંકારમૂલ રાજર્ષિઓ યૌવનમાં રૂઝકર્તવ્ય કરી, આખરે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં રાજપાટ ત્યજી અરણ્યમાં જઈ વસતા, અને પ્રરભાતના ધ્યાનમાંજ કાલ નિર્ગમન કરતા. જેઓ આવા મહાન ત્યાગને એક “ કુલવ્રત ” માનતા હતા તેમનો સંસારકાલ પણ કેવો આત્મ-રમણમાં જતો હતો એની કલ્પના સહજ થઈ શકે એમ છે.

મારકસ ઑરેલિઅસ એવો મુખોષ આપે છે કે “ જ્યારે સંકટ આવે ત્યારે જે પ્ર-સંગો નહમને સંતાપ કે ક્રોશ ઉપજાવે તે વખત યાદ રાખવું કે એ સંકટ તે દુર્ભાગ્ય

નથી પણ ઉદાત્ત હૃદયથી એને સહન કરી ક્રોધું એજ સુભાગ્ય છે. ” આપણા નરસિંહ મહેતા અને મુદામા દાવીજી રીતે અનેક કષ્ટપરંપરા સહન કરી આખરે હેને પરિણામે ઇશ્વરસાક્ષાત્કાર પામ્યા. આપણે પોતાનો ગુસ્સો, જે વસ્તુ આપણને ગુસ્સે કરે છે તેના કરતાં અધિક નુકશાન કરે છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે :

अपकारिणि कोपश्चत् कोपे कोपः कथं न ते ।

धर्माधिकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ॥

“ જો તને આપકારી ઉપર ક્રોધ આવતો હોય તો ક્રોધ ઉપર ક્રોધ કેમ નથી આવતો ? ધર્મ અર્થ, કામ, અને મોક્ષ આરે પુરુષાર્થનો બાધક હોયો ક્રોધ તારો અપકારી નથી ? ”

જે કૃત્ય તરફ આપણે કુદ કે સતત દોષએ હિએ તેના કરતાં એ કૃત્યથી આપણે આપણામા જે ક્રોધ કે સતતા ઉપજ થયા દષએ હિએ તેનાથી આપણે વિશેષ સહન કરવું પડે છે. દાખલા તરીકે જ્નેશો તો ઘણાખરા મનુષ્યો કંકામ અને કુટુંબ કલહથી કેટલા બધા હેરાંન થાય છે તથા અશાંતિ ભોગવે છે । જે ક્રોધ આપણે હોય કાદે તો તેથી બિન્ન થવું ન જોઈએ. દોષ જે વાળખી હોય તો તેનો એતવણી વા સ્મયન તરીકે સત્કાર કરવો જોઈએ; અને ગેરચાલની હોય તો વિવાદ શા માટે ધરવો જોઈએ ? જ્ઞાનાંકુશનુ એક વાક્ય છે કે :

मन्विन्दया यदि जनः परितोषमेति

नन्वप्रयत्नाजयितोऽयमनुग्रहो मे ।

धैर્યોर्धિનો हि पुण्याः परतुष्टिहेतो

र्तुःस्वार्जितान्वापि धनानि परित्यजन्ति ॥

“ કષ્ટાણુર્ધા પુરો પારકના સુખને માટે, પોતે કુખથી પ્રાપ્ત કરેલા દ્રવ્યનો પણ ત્યાગ કરે છે, તો મ્હારી નિંદાથી જ ક્રોધને સતોષ થતો હોય તો ખરેખર એ તો એક વગર પ્રયત્ન સંપાદન કરેલો અનુગ્રહ છે એમ હું માનીશ. ”

એપિકટેટસ પોતાની વાત કહે છે કે “ મ્હારે મરવું તો છેજ. પણ તેટલા માટે રુદ્ધ કરતા મરવું ? મ્હારા પગમાં બેડી પડવાની છે જ. તેથી શું મ્હારે નિલાપ પણ કરવો ? મારે દેશનિકાલ થવાનું છેજ. પણ આનંદથી અને મતોપથી જતો મ્હને કોઈ અટકાવી શકે એમ છે ? પણ તું કહીશ, ‘ હું તને કેદમાં નાંખીશ તો પછી શું કરીશ ’ ? અરે તું શું કહે છે ? મ્હારા આ જ સરીરને તું કેદમાં નાંખીશ. પણ મ્હારા આત્માને તો ઇંદ્ર પણ તામે કરી શકે એમ નથી. ”

આપણે સુખી નથી થઈ શકતા તો તેમાં ખરેખર ધણે ભાગે દોષ આપણે જ છે. એપિકટેટસ “ નીસ જીવનમાર ” નીએ રચ્યો. અને એપિકટેટસ એક કંગામ ગુલામ હતો,

હતા તેના ઉપદેશો મારે અત્યારે પણ જમત કેટલું આભારી છે ? એ કહે છે “ જો મનુષ્ય ની પાસે કાંઈ જ નથી, પહેરાને વસ્ત્ર નથી, રહેવાને ઘર નથી, કામ કરવાને નોકર નથી, અને શહેરમાં રહેવાનું નથી, હેવા મનુષ્યનું અસ્તિત્વ સાનિધી કેન જાય ? પણ એમ નથી ઇશ્વરે આ એક મનુષ્યને-મહેને-તદ્દમારી પામે એજ દેખાડવા મોકલ્યો છે કે તે યજ્ઞ શકે એમ છે. જુઓ મ્હારે શહેર નથી ઘર નથી, મિનકત નથી, ગુલામ નથી હું ભૂમિ પર યજ્ઞ રહુ છું, મ્હારે ભી નથી, હોડન નથી, દોહો નથી, પણ ફક્ત પૃથ્વી આકાશ, અને આ એક રક કફની છે હતા મ્હારે શેની તગી છે ? શુ હું ? શોકરહિત નથી ? બયગદિત નથી ? સ્વતંત્ર નથી ? ઇટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ થયો કે અનિષ્ટમાં આવી પડ્યો, એવો મ્હને તદ્દમારાથી મેંકએ કદી જોયો છે ? જોકે કદી કાંઈ મનુષ્ય કે ઇશ્વરનો દોષ કાઢ્યો છે ? ત્હમે મેંકએ દોષ વખતે પણ મ્હારા મુખ ઉપર એક પણ શોકરેખા જોઈ છે ? અને જેની તન્દુ ત્હમે જાય અને સાનદાશ્યથી જુઓ છે તેમની સાથે હું કેવી રીતે વર્તું છું ? શુ એમને શુભ જોવા નથી ગણ્યો ? અને પ્રાણ હેરો છે કે ને મ્હને જુઓ છે તે વખતે એ એના નળને અને રસાગીને જુઓ છે એમ ન ધાગ્યો દોષ ! ”

વૈરાગ્યના આનંદમાં ભર્તૃહરિ કહે છે —

વયમિહ પરિતુષ્ટા વલ્કલૈસ્ત્વ હુકૂલૈ,
સમ દહ પરિતોષો નિર્વિશેષો વિશેષ, ।
સત્તુ મંપતુ વરિષ્ઠો યસ્ય તૃષ્ણા વિશાલા
મનાસિ ચ પરિતુષ્ટે કોડર્યયામ્ કો વરિષ્ઠઃ ॥

(તુ હુકૂલ કહેતા મ્હારે વસ્ત્રથી સંતુષ્ટ છે, તો અમે વસ્ત્રથી છીએ, અનેમા સંતોષ સમાન છે, વસ્તુત કાંઈજ ભેદ નથી; દરિદ્રો એ દળે, કે જેની તૃષ્ણાનો પાગ નથી મનનો પરિતોષ થતા ધનાઢ્ય મેષુ અને દરિદ્ર મેષુ ?) સતોષનો કેવો ભવ્ય આનંદ ! એપિક્યુરસ કહે છે “ સતોષ, મમ્મદિની અધિતામાં સમાએલો નથી, પણ પ્રયોજનની ન્યૂનતામાં રહેલો છે ”

આપણે કેટલી વસ્તુઓ મારે ઉપકાર આનવાનો છે તે વિચારો આપણાં નિત્ય સુખની કિંમત યોગ્યને જ છે આપણે એ સુખોને અદૃશ ગણી કાઢીએ છીએ પણ એક મહાન વિનકાર મિશ્રએક એજેયો સત્ય કહે છે કે “અપના મનુષ્યથી જ પૂર્ણતા થાય છે, અને પૂર્ણતા કદા અરપ નથી.” આપણા સામાન્ય સુખોને, આપણી સાથે તે નિત્ય હોવાથી આપણે ભૂની જઈએ છીએ, હતા મિ. પેટર કહે છે તેમ જો આપણે નિત્ય પરિવ્યય રૂપી પટને બેઠીને જોઈએ તો, અજ, જગ, દગ ઇત્યાદિક સાદા પણ નિત્યોપયોગી ઇશ્વરકૃત અનુમોદમાં જે વસ્તુત રસ અને કર્મના ધ્વનિ રહેતા છે તે આપણે પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકીએ ” આપણેક વંદન કહે છે ‘ જે સુખો ઇશ્વર આપણને નિત્ય આપે છે તે તેમના નિત્ય હોવાથી અને તેથી કરી સાધારણ લાગવાથી આપણે તેની ગણના કે પ્રશંસા કરતા અનુક્રમ ન જોઈએ આપણો આ લોકમાં સમાગમ થયો ત્યારથી જો નિર્દોષ આનંદ

અને વિનોદ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે તેને માટે ઇશ્વરના શુભ ગાવાનું કેમ બૂલવું લેઈએ ? એક અન્ધ, જેને સુદૃશોન્દર્યનું સ્વપ્ન પણ નથી, તેને આ આનંદદાયિની સરિતાઓ, રમણીય લીલાં મેદાનો, ધૂસો અને દુષારાઓ દેખાડીએ તો તેને કેટલો અને કેવો અપૂર્વ આનંદ થાય ! અને તે માટે તે શું ન આપે ? મનુજમાળા, આગળ પ્રભુએ પ્રકૃતિની કેવી વિવિધ રમણીયતા વિસ્તારી છે ! કોઈક સમયે

“વાદળિ ઝીણું છવાઈ રહી સૂતી આકાશે,
ત્હેમાં થઈ અનાઈ ચાંદની આછિ પ્રકાશે.”

કોઈક સમયે,

“ક્ષેત્રભૂમિ રૂઝિ બપોરે રે
વાદળિ વસે છે, હાંદાં રે વાદળિ
મરકતરો ઘેરો લીલો રે
ત્યાં વર્ણુ વસે છે, હાંદાં રે ત્યાં

તા ખીજે સમયે,

“(અને) મધુર મધુકરવદ્ અથા સ્થળ શુંજેરે;
વૃક્ષવેલી કુચુમ ઉપહાર અર્પે કુંજે રે.
લીલી ભૂમિ વર્ષાગિન્દુ તણુ તણુ ધારીરે,
અર્પે બરીને મરકતયાળ મોતીડાં બારીરે.” *

આ અને આવાં અનેક તરેહનાં સુખો તો આપણને નિત્ય અનુભવગોચર થાય છે. કુદરત મનુષ્યસુખના આવશ્યક પદાર્થો વગર સંકોચે પૂરા પાડે છે. રસિકન કહે છે “ઉછરતા પાકની કે બેસતા મહેરની સંભાળ કરવી; હુણ કે કોદાળી વડે પ્રસ્વેદ થઈ જતા સુધી શ્રમ કરવો; વાંચણું, વિચારણું, પ્રેમ અનુભવવો, પ્રભુ-પ્રાર્થના કરવી એજ વસ્તુઓ મનુષ્યને સુખ આપનારી છે.” *

જેરેમિટધર નામનો એક ધર્મગુરુ કહે છે, “હું ભૂતકાળોના હાથમાં સપડ્યો પણ તેથી શું ? તેઓએ મ્હારે માટે સૂર્ય ચંદ્ર અગ્નિ અને જળ, પ્રેમાળ સ્ત્રી અને ઘણા, મ્હારા ઉપર દયા આણે એવા અને કેટલાક મ્હને દુઃખથી વિમુક્ત કરે એવા મિત્રો મૂક્યા છે. હું હજી ઉપદેશ કરી શકું છું. એ લોકોએ મારું પ્રસન્ન વદન, આનંદી આદમા અને વિશુદ્ધ હૃદય પગવી લીધાં નથી. અને જેને આનંદ કરવાનાં આટલાં બધાં અને મ્હેટાં કારણો છે

* કુચુમમાળા.

. * To watch the corn grow, or the blossoms set; to draw hard breath over ploughshare or spado, to read, to think, to love, to pray—these are the things that make men happy.”

Ruskin.

તે જો તે હાથે કરીને સુખાથે અને યોગમાં અને નજીમાં કાંટાદૃષ્ટિ દુઃખો ઉપર ન ધ્યાન ધર્યા કરવાનું પમદ કરેતો તેને શોક અને ક્લેશ જ પ્રિય છે એમ કહેવું જોઈએ.” બ્યારે મનુષ્યને આ વિશ્વની રમણીય અને ભવ્ય વસ્તુઓ ઉપર વિચાર કરવાનું હોય છે, સૂર્ય ચંદ્ર અને તારાઓ જુવે છે, અને પૃથ્વી અને સમુદ્રનાં સર્વ પ્રકારનાં સુખો અનુભવે છે ત્યારે તે એકજો કે નિરાધાર નથી જ.

દૃષ્ટ્યર કહે છે તેમ “ સમરત જગત્ સ્વર્ગરૂપ છે એમ કહીએ તો ચાલે.” અને સ્વર્ગ કરતાં અધિક આપણે શું ઇચ્છી શકીએ । મિ. ગ્રેગ કહે છે: “ પ્રભુએ નિર્મલા આ આપણા નિવાસસ્થાનમાં પ્રત્યેક તરેહની ખુબીઓ એણે ભરી મૂકી છે; ખુબીઓ, કે જે આપણી ઇન્દ્રિયો માત્રને મોદ પમાડી દે અને રસ માત્રને તૃપ્ત કરી દે એવી છે; આકૃતિઓ હમદામાં હમદા અને મનોહરમાં મનોહર; રંગો સમૃદ્ધ તથા સુશોભિતમાં સુશોભિત અને સુકુમારમાં સુકુમાર; સુગન્ધ મધુરમાં મધુર અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ; રાગ મનુષ્યના ગમે તેવા વ્યક્તિ હૃદયને પણ શાંત કરે તેમજ શાંતને હૃદીમ કરે એવા; દિવસે અનેક ચમત્કાર રચતો સૂર્યપ્રકાશ; અને રાત્રિએ મનોહર ઝાંખી ચન્દ્રિકા; સરોવરો, પર્વતો, પુરાતન જંગલો અને નિરસીમ સમુદ્ર; ચિરકાલીન બરફનાં શાત શિખરો એક ગોળાર્ધમાં, અને ઉષ્ણ પ્રદેશના ખીલી રહેલા બહાર (વસંત)ના અદ્ભુત ચમત્કાર ધીજ ગોળાર્ધમાં, સંધ્યાની શાંતિ; તોફાનની ભવ્યતા;—સર્વ આ જગતમાં ભરપૂર ભર્યું છે. પ્રત્યેક ઘડીએ આપણી આસપાસ જે અનંત જગત્સના હવાઈ રહી છે તેના કરતાં ઉત્કૃષ્ટ કે પૂર્ણ આપણી કલ્પનામાં કે ઇચ્છામાં આવી શકે એમ નથી. અને આપણી જ્ઞાનવૃત્તિની ઘટના પણ એવી અલૌકિક ઘટનાઓ છે કે એનું ચૈતન્ય સર્વના ચૈતન્યમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. જેમ બાહ્ય પદાર્થના ઇન્દ્રિયવિષય સુખને માટે, તેમજ આપણા બહુરૂપ બંધારણના અન્ય તરફને માટે પણ પ્રભુએ અયાગ સામગ્રી કરી રાખેલી છે. જે મનુષ્ય ઉછરતી જુવાન કલ્પનાની પ્રાયમિક ભસ્તીમાં મહારથો છે, અગર વિચારની દુનિઆના મહાર્થ ચમત્કારના આનંદમાં રમ્મો છે તે કબૂલ કર્યા વિના કેમ રહેશે કે જેટલી ઉદારતાથી ઇશ્વરે ઇન્દ્રિય શક્તિ બક્ષી છે તેટલી જ ઉદારતાથી બુદ્ધિશક્તિનું પણ નિધાન કર્યું છે ? કાણ એવો છે કે જેણે મનુષ્ય-પ્રેમની ઉગતી અને પરિપૂર્ણ દશાઓનો આનંદ ખરેખરો અને સંપૂર્ણ અનુભવ્યો છે, અને તે છતાં બુદ્ધિને અગમ્ય એવા એ સુખ માટે એણે પ્રભુનો પાડ માંગ્યો નથી ? મનુજા પોતાના પ્રિય બાલકોનું સુખ રચવામાં નિતાન્ત નિમગ્ન એવા જગત્કર્તાની કલ્પના કરીશું તો એવો એક પણ સુખાચ કલ્પનામા ઉતરી નહિ શકે કે જે અત્રે—જગત્ ઉપર ન હોય.

“ મધુર કુસુમ વિશે રમે ગધ ગુદગ,

ઠોમુદી મુદપ્રદા ઉપા મનોહર,

મહુલકંઠ ઠાકિલરવ મવલુસુખકર;

સહુમાં વસતી હસતી પ્રતિશ્લિતા-દી લસિતા-મુંદરતા

ગુજ જગદ્ગરા

સુન્દર સિવ મંગલ ગુણ ગાઉં ઇષિગ. ”*

[સંપૂર્ણ]

વિશ્વરચના.*

(મળેલું)

(અનુસંધાન પાને ૪૮ થી)

વિશ્વરચના વિષે વ્યાખ્યાન કરતાં પ્રથમ યુરોપના દેશોમાં તે વિષય પરત્વે જે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો આધાર લઇ કહેવામાં આવે છે તે આપણે ધ્યાનમાં લેવાનું નથી, કારણ કે એ શાસ્ત્રો પદાર્થની મૂળ ઉત્પત્તિ વિષે કંઈ કહેતાં નથી. તેમાં પદાર્થ અમુક સ્થિતિ એ પહેાંચ્યા પછી તે દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યારથી, તે સંબધી, હકીકતનું અવલોકન કરેલું છે. પરંતુ વિશ્વ પ્રથમ કેમ સ્વરૂપમાન થયું તેની તેને કંઈ ખબર નથી. આપણી ચર્ચાઓ વડે પ્રકૃતિ બાસમાન થઇ શકી અથવા ધણામાં ધણું કહીએ તો તર્કવડે અનુમાન કરી શકાય એવી સ્થિતિએ પોહોંચી ત્યારથી તેનું વિવેચન કરવામાં આવે છે. ટીન્ડોલ નામનો એક મહાન પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એવું જ્ઞાન કલ્પના વડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એમ કહે છે. અર્થાત્ ઇદ્રિયજન્ય જોટલું નથી છતાં વિચારી શકાય એવું છે ત્યાં સુધી તે માન્ય રાખે છે. એટલી વાતનો નિશ્ચય થઇ છે કે માત્ર ઇદ્રિયોથી જાણી શકાય એટલાજ જ્ઞાનને માન્ય રાખવું એમ રહ્યું નથી. મુશ્કેલી ત્રીસ વર્ષ ઉપર એવી માન્યતા પણ હતી. પરંતુ જેમ જેમ વિદ્યાની વૃદ્ધિ થતી ગઇ તેમ તેમ એ વાતને વળગી રહેવાનું અશક્ય જણાયા લાગ્યું. તો પણ હજી તેઓ એટલે તો અટકેલા છે કે ઇદ્રિયજન્યજ્ઞાનને આધારે સંબંધ કરેલ હકીકત ઉપરથી સમજતાં જોટલે સુધી વાત આવી શકે તે ઉપરાંત કંઈ માનવાનું નથી. એથી કરી વિશ્વરચનાના દૃશ્યભાગમાં સ્થૂળ બનાવો જે કંઈ જોવામાં આવેલા છે તેને આધારે સ્થૂળ સિદ્ધાન્તો સ્થાપિત કરી શકાય તે કરતાં વિશેષ ધ્યાનમાં લેતા નથી. તે ઉપરાંત માત્ર જોટલું સ્થૂળ કલ્પનામાં આવી શકે તેનો આધાર લેવાય છે. એટલે વસ્તુનું સૂક્ષ્મતમ કણ જે ઇદ્રિયજન્ય છે તે ઉપરથી અદૃશ્ય અણુ વા પરમાણુ જે કે માત્ર કલ્પનામાં આવી શકે તે માન્ય છે. પણ જે કંઈ દૃશ્ય ઉપરથી અદૃશ્યની કલ્પના કરાવી શકે નહીં એવું તેઓને માન્ય નથી. કૂંકસ નામનો એક જીવો વિદ્વાન પરમાણુનું બંધારણ પ્રકૃતિની સૂક્ષ્માવસ્થા જેને તે “ગ્રીટાઈલ” કહે છે તેમાંથી યાગ છે એટલે પર્વત માન્ય કરવા તત્પર થયેલ છે. તેનાથી આગળ આલવા તે ના કહે છે. વસ્તુ માત્રની ઉત્પત્તિનું મૂળ તેનાથી પણ આગળ છે એ તેઓ કબુલ કરી શકતા નથી. “ગ્રીટાઈલ”ની સ્થિતિથી આગળ પણ પ્રકૃતિની વૃદ્ધિ અને વિસ્તાર થયેલ છે કે કેમ એ વિષે વિચારવાનું પણ તેઓને રૂચતું નથી. એમ પદાર્થ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તો અટકી પડે છે સારે મૂળ ઉત્પત્તિનું અવલોકન કરવા માટે આપણે ધર્મશાસ્ત્રો અને ગુપ્તજ્ઞાન પાને “સીક્રેટાઈઝીન” એ બે જોવાનાં રહે છે. એ બેમાં જે કંઈ હકીકત આપણને મળી આવે છે તેને પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો કેટલે અંશે ટેકા મળે છે તે જોવાનું કંઈક આગળ આપ્યા પછી બને તેમ છે. કારણ કે ઉપર કહ્યું તેમ મળ પર્વત એ શાસ્ત્ર પોહોંચ્યાં નથી. ધર્મશાસ્ત્રોમાં જે પૃથક્ પૃથક્ આજ્ઞાન વર્ણવેલું છે તેનો એકદર અભ્યાસ સરળતાથી

કરના માટે “સીક્રેટડોક્ટ્રીન”માં અનુક્રમે વર્ણવેલ વાત બહુ સહાયકૂત થશે. શાસ્ત્રોમાં જે વાત આ-
ચેલી છે તે કેટલીક વખત તો સમજ પડે નહીં એવા ઇરાદાથી જ ત્રુટક ત્રુટક સુકેલી છે, એટલે
જે આપણને એકંદરે જ્ઞાન થઈ શકે તેા કાળજી વ્યવસ્થા થોડા થાય માટે મેડેમ જ્ઞાવાટરકી-
એ એ ખોટ પૂરી પાડેલી છે તેના લાભ લેવા ચુકવું નહીં જોઈએ. આપણે એ લાભ
લેવાથી છુટક છુટક હકીકત શોધી વળી તેને પાછી એક કરવાનો શ્રમ સધળો બગી બગ છે.

ત્યારે પ્રથમ આપણે ધર્મશાસ્ત્રોનું અવલોકન કરીએ અને તેમાં વસ્તુની ઉત્પત્તિનું
મૂળ કેમ વર્ણવ્યું છે તે જોઈએ. આ વિષયપત્રને પુરાણો અને ઉપનિષદોમાં એક જોવામાં
આવે છે. પુરાણોમાં તેનું વિસ્તારથી વર્ણન વારંવાર કરેલું છે. ઉપનિષદોમાં વિશ્વરચના
માત્ર નહીં વિચારતાં તે સાથે તત્ત્વજ્ઞાન મિશ્રિત જોવામાં આવે છે. તેમાં મનુષ્યમાં આત્મા
શું છે અને તેનું મૂળ સ્વરૂપ શું છે તે જોતાં જોતાં મૂળ શું હતું ત્યાં પહોંચાડે છે.
એવી રીતે શાસ્ત્રોના આ બે ભાગમાં વિશ્વરચના માટે ભિન્ન અભિપ્રાય જણાય છે અને
તેમાં એક બાજત એવી છે કે તેથી આ શાસ્ત્રો એક બીજાથી વિરુદ્ધ વાત કહે છે એમ
પણ જણાશે. પરંતુ તે વિરુદ્ધ નથી પણ એક મતનાં છે અને તેનું કેમ સમાધાન થઈ
શકે છે તે જણાવાશું. પ્રથમ દર્શનમાં વિરોધાભાસ થાય એવી વાત છે પરંતુ સત્ય એ છે
કે “વસ્તુની મૂળ ઉત્પત્તિ” પેદેદેશાં વિચારને શુક્રમાં આવે છે. કારણ કે વસ્તુની ઉત્પ-
ત્તિ એ કાંઈ પણ પ્રકારની સ્ફુરણ છે અને તે પણ વ્યક્ત સ્ફુરણ છે. વ્યક્તિનું અસ્તિ-
ત્વ થાય ત્યારે જ વસ્તુ છે એમ કહી શકાય. ત્યારે વ્યક્તિ થઈ દ્વિધાભાવ થાય તેની પૂર્વે
એક જ હોવું જોઈએ. મૂરોપના વિદ્વાનોને પણ આ વાત તો આદ્ય છે એટલું જ નહીં
પણ તેઓ એમ પણ માન્ય રાખે છે કે એ એક અગમ્ય છે અને વ્યક્ત સ્ફુરણ થાય ત્યાર પછી
દષ્ટિગમ્ય થાય ત્યારે તેનું અવલોકન કરી શકાય છે, અર્થાત્ જે કાંઈ અવલોકનનો વિષય છે
તેની પાછળ કાંઈક છે એમ તો દાખલ ના કહેશે. અને એવું કહેવાવાળા જે
થોડા હશે તેઓનું મત તો એવું જ છે કે આ વિશ્વમાં જે કાંઈ દસ્ય છે તે ઉપરાંત
બીજું કાંઈ છે જ નહીં અને તે દસ્યની ભિન્નતાને કાંઈ પણ સ્થળે એકતા છે એમ તે-
ઓ માનતા જ નથી. પરંતુ સામાન્યરીતે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પરથી જ્યારે વિદ્વાનો તત્ત્વશાસ્ત્ર
પર આવે છે ત્યારે સર્વનાં મૂળમાં એક છે અને તે એક અગમ્ય છે તથા મનુષ્ય
જ્ઞાનથી ધર છે એમ જાન્ય વિના જાણતું નથી. હિંદુશાસ્ત્રો તો તેવાથી પણ વધારે
ઉંડાં ઉત્તરેલાં છે કારણ કે તેના મત પ્રમાણે મનુષ્યની શુદ્ધિને જ અગમ્ય છે તે-બ્રહ્મ-
પણ વ્યક્તિનો આરંભ છે અને તેને અગોચર, અગમ્ય, નિરાકાર, નિરંજન કહે છે. પરંતુ
તેથી પણ પાછળ પરબ્રહ્મ છે જે કેવળ અવર્ણ છે અને બ્રહ્મથી પણ પર એટલું જ તેને
માટે કહી શકાય છે. તેને વિષ્ણુપુરાણમાં નિર્ગુણ કહેવું છે. એને માટે કાંઈ વિચાર પણ
કરી શકાતો નથી તેનું કાંઈ વર્ણન પણ કરી શકાતું નથી. વિચાર અથવા વાણીને તે કે-
વળ અગમ્ય છે. એટલે પ્રથમ સ્ફુરણ થાય છે ત્યાર પછી જ તે વિચાર અથવા વાણીને
વિષય થઈ શકે છે. વિષ્ણુનું એ મંડળ અગમ્ય અગોચર હોવાથી અધકારમય
ગણેલું છે અને તેમાં સ્ફુરણના આરંભમાં પ્રકાશ થાય છે. અવ્યક્તની આ પ્રથમ
વ્યક્તિ છે. શાસ્ત્રોમાં આ આરંભકાલની સ્થિતિ વખતે વ્યક્ત વખતે અવ્યક્ત વર્ણવેલી છે.
વ્યક્ત એટલા માટે કે તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અને અવ્યક્ત એટલા માટે કે હજી તે પેઠે ને અસ્તિત્વ છે.

અક્ષસ્વરૂપ મનુષ્યની બુદ્ધિમાં સહજ આવે એવું નથી છતાં તેનું મહત્ત્વ કરવા વિચાર વાર-
વારે હોય છે. ઉપનિષદ્ તેમ જ પુરાણોમાં 'એ અક્ષનું ત્રિપુટીરૂપ કહેલું' છે પણ તેની આ-
રંભની સ્ફુરણા સંભવે એ ત્રણ રૂપથી 'ભામતું' નથી. આરંભમાં એક જ રૂપ છે પણ તેમાં
ત્રિપુટી અંતર્ગત છે. એ ક્રમે ક્રમે સ્ફુરે છે અને વિશ્વરચનામાં 'વસ્તુમાંત્રની ઉત્પત્તિનું'
મૂળ સાધન સંભવે છે. અક્ષની મૂળ ત્રિપુટી છે. તેને સત્ય-જ્ઞાન-અનંત અક્ષ કહેા અથ-
વા સત્-ચિત્-આનંદ અક્ષ કહેા તે પણ તે સરખું જ છે. આ શબ્દો શું સૂચવે છે ?
માત્ર એટલું જ કે આપણી વાણી તેનું 'યમાર્થ' વર્ણન કરવા સમર્થ નથી. એટલે તેમાં
થી તાત્પર્ય એ લેવાનું છે કે પ્રથમ સ્ફુરણા મધ્ય ત્યારે' એ ત્રણે વાત તેમાં અંતર્ગત સ્થિત
હતી. એ અંતર્ગત શુણ્ણ સ્ફુરતું વિશ્વરચનાનો આરંભ કહેવાય છે. હવે તે યજ્ઞત્ થાય
છે. વિષ્ણુપુરાણમાં એ જગૃતિ કેમ થઈ તેનું વર્ણન કરેલું છે. પ્રથમ વિષ્ણુ કાલ રૂપે
પ્રકટ થાય છે. એ સ્વરૂપ પુરૂષ અને પ્રધાન બનેથી નિરાળુ છે અને એ બન્નેના લય
પછી પણ રહે છે એટલે કાલરૂપે વિષ્ણુ અનાદિ અનંત છે. ત્યાર પછી જે વિકૃતિ થાય
છે તેના મૂળમાં તે રહે છે તેની સાથે સંબંધ બાંધે છે અને વિશ્વરચના થવા દે છે. 'ત્યાર
પછી એક પગથીયું' આગળ ઉતરે છે એકમાંથી બે ઉઠ્ઠે છે. પ્રધાન અને પુરૂષ થાય છે.
આમ અદ્વૈતમાંથી દ્વૈતપણું થાય છે અને ત્યાર પછી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. આ દ્વૈ-
તપણાની પ્રથમ ઉત્પત્તિ બિન્ન બિન્ન શબ્દોમાં બિન્ન બિન્ન અંશકારોએ વર્ણવેલી છે. મહાન વિદ્વાન
મુનાશવળેના મરણયા મર્વે કાષ્ઠને શોક થવાનું કારણ મળે છે કેમકે જે પોતાની વિદ્વત્તા અને
માનને લીધે શુભ અને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો સંબંધ બતાવવા સમર્થ હોય તેણે 'પણ એ જ દ્વૈત-
પણા હપર બહુ ભાર દીધેલો છે મૂળ પ્રકૃતિ અને દૈવી પ્રકૃતિ આ બે સ્ફુરેલાં છે. પ્રધાનનો એક
શુભ વ્યય જણાવેલો છે. શુભનો વિસ્તાર હજી થયો હોતો નથી એટલે તેનું વિશેષ વર્ણન કરી
શકાયું નથી. પરંતુ વ્યય એક તેનું લક્ષણ બતાવેલું છે અને તેને લીધે રૂપ બનવાનું સંભવે
છે. એવી રીતે બીજા પગથીએ જે સ્ફુરણા થાય છે તેમાં રૂપનું બીજું રહેલું છે. તેમાંથી એકનાં
અનેક રૂપ થવાનાં છે. પ્રધાન રૂપને કાર્ય કરી સૃષ્ટિનાં એકનાં અચરચનદેરનાર
અને પ્રથમ રૂપ ધારણ કરનાર પુરૂષ પણ તેમાં રહેવ છે વિષ્ણુપુરાણના ક્રમે ક્રમે ચાલી-
એ તો મહત્ત્વ ત્રીજું પગથાય એક સર્વવ્યાપક અને મર્વાધાર શક્તિનો પ્રભાવ તે સર્વોપ-
રી મત્તા ધરાવે છે અને વિશ્વના વિસ્તારની નિયામક છે. એનાથી એ વિસ્તાર કયાનુમાર
અને યોગ્યરીતિમર થયે વ્યય છે. એરી જ શક્તિ વિષે દાક્ષમાં ધોડા કાળપર વિદ્વાન પ્રે-
ફેસર હુકમગ્રીએ પણ કહેવ છે. તેના "ધ્વનો પુચન ઓફ એથિક્સ" નામના પુસ્તકમાં લખે
છે કે વિશ્વવ્યાપક એક શક્તિ છે. એ શક્તિ મમલ્નાણી છે. જે શક્તિ પોતાની જાદગી પર્યંત 'ના-
સ્તિ મત ધગવતો તેણે આતે આની શક્તિ માન્ય કરેલી છે. આ શક્તિ મહતની બરાબર ગ-
ણી શકાય કારણ કે તે પણ સર્વવ્યાપક છે. માત્ર પ્રકટ થવાથી તેની મર્વાદા બધાઈ ગણાય
તે વિના બીજી સર્વ રીતે તે સર્વવ્યાપક જ છે, પુરણમાં એ ત્રણ પગથીઆ બતાવેલાં છે.
ઉપનિષદમાં , , એવાં સ્પષ્ટ ક્રમ નથી શકેના નથી . પરંતુ તેની સાથે એ
ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એ ત્રિપુટી એકમા સમાવશી છે. અને એક મધ્યધાનદમાં
એ ત્રણે અંતર્ગત સ્થિત રહેતા હોય છે, એક અવ્યક્તમાંથી ત્રણ વ્યક્તિ ઉઠ્ઠે
છે ત્યારે પ્રથમ તો માત્ર સર્વ સર્વનું અસ્તિત્વગચક 'કરોતુ' છે અને તેમાં
આનંદ બ્યારે આત્મો ત્યારે તત્કાળ દ્વૈતજ્ઞાન પોતની મેળે પ્રકટ થાય છે, કારણ કે

તેનો અનુભવ કરનાર હોવો જોઈએ એમ સમજવું છે. ચિત્ત છે તેના મહત્ત્વશક્તિ છે. કારણ કે તે સર્વની પ્રેરક છે. તાત્પર્ય એ થયું કે એકતામાં સમ્મિદાનંદ. તેના ત્રણ પ્રકારે પૃથક્ પૃથક્ ઉર્જા થાય છે ત્યારે પૃથક્ત્વ તેમાં ભાસે છે. ઉપનિષદમાં એ ઉત્પત્તિનો વિષય મહુ વિસ્તારેલો નથી, કારણ કે તેની બહુ દરકાર, નથી. અખિલ વિશ્વમાં જાણની આપ્રકતા સચવી. તેનું પ્રતિબિંબ મનુષ્યમાં આત્મારૂપે હૃદયમાં સ્થિત થાય છે. એટલું જ વર્ણન બસ માનેલું છે. તોપણ પુરાણમાં જે વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે તેનું છુદ્ડ જવાયું વિવેચન ઉપનિષદમાં મળી આવે છે. મુણ્ડકોપનિષદમાં લખે છે કે પ્રાણ જાણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને આનંદ રૂપ છે. મન ચિત્તરૂપ છે અને ત્યાર પછી પ્રથમદામૃતની ઉત્પત્તિ લખે છે. એવી રીતે ઉત્પત્તિનો અનુક્રમ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેને બહુ મહત્ત્વતા આપેલી નથી, કારણ એ અથક્તતાના ઉદ્દેશ વિશ્વરચનાનો ક્રમ વર્ણવવા કરતાં કોઈક બુદ્ધિ છે. બૃહદરણ્યકોપનિષદમાં પણ વર્ણન કરેલ છે કે નામ-રૂપ જીવની ત્રિપુટી છે. નામ-રૂપ જીવમાંથી ઉર્જા છે અને તે એ જન્મમાં શુભ ક્રિયત થયેલ છે. અર્થાત્ જીવ એ પ્રકારે સ્ફુરેલ હોય પોતાનું અસ્તિત્વ તેમાં શુભ રાખે છે. ક્ષોપનિષદમાં પણ એવો ક્રમ આપેલો છે કે આત્મ સ્વરૂપ જાણવામાં મન પછી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિ પછી આત્માનું જ્ઞાન થાય છે આત્માથી આગળ અવ્યક્ત છે અને તે પછી પરમાત્મા જોને આંહી પુરૂષ કહેલ છે તે છે. આમાંથી એટલું તાત્પર્ય મદણ કરવાનું છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે માત્ર એક જ અંતર પડે છે તે અવ્યક્ત એટલે આંહી ત્રિપુટી પડતી મુદ્રી છે અને એકતાના માત્ર દર્શાવી છે. એ વાત જોએને માનની પ્રકાશ થયો છે તેને માટે કહેલી છે. તેને માટે જીવાત્મા અને પરમાત્મા એક છે એટલું જ્ઞાન થાય છે તે બસ છે. શબ્દબ્રહ્મ પણ તેના અપર જે અકળ અવાચ્ય તેનું એક કિરણ છે અને જીવાત્મા હૃદયમાં સ્થિત થયેલું તેનું પ્રતિબિંબ છે. એટલે ઉપનિષદનો હેતુ માત્ર જીવજાણની એકતા પ્રતિષ્ઠાન કરવાનો છે તેમાં જીવ અને જાણના સંબંધ વિના અન્ય વિષયનું વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા માનેલી નથી. અને વાસ્તવિક વિચારીએ તો ત્યાં જીવાત્મા પોતાના મૂળસ્વરૂપનું શોધન કરવા મથે છે ત્યાં વિશ્વની અને રૂપતાના વિવેચન તો અવકાશ ન રહેતો નથી.

શાસ્ત્ર સંબંધી આ હુંક વર્ણન કર્યા પછી હવે આપણે “સીકેટડોક્ટ્રિન” નાં શુભ જ્ઞાન સંબંધીના પુસ્તકનું અવલોકન કરીએ. કારણ કે હિંદુ સાંપ્રદાયમાં જે શોધવાનું કદિન જણાય છે તે આપુસ્તકમાં સાદી અને સરળ રીતે વર્ણવેલ છે. અને તેને લીધે એ શાસ્ત્રોની સમજણ સરળ થાય છે એનું પણ એટલું જ કારણ છે કે તે શાસ્ત્ર અને એ અથ જન્મેનું મૂળ એક છે તે અથ માં મૂળમાં પરજાલ માનેલ છે અને તે એવર્ણ્ય કહેલ છે. તેમાંથી ત્રિપુટી રૂપ શબ્દબ્રહ્મનો ઉર્જા કહેલો છે. વિશ્વ રચનામાં નાદનું પ્રાધાન્ય આગળ કહેવામાં આવ્યો તેથી શબ્દબ્રહ્મ મૂળ છે એમ કહેલું છે. એ જાણ રચનાર છે કારણ કે શબ્દનાદ છે તેનો ઉચ્ચાર થતાં જ રૂપ બંધાય છે. પ્રાચીનકાળથી કહેવાતી આવેલી ત્રિમૂર્તિ પણ એ જાણનો ત્રણ પ્રકારનો પ્રભાવ છે. પ્રથમારંભમાં અવ્યક્ત છે. તે દર્શન છતાં અદર્શ છે કારણ કે વિશ્વમાં તે કોઈ રૂપે ભાસતો નથી. માત્ર મનુષ્યનો આત્મા તેને સાક્ષાત્કાર કરે છે કેમકે તે તેનું મૂળ છે, તેનું સ્વરૂપ છે. એમાંથી દ્વિત થાય છે. તે પુરૂષ-પ્રકૃત છે. પરંતુ તે પુરૂષ અને પ્રકૃતિ એમ બે ભિન્ન સમજવાનાં નથી. તે માત્ર એકમાં એ બાસે છે એટલે જો આપણે

એનો પૃથક્ વિચાર કરીએ તો તેથી બૂલ થાય છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બિન્ન હોય એકત્ર થઈ તેમાંથી વિશ્વ રચાય છે એમ નથી. પણ પુરુષ-પ્રકૃતિ જ એક છતાં દ્વૈત રૂપે બાસે છે તેનો વિદ્યસ-વિસ્તાર આ વિશ્વ છે. એવી રીતે સત્ત્વ આનંદ રૂપ થાય છે. મંદ્ર-મખ્લાવાતૃસ્થી આ મૂળ અદ્વૈત રૂપ ઉપર બહુ ભાર આપે છે; કારણ કે તે અદ્વૈત છતાં દ્વૈત બાસે છે. એજ પુરુષ-પ્રધાન છે. એક અને અદ્વિતીયનો આ માત્ર દ્વિધા બાસ છે. સોમ વિષે લખતાં તેણીએ જે કોઈ સમજથી ધ્યાન પૂર્વક અભ્યાસ કરે તેને વિશ્વ રચનાનો ભેદ પ્રાપ્ત થાય તે માટે લખેલું છે કે સોમ-ચંદ્રમાં ત્રિમૂર્તિની ત્રિગુણી શક્તિ સ્થિત થયેલી છે, પણ તે અજ્ઞાનને સમજવામાં આવતી નથી. કારણ ચંદ્રમાંથી વહન કરતી પ્રાણ શક્તિ જીવન શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, પોષે છે, અને સંહારે છે. વિશ્વની રચના વિષે તે લખે છે કે એક વ્યોતિર્ભય અવ્યક્ત નિરંતર વ્યક્તનું ઉત્પાદક છે. તે વ્યક્ત નરનારી રૂપ છે અને તે સયોગ સ્થિત છતાં તેમાંથી સર્વ વિશ્વ અને તેનાં પેટામંડળ હૃદયે છે વિશ્વ રચનામાં કેટલીક નહિ સમજાય એવી વાત આ ચંદ્ર-સોમ વિષે લખેલ વાતથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. એક પક્ષમાં સૂર્ય અને ખીજામાં ચંદ્ર છે એટલે એક તરફ તેજ અને ખીજી તરફ જળ છે. તેજ અગ્નિ રૂપ છે અને જળ વરુણ રૂપ છે. એટલે અગ્નિ અને વરુણથી વિશ્વરચના થાય છે. અગ્નિ પુરુષરૂપ છે જળ પ્રકૃતિરૂપ છે એટલે તે વ્યક્ત રૂપ વિશ્વરચનામાં દ્વિધાબાસ પ્રથમ પ્રદર્શિત કરે છે એ વ્યક્ત રૂપમાં જે અગ્નિ છે તે દેવી પ્રકૃતિ છે. તે શબ્દબ્રહ્મનું તેજ છે. જળ છે તે મૂળ પ્રકૃતિ છે. અને સર્વ પ્રકારની પ્રકૃતિનો તે પોષે છે. બન્નેનો સહ વિસ્તાર થાય છે. અને ચંદ્રને સોમદેવ કહી વર્ણવે છે તથા વખતે તેને સ્ત્રીલિંગે પણ કહ્યું છે એટલે પુલિંગ સ્ત્રીલિંગ બન્ને બાવ તેમાં સ્થિત છે એમ ધ્યાનમાં રાખ્યા સૂચવેલું છે. આપણે વ્યવહારમાં જેમ જાતિભેદ ગણીએ છીએ તેમ ચંદ્રમાં તે બન્ને બાવ સાથે સ્થિત થયેલ છે; તેનામાં ઉત્પાદક અને ગ્રાહક બન્ને શક્તિ છે. એ બે શક્તિ વિરુદ્ધ બાસે છે પણ તે અન્યો અન્ય સહાયભૂત છે. તેના સયોગ વિના રચનાનો સભવ નથી; કારણ ઉત્પાદક ખીજ રાપે છે. ત્યારે ગ્રાહક તેને પોષે છે. વળી એમ થાય નહિતો એકમાંથી અનેકની ઉત્પત્તિ થાય નહીં અને વિશ્વમાં વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ ખીજકુલ ચવાનો સંભવ રહે નહીં. હવે ત્રીજું મહત્ છે. ચિત્શક્તિ ત્રિચાશક્તિ મમજશક્તિ ઇત્યાદિ જે અસ્તિત્વ સમજવનારનું મૂળ છે તે એ છે. દ્વિધાબાવી ઉત્પત્તિમાંથી જે વિસ્તાર થાય તે તેવાજ ભાવવાળું હોય એ નિયમ સહજ સમજાય એવો છે એટલે એક પણ પર ગાણુની વ્યક્તિ થઈ કે તેમાં જીવનશક્તિ અને ચિત્શક્તિ એ બન્ને સહગામી બાસે છે અને એવું કાંઈ પણ વિશ્વમાં નથી કે જેમાં માત્ર જીવનશક્તિ કે માત્ર ચિત્ શક્તિ એકલીજ બાસે કેમકે મૂળ ઉત્પત્તિ રચનામાં બન્ને સાથે સ્થિત થઈ રહે છે. એવી રીતે વિશ્વ રચનાના આરંભમાં ત્રિપુટી જે સંપૂર્ણ હોય છે તે પૃથક્ પૃથક્ પ્રવૃત્ત થાય છે. એ ત્રિપુટીમાં વળી (સપ્તપુટી) સમજવાની છે, તે શુદ્ધજ્ઞાન છે આપણે જે ત્રિકૃતિ જાણીએ છીએ તે પ્રત્યેક મૂર્તિ સાથે તેની અધ્યાગના રૂપ નારીનો વિચાર પણ સાથેજ ઉદવે છે. શિવાય સાથે દુર્ગ વિષ્ણુ સાથે વક્ત્રી બ્રહ્મા સાથે સાવિત્રિ તેમાં નારી છે તે શક્તિ રૂપ છે. એરીતે ત્રણમ. છે ધોય છે, એસર્વ જે મૂળમાંથી પ્રવત થાય છે એને એ સાતમા વિના કાંઈ પણ હેવાનો સંભવ જ નથી ઉપર પ્રગણે ગણના કરતાં મૂળથી સાત જ છે એમ કહેવામા કાંપ બધે તેથી

પણ આપણી આગામીને લીધે આપણા ધ્યાનમાં તેજાત આવતી નથી. ત્યારે મહત્ત્વ પૂર્વેત પહેલોએ છીએ ત્યારે વ્યક્ત મૂર્તિકેવલ છે અને આ સ્વચ્છા પાશ્ચાત્ય પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો આરંભ થાય છે. મહત્ત્વ પછી તેને આ વાત સહજ સમજાશે.

અગસ્ત્ય.*

(મળેલું)*

આ સદ્દિમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પુસ્તક વેદ છે. એ વેદ જુદે જુદે સમયે જુદા જુદા ઋષિઓથી રચિત છે, એમ હાલ પાશ્ચાત્ય પંડિતો માને છે. પ્રા. મંત્ર મયૂર તેને ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦૦ વર્ષ ઉપર થયાનું કહે છે. વેદમાં કેટલાક દેવતાઓની સ્તુતિઓ આવે છે. એ દેવતાઓ શું છે તે જાણવું અગત્યનું છે. અત્ર એ દેવતાઓ વિષે કંઈક વ્યાખ્યાન આપવા. ધારી પ્રથમ અગસ્ત્ય વિષે કહીશું.

અગસ્ત્ય, એ નામના ઋષિ પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેની ઉત્પત્તિની કથા : પુરાણોમાં આ પ્રમાણે જણાય છે—

‘ઋગ્વેદમાં મિત્ર અને વરુણના પુત્ર અગસ્ત્યને કહેલ છે. યજુ પ્રસન્ને એકવાર મિત્ર અને વરુણે ઉર્વશી નામની અપ્સરાને દાડી તેથી તેમને વીર્યપાત થતાં એ વીર્યનો કંઈક ભાગ એક ધણમાં પડ્યો તથા કંઈક ભાગ જલમાં પડ્યો. ધણમાં પડેલા વીર્યમાંથી પુત્ર થયો તે અગસ્ત્ય છે. કુન્દ-ધણમાંથી તેની આમ ઉત્પત્તિ થવાથી તેને કુંભયોનિ, ‘કુંભ-જન્મન’, ઘટ્યર્જન, કલશયોનિ, ઇત્યાદિ પણ કહે છે. જલમાં પડેલા વીર્યમાંથી પુત્ર થયો તે વસિષ્ઠ કહેવાયો. માતા પિતા ઉપરથી તેનાં નામો મૈત્રાવરુણિ, ઔર્વશય પડ્યાં છે; અને જન્મતી વેળા તેનું રૂપ અત્યંત લઘુ હોવાથી તેને માન્ય પણ કહે છે. એકવાર વિન્ધ્ય પર્વતે પણ લીધું કે સૂર્ય ચેરુ પર્વતની આસપાસ ભ્રમણ કરે છે તે મારી આસપાસ ફરે તેમ કરવું. આમ ધારી વિન્ધ્ય પર્વત વધવા લાગ્યો અને મેરુથી પણ જાંચો ‘વધીને’ સૂર્યને ફરવાનો માર્ગ રોકવા લાગ્યો, આથી સૂર્ય પર્વતોના ગુરુ અગસ્ત્યની પ્રાર્થના કરી. આથી અગસ્ત્યે વિન્ધ્યાચલ પાસે જઈને તેને કહ્યું કે—“મારે દક્ષિણમાં જવું” છે માટે નીચો થા, અને હું પાછો ફરું ત્યાં સુધી નીચોજ રહેજે.” આ આજ્ઞાથી વિન્ધ્ય પર્વત નીચો થયો અને અગસ્ત્ય દક્ષિણમાં ગયા. પછી ત્યાંથી પાંછા ફર્યાજ નહિ, તેથી પર્વત વધી શક્યો નહિ.

આ વિન્ધ્યાચલની કથાને હાલના નવીન શોધકો રૂપક હોવાનું માને છે. પ્રાચીન (કાળમાં) આર્યોએ કરેલ દક્ષિણ દેશનો વિજ્ય તથા એ દેશમાં આર્ય સુધારાની સ્થાપનાનું રૂપક ગણે છે; પરંતુ કેવલ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી કરતા અવશોકનનું એ મત પરિણામ છે. અગસ્ત્યદ્વિ-જ્ઞાનના મનુષ્યો હતા એવા મતનું તે પરિણામ છે, અને તેથી તે મત અશાસ્ત્રીય (unscientific) છે, એમ આપણે હવે પછી જોઈશું.

અગસ્ત્યના બીજા નાનો પીતઞ્જિન, રામુદ્રયુક્ત, ઇત્યાદિ છે આનામોના મળન્ધવા એમ વાત છે કે-કાલેન નામના દેવો અમુદ્રના પેસી રહીને દેવતાઓને કટ આપતા હતા, અર્થે દેવોની પ્રાર્થનાથી અગસ્ત્ય અમુદ્ર પી ગયા હતા અને એ રીતે સમુદ્ર ખાલી થતા દેવો પ ઝાઈ ગયા હતા

અગસ્ત્યની સ્ત્રી લોપામુદ્રા હતી તેના નામો ટોરીતથી તથા વરપ્રદા પણ હતા તેને દુદસ્ય તથા દુદસ્ય નામે જે પુત્રો હતા અગસ્ત્ય દક્ષિણમાં કુબ્જ પર્વતમાં વસે છે અને તે દક્ષિણમાં વસતા સર્વ સ્ત્રિઓમાં મુખ્ય ગણાય છે તેમણે દક્ષિણમાં વસતા સર્વ રાક્ષસોને વધ રાખ્યા હતા અને વાતાપિ નામનો રાક્ષસ, જે ઘેટાને રૂપે રહી દેવતાઓને દુખ આપતો હતો તેને અગસ્ત્યે માર્યો હતો તેના બાપ આતાપિને પણ તેણે માર્યો હતો રામચન્દ્રજી તેમના આશ્રમમાં રહી ગયા હતા, તેમને તેણે કિમતી સલાહ આપી હતી, તથા પિષ્કાતુ બાણ (વૈષ્ણુરાક્ષ) આપ્યું હતું રામ વનવાસ પૂર્ણ કરી અરોધ્યા પ્રતિ પંચ પદાર્થો ત્યારે અગસ્ત્ય તેમની સાથે આવ્યા હતા અગસ્ત્યે પોતાના પ્રભાવ વડે નંદુર રાજાને સર્પ બનાવી દીધો હતો, અને પછી પાછો તેને મૂલ રૂપમાં આપ્યો હતો દક્ષિણ દેશની દ્રવિડ જાતિને તેમણે વિધવાન બનાવી છે હા, કાલેન અગસ્ત્યનો સમય ઇ સ પૂર્વે ૭-૯ મા મૂકે છે

પુણિમાં વળી અગસ્ત્યને પુત્રમય તથા કર્દમની પુત્રી હરિભુવાનો પુત્ર કહેય છે, તેથી તેઓ રાક્ષસોના બાપ છે એ અગસ્ત્યના પુત્રા ઇન્દ્રગાદુ, મગેશ્વર, મરેન્દ્ર, તથા બીજા તેના કુટુંબમાંના વૈદિક મતદર્શકો થાય છે આ સર્વ સર્વ નિધા, જાણનાર અને ઉત્તર ઇજિપ્ત હતા તેના સળન્ધમાં રામાયણમાં કહેતુ છે કે—

તિર્જિતાલિ મયા મદ્રે રાત્રુહસ્તાદમર્ષિણા ।

અગસ્ત્યેન દુરાધર્મો મુનિના દક્ષિણેવ દિવ્ ॥

(હે કલ્યાણિ રાત્રુતા હાયથી નીર નિતાવનો હુ અનિત અગસ્ત્ય, તેનાથી તુ નિતાવથી દક્ષિણ દેશ છે)

વર્ગી રધુવશ (૬-૬૧) ૨૧—

અગસ્ત્યો દક્ષિણામાશામાશ્રિત્ય નમસિસ સ્થિતિ ।

વરુણસ્યાત્મજો યોગી ચિન્ધ્યવાતાપિમર્દન ॥

(દક્ષિણ દેશનો આશ્રમ કરી રહેના વરુણના પુત્ર યોગી અગસ્ત્ય ચિન્ધ્ય વાતા પિના મારનાર છે)

અગસ્ત્ય, અગસ્તિ, અને અગસ્તી, એમ ત્રણ શબ્દો આપેલા ગદ્યમાં જણાય છે પ્રથમ શબ્દ અગસ્તિ છે તેના અર્થો પણ આ પ્રમાણે આપેલા છે—

(૧) Pitcher born, Name of a celebrated Rishi or sage

(૨) Name of the star Canopus, of which Agastya is the regent.

(૩) Name of a plant (વકવૃક્ષ) Sesbana (or Aeschynomene) grandiflora.

પ્રીત શબ્દ અગસ્તીનો અર્થ—A female descendent of Agastya, એમ કહે છે.

પ્રીત શબ્દ અગસ્ત્યનાં એ અર્થ આપે છે:—

(૧) અગસ્તિ (૨) Name of Siva.

આ ઉપરથી કુલ અર્થો—(૧) ધટોર્લ્લપમુનિ, (૨) અગસ્ત્ય નામનો તારો (Star Canopus) (૩) અગધિયાનું પુષ્પ (વૃક્ષ) અને (૪) શિવ—એટલા થાય છે. અગસ્ત્યના તારાનું તેજ નદી વગેરેના જળ ઉપર પડતાં તે જળ નિર્મળ (મહા સ્વચ્છ—પિશુદ્ધ) બની જાય છે.

હવે ઉપર પ્રમાણેની દહીકત મેળવીને આપણે તે ઉપર અવલોકન ચલાવિયે. ઉણાદિ સૂત્ર (૪-૧૭૯) માં અગસ્તિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપી છે કે—વિન્ધ્યાલયં અગં અસ્ય તિ (વિન્ધ્ય નામની ગતિ હરનાર) આનો અર્થ, ઉપરની વાત ઉપરથી “ વિન્ધ્ય-ની (વિન્ધ્ય પર્વતની) ગતિના અટકાવનાર (રૂદ્ધિ અટકાવનાર) ” એમ સ્પષ્ટ છે, છતાં “ વિન્ધ્ય નામની ગતિ હરનાર ” એવો અર્થ વિશેષ વારંતવિક અને શબ્દશઃ છે, કેમકે મૂલમાં વિન્ધ્યાલયં અગં (વિન્ધ્ય નામે ગતિ,) એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. આથી અર્ધરહસ્ય જૂઠા જાપ્રદારનું બની જશે. વિન્ધ્ય પોતે જ કોઈ ગતિ રૂપ બને છે, તે આજણ જોઈશું.

પ્રત્યેક વિશેષ નામો જે ઉપર આંવેલાં છે તે સર્વના અર્થોની તપાસ કરતાં આ ખુલાસો પશુ યથા રહેશે. એ સર્વ વિશેષ નામો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) મિત્ર, (૨) વરુણ, (૩) અગસ્ત્ય, (૪) ઉર્વશી, (૫) કુંભયોનિ, (૬) કુંભજન્મન, (૭) ધટોર્લ્લવ, (૮) કલ્પયોનિઝ, (૯) વસિષ્ઠ, (૧૦) મૈત્રાવરુણિ, (૧૧) ઐત્રિયેય, (૧૨) માન્ય, (૧૩) વિન્ધ્ય, (૧૪) સૂર્ય, (૧૫) એક (૧૬) પીતામ્બિ, (૧૭) સમુદ્રસુકુક, (૧૮) કાલેષ, (૧૯) લોપામુદ્રા, (૨૦) કૌંભી-તકી, (૨૧) વરપ્રદ, (૨૨) દૃઢાસ્ય, (૨૩) દૃઢસ્ય, (૨૪) કુંજર, (૨૫) વાતાપિ, (૨૬) આતાપિ, (૨૭) રામચંદ્રજ, (૨૮) વૈષ્ણવાસ, (૨૯) અયોધ્યા, (૩૦) નદુપ, (૩૧) દ્રવિડ, (૩૨) ડા. કાલંવેશ, (૩૩) પુષ્પસ્ત્ય, (૩૪) કર્દમ, (૩૫) હિર્વિલ્-વા, (૩૬) ઇન્દ્ર બાહુ (૩૭) મયોભુવ, (૩૮) મહેન્દ્ર, (૩૯) Canopus (કેનોપસ,) (૪૦) અગધિયો, (૪૧) શિવ.

આ એકતાંગીસ નામોના અર્થો ઉપર અવલોકન કરીશું, તો પછી અગસ્ત્ય સંબંધી સર્વ જ્ઞાન મળી શકે છે.

૧. મિત્ર—મિત્રતિ સ્નિહ્યતિ ॥ મિદ્+મ્ર-મિ+મ્ર આર આદિયમાંના એકનું નામ છે. મિદ્ ધાતુ રતેહવાચક હોવાથી સ્નેહી, તે મિત્ર, એમ અર્થ છે. એ પરથી મિત્ર શબ્દ અગ્રેજી friend ના અર્થમાં વપરાય છે. આ પ્રમાણે એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે; તો પશુ વળી બીજી રીતે વ્યુત્પત્તિ લેતાં એ શબ્દ પારસી દેવ મિત્ર સાથે મળતો આવે છે. સંસ્કૃત મિત્ર ધાતુને અર્થ જ્ઞાન અથવા દર્શન (વિદ્યા) વાચક છે, એ ઉપરથી દર્શન (જ્ઞાન અથવા દષ્ટિ) ના અધિષ્ઠાતા દેવ સૂર્યનો વાચક મિત્ર શબ્દ છે, અને પારસી લોકો મિત્ર નામથી સૂર્યને જાને છે, અને આર્યોનો મિત્ર પશુ આદિત્ય પશુ સૂર્યજ છે. આ પ્રમાણે

મળતું આવે છે. કેમકે “ઐ-સાઈકોપોડિક ડિક્શનરી” માં (પૃ. ૫૪૬૫) મિથ્રા શબ્દ વિશે આ પ્રમણ લખ્યું છે.

“Mithras or Mitra (zend) Compar Relig. The principal God of the Parsees or Persians, the God of the Sun itself as an object of worship. (Manes the founder of the Manichean sect, wished to identify Christ with Mithras)”

(મિથ્રસ અથવા મિથ્ર (જંદ). તોલ્ય ધર્મમાં-પારસી અથવા ઈસ્તીઓનો એક મુખ્ય દેવ, સૂર્યનો દેવ; પૂજા સૂર્યદેવ પોતે જ. ‘મનિચીઅન સંપ્રદાયનો આપનાર મેનીસ, કાઠરટ ને મિથ્રસ સાથે સરખાવવાને ઇચ્છે છે.’) આખા જગતમાં પ્રાણુ પ્રવાહ (Life-current) નું પોષણ સૂર્યથી ચાલે, એમ તો હાલના પાશ્ચાત્ય સાયન્સ (Science) થી પણ સિદ્ધ થયું છે. એથી આખા જગતના પ્રાણુનું પોષણ કરવા રૂપ ક્રિયા કરનાર એક તરફથી સર્વ જગત ઉપરના પોતાના રક્ષક ભાવને લીધે જગતનું મિત્ર કાર્ય (friendly duty) જ કરે છે. આમ સૂર્ય જગતમાં મિત્ર છે, અને તે જ મિથ્ર છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહેલું છે કે-પ્રાણો હિ મૃતાનામાયુઃ॥ આ ઉપરથી સૂર્ય જ પ્રાણરૂપ-આયુષ્યરૂપ મિત્ર છે. મિત્ર શબ્દ એ રીતે સર્વ પ્રકારે સૂર્ય અથવા પ્રાણનો વાચક છે.

૨ વરુણ-વૃન્ડનન. વૃન્ડીટું. આ ઉપરથી આવરણ વાચક આ શબ્દ છે. વાતાવરણ રૂપી આવરણથી જગત વીંટાયલું છે, એથી વાતાવરણની વ્યાપકતા તે જ વરુણ દેવ છે મિત્ર અને વરુણ દેવની ધણીવાર એકતા જણાય છે અને એ બેને એક ગણીને મિત્રાવરુણ દેવ મનાયો છે. મિત્ર તો સૂર્ય છે અને તેની વરુણ માથે એકતા કરવાથી પ્રાણુ પોષણ અને આવરણ એ બેની એકતા થાય છે. સૂર્યની પ્રાણુપોષક શક્તિ મિત્ર છે તો તેની જ આવરણ શક્તિ વરુણ છે. આમ પોષક અને આવરણ શક્તિનું એકમ અને તે મિત્રાવરુણ છે. પચમહાભૂતોમાં તેજ તત્ત્વ વાયુમાંથી બનેલું છે, તેથી તેજ અને વાયુનું સાદૃશ્ય માનતાં મિત્રાવરુણ સમગ્રાય છે. જગતમાં સૂર્યની વ્યાપકતા તથા પોષકતા આ પ્રમાણે બે મોટા દેવ તરીકે આપોએ માનેલી છે. વરુણ જમના તથા પશ્ચિમ દિશાના દેવ છે. વાયુ જલરૂપ બને છે એમ સાયન્સથી સિદ્ધ છે. તેમ જ ઉષ્ણ ધ્રુવાથી વળી સૂર્ય જલનું શોષણ કરી વૃદ્ધિ વર્ધાવે છે, એથી સૂર્ય શોષક શક્તિ તેજ વરુણ છે, અને એ શોષક શક્તિ વાયુદ્વારા વ્યક્ત હોવાથી ઉષ્ણતા અને વાયુના મિત્રણથી શોષણ ક્રિયા બને છે, માટે પણ ઉષ્ણ મિત્ર અને શોષક વાયુનું એકમ બની મિત્રાવરુણ એક થઈ જાય છે.

(અપૂર્ણ)

કાશ્ચિજ્જનિતા ન ચાધિપઃ” (એ કારણ છે, કારણેનો અધિપાધિપ છે, એનો કોઈ કર્તા નથી, એનો કોઈ અધિપ નથી.)

માટે સિદ્ધ થયું કે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જગત્-કારણ છે, અચેતન પ્રધાન કે બીજું કોઈ નહિ.

[સારસંગ્રહ.

સ્વશબ્દમાં એટલે ગર્ભિત રીતે કે પ્રકાશંતરે નહિ પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં શ્રુતિ સર્વજ્ઞ (ચેતન) બ્રહ્મની જગત્-કારણતા પ્રતિપાદન કરે છે.]

ઉત્તરગ્રન્થાવતરણ.

“જન્માદ્યસ્ય યતઃ” ત્યાંથી આરંભી “શ્રુતત્વાચ” ત્યાં સુધીનાં સૂત્રાવરો ન્યાય- (યુક્તિ) પૂર્વક-દર્શાવ્યું કે જે જે વેદાન્તવાક્યો ટાંકવામાં આવ્યાં છે તેમનું એમ કહેવું છે કે સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ ધર્મિય જગત્નું ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-ત્રયકારણ છે. અને (એ સર્વનું) ગતિ-સામાન્ય પ્રદર્શિત કરી સર્વ વેદાન્તવાક્યો ચેતનકારણવાદી છે એમ વ્યાખ્યાન કર્યું. (અત્રે પ્રશ્ન થશે કે) હવે પછીના અન્યનું ઉત્પાન શું (શા માટે)? ઉત્તર કે:-બ્રહ્મ દ્વિરપ-એટલે બે પ્રકારનું-સમગ્રાય છે; એક નામરૂપાભવિકારભેદરૂપી ઉપાધિથી વિશિષ્ટ; અને બીજું એથી ઉદ્ભવું, સર્વકપાધિરહિત. “યત્ર હિ દ્વૈતમિવ ભવાતિ તદિતરેતરં પश्यति” યત્ર ત્વસ્ય સર્વમાતૈવાભૂતત્કોનં કં પश्येत्” =જ્યાં દ્વૈત જેવું હોય છે ત્યાં અન્ય અન્યને જુલે છે; પણ જ્યાં આને સર્વ (એક) આત્મરૂપ થયું છે, ત્યાં એ કોનાવડે કોને જુલે ! “યત્ર નાન્યત્પश्यति નાન્યચ્છૃણોતિ નાન્યદ્વિજાનાતિ સ ભૂમાડયયત્રાન્યત્પश्यत्यन्यચ્છૃણોત્યન્યદ્વિજાનાતિ તદલ્પં યો વૈ ભૂમા તદમૃતમય યદલ્પં તન્મર્ત્તમ્” (=જ્યાં અન્યનું દર્શન નથી, અન્યનું શ્રવણ નથી, અન્યનું વિજ્ઞાન નથી તે ભૂમા કહેતાં મહાન છે, અને જ્યાં અન્યનું દર્શન છે, અન્યનું શ્રવણ છે અન્યનું વિજ્ઞાન છે તે અલ્પ છે; જે મહાન છે તે અમૃત છે, જે અલ્પ છે તે મર્ત્ય છે) “સર્વાણિ રૂપાણિ વિચિત્ર ધીરો નામાણિ કૃત્વાડભિવદન્યદાસ્તે” (=જે ધીર પુરુષ સર્વ રૂપને તથા નામને સંછંને પદાર્થનું અભિવદન કરતો બેસે છે), “નિષ્કલં નિષ્ક્રિયં શાન્તં નિરવદ્યં નિરજનમ્ । અમૃતસ્ય પરં સેતું દગ્ધેન્વનમિવાનલમ્” (=નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય, શાંત, નિરવદ્ય, નિરજન,

૧ શ્રુહ૦ ૪ । ૬ । ૧૬ ૨ છાં૦ ૭ । ૨૪ । ૧ ૩ તૈ૦ આ૦ ૩ । ૧૨ । ૭

૪ (૧) ધીરઃ=પરમાત્મા, જે ધી કહેતાં બુદ્ધિનું ધરણ કહેતાં ગ્રેરણા કરે છે તે. (૨) વિચિત્રઃ=‘કૃત્વા’ કરીને, વિશેષતઃ ‘અપ’ કરીને, વિશેષતઃ પૃથક્ પૃથક્ ગોઠવીને અનાદિ માયામાંથી વ્યાકૃત કરીને. (૩) ‘અભિવદન’=“calling the things by their names” (Thibaut) તે તે પદાર્થને તેમનાં નામથી બોલાવતો. બુદ્ધિ-ગ્રેરક પરમાત્મા રૂપ (વ્યાકૃત) કરીને તથા નામ કરીને નામરૂપના પરસ્પર સંજ્ઞાધરૂપી ‘અભિવદન’ કાર્ય કરતો બેસે છે એમ તાત્પર્ય છે.

૫ શ્વેતા૦ ૬ । ૧૯

તે જેનું કાંઈ બાળી મધુ છે એવો આગિન-તેને) "નેતિ નેતિ"
 "અસ્પૂલમનણ" (=મધુ નહિ, મધુમ નહિ) "ન્યૂનમન્યત્"
 (=ન્યૂન સ્થાન જુદું છે, અને સંપૂર્ણ જુદું છે)"^૩ એવાં હાનિનાં વાક્યો
 વાક્યના વિવચનો બેઠ પાડીને બ્રહ્મની દ્વિરૂપતા બતાવે છે. સાં અવિદ્યો-
 અવસ્થામાં બ્રહ્મનો ઉપાસ્યોપાસકાદિરૂપ^૪ સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે. તેમાંથી બ્રહ્મનાં કેટલાંક
 ઉપાસનો અબ્યુદયાર્થ^૫ હોય છે, કેટલાંક ક્રમમુક્ત્યર્થ^૬ હોય છે, અને કેટલાંક કર્મસમૃદ્ધ્યર્થ^૭
 હોય છે, અને નેમની વચ્ચે ગુણવિશેષરૂપ ઉપાધિના બેઠે કરીને બેઠ પડે છે. ને કે
 એક જ પરમાત્મરૂપ ઇશ્વર તે તે ગુણવિશેષથી વિશિષ્ટ યદ ઉપાસ્ય થાય છે, તોપણ જેવા
 ગુણની ઉપાસના તદનુસાર ફલબેઠ પડે છે, કેમકે "તં યથા યથોપાસતે તદેવ ભવતિ"
 (=તેને જે જેવી રીતે ઉપાસે છે તે તે જ ચાય છે) એવી શ્રુતિ છે, અને વળી એમ પણ
 કહ્યું છે કે "જેવા કૃત્તુનો" આ લોકમાં પુરુષ હોય છે તેવો અત્રેથી પ્રયાણ કરીને તે
 થાય છે." તથા સ્મૃતિમાં પણ કહેલું છે કે:—

"યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં સજત્યન્તે કલેવરમ્ ।

તં તપેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવમાવિતઃ ॥" મં ૦ ગી ૦ ૮ । ૬

(=હે કૌન્તેય ! જે જે ભાવતું સ્મરણ કરતો એ અન્ત સમયે દેહ સજે છે તે તે
 ભાવની તેને હમેશા ભાવના છે માટે તે તે ભાવને એ પ્રાપ્ત કરે છે). જોકે એક જ આત્મા
 સ્થાવર જંગમ સર્વ જીવમાં ગૂઢ રહેલો છે, તો પણ ચિત્તરૂપ ઉપાધિવિશેષના તારતમ્યને

૧ વૃહ ૦ ૨ । ૩ । ૬

૨ વૃહ ૦ ૩ । ૮ । ૮

૩ એક સપ્રપંચ તે 'ન્યૂન,' બીજું નિઃપ્રપંચ તે 'સમ્પૂર્ણ'

૪ લક્ષમાં લેવાતું છે કે અત્રે બ્રહ્મનો માત્ર ઉપાસ્ય-વ્યવહાર નહિ, પણ ઉપાસ્ય
 અને ઉપાસક ઉભયરૂપ વ્યવહાર કલ્પો છે-કેમકે એ રીતે જ એમાંથી અંદૈતરૂપ નિરુપાધિ
 બ્રહ્મની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

૫ "અબ્યુદયાર્થ" "મનો વ્રહ્મેત્યુપાસીત"="મનની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરવી"
 ઇત્યાદિ વાક્યોકત પ્રતીકોપાસના, જેવડે વસ્તુદ્વેષ પર્વ-ત તે તે લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.
 તે તે લોકમાં અનુભૂયમાન મુખ્ય તે "અબ્યુદય" કહેવાય છે.

૬ "ક્રમમુક્ત્યર્થ"—સ્વતત્ત્વ અદ-અદરૂપી દ્વરોદિવિદ્યાનું ફલ ક્રમમુક્તિ છે.

૭ "કર્મસમૃદ્ધ્યર્થ"—"સર્ણ પરીવરીયાનુદ્ધીયઃ". ઇત્યાદિ વ ક્યોક્ત કર્મોપ-
 જીત ઉદ્ધીય દિમાં બ્રહ્મદર્શિરૂપી ઉપાસના.

૮ છાન્દો ૦ ૩ । ૧૪ । ૧, ૭ ।

૯ કૃત્તુ=સકરૂપ-મામતી. 'કૃત્તુ' તે નૈયાયિકો જેને 'કૃતિ' કે 'પ્રયાત' કહે છે તે.
 ક્યારે ઇચ્છા રૂપરૂપે પરિણમ્યા તત્ત્વ છે ત્યારે ઇચ્છા અને ફલ વચ્ચે ઉત્પન્ન થતા સેતુનું
 નામ કૃત્તુ છે, તથારે વિશાલ આર્થમાં સર્વ આ-તર અને આજ કિવા 'કૃત્તુ'-શબ્દવાચ્ય છે.

લીધે દૃઢસ્થ નિત્ય અને એકરૂપ એવા એ આત્માનું, ઉત્તરોત્તર ક્રમમાં પ્રકટ થતાં, અંશરૂપ અને શક્તિના વિશેષકરીને તારતમ્ય પડે છે—એમ નીચેની શ્રુતિ કહે છે. "તસ્ય ચ આત્માનમાવિસ્તરાં વેદ" (=તેનું, જે આત્માને સ્વરૂપે અધિક આધિર્ભૂત થતો જાય છે). સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે—

^૧યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્યં શ્રીમદ્ગૃજિતમેવ વા ।

તત્તદેવાવગચ્છત્વં મમ તેજોગસંભવમ્ ॥

(=જે જે વિભૂતિમત્, શ્રીમત્, કે બ્રહ્મિત મત્ત છે તે તે મારા તેજના અંશથી ઉત્પન્ન થયું છે એમ જાણુ.)—આ સ્મૃતિચાક્રમાં, બધા બધાં વિભૂત્યાદિ ગુણોના અનિશ્ચય છે તે તે ઈશ્વર છે એમ ઉપાસ્યરૂપે વિધિ છે. તેમ અર્ધીઆં પણ આદિત્યમંડળમાં જે દિવસમય પુરુષ છે તે મર્મ પાપથી જાય છે અને એટલા માટે એ પરબ્રહ્મ છે એમ (સૂતકાર) કહેશે. એ પ્રમાણે 'આકાશસ્તાલ્લિકાત્' વગેરે સ્થાને પણ મમજવાનું છે. આ રીતે સંધોષુકિતનું કારણ એવું જે આત્મજ્ઞાન તે વિના વેદાન્તાદિચાક્રો ઉપર વિચાર કરી નિર્ણય કરવાનો છે, કેમકે ઉપાધિવિશેષદ્વારા જે કે ઉપદેશ કરેલો છે. તે પણ ઉપાધિ માથેનો સંબધવિશેષ વિવક્ષિત ન હોતાં સંદેહ રહે છે કે આત્મજ્ઞાન પર-રિપયક છે કે અપર-રિપયક,—ફલહરણ તરીકે, અને જ 'આનન્દમયોડમ્યાસાત્' એ મૂલમાં. આ રીતે બ્રહ્મ એક છતાં ઉપાધિ-સંબધ લેતાં અને ત્યાગ કરતાં (ક્રમે કરીને) ઉપાસ્ય અને એપરૂપે વેદાન્ત વાક્યોમાં ઉપદેશાય છે એમ જાણવરા ઉત્તર અંશ આરંભાય છે. વળી વેદાન્તચાક્રોનું 'ગતિસામાન્ય છે' એ ઉપરથી જે અચેતન કરણનું નિરાકરણ કર્યું તે જ જાણત વિશે, શ્રીજ્ઞ વેદાન્તચાક્રો પણ બ્રહ્મવિષયક છે એમ બ્યાખ્યાન કરીને બ્રહ્મવિપરીત કારણના નિષેધદ્વારા વિસ્તર કરશે.

સારસંચોડ.

ઉત્તર અંશનું અવતરણ.

૧. બ્રહ્મ 'દ્વિત્વ' એટલે જે પ્રકારનું મમજન્ય છે. (૧) સૌપાધિક અને (૨) નિરુપાધિક અમુક વેદાન્તવક્ત્રમાં કહ્યું-વિવક્ષિત છે એ વિશે હવે વિચાર સત્તાવધાનો. છે.

(૧) નામરૂપાત્મક વિજ્ઞાનેદથી કાધિવી વિશિષ્ટ તે સૌપાધિક; એ ઉપાધિથી દિત તે નિરુપાધિક. (૨) એક જોય, બીજું ઉપાસ્ય (૩) એક અવિધા-નિયમ, બીજું વિધાનિયમ.

૨. એટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે કે બ્રહ્મ જે પ્રકારનું છે, પણ જે નથી. એક જ બ્રહ્મમાં અવિધાવધાત્ ઉપાધિની કલ્પના સત્તા ઉત્તરોત્તર તારતમ્ય મંબવે છે અને એ તારતમ્યાનુમાર ઉપાસનાભેદ અને તદનુમાર ફલભેદ પડે છે. પરમાર્થમાં કાંઈજ ભેદ નથી; દક્ષાન્ત.—એમ ક્ષતમપ્રકાશવાન સૂર્ય મદ્ય એકરૂપ પ્રકાશરૂપે જ રિશ્મંડળને દુપાપી રહે છે, તથાપિ વયોશરદ્દ્યાદિ ઋતુભેદ કરીને એના પ્રકા-

શમાં તારતમ્ય બાસે છે તેમ યથોક્તમપકાશઃ સવિતા દિઘ્મણ્ડલમૈકરૂપેણૈવ
મકાશેનાપૂરયન્નિવ વર્ષાસુ નિકૃષ્ટમકાશ ઇવ શરદિ તુ મકૃષ્ટમકાશ
ઇવ પ્રયતે તથેદમપિ-ભાવતી.

૩. વળી અત્રે જાણના એ પ્રકાર કહ્યા અર, પણ પરતુતઃ એક મપ્રકારક છે, અને
બીજું નિપ્રકારક છે, એટલે નિરુપાધિ એવો પ્રકાર પણ પ્રકારશક્તિના અર્થમાં
જ સમજવો.

“આનન્દમયોઽધ્યાસાત્” ॥ ૧ । ૧ । ૧૨ ॥

‘આનન્દમય’ આત્મા તે પર આત્મા છે, (પર-આત્મસૂચક ‘આનન્દ’નું)

પુનઃ પુનઃ વચન છે માટે.

તેતિરીયોપનિષદ્માં “અન્નમય”, “પ્રાણમય”, “મનોમય”, “વિજ્ઞાનમય”
એમ અનુક્રમે કથન કરીને આ રીતે શ્રુતિસમ્ય છે: “તસ્માદ્વા એતસ્માદ્વિજ્ઞાનમયા-
દ્વન્યોઽન્તર આત્માઽઽનન્દમયઃ (એ આ વિજ્ઞાનમયથી અન્ય અને અન્તર એવો
આનન્દમય આત્મા છે)” ત્યાં સંશય થાય છે: અત્રે ‘આનન્દમય’ શબ્દપડે “સત્યંજ્ઞા
નમનન્તં બ્રહ્મ (સત્ય જ્ઞાન અને અનન્ત જ્ઞાન)” એ વાક્યથી પ્રકૃત એવા પરબ્રહ્મનું કથન
થાય છે, કે અન્નમયાદિ જેવા જ્ઞાતૃથી જિજ્ઞાસકો પદાર્થનું વચન છે? ત્યાં (પૂર્વપક્ષરૂપે)
પ્રાપ્ત તો એ થાય છે કે ‘આનન્દમય આત્મા’ તે જ્ઞાતૃથી જિજ્ઞાસ્ય અને અમુખ્ય એવો
આત્મા હોવો જોઈએ; કારણ કે, ‘અન્નમયાદિ’ અમુખ્ય આત્માના પ્રવાહમાં (વચન પ્રવાહમાં)
એ પડેલો છે. કદાચ એમ કહી શકાય કે આ “આનન્દમય”ને ‘સર્વાન્તર’ કહ્યો છે માટે તે
મુખ્ય (પર) આત્મા હોવો જોઈએ પણ એમ નથી, કેમકે એ આનન્દમય આત્માના સંબંધમાં
પ્રિયાદિ-અવયવવિશિષ્ટત્વનું અને ‘શારીરત્વનું’ શ્રવણ છે જો ‘આનન્દમય’ આત્મા
મુખ્ય આત્મા હોય તો તેને પ્રિયદિનો સરૂપશ ન થયે. અને અત્રે તો “તસ્ય મિયમેવ
શિરઃ (એનું પ્રિય એ જ શિર છે)—છલદિ શ્રુતિ છે. વળી શારીરત્વનું પણ શ્રવણ
થાય છે: “ઋતસ્યૈવ એપ શારીર આત્મા યઃ પૂર્વસ્ય” એટલે “પૂર્વે કહેના વિજ્ઞાનમય
આત્માનો આ જ આત્મા શારીર આત્મા છે.” આ એટલે આનન્દમય. અને જો (“શારીર”
એટલે) સજ્જીર છે તેનો સશરીર હોવા છતાં પ્રિયાપ્રિયાદિમરૂપશ નિવારી શકાય એમ બને
નહિ, માટે મસારી આત્મા જ આનન્દમય આત્મા છે એમ પ્રાપ્ત થતાં, ઉત્તર કે—

“આનન્દમયોઽધ્યાસાત્” પર આત્મા જ આનન્દમય હોઈ શકે છે. કેમ? તો
કહેવાનું કે ‘અભ્યાસ છે માટે.’ પર આત્મા સંબંધે જ ‘આનન્દ’ શબ્દનું અનેકાર કરી
ફરીને કથન છે. “આનન્દમય”નો પ્રસ્તાવ કરીને “રસો વૈ સઃ” (એ રમ છે) એમ
કહી, કહે છે કે:—રસં હોવાયં લબ્ધ્વા ઽઽ નન્દી ભવાતિ” (રસને પ્રાપ્ત કરીને જ

આ આનંદી થાય છે), ^૧“કો હોવાન્યાત્મકઃ પ્રાપ્ત્યાત્મ્ય ઇષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ । ઇષ હોવાનન્દ્યાતિ ” (એ આ આકાશ-બ્રહ્મા-આનન્દ ન હોત તો શ્વાસોચ્ચવાસ પણ કોણ લઈ શકત? આ જ આનન્દ આપે છે) ^૨“સૈવા ઽનન્દસ્ય મીમાંસા ભવતિ” (આ આનન્દની મીમાંસા છે), ^૩“અત્માનન્દમયમાત્માનુપસંક્રામતિ” (એ આનન્દમય આત્મા પાસે સંક્રમણ કરે છે), ^૪“આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિભેતિ કુતશ્ચન” બ્રહ્મણે આનન્દ બળુનાર કશાથી બંધીતો નથી) ^૫“આનન્દો બ્રહ્મેતિ વ્ય જ્ઞાનાત્” (આનન્દ બ્રહ્મ છે એમ જાણ્યું). શ્રુત્યન્તરમાં પણ ^૬“વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ” (વિજ્ઞાન, આનન્દ એવું બ્રહ્મ) એમ બ્રહ્મ પરત્વે જ આનન્દ શબ્દ બોવામાં આવે છે. આ રીતે આનન્દ શબ્દનું બ્રહ્મ પરત્વે અનેકવાર ફરી ફરીને કથન છે, તેથી આનન્દમય આત્મા તે બ્રહ્મ એમ સમજાય છે.

વળી જે એમ કહ્યું કે અમુખ્ય આત્માના પ્રવાહમાં પડેલો હોવાથી આનન્દમય આત્મા અમુખ્ય આત્મા છે તે પણ (યોગ્ય) દ્વયજન્ય નથી. કેમકે આનન્દમય આત્મા સર્વાન્તર છે. મુખ્ય આત્માનો ઉપદેશ કરવા ધૃમ્જતા શાસ્ત્રે અનાત્મજૂત અજમય શરીર જે આત્મ્યત મૂઠ પુરણોને આત્મરૂપે પ્રસિદ્ધ છે તેનો લોકગુહ્યનુસાર અનુવાદ કરીને, બોધસૌકર્યની અપેક્ષાથી તેથી અન્તર તેથી અન્તર એ પ્રકારે મૂળમાં ઢાળેલા તાત્રની પ્રતિમા મારફત, પૂર્વ પૂર્વ ઉત્તર ઉત્તર અનાત્મજૂત પદાર્થને આત્મરૂપે મહંજુ કરાવી, પછી સર્વાન્તર મુખ્ય આનન્દમય આત્માનો ઉપદેશ કર્યો છે—એ સારીપેટે સંગત છે. જેમ અરુન્ધતી (તારા) નું દર્શન કરાવતાં, અનેક અમુખ્ય અરુન્ધતીતારાઓનું દર્શન કરાવ્યા પછી જેનું છેવટે દર્શન કરાવાય છે તે મુખ્ય અરુન્ધતી જ છે, તેમ અત્રે પણ આનન્દમય આત્મા સર્વાન્તર (સૌ કરતાં અંતર) હોવાથી મુખ્ય આત્મા છે. વળી જે એમ કહ્યો છે કે મુખ્ય આત્મા નેકે ‘પ્રિય એનું’ શિર છે’ ઇત્યાદિ (અવયવયોગની) કંદપતા ઉપપન્ન થતી નથી, તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે એ અતીત જાને અનન્તર ઉપાધિજન્ય છે, સ્વાભાવિક નથી—એટલે આ દોષ પ્રજ્ઞ લાગતો નથી. આનન્દમયનું શરીરત્વ, અજમયવિદિશરીરપરંપરાદારા એનું દર્શન કરાવવામાં આવે છે તેટલા માટે છે. એમ નહિ કે એનું મંસારી-આત્મા મારફત સાક્ષાત્ શરીરત્વ છે. તેથી આનન્દમય આત્મા તે પર આત્મા જ છે.

સારસંગ્રહ.

“તસ્માદ્વા એતસ્માદ્વિજ્ઞાનમયાદ્યોઽન્તરઆત્માઽનન્દમયઃ”—એ શ્રુતિ ઉપર વિચાર.

૧. પૂર્વપક્ષ:—

અત્રે “આનન્દમય આત્મા” તે પર આત્મા નહિ, કમકે.

(૧) અમુખ્ય આત્માની દક્ષામાં એનું પરિમથન થયું છે.

૧ તૈં ૨૧૭

૨ તૈં ૨૧૮

૩ તૈં ૨૧૮

૪ તૈં ૨૧૯

૫ તૈં ૩૧૬

૬ વૃં ૩૧૯/૨૮

(૨) પ્રિયાદિ-અવયવસંજ્ઞાનુ પ્રતિપાદન છે—તસ્ય મિયમેવ શિરઃ, અને પર આત્મામાં તે પ્રિયાદિનો સરપર્થ અનુપપન્ન છે.

(૩) શારીરત્વનું વચન છે. “શારીર આત્મા”—જે પર આત્મામાં ઘટતું નથી.

૨. ઉત્તરપક્ષ:—

અન્ને ‘આનન્દમય આત્મા તે “પર (પરમ) આત્મા” જ.

(૧) કારણ, શ્રુતિમાં પર આત્મા સંજ્ઞા ‘રમ,’ ‘આનન્દ’ ઇત્યાદિ શબ્દો વારંવાર પ્રયોજ્ય છે. ‘રસો વૈ સઃ’ ઇત્યાદિ

(૨) દોષોદ્ધાર,—(૧) આનન્દમય આત્માને સર્વાન્તર તરીકે મૂક્યો છે જેમ મુખ્ય અગ્રધર્તીનો તારો અમુખ્યનો બાધ કરીને શકાય છે, તેમ અન્ને પણ “અન્નમયાદિ”ના બાધપૂર્વક “આનન્દમય”નું પ્રતિપાદન સમજવું છે.

(૨) પ્રિયાદિઅવયવસંજ્ઞા તે ઉપાધિને લક્ષને ધરી શકે છે

(૩) શારીરત્વ પણ સાદાત્ નહિ પણ પરમ્પરાસંજ્ઞાને લેવાનું છે]

વિકારશબ્દાન્નેતિ ચેન્ન પ્રાચુર્યાત્ ॥ ૧ । ૧ । ૧૩ ।

‘મય’ એ વિકારશબ્દ છે તેથી (આનન્દમય આત્મા તે પર આત્મા) નહિ—એમ ન કહેવું કેમકે (‘મય’) પ્રાચુર્ય અર્થમાં (પ્રયોજ્ય શકાય) છે.

અન્ને કહે છે (દ્વયણ રૂપે) કે “આનન્દમય” આત્મા તે પર આત્મા ન હોઈ શકે કેમ ? ‘વિકાર-શબ્દ’ છે તેથી. ‘આનન્દમય’ એમ પ્રકૃતિવાચકથી ભિન્ન વિકારવાચક (આનન્દમય) શબ્દદેખાય છે કેમકે ‘મય’ પ્રત્યય વિકારાર્થક છે. માટે અન્નમયાદિ શબ્દની માફક આનન્દમય શબ્દ વિકારાર્થક જ છે. પરંતુ આ કહેવું ખોટું છે કેમકે ‘મય’ પ્રત્યયનો પ્રાચુર્ય અર્થમાં પણ વિધિ છે. ‘તત્ત્વકૃતવચને મયર્’ એમ પાણિનિનું મત છે. દ્વાન્ત તરીકે—જેમ, અન્નમયો યજ્ઞઃ અન્નપ્રચુર યજ્ઞઃ ‘અન્નમય યજ્ઞ’ કહેવાય છે તેમ મનુષ્યત્વથી આરમ્ભી ઉત્તરોત્તર રચાને શતરાણ્ય આનન્દ છે એમ કહી, બ્રહ્મ-આનન્દ નિરનિશય છે એમ નિર્ણય કર્યો છે, તેથી બ્રહ્મનું આનન્દપ્રાચુર્ય (સિદ્ધ) છે. માટે પ્રાચુર્ય-અર્થમાં ‘મય’ પ્રત્યય લાગ્યો છે.

[સારસંગ્રહ.

આનન્દમયમાં વિકારાર્થક ‘મય’ પ્રત્યય છે, માટે આનન્દમય આત્મા તે પર આત્મા નહિ એમ નહિ, કેમકે અન્ને પ્રાચુર્યાર્થક ‘મય’ પ્રત્યય છે. ‘મય’ પ્રત્યયનો પ્રાચુર્ય અર્થ પાણિનિના સૂત્રથી, તથા તૈત્તિરીયતા પ્રયોગથી મિદ્ધ છે. બ્રહ્મ આનન્દપ્રચુર છે એ બ્રહ્મની નિરનિશય-આનન્દતાપ્રતિપાદક શ્રુતિ યકી મિદ્ધ છે]

તદ્દેતુર્ન્યપદેશાચ ॥ ૧. ૧. ૧૪ ॥

એના (આનન્દના) કારણરૂપે એતું (પરમાર્થમાંનું) કથન છે મારે.

પ્રાચુર્ય અર્થમાં 'મય' પ્રત્યય લાગ્યો છે એનું પીળું કારણ એ કે શ્રુતિ બ્રહ્મનું આનન્દના હેતુ તરીકે પ્રતિપાદન કરે છે "एष ह्येवानन्दयाति" અત્રે જાન્યમ 'આનન્દયાતિ' તે લોકિક પ્રયોગનું 'આનન્દયાતિ' (આનન્દ આપે છે) છે. જે અન્યને આનન્દ આપે છે તે પ્રચુરનન્દ, (આનન્દમય) એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે. જેમ લોકમાં અન્યને ધનિકત્વ અર્પે તે પોતે પ્રચુરધન, (ધનમય) કહેવાય છે તેમ. મારે પ્રાચુર્ય અર્થમાં 'મય' પ્રત્યય સંભવે છે, અને તેથી 'આનન્દમય' આત્મા તે પર આત્મા જ છે.

[સારસંગ્રહ.

'एषह्येवानन्दयाति' એ શ્રુતિ બ્રહ્મની આનન્દકારણતા પ્રતિપાદન કરે છે. અને આનન્દકારણ હોય તે આનન્દમય કહેવાય એ લોક પ્રસિદ્ધિને અનુસરીને છે. મારે 'આનન્દમય' આત્મા તે પર આત્મા (બ્રહ્મ) જ છે.]

માન્ત્રવર્ણિકમેव च गीयते ॥ ૧. ૧. ૧૩ ॥

અને માન્ત્રવર્ણિકનું જ ગાન છે (માટે આનન્દમય તે પર આત્મા જ છે.)

'આનન્દમય' આત્મા તે પર આત્મા જ એનું વિશેષ કારણ કે—'ब्रह्माविद्वान्નોति परम्' (બ્રહ્મવિત્ પરને પામે છે) એમ ઉપક્રમ કરી 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' એ મન્ત્રમાં જે પ્રકૃત બ્રહ્મનું 'સત્', 'જ્ઞાન' અને 'અનન્ત' એવા વિશેષણથી નિર્ધારણ કરેલું છે, જેમાંથી આકાશાદિકે રચાવરજગમ જૂતો ઉત્પન્ન થયાં છે, અને જે જૂતોની ઉત્પત્તિ કરી તેમાં પછીથી પ્રવેશ કરી સુદ્ધામાં સર્વાન્તરરૂપે રહેલું છે, જેના જ્ઞાન માટે 'અન્ય અન્તર આત્મા છે, અન્ય અન્તર આત્મા છે' એમ પ્રક્રમ થયો છે તે માન્ત્રવર્ણિક (મન્ત્રમાં વર્ણવેલા) બ્રહ્મનું અત્રે (બ્રહ્મણમાં) ગાન છે કે 'અન્ય અન્તર આત્મા આનન્દમય છે'. મન્ત્ર અને બ્રહ્મણની એકાદ્યતા હેતુ ચોક્કસ છે, કેમકે એ વિરોધી નથી નહિ તો પ્રકૃતનો-ત્યાગ-અને-અપ્રકૃતના-ઉપાધાનનો પ્રમગ આવે. વળી જેમ અન્યમયથી અન્ય અન્તર આત્માનું કથન છે તેમ આનન્દમયથી અન્ય અન્તર આત્માનું કથન નથી. 'ને આ બાર્ગેવી વારણી વિદ્યા' તું અત્રે જ પર્યવસાન છે. મારે 'આનન્દમય' તે પર આત્મા જ છે.

સારસંગ્રહ.

મન્ત્રનો પ્રકૃત બ્રહ્મણવાદ્ય સાથે સમન્વય કરતાં એ જ સમગ્રય છે કે આનન્દમય તે પર આત્મા જ છે. મન્ત્ર અને બ્રહ્મણનો તો અવિરોધ જ હોવો જોઈએ.

નેતરોડનુપપત્તેઃ ॥ ૧ । ૧ । ૧૬ ॥

‘આનન્દમય આત્મા’ તે અન્ય (સંસારી) નહિ, કારણ કે એ અનુપપન્ન છે.

વળી આટલા માટે આનન્દમય તે પર આત્મા જ છે, ઇતર નહિ. ઇતર એટલે મુશ્વરથી અન્ય સંસારી આત્મા, જીવ જીવું આનન્દમય સમ્બંધી અભિધાન નથી. કેમ? (તો ઉત્તર કે) અનુપપત્તિ છે માટે. આનન્દમયનું પ્રકરણ કરી “સૌ ડકામયત વહુ સ્પર્ષ મજાવેયેતિ । સ તપોડતપ્યત । સ તપસ્તપ્ત્વા । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच” (=એણે ઇન્દ્ર કરી કે હું બહુ યાત્રું, ઉત્પન્ન યાત્રું. એણે તપ કર્યું, તપ કરીને આ સર્વને સર્જ્યું, આ જે કાંઈ છે તે સર્વને.) આ પ્રમાણે શ્રુતિ છે ત્યાં શરીરાદિની સૃષ્ટિ થતા પહેલાં અભિધાન (તપઃસમ્બંધીય યાન), સુખમાન નિકારોનો સ્વપ્નાદિ અભેદ અને સર્વવિકારની સૃષ્ટિ-આ પર આત્માથી અન્ય (જાત્મા) માં સંબંધતાં નથી.

સારસંગ્રહ.

‘આનન્દમય’ તે જાત્મા નહિ, કારણ કે ‘આનન્દમયનું’ પ્રકરણ કરીને એના સમ્બંધનું શ્રવણ છે. “इदं सर्वमसृजत.”

ભેદવ્યપદેશાચ ॥ ૧ । ૧ । ૧૭ ॥

વળી ‘આનન્દમય’ તે સંસારી આત્મા નહિ, એનું કારણ કે ‘આનન્દમય’ નો અધિકાર (પ્રકરણ) છે ત્યાં “रसो वै सः रसोवायं लब्धवानन्दीभवति” (તે રસ છે. રસને પ્રાપ્ત કરીને આ આનન્દી થાય છે) એ પ્રમાણે જીવ અને ‘આનન્દમય’ નો બેદેકરીને વ્યપદેશ (કથન) છે. પ્રાપ્ત કરનાર અને પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ એક ન હોઈ શકે. અને પૂછ્યો કે જો પ્રાપ્ત કરનાર અને પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ એક ન હોઈ શકે તો “આત્મા અન્વેષ્યઃ” (આત્માનું અન્વેષણ કરવું જોઈએ), “આત્મલાભાનપરં વિદ્યતે” (આત્મલાભથી કાંઈ પણ પર નથી) એ શ્રુતિ-સ્મૃતિનું કેમ? (ઉત્તર) ખરી વાત. તથાપિ, આત્માનો આત્મભાવ ત્યજ્યા વિના જ દેહાદિ આનામપદ્યમાં તત્ત્વના અગ્રાનથી ઉત્પન્ન થએલો આત્મત્વ-નિશ્ચય લૌકિક જ્ઞાનમાં આવે છે. તેથી દેહાદિભૂત આત્મનો આત્મા, જે અન્વિષ્ટ નથી તેનું અન્વેષણ, જે પ્રાપ્ત નથી તેનું પ્રાપ્ત, જે શ્રુત નથી તેનું શ્રવણ, જે મન નથી તેનું મનન, જે વિજ્ઞાત નથી તેનું વિજ્ઞાન કરવું જોઈએ. એ રીતનું ભેદકથન થઈ શકે છે. પરમાર્થમાં તો, “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” છતાં વાક્યમાં કહ્યું છે તેમ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરથી અન્ય દ્રશ્ય શ્રોતા (વજેર) નો નિષેધ છે જ. વળી પરમેશ્વર અવિદ્યારૂપ ત સચરીર કર્તા બોલના જે ‘વિજ્ઞાનાત્મા’ કહેવાય છે તેથી ભિન્ન છે જેમ (વસ્તુતઃ અભિન્ન) પરમાર્થભૂત માયાવી સ્વપ્ને આકાશમાં ચઢતા લક્ષ્મણનાર સુકત માયાવીથી ભિન્ન છે તેમ-

સુદર્શન.

તન્ત્રી

પ્રેસિડેન્ટ. આનંદશંકર

પાપુભાઈ મુવ. એમ. એ.

એલ એલ પી.

(આવ પ્રથા— એક અભેદમાર્ગપ્રત્યક્ષી, અલનિષ્ઠ મણિલાલ નમ્બાંધ.)

(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિષયો અને તત્ત્વજ્ઞાની વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્.

[પુસ્તક ૧૪. અંક ૪.]

(આસિક)

[જનનેવારી. ૧૯૯૮.]

ડોલરની કળીને

(મહેશુ)

શિખરિણી.

અહો! ન્હાની પાંખે મધુપાન આને લાગવા

પરેતું એ માત્રી મધુર સુરને મૂલિત થત !

નશામાં જાગીને તુજ તરફ કેવા ઉડે રહે !

શકે ના આલિંગી મગલો નર દૂરે થઈ જતા.

ભમે શું શું, તુજ મુખ નિહાળે રિમત બધું

અહો! કેતું પાતે! સુરભર કેતું મદકતું !

ધસારે જોગીને લટુ કરો દુષ્ટને નયવતું !

દેશે સંધ્યા સામે ! અખિલ લહરીથી ઝુકી રથું

અરે! માળાની છે દુર્ગ તરફ દષ્ટિ પણ નકી,

પરોત્તી દેશે એ સુરીઃ લઘુ તને ડોરની મહોન

છતાં એ તાર તો મધુર મુખડું તું હસવશે !

નકી તું જાણે છે સુરમ તુજ આ સાર્યક થશે !

વસંતતિલકા.

તું ક્યારની જરફના જલથી સિંચાશે

આ મહેકની મધુરતા જામણી કરીને;

લેણી મહો લટકશે તુજ પાંખોં એ

હા! પારદર્શક સુ. સુંદરી કંઈ પાશે.

રોમંચમાં અગર તુ મકરેંદ છાંટી

કહ્યું રહીશ પ્રતિજ્ઞિત ગાલેમાં થે;

નિદ્રસ્થ મહેકથી કરી ખેંચ, પ્રિયસૌને

ત્યાં આસથી ગિયુતણા કરમાઇ જશે.

શિખરિણી.

અહીં તો કે લાંબું ઘુમ અવિત છે જે રહ્યું રહે,

અરે કિતું તારી સુરમ અનિલોમાં ઉડી જશે;

કને માણી આવે ત્યમ ત્યમ અહો તું હસી રહે

તને વહાણું ના નાં અવિત પંખુ પ્રીતિ નકી દેશ;

તને લાગે મીઠું જરૂર મરીને સાર્યક થવું;

નકી તારું હૈયું રસ અનુભવી શોધીજ રહ્યું;

તને મૃત્યુ એ છે મધુર કંઈ સત્કાર મળતાં,

તને બાવે મૃત્યુ પ્રિયતમ, પ્રિયાની રમતમાં !

પ્રભુ આવી હોશો જરૂર ઘુમ પૂરીજ કરશે,

વૃથા કાંઈ કોની નવ પ્રેરણ મેં અજ કદિ અને;

અરે પ્યારી ઘુને મમ પ્રિયતમાને દેશ હું,

નહીં સુધી તારે સુરમ મધુરીને લઇશ હું.

કલાપી.

રસમીમાંસા.

(અનુમધાન પાને પટ યા)

ગુરુ તારે આપણે હોમરને એક પ્રશ્ન પૂછવો લેઈએ; અને તે ઔપધ કે કોષપણ વિદ્ય જે સંજ ધી એના કાબોમાં માત્ર પ્રસંગોપાત્તજ હૃદયેએ છે એ વિષે નહિ, તેમજ વળ એણે એરકલેપિઅસની માફક કોષપણ રેળીને નીરંગ કંઈ છે કે નહિ, અથવા તે હકત વિષયમાં પોતાની પાછળ અનુયાયિરષ કોષ સંપ્રદાય મૂક્યો છે કે નહિ—એ વિષે પણ નહિ. આપણે તો એને કેળવણી, યુદ્ધકલા, રાજનીતિ વગેરે જે એના કાબોન મુખ્ય અને હમદમાં હમદા વિષયો છે એ સંજ ધી પૂછવાનું છે, અને તેમ પૂછવાને તો આપણે હક છે. “ભાઈ હોમર, સદ્ગુણ અંબધા તમે જે કહોછો તેમાં જે તમે સત્યથી બીજી જાનિકા ઉપર હો અને ત્રીજીએ નહિ, એટલે પ્રતિજ્ઞા બનાવનાં અનુકર્તા નહિ પણ મિત્રવિશેષના જ કર્તા હો, તથા ક્યા ઉપક્રમે ગુરુપને તેના વ્યવિ અને સર્માટિ જીવનમાં સાંચા અથવા મહારાં બનાવે છે તેનો વિવેક કરવા આપ સમર્થ હો તો અમને એટલું કહો કે કહ્યું રાજ્ય કંઈપણ તમારી મદદ વડે મારી રીને ચાલ્યું? લેસિડિમનની સુબવંસ્થા લાઇકેમને લીધે છે, અને બીજાં ઘણાં નગ રમજોને પાણુએના જેવાથી જ લાભ થયો છે; પણ એમના સારા કાયદા તમે બાંધ્ય

છે, અથવા તો એમનું કાંઈ પણ તમે સુધાર્યું છે એમ કોણ કહે છે? ઇલાકિ અને સિસિન્નિ એરાનુસનું અભિમાન કરે છે, અને સોમન આપણામાં પ્રખ્યાત થયો છે; પણ ક્યા નગરને તમારે વિશે અભિમાન કરવા જેવું છે? હોય તો એ બતાવે.

શિ૦ મને તથી લાગતું, હોય. હોમરના અનુયાયિએ પોતે પણ; હોમરે કાવ્યનાં બાંધ્યા છે એવો મિથ્યા દાવો નથી કરતા.

શુ૦ વાર; પણ એ હયાત હતો ત્યારે એનાથી અથવા તો એની સગાઈથી અમુક સુદ વિજયી નીવડ્યું એમ ઇતિહાસમાં જણવામાં છે?

શિ૦ ના, નથી.

શુ૦ વળી જો હોમરે કાંઈ જાહેર દેશસેવાં બતાવી નથી, તો કરે કે એણે કાઠના ખાનગી માગોપદેશક કે શિક્ષક તરીકે પણ કાંઈ કર્યું છે? અથવા તો પાછયેગોરાસની માફક કાંઈ પણ જીવનપદ્ધતિ પ્રચલિત કરી છે.

શિ૦ ના જ.

શુ૦ વળી, શિષ્ય, તું એમ ધારે છે કે જો હોમર ખરેખર મનુષ્ય જાતિને કેળવવા અને સુધારવા શક્તિમાન હોત, -જો એ માત્ર અનુક્રાંતો જ નહીં, પણ વારુવિકવાનથી સંપન્ન હોત, તો એને અનેક અનુયાયિઓની ખોર રહેત કે એમના માન અને પ્રેમને એ પાત્ર ન થાત? ટ્રોયગોરાસ જેવાઓએ એમના તત્સમયના જન્મુઓને માત્ર એટલું જ કહેવું રહે છે કે, બાકાઓ, જ્યાંસુધી તમે અમને તમારા વિદ્યાસંપાદનના અધિકારતા નહિ નીમો ત્યાંસુધી તમે તમારું શું કે શબ્દ કદા પણ અસાંધી શકવાનો નથી; અને આ યુક્તિ એમના ઉપર જનમંડળની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવામાં એવી તો સબળ નીવડે છે કે એમના સહચર્યા એમને; માથે લાકડે કરે છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે, અને તારી કલ્પનામાં પણ આવી શકે છે કે હોમર અને હિસિયડ જો મનુષ્ય જાતિને સદ્ગુણી બનાવી શકવાને સમર્થ હોત તો એમને એમના સમયના જોના વધા આજબરી અને અસંખ્ય કવિતાના ઉદ્દગારોએ થઈ પડી રહેવા દેત. શું એ એમને હવર્ણવત અમૂલ્ય માની પોતાની સાથે ન શખત? અને એમ રહેવા જો તે ત કહેત તો એમના શિષ્યો તેટલી પ્રિયા સંપાદન કરતાં સુધી એમની પાછળ પાછળ ન બંધત?

શિ૦ હા, એ તો સત્ય છે.

શુ૦ ત્યારે આ ઉપરથી એમ અનુમાન નથી થતું કે આ 'હોમર' આદિ કવિવ્યક્તિઓ માત્ર અનુક્રાંતો જ છે; તેઓ સદ્ગુણ વગેરેની પ્રતિકૃતિઓનું જ અનુકરણ કરે છે, પણ સત્યથી તો દૂર જ છે? કવિ, ચિત્રકારની માફક, જેને કે વીણા બનાવનારના ધંધા વિશે કેવળ અચાન છે છતાં વીણા બનાવનારનું ચિત્ર બનાવશે, અને એ ચિત્ર જો પુરુષો એ વિષયમાં એના જેટલા જ અનભિમુ છે અને જેમને માત્ર આકૃતિ અને રંગમો જ વિચાર છે તેમને માટે તો સાંઈ જ છે.

શિ૦ એમ જ.

શુ. અને એ જ રીતે કેવિ પણ પદ વાંચી વડે અનેક કલાઓને આપેખે છે. જો કે પોતે તો એ કલાઓ સંબંધી માત્ર અનુકરણ કરવા એટલું જ જાન ધરાવે છે. અને ખીજા મનુષ્યો જે એના એટલાજ અજાન હોય છે અને માત્ર એના શબ્દો ઉપર જ વિચાર આપે છે, તે એમ માની ખેસે છે કે 'યુદ્ધકળા, આયુર્વિદ્યા, ક્ષિત્રી'ના વિષય સંબંધી હંદપ્રાસાદિકમાં એ બોલે તે હંતમંજ બોલે છે. 'સંમીત' અને હંદ પ્રાસાદિકમાં એવું 'મધુર' આકર્ષણ રહે છે. અને મને લાગે છે તે વારંવાર એવું હશે કે કવિઓનાં વર્ણનો, એમાંથી સંમીતના સુન્દર રંગો કાઢી લઈ સાદા ગદ્ય રૂપે ગ્રંથકામાં આવે છે ત્યારે તે કેવાં નિર્માલ્ય લાગે છે. !

શિ. ખરું :

શુ. જેમ 'કટકીક' આત્મિકો વસ્તુતઃ સુન્દર ન હોતાં માત્ર વિકાસદશામાં હોંઘ સૌન્દર્યના આભાસ ધારણ કરે છે તેમજ કવિતાનું પણ છે. (ગદ્યરૂપે કરી એતાં) એના યોગવનનો (આતિજનક) પદાર ઉડી જાય છે. નહીં ?

શિ. એમ જ :

શુ. વેળાં બીજી :—પ્રતિકૃતિના કૌતુકે—અર્થાત્ અનુકરણને, 'વાસ્તવિક' સત્યનું કાંઈ જ જાન નથી. એતો માત્ર આભાસ જ બન્યો છે. કેમ, એટલું છે કે :

શિ. ના :

શુ. ત્યારે હવે અધુરા સુશાસાયી સતોષન પામ્યાં એ વસ્તુને સ્પષ્ટ સમજ લઈએ.

શિ. ચલાવો.

શુ. ચિત્રકાર એક વીણા કે એક તાલવારનું ચિત્ર આલેષે છે.

શિ. હા.

શુ. અને એ જનાં છે સુમાર લુહાર ?

શિ. હા.

શુ. પણ ચિત્રકારને વીણા કે તાલવારના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જાન નથી. એના આલેખનાર ચિત્રકારને નથી એટલું જ નહીં, પણ એના જનાવનાર સુમાર લુહારને પણ અચી. વીણા એટલે શું એનું ખરું જાન એના વગાડનારને, અને તાલવાર એટલે શું એનું ખરું જાન એનો ઉપયોગ કરી બન્યનાર વીરને જ છે.

શિ. અરેઅર.

શુ. અને એજ પ્રમાણે બધી વસ્તુઓનું :

શિ. શું ?

શુ. કે પ્રત્યેક વસ્તુ સાથે તથા પ્રકારની કૃતિઓનો સંબંધ છે : (૧) બોક્ષાની (૨) કંઠાની અને (૩) અનુકરણની.

શિ. હા.

ગુરુ પ્રત્યેક જડ વા એવાન પદાર્થચટનાની, અને મનુષ્યની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિની, ઉત્પત્તિ સુંદરતા તથા વાસ્તવિકતા પ્રકૃતિએ અને મનુષ્યકર્તાએ જ, જે, જે, અર્થ એ વસ્તુઓ ધરેલી છે તે તે અર્થની સાપેક્ષ છે.

શિ૦ ખડ.

ગુરુ ત્યારે (તે તે વસ્તુને) બોક્ષો, જેને સૌ કરતાં એ વસ્તુને વિશેષ અનુભવ છે, એ જ એના ખનાવનાર (કારીગર) ને એ વસ્તુના ઉપયોગથી જણાતાં સારાં ખોરા શુભો ખતાવી શકશે. ઉદાહરણ તરીકે, વીણા વગાડનાર જ એના ખનાવનારને કહી શકશે કે કઈ વીણા જોઈએ તેવી છે; એજ એને સમજાવશે કે એણે એ કેવી ખનાવવી જોઈએ, અને પછી કારીગર તો એ સૂચનાને અનુસરશે, એટલુંજ.

શિ૦ અલખત.

ગુરુ એકને વસ્તુનું જ્ઞાન ('knowledg'—અપરોક્ષજ્ઞાન) છે, અને તેથી એ એવિયે પ્રમાણરૂપે બોલી શકે છે; બીજાને એ વિષે માત્ર શ્રદ્ધા ('opinion'—પરોક્ષજ્ઞાન) જ છે, અને અન્યની આજ્ઞાને અનુચર છે.

શિ૦ સત્ય.

ગુરુ વીણા તો એક જ છે, પણ એનાં સંશોધનસાધણાં મોટે ખનાવનાર (કર્તા) ને માત્ર યથાર્થ (જ્ઞાન નહિ પણ) શ્રદ્ધા જ પાપ્ત થશે. અને તે પણ એને બોક્ષતાની પાસેથી જ વાતચિત કરીને મેળવવી પડશે. અને બોક્ષતાને તો એનું જ્ઞાન છે.

શિ૦ ખડ.

ગુરુ પણ અનુકર્તાને આ બેમાંનું એક પણ છે? એનું ચિત્ત સુંદર અને યથાર્થ છે કે નહિ એ વિષે ઉપજોગ કરીને જેમ માને મેળવી શકાય છે તેમ એણે જ્ઞાન મેળવ્યું છે? અને આવાં જ્ઞાતાંની સાથે સંબંધમાં આવીને તથા એની પાસેથી સૂચના મેળવીને જેમ શ્રદ્ધા, એટલે પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે પણ એને છે? જી.

શિ૦ બેમાંથી એક પણ નહિ.

ગુરુ અને જેમ એના અનુકરણના સાગરનાં સાધણાં એને જ્ઞાન નથી, તેમ યથાર્થ શ્રદ્ધા પણ નથી.

"Opinion (crude conception, feeling, instinctive conviction) is just as little identical with knowledge as perception of sense. Incorrect opinion falls of itself to the ground, but even correct opinion cannot be maintained as truth proper, for it may be produced by the art of the orator without being legitimately describable as on that account true knowledge. Correct opinion, even if materially true, is formally inadequate, and stands therefore in the middle between knowledge and non-knowledge, and is participant of both."

શિ૦ નથી જાણું. તો તને જાણવું જોઈએ.

શુ૦ હારે ને, અનુકરણને એની કૃતિઓનું કંઈ અભિરૂચિ જાણું.

શિ૦ તદ્દન અચાન.

શુ૦ ત્યારે આટલે સુધી આપણે મળીએ છીએ, કે જે વસ્તુનું અનુકરણ અનુકરણ કરે છે તેનું તેને જ્ઞાન કહેવા લાયક જ્ઞાન હોવું નથી. અનુકરણ તો એક રમત કે પિનોદ માત્ર છે. અને નાટકકારો તો સર્વથી અધિકમાં અધિક અનુકરતા છે.

શિ૦ બરાબર. તો તને જાણવું જોઈએ.

શુ૦ ત્યારે કહે-કું તને પ્રતિજ્ઞા આપી પૂછું-કે અનુકરણને સત્યથી તણ પેદા કરના પદાર્થ સાથે જ સંબંધ છે એમ આપણે સિદ્ધ કર્યું કે નહિ?

શિ૦ હા-કર્યું જ.

શુ૦ અને કહા-મનુષ્યની કેમ ચકિત આગળે અનુકરણ રચ્ય થાય છે?

શિ૦ એટલે શું?

શુ૦ સમજાવું. લક્ષ્ય રાખજે-એક પદાર્થ જે પાસેથી જોતાં મોટા છે તે દૂરથી જોતાં નહોતાં લાગે છે.

શિ૦ હા.

શુ૦ અને એક લાકડી જે જળની ખૂદાર સીધી જણાય છે તે જ જળમાં વાંકી જણાય છે; અને આપણી દષ્ટિ રમતમાં પ્રતિચીત્ર દોવાને લીધે, અતઃગોળ બદિગોળ બાસે છે. અને આ રીતે દરેક પ્રકારનો ભ્રમ આપણી અંદર પ્રત્યક્ષ થાય છે. અને મનુષ્યના અનુકરણની આ એ જ અસરકારક છે કે જેનો ચિત્તારિક કલા લાભ લઈ બહુ જેવી અસર ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

શિ૦ ખરે.

શુ૦ અને આ પ્રસંગે, માંપ, સૂખ્યા, અને તોલન રૂપી માન (પ્રમાણ) પદ્ધતિ મનુષ્ય-બુદ્ધિને બ્રાતિમાંથી ઉતારે છે-અને ત્યાં જ એની ખૂબી રહેલી છે; અને પછી માત્ર બાસમાન એવા અધિકતા, અનુતા-આદિ પ્રમાણ આપણા ઉપર અસર કરી શકતા નથી, કેમકે સૂખ્યા, માંપ, અને તોલન રૂપી માન (પ્રમાણ) વડે એમનો બાધ થાય છે.

શિ૦ બરાબર.

અપૂર્ણ.

કવિતા અને સંગીત †

(મહેડું.)

આજથી આશરે પંદર સોળે વર્ષ ઉપર એક સંસ્કૃત ખંડકાવ્યના ગુજરાતી ભાષાન્વર વિશે વિવેચન થતાં તે ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલા વાદવિવાદને પ્રસંગે 'સુ'બાઇનો એક માસિક પત્રમાં એક અપૂર્વ ટીકા આવી હતી. જે જણે જૂઠાં જૂઠાં કરેલાં બાળાન્તરની સરખામણી કરતાં અમદાવાદના એક માસિકમાં જાનેની સંગીત ક્ષેત્રમાં 'તેવ તપાસવા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું કે મધુર સ્વરસંયોગથી, બને શ્લોક ગાઇ જોતાં રપટ જણાશે કે એક શ્લોક રસમય છે તો બીજો રસના તત્ત્વથી વિહીન છે. આ પ્રકારની પરીક્ષાના ઉત્તરમાં સુ'બાઇવાળા માસિકમાં કાંઈક અસંભવ ઉપહાસ સહિત લખવામાં આવ્યું હતું કે—આ કાવ્યનું કવિત્વ પ્રગટ કરવા માટે તબક્કા સારંગિની ખંપ પડ્યો જણાય છે. આ લખનારનો ઉદ્દેશ માત્ર ઉપહાસનો જ હોય તો તો જૂઠી વાંત છે. પરંતુ ઉપહાસની સાથે કાંઈક મંજીરતાનો દાક કરનારો મંત્ર પણ એ વચનમાં વિવક્ષિત જણાય છે. અને તે ઉપરથી કવિતા અને સંગીત, એ બે વચ્ચેના સૂક્ષ્મ સંબંધનું શૈશવીય અત્તાન પણ જણાય છે. અન વળી એમ પણ જણાય છે કે જેમ યુરોપ તરફ કવિતા અને સંગીત વચ્ચે લાંબા સમયથી વિચ્છેદ થયો છે તેમ આપણા આ દેશમાં પણ કવિતા અને સંગીત વચ્ચે, સ્થેવા જ પ્રકારનો નહિ પણ કાંઈક અંશે જૂઠા પ્રકારનો વિચ્છેદ થયેલો છે; સંબંધ જે કાંઈ જણાય છે તે માત્ર નામનો જ છે. કવિતા સર્વ કાંઈ વાંચે છે એમ નહિ પણ ગાય છે પણ ખરા, એ ખરું, પરંતુ એ ગાન અને કાવ્યનું રહસ્ય, એ બેની વચ્ચે જે રસમય અકોરો છે તે તો આપણા દેશમાં સ્વીકારાયેલો જણાતો નથી.

આ રસમય અકોરો શો છે, તે સંવિસ્તર ચર્ચા કરીને તપાસવાનો આજનો મહારો પ્રયાસ આરંભ્યો છે. કવિતા અને સંગીત વચ્ચે આરંભકાળથી નિકટ સંબંધ હોતા તેનાં પ્રમાણ આપણી નિત્યના પરિચયની આંખમાં અનેકવાર નજર આવે છે. 'કવિ' એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જ 'કુ' ધાતુ ઉપરથી થઈ છે, અને એ ધાતુનો અર્થ 'to sound', 'ધ્વનિ કરવો', 'અવાજ કરવો', 'અર્થાત 'ગાવું', એમ છે. અંગ્રેજીમાં 'a poet sings'; 'કવિ ગાય છે', એમ વ્યપહાર હજી પણ, કવિતા અને સંગીતનો અલ્પ-તં વિયોગ થયા છતાં પણ, ચાલુ રહેલો છે. 'I sing the Solf', એ ધ્યાય કરે 'કાકડપર પોતાના એક કાવ્યનો આરંભ કરે છે. "And swan-like singing die", એમ એક કવિએ કહ્યો હતો 'હૃદયગાર કરેલો' સુપ્રસિદ્ધ છે. કવિતા અને સંગીત વચ્ચે જીર્ણ સંબંધ યુરોપનાં સાહિત્યમાંથી લુપ્ત થવાં માટે એક ઉત્તમ અંગ્રેજ સાહિત્યવિવેચક Dr. Shairp નીચે પ્રમાણે એક પ્રદર્શિત કરે છે:—

લખનાર ડૉ. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.

* આ વિષય ઉપર તા. ૧૪ મી એપ્રિલ સ. ૧૮૯૮ એ જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું તે કેટલાક સુધારાં વધારા સાથે આ સ્થળે દાખલ કર્યું છે. આ ભાષણમાં જે જે સ્થળે ગીત ગાઇ જતાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. તે સ્થળે રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથે ગાઈ જતાવ્યાં હતાં.

† "Poetic Interpretation of Nature", P. 20.

"And for poetry to be as it does, dead in our printed books, to be read merely by the eye, or, if uttered aloud, to be read as one would a newspaper, is as unnatural, as emptying to it of its meaning, as it is for the lively wild-flower, to be scented and colourless within the leaves of a herb-urn. Not of all lyrical poetry, only, though of it pre-eminently, but, of all high poetry, may it be said that it is only then fitly uttered, when it is, chanted, not read, and so it is with a chant that most poets have recited their own poetry. As Wordsworth tells us, 'though the accompaniment of a musical instrument be dispensed with, the true poet does not therefore abandon his privilege distinct from that of the mere prosaeman.'"

'He murmurs near the running brook,
'A music sweeter than their own.'

"It is a sad divorce that has long been made between poetry and song. We shall never know the full power of poetry till she has wandered back to her original home, and found there her long-severed sister, Music. Only then, if they could find each other again, and come forth to the world in blended might, should we know the full compass of that marvellous creation which we call poetry."

અંગ્રેજ સાહિત્યમાં કવિતા તે બહુ જોવા મળતી નથી, જે કાવ્ય-songs-નો વિષય જ બિન્ન હોય છે. માટે જ Dr. Shamp ઉપર પ્રમાણે એક દરેક આ પ્રકારનો વિચાર આપણા દેશના સાહિત્યમાં કવિતા અને સંગીત વચ્ચે નથી એ વાત ખરી છે, એથી ઉલટું કવિતા અને સંગીતનો પ્રાચીનપ્રાચીન સાલો આપેલો નિત્ય મનમાં એટલો ગાઢ થઈ ગયો છે કે હેતુ પરિણામ છેક ખીજે છેડે મળે છે. અર્થાત્ કવિતા ને નિત્ય જેવો હોય જ એ સિદ્ધિતું, ત્રિપરીત રૂપાંતર થઈ જઈ છે, જે તે-સર્વ કાલ જ એમ અસહ્ય સિદ્ધાન્ત થઈ ગયો જણાય છે, સંગીતે કવિતાને ગળી જઈને અપ્રધાન અથવા હુમ કરી દીધું છે. આ જમ અર્વાચીન સાહિત્યમાં દૈન્ય જવાના શોચનીય પરિણામમાં મુખ્ય એ છે કે કવિતા શુ તેજ સામાન્ય રીતે અપ્રધાન રહે છે, એટલું જ નહિ પણ કવિતાનો મનમાં પણ ન હોય, તેની પચરચના, પદ જેવો હોવાને લીધે કાવ્ય તરીકે ખરેખર અને વખણાય છે આ સિદ્ધિતો એક રમુજી ભાવિ અનુભવ અને યાદ આવે છે. જે વખતે હું અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં હતો ત્યારે હમારા વર્ગને મુરહુમ કવિ દક્ષપતરામ પદચરનાનો અભ્યાસ કરાવતા હતા કોઈ સામાન્ય વિષય આપી એકદ દોહરો કે ચોપાઈ કે હેતુ પદ બનાવી લાવવાનું આપતા હતા. એક વખતે આધારણ ચીની માગીના ખડિયા વિશે "કવિતા" કરી લાવવાનું કહ્યું હતું તે પ્રમાણે એ દોહરા મનથી એક અનુપમ કવિતાનો દોહરો આપ્યો હતો--

"ચીન દેશમાં નીચળે ખડિયા કામ પ્રમાણ,

માગી કરો થાય છે, આવે હિન્દુસ્તાન"

વર્ગના બીજા ઘોડાઓની રચના કરવાં પણ આ રચના હું ચઢિમાંથી માનતો હતો એટલું જ નહિં, પણ “ સુદેવન્ત સાવનિંગા ” ની વાર્તાના દોહડાં રાગગ તાલ્થીને ગાવાની એક પદ્ધતિ મહેં સાંભળી હતી (જેમાં દોહડાનું છેલ્લું ચરણ ગાયા પછી, “ભલાજીરે” એ શબ્દ સુર ખેંચી ગાઇને પછી હેવું એ ચેલું ચરણ ફરી ગવાતું હતું) તે પ્રમાણે ગાઇ ગાઇને જે વખત આ આત્મકૃતિ ઉપર હું પ્રયુક્ત થતો હતો તે વખત હું એમ માનતો હતો કે જગતના મહા કવિઓની કૃતિઓ સાથે આ રચના ટકર ઝીલી સકે. તાત્પર્ય કહેવાતું, એ છે કે-કવિત્વને નામે ચૂન્ય હોય તો પણ પદ થયું એટલે જેય અને તેમણે કવિતા, એ મત કવિ અને સંગીતના નિષ્ઠ સંબંધના ઊંઘા પરિણામ રૂપે પ્રચરિત થઇ ગયો છે.

હાવા જ કારણને લીધે જેય ના હોય ને કાવ્યમાં કવિત્વ હોય જ નહિં હેવો બ્રમ પણ કાંઈક થઇ ગયેલો છે. આ બ્રમને લીધે જ અંગ્રેજ સાહિત્યમાં તો કવિતા છે જ નહિં હેવો વિષ્ટ અન્યાયવાલો અભિપ્રાય મહારા આદ્યક્ષમાં મહારો પોતાનો હતો, એટલું જ નહિં પણ તે સમયે પુખ્ત હિમ્મરના કેટલાક પુરુષોમાં પણ જોવામાં આવતો.* કવિતા અને સંગીત એ બેની વચ્ચે અવ્યભિચારી સંબંધ આપણામાં ચાલતો આવ્યાને લીધે આ પ્રકારની રિયતિ થઇ છે. તેથી જેમ અંગ્રેજ સાહિત્યમાં કવિતા અને સંગીતને એક પ્રકારનો વિશ્લેષ થયો છે તેમ આપણા સાહિત્યમાં બીજા છેડે જઈ બીજા પ્રકારનો વિશ્લેષ થયો છે. હમણાં જ ઉપર કહ્યું તેમ કવિત્વ વિનાની રચનામાં પણ ગેયતાના અસ્તિત્વને લીધે કવિત્વનું અસ્તિત્વ પણ તત્સિદ્ધ માની લેવામાં આવ્યું છે. અને તેથી ફરીને કવિતા અને સંગીત એ બંને એક બીજાનો હાથ પકડીને ચાલતાં ચાલતાં, પ્રથમ કવિતા સંગીતની પછવાડી ધસકાતી ચાલવા લાગી અને અન્ને કવિતાનો હાથ છોડી દઇ હેને પાછળ દૂર દૂર રજગતી મૂકી સંગીત એકલું જ આગળ રહી ગયું. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં કવિતાએ સંગીતને પાછળ મૂકી દીધું તો આપણા સાહિત્યમાં સંગીતે કવિતાને પાછળ મૂકી દીધી. આપણા દેશમાં તો વળી અતિરામ આગળ જ ગતિ-વિચિત્ર ગતિ-થઇ ગઇ છે. જેમ અંગ્રેજમાં કવિતામાં પણ ગદ્યને હચિત અંગેય વાંચન દાખલ થઇ ગયું છે, તેમ આપણામાં પણ બીજા છેડે જઈ ગદ્યમાં પણ —અરે! આંક બણવાની રીતિમાં પણ—ગાન ઝીકાવી દીધું છે. શિરસ્તેદાર જવાની વાંચ્યો તે પણ ગાઇને. વાણીઓ દાગળ વાંચ્યો તે પણ ગાઇને. કાઠીઓ શાકના બાવ પોકારશે તે પણ ગાઇને. ફારસી આજુ-દજુ પણ કિતાબ ગદ્યની પણ વાંચ્યો તે જૂલતા જૂલતા ગાઇને જ. મ્હોટા વડાઓ ગદ્યમાપણ કરે છે ત્હારે એક રીતનો મધુર સ્વર વાપરે છે તેથી અસર સારી થાય છે, તેમ જ ગદ્ય વાંચવામાં પણ જો ગદ્યમાં રસમય તત્ત્વ હોય તો કાંઈક મધુર સ્વરથી વાંચ્યાથી અસર સારી થાય છે, એ વાત જૂદી જ છે. એ તો પાણું કવિત્વમૂળ બાવ અને મધુર સ્વરસંયોગ

* આ પ્રકારનો બ્રમ થવાનું ફળ કવિતા અને સંગીત વચ્ચેનો સંબંધ અન્યથા અને વ્યતિરેક બંને સ્વરૂપમાં અવ્યભિચારી માનાં લેવાને લીધે થાય છે. “જ્યાં જ્યાં કાવ્યતા ત્યાં ત્યાં ગેયતા” એ, ઉપરથી “જ્યાં જ્યાં ગેયતા નહિં ત્યાં ત્યાં કાવ્યતા નહિ” એમ સર્વદા સત્ય નથી. તેમ જ “જ્યાં જ્યાં ગેયતા ત્યાં ત્યાં કાવ્યતા,” એમ ગેયતા અને કાવ્યતા એ બેને સમાનરિપય માની લેવાને લીધે ઉપરના પારેઆશમાં અંતરેયો બ્રમ થાય છે.

(સંગીત) એ એ તત્ત્વનો નિકટ સંબંધ જતાવનારા બીજાની જ વાત આવી. પણ માટે ગદ્ય વાંચતે રાગગા કાદરા તે તો હાર્યજનક જ બનશે.

કવિતા અને સંગીત એ બેની વચ્ચેના મંબંધ તથા એ બેના વિષયવિભાગનું ખરું સ્વરૂપ જૂલી જવાનો પરિણામમાં વળી એક બીજા પ્રકારની હાર્યજનકતા નજરે પડે છે. “એ તો કવિ છે કની? હેને તો ગતાં આવડે જ,” આમ માનનાર તથા બોલનાર કેટલાક જોરામાં આવ્યા છે. પદના વૃત્ત તથા હંદ ગાઇ સકાય, માટે તે વૃત્ત અને હંદ તે જ સંગીતના વિષયમાં આવી ગયાં હોય નહિ, એમ માની શકાય “શિખરિણી હંદ ગાઓ”,—અરે! એથી પણ આગળ વધી “શિખરિણી રાગ ગાઓ”—એમ બોલનારા ઘણા જણ વારંવાર જણવામાં આવ્યા છે. અલબત્ત, કવિતા તે એવું હોવી જોઈએ એ ખરું છે, અને કાવ્ય માત્ર વર્તમાનપત્ર વાંચતા હોઈએ તેમ વાંચી જઈએ તો કવિત્વની ખૂબી પ્રગટ ના થાય, એમ કોપર આપેલા Dr. Shairp ના જોવામાં સૂચવ્યું છે તે સમૂર્ણ રીતે સત્ય છે. અને આ રીતે જોતાં “શ્રવ્ય કાવ્ય” અથવા ‘કાવ્ય વાચન’ એ અન્તરિંશયિ વગેરે છે તો પણ એ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે સંગીત અને કવિતા એ બેના વિષય પણ એક જ છે. કવિતા સંગીત વિના નિરતેજ છે એટલું જ નહિ પણ એ બેના મંબંધ કારક સમગ્રાય સંબંધ જોવા છે, વાણી અને અર્થ વચ્ચેના સંબંધ જોવા છે, કુમુદ અને સુગન્ધના સંબંધ જોવા છે, રેહ અને આત્માના સંબંધ પ્રમાણે છે. આ સત્ય છે. પરંતુ સર્વ સત્યની પેઠે એ એકદેશિ સત્ય છે. સૂક્ષ્મ અને નિકટ સંબંધ હોવા છતાં એ બેના સ્વરૂપ તથા વિષયમાં મહત્ત્વનો ભેદ છે. તે જો આપણે પ્રથમ સારી રીતે તપાસીને મનમાં દૃઢ રાખી સજીશું તો ઉપર જતાવેલા બેમ ઉધાડા જણાઈ આવશે, તેમજ કવિતા અને સંગીતનો ખરો સંબંધ સમજી મકારો.

ઉપર જતાવેલા જૂઠા જૂઠા પ્રકારના બંધને લીધે એમ બનશે કે “કવિતા અને સંગીત” એ વિશે વળી બાંધવું જ કે? એ બે વચ્ચે સંબંધ હોવો કેટલો? આ પ્રકારનો વાંધો લેનારાના મુખ્ય બે વિભાગ થઈ સકશે:—(૧). કવિતા અને સંગીતનો સંબંધ ન સ્વીકારનારા, અને (૨). એ સંબંધ સ્વીકારનારા પરંતુ હેનું ખરું સ્વરૂપ ન જાણનારા. ઉપરની ચર્ચાથી જણાશે કે પ્રથમ વર્ગમાં પાશ્ચાત્ય કવિતાની સ્થિતિના પરિણામમાં એ મત ધારણ કરનારા, તથા આ ચર્ચાને આરંભે નિર્દિષ્ટ કરેલા તબક્કાસારંગીવાળો ઉપદ્રાસ કરનારા, એ બંને પેઠાવર્ગનો મમાવેશ થશે બીજા વર્ગમાં પણ પાશ્ચાત્ય તેમ જ આ દેશના, એમ પેટાભેદયશે. એ પેટાભેદમાં આ દેશનાનો પેટાભેદ તે એ વર્ગ છે કે જેઓ કવિત્વના તત્ત્વ વિનાની પદરચનાને માત્ર જોવાના અસ્થિતત્વને લીધે કવિતા માને છે. અને પાશ્ચાત્ય કવિતામાં ઉત્તમ કવિત્વની સાથે એક પ્રકારનો સંગીતાંશ હોવાને લીધે કવિતા અને સંગીતનો સંબંધ સ્વીકારનારા લોકો પણ, હું આગળ સવિસ્તર ચર્ચાથી જણાવીશ તેમ, એ બેના ખરો સંબંધ શો છે તે વિશે કાંઈક અર્ધાંધકારમય દશામાં છે. એ લોકો બીજા વર્ગના પ્રથમ પેટાભેદમાં આવે છે.

આ સર્વ કહેવું તે અતિદૃઢ વ્યારોપ ના જણાય તે માટે સંગીત અને કવિતા એ બેના સ્વરૂપનું પ્રથમ અવલોકન કરવાની જરૂર છે. કવિતા તે શું, એ વિસ્તીર્ણ વિષય

ઉપર જોડી ચર્ચા કરવાની આ સ્થળે જરૂર નથી, તેમ પૂરો પ્રસંગ પણ નથી. માત્ર આજની ચર્ચાને ઉપયોગી થાય તેટલે જ અંશે કવિતાનું લક્ષણ તપાસીશું તો બસ છે. વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્, “રસાત્મક વાક્ય તે કાવ્ય”, એમ કાવ્યનું લક્ષણ સાહિત્ય-દર્શનકાર આપે છે. રમણીયાર્થમતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ “રમણીય અર્થનો બોધ કરનાર શબ્દ તે કાવ્ય,” એમ જગન્નાથ પંડિત પોતાના રસમંગાધર નામના અન્યમાં કાવ્યનું લક્ષણ બતાવે છે. અને લક્ષણનું સ્વરૂપ તાત્પર્ય બહુ અંશે જૂદું નથી. આ લક્ષણ ઉપરથી કહિત થતી મુખ્ય બે વાતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે. એક તો એ કે કવિતાનું અવાતુશૂત તરત્વ રસ, અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના બાપ વગેરે વિશેષ હૃદય-ક્ષોભની દંશા, અને તે રસ અથવા દશાની રમણીયતામાં છે. અને બીજું, એ રમણીય તરત્વનું મૂર્તરૂપ અમુક પ્રકારની શબ્દ રચનામાં આવે છે. આ શબ્દરચના એટલે રૂપ, sound, નહિ, પરંતુ મનના વિચારનું પ્રદર્શન કરનાર અર્થવત્ શબ્દ. મતલબ કે કવિતાનાં ઉપાદાન (૧). રસ, અને (૨). શબ્દ, રસ તે અમૂર્ત અંશ અને શબ્દ તે મૂર્ત અંશ, એ બે છે. આ બે વાતો બરોબર યાદ ન રાખવાને લીધે કવિતા અને સંગીત અને તે બે વચ્ચેના સંબંધ વિશે અનેકવાર ભ્રમ થાય છે, તેમાંના કેટલાક આગળ ઉપર કહી બતાવવા ની આશા રાખું છું.

(અપૂર્ણ)

અવલોકન.

એમર્સનના નિબંધોનું ભાષાન્તર—“સુંદર અને વિદ્યાનંદ” તથા “અંદા અથવા દુઃખદ વાદળ” અને વચ્ચે રૂપેરી દોરો” એ નવલકથાઓના કર્તા તરીકે તથા “કાલીઆવાડી” ના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ એવા એક પરિચિત અંકકારને હાથે આ ભાષાન્તર થયું છે. વિષયની પસંદગી માટે તેમજ ભાષાન્તરમાં પડેલા શ્રમ માટે એમને બહુ ધન્યવાદ થઈ છે. આમ ઉભય ગુણ માટે પ્રકૃત અંકની સામાન્યરૂપે કૃતિ કથા છતાં, વિષય પસંદગીને અમે પ્રથમ પદ આપીએ છીએ; અને તે સંકારણ છે એમ સદજ વિચારતાં જણાશે.

૧. ચાલતી સદીમાં, જેવામાં યુરોપ અમેરિકામાં ‘સાઈન્સ’ની વૃદ્ધિનો દુરુપયોગ થઈ જઈવાદનું અત્યંત પ્રાબલ્ય થઈ પડ્યું હતું તેવામાં, ચૈતન્યવાદ તરફ જગતને દોરનાર નાથ મહાન્ ગણકેષકો દર્શન દે છે. (૧) કાર્લોષ્ક, (૨) રસ્કિન્ અને (૩) એમર્સન. આ ત્રણમાંથી એમર્સનના વિચાર અત્યંત વેદાન્ત વિચારને એટલા બધા મળતા છે કે હાલમાં બહુધા રા. રા. મણિવાલના પ્રયત્નને પરિણામે ગુજરાતી જનમંડળને વેદાન્ત તરફ જે ઉત્કંઠ અભિરુચિ થઈ છે તેનો જ એક વિકાસ “એમર્સનના નિબંધોનું ભાષાન્તર” છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. પરમાત્મામાં સકલ જગદિદાત્મક નિશ્ચનો અભેદ છે, અને આત્મા એ પરમાત્માનો ચૈતન્ય પ્રવાહ સ્વીકારવા તત્પર રહેવું એટલે પરમાત્મા રૂપ-રૂપતાથી આત્મામાં પ્રકાશી રહેશે અને સમસ્ત આત્માને તેમજ જગ જગતને રૂપ-રૂપથી રંગી દેશે—

* “એમર્સનના નિબંધોનું ભાષાન્તર” બા. કર્તા. કાલીઆવાડી. પિ. તપ્પિંગ સ્ટાર પ્રેસ. રાજકોટ. કિંમત ૨-૮-૦

એ એમર્સનના સર્વ સિદ્ધાન્તોનું ધર્મવિચારણી ગદ્યબિન્દુ છે, અને એ જોતાં સ્પષ્ટ જ છે કે એમર્સનને એક પાશ્વત્ય વેદાન્તી માનવામાં અવધાર્યતા નથી. સિદ્ધાન્તમાં એમર્સન પણ ભાગે વેદાન્તી છે તેમ છતાં, વેદાન્ત ઉપર ઉપેક્ષાદૃષ્ટિથી જોનાર મનુષ્યને પણ આકર્ષી શકે એવી એનામાં વિશ્વદ્રશ્યતા છે. એનો આત્મા નિરંતર ઉચ્ચ ચૈતન્યપ્રદેશમાં તે વિહરતો હોવાથી, એના સર્વ સિદ્ધાન્તોમાં, ખરામાં તેમ જ ખોટામાં, એક એવો તો અલંકાર બળ્યા આવી છે કે વાચક એને સ્વાભાવિકરીતે આશ્ચર્ય અને માન-પૂર્વક સાંભળે છે. વળી એની ભાષા એટલી સચેત તથા સત્ત્વવાળી છે કે એના સર્વ દરનિ એની અંતરમાં અંતરની ચૈતન્યમુદામાંથી જ નીકળે છે એમ વાંચનારને સહજ નિશ્ચય થઈ જાય છે. પણ એમર્સનના અભ્યાસીએ આ મહાન લેખમાંથી જે મુખ્ય ઉપદેશ લેવાનો છે તે એના પ્રકીર્ણ સિદ્ધાન્ત કે શૈલી પરત્વે નથી. એના વિચારો ધણીવાર અપૂર્ણ જોવામાં આવે છે, અને એની ભાષા પણ રસિકનૂતી ભાષા જેવી મનોહર કે પદ્માલિસવાળી નથી. સર્વ વિષયો અમુક દૃષ્ટિથી વિચારનાં શીખવું એ જ એમર્સનના અભ્યાસનું મુખ્ય કૃણ સમગત્ય છે, અને આ દૃષ્ટિબિન્દુ તે પરમાર્ગદર્શી વેદાન્તનું દૃષ્ટિબિન્દુ છે એ જોતાં પ્રકૃત પુસ્તકથી શુદ્ધરાતના વેદાન્તસાહિત્યમાં એક ઉત્તમ અને અપૂર્વ ઉમેરો થયો છે એમ કહેવામાં આવે નથી.

૨. ભાષાન્તરકાર તરફથી આ ભાષાન્તર કરવામાં શ્રમ સારો લેવાયો છે. છતાં, કેટલાક એવા પ્રકારના દોષ રહી ગયા છે કે એ જોતાં આ ઉપક્રમ કરતા પહેલાં ભાષાન્તરકારે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ઉપર નિશ્ચય શ્રમ લેવો જોઈતો હતો એમ કહેવું પડે. અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે શુદ્ધરાતીમાં વિચારના સંક્રામને લીધે શબ્દનો પણ સંક્રામ છે, અને અમુક શબ્દ મૂકવામાં ફેરફાર કાળ ગયો હોય છે તથા નિવેક થયો હોય છે એ સર્વનો સરવાળો વાંચનારને છેવટ સુધી અવિરત જ રહે છે. વળી હજી શુદ્ધરાતમાં પ્રથમ પક્ષિના લેખકોની સખ્યા પણ એટલી યેડી છે કે ઉચ્ચ સાહિત્ય તરફ દોરનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિનો ઉપકાર માનવાની જરૂર રહે છે, અને તેટલા મોટે નિ. 'કાંડીયાવાડીનો ધત્ત ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. આ સર્વ વિચાર ધ્યાનમાં લઈ ભાષાન્તરકારને અમે આરંભમાં જ એમના શ્રમ માટે ધન્યવાદ આપ્યો છે. પણ એટલેથી વિરમતાં, અપૂર્ણ સત્ય પ્રદર્શિત થઈ જવાનો ભય રહે છે. માટે એને કેટલીક ખામીઓ પણ દર્શાવીશું, જેમાંની કેટલીક તો અક્ષન્નગ્ય જ ગણ્યા વિના ચાલે એમ નથી.

(૧) સંસ્કૃતના અભ્યાસની ન્યૂનતા દર્શાવનારાં પ્રમાણો સ્થળે સ્થળે નજરે આગશે. ઉદાહરણ:-સામ્યતા, સાદૃશ્યતા, વિરમ્યતા, અબેદતા*, દૃષ્ટાન્તિક, સિદ્ધાન્તિક ઇત્યાદિ વળી એક સ્થળે લખ્યું છે, 'કાવ્યની સંપૂર્ણતા પ્રાધાન્ય છે', જનને 'પ્રાધાન્ય' વિશેષણ હોય.

(૨) વળી જ્યાં વિષયના ગાંઠીવંને અનુરૂપ શબ્દો જોઈએ ત્યાં તે મળતા નથી. ઉદાહરણ:-'મનુષ્યની અંદર આખાનો (1)* આત્મા છે,' 'આવતા જમાનાના જોનારને એ અન્નેષ્ટું હોય એવું (1)* અનિવાર્ય અને દિવ્ય જણાશે' 'જ્યાં અસ્તિત્વ આકારમાં અને એકના વિવિધતામાં જતાં (1)* રહે છે ત્યાં દુનિયાના ભેદ આગળ આવશે ઉભારીએ છીએ. કુદરતમાં સર્વ વસ્તુનાં મૂળીઆં (1)* હોય છે.

(૩) વળી કેટલાંક પદાન્તરો તો એવાં જોવામાં આવે છે કે એને લીધે મૂળનો અર્થ તદ્દન વિનુષ્ટ કે વિપરીત જ થઈ જાય છે. ઉદાહરણ : હેલ્સા ઉદાહરણમાં ‘અનપ્યુ’ હોય એવું જણાયે છે કહેવામાંથી કાંઈક એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે જાણે ‘અપ્યુ’ ‘અનપ્યુ’ જણાય. ‘અનપ્યુ’ હોય એવું એ મૂળના* ‘Unknown’ ને સ્થાને છે. અને “will represent to the future beholders the Unknown, the Inevitable, the Divine, અટલે ‘અવિજ્ઞાત, અનિવાર્ય, અને દિવ્ય ચિત્-શક્તિનું સ્વરૂપ થઈ પડશે’ એમ તાત્પર્ય છે. ‘મનુષ્યના ઇતિહાસમાં એક લીટી લખવાને માટે કારીગરની કલમ કે પીછી કોઈ રાક્ષસી હાથથી પકડાએલી અને તેનાથી દોરાતી હોય એમ જણાય છે.’ મૂળના gigantic શબ્દને સ્થાને ‘રાક્ષસી’ શબ્દ વાપર્યો છે, જેનું અનાચિત્ય સ્પષ્ટ છે. અત્રે, gigantic એટલે ‘રાક્ષસી’ નહિ, પણ માત્ર-પ્રબલ-જ. દિવ્ય ચિત્-શક્તિને ‘રાક્ષસી’ કહેવી-એ કેવું અનુચિત ! ‘પોતાના જ આત્માનું ભાવાન્તર કરવામાં મનુષ્ય એ કુદરતનો વધારે સુંદર વિજય નહિ તો બીજું શું છે?’ self-explication એટલે ‘ભાવાન્તર’ નહિ. ‘explication’ તત્ત્વવિદ્યામાં ધણી વાર વપરાય છે અને તેમાં સ્ફુટતાનો અર્થ રહ્યો છે, જે પ્રકૃતમાં બહુ જ ઉપયોગી છે, અને ‘ભાવાન્તર’ શબ્દમાં તદ્દન અનુકૂળ રહે છે. “I shall now add, that the whole extant product of the plastic arts has heroin its highest value, as history” અત્રે ‘as history’ એટલે ‘ઇતિહાસની પેઠે’ નહિ પણ ‘ઇતિહાસરૂપે’. આ એ અર્થમાં ભેદ ધણો છે. ‘સઘળી ઉત્પત્તિનો છેવટે મૂળ શક્તિ સાથેનો સંબંધ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ જ્ઞાની સઘળી કારીગરીનાં સામાન્ય લક્ષણોને સ્પષ્ટ કરે છે’. અત્રે ‘explains’ નો અર્થ ‘સ્પષ્ટ કરે છે’ માં આવતો નથી. ‘explain’ નો અસ્તિત્વનો ખુલાસો કરવો, કારણપ્રદર્શનપૂર્વક ખુલાસો કરવો, કારણજૂત થઈ ખુલાસો કરવો એમ અર્થ છે. “In these communications, the power to see is not separated from the will to do, but the insight proceeds from obedience.” એ વાક્યમાં ‘insight’ નો અર્થ ‘પ્રેરણા’ એમ કહ્યો છે. પણ વસ્તુતઃ ‘પ્રેરણા’ ક્રિયા સંવિત્તાનવાચક શબ્દ નથી, જે અત્રે વિવિક્ષિત છે--પણ એમાં તો પ્રયોજન કર્તૃત્વનો અર્થ રહ્યો છે, અને તે પ્રકૃતમાં અનિષ્ટ છે.

૪. કેટલાંક સાધારણ શબ્દો તથા વાક્યો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તત્ત્વજ્ઞાનના શબ્દો ભાવાન્તરકારથી સમગ્રતા હોય એમ લાગતું નથી. ઉદાહરણ-‘Self-sufficing and perfect’ નો ‘જેટલી જોઈએ તેટલી અને સંપૂર્ણ’ એમ અર્થ નથી. ‘Self-sufficing’ તત્ત્વજ્ઞાનનો શબ્દ છે, અને એનો અર્થ ‘સ્વવર્ધાસ, અનનિરપેક્ષ’ થાય છે, જે અર્થને જેટલી જોઈએ તેટલી ની સાથે કાંઈ જ એકતા નથી. ‘Subject’ અને ‘Object’ તે ‘વસ્તુ અને વિષય’ નથી. ‘વસ્તુ’ તો ‘Subject’ અને ‘Object’ ઉભયનું સંગ્રાહક પદ છે. “No man can quite exclude this element of Necessity”, “The beauti-

*“As far as the spiritual character of the period overpowers the artist and finds expression in his work, so far it will retain a certain grandeur and will represent to future beholders the Unknown, the Inevitable, the Divine.”

ful rests on the foundations of the necessary" ઇત્યાદિ રથને Necessity, નો 'અગત્યતા,' અર્થ કરવામાં બહુ જ મ્હોટી ભૂલ કરી છે. Necessity, Necessary એ તત્ત્વજ્ઞાનના શબ્દોનો અર્થ આવશ્યક, આવશ્યકતા થાય છે, અને અગત્યતા અને આવશ્યકતા વચ્ચે બહુ મ્હોટો ભેદ છે; એક પ્રયોગનવિષયક છે, બીજો માત્ર નિયતભાવીતા અર્થમાં છે. કાર્યકારણભાવનિયમગત આવશ્યકતા એ પ્રકૃત અર્થમાં necessity કહેવાય. પ્રયોગન કે ઉપયોગની આવશ્યકતા જે અગત્યતા કહેવાય છે તે અત્રે અભિપ્રેત નથી. કાર્યકારણભાવના સ્વરૂપ સંબન્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો જે મ્હોટો વિવાદ છે એમાં 'necessary' 'necessity' શબ્દના અર્થ માટે જોવું: "Art" ના નિબંધમાં "What is a man but a finer and compacter landscape than the horizon figures-Nature's eclecticism.?" એવું વાક્ય છે. એનો અર્થ ભાષાન્તરકારે આ પ્રમાણે કર્યો છે. "કુદરતના વિવેચન-કુદરતની દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવેલી-આકૃતિઓ કરતાં પણ વધારે સુંદર અને ને સંક્ષિપ્ત ભૂગિચિત્ર સિવાય મનુષ્ય બીજું શું છે?" પ્રકૃતમાં "horizon figures" તે 'કુદરતની દૃષ્ટિમર્યાદામાં 'આવેલી આકૃતિઓ' નહિ. 'horizon' તે આપણી 'horizon', કુદરતની નહિ. અને 'Nature's eclecticism' તે મનુષ્ય પોતે જ, આ જે વાન સ્પષ્ટ ન થવાથી કાંઈક ભૂલો જ અને તદ્દન ભ્રાન્તિજનક અર્થ થઇ ગયો છે. "The Poet" ના નિબંધમાં, This genius is the land-scape-garden. Our poets are men of talents who sing, and not the children of music; the argument is secondary, the finish of the verses is primary. For it is not metres, but a metre-making argument that makes a poem' આ વાક્યોનું તાત્પર્ય જ ભાષાન્તરકારને સમજાયું હશે કે કેમ એ વિષે અમને શંકા રહે છે. એમર્સન કવિ સામાન્યતઃ નહિ પણ કવિવિશેષની વાત કરે છે એ ધ્યાનમાં રહ્યું જણાવું નથી. 'જે પોતે જ ગાય છે એવા બુદ્ધિમાન મનુષ્યો તે કવિઓ છે,' એમ ભાષાન્તરકાર મૂકે છે, અને મૂળમાં કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે આપણા કવિઓ માત્ર અમુક પ્રકારના બુદ્ધિમાન પુરુષો છે ખરા, પણ સંજીવના સિરુ નથી. પણ ભાષાન્તરકારે ઉદ્દેશ્ય-વિધેયભાવ (Subject અને Predicate નો સંબન્ધ) ખૂબનો અર્થ ન સમજી ઉલટાવી નાંખ્યો હોય એમ જણાય છે. નિઘ્રયપૂર્વક કહેવું કઠિન છે કારણ કે ઉદ્દેશ્યવિધેયભાવનો ક્રમ ગુજરાતીમાં ઉલટાવી શકાય છે ખરો, પરંતુ તે પ્રયોગન વિના નહિ. પણ છેવટની પંક્તિનો અર્થ તો નિઃસંદેહ ખોટો છે. વળી 'હેતુ જાણુ છે; કાવ્યની સંપૂર્ણતા પ્રાધાન્ય છે. કારણ કે પ્રાસ નહિ, પણ પ્રાસયુક્ત હેતુ એ કાવ્ય છે.' અત્રે 'argument' એટલે 'હેતુ'? મિશ્ટનનું 'Paradise Lost' ઉઘાડી જોતાં પ્રત્યેક સર્જને આરંભે 'argument' મૂકેલી છે તે ઉપર નજર નાંખતાં 'argument' નો શો અર્થ છે એ સમજશે. અથવા તો એકાદ ડિક્શનેરીમાં જોવું, તો જણાશે કે અત્રે argument એટલે તો 'subject matter' (Webster), 'હેતુ' નહિ. 'કાવ્યની સંપૂર્ણતા પ્રાધાન્ય (!) છે' એ વિષે તો ઉપર સ્પષ્ટ જ છે.

કહેવું તે મિદાનનો છે એવું તેજે ઇંગ્લાન્ડ દેશના મહાન વિદ્યા શાસ્ત્રીઓની સમા સન્મુખ
 બતાવ્યું છે. એ વાત તેણે ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં એટલે ખેડમ જાવાદ્દીના મરણ પ-
 હેમાં બે મહીના ઉપર કહી હતી. વળી નિશ્ચય એમ પણ કહેવું હતું કે પહેલાં જે જે
 અનુમાનો બાંધે માન શોધ કરવામાં તે સદાય જુત થાય એટલા માટે પ્રતિપાદન કરેલાં હતાં
 તે હાલમાં બેનાં નિશ્ચયસિદ્ધ વાનો છે એમ એકસ રીતે કહી શકાય છે. મી. કુંકમની
 જે શોધે તેને એક મહાન શોધક અને મન્નાની પદવી આપવામાં આવે છે તે કાર્ય છે એ દ્વે
 બેઠાએ. તે શોધ એ છે કે પરમાણુ નિરંતર ટકી રહેતું નથી; તેની ઉત્પત્તિ થાય છે;
 તે આવ નથી; તેનો અંત આવે છે એટલે તેની ઉત્પત્તિ થવી બેઠાએ કારણ કે જેનો
 અંત નથી તેજ સર્વદા સ્થિત રહે છે એ વાત સર્વ દેશનાં તત્ત્વજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં માન્ય છે.
 વળી તે એમ પણ કહે છે કે પરમાણુ દ્વિધા છે એમ માનવું બેઠાએ અને તે સૃષ્ટિમાં
 ના કારક અને ધારક એમ બિન તત્ત્વોનું બનેલું છે તેથી તે તટસ્થ સ્થિતિમાં રહે છે.
 એ સ્થિતિને લીધે પરમાણુ સર્વદા એક સરખું રહી શકે છે અને સર્વદા ટકી રહે છે.
 તે સૃષ્ટિની હમારતની રચનામાં ઘટતું કામ સારે છે કારણ કે તેના વડે સર્વ બંધારણ થાય
 છે. પણ એટલેથી બધ નથી પરમાણુની આગળ વળી મૂળ પદાર્થ રહેલ છે એમ તે
 કહે છે. આને તે “પ્રોટૅક” કહે છે. આ શબ્દ પ્રથમ યુરોપના પ્રાચીન - મિથિદારાની
 રોજર બેકને વાપરેલો છે. પરમાણુઓનું બંધારણ કોઈ અન્ય પદાર્થમાંથી થયેલું છે એ
 દર્શાવવાની આવશ્યકતાને લીધે તેને કોઈ મૂળ પદાર્થનું અસ્તિત્વ સ્થાપિત કરવું પડ્યું
 અને તેને માટે તેનું “પ્રોટૅક” નામ પાડ્યું. આ મહાન વિદ્વાનને ત્યાર પછી એ પદાર્થ
 નિરંતર ગતિમાન છે એ પણ સિદ્ધ છે એમ કહેવું પડ્યું એટલે વાયુતર-જે મહાન
 શ્વાસ ઉચ્છ્વાસ મૂલ્યે છે અને જે આકાશ તત્ત્વને ગતિમાન કરી ઉત્પત્તિ કરવા માટે
 અવશ્યનું છે-તેનું અસ્તિત્વ માન્ય કરવું પડ્યું આ બેથી હજી કાર્ય પૂરું થતું નથી તેથી
 વિદ્યુત્તા જેવી કેઈ શક્તિ તે બેને સદાય કરવામાં છે એમ પણ કહેવા લાગ્યો.
 એ શક્તિ મૂળ પદાર્થથી બરપૂર આકાશમાં સર્પાકારે વહન કરે છે અને તે વહન કરતાં
 તેના માર્ગમાં આવતા પદાર્થમાંથી પરમાણુઓ થતાં બચે અને તે પરમાણુઓ તે મા-
 ગેના જે જે વર્ગાકમાં બંધાય છે તે પ્રમાણે તેઓ રસાયણ શાસ્ત્રમાં પાડેલા વર્ગ પ્રમાણે
 જુદા જુદા વર્ગમાં પૃથક્ પૃથક્ વહેંચાઈ જતાં બચે. વિદ્યુત્શક્તિ આવી રીતે વર્તે છે
 એ બિપરથી આ નિશ્ચય પોને કરેલો છે એમ જણાયું છે. એ શક્તિની ગતિ સર્પાકાર
 કેમ થાય છે તે સમજવા જેવું છે. ગતિનો સ્વભાવ એક દિશામાં સીધું ગમન કરવાનો છે
 અને તે પ્રમાણે આ શક્તિ પણ મૂળ પદાર્થમાં પ્રથમ આરંભ કરે છે પણ જેમ જેમ તેનું
 વહન થાય છે તેમ તેમ તેના બળથી દબાતા પદાર્થમાંની જીભા એટલી થઈ અંતર્ગત
 થવા માંડે છે. ત્યારે તેનો માર્ગ ફરે છે. આપણા હાલના રસાયણિક પ્રયોગોમાં આ વાત
 સિદ્ધ થયેલી છે જ્યારે દાહપણ પદાર્થની સ્થિતિમાં વિદ્યાર થાય છે ત્યારે તેમાં સમાયેલી
 જીભા-કાંતો છુટી પડે છે અથવા તો તેમાં અંતર્ગત થઈ રહે છે. જેમકે પાણીનું જરૂ થાય
 છે ત્યારે જીભા અંતર્ગત થઈ બચે અને તેનું વાયુરૂપ જ્યારે બને છે ત્યારે તેમાંથી છુટી
 પડે છે. તેવી રીતે મૂળ પદાર્થની સ્થિતિ એ શક્તિથી વિદ્યાર પામતી બચે ત્યારે તેમાંની
 જીભા જેમ જેમ પરમાણુઓ બંધાતાં બચે છે તેમ તેમ અંતર્ગત રહી જાય છે. એ રી

રીતે જીભાની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાથી તેની અંદરની શક્તિની ગતિનો માર્ગ બદલાય છે. તે સીધો માર્ગ મુકી તેના માર્ગની દિશા બદલે છે અને પરિણામે સર્પાકાર માર્ગ થાય છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં વિચરતી રચનાના પાયામાં સર્પ છે અને તે ચિહ્ન સર્વત્ર જોવામાં આવે છે તેનું મૂળ આ શક્તિના વદનનો માર્ગ સૂચવે છે. સૃષ્ટિમાં શક્તિનું અસ્તિત્વ માન્ય કરતાં આધુનિક પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને પણ એ વાત સિદ્ધ માનવી પડેલી છે, એટલે તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ આ ગતિને લીધે થાય છે. મેડમ બ્લાવાસ્કી આકાશમાં 'ફાહાટ' ગમન કરે છે એમ કહે છે અને એ 'ફાહાટ' સર્વ પ્રકારની શક્તિનું મૂળ છે તથા વિદ્યુત્સક્રિય પણ તેમાંથી ઉદ્ભવે છે એ પણ કહે છે.

હવે નાદ ઉદ્ભવે છે. પદાર્થ ગતિમાન થાય એટલે તેના સંક્રમણથી નાદ થયા વિના રહે નહીં. નાદ પદાર્થના સંક્રમણથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે એ તેનું ચિહ્ન પામેલું રૂપ ગણાય છે. એ ઉપરથી આકાશ ને મહાભૂતોમાં સર્વથી પ્રથમ ગણવામાં આવે છે તેનો શુદ્ધ શબ્દ કહેવામાં આવે છે. એ નાદને વાત્ પશુ કહે છે સુખાદાત્વ આ સ્વયં કહેલું છે કે ફાહાટ વાત્નું મૂળ છે અને જ્યારે એ વાત વૈષ્ણવી થાય છે ત્યારે અખિન્ન વિશ્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્યાં પર્વત શબ્દનો ઉચ્ચાર થતો નથી ત્યાં સુધી તે અતર્જિત છે. એમ વિશ્વ પણ બ્રહ્માં અતર્જિત રહેલું છે. અને જગત્ સર્વ બાંહે છે તે એ વાતનું વૈષ્ણવરૂપ જ છે. શબ્દનું સામર્થ્ય જેનું બ્રહ્માંડમાં છે તેનું જ પિંડમાં છે. મનુષ્ય માત્ર એ શક્તિ પ્રદાવે છે, અને તે જે જે શબ્દ ઉચ્ચારે છે તે તેના સ્વભાવ પ્રમાણે રૂપ ઉત્પન્ન કરે છે, રૂપનું સંસ્કરણ કરે છે, અથવા રૂપનો સંહાર કરે છે. એમ તેનામાં ત્રણ પ્રકારનાં લક્ષણ રહેલાં છે. જ્ઞાતા, વિષ્ણુ, મંદુગની ત્રિમૂર્તિ એ જ છે. એકના ત્રણ ભાવ છે. મૂળમાં તો એક જ છે માત્ર તે બિન બિન બારથી બાંધે છે. પ્રાચીન પરિભાષામાં અશ્વેયીન વિચાર દર્શાવીને તો એટલું જ કહેવું બસ થશે કે શબ્દજ્ઞાતી વિશ્વની રચના થાય છે. તેને સાધવાથી યોગીઓ સર્વ શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. આ મૂળ વાત માન્ય કરાવવા આપણે આધુનિક વિદ્યાશાસ્ત્રાનુસાર કરેલા પ્રયોગોનો આધાર આપશું. કારણકે તેથી સામાન્ય સમજનાં મનુષ્યો નેઓ ગૂઢ વાતને સદષ્ટ કરી શકતા નથી તેઓને સારી રીતે ચિદાન્ત દઢ થાય છે. વસ્તુવિક્રમો એ છે કે જોય પ્રયોગ માત્ર મૂળ વાતનો સ્પષ્ટ રૂપ છે. અર્વાચીન વિજ્ઞા કાંઈ પ્રાચીન શાસ્ત્રોની વિશેષ પ્રતિપાદન કરે છે એમ પણ નથી પરંતુ શાસ્ત્રોમાં માત્ર જે સાદગ્ય વાત કહેવા છે તેનો આ વિસ્તાર છે અને તેને લીધે સરળતાથી સમજી શકાય છે માટે એવી હકીકત જોમાંથી નિકળી શકે કે શબ્દ-સ્વર રૂપ-માત્રનું મૂળ છે અને તેનો વિકાર થાય છે તેમ રૂપમાં પણ ફેરફાર થાય છે તે જોયી જોઈએ. પ્રથમ એ સ્વયંથી પ્રયોગ 'એક' એનાથ રીતે ડોઝ ઉપર ચડેલા ચામડા ઉપર કરવામાં આવ્યા હતા. આપણે સારી રીતે જોઈ શકાયે છીએ કે જ્યારે ડોઝ વધારવામાં આવે છે ત્યારે એ ચામડું કંપિત થાય છે. સારંગી વગાડવાની કમાન લઈ ડોળની કોર ઉપર ફેરવવામાં આવે તો તેમાંથી સુર ઉદ્ભવે છે. આતો સામાન્ય વાત છે પણ વિશેષ જોવાનું એ છે કે એ સુર નિકળતાં 'ગીચું' શું થાય છે. એ જોયા માટે પેલા ચામડા ઉપર ઝીણી રેતી વેરવામાં આવી અને પછી ડોળની સપાટી કોર ઉપર પેલી સામગ્રીની

કમાન ધસવામાં આવી. આમડાના કમ્પવાથી રેતી ઉપર ઉછળી તે આમડા ઉપર પડવા લાગી. પરંતુ આમાં ખાસ કરી એટલું જ ધ્યાન આપવા જેવું જણાયું કે તે નીચે પડતી રેતી જેથી રીતે ઘેરી હતી તેમ નહીં પડતાં ભૂમિતિની આકૃતિઓ દોરવામાં આવે છે તેવી રીતે આકૃતિ પાડતી હતી. આવી રીતે શુદ્ધ શુદ્ધ સૂરથી રેતીને બિન્ન બિન્ન આકૃતિ પ્રમાણે ગોઠવાઈ પડતું પડતું હતું. એ પણ એક નિયમાનુસાર જ પતે છે એમ જોવામાં આવ્યું. એ દોલને અમુક સ્થળેથી વગાડવામાં આવે તો ઉપરની સપાટીના આર વિભાગ પડે તેથી રીતે રેતી ગોઠવાઈ જાય છે કારણકે એ મુખ્ય સૂર છે. પછી જો શુદ્ધ શુદ્ધ સૂર કાંદો તો શુદ્ધ શુદ્ધ આકૃતિઓ પડે છે. આ ઉપરથી એવું જણાયું છે કે આપણને પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોતાં જે સાદો અર લાગે છે તે વાસ્તવિક ભિન્નિત સૂર છે. માન જોની અવલોકન કૃત્રિમ કૃત્રિમવાદ, હોય તે એક સૂરમાં કેટલા બીજા સૂર મળેલા છે એ વરતી શકે છે. સ્વરનો યથાર્થ ગુણ તેના સુર સાથે નિકટ સંબંધ રાખે છે. આંહી જોઈશું કહેવું અવશ્યનું છે, યુરોપીઅન વિદ્યા શાસ્ત્રીઓનો આગ્રહ એવો સ્તુલ છે કે તેઓને પ્રયોગ કરતાં એક વાત જોવામાં આવી તો પછી એટલાથી મતોય પામી બેસી નહીં રહેતાં તેની ચોક્કસી કરવા પાછળ તેઓ તન ગન ધનથી મમ્મા રહે છે આ પ્રસંગ ગાં પણ તેમ જ બનેલું. રેતોની શુદ્ધ શુદ્ધ આકૃતિઓ તેઓનો દૃષ્ટિએ પડતી જોવામાં આવતાં એટલી ખાત્રી થઈ કે ઉપરથી એક સૂર લાગે છે તેમા બીજા ધણા સમાવેલા છે હવે તેની વિશેષ ખાત્રી માટે રેતી માટે રેતો કરતા કોઈ વધારે સૂક્ષ્મ વસ્તુથી પ્રયોગ કરવા એવું તેઓના મનમા આવ્યું. વળી દોલ ઉપરનું આમડું પણ તેવી જ ને બહુ સ્થળ પદાર્થ લાગ્યો એટલે તેને બદલે પણ કોઈ વધારે નાજુક પદાર્થનો ઉપ-
. કરવા ધાયું એ કાર્ય માટે કેટલાંક ખારીક દ્રવ્ય બીયા અને કેટલાક છોડમાં થતી
યા જેવી રંગનો ઉપયોગ કરવા માગ્યો કેમકે તે સદજ મૂરના કમ્પારાથી તત્કાળ આ-
નિમાં ગોઠવાઈ જાય છે. ત્યારપછી પોલાદના ચીપીયા વાપરવા માંડ્યા એ ચીપીયા જૂના
જૂના મર આપે છે કેટલીક દૃષ્ટિ ગોચર થઈ શકે નહીં તેવી આકૃતિઓ સ્પષ્ટ દેખાવા માટે
એ આકૃતિનાં પ્રતિબિંબ કાચ ઉપર પડે એવી ગોઠવણ કરી "મેથકલેન્ટર્ન"ની મદદથી તેનું
મોટું દૃષ્ટ દેખાય અને તેને લીધે જ આકૃતિઓ યથાસ્થિત દેખાતી નહીં હતી તે સ્પષ્ટ દેખાય એવી
યુક્તિ કરી. આ વ્યવસ્થાથી ધણા શુદ્ધ શુદ્ધ સૂરથી થતી સુંદર આકૃતિઓ જોવામાં આવી
એ ઉપરથી હવે કહી શકાય છે કે જ્યારે ગાયન કરવામાં આવે છે ત્યારે બિન્ન બિન્ન મર
નિકળે છે તેથી મુંઝવે આકૃતિઓ આકાશમાં અને વાતાવરણમાં પડે જાય છે આવી રીતે
અનેક પ્રયોગો કરી એટલું બિંદુ દૃષ્ટ કે સૂરની આકૃતિ નાંધવાની સત્તા છે અને તેમાં
કેટલીક વાત જે આજ અને કાલને અગોચર હતી તે ગોચર થઈ.

શ્રદ્ધા અને શંકા.

એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે "Doubt is the disease of privileged souls." "શંકા એ આત્માનો રોગ છે, પણ એ રોગ હોવો એ પણ એક અસાધારણ અધિકાર છે." આ વચનમાં શંકાની નિન્દા અને સ્તુતિ ઉભય છે, અને એ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવતાં મોક્ષને અતુલ અને પ્રતિફલ શંકાનાં સ્વરૂપો સમજાશે.

"સંશયાત્મા વિનश्यति" એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું વાક્ય લઇ એને આધારે ધણીવાર એમ માનવામાં આવે છે કે સંશય-શંકા-જેવો અનિષ્ટ પદાર્થ આત્મજ્ઞાનના માર્ગમાં ખીજો નથી, અને શ્રદ્ધા એ જ પરમપુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. પરંતુ આ વિષયમાં કેટલોક વિવેક કરવાનો છે, જે ન કરવાથી અન્ધ શ્રદ્ધા કે દુષ્ટ સંશય પરિણામે નીપજે છે.

મનુષ્ય "શ્રદ્ધામય" છે, અને "જેની જેની શ્રદ્ધા તેવો તે"—એ વાક્ય વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કદી શકાય એમ નથી. એ તો સિદ્ધ જ છે કે મનુષ્યને શ્રદ્ધા ન હોય તો એની પ્રવૃત્તિ જ સંજાવે નહિ. અમુક પદાર્થ અમુક પ્રકારનો વસ્તુતઃ છે એમ માનીને જ મનુષ્ય સર્વ વ્યવહારમાં ઉતરે છે, અને વ્યવહારશૂન્ય મનુષ્ય કશુંવાર પણ ટકી શકતો નથી. 'સાયન્સ' જે શંકાનું ઉત્પત્તિસ્થાન મનાય છે, તે પણ ખરૂં જોતાં કાર્યકારણના મહાનિયમ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને જ પ્રવર્તે છે. અમુક કાર્યકારણનિયમનો જે સ્થળે ભંગ થતો દેખાય છે, ત્યાં 'સાયન્સ' એ નિયમ માટે શંકા ન ધરાવતાં, એ સ્થળવિશેષને ક્વૉન્ટિજનક માને છે, અથવા તો બલિષ્ઠમાં બૂદ્ધો ખુલાસો થશે એમ શ્રદ્ધા રાખે છે; પરંતુ કાલત્રયમાં પણ કાર્યકારણના નિયમને બાધ થાય એમ શંકા ઉદ્ભવતી નથી. વળી જગત્પત્ની વ્યવસ્થામાં પુણ્યનો જથ્થો અને પાપનો ક્ષય એમ નિયમ પણ સર્વદા પ્રતીત થતો નથી. આ નિયમ વ્યક્તિ પરત્વે અનેકવાર ખોટો પડતો જણાય છે એટલું જ નહિ, પણ જનસમષ્ઠિમાં પણ કેટલીક સદીઓ અપવાદરૂપ દેખાય છે. છતાં વ્યક્તિની તેમજ સમષ્ઠિની સદૃષ્ટિ અને દૃઢતા (Virtue & Civilization) ઉત્ત નિયમપરની શ્રદ્ધા યકી જ સંજાવે છે. આ રીતે Uniformity of Nature અને Moral Government એ બે પદાર્થ—જેના ઉપર મનુષ્યના જ્ઞાનનો અને દૃઢતાનું પાત્રક મુદ્રાવરણનો આધાર છે—એના ઉપરની શ્રદ્ધા એ મોક્ષને અતુલ શ્રદ્ધા છે. જાન વિના અલગ-તલ તીવ્ર દુઃખથી પીડિત થયા છતાં પણ બકતનો પ્રભુ ઉપરનો પ્રેમ શિયિત થતો નથી, અને પ્રેમના કારણે સંજાવે અનેક કલ્પ-માઓ અસિદ્ધ થયાં છતાં પણ એ નિયમ કાર્યકારણના મહાન નિયમને જ અધીન છે, અને પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ મનુષ્યના આગળ પ્રકાશિત થવા જ નિર્માયું છે—એવો નિશ્ચય આરોગ્ય શાસ્ત્રીઓનો મન્દ થતો નથી.—એ જાને પૂર્વોક્ત શ્રદ્ધાનાં જ ઉદાહરણો—ટેનિસના ક્રેડે છે તેમ છે.

"Oh yet we trust that some how good,

Will be the final goal of ill."

પણ ઉપર મતાવેલી, મનુષ્યસ્વરૂપના બન્ધારણના મૂળમાં જ જે શ્રદ્ધા રહી છે તે વિનાની શ્રદ્ધા એ અન્ધ શ્રદ્ધા જ છે, ચેતનની નહિ પણ જડ પદાર્થની શ્રદ્ધા છે. ચેતનની શ્રદ્ધા સકારણ અને વિવેકશૂન્ય હોય છે, જડ શ્રદ્ધા ગમે તે વસ્તુને, ગમે તે વાસ્તવને તગર નિચાટે તાગે છે.

એમ આમુક પ્રકારની શ્રદ્ધા મોક્ષને અનુકૂળ છે, તેમ આમુક પ્રકારની શંકા પણ દૈવના અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. વેદાન્તમિદ્ધાન્તનો અનુવાદ કરીને રા. રા. મણિલાલે યોગ્ય જ કહ્યું હતું કે જગતનું આદિકારણ અજ્ઞાન છે; તેની સાથે વિગેષમાં એમ પણ હમેરી મકાલ કે મોક્ષનું આદિકારણ પણ અજ્ઞાન જ છે. ઉભય અવિગેધી સત્ય છે. મોક્ષનું આદિકારણ અજ્ઞાન છે એ નિશ્ચય પ્રત્યેક ધર્મના ઇતિહાસમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. અત્યંત ધમપ્રવાહ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખતા પણ જણાશે કે મહામાયી જ ધર્મની ભવ્યતા અને વિશુદ્ધિ આવે છે. એક મુદ્દોદ-મહર્ષિ કહે છે —

को अद्धा वेद क इह प्रवोचन् कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टिः

अवाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आवभूव ॥

इयं विसृष्टिर्यत आवभूव यदि वा दधे यदिवान ।

यो अम्याम्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदिवा न वेद ॥

(ખરેખર કાણ જાણે કોણ કહે કે આ વિવિધ મંદિ ક્યાથી ઉત્પન્ન થઈ અને કેમ ઉત્પન્ન થઈ ? દેવો એના વિવિધ મર્જન પછીના છે. એ ક્યાની આવી એ કોણ જાણે ? બાઈ, આ વિવિધ મંદિ ક્યાથી આવી, અને રિચનિમાં છે કે નહિ એ પાન બ્યોમમાં આનો જ અધ્યક્ષ છે તે જાણે અથવા તે પણ ન જાણે.)

અજ્ઞાનમાયી જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરવા મનુજદ્વય કેવુ તબસે છે !

આ પ્રમાણે પ્રશ્ન ન થવા દેવો એ આત્માને જડ ગણવા મગાન છે વળી આ શંકાનો ખુલામો કરાવે એને બલાતરે દાણી મકરી એ આત્મામાં ક્યારો, એકરો કરવા જેવું છે. ટેનિમનનું યોગ્ય કહેવું છે કે—

“There is more faith in honest doubt,
Believe me, than in half the creeds”

પણ આ મગ્ય જો મૂળમાં શ્રદ્ધાત્મક ન હોય તો એ અનિષ્ટ છે, કેમકે “પર” વસ્તુમાં શ્રદ્ધા મનુજની ઉત્તરિતે આદ્યમક છે. આ શ્રદ્ધાવિરહિત પ્રતિષ્ઠિ દુષ્ટ થયા વિના રહેતી નથી, કેમકે આ શ્રદ્ધાવિરહિત હોવું એનું નામ જ દુષ્ટતા છે. આ શ્રદ્ધા જ્ઞાનવિષય થઈ છે કે નહિ એ જૂરો પ્રશ્ન છે, અને એના ઉપર ધર્મશુદ્ધિનો આધાર છે, પરંતુ આ વિષયમાં ઉત્તરવાનો અત્રે અવકાશ નથી. માટે તાત્પર્ય કે, “અપ્રકાશ, અપ્રવૃત્તિ મોક્ષ” રૂપ તામગી વૃત્તિમાં મદ બની પડી રહેતો પુરુષ જ ખરો “સરાયારા” છે, અને “કો અદ્ધા વેદ કુત આ વભૂવ” એમ પ્રશ્ન કરનાર જ ખરો દ્રવ્ય—“અર્પિ”—છે, ઉપનિષદ્ સુ ખોટું કહે છે કે “જે બાણુ છું” (કહે છે) તે જ એને નથી જાણતો, જે નથી જાણતો (કહે છે) તે જ જાણે છે” —અર્થાત્ અજ્ઞાન જ્ઞાનથી પર છે એમ સમજવું એ જ એનું મગ્ય વે જ્ઞાન છે, કેમકે પરતા એમ સમજવું સ્વરૂપ છે.

“What am I ?

An infant crying in the night,

An infant crying for the light

And with no language but a cry.” Tennyson

અગસ્ત્ય.

(મળેલું).

મહાબારતમાં કહ્યું છે કે પ્રતીર્ષી વરુણઃ પાતિ, આ ઉપરથી પશ્ચિમમાંથી વાયુની ઉત્પત્તિ છે, માટે તેને પશ્ચિમનો દેવ કહેલ છે. વરુણને ગ્રીકોએ ઓરાનોસ (Auranos) કહે છે. એ પરથી યુરાનસ (Uranus) છે. “મોર્ડસ ટ્રેઝરી ઓફ નોબેલ” માં “ક્રાસિકલ ડિક્શનરી” એ નામના કાગળમાં યુરાનસ સંબંધનો અર્થ આપ્યો છે કે—“The god of the visible heaven; one of the elder race of deities in the Greek Mythology” આ ઉપરથી પણ સૂર્ય વાયુક જ છે. એક જ સૂર્યની બિન્ન બિન્ન શક્તિને લીધે બાર આદિત્યો કહેવાય છે. તેમાંજ શોપક અને શોપક શક્તિઓને ક્રમસર બિન્ન અને વરુણ સંજ્ઞા મળી છે.

૩. અગસ્ત્ય—અગ્નિ ધાતુ ગતિવાયક તથા સ્તૈય ધાતુ વિસ્તારવાયક છે. આ ઉપરથી ગતિ અને વિસ્તારરૂપ-વિસ્તૃતગતિરૂપ અગસ્ત્ય શબ્દ છે. સૂર્યની શોપકશક્તિ બિન્ન અને શોપકશક્તિ વરુણ, તેમાં શોપક શક્તિ-વરુણનો તે પુત્ર છે. આ વરુણમાં રહેલ સ્થૂળ વાયુ અથવા પવન તે અગસ્ત્ય છે. વિસ્તૃતગતિ વાયુનો ધર્મ છે, તે તે શોપક વાયુથી બને છે. ગરમીના દિવસોમાં જલ શોપણ થતાં વર્ષા ઋતુના આરંભમાં ઘાટા વાદળો તથા પવન ગતિમાન થાય છે. આ પવન કે વાદળો તે અગસ્ત્ય છે, ને તેની ઉત્પત્તિ કરનાર શોપક વરુણ છે, માટે તે તેનો પુત્ર છે. ઘટમાં રહેલ વાયુ અગસ્ત્ય છે. વરુણનું વીર્ય ઘટમાં તથા જલમાં પડ્યાનું ઉપર કહેલું છે. તે પરથી અગસ્ત્ય કુંબોદ્ભવ કહેવાયો છે તેમજ તે જલનો દેવ છે. તે જ જલને વર્ષાને છે. હજીપણ અગસ્ત્ય એટલે વાયુ, તથા તે વાયુ પણ શોપક વરુણનો પુત્ર હોઈ ઉચ્ચતામય શોપકવાયુ છે, એમ આગળ તેનાં બીજા નામોના અર્થ તપાસતાં નોંધ્યું. હાલ તેનો અર્થ “ઉચ્ચ વાયુ” એટલે “વરાળ” એટલે સમીપ્યું.

૪. ઉર્વશી—ઉરુન્મહતોઽપિ અશ્રુતે વશીકરોતિ । ઉરુ+અશ્રુ. ઉરુ: શબ્દ વિસ્તારવાયક, બહુત્વવાયક, ઉત્તમતાવાયક છે. વેદમાં તેનો અર્થ ‘વિસ્તૃત અવકાશ’ એવો કરેલો છે. એ પરથી તે આકાશવાયક છે. વાયુ આકાશમાં રહે છે, માટે આકાશને તેની માતા કહાવી છે અને ઉચ્ચ શોપક આવરણ કે જેથી તે આકાશ આવૃત્ત છે તે તેનો પિતા છે. આકાશરૂપી સ્ત્રી—ઉર્વશી, ઉચ્ચ શોપક. આવરણરૂપી પતિ વરુણથી આવૃત્ત-આશ્રિત કરાઈ, તેનો પુત્ર સ્થૂળવાયુ-વરાળ તે ધરાકાશનો વાયુ અગસ્ત્ય છે. એ વાયુ જલને ઉત્પન્ન કરનારો હોવાથી જલનો દેવ છે. જલોત્પત્તિ એકલા અગસ્ત્યથી નહિ, પણ વસિષ્ઠથી પણ છે. ઉપર કહેલું છે કે વરુણનું જે વીર્ય જલમાં પડેલું તેમાંથી વસિષ્ઠ થયેલ છે. આમ અગસ્ત્ય અને વસિષ્ઠ બંને વાયુવાયક થતાં પ્રાણવાયુ (oxygen) તથા ઉદ્ધનવાયુ (hydrogen) એ બેથી જળની ઉત્પત્તિ છે. અગસ્ત્યે સમુદ્રપાન કર્યાની વાત છે, તેપણ શોપણ ક્રિયાના રૂપરૂપ છે.

૫. કુંભયોનિ નામનો અર્થ સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે, તેમજ—

૬. કુંભજન્મન્ નો અર્થ પણ સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે.

૭. ઘટોદ્ભવ એટલે “ઘડામાંથી ઉત્પન્ન,” તથા—

૮. કલશયોનિ “એટલે પણ ઘડામાંથી ઉત્પન્ન” ન છે.

૯. વશિષ્ઠ—વસિ એટલે શરીરરૂપી ધર, અને તેમાં સ્થા એટલે વસનાર—
પ્રાણવાયુન વસિષ્ઠ છે.

૧૦. મૈત્રાવરુણિ—મિત્રાવરુણનો પુત્ર, તેથી.

૧૧. ઔર્વશ્યેય—ઉર્વશીનો પુત્ર, તેથી.

૧૨. માન્ય—માનવી યોગ્ય અથવા અતિ હલકા તોલવાળો.

૧૩. વિન્ધ્ય—ભરતખડગી મધ્યમાં આ નામનો પર્વત છે, તે ઉત્તર અને દક્ષિણ દેશને જૂદા પાડે છે. તે સાત કુલ પર્વતોમાંનો એક છે. એ સાત કુલ પર્વતો આ પ્રમાણે છે:—

મહેન્દ્રો મલયઃ સહ્યઃ શુક્તિમાન્ ઋક્ષપર્વતઃ ।

વિન્ધ્યથ પારિયાત્રથ સમૈતે કુલપર્વતાઃ ॥

(મહેન્દ્ર, મલય, સહ્ય, શુક્તિમાન, ઋક્ષપર્વત, વિન્ધ્ય અને પારિયાત્ર, એ સાત કુલ પર્વતો છે.) આ સાતે પર્વતો ભરતખડગા છે. પરંતુ અત્ર આપણે તેના આધ્યાત્મિક અર્થ તપાસવાના છે. યોગ વિદ્યામાં કહેલાં શરીરમાંનાં સાત ચક્રો, તે જે કુંડલિનીશાસ્ત્રસમયે સાત વિશ્રામસ્થાન (Stations) છે, તે એ માત્ર પર્વતો છે. મહેન્દ્ર પર્વત મેરુ નામ છે. મેરુ પર્વત છેક ઉત્તરે છે. શરીરનો છેક ઉત્તર ભાગ મસ્તક છે, તેજ મેરુ પર્વત છે. મેરુ શબ્દનો અર્થજ શિખર વાચક છે. આ સાતે પર્વતોનાં સ્થાન જોધવાનો આ પ્રસંગ નથી, પરંતુ મેરુ જેમ મસ્તકના સહન્ન દલ પદ્મનું નામ છે તેમજ વિન્ધ્ય પર્વત મધ્ય ભાગમાં રહી ઉત્તર દક્ષિણ દેશને જૂદા પાડે છે. અન્તઃકરણથી નીચેનો ભાગ દક્ષિણ પ્રદેશ છે, તેથી છાતી અને ઉદર વચ્ચે જ્યાં અન્તઃકરણનું અનાહત પદ્મ છે ત્યાંજ વિન્ધ્ય પર્વત છે. વિષ્ણુ ધાતુનો અર્થ હિરવાચક છે. શરીરમાં મસ્તક સુ-ચૈતુ સ્થાન છે તથા અન્તઃકરણ અન્દનું સ્થાન છે એ બે સ્થાનો વચ્ચે સૂર્ય અન્દ્ર પ્રાણનું વહન થવા કરે છે. અન્તઃકરણની નીચે એક પટલ (diaphragm) છે તે ઉદરને છાતીથી જૂદા પાડે છે. એ પટલમાં એક છિદ્ર હોય તેમાં યદને અન્નનલિકા (esophagus) પસાર થાય છે. એજ વિન્ધ્ય પર્વત છે. તેની તુલિ યદ દેહસાને દેહાણુ થાય ત્યારે શ્વાસક્રિયામાં અવરોધ આવે છે. શ્વાસક્રિયારૂપ પ્રાણપ્રવાહ અર્થ અન્દની ગતિ રૂપ છે. એ ગતિને અવરોધ આવે છે. ઉપર જે વિન્ધ્યવૃદ્ધિ કહી તે આ પ્રકારની છે. હવે તેને અગસ્ત્યે નિવારી છે અગસ્ત્યનો અર્થ વાયુ કરેલો છે, તેમી પ્રાણ અપાનને નિયમિત કરવા (regulate) ની ક્રિયારૂપ પ્રાણુશ્વામાદિ યોગ ક્રિયાથી વિન્ધ્યવૃદ્ધિ અટકે છે, ને પ્રાણુગતિ ઠીક રીતે ચાલી શકે છે. ઉષ્ણવાયુ અગસ્ત્ય છે, તે ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં જઈને વસે છે. જે વાયુ પાચનક્રિયા કરે છે, તે વાયુ હવે અગસ્ત્ય બને છે અને તે ઉદરમાં રહી જઠરાગ્નિને, સાચવે છે, એ સમાન વાયુ છે, કેમકે ભાત્યમિત્ર પડિતે કહ્યું છે કે:—

આમપ્રકાશચર: સમાનો વન્હિસંગત: ।

મોઝન પચાતિ તજ્ઞાંથ વિશેપાન્નિવિનક્તિ હિ ॥

આમ અને પદ્મશયમાં ફરતાર સમાન વાયુ અગ્નિ સાથે રહીને અનનુ પાચન કરે છે અને તેનો શેષભાગ-દુષ્કો છૂટો પાડે છે.) આમ અગરસ અન સમાનવાયુરૂપે રહીને જલરાગ્નિને જળવે છે. તેથીજ તે જલરાગ્નિના દેવ પણ કહેવાય છે. અનરસનું શેષણુ યવું તેને પાચન કહે છે, એથી વરુણનો પુત્ર અગરસ શેષક-પાચક-વાયુ હોવાથી શરીરમાંની શેષણુક્રિયા (Absorbent system) પ્રવર્તે છે. આ ઉપરથી વિધ્યવૃદ્ધિ અટકાવી, સમુદ્રપાન કર્યું. તથા દૈત્યોને માર્યાની વાત મળી રહે છે.

આ પટલ (diaphragm) તેજ વિન્ધ્ય પર્વત છે, એમ માનવાનાં કારણોમાં તેનું કટકું વરુણ આપતું ઉચિત ધારકું. એન્સ પોતાના એન્સાઇક્લોપીડિયામાં (પુ. ૩ પૃ. ૫૩૮) લખે છે કે:—

"It is convex superiorly, and concave inferiorly. When it contracts, its upward convexity approximates to a plane surface, and the cavity of the chest being thus enlarged, air rushes in to fill the partial vacuum, and expands the lungs during the act of inspiration. It is thus an inspiratory muscle, and is the sole agent in tranquil inspiration. The enlargement of the thoracic space caused by the contraction of the diaphragm, must obviously be associated with a corresponding diminution of the abdominal space. Hence this muscle, by its action on the abdominal viscera, aids in the expulsion of the faeces and urine."

વળા તે લખે છે કે (પૃ. ૫૩૯):—

"Spasmodic action of the diaphragm produces, hiccough and sobbing; and in laughing, the alternate contractions and relaxations of this muscle occur with increased rapidity. Stoppage

૧ "તેનો ઉપરનો ભાગ જાણગોળ અને નીચેનો ભાગ આન્તર્ગોળ છે. તે જ્યારે સંકોચ છે, ત્યારે તેની ઉપરની જાણગોળ આકૃતિ સીધી સપાટીમાં આવે છે, અને તેથી તીમાં પોલાણ વૃદ્ધિ પામે છે તેથી તેમાંના વધેલા પોલાણમાં વાયુ ભરાય છે, અને એ તે શ્વાસ અંદર લેતી વેળા ફેફસાં મોટાં થાય છે. આ પ્રમાણે એ રેનાયુ શ્વાસ લેવા દીધી છે. આ પટલના સંકોચ પામવાથી છાતીનો પ્રદેશ મોટો થાય છે ત્યારે સ્વાભાવી રીતે ઉદરનો પ્રદેશ નાનો થાય છે. આથી કરીને ઉદર પ્રદેશને દબાવવાના કાર્યથી તે (લ) મળમૂત્રની પ્રવૃત્તિને સહાય કરે છે."

૨ "આ પટલનો સંકોચ થવાથી હૃદય અને હુસકાંની પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને હ-માં, આસ્નાયુનો સંકોચ વિદાસ ધણી ઝડપથી થાય છે. બહારના દબાણથી કે કંતો આવાવાથી, જ્યારે આ પટલની ક્રિયા બન્ધ પડે છે, ત્યારે તે અત્યન્ત ભયંકર છે."

સારસંગ્રહ

‘સોડકામયત’ એ શ્રુતિમાં કમવિદત્વ શ્રવણ છે માટે આનુમાનિક પ્રધાન આનન્દમય-રૂપે કે કારણરૂપે ગૃહવાનું નથી.]

અસ્મિન્નસ્ય ચ તદ્યોગં શાસ્તિ ॥ ૧ । ૧. ૧૯ ॥

અને આ (પરમાત્મા)માં આ(જીવાત્મા)નો યોગ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન કરે છે. વળી જે કારણથી પ્રધાન વા જીવ પરત્વે “આનન્દમય” શબ્દનો પ્રયોગ નથી તે એ કે આ “આનન્દમય” પ્રકૃત આત્મામાં પ્રતિબોધ પામેલા આ-જીવ-નો “તદ્યોગ,” શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન કરે છે. તત્ત્વભરૂપે યોગ તે “તદ્યોગ” શાસ્ત્ર આ રીતે કથન કરે છે “યદા હૈવૈષ પતસ્મિન્નદદ્યે ડનાત્મ્યે ડનિરુક્તે ડનિલયને ડમયં પ્રતિષ્ઠાં વિન્દતે । અથ સોડ મય ગતો મયતિ યદા હૈવૈષ પતરિમન્તુ-દરમન્તરં કુદતે । અથ તસ્ય મય મયતિ” (=ત્યારે એ એ અદૃશ્ય અનાત્મ્ય અનિરુક્ત અનિવચનમાં અભય પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે અભય પામે છે. ત્યારે એ એમા ઉદર અંતર કરે છે ત્યારે તે એને ભય ન થાય છે) અર્થાત્ કહેવાતું કે—ત્યારે આ આનન્દમયમાં અભય પણ અનાત્મ્યરૂપ અન્તર જુએ છે ત્યારે એ સંસારભયથી નિવૃત્તિ પામતો નથી; પણ ત્યારે આ આનન્દમયમાં તાદાત્મ્યે કરીને નિરન્તર પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, ત્યારે સંસારભયથી નિવૃત્તિ પામે છે. આ વાત પરમાત્માને લેતાં ઘટે છે; પ્રધાનને લેતાં કે જીવને લેતાં ઘટતી નથી. માટે “આનન્દમય” તે પરમાત્મા છે એમ સિદ્ધ થયું.

સારસંગ્રહ.

આનન્દમયમાં જીવાત્માનો તાદાત્મ્યરૂપ યોગ થાય છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે. આ વાત ‘આનન્દમય’ પરમાત્મા હોય તો જ ઉપપન્ન થાય. “યોગ” એટલે (શ્રી શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે) તાદાત્મ્ય, જે વસ્તુતઃ સિદ્ધ છતાં માત્ર જાણવાનું જ છે. “જ્ઞાનાન્મોક્ષઃ”—એ આ રીતે જ ઉપપન્ન થઈ શકે છે.]

પૂર્વોક્ત શ્રુત્યર્થ ઉપર, શ્રી શંકરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત.

પણ આ એટલું જ નહીં, “શ્વાસ બહાર-મૂકતી વેળા, ત્સ્માદ્દા પતસ્માદન્નરસમયાદન્યોન્તર જ્ઞેયેશી છે તેનાથી હજી જાણ છે, મનોમય;”, “તસ્માદન્યોન્તર આત્મા મહેલા ધોવાના પધ્ધતિ જેવી છે.”

‘વિજ્ઞાનમયઃ.’ એમ જ્યાં વિદ્યાર-અર્થમાં ‘મય’ પ્રત્યયો પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે, ત્યાં (અનમય, પ્રાણમય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમયને મૂકી) ‘આનન્દમય’ ઉપર આપતાં અર્પણસ્તીપન્યાયે એકાએક ‘મય’ પ્રત્યયને પ્રાયુર્ધાર્યક અને અલ્પવિપક્ષક લેવાનું શ્રી કારણ? કદાચ કોઈ કહેશે કે ‘માનવશૃંગિક અજ્ઞાનો જ અધિકાર ચાલે છે માટે;’ ૨ પણ એમ નહિ, કેમ કે ત્યારે તો ‘અનમયાદિ’ને પણ અલ્પતા પ્રસંગ આવે. પણ (જાના ઉત્તરમાં) અને કહેશે:—અનમયાદિક અલ્પ ન ગણાય એ તો ચોખ્ખું જ છે. કારણ કે તેથી તેથી આનન્દ આનન્દર અન્ય અન્ય આત્માનું કથન છે, અને આનન્દમયથી તો આનન્દર અન્ય કોઈ પણ આત્માનું શ્રવણ નથી. માટે ‘આનન્દમય’ અલ્પ છે (એમ નિશ્ચય થાય છે); અને એમ જો ન માનીએ તો પ્રકૃત-વિષયનો-ત્યાગ-અને-અપ્રકૃત-વિષયનું-ઉપાદાન એવો (વિષયોત્) પ્રસંગ આવે. આ ઉપર કહેવાનું કે:—એમ ‘અનમયાદિ’થી અન્ય આનન્દર આત્માનું શ્રવણ નથી, તેમ જો કે આનન્દમયથી અન્ય આત્માનું શ્રવણ નથી તથાપિ ‘આનન્દમય’ આત્મા તે અલ્પ નથી, કારણ કે ‘આનન્દમયનું’ પ્રકરણ કરી આ પ્રમાણે શ્રુતિ છે: ૩ “તત્ત્વ પ્રિયતેવ શિરઃ । મોદો દક્ષિણઃ પક્ષઃ । પ્રમોદ ઉત્તરઃ પક્ષઃ । આનન્દ આત્મા । મહા પુરુષ પ્રતિષ્ઠા । (‘પ્રિય એ જ એનું’ શિર છે, મોદ દક્ષિણ પક્ષ છે, પ્રમોદ ઉત્તર પક્ષ છે. આનન્દ આત્મા ૪ છે, અપુરુષ છે, પ્રતિષ્ઠા છે.)” અને એ જ અલ્પને ‘પુરુષ, પ્રતિષ્ઠા’ રૂપે વર્ણવ્યું છે, જે અલ્પ ‘ક્લૃત્યં જ્ઞાનમનન્તં મહા’ એ મન્વર્ણમાં પ્રકૃત છે. અને એ અલ્પનું વિજ્ઞાન કશાવા માટે જ “અનમય”થી ચારલી “આનન્દમય” પર્યન્ત (કિબરનો સંબંધ કરતી) પંચ કોશ રહ્યા છે. ત્યાં પછી કહે કે પ્રકૃતનો-ત્યાગ-અને-અપ્રકૃતનું-ઉપાદાનનો-પ્રસંગ ક્યાં રહે? પણ વળી શંકા થશે કે “અનમયાદિ”ના આ પુરુષ પ્રતિષ્ઠા-આદિ અવયવો જે રહેતે જ્ઞાત્યા છે તે જ રહેતે “આનન્દમય”ના અવયવરૂપે અલ્પ ‘પુરુષ છે, પ્રતિષ્ઠા છે’ એમ કહ્યું છે; તો પછી અને અલ્પની સ્વપ્રધાનતા (અન્ય પ્રતિ ગોચુતા નહિ તે) શી રીતે મદલ થાય? અને (ઉત્તરમાં) કહીને છીએ, કે એ પ્રકરણવિષય છે માટે. વળી એ કહેશે કે “આનન્દમય”ના અવયવરૂપે અલ્પ ચમત્કારમાં આવે તોપણ પ્રકરણવિષયતાની હાનિ થતી નથી, કેમકે “આનન્દમય” રહેતે અલ્પ જ છે. જાના ઉપર કહેવાનું કે અલ્પ “આનન્દમય આત્મા” એમ અવયવી કહેવાય અને તે જ “પુરુષ, પ્રતિષ્ઠા” એમ અવયવ કહેવાય એ સમીચીન નથી. ત્યારે (આગ પરસ્પર વિરોધી સંભવમાંથી) જો એકનું જ મદલ કરવાનું છે તો “મહા પુરુષ પ્રતિષ્ઠા” એવાશ્યમાં જ અલ્પનો નિર્દેશ સ્વીકારવો ઉચિત છે, કેમકે ત્યાં જ અલ્પ-ચબ્દનો સંયોગ છે, “આનન્દમય આત્મા” એ વાક્યમાં નથી. વળી “મહા પુરુષ પ્રતિષ્ઠા” એમ કહીને આ પ્રમાણે કહે છે: ૫ “તદ્વ્યેષ ન્દોક્તો મવતિ । અસ્તન્નેવ સ મવતિ । અસ્ત્રલોતિ ચેદ્ ચેત્ । અસ્તિ મ્લોતિ ચેદ્દેદ । સન્તમેનં તત્તો વિદુઃ (= “અને વળી આ શ્લોક છે: તે અસત જ થાય છે, જે અલ્પ અસત છે-અર્થાત્, નથી-એમ જાણે છે. અલ્પ સત્ છે-અર્થાત્ છે-એમ જે જાણે છે તે તેટલું માટે સત્ છે એમ વિદ્વાનો કહે છે.”) આ

૧ તૈ. ૨ । ૩-૪

૨ જુઓ-માનવવર્ણિકમેચ ચ ગોચતે. ઘ. સુ. ૧. ૧, ૧૬.

૩ તૈ. ૨ । ૫

૪ “Trunk” ઘ. Dr Thibaut

૫ તૈ. ૨ । ૯ ।

શ્લોકમાં ‘આનન્દમય’નું અનુકરણ કર્યા વિના જ બ્રહ્મના બાવાબાવશાને (ક્રમે કરી) મુદ્ધ-
દોષરૂપે વર્ણવેલ છે, અને એ ઉપરથી સમજાય છે કે “બ્રહ્મ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા” એ વાક્યમાં
બ્રહ્મની સ્વપ્રધાનતા છે. વળી ‘આનન્દમય’ આત્માવિષે બાવાબાવની શંકા સંભવતી નથી.
કારણકે ત્રિપ્રભોદ્ધિવિશેષવત્ ‘આનન્દમય’ સર્વગ્રાંથપ્રસિદ્ધ છે. વળી કદાચ શંકા થશે કે
ને બ્રહ્મ અને સ્વપ્રધાન છે તો ‘બ્રહ્મ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા’ એમ ‘આનન્દમય’ના પુચ્છરૂપે
બ્રહ્મનો નિર્દેશ કેમ છે? ઉત્તર કે-આ દોષ ખોટો છે. લૌકિક આનન્દમાનનું આત્માનન્દ પુચ્છ-
વત્ પુચ્છ છે, એકનીડ (એક મુખ્ય માળો) છે એમ વિવક્ષા છે, અન્યવત્વની વિવક્ષા નથી.
“૧” **एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीयन्ति**” (= “આ આનન્દની એક
માત્રા-દશા-ઉપર જ અન્ય ભૂતો છાયે છે”) એવી એક બીજી શ્રુતિ છે. ૧મી:—“આન-
ન્દમય”, ને બ્રહ્મ હોય તો અને ત્રિપ્રાદિ-અવયવયોગને હીયે સર્વિશેષ બ્રહ્મને અંગીકાર
કરવો જોઈએ. નિર્વિશેષ બ્રહ્મને વિષે તો બાકીના વાક્યમાં શ્રવણ છે, કેમકે ત્યાં બ્રહ્મને વાક્ય
અને મનનું અંગોચર કહ્યું છે: “યતો વાચો નિર્વર્તन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं
महाणो विद्वान्तविमेति कुतश्चन ।” (= “જ્યાંથી મનસહિત વાણી પહોંચ્યા વિના
જ પાછી ફરે છે, એ બ્રહ્મનો આનન્દ જે પુરૂષ જણે છે તેને કશાથી જાય નથી.”)
૧મી:—‘આનન્દપ્રચુર’ એમ કહેતાં દુઃખનું અસ્તિત્વ પણ આવે છે, કારણ કે પ્રાપ્ત્યર્થ
(પ્રચુર વસ્તુના) પ્રતિષેધિ (દુઃખ)ની અસ્થિતાને અપેક્ષીને જ દોષ રાકે છે. અને એ રીતે
(કિમિત્ત પણ દુઃખનું અસ્તિત્વ કરતા) “૨” **यत्र नान्यत् पर्यति, नान्यच्छृणोति
नान्यद्विजानाति स भूमा**” (= એ મહાન-પરમાત્મા-એ જેમાં અન્યને એ જ્ઞેતો
નથી, જાણતો નથી, વિનવતો નથી”) એ પ્રમાણે મહાન-બ્રહ્મ-માં અન્યના અભાવનું
પ્રતિપાદન કરતી શ્રુતિને બાધ આવે. અને વળી પ્રતિશરીર ત્રિપ્રાદિ (અન્તઃકરણાદિ ધર્મ)
ભિન્ન છે, એટલે “આનન્દમય” પણ (પ્રતિશરીર) ભિન્ન કરે છે, અને બ્રહ્મ તો પ્રતિશરીર
ભિન્ન નથી, કારણકે “સત્યજ્ઞાનમનન્” એવી બ્રહ્મનું આનન્દ્ય (અને તેથી, એકતા) પ્રતિપાદન
કરતી શ્રુતિ છે. અને “૩” **एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा**
(= “એક દેવ જૂતમાત્રમાં ગૂઢ છે, સર્વનો વ્યાપક છે, અને સર્વ જૂતનો અન્તરાત્મા છે”
એથી એક બીજી શ્રુતિ પણ છે. ૧મી:—“આનન્દમય” નો અભ્યાસ (પુનઃપુનઃ
આવૃત્તિ-શ્રવણ) થાય છે એ કહેવું પણ ખોટું છે. (પ્રત્યક્ષરહિત) પ્રાતિપદિકનો
જ (માત્ર “આનન્દ” પદનો જ) અભ્યાસ સર્વજ્ઞ જોવામાં આવે છે. ૪ **रसो
वैस ॥ रसं ह्येवायं लब्धवानन्दीनपति को ह्येवान्यात् कः प्राप्यात् यदेव आ-
फास आनन्दो न स्यात्**” “સૌખ્ય આનન્દસ્ય મોમાંસા ભવાતિ । “આનન્દં બ્રહ્મણો
चिद्वान्त विमेति कुतश्चन । ૭ **आनन्दो महोति व्यजानात् ।**” (પ્રત્યાદિ
(શ્રુતિ જુનો.) હવે જો “આનન્દમય” ચન્દની બ્રહ્મવિષયતા સિદ્ધ હોત તો
પાછળના “આનન્દ” માત્ર (મદ) જાણપ્રયોગોમાં “આનન્દમય” નો અભ્યાસની
“કરપત” કરી લેવ, પરંતુ “આનન્દમય” એ બ્રહ્મ નથી એ વાત ‘ત્રિપ્ર
એવ શિર છે એમ કહ્યું છે’ ધત્યાદિ હેતુવડે અને બતાવી ગયા હોય. માટે જેમ બીજી
એક શ્રુતિમાં—“विज्ञानमानन्द ब्रह्म” એ શ્રુતિમાં “આનન્દ” એટલા પ્રતિપદિક

શબ્દનો જ, અહિંવિષયક પ્રયોગ જોવામાં આવે છે તેમ જ “યદેવ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્” એમ “આનન્દ” શબ્દનો અહિંવિષયક પ્રયોગ છે. ‘મય’પ્રત્યયસહિત ‘આનન્દ’પદ નો અભ્યાસ નથી. “एतमानन्दमयमात्मानमुपसंप्रामाति” (=“એ આનન્દમય આત્મા પ્રતિ ઉપસંક્રમણુ કર છે”)એ શ્રુતિમાં ‘મય’પ્રત્યય-સહિત ‘આનન્દ’ શબ્દનો જે અભ્યાસ જોવામાં આવે છે તે અહિંવિષયક નથી, કારણકે વિકારરૂપ અજમયાદિ અનાત્મા-જે ઉપસંક્રમણુના વિષય થઈ શકે છે તે-ના પ્રવાહમાં “આનન્દમય” નો પાઠ છે. આ વિરુદ્ધ શંકા લેવાશે કે-“આનન્દમય” જે આ ઉપસંક્રમણુનો વિષય છે તે જે અજમયાદિની માફક અઅહા હોત તો એના જ્ઞાનીને અહાપ્રાપ્તિરૂપ ફક્તો નિર્દેશ ન હોત. (પરંતુ આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે:-) ઉક્ત દોષ ખોટો છે. કેમકે આનન્દમય પ્રતિ ઉપસંક્રમણુના નિર્દેશ વડે જ પુરુષર્થતશબ્દ અહાની પ્રાપ્તિરૂપ ફક્તો નિર્દેશ છે, જે “तदप्येव श्लोको भवति” “यतो वाचो निवर्तन्ते” દ્વારાદિ વિસ્તાર જોતાં સિદ્ધ છે. “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय” એ શ્રુતિ જે “આનન્દમય”ના સંનિધાનમાં દર્શાવી તે “મહા પુરુષ પ્રતિષ્ઠા” એ વાક્યોક્તિ અહાને વિશેષ સંનિધાનમાં છે, અને તેથી એનો ‘અહા’ સાથે યોગ થતાં, “આનન્દમય”ની અહાતાનો યોગ થતો નથી, અને ત્યાર પછીનો અન્ય પણ ઉપરની શ્રુતિની અપેક્ષા કરે છે માટે “रसो वै सः” એ વાક્ય પણ ‘આનન્દમય’ સંબંધે નથી. વળી શંકા થાય છે કે ‘સોઽકામયત’ એમ ‘સઃ’ પદ વડે યતો પુલિંગનિર્દેશ અહા(નપુલિંગસિંગશબ્દ)માં કેમ થઈ ? પરંતુ આ પણ ખોટો દોષ છે “* तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” એ રૂપજો પુલિંગ ‘આત્મ’શબ્દવડે પણ અહાનું પ્રકરણ થયું છે. આનન્દો પ્રણેતિ વ્ય-જાનાત્” (“આનન્દ અહા છે એમ એણે વિજ્ઞાન કર્યું”) એ પ્રમાણે જે ‘માર્ગથી વારુ-છી વિદ્યા’ છે તેમાં ‘મય’ પ્રત્યયનું શ્રવણ નથી, તેમ જ પ્રિયશિરસ્તવાદિનું પણ શ્રવણ નથી, એટલે “આનન્દ” (“આનન્દમય” નહિ) તે અહા થઈ શકે છે. અણુમાત્ર પણ વિશેષનો આશ્રય કયાં પિના સ્વતઃ અહાને પ્રિયશિરસ્તવાદિ ધરતાં નથી. અને અહા મનવાણીના પ્રદેશથી આતીત છે એમ શ્રવણ હોવાથી અને શ્રુતિ સવિશેષ અહાનું પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છતી નથી એ સિદ્ધ છે. માટે ‘અનનમયાદિ’ માં જેમ ‘મય’ પ્રત્યય વિદ્યાર-અર્થમાં છે, પ્રાચુર્ય-અર્થમાં નથી તેમ અને “આનન્દમય” પરત્વે પણ સમજવું.

સૂત્રોનું વ્યાખ્યાન તો આ રીતે કરવું:-

“मह्य पुरुषं प्रतिष्ठा” એ વાક્યમાં આનન્દમયના અવયવરૂપે અહાની વિવક્ષા છે કે સ્વ-પ્રધાન રૂપે ? ‘પુરુષ’ શબ્દ જોતાં અવયવરૂપે એમ પ્રાપ્તિ (પૂર્વપક્ષ) થતાં ઉત્તર કે-“आनन्दमयोऽभ्यासात्”-(અર્થાત્)-‘આનન્દમય આત્મા’ દ્વારાદિ વાક્યમાં મહા પુરુષ પ્રતિષ્ઠા એ શબ્દો વડે સ્વપ્રધાન (ગૌણ-અવયવરૂપ-નહિ તેવું) અહાને જ ઉપદેશ થાય છે, કેમકે “अभ्यासात्” અર્થાત્ “असन्नेयं स भवति...” એ નિગમનશ્લોકમાં કેવલ અહાનો જ અભ્યાસ થાય છે.

“विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यान्” અને “विकारशब्द”થી અવયવરૂપ

અભિપ્રેત છે. “પુચ્છાત્” એમ અવયવશબ્દ છે માટે (આત્મે) બ્રહ્મની સ્વપ્રધેયતા નથી એમ (પૂર્વપક્ષરૂપે) કહ્યું તેનો પરિહાર કહેવો જોઈએ, તે કહેવાય છે. આ દ્રવ્ય નથી. કારણ કે પ્રાયુર્થ વડે પણ અવયવશબ્દ ઉપપન્ન થઈ શકે છે. “પ્રાયુર્થ” કહેતાં પ્રાપ્તિ, અવ-યવપ્રાપ્ત્યવચન એમ અર્થ છે. “આનન્દમય”ના શરૂથી આરંભી પુરુષ પર્યંત અવયવો બના-રે દહ્યા ત્યારે “આનન્દમય”ના પણ શિરઆદિ બીજા અવયવો કહીને અવયવપ્રાપ્તિને લીધે (પ્રાયશઃ-પ્રાયુર્થકરીને—અવયવવચન કયું છે માટે) “મહા પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા” ‘બ્રહ્મ પુચ્છ છે, પ્રતિષ્ઠા છે’ એમ (અવયવવાચક પદનો પ્રયોગ કરી) કહે છે અવયવની વિરક્તિથી નહિ અને તેનું કારણ કે ‘અબ્યાસ છે માટે.’ એમ બ્રહ્મનું સ્વપ્રધાનત્વ સિદ્ધ કયું છે.

“તદ્દેતુવ્યપદેશાચ્ચ” “આનન્દમય” સહિત સર્વે વિદ્યાર જાતના કારણ તરીકે બ્રહ્મનો વ્યપદેશ છે. (જુવો) इदं सर्वमसृजत यदिद ‘किंच’ (આ મર્વતું મર્ગન કયું આ જે કંઈ છે તે-સર્વ-નું) એમ શ્રુતિ છે. હવે બ્રહ્મ કારણ હોઈ પોતાના વિદ્યારજાત ‘આનન્દમય’ નો મુખ્ય દૃષ્ટિએ કરી આવર હોય એ ધટતું નથી.

બીજાં સૂત્રો પણ યથાસંભવ “મહા પુચ્છ” ઇત્યાદિ પુરુષવાક્યનિર્દિષ્ટ બ્રહ્મનાં જ ઉપપાદક સમજવાં.

સારસંગ્રહ.

મહા પુચ્છ પ્રતિષ્ઠેતિ મહાશબ્દાત્પ્રત્યયતે ।

વિશુદ્ધં મહા, વિકૃતં ત્વાનન્દમયશબ્દત્ ॥

“મહા પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા” એ વાક્યમાં મહા શબ્દવડે વિશુદ્ધ બ્રહ્મનું, અને પૂર્વના “આનન્દમય” શબ્દવડે વિકૃત બ્રહ્મનું ગ્રહણ થાય છે—એવો શ્રીમત્ શંકરાચાર્યનો ત્સ-ાન્ત કારિકામુખે વાચસ્પતિગિય પ્રતિપાદન કરે છે. એ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન આત્મારુપી વેદા શ્રુત્યર્થનો ત્યાગ કરી શંકરાચાર્ય નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

“આનન્દમય” આત્મા તે “વર” આત્મા (બ્રહ્મ) નહિ. કારણ—

(૧) અન્નમય, મનોમય, પ્રાણમય, વિજ્ઞાનમય, આનન્દમય એમ એકપ્રવાહગત ‘મય’ પ્રત્યય પ્રથમ આરમ્ભજે ત્વકાર્યક હોઈ, પાંચમાંમાં સદસા પ્રાયુર્ધર્થક થઈ જાય એ સંભવતું નથી.

(૨) “સત્ય જ્ઞાનમનન્તં મહા” એ મન્ત્રોક્ત બ્રહ્મનો અધિકાર જેટલો ‘આન-ન્દમય’ ને લાગુ પડે છે તેટલો જ ‘અન્નમય’ આદિને પણ લાગુ પડે છે અને એ જોતાં એ ‘અન્નમય’ આદિને બ્રહ્મતા નથી. તો ‘આનન્દમય’ ને શામાટે હોવી જોઈએ?)

(૩) ખરું છે કે ‘આનન્દમય’થી અન્ય આન્તર આત્માનું શ્રવણ નથી. પરંતુ એથી “આનન્દમય” તે બ્રહ્મ જ છે એમ સિદ્ધ થઈ જતું નથી. વસ્તુતઃ,

બ્રહ્મનું વિજ્ઞાન કરાવવાની ઇચ્છાથી પંચ કોશખતાન્યા છે. જેમાં ‘આનન્દમય’ એક છે.

(“આનન્દમય” થી અન્ય આન્તર આત્માનું શ્રવણ નથી” —એ ઉક્તિ ‘અભ્યુપગમ’ વાદરૂપે સમજવાની છે એમ દીક્ષાકારીનું કહેવું છે. “અભ્યુગમવાદોયમ્ । વસ્તુતસ્તુ તતોપ્યાન્તરો વાક્યગતિર્પર્વાલોચનયા અવગમ્યત ઈવ” —મહાવિદ્યામરણમ્; “બ્રહ્મ

પસ્થાન્તરત્વમધોદ્ગમ્યત इति न श्रुत्योक्तम्"—આમતો. અર્થાત્ વસ્તુતરણ, અહીં
 "આનન્દમય" યાદી પણ આન્તર છે. અને "આનન્દમય" ની સર્વાન્તરતા છે એ
 કહેવું ખોટું છે. વળી "આનન્દમયો ડમ્યાસાત્" એ સૂત્ર ઉપરના વિચારમાં સિદ્ધા-
 ન્તશ્રુત પૂર્વપક્ષરૂપે આમંતા કહે છે:—

"ન ચાસ્માદન્યસ્યાન્તરસ્યા ધવળાદયમેવ સર્વાન્તર इति युक्तम् । यदपेक्षं
 यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तरं भवति । नहि देवदत्तो बलवानित्युक्ते
 सर्वान् सिंहशार्ङ्गादीनापि प्रति बलवान् प्रतीयते अपि तु समानजातो
 यनरान्तरानपेक्ष्य"—"આનન્દમય" યા અન્ય આન્તર આત્માનું (૨૫૮)

શ્રવણ નથી, પણ તેથી એ સર્વાન્તર છે એમ દર્શિત નથી થતું. જુઓ કે
 'દેવદત્ત બલવાન છે' એમ કહેતાં સિંહ શાર્દૂલ સર્વ કરતાં બલવાન છે એમ
 તાત્પર્ય નથી, પણ એના સંજ્ઞાતીય બીજનરોથી બલવાન છે એટલું જ.

(૪) "સત્યજ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ" એ મન્ત્રમાં વણુવેલા અહનો "બ્રહ્મ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા
 એ વાક્યમાં જ નિર્દેશ છે, એટલે 'આનન્દમય' આત્માને બ્રહ્મ ન માનતા
 પણ બ્રહ્મસ્ત્રી-પ્રકૃતનો-ત્યાગ-અને-અપ્રકૃતનું-ઉપાધાન-નો દોષ આવતો નથી.

(૫) "બ્રહ્મ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા" ત્યાં નિર્દેશી બ્રહ્મ ૨૫૮ રીતે અવયવાત્મક હોય
 જોયું છે, સ્વપ્રધાન નથી, તો પછી "સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ" એ મન્ત્રોક્ત બ્રહ્મ તે
 આ છે એમ કેમ કહેવાય?—આ શંકાનું સમાધાન:—"આનન્દમય આત્મા" એટલે
 અવયવી, અને "બ્રહ્મ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા" એટલે અવયવ-એમ એક જ બ્રહ્મ પરસ્પર
 વિરુદ્ધ-અવયવ અને અવયવી-હોય ન શકે, ત્યારે હવે જો આનન્દમય આત્મા અને બ્રહ્મ
 પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા એ બે વાક્યમાંથી એક સ્થળે જ બ્રહ્મનો નિર્દેશ લેવાતો છે તો બન્નાં
 ૨૫૮ રીતે બ્રહ્મ શબ્દ છે ત્યાં—કાંતર વાક્યમાં—જ એ લેવો ઠીક છે. ત્યાર પછીના
 "અસન્નેવ સ ભવતિ અસદ્ભ્રમેતિ યેદં ચેત્" હતાદિ શ્લોકવાક્યમાં વ્યવહિત પૂર્વોક્ત
 "આનન્દમય" પદ ન લેતાં અવ્યવહિત પૂર્વોક્ત—"બ્રહ્મ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા" નું—
 "બ્રહ્મ" પદ જ લીધું છે. માટે શ્લોકોક્ત બ્રહ્મ નિર્વિવાદ રીતે સ્વપ્રધાન (મુખ્ય) છે
 તો 'બ્રહ્મ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા' એ વાક્યનું બ્રહ્મ પણ તેમ જ હોવું જોઈએ. અને વળી
 આનન્દમય તો લોકપ્રસિદ્ધ છે, એ બેતાં "અસદ્ભ્રમેતિ યેદં ચેત્" બ્રહ્મ અસત્ છે
 એમ જણ્યું—"હતાદિ હકિત પણ "આનન્દમય" પરત્વે પડતી નથી. વળી 'બ્રહ્મ
 પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા' ત્યાં 'પુચ્છં' પદ અવયવવાચક છે એમ સમજવાનું નથી, કારણ કે
 અત્રે પુચ્છ એટલે પુચ્છ જેવું, સંશ્લેષ, (લૌકિક આનન્દ માનની પણ) 'પ્રતિષ્ઠા'
 એમ તાત્પર્ય છે.

(૬) 'આનન્દમય' ને બ્રહ્મ માનીએ તો તે સવિશેષ બ્રહ્મ છે એમ સમજવું પડશે,
 કેમકે પ્રિયાદિ-અવયવયોગ સવિશેષમાં જ થઈ છે. અને સવિશેષ બ્રહ્મ વિવિક્ષિત
 નથી કેમકે અત્રે વાક્યમનસ-અગોચરજની શ્રુતિ છે. નિર્ગુણપ્રકરણેસ્મિન્

"પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા—એ માટે જુઓ—તસ્માદ્વાયાંસિ પુચ્છેનૈવ પ્રતિષ્ઠિ
 ન્તિ. પુચ્છેનૈવ પ્રતિષ્ઠાયો ત્પતન્તિ । પ્રતિષ્ઠા હિ પુચ્છમ્"—એમ શ્રુતિ છે. ઠીક
 કારણ 'પુચ્છ', 'પુચ્છ જેવું, એટલે 'સંશ્લેષ'. એમ અર્થ કરે છે. વળી, 'પુચ્છ' જેવું
 એટલે 'પર, જેમ પુચ્છ બાકીના દેહથી પર છે (કાંઈક અધિશાન જેવું પણ છે) તેમ.
 એ પ્રમાણે પણ નિર્વિશેષબ્રહ્મવિષયક તાત્પર્ય લઈ શકાય છે.

આનન્દમયે સ્તુતે ઉપક્રાન્તે બ્રહ્મપર્યવસાનં કર્તુમશક્યમ્ (બ્રહ્મ-વિદ્યાભરણમ્)

- (૭) ૧મી 'આનન્દમય' એટલે આનન્દપ્રચુર એમ અર્થ કરી બ્રહ્મને આનન્દમય શબ્દ લાગુ પાડવામાં દોષ એ છે કે પ્રાચુર્ય એટલે સામગ્ર્ય નહિ, પણ અધિકતા. માટે આનન્દપ્રચુરમાં કંઈક પણ દુઃખનો ભાગ હોવો જોઈએ, જે 'યત્ર નાન્યત્પદ્યતિ' ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત બ્રહ્મમાં સમાવે નહિ.
- (૮) પ્રિય (આનન્દ) આદિ પ્રતિશરીર ભિન્ન છે, માટે 'આનન્દમય'ને બ્રહ્મમાનતા બ્રહ્મમાં બેદ-અનેકતા પ્રાપ્ત થાય છે, જે શ્રુતિવિરુદ્ધ છે.
- (૯) "આનન્દમય"નો અભ્યાસ (પુનઃ પુનઃ આટ્ટિ-કથન) જે કહેવું પણ ખોટું છે. કારણ, 'મય' પ્રત્યયસંહિત મત્ર પ્રાતિપદિક આનન્દપદનો જ અભ્યાસ જોવામાં આવે છે જુઓ 'સ્તો વૈસ્તડ્યદેવ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્ય "પતમાનન્દમયમાત્માનમુપસક્તમાતિ" એ વાક્યમાં ('મય' -પ્રત્યયયુક્ત) 'આનન્દમય' પદ જોવામાં આવે છે ખરું, પરંતુ ત્યાં એ બ્રહ્મ-વિષયક નથી, કિંતુ 'અનન્યમાદિ' વિકાસભાના પ્રવાહમાં પકિત હોવાથી વિકાસભ-વિષયક અને આનન્દમય-ઉપસંક્રમણના ફલનિર્દેશદ્વારા પુચ્છ-પ્રતિજ્ઞાત બ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપ મુખ્ય ફલનો નિર્દેશ છે.
- (૧૦) 'સોડકામયત્ત યદુ સ્યાં પ્રજાયેય' એ શ્રુતિ આનન્દમયને સંનિહિત છે તે કરતાં બ્રહ્મ પુચ્છ પ્રતિષ્ઠાને અધિક સંનિહિત છે. સઃ એવો પુલિંગ-નિર્દેશ બ્રહ્મ આત્મા (પુલિંગ) રૂપે પ્રકૃત થતાં સંભવી શકે છે.

આનન્દં બ્રહ્મજઃ—બ્રહ્મનો આનન્દ એમ પછી સહિત બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ 'ઘટસ્વ સ્વરૂપમ્'—"ઘટનું" સ્વરૂપ એ વાક્યમાં જેમ અભેદ સંબંધે કરીને છે તેમ સમાજવું.

માટે સત્તોનું બ્યાખ્યાન આ રીતે કરવું.

- (૧) " આનન્દમયો ડમ્યાસાત્ "—" આનન્દમયજાત્મા " ઇત્યાદિ " ઘટા પુચ્છં પ્રતિષ્ઠામ્ " એ વાક્યમાં બ્રહ્મ શબ્દ વડે સ્વપ્રધાન બ્રહ્મ સેવાનું છે કારણ કે 'અમ્યાસાત્.' અસન્નેવ સ મચતિ ઇત્યાદિમાં કેવલ બ્રહ્મનો જ અભ્યાસ છે. (બ્રહ્મવિદ્યાભરણ કહે છે કે:—આ રીતે લેતાં સત્તમાં આનન્દ મય પદ બ્રહ્મ પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા એ વાક્યની લક્ષણા કરે હેજ એમ સમાજવું.

- (૨) 'વિકારશમ્વાન્નેતિ ચેન્ન પ્રાચુર્યાત્'—

'પુચ્છ' એમ નિકારશબ્દ—અર્થાત્ અવયવશબ્દ છે માટે બ્રહ્મ પુચ્છ, ઇત્યાદિમાં બ્રહ્મ ની સ્વપ્રધાનતા નથી એમ નહિ. કારણ કે પૂર્વત્ર અવયવપ્રાપ્તવચન હોવાથી, અર્થાત્ પૂર્વત્ર અવયવવચન છે માટે, અને પુચ્છપદ નો પ્રયોગ છે વસ્તુતઃ અવયવવિવક્ષા નથી, પુચ્છ શબ્દ લક્ષણાએકરી આધાર અર્થમાં સેવાનો છે.

(બ્રહ્મવિદ્યાભરણ કહે છે કે અવયવ-શમ્વાત્ ન કહેતાં વિકાર-શમ્વાત્ એમ કહેવામાં સત્કારનો બીજ એક શંકા ઉત્પાદન કરી એનું સમાધાન કરવાનો આશય છે. તે આ પ્રમાણે:—'વિકાર' એટલે દોષ. પુચ્છ પદની આધાર અર્થમાં નિષ્પ્રયોજન લક્ષણા સેવામાં આવે છે એ દોષ એનું સમાધાન

सुदर्शन.

तन्त्री.
प्रोफेसर. आनंदराकर
बापुबाबू धुन. ओम ओ.
ओम ओम पी.

आवृत्ति— 'ओम ओम' मार्ग-प्रवासी' अल्लनिक मणिवाज नमुलाध)
(धर्म-गुरु-साहित्य-प्रतिष्ठासाहि विवा अने तत्संबंधी विचार.)

“ सत्यं परं धीमहि ”—भागवतम्.

तलक १४. अंक 'प.]

(भासिक)

[ईशुआरी. १८६५]

प्रिया-विरहः

(गणेश)

(शग-प्रभाव-त्रितात)

मधुवनकी सुहावने नरसी गंध	
नरसी गंध रे-। प्यारी गंध-	मधु.
राज पुनभनो अंद गयो अरु	
रात अमारी घोर लगी-	मधु. १
हुंदा हुंदा जोर लगे री-	
होर होर होर की लया लगी-	मधु. २
ने नरसी सुभतायी लसत है-	
अगम लसत लसत मधु-	मधु. ३
जोर होरार सुक सारीक आये-	
तरेन तरहे रस लट गंध-	मधु. ४
जिप्पर नाम गयो लटारे सुभतायी-	
सुक सुक गंध लोट रहे हे मदी-	मधु. ५
सो नरसी दीन नाय लमारी-	
हयो मज वनिता के विहारी-	मधु. ६
प्यारी प्यारी प्राण सेवान है-	

* शब्दनुं नाम अने इरनुं छे ते भारे कवि क्षमा करौं.—नन्दी.

નો ખીન જીવ જીવ રહી-, મધુ ૭
 લોકે ફકીરિ ફિર ફિર ફુલુ-,
 આજ તો મિલાવે કુંજવિહારી-, મધુ ૮
 બસીકો મધુર રસ તો લુભ જાનો-,
 ઔર ન જાને પામર નર નારી-, મધુ ૯
 જીવન જીવન કો પ્રિય વોહી-,
 વો ખીન જીવન નિહીવ મહી- મધુ ૧૦
 વોહો સનમ ખીન જીવસ દમરા-,
 તડપ તડપ જીવ જીવ રહી-, મધુ ૧૧
 નાથ કૃપા કર દમકો મિલાવો-,
 ગઈ ગઈ આજી એ પુકારી-, મધુ ૧૨

“ સહુકાર ”

રસમીમાંસા.

[અનુસંધાન પાને ૭૮ થી]

- ગુ૦ અને આ આત્માના પરિ(પ્ર)ભિતિસાધક 'યુદ્ધયશ (Rational Principle)
 જોને-વિવેક શક્તિ-એવું નામ પણ આપી શકાય, તેનું જ કાર્ય હોતું જોઈએ
 શિ૦ એમ જ.
 ગુ૦ અને જ્યારે આ યુદ્ધિ પરિ(પ્ર)ભિતિ કરીને નિઃશય કરી આપે છે કે અચુક
 પદાર્થો સરખા છે, અથવા અચુક નહાના મોટા છે, ત્યારે પરસ્પર વિરોધ * જેવું
 ઉત્પન્ન થાય છે ?
 શિ૦ હા
 ગુ૦ પણ આપણે તો માનીએ જ છીએ કે આવો વિરોધ વસ્તુમા સબલે જ નહિ,
 કેમકે એક જ શક્તિ એક જ પદાર્થના એક કાળાવચ્છેદે કરીને પરસ્પર વિરુદ્ધ મૂલ
 કેમ બાધી શકે ?
 શિ૦ નગણ્ય
 ગુ૦ ત્યારે આત્માનો જ અશ પરિ(પ્ર)ભિતિથી વિરુદ્ધ મત બાધે છે, તે તદનુસાર
 મત બાધનાર અશથી ભિન્ન છે ?
 શિ૦ હા
 ગુ૦ અને પરિ(પ્ર)ભિતિને અનુસરનાર અશ તે આત્માનો ઉચ્ચ અશ ?
 શિ૦ એમ જ
 ગુ૦ અને તેથી વિરોધી અશ તે એક નીચ અશ ?
 શિ૦ બેશક
 ગુ૦ મહારે એવું સિદ્ધ કરવાનું હોતું કે ચિત્તાર્થિય—અનૂકરણ સામાન્ય—સત્યથી બહુ

જ દૂર છે, અને પુરિથી નિદૂર એવા આત્માના તરવે સાથે જ મૈત્રી ધરાવે છે, તથા એમનો ઉદ્દેશ પણ અસત્ય અને અલિન છે.

શિ૦ ખરાખર.

ગુ૦ ત્યારે અનુકરણકલા નીચ હોઈ, નીચ સાથે લગ્ન કરી, નીચ પ્રભ જ ઉપજાવે છે એમ કહી શકાય.

શિ૦ ખરેખર.

ગુ૦ અને આ માત્ર નેત્રેન્દ્રિય પરત્વે જ ખરું છે કે અવલેન્દ્રિય વિષે, અર્થાત્ કાવ્ય વિષે, પણ ખરું જ ?

શિ૦ કાવ્યનું પણ એમ જ હોવા સંભવ છે.

ગુ૦ માત્ર સામ્ય ઉપરથી જ સંભવની વાત ન કરો. કવિતાંરૂપ અનુકરણ જે શક્તિ સાથે સખધ ધરાવે છે તે શક્તિ ઉચ્ચ છે કે નીચ એ વિષે નિશ્ચય થતો નોંધવો.

શિ૦ નિશ્ચય થાય તો બહુ સારું.

ગુ૦ ત્યારે આપણે આ રીતે પ્રશ્ન મૂકીશું:—અનુકરણકલા ઇચ્છા કે અનિચ્છાથી ઉત્પન્ન થતાં મનુષ્યનાં કૃત્યોનું અનુકરણ કરે છે, જે કૃત્યોમાંથી સત્ અસત્ રથ થાય છે એમ માની મનુષ્યો હર્ષ વિપાદ ભોગવે છે. આ શિત્રાય કાંઈ છે ?—

શિ૦ ના.

ગુ૦ પણ આ વિવિધ પ્રસંગ મનુષ્યની આત્મામાં એકતા (‘અમતા’) છે કે જોમનેત્રદષ્ટિ ની ખાજતમાં ભોંયું તેમ અને પણ કલહ અને વિરોધરૂપી અનેકતા (વૈષમ્ય) છે ?

શિ૦ આ પ્રશ્નનો તો આપે ઉત્તર કરી જ દીધો છે.

ગુ૦ હા. પણ એમાં એક વાત અધિક ઉમેરવાની છે.

શિ૦ શી ?

ગુ૦ કહું-જો. આપણે એટલું તો માનીએ જ છીએ કે એક સત્ પુરુષ ઉપર પુનઃમરણ કે એવો જ કોઈ ત્રિવિધોગ આવી પડશે તો તે અન્યના કરતાં વધારે શાંતિથી અને સમતાને સૂત્રે રહી સહન કરવા યત્ન કરશે, નહિ વા ?

શિ૦ ખરી વાત.

ગુ૦ પણ શું એને દુઃખ જ નહિ થાય, કે દુઃખ થયા વિના યદ્યપિ નહિ રહે, તોપણ એ દુઃખનો વેગ ઉતારવા યત્ન કરશે ?

શિ૦ આ પાછળ કશું તેજ વધારે સત્ય છે.

ગુ૦ ત્યારે કહે કે, એના દુઃખ મામેના યત્નમાં એ એકલો હશે ત્યારે કાવવા સંભવ છે કે એના સમાન પુરુષો એને જોતા હશે તે વખતે ?

શિ૦ એ બે સ્થિતિમાં બહુ ફેર.

ગુ૦ એ ત્યારે એકલો હશે ત્યારે જે કૃત્યો કરતાં આંતરિક નહિ ખાસ તેજ કૃત્યો અન્યની મંખીપ કરતાં એ લગ્યાશે. નહિ ?

શિ૦ એમ જ.

ગુ૦ એનામાં બે અંશ છે, (૧) ‘આત્મા,’ અને (૨) ‘કામ,’ ‘આત્મા’

કહેતાં જો બુદ્ધિ, વિવેક તે એને શોક ન કે વા ઉપદેશ છે, આ 'શમ' કહેતા અનુરાગાદિ 'દોષ' તે એને ગોચરૂપે દત્તારે છે

શિ૦ હા

શુ૦ પણ બ્યારે મનુષ્ય એક વસ્તુથી આમ પરસ્પર વિરુદ્ધ દિશાએ ખેંચાય છે ત્યારે સ્પષ્ટ જ છે કે એનામાં બે વિરુદ્ધ તત્ત્વો હોના જોઈએ

શિ૦ એશક

શુ૦ એમાંનું એક તત્ત્વ નિયામક બુદ્ધિને અનુસરવા તત્પર છે

શિ૦ શી રીતે ?—જરા સમજાવો

શુ૦ આ રીતે—બુદ્ધિ કહે છે કે હું જ તમને સદનશીલતા તાજવી એ ઉત્તમ છે, એવાં સકલો વસ્તુત સારા છે કે ખોટા એ કોણ કહી શકે? વળી અસહનતાથી લાભ પણ કાઢી નથી ઐહિક પદાર્થમાત્ર પ્રમુખ છે, અને શોક તો જે પદાર્થ તે સમયે અવશ્ય પ્રાપ્ત કરના જેવો છે તે જ પદાર્થની પ્રાપ્તિમાં અત્યાચર્ય છે

શિ૦ શી રીતે ?

શુ૦ કારણ કે જે ચયુ છે તેનો વિચાર કરી, બુદ્ધિ—અનુસાર વ્યવસ્થા કરવી એજ કર્તવ્ય છે જેમ બાળક પરી તપ છે અને પછી બા વાગ્યું હોય ત્યાં દાંડ આપીને ખેંચે છે, તથા એ રીતે વૃથા કાસણેપ કરે છે તેમ ન કરતા, ઉપાય તરફ પ્રવર્તવાની આત્માને ટેવ પાડી જોઈએ

શિ૦ ખરેખર, હૃદયના પ્રિતિપાત વખતે એ જ ઉપાય છે

શુ૦ એ જ અને મનુષ્યનો ઉચ્ચ અંશ આ બુદ્ધિના ઉપદેશને અનુસરવા તૈયાર છે

શિ૦ હા

શુ૦ અને બીજો અંશ હું ખતું અમરુ કરી કરીને નિત્ય રદન કરવા તરફ જ આપણને ડોરે છે આ અંશને અગાન, અને કાતર્યનો અંશ કહી શકાય

શિ૦ ક્ષા

શુ૦ જ્યોતે આ 'દુરાસદ' ઉચ્છૃંખનતા તરફ દોરનાર 'મમ'રૂપ તત્ત્વોમાંથી અનુભવ મારે વિવિધ સાધનો મળે છે પરંતુ જ્ઞાન અને શાંતિથી પૂર્ણ આત્મા જે હમેશા સમતાના સૂત્રે જ નિહરે છે,—એવું અનુકરણ કલ્પુ કિંમ છે ધીકૃતજનો એના

અનુકરણમાં આનંદ પણ લાઇ શકતા નથી કેમકે એની 'સમતાની' વૃત્તિથી તેઓ અનબિચાર છે.

શિ૦ ખરૂં

શુ૦, અનુકરણ કરનાર કવિ જે શોકપ્રિય થવા માગે છે એ હૃદયવૃત્તિને સતોષી શકતો નથી ચણ સંગ્રહેદિ દોષથી કલુષિત આત્માનું જ અનુકરણ કરતું એને ઠીક પડે છે

શિ૦ બરાબર

* एव बुद्धे यर बुद्ध्वा सस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि दाष्ट महाबाहो कामरूप दुरासदम् ॥ म० गी०

† न्यायसूत्र

શુભ સારા રાત્રીમાં આવા કવિને પ્રવેશ ન જ દોવો જોઈએ, કેમકે એ શુદ્ધિરૂપ આત્મતત્ત્વનો દાય કરી રાગદ્વેષાદિ કામરૂપ અનાત્મતત્ત્વને જગાડી એનું પોપણ કરે છે. જેમ કોઈ રાત્રીમાં દુષ્ટને અધિકાર આપી માથું પુગવે નીચા પાડવામાં આવે તેમ આત્મરૂપી રાત્રીમાં પણ કવિ એક પ્રકારની દુર્વ્યવસ્થા જ રચાપે છે, કેમકે એક જ વસ્તુને એકવાર મોટી અને બીજાવાર ન્હાની દલીને વિવેકનો તેજ્યો સોષ જ કરી નાંખે છે. દુકામાં સત્વચ્છુપને રથાને એ તમોચ્છુપને રથાપે છે,

શિબ બસબર.

શુભ પથ મહોટામાં મોરો દોષ હજી હવે બતાવવાનો છે, કવિનામાં હૃતમેલતમ પુરુષને પણ હાનિ કરવાની એક અર્જુન અને બપુર સક્રિય છે. અને એવા યોડાક જ સારા માણસો હરો કે જેના ઉપર એની અસર ન દોષ.

શિબ ખરેખર તમે કહો છો એમ દોષ તો તો—

શુભ સાંભળ, અને પછી ન્યાય કરી ફેસલો આપ હોમર અથવા કોઈ નીટકકાગની એકાદ કૃતિમાં જ્યારે કરુણરમનાયક શોકના લાખા લાખા ઉર્જાર કાઢવા કે રદન કરવા થયી, જાય છે ત્યારે આપણામાંથી સારામાં સારાને પણ અનુકંપા થઈ આવે છે. અને જે કવિ આપણી વૃત્તિઓને મોટી વધારે સમુજ્ઞ કરી આદ્ર કરે છે તે દલિનાં આપણે સૌથી વધારે વખાણ કરીએ છીએ

શિબ ખરું એમન.

શુભ જ્યારે આપણું પેતાનું દુષ્ક જ શોકકારણ હોય છે, ત્યારે પૂર્વે દર્શાવે તોના થી ઉદ્ધટી જ ચુલ્લુ માટે આપણે અભિમાન ધરીએ છીએ બનનાં મુધી શાંતિ અ- ને તિતિદોષ રાખવા આપણો વાત ધાય છે આપણા આત્મામાં આ પુરુષતત્ત્વનો અ- રા છે. અને પૂર્વોક્ત કમ્પોઝિશનમાં જેથી આપણને આનંદ આવે છે તે સ્ત્રીતત્ત્વનો અસ છે, એમ હવે સમજાય છે.

શિબ બસબર.

શુભ ત્યારે કહો કે જે કવિતાં આપણામાંથી હરેકને જેવાની જાત ઉપર તિરસ્કાર અને સલ્પન ઉપનંત થાય છે, તેજ કાર્ય અન્યથા ચતુ જોઈ એને માટે પ્રશ્નના કે સાનંદાર્થ થાય એ યોગ્ય ખરું?

શિબ નહિ જ.

શુભ એક દૃષ્ટિનિદુષ્ટી જોતાં તો યોગ્ય જ

શિબ શી રીતે ?

શુભ દુષ્ટને અંતરૂપે વિવ્રતકાર કરી શાત કરાવતી આપણામાં આત્માનિક મુશ્કેલી દોષ છે અને આ વૃત્તિ જેને આપણા પેતાના પ્રમંથમાં આપણે નિગેધ કરીએ છીએ તેની કમિજનો તૃપ્તિ કરીને આનંદ આપે છે. આજો હવે અમાય શુદ્ધિ (વિવેક) અને અવશ્યામ વડે જોઈએ તેટલો કેળવણીનો ન દોષાયો, અન્યનું દુષ્ક છે એટલે ગાંઠ દગ્ગા હકન નહિ એમ આપણને મનાવી આ- પણી સમજાવજન્ય શોકકૃતિને નિશ્ચળન બહેવા દેઈ આ રીતે આત્માનો મિથ્યા માની બેસે છે કે, અન્યના મનુષ્યમાં અનુભવ કમ્પણને પ્રવર્તવા દેવામાં બાંધ શો ? અને

વળી એથી, આનંદ પણ આવે છે, તો પછી આ આનંદ અને આ કામ્ય શા માટે
 ખોવાં ? પણ એ સોદા એટલું વિચારતા નથી કે અન્યમાં જે અસદ્મશ છે તે
 આપણામાં પણ મંદાન્ત યથ જાય છે, અને આ રીતે અન્યનાં દુઃખ જોઈ ઉત્પન્ન
 થએલી શોકવૃત્તિ આપણામાં દબાવવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. . . .

શિ. ખરેખર.

ગુ. અને કરુણારમ માટે જે સત્ય છે તે જ હામ્પરસને માટે પણ સત્ય છે કેટલીક
 મસ્કરીઓ, જે પ્રમિદ્ધ રીતે કરતાં તમે આચરો ખાઓ છો તેજ હામ્પરસની
 નાટ્યભૂમિમાં કે ખાનગીમાં માબખી તમને જરા પણ જુગુપ્સા નથી થતી, ઉવરો
 આનંદ આવે છે. મનુષ્યમાં કરુણરમ જેવી જ હામ્પરસની પણ એક વૃત્તિ છે
 અને ઉભયને એક જ નિયમ લાગુ પડે છે.

શિ. ખરાખર.

ગુ. અને એજ પ્રમાણે ક્રોધ, દ્રોહ, મગ્જ દોષ, સુખ દુઃખ આદિ મનોવિકારનું છે.
 કવિતા એ સર્વ 'દોષ'રૂપ લતઓનું શોષણ કરવાને બદલે સિંચન અને પોપણ
 કરે છે. અને એમના દમનથી જ મનુષ્ય જાતિમાં ખરા સુખ અને સદ્ગુણની અભિ-
 વૃદ્ધિ થાય છે એ બુદ્ધી જઈ, અદમા ઉપર તેમનું સામ્રાજ્ય થવા દે છે.

શિ. આમાં ના કહેવાય એમ નથી.

ગુ. હવે જો હું તને એક વાત કહું. હોમર ઉપર મને ખુબ પ્રેમ છે. વળી હું એમ
 પણ સ્વીકારવા તૈયાર છું કે સર્વ કવિઓમાં અને નાટક-કારોમાં હોમર અમરસાને
 વિજીત છે. તથાપિ આ નિયમમાંથી આપણે ખસવું ન જોઈએ, અને દેવતાઓનાં
 સ્તોત્રો અને મહાન પુરુષનાં પ્રસાસા-વાક્યો એ જે શિષ્યવ્ય કોઈપણ પ્રકારની કવિ-
 તાને આપણા રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવા દેવી ન જોઈએ. કારણ કે જો આ નિયમનો
 ભંગ કરી 'મધુરમાર્દ મંજરી' જેવી કવિતાને રાજ્યમાં દાખલ થવા દીધી તો
 તમારે નક્કી જાણવું કે ધર્મ અને વિવેકને બદલે હર્ષ વિષાદ આદિ દોષનું જ
 સામ્રાજ્ય સ્થાપવું.

શિ. ખરું કહો છો.

ગુ. હોમર અને અન્ય કવિજનોની ક્ષમા માગી એટલું કહેવું પડશે કે કવિતાની મનો-
 હરતા અમે સારી રીતે સમજીએ છીએ, પણ તેટલા માટે 'સત્યાન્નાસ્તિ પરો ધર્મ'
 એ અમારા મૂળ નિયમનો અમે ભંગ કરી રહીશું, નહીં કવિઓ એટલું સિદ્ધ કરે કે
 કવિતા જેવી મનોહર છે તેવી જ મનુષ્યજીવનને અને રાજ્યને ઉપયોગી પણ છે; તો
 પછી આપણા સામાજિક (બાહ્ય) અને આત્મ(આંતર)રાજ્યમાં એને સંભાન
 આપવા આપણે ખુબ જુશી છીએ.

[પ્લોટાના "રિપબ્લિકમાંથી". *]

* અથવા 'Republic' અને વિષય પૂરો થાય છે હવે પછી, કેટલોક બાગ
 ખીજે સ્થળેથી, સ્વચ્છમાં આવશે છેવટે વિવેચન આવશે. મૂળમાં સોક્રેટિસ અને, ડિ-
 કનના સવાદ રૂપે વિષય આપેલો છે, જે કે સોક્રેટિસ શરૂઆત કરી પણ ધારણ કરી નથી,
 તથાપિ મુજરાતીમાં આ મુશ્કેલીય સવાદરૂપે જ મૂકવું ફીક લાગવાથી તેમ કર્યું છે.

અવલોકન.

“વિક્રમોર્વશીયનું ભાષાન્તર”

મહાકવિ કાલિદાસના આ સાદા, રસમય, અને લોચિત્તરપ્રતિભાપૂર્ણ નાટકનું ગુજરાતી માં એક ભાષાન્તર આજથી લગભગ ત્રીસ વર્ષ ઉપર ૨૧ સ. રણછોડભાઈ ઉદયરામને હાથે થયું હતું. ત્યાર પછી આ વિષયમાં આ પહેલો જ પ્રયત્ન છે. ત્રીસ વર્ષ એ યોડો કાળ નથી, અને એટલામા કાલિદાસ સમયે આપમેંને ઘણી ઘણી હકીકત મળી છે, એના કાવ્યોની અને નાટકોની વિધિવિધ પ્રતો હાથ લાગી છે જેમાંથી અનેક પાકો સમયથી વિચાર ઉદ્ભવ્યા છે, તથા વાચકની અભિગ્નિ પણ દિનપરદિન બદલાતી આવે છે-એ મર્વ જેતા એક ખીલ ભાષાન્તરની જરૂર હતી અને તે જરૂર પૂરી પાડવા સ. કીશાભાઈનો આ યત્ન છે, અને તે કેટલેક દરજ્જે સફળ થયો છે એમ કહેવામાં પણ અડચણ નથી પ્રકૃત ભાષાન્તરનું સ્વરૂપ સ. રણછોડભાઈના ભાષાન્તરના કરતાં કેવલ જૂદા જ પ્રકારનું છે; માત્ર સ્વરૂપ ભિન્ન છે એટલું જ નહિ પણ બનેલો ઉદ્દેશ પણ એક નથી એમ સહજ સમજાઈ આવે છે. આમ હોવાથી ઉભયને એક કોટિમાં નાંખી સરખામણી કરવી ઉચિત નથી, તથાપિ ઉભયનો પ્રયત્ન એક વિષય ઉપર જ છે તેથી મનને ટેટલુંક તારતમ્ય મેહલુ થમા વિના રહેતું નહિ સ. રણછોડભાઈનું લક્ષ માત્ર કાલિદાસના રસ ઉપર જ છે, અને એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા જતાં અર્થને એમણે તદ્દન ગોળું કરી દીધો છે. આથી લાભ એ થયો છે કે કવિતાનો ચમત્કાર સારો આવ્યો છે, અને ભાષા પણ પ્રસાદવાળી ખની છે, પરંતુ મૂલની ખૂબી મોઝ રીતે પ્રદર્શિત થઈ શકી નથી હંદ સંગીતાદિની યોજના પણ તે વખતની સહૃદયતાને અનુમરીને જ છે. વર્તમાન ભાષાન્તર જૂદા જ માર્ગ ઉપર છે. અને ભાષાન્તરકારનો યત્ન મૂલને વગમી રહી રસ સંપૂર્ણ રીતે પ્રદર્શિત કરવાનો છે અને એ કામ કેટલું દુષ્ટિ છે-અને કાલિદાસમાં તો વિશેષ કરીને-એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ભાષાન્તર સમશ્લોકી કરીને મૂલનો રસ સંપૂર્ણ રીતે જાગવી રાખવાની વિવશથ સક્તિ ગુજરાતી ભાષાન્તરકર્તાઓમાં સ. ર. કેશવનાથની જ છે પણ એમને બાદ કરીને બોલતાં, સ. ર. કીશાભાઈનો પ્રયત્ન ખોટો નથી. ભાષાન્તરમાં કલેશ કે કોરતા કે એવો જાજે કોઈ દોષ જણાતો નથી. પણ એ ટલું કહેવું જોઈએ કે એકદર વિચાર કરતા અને ગુણના અસ્તિત્વ કરતાં નિર્ણયતા વધારે સ્ફુટરીતે પ્રતીત થાય છે. કાલિદાસના રસતરંગો જોઈએ તેવા ભાષાન્તરમા સંક્રાન્ત થઈ શક્યા નથી એમ અમને લાગે છે. પરંતુ આમ કહેવામાં અમારો આશય સ. કીશાભાઈના ભાષાન્તરને ગુણહીન ગણી નિદાનો નથી, અને કેટલાક ગુણ છે ખરા પણ ભાષાન્તર ઉપરથી સંસ્કૃત જાણનારા પુરુષો કાલિદાસના કવિત્વ સમયે વિચાર બાંધવા જ્યાં તો તેમાં કેવી ભૂલ થવાનો સંભવ છે એટલુંજ અમારે બતાવવાનું છે.

ભાષાન્તરની નીચે એક સવિરતર ટીકા આપેલી છે, અને તેથી ગુજરાતી દ્વારા સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરનારને એ ભાગ સારો ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. પરંતુ આ ટીકા, એની ઉપયોગિતા ઘટાડવા વિના પણ, છે તે કરતાં બહુ ટૂંકી અને હૃદયગ્રાહી કરી શકાત “બાર મુનિઓ,”

* વિક્રમોર્વશીયનું ભાષાન્તર કર્તા. સ. ર. કીશાભાઈ ઘનરથામ બંદ.

ગુજરાતી પ્રેસ-મુબાઇ દિવસ ૨૧-૧૨-૦૦

“બાર યજ્ઞો,” “બાર રાક્ષસો,” “બારનાગ,” “બારગધર્વો” ની ડીપ આપવાને બદલે કાલિદાસનાં ઉપમા, અર્થગૌરવ ખટવાનિસ, રસ, પ્રમાદ માધુર્ય આદિ કાવ્યધર્મોનો માત્ર સામાન્ય ઉલ્લેખ કરીને ન વિરમતાં એનાં હૃદયહરણો દર્શાવવા ઉપર ૯૮ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું હોત તો કીક હતું.

આ ઉપરાંત ભર્ષાન્નરને આરંભે “મહાકવિ કાલિદાસ” સંબંધે એક કૃતમ નિર્મલ છે, તથા આતે કહ્યું શબ્દોનો એક છે નિર્મલમાં અન્યકર્તાએ કાલિદાસ સંબંધે દરેક પ્રશ્નની ચર્ચા કરી છે, તેમાં દંતકથાથી માંડી દેવની પાકની નિષ્પત્તિ પર્યન્તે સમાવેશ થાય છે. કાલિદાસના કાલનિર્ણય પરંતુ મગતા બાહ્ય અને આંતર પ્રમાણો અને તે ઉપરથી આજ સુધી થયેલા વિદ્વાનોના જૂદા જૂદા વિચારોનો સંગ્રહ પણ સારો કર્યો છે. આ નિબંધ પ્રમિદ્ધ થતાં ગુજરાતીમાં કાલિદાસને લગતી એક મોટી ઓટ પૂરી પડી છે એમ કહેવામાં બાધ નથી, પરંતુ એક જાગત માટે જ્યમને દિલગીરી રહે છે, ને વિચારની ગભીરતા તથા ‘સાકરવેદાત’ ને ચતો અન્યાય વિચારનાં જ્યને પ્રદર્શિત કર્યા વિના આવશે નહિ, ‘કાલિદાસ’ અને વેદાન્ત, ‘કાલિદાસ અને સાંખ્ય ઈત્યાદિ વિષય ઉપર નિર્મલકરે ને લખ્યું છે તેમાં જરા પણ શિંગડા કોતરીને તપાસ કરી જણાતી નથી. પ્રકૃતિ એટલે શું? માયા એટલે શું? પુરુષ એટલે શું? સૌપ્રાધિક નિરુપાધિક બ્રહ્મ તે શું? તથા, એ સર્વનો પરસ્પર સંબંધ શો છે?—ઈત્યાદિ પ્રશ્નો સંબંધે બીડા તત્ત્વચિંતાર તો દૂર રહ્યા, પણ આ વિષયમાં સામાન્ય જ્ઞાન પણ મેળવ્યું હોત તો અને જેની જુઓ રહી ગઈ છે તેની કદાચ ન રહેત. ‘મહત્ત્વ: પરમચ્ચક્ષમવ્યચ્છાત્પુરુષ: પર:’ એ શ્લોક “શંકર બ્રાહ્મણો” નથી. “ત્વામામનંતિ પ્રકૃતિ પુરુષાર્થપ્રવર્તિનીમ્ । તદ્દર્શિનમુદાસીનં ત્વામેવ પુરુષં ચિત્તુ:”—“આ શ્લોકમાં કાલિદાસ સાંખ્ય સિદ્ધાન્તની પરિભાષા કરીકરે છે, પરંતુ પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બે બિન્ન છે એ સિદ્ધાન્તથી જૂદો જ અભિપ્રાય આપે છે.” એ શી રીતે ક્ષિત થયું? અમારે કળ્પ કરવું, બોઈએ કે અને રહેવી તર્કપદ્ધતિ તો અમારી શુદ્ધિમાં આરોહ ન કરી શકતી, નથી. વળી ‘દ્રવ સંઘાતકાઠિનઃ સ્ફૂલઃ સૂક્ષ્મો -લઘુર્ગુરુઃ । વ્યક્તોવ્યક્તેતરશ્ચાસિ પ્રાકામ્યં તે ચિમૂતિષુ ॥’ આ શ્લોકમાં એવું શું છે કે જે શક્યાર્થને બ્રહ્મ નથી? અથવા તો શંકર મતમાં એવું જ્ઞાન (પ્રાચીનપ્રમાણવિરહન) શું છે કે જે અત્ર સમાએલું નથી?

૧૧-૧૧

છેવટે એક કાશ છે, જેનું પ્રયોજન અમારા સમજવામાં હજી બરાબર આવી શકેલું નથી. ‘પ્રતિ-તરક’, ‘પ્રાપ્તિ-લાભ’, ‘ભૂ-ગૃધી’, ‘પ્રદીપ-દીપો’, ‘પ્રથમ-પદ્યો’, ‘પ્રતિક્ષણ-ક્ષણેક્ષણે’, ‘બાહ્ય-બાહ્યો’, ‘ભીતિ-ભીક’, ‘ભિન્નત્વ-તદાવત’ ‘માધુર્ય-મધુરતા’, ‘પ્રત્યાદિ કહ્યું (૧) શબ્દોના અર્થો વિરોધશીલના વાંચનાર માટે છે?

દુષ્ખાન્ત.

અર્થાત

કલેશની નિવૃત્તિ.

(મળેલું)

શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે, “સુસ ત્વિદાર્ની ત્રિવિધં.” સુખ ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં અત્મશુદ્ધિના પ્રમાદથી પ્રાપ્ત થતુ સુખ દુષ્ખની નિવૃત્તિનું કારણ છે. એજ સુખ વળી અનેક પ્રકારના ગણાય છે, પણ વિચારપરથી બિપજ્જતા સુખ દુષ્ખોનિ છે જેઓ વિવિધાસક્તિ રહિત છે તેઓજ અસૂચ્ય સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આપણી આમપામ આવસોકન કરતા શુ લક્ષણ છે ? મરન શોક અને ચિતા. ગામગામમાં ફરે કે શહેરોમાં, વૃદ્ધ મનુષ્યોને જુઓ કે જુવાનીમાં દીવાના બનેલાને જુઓ કે એક બાલકને, તનગરને અને ગરીબને, ગાડી થોડે દૂરનર તેમજ મજુરી કરનાર, ધધાર્થી કે વિધાર્થી, સ્ત્રી કે પુરુષ, ન્યા જુઓ ત્યા, કોઇ ને કોઇ પ્રકારની ચિતા, કોઇ ને કોઇ પ્રકારનો શોક, કોઇ ને કોઇ દુષ્ખની છાપ, એ સર્વની સુખમુદ્રા પર પડેલી જોવામાં આવે છે ગામે ગામ રખડો, શહેરે શહેર ફરો. પણ એજ વીરધીર મનુષ્યો કવચિતજ દેખાય છે કે જોઓની મુખમુદ્રા પર ચિતાના ચીવા ન દોય, જોઓની મુખમુદ્રા પર શોકની છાપ નહિ હોય, જોઓની મુખમુદ્રા પર આતર શાંતિની ઝગક દોય, જોઓ પ્રશાન્ત ચિત્તમય હોય, અને જોમની શાંતિનો પ્રકાશ સર્વત્ર પ્રકસતો દોય.

‘ સુધાગ ’ ની વૃદ્ધિ થયા છતા જે શોક, જે દુષ્ખ, સર્વત્ર જોવામાં આવે છે તેનું કારણ બહુ બહુ હોય. જોઇએ સર્વ મંદ જોઇતો સ્વીકારશે કે આગળ કરતા હાય સુખનાં માધનો વધ્યા છે અનેક પ્રકારના જે સુખો આજથી વીમ વર્ષ પગ મળી સ્થિતા નહોતાં તે, આજ મળી મકે છે છતા સુખમાં વૃદ્ધિ ન થતા મનુષ્ય માત્ર શોકમ્મત શા માટે જણાય છે ? આમ છે એ વાત પણ મર્વના અનુભવની વાત છે ન્યા જાય ત્યા સર્વદ શાંતિ પ્રમગવનાર મનુષ્યો કવચિતજ દીક્ષમાં આવે છે એ પણ મુપસિદ્ધ ન છે જે દુષ્ખ આવુ સામાન્ય છે, અને માર્વનિક છે, તેનું કારણ પણ બહુ હોય જોઇએ એ કારણ તે મનુષ્ય સ્વભાવનો કાલક દોષ ન હોવો જોઇએ જે એમ ન હોય તો, જે એ દુષ્ખ આવુ ગભીર છે તો એ દુષ્ખ દૂર કરસનો ઉપાય પણ જોવો ન ગભીર હોવો જોઇએ એ મનુષ્યજાતિરૂપે-સમષ્ટિ રૂપે-આપણે એવું કોઇક પાપ-કુદ્દતા-કરેલી દોષી જોઇએ કે જેને પશ્ચિમામે આ મિથિત આપણને પ્રાપ્ત થઇ છે, અને જે પાપની છાપ આ શોક અને દુષ્ખ રૂપે આપણા પર પડી છે એ જુ છે, તે ન મમજાયાથી ન, આપણને જોઇએ રહેવું પડે છે પણ જે એ ભૂય સમજાય તો તેને સુધારવાના ઉપાય પશુ જડે માનદીપક વડે ન અમાનતિમિરતો નાશ થઇ મર્વ શાંતિ પ્રસરી શકે છે

પૂર્વે આ જ્ઞાન ઉપનિષદો દ્વારા બોધાયું હતું આસરે પાંચહજાર વર્ષ પર એ જ જ્ઞાન શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ગવાયું હતું; ચોવીસ શતક ઉપર એ જ બોધ શ્રી ગીતામં છુદ્ધ આપ્યો હતો; અને ઓગણીસસો વર્ષ પર પણ એ જ જ્ઞાનનો ઉપદેશ, કંઈકરિટ મહાત્માએ, પાશ્ચાત્ય પ્રજાને કીધો હતો. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, કેટલાક પરમ શાંતિને પામ્યા છે; કેટલાક નેઓ એ જ્ઞાન મેળવવા આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે તેઓને શાંતિના સમુદ્રનો કાંઈક સ્પર્શ થયો છે, અને તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયાથી તેની પ્રાપ્તિ કરવા તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. કેટલાકે વળી, વ્યવહારની ધાંધળામાં, અને તેના યોગે હૃદયમાં થતા હંદ્ર યુદ્ધમાં બ્યારે કાંઈક વિરામ મળે છે ત્યારે, તેથી કોઈ ક્ષણમાં, એ પરમ શાંતિની પ્રભાની કાંઈક ઝાંખી કરી હોય છે, તેથી તેના સાક્ષાત્ દર્શન અનુભવવાની છતાસા તેઓ દૃઢ કરતા જાય છે. અરે! પણ લક્ષ્યાવધિ મુલ્યમાન મૈત્ર્યુએને એવી શાંતિ છે, એટલું પણ જ્ઞાન નથી. યદ્યપિ તેઓને એ શાંતિનો સ્પર્શ પણ ભાસ થતો નથી છતાં, તે તેઓથી બહુ દૂર નથી. જે પુગણી પ્રજાના અનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાનથી શાંતિ મળે છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવવાથી કાંઈકને પણ લાભ થયા વિના રહેશે નહિ. અને એ જ્ઞાન થવાથી મોહજાલમાંથી છૂટી, દુઃખનો અસલ ભાર દૂર કરવાનું બની સકશે.

જે બહુ થયાના ઇક્ષિણથી, એકતામાંથી અનેકતા ઉદ્ભવી, અને વ્યાપ્તમાનો પ્રત્ય-ગ્લાવ ઉત્પન્ન થયો, તે જ દુઃખનું મૂલ્ય કારણ છે. આવા ઇક્ષિણ વિના અનાર્થત મહાપી-નમાંથી 'બીજપ્રદ પિતા'ના જેવાં જૂનો ઉત્પન્ન થાત જ નહિ; ઉત્પન્ન થઈ સૃષ્ટિની સાંદારક શક્તિ-ઓના પ્રામત્ય સમયે, પ્રલયકાલમાં પણ, પોતાનું સ્થાનિમાન જાળવી રાખી પદ્ધિ વિનાનું મધ્યમિંદુ થઈ રહેવાની શક્તિયુક્ત, અને પુનઃ પોતામાંથી પોતાના જ જેવી વિશક્તિઓ ઉત્પન્ન કરવા શક્તિય ન થઈ, અનુપદક બ્રહ્મચક્રને પુનઃ બ્રમણ કરાવવા માંડતાં શક્તિમાત્રનો નિવામક જે 'હંસ' પોતાની યાત્રાએ પુનઃ બ્રમણ કરવા માંડે છે તે ઉત્પન્ન થાત જ નહિ. આવું ઇક્ષિણ થતાં પહેલાં સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થાત જ નહિ; અને જ્યાં સુધી દરેક જીવે પોતે પરમાત્મસ્વરૂપ અને સર્વમય થઈ રહેવા રૂપ પરમ પુરુષાર્થ મિદ્ધ કર્યો નથી, ત્યાં સુધી એ જીવિતાશા, અભિનિવેશ, છૂટો જ નથી. આ વાત સુદિને અગમ્ય છતાં આત્માને સ્વતઃસિદ્ધ જ છે.

એક પાસાથી જીવ, તેના અભિનિવેશથી, જન્મમરણરૂપી બ્રહ્મચક્રમાં બ્રમણ કરે છે; અને બીજી પાસાથી તેના હૃદયમાં, આત્માનુસંધાન કરી લેવાની નિગૂઢ સ્ફુરણ સ્ફુરે છે, ગમે તેવી લેધી રીતે પણ, મનુષ્ય માત્ર સુખ સાધવા મથેન કરે છે; મનુષ્ય સુખ શોધે છે તે યોગ્ય છે, એ તો સ્પષ્ટ જ છે; સુખની ઇચ્છા સર્વને હોય છે નેઓ દેહને પીડા આપી, દેખીતા સુખનો ભોગ આપે, દુઃખમય જીવન સ્વીકારતા દેખાય છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે કે તે એમ ધારે છે કે, પરમ સુખ સાધી લેવાનો દૂકા માર્ગ એ જ છે.

સદજ પ્રશ્ન થાય છે કે, વિષવાસકા મનુષ્ય વિષવાસકિતના વમળમાં તણાઈને, અને નતોતેજા નંદની ધૂનમાં જે સુખ, એક સરખું, પ્રાપ્ત કરી લે છે તેનું કારણ શું? આ-નન્દ આપે એવા, હજી પદાર્થની સાથે જોડાયેલી લેવામાં જ, હજીપ્રાપ્તિમાં જ, સર્વ સુખ

સાધનું છે. દારૂડીઆ દારૂપીને, અરીણીઓ અરીણુ ખાઈને, કંબુસ દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરીને, પ્રેમીજનો પ્રિયાના સમાગમમાં, ચિત્રકાર વિગેરે કલાવાન પુરુષો કોઈ સૌંદર્યના ચિત્રમાંજ, વિચારશીલ પુરુષો કોઈ વિચારમાં જ, અને યોગીઓ યોગાનંદમાં જ પોતપોતાનું ઈષ્ટ સુખ પ્રાપ્ત કરી લે છે. એ સર્વને ઇશ્વરનુયોગમાં જ એક સરખો આનંદ થાય છે. એ સર્વને સુખ તો એક સરખું જ થાય છે; તેમાં તો કશો ભેદ છે જ નહિ. જે કાંઈ ભેદ છે તે એ દરેકના ઇશ્વર્યમાં જ છે; એ ઇશ્વર્ય પરથી જ એ દરેક જીવની સ્થિતિ પણ સમજાય છે.

હવે જે વિચાર કરવાનો છે તે વિષયાન્તર જેવો લાગશે, પણ ખરૂં જોતાં તેમ નથી. જોમ લાગવું એ પણ માયા જ છે. જે વિચાર અહીં કરવો પ્રાપ્ત થાય છે તે એ છે કે, અમુક એકજ સંસ્થિમાં એક જ આત્મા, અનેક જીવરૂપે, ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ રૂપો-ઉપધિઓમાં રહે છે. આ જીવોનો વિકાસ થયા માટે, એ ઉપધિઓનું રૂપાન્તર અને અવસ્થાન્તર થયાં જ કરવું જોઈએ. પ્રથમ તો એ દરેક રૂપ જીવના વિકાસનાં સાધન હોય છે; પણ પાછળથી તેઓ બાધક નીવડે છે. જીવ માત્ર સ્વરૂપે સિવ છતાં, બીજાંકુરન્યાયે ત્યારે એ જીવો, જીવદશા પ્રાપ્ત કરી પોતાના જેવા જ બીજા ઉપધિયુક્ત જીવો સાથે સંબંધમાં આવે છે, ત્યારે તેમની અંતર્મૂત શક્તિઓનો આવિર્ભાવ થાય છે; તેમ થયા પછી, જે ઉપધિદ્વારા આ શક્તિઓ આવિર્ભૂત થઈ હતી તે જ ઉપધિઓ બંધનરૂપે થાય છે. આનું પરિણામ શું? આવા પરસ્પર વિરોધના પરિણામે ક્યાં તો જીવનો નાશ થવો જોઈએ એ કે ક્યાં તો ઉપધિનો ભંગ થવો જોઈએ. પણ, જીવ તો સ્વભાવે જ અમર છે, એટલે ઉપધિનો ભંગ થઈ જીવ તેથી મુક્ત થવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ફરી ફરીને રૂપોનો ભંગ થવો, અને દરેક રૂપનો ભંગ થનાં, તેમાંથી ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતા જીવને બીજું રૂપ ધારણ કરવું, એ ક્રમેજ વિકાસક્રમ રહે છે.

જીવનો આ વિકાસ બીજાંકુરન્યાયે થાય છે. વૃક્ષમાં બીજ અદૃશ્ય રહેલું હોય છે, તેમાંથી દૃશ્યરૂપે તે ઉત્પન્ન થાય છે; તે બીજાંમાંથી અંકુર ટૂટે છે, તેમાંથી કુમળો છોડ ઊગે છે, તેમાંથી જ મ્હોટું ઝાડ થાય છે અને તેમાંથી જ પાછું બીજ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં વિકાસ થાય છે ત્યાં ત્યાં અંતર્મૂત શક્તિઓ આવિર્ભૂત થાય છે. જે શક્તિઓ અમુક સંસ્થિના ઇશ્વરમાં પત્રદશને પામી હોય છે તેજ તે પોતાના સંસ્થિરૂપ ક્ષેત્રમાં બીજરૂપે-જીવરૂપે-રૂપે છે. જેમ પાણીને પોતાની મૂળ સપાટી સુધી ઉચ્ચ જરવાનો ધર્મ સ્વાભાવિક છે, તેમજ જીવ સિવરૂપ થઈ રહેવા સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રયત્ન કરે છે. જેમ જુદા જુદા પદાર્થો પરસ્પર આકર્ષાય છે, તેમ જીવ આત્મા રીતે જ પ્રયત્ન કરે છે. જેમ આકર્ષણે જીવાત્માપર સંરેષ થયાંજ કરે છે. ગર્ભરૂપે-પ્રત્યે આકર્ષાય છે. પરમાત્માનું આ આકર્ષણ જીવાત્માપર સંરેષ થયાંજ કરે છે. ગર્ભરૂપે-બીજરૂપે-અંશરૂપે-રહેલો આત્મા, તેના “બીજપ્રદ પિતા” પરમાત્મા પ્રત્યે આકર્ષાય છે. તેથી જ જીવ માત્ર અતેક્તામાં એકતા માટે કાંઈ આરે છે, અને એકત્વ જે તેનું સ્વરૂપ છે તે પ્રાપ્ત કરવા મથે છે. આવા પ્રયત્નને પરિણામે જીવોનો પરસ્પર સંબંધ થાય છે, ઉપધિઓ એક બીજાના સંબંધમાં આવે છે. અંતર્મૂતમાની પ્રેરણાથી રૂપો પરસ્પર વ્યવહારમાં યોગ્ય છે અને તેમ કરતાં તેઓમાં અનુસંગ કે પ્રતિસંગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વ્યવહારમાં જે એક આકર્ષણ શક્તિ છે તે આત્માની છે; એ સર્વમાં સુખ હૃદય રૂપ અનેકતા છે તે ઉપધિને લઈને છે.

વળી જીવ અને પરમાત્માનો સંયોગ કરવાની પ્રવૃત્તિમાંથી ઉપાધિ ઉપાધિનો યોગ થાય છે. અને તેથી જ જીવને અસંતોષ થાય છે. જુદા જુદા જીવો વચ્ચે જે અંતરાય છે તે આ ઉપાધિ જ છે. ઉપાધિ ઉપાધિનો યોગ થવાથી જીવોની એકતા થતી નથી. જેમ જુદી જુદી નદીઓનાં પાણી એક એકને મળી સકે છે. તેમ જીવો પણ નામરૂપથી મુક્ત થઈ પરસ્પર મળી સકે છે, એકમ અનુભવી સકે છે. પણ જેમ એ નદીઓનાં પાણી એકઠાં વહેવા માંડનાં પહેલાં તેમના દરેકના કિનારા રૂપ અંતરાયોનો નાશ થયો હોયો નોંધવો તેમ ઉપાધિનું બંધન છૂટ્યા વિના જીવ જીવનો સંયોગ બની શકેનો નથી.

અહીં મુધી જે જે વિચારસૂત્રો આપણે જોયાં તે સર્વને પરસ્પર યોજી લઈ તેમાંથી એક મહાન નિયમ ઊપજતો લઈશું. એ પ્રમાણે ઊપજતેલા પાશની ગ્રંથિ વડે જીવન અમુદ્રમાં તરીશું, અને ત્યાં જે શોકરૂપ મચ્છ મળશે તેનું શિરચ્છેદન કરીશું.

અમૃતમય જીવ ઉત્પન્ન થવા માટે બહુ યત્નના ઇશ્વરની વરદ છે;

સદ્ધિનાં સર્વત્ર સુખ-આનન્દની શોધ માટે જ સર્વ પ્રવૃત્તિ થાય છે;

એક આત્મા અનેક જીવરૂપે, અનેક નામરૂપ દાસ, વિકાસે છે;

જીવ માત્ર, જે સ્વરૂપે શિવરૂપ છે તે, પોતાના મૂળ સ્વરૂપની શોધમાં જ છે; એ

શોધને પરિણામે ઉપાધિઓનો પરસ્પર વ્યવહાર થાય છે;

આ રૂપો-ઉપાધિઓ-પોતામાં રહેલા શિવાંશ-જીવ-ને બાધકર્તા થાય છે;

અને તેથી એ જીવોનો પ્રત્યગ્ભાવ બન્યો રહે છે.

દુઃખ શોક-નો ઉર્લૂચ કેવી રીતે થાય છે તે હવે સમજાશે. સૌંદર્યની શોધમાં જીવ કોઈ મુંદર વસ્તુના સંબંધમાં આવે છે; તે રૂપના સંયોગમાં સુખ મળે છે; પણ તે મુંદર વસ્તુના રૂપનો ભંગ થતાં તે જીવને સર્વત્ર અન્યતા લાગે છે. પ્રેમની શોધમાં, જીવ, કોઈ પ્રિય રૂપના સંબંધમાં આવે છે; જ્યારે તે રૂપ નાશ પામે છે ત્યારે તેનું હૃદય શોકગ્રસ્ત થઈ રહે છે. પ્રાપ્ત કાંચિલી ઇષ્ટ વસ્તુથી સંતોષ થયા પછી તેથી અધિક કે વિશેષ પ્રાપ્તિ કરવા માટે જે તૃષ્ણા થાય છે અને તેને પરિણામે જે દુઃખ થાય છે તેની આગળ ઇષ્ટ વસ્તુ ॥ વિયોગથી જે દુઃખ થાય છે તે કોઈજ વિસાતમાં નથી. ઇષ્ટપ્રાપ્તિથી થતી તૃપ્તિ, વળી કેટલેક કાળે તે વિશે થતો અસંતોષ, ફરી બીજા કોઈ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિને અર્થે પ્રયાસ, તે પ્રયાસને પરિણામે પ્રાપ્તિ, પછી પાછો અસંતોષ, એ પ્રમાણે એક પછી બીજી અને બીજી પછી ત્રીજી એમ મોહપરંપરા ચાલી જાય છે. એ મોહગ્રસ્ત રૂપ તૃપ્તિ અતૃપ્તિનું ચક્ર ભ્રમ્યા જ રહે છે.

સદ્ધિમાં ગમે ત્યાં જોશો તો જણાશે કે, દુઃખ માત્ર અનિત્ય વસ્તુમાં સુખ શોધવાનું પરિણામ છે. અનિત્ય અને નિરંતર બદલાતા, માટે ક્ષણિક, એવા બાહ્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિવડે સુખ મેળવી લેવાનાં મોહપાશથી બંધાઈ ફાંફાં મારતાં અજ્ઞાની મનુષ્ય દુઃખ હોરી લે છે. વિપવળત્ય ભોગ જે નાશવંત છે તે દુઃખયોગિ છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. માટે જ કહ્યું છે કે, તત્સુખં સાત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥ આત્મબુદ્ધિના પ્રસાદ

* યે હિ સંસ્પર્શજા મોગા દુઃખયોગાય પવતે ॥

થી જે સુખ મેળવે છે તેજ સાત્ત્વિક સુખ છે. જ્યારે આત્મા આત્માને જ-શોધે ત્યારે જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. બાહ્ય વિષયમાં જે સુખ છે તેથી વિરક્ત એવા જે મનુષ્ય આત્મામાં-પોતાના અંતરમાં જ-સુખ અનુભવે છે, તે બ્રહ્મસમાધિનિષ્ઠ પુરુષ જ અક્ષય સુખ તેને મામે છે.*

શું અહીં વિષયાસક્તિનો નિરેધ કીધો છે તેથી એમ લાગે છે કે, જીવનનાં સૌંદર્ય અને આનન્દને કાંઈ બાધ આવે છે? એથી શું જીવન શીકું પડે છે? શું ઝિંહીની મ-ઝાહ જતી રહે છે? અને કોઈ એકાંત અરણ્યમાં વાસ કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે? પ્રિય પંસ્તુમાં-જે પ્રિયતાનું સ્થાન છે તે તેનો દેહ નથી, પણ તેમાં રહેલો આત્મા છે. જે પ્રેમ શુદ્ધ હોય તો પ્રિય પદાર્થના દેહનો ભંગ થયા છતાં પણ, તેના, આત્માથી જીવથી-વિયોગ થતો નથી; દેહ ભંગ થયા પછી પણ, જે પ્રેમ શુદ્ધ હોય તો, પ્રિય આત્મા રૂપી માંજીક જે નવા દેહ રૂપી પેદીમાં પાડ્યું હોય ત્યાંથી શોધી લઈ રાકાય છે. જ્યારે આવી સ્થિતિ થાય છે ત્યારે દુઃખનું કારણ સમજાય છે; અને અભ્યાસવડે દુઃખનો અંત પણ આવે છે. = કારણ કે આપણે દેહ નથી, પણ આત્મા છીએ; અને તેથી આપણને બીજા જીવોના દેહો સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. એ દેહ સંબંધમાં પણ આપણે તો માત્ર તેમાં રહેલા જીવ રૂપ આત્માને જ અનુભવે છે, જ્યાં સુધી સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થાય, બેદ્દષ્ટિ દૂર થાય, ત્યાં સુધી મહાદ્યાલુ કર્મના નિષ્કામસાર, અનેક દેહોનો ભંગ, અનેક ઉપાધિઓનો નાશ, અને તેમની ઉત્પત્તિ થતાં તેમાં રહેલા આત્માની સાથે જ વિશેષ વિશેષ યોગ સાધી, આ-ત્મા-પરમાત્મા-જે આ સર્વ જગતને આવરણ કરીને, બેદીને રહ્યો છે, જેની પ્રવૃત્તિથી કાર્ય માન થાય તે, તેનો યોગ સાધવો. કેમકે, एको यदौ निष्क्रियणां बहूनाम् एक बीजं बहुधा यः करोति । तगात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा स्तेषां सुखं शश्वतं नेतरे-षाम् ॥ (શ્લોક-૬૦ ૧૨-૬-) સર્વ ત્રિકલ્પમાણુ પરતુઓનો જે એક વશ કરનાર છે, એક બીજામાંથી બહુની ઉત્પત્તિ કરનાર છે તેને પોતાના આત્માને વિશે સ્થિત જે જીવે છે તે ધીર પુરુષો જ શાશ્વત સુખ અનુભવે બીજા નહિ. અહીં જ દુઃખ માત્રનો અંત આવે છે અને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમ શાંતિને ધામે પહોંચવાને માટે જતાં પણ, દુઃખનું કારણ સમજવાથી અર્થ દુઃખ દૂર થાય છે. કારણ કે, દુઃખનું કારણ જાણવાથી સમજાય છે કે, દુઃખ પણ સુખનું જ એક કનિષ્ઠ રૂપ છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે, “ લાગે વિષમ પ્રથમ જે, અતિ અમૃત થાય. ” આથી જ શાંતિ થાય તે સર્વદા રહે છે; અને જે દુઃખલગ્નતા ઇશ્વરને આરોપાય છે તે જે સત્ત્વ હોય તો એમાં પણ તેની ઉદારતા અને મદતતા સ્પષ્ટ થાય છે. સોનાને જે આનન્દ અનુભવવાની શક્તિ હોય તો શું તાવણીથી શુદ્ધ થએલું સુવર્ણ પોતાની અશુદ્ધિ ખોવા માટે અમલ તાપમાં તથાપા છતાં આનન્દશે નહિ?

* बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमनुते ॥ ५. २१॥-મંગી.

= अभ्यासाद्रमतेयत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥

જેમ હમરત વિના શરીરની રંગો અને પ્રતિબિંબો મળ્યાનુસાર થતી નથી તેમ દુઃખ અનુભવ્યા વિના મનુષ્યરચનાવના માનસિક અને નૈતિક આશો વીર્યવાન થતા નથી. સુદૃઢના અધિભૌતિક પ્રકરણમાં કશું જોઈ શકાય તેવો વિકાસનો ક્રમ છે. કશું વડેજ વિકાસ સાંભળે છે, એથી વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. અને વીર્યની સંપૂર્ણ પુષ્ટિ થતાં, સંપૂર્ણ શાન્તિ થઈ રહે છે.

દુઃખ ન હોય તો દુઃખમાં મહાભાગિતાનો અવકાશ જ નથી, ઉર્લ્લેસ નહિ. દુઃખ થતાં જ તે દુઃખ શુ છે, અને તે શાથી થાય છે; તે વિચારવાનો અવકાશ મળે છે, અને તેની નિવૃત્તિના ઉપાયો ચેજવાનું પણ ત્યારે જ જાણે છે. લાલચમાં સપડાવે દુઃખ ભોગવ્યું હોય તો જ ખીજ લાલચમાં સપડાતા હોય તેને મદદ કરી શકાય છે. જેઓ પડીને ચડ્યા છે, તેઓ જ પડેલાને એવી રીતે મદદ કરી શકે છે જેથી પડેલાને જોઈ ન થાય-દુઃખના દરેક બીજમાંથી સુખનાં વૃક્ષ જીગ્યાં શકાય છે. તેમ કરી પોતાનો મોક્ષ સાધી લેવામાં જે કાંઈ મુશ્કેલી પડે છે તેથી કયો વીરધીર હશે ?

દુઃખના અનુભવ વિના સારા માફા ધર્મ અધર્મનું જ્ઞાન થતું નથી. એવા જ્ઞાન વિના, સારું હોય તે સારું છે માટે આજીવે એવો ખુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય થઈ શકે નથી; અને દેહાદિ ધ્યાસથી, ઉપાધિપરના-અનાત્માપરના-અનિત્યવસ્તુ પરના-પ્રેમથી, મુક્ત થવાનું નથી; બાહ્ય વિપયની આસક્તિ છૂટતી નથી. જેની વિષયવાસના દબાએલી રહે છે, તે મુક્ત નથી. મુક્તનો તે જ કે જેણે પોતાના આસુરી સ્વભાવનો આસુરી અશનિર્મૂલ કરી દેવી સંપદમય બનાવ્યો હોય. એવા મુક્તાત્મા જ મુક્તાત્મા કહેવાય. એવા મનુષ્ય વિષયથી વીરલાયલા રહ્યા છતાં તેથી અસ્પર્શ રહે છે તેમની સત્યનિષ્ઠા દૃઢ રહે છે, સ્વાભાવિક રીતે જ નિયમમાં રહીને જ, અને દેશકાલનો વિચાર કરીને જ તેઓ કર્મ ગાત્ર કર્યા જાય છે. આવા મુક્તાત્માના ઉર્લ્લેસને માટે હમેશા શું પણ લક્ષ્યાધિ વર્ષો પણ બસ નથી.

શોકાધિમાં ગરક થતાં પણ આપણે શુદ્ધવું જોઈએ નથી કે, જે સ્થિતિમાં દુઃખની જરૂર છે તે આપણા વિકાસ ક્રમના નીચલા પમથી આં છે. એને કે જાણી આપણું જે એક જીવન થાય છે તેના પ્રમાણમાં એ કાંઈ જ નથી. એ એનો મુકાબલો થઈ શકે નથી. કારણ કે અત્યંત કાલને એક ડાહ્ય સાથે કેમ સરખાવાય? જે સ્થિતિમાં આપણે જન્મ મરણને વશ હોએ તેને મનુષ્ય જાતિની બાલ્ય ચેરટા અને તદનુસાર દુઃખ મય બાલ્યાવસ્થા કહેતાં પણ એવું સ્વરૂપ છે તે કરતાં મહોટું થાય છે, અતિશયોક્તિ થાય છે. ખરેખર ક્ષણભંશુર દુઃખો વડે જે વિવ્ય પદ પ્રાપ્ત થાય છે, તેની સાથે સરખાવતાં એ દુઃખો કાંઈ જ નથી એટલા માટે જ્યારે જ્યારે શોકનું મેઘાદંબર ઘેરુય ત્યારે જેની પેલીતરફ જે નિત્ય આકાશ છે તે તરફ દૃષ્ટિ કરે, શોકાધિના મેઘા જ્યારે અથગાય ત્યારે તેના નિત્યકિનાર પર દૃષ્ટિ કરે, પૃથ્વી અને નરકની દૃષ્ટિ શક્તિઓ આપણને કચડવા બેસે તૈયાર થાય, પણે અતે તેઓ આપણું શ્રેય જ કરશે, આપણું કલ્યાણ જ કરશે. કારણ કે આપણે સરજે અજા, અમર, નિત્ય, અનિશ્ચી, અને અક્ષર છીએ, અને અહીં આપણે જે નિત્ય મેવાના સાધનો સામગ્રી-લેવા આગ્યા છીએ તે મેવામાં જ આપણું સ્વાતંત્ર્ય છે.

કવિતા અને સંગીત.

(મજેડુ)*

(અનુસંધાન ગત અંકથી)

હવે સંગીત ઉપર આવિયે. સંગીતના મુખ્ય બે ભેદ છે:—(૧). તાલસંગીત, અને (૨). ધ્વનિસંગીત.

તાલસંગીતમાં નીચેના પ્રકાર સમાય છે:—

(ક) આપણી ગીતકલામાં સ્ત્રીકસપલા સર્વ તાલ,—ત્રિતાલ, ચોતાલ, ઝમ્મા, એક-તાલ, વગેરે; તેમ જ પાશ્ચાત્ય ગીતકલાના તાલ.

(ख) છન્દશાસ્ત્રમાંના માત્રામેળ છન્દના તાલ, તેમ જ અક્ષરમેળ રૂપોના સ્વતઃસિદ્ધ શબ્દનૃત્ય(rhythm)નો તાલ.

(ग). શબ્દનૃત્ય (rhythm),—મૂલમાં તેમ જ પરમાં આવતું, અને—

(घ). નૃત્યકલાનું નૃત્ય.

આ તાલસંગીતનું સ્વરૂપ શબ્દરચના અમુક કાલવિભાગના સમાન અથવા સમપ્રમાણુ માપ અથવા વજનથી બન્ધાય છે. માટે આ કાલમાન સંગીત (music of time-measure) ગણીશું. ધ્વનિસંગીતના સ્વરૂપનું બન્ધારણ કાલમાનથી નિરપેક્ષ જ છે, સ્વતન્ત્ર છે; હેની સામગ્રી ફક્ત શબ્દરચ છે. તેથી ધ્વનિસંગીતને સ્વમાનસંગીત (music of sound) કહીશું.

એ ધ્વનિસંગીતના બે વિભાગ છે:—

(क). વર્ણસંગીત, અને (ख). સ્વરસંગીત.

વર્ણસંગીત એટલે વર્ણાનુપ્રાસ (અક્ષરસંગાથ) અથવા પદકાલિત્ય, તથા યમક

(rhyme),—જેને સામાન્યરીતે પ્રાસ મેળવવા કહેવાય છે તે.

સ્વરસંગીત તે જ music proper, શુદ્ધ સંગીત છે. સ, રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ, એ સત્સ્વરના (તથા હેમના પેટાભેદ—ક્રોમલ, તીવ્ર, વગેરેના) અનુક્રમ, સંખ્યા, વગેરેને લઈને રચનાન્તરથી થતું મધુર સ્વરૂપ તે જ સ્વરસંગીત. આ સંગીત માત્ર સ્વરરૂપી ઉપદાનથી જ બનેલું છે સ, રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ, એમ અક્ષરોથી નામ અપાયાં છે તે માત્ર સમવડને ખાતર જ (પલ્લ, ઋષભ, ગાન્ધાર, વગેરે મૂળ નામના આવાક્ષરો લઈને નામ પડ્યાં છે). ફક્ત આ, આ, આ, આ, આ, આ, એમ હાલ સુર ગાઇ બતાવ્યા તેમ માત્ર સ્વરોચ્ચાર કર્યાથી એ સાર્તે મુગનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું બાંધી સકાશે. કાંઈક આ કા-રણથી જ વ્યાકરણમાં જે વર્ણધ્વનિને સ્વર (vowel) હેવું નામ અપાયું છે તે જ નામથી સ્વરસંગીતના સુરની ઓળખાણ અપાઈ હશે. આ સંપત્તિસુરના માધુર્યનું મૂળ

સ્વરના ધ્વનિ. sound)ના અમુક રૂપ અથવા વજન (acoustic quantity) માં છે. વર્ણસંગીત વર્ણધ્વનિનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ સાથે બંધાયેલ રાખે છે, તો સ્વરસંગીત સ્વરધ્વાનના માપ અથવા વજનને લક્ષ્યે પ્રકૃતિ કરે છે, કેમકે વર્ણસંગીતનું ઉપાદાન સ્વ વર્ણ—સ્વર તેમજ બંધન—છે, અને સ્વરસંગીતનું ઉપાદાન માત્ર સ્વર (vowel) છે, અને તે પણ એ સ્વરના અમુક સુર(note)રૂપ વજન તરીકે જ. આ કારણથી સ્વરસંગીત સંપૂર્ણ અર્થે સ્વમાનસંગીત છે. સ્વરસંગીતનું આ સર્વ સ્વરૂપ કંઈકે જુદી જગ્યા છે હોય એક સ્વરૂપ ઉદાહરણ બધાવામાં આવ્યું છે. “ તારો રે દયાળા મહેને દીન ગણી તારો રે, ” એ ગીતની પદ્ધતિના સુર રિ ગ રિ મ ગ રિ સ સ રિ ગ મ પ ધ પ મ, એમ આવે છે; આ સંબંધે એક જગ્યા પ્રથમ ક્યો કે—‘તા’ માં પણ રિ, ‘રે’ માં પણ રિ, ‘ળા’ માં પણ રિ, એ શું?

વર્ણસંગીતમાં સ્વમાનનો અંશ ખરું જોતાં નથી, સ્વરસંગીતના સ્વમાન જેવો સ્વમાનનો અંશ હેમાં નથી, અને જે છે તે પણ પ્રમાણમાં થોડો. એક વર્ણાચાર બીજાને અનુકૂળ હોય માટે જ અનુપ્રાસાદિક ઉત્પન્ન થાય. આ અનુકૂળ તે વર્ણાચારના બંધનશુભાં છે, અને હોય મૂળ એ જ કે એ અનુકૂળ વર્ણમાં રતનું (ધ્વનિનું) સરખું અથવા સમાતીય માપ (સમાનપ્રમાણિતનું) હોય છે. આટલે અંશે અને આ પ્રકારે વર્ણસંગીતમાં સ્વમાનનું અસ્તિત્વ છે. માટે વર્ણસંગીતને પણ સ્વમાનસંગીતનો પેટાભેદ ગણવો અનર્થક નથી. તો પણ જેમ સ્વરસંગીત સંપૂર્ણ અર્થે સ્વમાનસંગીત છે તેમ વર્ણસંગીત નથી જ, અપૂર્ણ અંશે અને નિયંત્રિત પ્રકારે જ સ્વમાનસંગીત છે.

કવિતા પોતાના મૂર્ત રૂપમાં—પદ બંધારણમાં સંગીતના આ ભેદનો જ, વર્ણસંગીતનો જ, ઉપયોગ કરે છે. અંગ્રેજીમાં પદને સંબંધે music, musical વગેરે શબ્દો વપરાય છે તે ફક્ત આ અર્થમાં. સંગીતના પેટા વિભાગ ઉપર બતાવેલા છે તે વચ્ચે ગુચવાડો કરી નાખ્યાથી અનેક પ્રકારના ભ્રમ થાય છે. અને હોય જ પરિણામે અંગ્રેજીમાં પદને musical કહેવાની પદ્ધતિમાં તકેદારીનો ભય પેસે છે. હાથ જ કોઈ ભ્રમથી કવિતા અને સંગીતનો અવાસ્તવિક સંબંધ “ મકરન્દે ” એક રથને કહ્યો જણાય છે.* એ કહે છે:—

“કવિતા જેમ પોતાના સંગીતમય અંશ રૂપે દરવા સાર પ્રાસરૂપે પુનરાવર્તિતની સ્વીકાર કરે છે તેમ સંગીતના અન્તરમાં પણ કવિત્વ રહેલું હોવાથી તે વર્ણવાર કવિતાના જેવો પ્રાસરૂપે ગ્રહણ કરે છે.” સંગીત પ્રાસરૂપે ગ્રહણ કરે છે એ વચનનો અર્થ જ કોઈ સંબંધ નથી, એ માત્ર સંગીતના વિષયવિભાગ ઉપર ક્યો છે તે ઉપરથી જણાશે. એ વચન નમાં સંગીતનો અર્થ વર્ણસંગીત લેતાં પ્રાસ તે વર્ણસંગીતનો જ અંશ હોવાને લીધે અર્થહીન પુનરાવર્તન ઉત્પન્ન થાય છે. ‘સ્વરસંગીત’ એમ અર્થ લઈશું તો તો અનર્થ જ થશે, કેમકે સ્વરસંગીતનું ઉપાદાન માત્ર sound (સ્વ) નું અમુક વજન છે, હોની સાથે વર્ણસંગીતના કોઈ અંશનો સંબંધ જ નથી. વિશેષ ગુચવાડો વળી થવાનું કારણ એ છે કે ઉપરના વાક્યમાં “સંગીતમય અંશ,” “સંગીતના અન્તરમાં કવિત્વ,” અને

* જ્ઞાનમુખા, મે, ૧૮૯૭—“ છન્દ અને પ્રાસ, ” એ વિષયમાં છેલા પારિમાણનો આરંભ જુવો.

§ પ્રાસ=rhyme (યમક).

“ સંગીત પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, ” એ ત્રણ વચનમાં સંગીતના જૂઠા જૂઠા અર્થ દર્શાવે છે. “ સંગીત પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, ” એ વચનમાં સંગીતના બંને અર્થની અર્થહીનતા હમણાં જ ઉપર બતાવી. કવિતામાં સંગીતના અંશ (સંગીતમય અંશ) એમ કહેવામાં સંગીતનો અર્થ—વર્ણુસંગીત—એમ જ લેવો પડશે. અને વળી સંગીતમાં કવિત્વ અન્તર્ગત રહેલું છે, એમ કહેતાં તો સંગીતનો અર્થ વિશેષે કરીને સ્વરસંગીત, અને છેક ઉત્તરે અંશે વર્ણુસંગીત તેમ જ તાલ-સંગીત લેવાશે, અને એ વચનનું તાત્પર્ય એટલું જ કે એ ત્રિધા સંગીતમાં એક જાતની ભાવોર્મિ (emotion) ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. કવિતાનો અંશ સંગીતમાં બીજી કોઈ રીતે સંભવનો નથી. સંગીતમાં કવિતાંશ બન્ધારણમાં નહિ પણ શક્તિમાં છે; અને કવિતામાં જે કાંઈ સંગીતનો અંશ છે (વર્ણુસંગીતનો—સ્વરસંગીતનો નહિ) તે તો બન્ધારણમાં જ.

એક બીજા પ્રકારનો જમ સંગીતના વિષયવિભાગ જૂઠી જગ્યાથી પાશ્ચાત્ય વિવેચન-સાહિત્યમાં દીધામાં આવ્યો છે. “ The Fine Arts and Their Uses ” એ નામના પોતાના પુસ્તકમાં Bellars (બેલાર્સ) લખે છે કે “ Verse has indeed a beauty and poetry of its own, it is an imperfect kind of music. ” (“ પદ્યરચનામાં, અસંપૂર્ણ, એક પ્રકારનું પોતાનું જ સૌન્દર્ય અને કવિત્વ છે, તે એક જાતનું અપૂર્ણ સંગીત છે. ”) આ વચન અંગ્રજી પદ્યરચનાના સંબંધે કહેવામાં આવેલું છે, અને એ પદ્યરચના માત્ર accent (તાલ) ઉપર આધાર રાખે છે, એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં જણાશે કે એ પદ્યરચનામાં જે કાંઈ સંગીતનો અંશ હોય તે માત્ર તાલસંગીત જ છે. વળી આગળ વધીને એમ સ્વીકારાયે છે “ પદ્યરચના ” એ શબ્દમાં આ દેશણે પદસાહિત્યનો પણ સમાવેશ થયેલો સમજવાનો છે, તોપણ પદ્યરચનાનું સંગીત તે વર્ણુસંગીત બનશે, સ્વરસંગીત તો કદી જ નહિ. છતાં ઉપરના વાક્યમાં પદ્યરચના તે સંગીતનો પ્રકાર છે, એ વચનમાં પ્રથમદર્શને સંગીત એટલે સ્વરસંગીત એમ જ બોલ થાય છે. વાસ્તવિક સ્થિતિ એમ જણાય છે કે એક બાબત સ્વરસંગીત અને બીજી બાબત પદ્યરચનામાં આવેલાં તાલસંગીત તથા વર્ણુસંગીત, એ બેની વચ્ચેનો ભેદ તથા વિષયવિભાગ જૂઠી જગ્યાથી આ પ્રકારનો ગમગમોટો થયો છે. “ Imperfect ” (અપૂર્ણ) એ વિશેષણ આવ્યાથી કાંઈક મર્યાદિત સ્વરૂપ આવ્યું છે એ ખરી વાત છે, તોપણ બેલાર્સના ઉપરના વાક્યમાં સંગીતના વિભાગની વિષયમર્યાદા સચવાઈ નથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

કવિતાના સૂત્ર સ્વરૂપ—અર્થાત્ પદ્યમય બન્ધારણ જેટલું—સ્વરસંગીતનો કાંઈ પણ સંબંધ નથી, એમ ઉપરની ચર્ચાથી જણાશે. પરંતુ એ તત્ત્વ અચમ સિદ્ધાન્તરૂપ ગણવું નોંધે એ વર્ણુસંગીત અને સ્વરસંગીતની વચ્ચે એક સૂક્ષ્મ અને અપૂર્વ સંબંધ છે, અને તે માટે કવિતા અને સ્વરસંગીતનો એક વિશિષ્ટ સંબંધ યુગ્મજાય છે. આ સ્પષ્ટ ચર્ચા માટે બેલાર્સના પુસ્તકમાંથી નીચેના ઉત્તારો આપવો ઇચ્છે છે, † જે કે, સંગીતના આપણે કરેલાં વિભાગ એ સંબંધના જણાવવામાં ન જ હોય તેથી તે જ પ્રકારના વચનમાં એ આ તત્ત્વ બતાવેલું નથી.

“ This example shows, also, how Music is suggested in Poetry. Poetry presents music of a certain kind by the aid of which it represents other kinds. Coleridge describes one of the sounds heard by the Ancient Mariner during his weird voyage thus:—

' Still the sails made on
A pleasant noise till noon,
A noise like of a hidden brook
In the leafy month of June,
That to the sleeping woods all night
Singeth a quiet tune. '

It will be observed that the musical effect here is not due entirely to the cadence of the lines, but also, and perhaps chiefly, to the choice and arrangement of the vowel sound. The same process produces very different results in Milton's celebrated line,

' Sonorous metal blowing martial sound. '

" Nothing can come nearer to the effect of martial music than this, except music itself. Compare with it an exquisite stanza of Spenser's:—

' The joyous bird, shrouded in cheerful shade,
Their notes unto the voice attemper'd sweet;
Th' angelical, soft, trembling voices made
To th' instruments divine respondence meet;
The silver-sounding instruments did meet
With the base murmur of the waters' fall;
The waters' fall with difference discreet,
Now soft, now loud, unto the wind did call;
The gentle warbling wind low answered to all. '

It will be perceived that, with such means as the poet possesses, it is at least possible to strike the key-note of a piece of music, and at any rate in some degree, to suggest its leading features."

ઉપરના ઉત્તરમાં આપેલાં અંગ્રેજી પંક્તિમાં સ્વર વ્યંજન વગેરેની તેમ જ નાદસ્વરનાની યોજનાને લીધે એક પ્રકારનું ઠેવું પદ્ધતિસિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે તેથી ઉર્જિત થતા વર્ણસંગીતને આપણી સમીપ ખડું કરવાની સાથે જ કરિ તે જ સંગીતના સાધનથી કંઈક સ્વરસંગીતનો ભરો ખાનિ ઉત્પન્ન કરે છે. આટલું જ તાત્પર્ય બેલાસેની ચર્ચામાં છે. ઉપરનાં ઉદાહરણો અંગ્રેજી કવિતામાંથી લીધેલાં હોવાને લીધે કેટલાક શ્રોતાઓને આ તત્ત્વ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે ન સમજાય તે માટે ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી એકાદ ઉદાહરણ ખતાવવું ઉચિત છે. શ. મણિલાલ દ્વિવેદીના "કાન્તા" નામના નાટકમાંનો નીચેનો હરિગીત લખ્યો:—

" મન્દ મન્દ સમીર વહે નાટકમાં ખડુ મહાકનો,
ગિરિગન્ધરે અચગાધ મીઠા સગ મૃદુ આલાપનો. "

આ બે પંક્તિઓમાં જે અદ્વિતિમ પદ્ધતિસિત્ય મધ્યસ્થ છે તેથી પ્રગટ થતા વર્ણસંગીત વડે પાંતનું ગાન સાક્ષાત્ કેવું ઉર્જિત થાય છે તે આ વખતે એ પદ્ય ગાઈ બતાવવાથી

સ્પષ્ટ થયું હશે એમ આશા છે.*

પરંતુ આ ઉદાહરણોમાં પણ જણાશે કે બેક્રાસે અતાવેલા રસ અને કળાના તત્ત્વનું દક્ષિત તાત્પર્ય એટલું જ છે કે વર્ણસંગીતની દ્વારા કવિતાનો સ્વરસંગીત સાથેનો આ વિરલ સંબંધ છે તે એક તો સાક્ષાત્ નથી (કેમકે વર્ણસંગીતદ્વારા છે), ણીચું, તે સંબંધ માત્ર સંયક્તોનો છે, સંગીત તે કવિતા ઉપર અમુક પ્રકારનો વ્યાપાર અથવા હેવો વિષયવિષયિતાનો સંબંધ નથી, અને ણીચું, એ મુ્યકતાં પણ સાક્ષાત્ સ્વરસંગીતની નહીં પણ સ્વરસંગીતને સમીપ સમીપ આવતા રવ,—પક્ષી, પાણી, પવન, વગેરેના નાદની મારફત કાંઈકે સ્વરસંગીતનો ધ્વનિ ફરવાની ચુકકે શકિત છે. બેક્રાસે પોતે જ એક સ્થળે કહે છે કે—પ્રકૃતિમાં જ કાંઈ સંગીત છે ને, જોકે મધુર સ્વરતા ઉપાધાને લીધે સંગીતમય છે તોપણ, પૂર્ણ સંગીત નથી. તે લખે છે:—

“Music in its entirety is a purely human production. There is scarcely anything in Nature which can be properly called either melody or harmony. Certainly nothing which could ever suggest a sonata or a symphony. Not all

* ઉપરનાં અંગ્રેજી તથા યુગ્યતી ઉદાહરણોમાં જે સ્વરસંગીતનું ધ્વનન કરવાની કૃતિ થાય છે તે માત્ર સૂક્ષ્મ અને રસિક પદસાક્ષિત્યથી ઉપગત વર્ણસંગીત વડે જ, સ્વર સંગીતના કોઈ પણ પ્રકારના અનુકરણ શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને નહિ, એ પ્રકારથી સંગીત ખડું કરવું તે ઉપરના પ્રકાર કરતાં કાંઈકે ઉતરતી કળાનો વિષય છે. ઉદાહરણ આપ્યાથી સ્પષ્ટતા થશે:—

“તીજી સ્વરે તમને તમને અમરખ,
જાણં વને ધુધરતાં ધુવડે અરાંકે,
ને દુરે વિરલ કંઈ નાદ ગાય,
ને ધ્રુવટ કરી ધોર સમીર વાય.”

(હૃદયનીલા, પૃ. ૧૬).

“અનિદ્રા ધીરે જરે પગલાં પગે શાન્તિ રખે મદુ,—
ત્યાં ઉછળતી આનન્દ રેશે કાઠિયા બોલે દુહા !”

(કુસુમસાગર, ૪. ૬૬).

“Tis the middle of night by the castle clock.”
And the owl have awaken'd the crowing cock
To whitt—Tu-whoo !”

(Coleridge).

આ ઉદાહરણોમાં વપરાયેલી કળા માત્ર પ્રકૃતિમાંના સંગીતનું સૂક્ષ્મ પ્રતિબિમ્બ પાડે છે. અને ઉપર જે વર્ણસંગીત વડે સૂચનની કળાનાં ઉદાહરણ છે તેમાં વર્ણસંગીતના સાધનથી સ્વરસંગીતની સૂક્ષ્મ પણ વિશેષ સૌન્દર્યની છાપવાળી છાયા પડે છે. “તીજી સ્વરે” વગેરે વાળા શ્લોકમાં અનુકરણધ્વનિની કળા કાંઈકે સૂચનકળાની સાથે ગળી ગયેલી છે, એટલું ખરું.

the cries of far-off sea-birds, nor carols of feathered songsters; not all the plash of brooklets, nor thunder of mountain torrents; not all the soft chatter of trees, nor sighs of melancholy winds, will ever furnish us with a single bar of music. Yet they are musical.” આ સત્ય છે. પક્ષી, જળધોધ અથવા જળપ્રવાહ, પવન, વગેરેના સુસ્વર જોડે મધુર છે તોપણ એ સુસ્વરો વડે સંગીતનું કોઈપણ પ્રકારનું નિર્મલ અને પૂર્ણ સ્વરૂપ, — આશ્વાસ, તાન, વગેરે સ્વરૂપ — સિદ્ધ થતું નથી. માટે જ ઉપર આપેલાં કાવ્યનાં ઉગદરજોમાંનાં પ્રકૃતિનાં જાનના ધ્વનિ પદ્ધતિસર વાપ છે તે સ્વરૂપતઃ તેટલેજ અટકવાને લીધે ખરા સ્વરસંગીત સહી પોતાની સૂચક શક્તિ ખેંચાડી સકતા નથી.

પરંતુ કવિતા અને સંગીત વચ્ચેનો આ સૂચક સંબંધ ગમે એટલો સુંદર હોવા છતાં વિરલ પ્રસંગનો અને આકર્ષક છે જે સંબંધ વિશે આ જ મ્હારે અચ્છા કરવાની છે તે જૂદાજ પ્રકારનો છે. એ સંબંધ કાંઈક નિત્ય જેવો અને કવિતા તેમ જ સંગીત બંનેના અન્તસ્તન્યને જોડનારો છે. એ સંબંધ કવિતાનો માત્ર સ્વરસંગીત સાથે જ છે, એ ફૂડેલાની જરૂર હવે — સંગીતના વિષયવિભાગ સવિસ્તાર જણાવી. ગયા પછી — નહિં રૂઢે. એ સંબંધને લીધે જ કવિતાના અગ્રેતુ ઊંડું રહસ્ય વિશેષ જાગૃત અને પ્રદીપ્ત થાય છે; અને

“—કવિત પદો સમરૂપ

તથ જ સજીવ થાય રસદૂપ,”

તે એ સંબંધને લીધે. અર્થાત્ કવિતાનાં પદ ગાયાથી જ સજીવ બને. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કવિતા સંગીતથી આ પ્રકારના સંબંધથી રહિત છે એ ખરું પરંતુ તે વિશે ય. શીર્ષનાં વચન ઉપર જ આપણે જોઈ ગયા છીએ.

(અપૂર્ણ.)

વિશ્વરૂપના

(મળેલું)

(અનુસંધાન ગત અંગથી.)

મીસીસ વૉટ્સ લુક નામની એક સ્ત્રીએ, વધારે પ્રયોગો કરી એવું સિદ્ધ કર્યું કે સોંગમાં જેવા ભુંગળામાંથી જે સુર કાઢવામાં આવે છે તે તો વૃક્ષ, હોડ, પુષ્પ ઇત્યાદિ જેવી મોટી આકૃતિઓ જાંબી રાકે છે. એ મનુષ્યના ચાપી થાય છે. વિશેષ ચોકસી માટે વધારે ચુકિતચાળા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા. એ “પેન્ડ્યુલમ” યાને લોસકરે આમન સામન હીચકતાં રીપંટી થાય એમ ગોઠવ્યાં અને તેને લીધે અન્યોઅન્ય ગતિ થતી હોય તેમાં ફેરફાર થાય એ ફેરફારથી જે પરિણામ થાય તે જણાવા માટે એક પેનસીલ એવી રીતે ગોઠવી કે તે વડે એક જાડ કાગળ ઉપર તેનું ચિત્ર પડે જાય. આ જ્યારે જોવામાં આવ્યું ત્યારે જણાયું કે જુદી જુદી જાતના સંપન્નકાઓના એવી આકૃતિ યથા હતી. (તે ઉપરથી એવું સિદ્ધ થયું કે જગતમાં જે અનેક પદાર્થ છે તે સ્વરની ગતિ આમન સામન અથડાતી આવે છે તેના પરિણામે થતી આકૃતિ પ્રમાણે તેનું બંધારણ થાય છે. તેજી

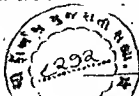
તરંગો ને ચીથે છે તેના એવી જ રીતે આમન સામન અથગવવાથી રંગ પ્રભવ છે. છીપમાં જે રંગ ખેરંગ નેવામાં આવે છે તે તેની ખંડખચી સપાટીને લીધે તેજના તરંગનો જે ભંગ થાય છે તેનાથી થાય છે. ખનિજ પદાર્થમાં જે પેદેશદાર પાપાણુ નિકળે છે તે તપાસો. તેમાં નેશો તો મધ્ય, ખિંદુમાં થઈ જુદી જુદી બાજુએ ધરી માફક લીટીઓના આધારે તેના પેદેશનો બંધાર થયેલો દેખાયો. અને તેને પૃથક્ કરી નેશો તો ભૂમિતિની આકૃતિ પ્રમાણે તેમાં રચના નેવામાં આવશે. જેવા ખનિજ પદાર્થમાં પેદેશદાર પાપાણુ થાય છે તેને મગતી રચના ઉર્લિજ પદાર્થમાં નેવામાં આવે છે. યથાસ્થિત નેવાથી એવું જણાય છે કે વનસ્પતિ માત્ર તેને આધારે અમુક અમુક આકારમાં બંધાય છે. આ ઉપરથી એવું પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્થિરચનામાં ખનિજ ઉર્લિજ વચ્ચે ભેદ નથી. ઉર્લિજ પદાર્થની રચનાનું અવગ્રહન કરતાં વળી વિશેષ એવું નેવામાં આવે છે કે ઉત્પત્તિકર્તા સક્રિયની ગતિનું વંદન સર્પાકારે થાય છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. કોઈ પણ રક્ષાની ઝાળ લઈ નેશો નો તેની ઝીણી ડાંખળીઓ તથા ખાંદાંની ગોઠવણ સર્પાકાર લીટીમાં જણાયો. કેટલાંક વૃક્ષમાં તેનાં વળ બે બાજુથી ચડતો આવે છે. પણ ધોરણુ નેશો તો એકતુ એક માત્રમ પડશે. ગમે તે વૃક્ષ અંથવા છોડમાં એકતુ તો દેખવામાં અનિયમિત વ્યવસ્થા હશે તે બારીકીથી જોતાં ઉપર કહી તેવી સર્પાકાર વળાંકની રચના છે એમ નિશ્ચય થશે. આ ઉપરથી પણ એટલું સિદ્ધ થાય છે કે તે રચનામાં ચોક્કસ આકૃતિ બંધાય છે. પુષ્પ પત્ર સર્વેએ નિયમાનુસાર થયે જાય છે. દૃષ્ટિ સ્ત્રોત ને અવ્યવસ્થા દેખાય છે ને જુદિથી જોતાં વ્યવસ્થિત હોય છે. મહાન તત્ત્વેવતા પેદેશ કહી ગમેલ છે કે ઈશ્વર ભૂમિતિની આકૃતિ પ્રમાણે રચે જાય છે. આ વાત કેમ સાચી નથી એમ કહેવાય? શાસ્ત્રો પણ મુખ્યત્વે કરી એવું કથન કરે છે કે સ્વરથી રૂપ બંધાય છે. અને એ વાતનું આધુનિક વિવાદાઓના શોધથી પ્રતિપાદન થાય છે.

જેમ સ્વર રચે છે તેમ સ્વર સંહાર પણ કરે છે. એકની એક સક્રિય આરાં વિરોધ પરિણામ લાવે છે એમ કહેવામાં જરા આશ્ચર્ય થાય એવું છે પરંતુ તે સત્ય વાત છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં એવી વાત વાંચવામાં આવે છે ત્યારે શોકોને તે દારૂજનક લાગે છે પણ જ્યારે સાંપ્રતકાળની વિવાદાશ્લાલુસારે દરેલી શોધો એ વાતનું સત્ય પ્રતિપાદન કરે છે ત્યારે તે સ્વીકારવી પડે છે. આવી રીતે જો એક જાગત સિદ્ધ લાગે છે તો પછી શાસ્ત્રોમાં ખીજ જાગતોમાં જ્યાં એવી વિરુદ્ધતા બાસતી હોય ત્યાં પણ તેનું કોઈક એવું સમાધાન થાય એવું હોવું જોઈએ એમ સમાટે માનવું નહીં? માટે જ્યારે એવું નેવામાં આવે ત્યારે તેમાં હંડા ઉતરી નેવું જોઈએ અને સત્ય વાત શોધી કાઢવી જોઈએ. આમ કરવાથી એટલું નિકળી આવશે કે જે એક બીજાથી વિરુદ્ધ વાત જાગતી હતી તે માત્ર એક જ વસ્તુની બિન્ન બિન્ન બાજુએથી જોવાયેલી હતી તેને લીધે હતી. જે ઉત્પત્તિ કરતા છે તે સંહારકર્તા છે તેનું કારણ જોઈ જતાં એવું જણાય છે કે કોમળ સર રચે છે, તો નેર દારૂ સર તેનાં તે રજકણોને વિખેરી નાંખી રૂપ ગોડી નાંખે છે. સક્રિય કોઈ પૂરે પૂરી નકાર વસ્તુ છે જ નહીં એટલે પ્રત્યેક વસ્તુ જે રજકણની બનેલી છે તેઓની વચ્ચે જો પોળાણુ રહે છે તેમાં થઈ સર સ્વર છે અને એ રજકણોને નેરથી સક્રમણ કરાવે છે. આ સક્રમણ જ્યારે એટલું બધું બળવાન થાય છે કે તે રજકણોને એકત્ર ગૂંપનાર આકર્ષણસક્રિ-

તે નિર્ભય પાડી દે છે ત્યારે તે રજકણો પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં રહી શકતાં નથી. તેથી તે વિભેદન બંધ છે અને રૂપનો નાશ થાય છે.

ઉપર જે વાન કહેવામાં આવી છે તેનો અનુભવ કરવો હોય તો એક કાચનું ગ્લાસ યાને પ્યાલો ત્રણ તેમાં અર્ધું પાણી ભરી તે ઉપર મારંગીની કમાન ઘસવી અને જે સૂરથી તેમાં પાણી ઉઠાવા મારે ત્યારે સમજાયું કે એ મૂર એ ગ્લાસના રૂપનો મૂળ સૂર છે. પછી જામે કાંઈ વાઈન રાખી તેવો સૂર તેમાંથી કાઢવો એટલે તે ગ્લાસમાંથી. પણ સૂર માંભળવામાં આવશે અને અદરના પાણીમાં ખગભગાટ થતો દેખાશે. જેમ જેમ સૂરને જોર દઈ વધારે મોટા મૂર કાઢવામાં આવશે તેમ તેમ ગ્લાસની માંડેના પાણીમાં જે સૂક્ષ્મ તરંગ ઉઠતા હતા તે વધારે વધારે જોરથી ઉઠી જશે અને તેમાં જોરથી ખગભગાટ થવાં લાગશે. મૂર પૂર્ણ જોર થશે એટલે તે તરંગો જોરથી આમન સામન ઉઠી અર્ધગોળે એટલે મૂળ સૂરનો ભંગ થયો જાયુંવો. અને થોડા વખતમાં એ ગ્લાસના સુરેસુર કરી, નાંખશે એવી રીતે એક સમયે મૂર જે એ ગ્લાસના રજકણો એકત્ર ગળતો હતો તેમાં ફેરફાર થતાં સૂર વડે જ તે રજકણો છુટાં પડી ગયાં. પ્રોટેમર દીનૉપનામના એક મહાન વિદ્યાસાહીએ એક સમયે પ્રયોગ કરતાં એવો જ અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેણે એક કાચનો સળીઓ લાઇ તેને ધીમે ધીમે ઘસવા માંડ્યો એટલે તેમાંથી કામળ મૂર નિકળવા લાગ્યો. પણ ત્યારે જોરથી ઘસવા માંડ્યું અને સળી પશુ જોર વધું એટલે તે સળીઓ તુટી ગયો. ત્યાં તેના જોગ કટકે કટકા થયેલા જોવામાં આવ્યા એથી નિશ્ચય થયો કે તેના સૂરથી જ તેનો નાશ થયો હતો. જેમ સૂર વડે રૂપ બંધાય છે અને નાશ પામે છે તેમ તેનું રક્ષણ પણ મૂર વડે જ થાય છે, કેમકે સ્વર વિના કેંઈ વસ્તુ તેનું રૂપ રાખી શકતી નથી. એટલે રૂપની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય એ ત્રણે સ્વરને આધીન છે. એક પક્ષે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એક પ્રકારના રૂપનો લય તે અન્ય પ્રકારના રૂપની ઉત્પત્તિ છે. સૃષ્ટિમાં કેવળ લય તો છે જ નહીં એક લોકમાં મરણ થાય છે ને બીજાં લોકમાં જન્મ થાય છે. આ પ્રસંગે એ કહેતું આવતપતું છે કે આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં વાન્સ અથવા મન્દ જ્ઞાને જે એટલી બધી મહત્વતા આપેલી છે તે તેનામાં આટલી બધી શક્તિ રહેલી છે તેને લીધે છે. વેદના મંત્રોના સ્વર આ કારણને લીધે કેટલા ઉપયોગના છે તે સદજ્ઞ સમજી શકાશે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ જે મંત્રોનો અભ્યાસ કર્યો છે ખરો પણ તેઓને તેની આ શક્તિની ખબર નથી અને તેને લીધે તેઓ જે મંત્રો મનુષ્ય જીવિતની જાતના વસ્તુના જાળ બાપણ છે એમ ગણે છે. પણ જ્યાં સુધી હિંદુશાસ્ત્ર પ્રચલિત રહેશે ત્યાં સુધી એ શક્તિની અવગત થવાની નથી. એ શબ્દની મહત્વતા એટલી બધા કહેવામાં આવેલી છે કે પવિત્ર સ્થળ, યોગ્ય પ્રસંગ, અનુકૂળ મમાજ ઇલાદિ જોઈને જ તેનો ઉચ્ચાર કરવો એમ કહેવું છે. આ થયાર્થ છે. કારણ કે એ સંયોગોનો અનાદર કરવામાં આવે અને ગમે તેવા સંયોગોનાં તેનું ઉચ્ચારણ થાય તો તે સ્વર એટલો ખગવાન છે કે તે મહાન હાનિ કરે. માટે સરખો સૂર રાખવા માટે આત્યંત પરિજ્ઞતાની આવશ્યકતા છે. અને એમ હોય તો જ તે સૂર સૃષ્ટિના મહાન સ્વરના સૂર સાથે એકતાવતા કરી શકે છે. એથી વિરુદ્ધ વર્તન કરનારો જ્ઞાને તો એમ જ થાય છે અને તેને લીધે જે જોડી સ્થિતિમાં પોતાને મુકે છે તે પોતાને હાથે ફરીને પોતાનો નાશ કરે છે. કારણ કે પરિજ્ઞતા અપવિત્રતા સાથે એકતા કરી શકતી નથી માટે શુદ્ધ

મન અને શુદ્ધ આચરણ મહાન સમ્પદનો વિચાર કરવા માટે અતિ જરૂરની વાત છે. મંત્રોચ્ચાર અને તે સાથેના પ્રણય એ એવા પવિત્ર સમ્પદો છે કે તેનાથી કોઇપણ પ્રકારની અશ્વિત્તા સહન થઇ શકતી નથી. સમ્પદાદ્યની ઉત્પત્તિ, રિચિતિ, લય કરવાની શક્તિ એ ઉચ્ચાર કરતી વેળાની સ્થિતિ ઉપર બહુ આધાર રાખે છે. જો મહિનતા હોય તો પ્રતિકુળ સ્થિતિ થાય છે અને તેને લીધે ઉચ્ચારકર્તા હાનિ પામે છે. આપણા હિંદુ લોકોના સર્વ વ્યવહારમાં ધર્મનો આચાર ઓત ઘોત છે તેનું વાર્તાવિહ કારણ પણ એ જ છે. આપણા વિદ્વાન પૂર્વજો એ શક્તિથી પરિચિત હતા, અને એક જી ગર્ભ ધારણ કરે સારથી આરંભી તેમાં નિવાસ કરનાર જીવ એ સરીરથી મુક્ત થાય અર્થાત્ મરણ પર્વત જે જે ક્રિયા વેદના મંત્રો સાદત કરવા આજ્ઞા કરેલી છે તેનો, મુખ્ય હેતુ તે જીવનું શ્રેય કરવાનો અને પ્રત્યેક પ્રસંગે તેની નવીન સ્થિતિ થાય તેમાં સહાય કરવાનો છે. ગર્ભની સ્થિતિથી ધર્મના સંસ્કાર યથારિચત થવાથી તે સરીરમાં વસનાર જીવાત્મા ધર્મહીન થઇ શકે નહીં અને સર્વદા તેના આયુષ્ય પર્વત ધર્માચરણ કરવામાં તત્પર રહે છે. ગર્ભાધાનથી આરંભી લગ્ન પર્વતના જોટલા જોટલા સંસ્કાર નિર્માણ કરેલા છે તેમાં આ સ્વસ્ત્ય, પ્રાધાન્ય છે કેમકે તેવે પ્રસંગે અનુકુળ મંત્રોનો પાઠ કરવા હવેલું છે. આમ કરવાથી જીવનતત્ત્વ બળવાન થાય છે. પવિત્રતા પણ બળે છે એટલે જેનામાં એ સંસ્કાર સંપૂર્ણ થયા હોય છે તેનામાં કોઇપણ ખેડર સ્વર નથી. એથી કરી કોઇપણ પ્રકારની મહિન અસર તેના પ્રત્યે થઇ શકતી નથી. કદાપિ કોઇ કરવા પ્રયત્ન કરે તોપણ તે સૂર તેની સમીપ પોહોંચતાં જ ત્યાં અટકી પડે છે વા નાશ પામે છે. ઉપનયન સમયે અપાતા મંત્રો પણ એ જ હેતુ છે. યથારિચત અપાયેલ હોય તો પછી તે પુરુષને જગતમાં કોઇ હાનિ કરવા સમર્થ નથી તેનો ઉચ્ચાર કરવાથી તેના પ્રત્યે કરવા ધારેલી કોઈ ખરાબ અસર તેના મુખી પોહોંચી શકતી નથી. પરંતુ મંત્ર આપનાર સ્વરના મૂળ સ્વરૂપનો જ્ઞાતા હોય તો, તે, બહુ જાણે છે. ત્રિકાળ સંધ્યા અને જપ કાંઇ નિર્ધેક કાળ વ્યય કરવા માટે નથી. પ્રાતઃકાળમાં હિંતાં એટલું કર્મ કરવાથી આખો દિવસ અનુકુળતા રહે, વળી સાયકાળે કરવાથી રાત્રિ મુખ્ય થાય છતાં લાગે તેમાં સમાયેલા છે. મંત્રના સ્વર, બાધારણ કરવા વાળા છે એ હેતુને અવગંજી અવસાન સમયે પણ તેનું ઉચ્ચારણ પ્રયાણ કરતાં જીવને સહાય કરવા માટે છે. સરીરથી જીવ છુટો પડ્યા પછી પણ તેના અન્યલોકમાં પ્રવાસ કરવામાં તે તે લોકનાં સરીરનું છુટવું અને આગળ બાધાનું સર્જન થાય તે માટે શ્રાદ્ધ ક્રિયા કરી મંત્રો લખવા અને સ્વરનો ઉચ્ચાર કરવો એ અવસ્યનું હરવેલું છે. સ્વર્ગ પર્વત એ સ્વર સદાયે કરે છે. સ્વર્ગમાં સ્વર સર્વદા આજી રહે છે અને તેમાં મહિનતાનો અંશ છે જ નહીં એટલે ત્યાં જીવને રાખાવિક સહાય પ્રાપ્ત થાય છે. આ લોકમાં તે સહાયનો લાભ લે છે અને તેને જ આધીન થઇ પુનર્જન્મનો સમય આવે છે ત્યાં મુખી સંપૂર્ણ જ્ઞાતાનંદમાં કાળ નિર્ગમન કરે છે.

અગસ્ત્ય.

(મજેલુ.)*

(અનુસંધાન ગત અકથી)

૧૬. પીતાઘ્નિ—અઘ્નિ=અમુકને પીધેથી એવા.

૧૭. સમુદ્રચુલુક—ચુલુક શબ્દનો અર્થ 'કવલ' થાય છે. આખો સમુદ્ર અગસ્ત્યે એક કવલમાં પાંથો હતો, મોટે એ નામ નેનું પડેલું છે.

૧૮. કાલય—આ શબ્દનો અર્થ 'કાળજી' (Liver) થાય છે. આ અન્ય પિતા-શયર છે. પિત્ત (bile) ૩૫ જગ્યામાં તે સતાઈ રહીને-અર્થાત્ પિત્તપ્રેરણ પામીને શરીરમાં રોગ ફેલાવતાં હિન્દ્રિયાદિ દેવોનાં-સામગ્રિક કામોમાં-અડચણ થતી હતી, તે શોષક અગસ્ત્ય (absorption) થી સમુદ્ર પાનથી ટાળી હતી. આમ અર્થ છે. બાકામિત્રે અગસ્ત્યના શુભો માટે લખ્યું છે કે-અગરિત વિસ્તવાકાજિત્ એટલે પિત્ત-અગ્નિ અને કંદ-જળ એ બે ને છતનાર છે તે તે ઉષ્ણ જનજલાયુ અગસ્ત્ય જ છે.

૧૯. હોપામુદ્રા—અગસ્ત્યની આ સ્ત્રી વિદર્ભદેવના કામળી પુત્રી છે. અને માટે એમ કહેવાય છે કે તેને અગસ્ત્યે પોતે જ બનાવીને વિદર્ભ રાજાને ત્યાં મૂકી હતી. ત્યાં તે હજીરીને મોટી યથ ત્યારે અગસ્ત્યને પરણી હતી. એ સ્ત્રીએ તે અગસ્ત્યની પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવે નો તેની સાથે પરણ્યા ઈચ્છા બતાવી હતી, તેથી અગસ્ત્યે હજીવસ નામના કૈત્ય પામેથી દ્રવ્ય મેળવ્યું અને તેની સાથે પછી પરણ્યા હતા. આ અગસ્ત્યની શોષક કે પા-ચક શક્તિ છે.

૨૦. કૌશીતકી—કૌશિક કુલમાં થએલી તેથી એ નામ છે. આમાં પણ એક વાત આશ્ચર્ય પમાડનારી છે. કૌશિક શબ્દના અર્થો આપ્ટે આપે છે કે—

(૧) વિશ્વામિત્રનું નામ, (૨) ધુવડ, (૩) કોપમર, (૪) ચરખી (Marrow), (૫) બેમો ગુમ્બલ (Bdellium). (૬) સુગરરસ, ઇલાદિ. આમાંથી 'ચરખી' નો અર્થ લેઈશું તો પિત્તની સાથેનો સંબંધ સમજાય છે. તેમ જ વળી આપ્ટેએ આ શબ્દનો એક અર્થ. 'ગુમ્બલવ્યને બાણનાર' એવો આપ્યો છે. અગસ્ત્ય પાસેથી કૌશીતકીએ દ્રવ્ય માગ્યું હતું. એ વાતને આ અર્થ મળતો આવે છે. અર્થાત્ આ નામમાં પણ કદા ગુમ્બલ રહત્ય રહેલું જણાય છે.

૨૧. વરપ્રદા—વર આપનારી. પાવનશક્તિ ગુવન બળવે એ વરદાન આપું નથી !

૨૨. દદાસ્ય—અગસ્ત્યની બે શક્તિઓ ઉપર કહી છે, તેમાં એક પોષકશક્તિ અને બીજી શોષકશક્તિ-એ બેને તેના પુનઃગણેલા છે.

૨૩. દદસ્યુ—ઉપર કહ્યું છે.

૨૪. કુંજર—આ શબ્દનો એક અર્થ 'ગુહા' થાય છે. આ ઉદરરૂપી ગુહા-જહર પર્વતની ગુહા-માં અગસ્ત્ય સુનિ-જહરમિ-સમાન વાયુ રહે છે.

[અપૂર્ણ]

૩૧૪

(પૂર્વ દૂષિત-વિષયગત અપરોક્ષતાને અધીન જ્ઞાનગત અપરોક્ષતા છે-
એ મતનો અનુવાદ.)

અને અપરોક્ષઅર્થ(વિષય)ગોચર જ્ઞાનને અપરોક્ષત્વ માનીને જ્ઞાનજ્ઞાનને અપરોક્ષતા સંભવે છે, એ મધ્યમાં તૃતીય મત કહ્યું. એ મતમાં નિત્ય-અપરોક્ષજ્ઞાનગોચર અવાંતરનાક્યજન્ય જ્ઞાનજ્ઞાન પણ અપરોક્ષ થવું જોઈએ, એ દ્વયજ્ઞ કહ્યું.

૩૧૫

(અદ્વૈતવિદ્યાચાર્યની રીતિએકરી વિષયગત અને જ્ઞાનગત અપરોક્ષત્વનું
પ્રકારાંતરે કથન, અને દૂષિત ઉક્તમતમાં દૂષણાંતરનું કથન.)

અદ્વૈતવિદ્યાચાર્યે અર્થગત અપરોક્ષત્વ અને જ્ઞાનગત અપરોક્ષત્વ પ્રકારાંતરે કહ્યું છે; અને દૂષિત ઉક્તમતમાં દૂષણાંતરે કહ્યું છે. એટલે કે:—(જો) પ્રમાતાથી અભિન્ન અર્થને અપરોક્ષસ્વરૂપ માનીને અપરોક્ષઅર્થગોચર જ્ઞાનને અપરોક્ષત્વ કહે, તો સ્વપ્રકાશ આત્મશુભરૂપ જ્ઞાનમાં અપરોક્ષજ્ઞાનના લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થશે. કેમકે, અપરોક્ષ અર્થ છે ગોચર એટલે વિષય જોતો, તે જ્ઞાનને અપરોક્ષ કહે તો, જ્ઞાનનો અને વિષયનો પરસ્પર બેદસાપેક્ષ વિષયવિષયિભાવસંબંધ છે; તે સ્થાનમાં જ્ઞાનગત અપરોક્ષલક્ષણ થશે. અને સ્વપ્રકાશ શુભતો જ્ઞાનથી અબેદ હોવાથી વિષયવિષયિભાવના અસંભવથી, તેમાં (તે સ્થાનમાં) ઉક્ત લક્ષણ સંભવે નહિ. યથાપિ પ્રમાદરૂપમતમાં જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ કહે છે, અને સ્વસ્વરૂપને તથા જ્ઞાતાને તેમ જ નેપ ઘટાદિજોને જ્ઞાનવિષય કહે છે, જેથી સકલ જ્ઞાન ત્રિપુટીગોચર થાય છે, એ પ્રમાદરૂપ મત છે, તેનાં મતમાં અબેદ ચતાં પણ (જ્ઞાન અને તેના વિષયનો) વિષયવિષયિભાવ (સંબંધ) નો અંગીકાર છે—જેથી સ્વપ્રકાશજ્ઞાનરૂપ શુભમાં વિષયવિષયિભાવ અસંગત નથી. સ્વ એટલે પોતાનું સ્વરૂપ છે, પ્રકાશ એટલે વિષયી જોતો, તે સ્વપ્રકાશ કહેવાય છે. એ રીતિએકરી, સ્વપ્રકાશ પદના અર્થથી પણ અબેદમાં વિષયવિષયિભાવ સંભવે છે. તથાપિ, પ્રકાશ (અને) પ્રકાશકનો બેદ અનુભવસિદ્ધ હોવાથી, બેદ વિના પ્રમાદરૂપ વિષયવિષયિભાવકથન અસંગત છે. જેથી સ્વપ્રકાશપદનો ઉક્ત અર્થ નથી, કિંતુ, સ્વ એટલે પોતાની સત્તાએ કરી પ્રકાશ એટલે સસ્યાદિરાદિત્ય જ સ્વપ્રકાશ પદનો અર્થ અદ્વૈતમતોમાં કહ્યો છે.

૩૧૬

(અપરોક્ષના ઉક્તલક્ષણના અસંભવનો અનુવાદ.)

એ રીતિએકરી સ્વપ્રકાશજ્ઞાનથી અભિન્નસ્વરૂપ શુભમાં વિષયવિષયિભાવના અસંભવથી અપરોક્ષનું ઉક્ત લક્ષણ તેમાં સંભવે નહિ.

(ઉક્ત દોષેકરી રહિત અપરોક્ષત્વ લક્ષણ.)

જેથી અપરોક્ષત્વ આ લક્ષણ છે:—સ્વવ્યવહારના અનુકૂળ ચૈતન્યથી અભેદ (એ) અપરોક્ષ વિષયત્વ લક્ષણ છે. અંતઃકરણ અને મુખાદિ સાક્ષિચૈતન્યમાં અધ્યસ્ત હોવાથી ધર્મસહિત અંતઃકરણનો સાક્ષિચૈતન્યથી અભેદ છે. અને સાક્ષિચૈતન્યથી તેઓનો પ્રકાર હોવાથી તેઓના વ્યવહારને અનુકૂલ સાક્ષિચૈતન્ય છે. જેથી સ્વ એટલે અંતઃકરણ અને મુખાદિ (તેઓના) વ્યવહારને અનુકૂલ જે સાક્ષિચૈતન્ય તેથી અભેદ-રૂપ અપરોક્ષત્વ લક્ષણ, મુખાદિસહિત અંતઃકરણમાં સંભવે છે. અને ધર્માદિઓનો સાક્ષિચૈતન્યથી અભેદ તો છે; પરંતુ તેઓમાં યોગ્યતાના અભાવથી તેઓના વ્યવહારને અનુકૂલ સાક્ષિચૈતન્ય નથી. જેથી સ્વવ્યવહારાનુકૂલ ચૈતન્યથી ધર્માદિઓનો અભેદ નહિ હોવાથી તેઓમાં અપરોક્ષત્વ નથી. તેમ ધરાદિગોચરવૃત્તિઘટનામાં ધરાદિઓના અધિજ્ઞાનચૈતન્યનો વૃત્તિરૂપરૂપિતચૈતન્યથી અભેદ થાય છે. જેથી ધરાદિગોચરવૃત્તિકાલમાં ધરાદિચૈતન્ય ધરાદિવ્યવહારને અનુકૂલ છે. તેથી અભિન્ન ધરાદિ અપરોક્ષ કહેવાય છે. ધરાદિગોચરવૃત્તિના અભાવકાલમાં પણ પોતાના અધિજ્ઞાનચૈતન્યથી ધરાદિ અભિન્ન છે. પરંતુ કાલમાં તેઓના વ્યવહારને અનુકૂલ અધિજ્ઞાનચૈતન્ય નથી. કેમકે, વૃત્તિરૂપરૂપિતથી અભિન્ન હોઈને વ્યવહારને અનુકૂલ થાય છે. જેથી ધરાદિગોચરવૃત્તિના અભાવકાલમાં ધરાદિઓ અપરોક્ષ નથી. તેમ જ્ઞાનગોચરવૃત્તિરૂપરૂપિતસાક્ષિચૈતન્ય જ જ્ઞાનના વ્યવહારમાં અનુકૂલ છે, તેથીકરી અભિન્ન જ્ઞાને અપરોક્ષતા સંભવે છે. જેમ સ્વ(વિષય)વ્યવહારાનુકૂલ ચૈતન્યથી વિષયનો અભેદ વિષયગત પ્રત્યક્ષત્વનું પ્રયોજક છે, તેમ ધરાદિવિષયથી ધરાદિ-વ્યવહારાનુકૂલ ચૈતન્યનો અભેદ, જ્ઞાનગત પ્રત્યક્ષત્વનું પ્રયોજક છે.

૩૧૮

(વૃત્તિરૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં ઉક્ત અપરોક્ષલક્ષણની અવ્યાપ્તિ.)

યદાપિ ચૈતન્યમાં ધરાદિઓ અધ્યસ્ત છે, અને વિષયાકારવૃત્તિકાલમાં વૃત્તિચૈતન્યથી વિષયચૈતન્યની એકતા હોવાથી સ્વાધિજ્ઞાનવિષયચૈતન્યથી અભિન્ન ધરાદિઓનો વૃત્તિચૈતન્યથી અભેદ હોતાં પણ વૃત્તિથી અભેદ ધરાદિઓનો સંભવે નહિ. જેમ રજ્જુમાં કશ્ચિત સર્પદંડમાલા(ધત્તાદિ)નો રજ્જુથી અભેદ હોતાં પણ સર્પદંડમાલા(આદિ)નો પરસ્પર ભેદ જ થાય છે, અભેદ થાય નહિ. અને જ્ઞાનમાં કશ્ચિત સકલ દ્વિતો જ્ઞાનથી અભેદ હોતાં પણ પરસ્પર અભેદ થાય નહિ, તેમ વૃત્તિચૈતન્યથી તો વૃત્તિનો અને ધરાદિઓનો અભેદ સંભવે છે, વૃત્તિનો અને ધર્માદિ વિષયનો પરસ્પર અભેદ સંભવે નહિ, જેથી વૃત્તિરૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં ઉક્ત લક્ષણની અવ્યાપ્તિ છે.

૩૧૯

(ઉક્ત અવ્યાપ્તિનો અદ્વૈતવિદ્યાચાર્યની રીતિએ ઉદ્ધાર.)

તથાપિ અદ્વૈતવિદ્યાચાર્યની રીતિએ અપરોક્ષત્વધર્મ ચૈતન્યનો છે, વૃત્તિનો ન જેમ અનુભૂતિત્વ, ધમ્મત્વ આદિ અંતઃકરણવૃત્તિના ધર્મ છે તેમ અપરોક્ષત્વધર્મ વૃત્તિ

નથી, કિંતુ વિષયાકારવૃત્તિઉપહિતચૈતન્યનો અપરોક્ષત્વ ધર્મ હોવાથી ચૈતન્યના અપરોક્ષત્વનો ઉપાધિ વૃત્તિ છે. જેથી વૃત્તિમાં અપરોક્ષત્વના આરોપથી વૃત્તિગાન અપરોક્ષ એમ વ્યવહાર કરે છે. એ રીતિએ વૃત્તિગાન લક્ષ્ય (લક્ષણે જાણવા યોગ્ય) નથી, જેથી અવ્યાપ્તિની શંકા નથી. જો (કેવલ) વૃત્તિગાનમાં અપરોક્ષત્વ ધર્મ ઇદ્ર હોય, અને અપરોક્ષત્વ લક્ષણ (ત્યાં) ન જાય, તો અવ્યાપ્તિ થાય. વૃત્તિગાન લક્ષ્ય નથી, કિંતુ વૃત્તિઉપહિતચૈતન્ય જ લક્ષ્ય છે, જેથી અવ્યાપ્તિની શંકા નથી. ચૈતન્યનો ધર્મ અપરોક્ષત્વ માન્યાથી જ સુખાદિગાનમાં અપરોક્ષત્વ સંભવે છે. વૃત્તિનો ધર્મ અપરોક્ષત્વ માને તો, સુખાદિગોચર વૃત્તિના અનંગીકારપક્ષમાં, સાક્ષિરૂપ સુખાદિગાનમાં અપરોક્ષત્વ વ્યવહાર ન થવો જોઈએ. જેથી અપરોક્ષત્વધર્મ ચૈતન્યનો છે, વૃત્તિનો નથી.

૩૨૦

(ઉક્ત પક્ષમાં શંકા.

એ પક્ષમાં આ શંકા છે:—સંસારદશામાં પણ જીવનો બ્રહ્મથી અભેદ હોવાથી સર્વ પુરુષોને બ્રહ્મ અપરોક્ષ છે, એવો વ્યવહાર થવો જોઈએ; અને અવાંતર્યામ્યજન્ય બ્રહ્મત્વ જ્ઞાન પણ અપરોક્ષ થવું જોઈએ. કેમકે અવાંતર્યામ્યજન્યવૃત્તિઉપહિતસાક્ષિચૈતન્યનો બ્રહ્મરૂપ વિષયથી અભેદ છે.

૩૨૧

(ઉક્ત શંકાનું સમાધાન.)

તથાપિ આ સમાધાન છે: સ્વવ્યવહારાનુકૂલ ચૈતન્યથી અનાદૃત વિષયનો અભેદ તો અપરોક્ષવિષયનું લક્ષણ છે. અને અનાદૃત વિષયથી સ્વવ્યવહારાનુકૂલ ચૈતન્યનો અભેદ, અપરોક્ષજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. સંસારદશામાં આદૃત બ્રહ્મનો સ્વવ્યવહારાનુકૂલ ચૈતન્યનો અભેદ હોતાં પણ અનાદૃત વિષયનો અભેદ હોવાથી બ્રહ્મમાં અપરોક્ષત્વ નથી; તેમ અવાંતર્યામ્યજન્ય જ્ઞાનનો પણ આદૃત વિષયથી અભેદ હોવાથી તે જ્ઞાનને અપરોક્ષત્વ નથી. જેથી ઉક્ત શંકા સંભવે નહિ.

(૩૨૨)

(ઉક્ત પક્ષમાં અન્ય શંકા)

અન્ય શંકા—ઉક્ત રીતિએ અનાદૃત વિષયના અભેદેકરી અપરોક્ષત્વ માન્યાથી અન્યોન્યાશ્રય હોય થશે. કેમકે, (પરોક્ષ અને અપરોક્ષ) કેબામમાનગોચરજ્ઞાનમાત્રને આપરજ્ઞાનિવર્તકતા માને તો પરોક્ષજ્ઞાનેકરી પણ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ. અને સિદ્ધાંતમાં અસત્ત્વાપાદકઅજ્ઞાનશક્તિનું તિરોધાન વા નાશ તો પરોક્ષજ્ઞાનેકરી થાય છે. અમાનાપાદકશક્તિવિશિષ્ટ અજ્ઞાનનો પરોક્ષજ્ઞાનેકરી નાશ થાય નહિ. અપરોક્ષ જ્ઞાનેકરી જ અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. એ રીતિએ જ્ઞાનના અપરોક્ષત્વની સિદ્ધિને અધીન અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ છે. અને અનાદૃત વિષયથી સ્વવ્યવહારાનુકૂલ ચૈતન્યનો અભેદ થતાં, જ્ઞાનનું

અપરોક્ષતત્ત્વકણુ કહેવાથી અજ્ઞાનનિવૃત્તિને અધીન જ્ઞાનના અપરોક્ષજ્ઞાનની સિદ્ધિ કહી નેથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ છે.

૩૨૩

(ઉક્ત શંકાનું સમાધાન)

તેનું આ સમાધાન છે:—યદપિ પૂર્વોક્ત રીતિએ અજ્ઞાનનિવૃત્તિની જ્ઞાનના અપરોક્ષ-ત્વમાં અપેક્ષા છે, તથાપિ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિમાં અપરોક્ષત્વની અપેક્ષા નથી. કેમકે જ્ઞાનમાત્રે-કરી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ માને તો પરોક્ષ જ્ઞાને કરી પણ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ, એ દોષના પરિહારને સાફ અપરોક્ષજ્ઞાને કરી અજ્ઞાનનિવૃત્તિ કહી છે, તેમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ થાય છે. જેથી જ્ઞાનમાત્રેકરી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અને અપરોક્ષજ્ઞાનેકરી અજ્ઞાનના નિવૃત્તિ નથી કહી. કિંતુ પ્રમાણના મહિમાથી જ્યાં વિષયથી જ્ઞાનનો તાદાત્મ્યસંબંધ થાય, તે જ્ઞાનેકરી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે. પ્રમાણમહિમાથી બ્રહ્મધંદ્રિયજ્ઞાન્ય ઘટાદિઓનું જ્ઞાન (ઘટાદિ)વિષયથી તાદાત્મ્ય-સંબંધવાળું થાય છે. અને શબ્દજ્ઞાન્ય બ્રહ્મજ્ઞાન પણ મહાવાક્યરૂપ પ્રમાણના મહિમાથી (બ્રહ્મરૂપ) વિષયથી તાદાત્મ્યસંબંધવાળું થાય છે. જેથી ઉક્ત ઉભય(પરોક્ષ-અપરોક્ષ)જ્ઞાનેકરી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે. યદપિ સર્વેનું ઉપાદાન (કારણ) બ્રહ્મ હોવાથી બ્રહ્મજોયર સકલ જ્ઞાનેનો તાદાત્મ્યસંબંધ છે, જેથી અનુમિતિરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાનથી અને અર્વાતરવાક્યજ્ઞાન્ય બ્રહ્મના પરોક્ષજ્ઞાનથી પણ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ. તથાપિ ઉક્ત (પરોક્ષ)જ્ઞાનેનો વિષયથી તાદાત્મ્યસંબંધ છે, તે વિષયના મહિમાથી (સામર્થ્યથી) છે, પ્રમાણના મહિમાથી નથી. કેમકે મહાવાક્યથી જીવબ્રહ્માભ્યભેદજોયર જ્ઞાન થાય, તેનો વિષયથી તાદાત્મ્ય-સંબંધ તો પ્રમાણના મહિમાથી કહે છે. અન્ય જ્ઞાનેનો બ્રહ્મથી તાદાત્મ્ય સંબંધ છે તે બ્રહ્મને જ્ઞાપકના હોવાથી અને સકલની ઉપાદાનના હોવાથી (બ્રહ્મરૂપ) વિષયના મહિમાથી કહે છે. એ રીતિએ વિવેકાણુપ્રમાણજ્ઞાન્ય વિષયસંબંધી જ્ઞાનથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, એમ કહેવામાં જ્ઞાનમાત્રેકરી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિની આપત્તિ નથી; અને જ્ઞાનના અપરોક્ષત્વની અજ્ઞાનનિવૃત્તિમાં અપેક્ષાના અભાવથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ પણ નથી. એ રીતિએ સ્વરૂપનુહારનુકૂલ અનાવૃત્ત ચૈતન્યથી વિષયનો અભેદ (એ) અપરોક્ષવિષયનું લક્ષણ છે. ઉક્ત (સ્વરૂપનુહારનુકૂલ) ચૈતન્યનો વિષયથી અભેદ (એ) અપરોક્ષજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. જેથી શબ્દજ્ઞાન્ય બ્રહ્મજ્ઞાનવિષયે પણ અપરોક્ષતા સંભવે છે.

૩૨૪

(શબ્દેકરી અપરોક્ષજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કહેલા ત્રણ મતમાં પ્રથમ મતની સમીચીનતા)

એ પ્રકારે શબ્દેકરી અપરોક્ષજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં ત્રણ મત કહ્યા-તેઓમાં આજ મત જ સમીચીન છે. કેમકે, જ્ઞાનમત પરોક્ષવ અપરોક્ષત્વ પ્રમાણથીન છે. અને સાદ્યગ્નિ-સાધ્યવિદિષ્ટ શબ્દમાં પણ અપરોક્ષજ્ઞાનના જનનની મેળવતા છે. એ પ્રથમ મત છે. અને વિષયને અધીન જ્ઞાનના અપરોક્ષતાદિ ધર્મો છે, પ્રમાણને અધીન નથી; એ અભિપ્રાય

ધો બીજી મત અને અંતરિયાનાં તૃતીય મત છે એ ને મનાવવું કેવન રિય
યને અનીત ન અપરોક્ષ રાખિને ને તો, અવત વાગે ની પણ પ્રસન્ન અપમેયન
યનું બેઠએ જેથી જ્ઞાનના અપરોક્ષતા પ્રમણને બીજીના આવરણની બેઠએ જેથી
પ્રથમ મત ન મનીચીત છે

૩૨૫

અંથના આરંભમાં ઉક્ત ત્રણ પ્રશ્નોનો અને તેમાંથી બેના આપેલા
ઉત્તરનો અનુવાદ)

અથવા આગળના વૃત્તિનું ૨૫ પ, ૩૨૫, ૬૫, એ ત્રણેનો પ્રશ્ન છે. તેએ મા, અંતરિયા
અને અવિદ્યાના પ્રમણરૂપ પદ્ધિમાં વૃત્તિ કહેવાત છે એમ કહેવાથી વૃત્તિનું સામાન્ય
રૂપ કંઈ તેની અનંતર, યથાર્થન અથવા વાદિ બેલા કથનથી વૃત્તિનું વિગેયરૂપ કહ્યું
પ્રમાણરૂપરૂપથી વૃત્તિના કાણુનું ૨૨૫ કહ્યું

૩૨૬

(વૃત્તિના પ્રયોજન સબંધી તૃતીય પ્રશ્નના ઉત્તરનો આરંભ)

વૃત્તિના પ્રયોજનનો પ્રશ્ન કોઈ હોય, તે જનિત પ્રયોજન આ છે—જીવને (જન્મત
આદિ) અવગ્રાહ્યનો મળથે વૃત્તિએની યાત છે અને પુરુષાર્થ (મોક્ષ) પ્રાપ્તિ પણ
વૃત્તિએની રૂપ છે જેથી મમાપ્રાપ્તિનો રેતુ વૃત્તિ છે, અને મે ત પ્રાપ્તિનો હેતુ (પણ)
વૃત્તિ છે કેમકે, અવગ્રાહ્યના મળથેથી જીવને મસાર છે

૩૨૭

• (વૃત્તિપ્રયોજનના કથનપ્રસંગમાં જાત (અવસ્થા) નું સંક્ષેપ)

તેમા દ્રવિયજન્ય જ્ઞાનની અવગ્રાહને જન્મત અવગ્રાહ કે છે અવગ્રાહ શબ્દ કાત-
નો વાયક છે યદિચિ સુખદિઓનો જ્ઞાન ન અને દુઃખીન ન પણ જન્મત અવગ્રાહ
કહેવાય છે, અને સુખદિજ્ઞાન ધર્મજન્ય નથી, તેમ સુખદિજ્ઞાનમતમા અન્યવિષયનું
જ્ઞાન પણ દ્રવિયજન્ય સાધ નહિ, તેમ દુઃખીનમતમા દ્રવિયજન્ય જ્ઞાન નથી, તથાપિ
વક્ત્રમાણુ (હેવામા આવત) -સ્પર્શમા અને સ્પર્શિતવસ્તુથી બિન જે દ્રવિયજન્ય
જ્ઞાનનો આવાગમન અને દ્રવિયજન્ય જ્ઞાન મન્નાનો અધાર ન તે જન્મત અવગ્રાહ
કહેવાય છે સુખદિજ્ઞાન જ્ઞાનમતમા અને દુઃખીનમતમા યદિચિ દ્રવિયજન્યજ્ઞાન નથી,
તથાપિ તેના સન્ન છે, અને દ્રવિયજન્ય જ્ઞાનના મન્નાર લાગનારમા અને સુખદિ
અવગ્રાહમા પણ છે, જેથી સ્પર્શમા સ્પર્શિતવસ્તુથી બિન પ્રલ (લયનુમા) કલા એ
રીતિએ જન્મત અવગ્રાહ ને વ્યવહાર પ્રદિયજન્ય જ્ઞાનને જાણી છે તે દ્રવિયજન્ય જ્ઞાન
અનંતરની જનિત છે અંતરિયાની વૃત્તિનું મતને સી એ પ્રયોજન છે

૩૨૮

(કોઈ ગ્રંથકારની રીતિએ આવરણનો અભિભવ વૃત્તિનું પ્રયોજન છે)

કોઈ તો આવરણનો અભિભવ (એ) વૃત્તિનું પ્રયોજન કહે છે, મહાપિ આવરણાભિભવમાં પણ નાના મત છે. જેમ ખદોત(આગીઓકીકો)ના પ્રકાશથી મહાંધકારના એકદેશનો નાશ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનના એકદેશનો નાશ આવરણાભિભવ શબ્દનો અર્થ છે, એ અપ્રેક્ષ્યિક મત છે.

૩૨૯

(સમષ્ટિઅજ્ઞાનને જીવની ઉપાધિતાના પક્ષમાં પ્રહ્લ વા ઇશ્વર વા જીવચૈતન્યના સંબંધથી આવરણના અભિભવનો અસંભવ)

સમષ્ટિઅજ્ઞાન જીવની ઉપાધિ છે, એ પક્ષમાં ઘટાદિ વિષયથી ચૈતન્યનો સદા સંબંધ છે. જેથી ચૈતન્યસંબંધકરી તો આવરણનો અભિભવ સંભવે નહિ. કેમકે, પ્રહ્લચૈતન્ય તો આવરણનું સાધક છે, વિરોધી નથી. અને ઇશ્વરચૈતન્યકરી આવરણનો અભિભવ થાય તો 'આ મેં જાણ્યું' એવો વ્યવહાર જીવને ન થયો જોઈએ, કિંતુ 'ઇશ્વરે જાણ્યું' એવો વ્યવહાર થયો જોઈએ. કેમકે ઇશ્વર-જીવનો વ્યાવહારિક ભેદ છે, જેથી ઇશ્વરે અવગત વસ્તુ જીવને અવગત થાય નહિ. જેથી જીવચૈતન્યના સંબંધકરી આવરણનો અભિભવ કહે તો (સમષ્ટિઅજ્ઞાન જીવની ઉપાધિ છે) એ પક્ષમાં જીવ ચૈતન્યનો ઘટાદિઓથી સદા સંબંધ છે. કેમકે, જીવચૈતન્યનો ઉપાધિ મૂલાજ્ઞાન છે. તેમાં (મૂલાજ્ઞાનમાં) આરોપિત પ્રતિમિખત્વવિશિષ્ટ ચૈતન્યને જીવ કહે છે. મૂલાજ્ઞાનનો ઘટાદિઓથી સદા સંબંધ હોવાથી જીવચૈતન્યનો સદા સંબંધ છે. જેથી ઘટાદિઓના આવરણનો સદા અભિભવ જોઈએ. જેથી વૃત્તિએ કરી આવરણનો અભિભવ કહે તો, પરોક્ષવૃત્તિએ કરી પણ આવરણનો અભિભવ થયો જોઈએ.

૩૩૦

(એ પક્ષમાં અપરોક્ષવૃત્તિએ કરી વા અપરોક્ષવૃત્તિવિશિષ્ટ ચૈતન્યકરી આવરણના અભિભવનો સંભવ.)

જેથી અપરોક્ષ વૃત્તિએ કરી આવરણનો અભિભવ થાય છે. અથવા અપરોક્ષવૃત્તિવિશિષ્ટ ચૈતન્યકરી આવરણનો અભિભવ થાય છે. જેમ ખદોતના પ્રકાશથી મહાંધકારના એકદેશનો નાશ થાય છે, ખદોતના અજ્ઞાનપ્રકારમાં મહાંધકારનો કરી વિસ્તાર થાય છે, તેમ અપરોક્ષવૃત્તિના સંબંધકરી અથવા અપરોક્ષવૃત્તિવિશિષ્ટ ચૈતન્યના સંબંધકરી મૂલાજ્ઞાનના અંશનો નાશ થાય છે. વૃત્તિની અભાવદશામાં અજ્ઞાનનું પ્રસરણ થાય છે. એ અપ્રેક્ષ્યને અનુસારી મત છે.

૩૩૧

(ઉક્તપક્ષની રીતિએ આવરણના રાશ્પ વૃત્તિના પ્રયોજનનું કથન.)

તેથી અજ્ઞાનના અંશનો નાશ અપરોક્ષ વૃત્તિનું પ્રયોજન છે. અને અજ્ઞાનના પાદક અજ્ઞાનોશનો

નારા પરોક્ષપરોક્ષ વૃત્તિનું પ્રયોજન છે. એ રીતિએ આવશ્યકનારા વૃત્તિનું પ્રયોજન છે એ પક્ષ કહ્યો.

૩૩૨

(દ્વિતીય પક્ષની રીતિએ જીવચૈતન્યથી વિષયના સંબંધરૂપ વૃત્તિના પ્રયોજનનું કથન.

જીવચૈતન્યથી વિષયનો સંબંધ વૃત્તિનું પ્રયોજન છે, એ દ્વિતીય પક્ષ છે તે કહે છે:— સમષ્ટિઅગ્રાનમાં પ્રતિબિંબ જીવ છે. એ પક્ષમાં જીવચૈતન્યનો ધરાદિઓથી સર્વદા સંબંધ છે. પરંતુ જીવના સામાન્ય સંબંધેકરી વિષયનો પ્રકાશ થાય નહિ. જેથી વિષયના પ્રકાશના હેતુ જીવથી વિગ્નતીય સંબંધ વૃત્તિનું પ્રયોજન છે. જીવચૈતન્યનો વિષયથી સંબંધ સર્વદા છે, પરંતુ એ સંબંધ વિષયના પ્રકાશનો હેતુ નથી. વૃત્તિવિશિષ્ટ જીવચૈતન્યનો વિષયથી સંબંધ હોય તો વિષયનો પ્રકાશ થાય છે. જેથી પ્રકાશહેતુ સંબંધ વૃત્તિને અધીન છે. તે પ્રકાશહેતુ જીવનો વિષયથી સંબંધ અભિવ્યંજકઅભિવ્યંજ્યભાવ(રૂપ) છે. વિષયમાં અભિવ્યંજકતા છે. જીવચૈતન્યમાં અભિવ્યંજ્યતા છે. જેમાં પ્રતિબિંબ હોય તેને અભિવ્યંજક કહે છે. જેનું પ્રતિબિંબ હોય તે અભિવ્યંજ્ય કહેવાય છે. જેમ, દર્પણમાં મુખનું પ્રતિબિંબ હોય, તેમાં દર્પણ અભિવ્યંજક છે, મુખ અભિવ્યંજ્ય છે. તેમ ધરાદિ વિષયોમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ હોય છે, જેથી ધરાદિ અભિવ્યંજક છે, ચૈતન્ય અભિવ્યંજ્ય છે. એ રીતિએ પ્રતિબિંબગ્રહણરૂપ વ્યંજકતા ધરાદિવિષયમાં છે. પ્રતિબિંબસમર્પણરૂપ વ્યંજ્યતા ચૈતન્યમાં છે. ધરાદિઓમાં સ્વભાવથી પ્રતિબિંબગ્રહણનું સામર્થ્ય નથી. કિંતુ સ્વાકાશવૃત્તિમંબંધેકરી ચૈતન્ય(ના)પ્રતિબિંબના ગ્રહણયોગ્ય થાય છે. જેમ દર્પણ-સંબંધ વિના ભિત્તિમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ હોય નહિ, અને દર્પણસંબંધેકરી હોય છે, જેથી સૂર્યપ્રતિબિંબગ્રહણની યોગ્યતા ભિત્તિમાં દર્પણસંબંધેકરી હોય છે. જેમ દર્શાવતામાં સૂર્યપ્રકાશનો ભિત્તિથી સર્વદા સામાન્ય સંબંધ છે, અને અભિવ્યંજકઅભિવ્યંજ્યભાવસંબંધ દર્પણાધીન છે, તેમ જીવચૈતન્યનો વિષયથી સર્વદા સંબંધ છે, પરંતુ વૃત્તિસંબંધેકરી ધરાદિઓમાં જીવચૈતન્યના પ્રતિબિંબની ગ્રહણયોગ્યતા હોય છે, જેથી જીવચૈતન્યનો ધરાદિઓથી(સાથે) અભિવ્યંજકઅભિવ્યંજ્યભાવસંબંધ વૃત્તિને અધીન છે. એ રીતિએ જીવચૈતન્યથી ધરાદિઓના વિગ્રહણ સંબંધનો હેતુ વૃત્તિ છે. જેથી વિષયસંબંધાર્થ વૃત્તિ છે, તે સંબંધથી વિષયનો પ્રકાશ થાય છે. જીવચૈતન્ય વિશુ છે, એ પક્ષમાં વિગ્રહણ સંબંધનું જનક વૃત્તિ છે.

૩૩૩

(અંતઃકરણવિશિષ્ટ ચૈતન્ય જીવ છે, એ પક્ષમાં વિષયસંબંધાર્થ વૃત્તિની અપેક્ષા.)

અંતઃકરણવિશિષ્ટ ચૈતન્ય જીવ છે, એ પક્ષમાં તે વૃત્તિ વિના જીવચૈતન્યથી ધરાદિઓનો સર્વદા સંબંધ નથી. ઇન્દ્રિયવિષયના સંબંધથી અંતઃકરણની જગિ ધરાદિઓમાં જાય ત્યારે જીવચૈતન્યનો ધરાદિઓથી સંબંધ થાય છે. વૃત્તિના બાહ્ય ગમન વિના અંતર

જીવનો જાત ઘટાદિઓથી સંબંધ થાય નહિ. એ રીતિએ આત્મકરણ વચ્ચેનું પરિચિન્ન જીવ છે, એ પક્ષમાં વિષયસંબંધાર્થે રૂપિ છે, એ અર્થે સ્પષ્ટ ન છે.

૩૩૪

ઉક્ત બે પક્ષોની વિલક્ષણતા

એ રીતિએ આત્મનોપાધિક જીવ છે એ પક્ષમાં જીવચૈતન્યનો વિષયથી સંબંધ તો સદા છે, અભિવ્યંજકઅભિવ્યંજમાવસંબંધ સદા નથી, તેટલા સારૂ રૂપિ છે. અને આત્મકરણ વચ્ચેનું જીવ છે, એ પક્ષમાં જીવનો વિષયથી સંબંધ સંબંધ નથી, તેટલા સારૂ રૂપિ છે. એ રીતિએ રૂપિના દ્વયસંબંધમાં વિલક્ષણતા યથાકારેએ દલી છે.

૩૩૫

(મતભેદથી સંબંધમાં વિલક્ષણતાના કથનની અસંગતતા)

પરંતુ મતભેદથી સંબંધમાં વિલક્ષણતાનું કથન અસંગત છે. કારણકે આત્મકરણ જીવનો ઉપાધિ છે, એ પક્ષમાં પણ આત્મન તો જીવમાવનો ઉપાધિ ગણના ધરા છે. અન્યથા પ્રાણ(સુષુપ્તિરય)રૂપ જીવનો અભાવ થાય છે. જેથી જીવમાવનો ઉપાધિ સર્વંત્ર મનમાં અભાવ છે. કર્તૃત્વાદિ અભિમાન આત્મકરણવિશિષ્ટમાં થાય છે, જેથી આત્મકરણવચ્ચેનું જીવ કહે છે. અને આત્મનમાં પ્રતિજિજ્ઞ જીવ છે, એ પક્ષમાં પણ આત્મનવિશિષ્ટ પ્રમાતા નથી, કિંતુ આત્મકરણવિશિષ્ટ જ પ્રમાતા છે. અને જીવચૈતન્યનો તો વિષયથી સંબંધ સર્વંત્ર છે, પરંતુ પ્રમાતૃચૈતન્યનો વિષયથી સંબંધ નથી, અને પ્રમાતૃચૈતન્યના સંબંધે કરી જ વિષયનો પ્રકાશ થાય છે; જીવચૈતન્યના સંબંધે કરી વિષયનો પ્રકાશ થાય નહિ. જેમ જીવચૈતન્ય ધૃત્વચૈતન્યના અભાવનું સાધક છે, તેમ અવિદ્યોપાધિક જીવચૈતન્ય છે. તેના સંબંધે કરી વિષયમાં જ્ઞાનતાદિ વ્યવહાર થાય નહિ, અને જીવચૈતન્યને જ્ઞાનતાદિઓનું અભિમાન પણ થાય નહિ. પ્રમાતાના સંબંધે કરી જ વિષયમાં જ્ઞાનતાદિ વ્યવહાર થાય છે, અને વ્યવહારનું અભિમાન પણ પ્રમાતાને થાય છે. તે પ્રમાતા વિષયથી બિન્ન દેશમાં છે, જેથી પ્રમાતાનો વિષયથી સદા સંબંધ નથી. પ્રમાતાથી વિગતે સંબંધ રૂપિને અધીન છે. એ રીતિએ જીવના ઉપાધિને વ્યાપક માને અથવા પરિચિન્ન માને (એ) ઉભય પક્ષમાં પ્રમાતાથી વિષય સંબંધ રૂપિને અધીન સમાન છે. તેમાં વિલક્ષણતાનું કથન કેવલ બુદ્ધિપ્રવીણતાના ખ્યાપનને આધાર છે, અને અપ્રવીણતાનું સાધક છે. પ્રમાતાનો વિષયથી (રૂપિ વિના) સંબંધ નહિ.

૩૩૬

(આ ચાર પ્રકારના ચૈતન્યના કથનપૂર્વક ઉક્ત.અર્થની સિદ્ધિ.)

એટલા સારૂ, પ્રમાતૃચૈતન્ય, પ્રમાણચૈતન્ય, વિષયચૈતન્ય, દ્વયચૈતન્ય, (એ) ભેદથી ચાર પ્રકારનું ચૈતન્ય કહ્યું છે. જે પ્રમાતાનો વિષયથી સંબંધ હોય તો પ્રમાતૃચૈતન્યથી વિષયચૈતન્યના વિભાગનું કથન અસંગત યશે. આત્મકરણવિશિષ્ટ ચૈતન્ય પ્રમાતૃચૈતન્ય છે. રૂપિ-

Reg. No. B2196

સુદર્શન

દ્વિતી.

પ્રોફેસર આનંદશંકર

જીવનભાઈ મુલ એમ. એ.

એલ. એમ. બી.

(આથ દ્વિતી—'એક અભેદભૂમિપ્રવાસી' અલનિર્દેશ મહિલાય નમુનાય)

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઈતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીનિહિ”—નાગવત્સલ

પ્રસ્તુત ૧૪. આક ૬]

(માસિક)

[આરંભ, અને ૧૯૭૯]

વિષયવાચકમ.

પૃષ્ઠ.

૧ ગાનવિમાન (મોડ) ... ૧૨૧

૨ સ્વર્ગગીત. (મોડ) ... ૧૨૨

૩ અવધુ ... ૧૨૨

૪ કવિતા અને સંગીત (મોડ) ... ૧૨૮

૫ ગુજરાતી શાળા (મોડ) ... ૧૩૧

૬ કર્તવ્ય—એક સુખ (મોડ) ... ૧૩૩

૭ માયાનાદ ... ૧૩૬

૮ અમરત્વ (મોડ) ... ૧૪૧

૯ રૂપિયમાકર (મોડ) ... ૪૪. ૩૫૨ થી ૩૬૦ સુધી

અમદાવાદ

“મન્ત્રમય” પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ.

સુદર્શન.

તન્ત્રી.

પ્રોફેસર આનંદરાંકર
બાપુભાઈ કુન. એમ એ
એલ એલ બી.

(આદ્ય દ્રશ્ય—‘ એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી ’ અલ્લનિષ્ઠ મણિલાલ નળુભાઈ)

(ધર્મ-ગૃહ-સાહિત્ય-ઈતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૧૪. અંક ૧

(ભાગિક)

[માર્ચ સને ૧૮૯૯.

૧.

જ્ઞાનવિમાન.

(મહેશ્વર)

ગઝલ.

સખી, એ દૂર માનસનાં મને સપનાં બાસે !

હવે ચાડ્યો બની લાચાર પદવગ્ના બાસે :

વસ્યો વર્ષો ધણાં; વર્ષો ધણાં પોષાં ગાત્રો;

ન પોષી પ્રાણને હાવાં શકું પરડે બાસે !

ફૂળે ફૂગ સ્નેહની તારા સમી ઝાંખું ત્હારી :

નહીં પશુ પાંખની શક્તિ હવે ત્હારા બાસે !

તરું કર્તવ્ય પશુ નાઃ જો સલણો આકારો—

તરે કલહસ ત્હારો નિર્મલે હસતો હાસે !

પ્રિયે, પ્રેરાય જો તવ દિવ્ય જ્ઞાનવિમાન હાવાં

મરી બીડી શકું પ્લેડ્યું પછી હજુમાં પાસે !

કાન્ત.

૨.

સ્વર્ગગીત.

(મળેલું)

“ માગે, કે, વ્હાલાંઓ, મળશે :

“ શોધે, કે, વ્હાલાંઓ, જડશે :

“ દોકે, કે, વ્હાલાંઓ મારે—

“ દારે ઉધડશે.

“ માગે છે તે તે પામે છે :

“ શોધે છે તે તે યામે છે :

“ દોકે છે તે તે વ્હાલાંને—

“ દારે ઉધડશે. ”

કાન્ત.

૩.

શ્રવણ.

“ આત્મા ઘા ઝરે ધ્યોતવ્યો મન્તવ્યો નિવિધ્યાસિતવ્યઃ ”—“ આત્માનું શ્રવણ કરવું, મનન કરવું, નિદિધ્યાસન કરવું ” એ શ્રુત્યનુસાર ‘શ્રવણ’ ‘મનન’ અને ‘નિદિધ્યાસન’ એ ત્રણ મોક્ષનાં સાધન મનાય છે, અને એ ત્રણમાં પણ ‘શ્રવણ’ને પ્રથમ પદ મળે છે કેમકે એના ઉપર જ મનન અને નિદિધ્યાસનનો આધાર છે. આપણામાંથી ઘણાખરા “ પ્રાચીનો ” શાસ્ત્રીપુરણીઓ પાસે ‘શ્રવણ’ કરે છે, અને એ રીતે આત્માનું ઠંડ્યાણુ થશે એમ અદ્વા રામે છે, પણ વસ્તુતઃ કેવા શ્રવણથી લાભ છે, કેવું શ્રવણ શાસ્ત્રીય છે એ વિશે બહુ વિચાર કરવામાં આવેલો હોય એમ જણાતું નથી.

(૧). કેટલીક વાર, એક જૂન તો એ યાય છે કે ‘શ્રવણ’નો અર્થમહણ સાધેતો તાત્ત્વિક સંબન્ધ વસ્તુતઃ ધ્યાનમાં લેવાતો જ નથી. ‘શ્રવણ’ એટલે સાંભળવું, અને સાંભળવું એટલે જ્ઞાનમાં શબ્દો પડવા દેવા; અને આટલું યતાં શ્રવણ થયું એમ ધણીવાર કૃતકૃત્યતા માની લેવાય છે પરંતુ નિરુક્ત(વેદાંગ)દ્વાર યાગ્યક્રમુનિનો આ બાબત જૂનો મત છે, અને તે ચર્ચાર્થ છે. કેમકે જ સમયે પૂર્વોક્ત ‘આત્મા ઘા ઝરે ધ્યોતવ્યઃ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિનો વિશ્વમાં પ્રકાશ થયો ત્યારે- સંસ્કૃત બાપા સોઠમાં બહુધા પ્રચલિત બાપા હતી, અને શબ્દનો ઉચ્ચાર યતાં જ સાધારણ મતિના અને યોગ્ય સંસ્કાર ખામેલા મનુષ્યને અર્થગ્રહણ પણ થઈ જતું. આમ હોવાથી શબ્દને કર્ણમાં લઇ તેની સાથે અર્થ-મહણ પણ કરી લેવું તેનું નામ ‘શ્રવણ’,—એમ ‘શ્રવણ’ શબ્દનો વાસ્તવિક અને પ્રાચીન શાસ્ત્રસંમત અર્થ છે.

(૨). બીજી એક બ્રાંતિ એવી ચાલે છે કે શ્રવણ તેમ જ ધાર્મિક સર્વ વ્યવહાર સંસ્કૃત બાપામાં જ સફલ થઈ શકે ખરી વાત છે કે આપણી ધર્મ-બાપા સંસ્કૃત છે, અને

ધર્મના વિષયમાં એ ભાષામાં જેવી બોધકતા અને દિવ્યસ્ફુરણ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આપણે અનુભવીએ છીએ, તેવી ધણુંકરી વિદેશીય કે પ્રાકૃત ભાષામાં ભાગ્યે જ અનુભવી શકીએ. પણ આ વાત સંસ્કૃતનો ઉત્તમ અભ્યાસ કરી એ માતૃભાષાવત* પરિચિત કરી લેવાય ત્યારે જ ખરી છે. તે વિના તો પદાર્થનો માત્ર મગજમાં જ પ્રવેશ થવાનો, હૃદયથી તો એ વિદૂર જ રહેવાના. આપણી પ્રાકૃત ભાષાઓનું, યોગ્ય લક્ષ્ય છે એ સમજવામાં આવે તો, આ વિષયમાં સામર્થ્ય થોડું નથી. કળીર, નાનક, સુરદાસ, તુલસીદાસ, તુલસીરામ, નરસિંહ આદિ મહાનુ જ્ઞાનવીરોના મન્યો હૃદયને પરમાત્મતત્ત્વની સમીપ લઈ જઈ સાક્ષાત્કાર કરાવવામાં એવા સમર્થ છે કે લોકને સંસ્કૃત તરફ જેવી ઉત્કંઠા થાય છે તેવી જ તે સાથે જો પ્રાકૃત ભાષા તરફ પણ થાય તો તેથી ધર્મપ્રવાહ બહુવતર યથા વિના રહે નહિ. પ્રાકૃત તરફ વિમુખતા એ આપણી ધર્મસંબંધી અધોગતિનું એક મ્હોટું કારણ છે.† ત્યારે શ્રવણનો આત્મા અર્થગ્રહણ છે, અને અર્થગ્રહણને સ્વતઃ કાંઈ ભાષા સાથે સંબંધ નથી એટલું સ્મરણમાં રાખી શ્રવણના એ ત્રણ માર્ગ વિચારી લેઈએ.

૧. એક માર્ગ પુરુષવિશેષરૂપ શુરમુખેથી શ્રવણ કરવાનો છે. આ માર્ગ યથાર્થ રીતે આચરવાનો વિધિ ગ્રુપગ્રોપનિયમમાં બતાવ્યો છે. “તાદ્વિજ્ઞાનાર્થે ગુરુમેવાભિગ-
ચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ ધોઞિયં વ્રજ્જાનિષ્ઠમ્”-એના વિજ્ઞાનાર્થે સમિત્પાણિ ધધ ઓત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરની જ પાસે જવું એમ શ્રુતિની આજ્ઞા છે. “સમિત્પાણિ” ધધ એટલે હાથમાં સમિધ્ લઈ શુરની પાસે જવામાં શુરશુશ્રૂષા કરવા ઉપરાંત રહસ્ય એવું છે કે અભિહોત્રનું તત્ત્વ સમજી, તે આચરી, બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા જતાં હૃદયના કામ-ક્રોધાદિવિકારરૂપી સમિધને બ્રહ્મજ્ઞાનના અગ્નિમાં ઢોમી દેવા મુમુક્ષુએ સજ્જ રહેવું. શુર પસંદ કરવામાં પણ મુમુક્ષુએ અત્યંત વિવેક રાખવાનો છે, અને તે એ કે શુર “ઓત્રિય” અને “બ્રહ્મનિષ્ઠ” લેઈએ. “ઓત્રિય” કહેતાં શ્રુતિમાં કુચક્ષ. શ્રુતિનો અપસંકરિતિએ ઉચ્ચાર કરી જવો એમાં ઓત્રિયત્વની પરિસમાપ્તિ થતી નથી; પરિસમાપ્તિ તો શું, પણ આરમ્ભ પણ થતો નથી એમ ખુશીથી કહી શકાય, કેમકે આપણી ભૂમિમાં આજ કાલ ધર્મસંબંધે જ વિચારચત્રતા પ્રવર્તે છે તે ભક્તો એમાં ઓત્રિયત્વનો આરબ થાય છે એમ કહેવું પણ યથાર્થ છતાં જોખમ ભરેલું છે. ત્યારે “ઓત્રિય” કાણ? શ્રુતિ માટે બીજો શબ્દ ‘વેદ’ છે એટલું વિચારતાં પણ સ્પષ્ટ છે કે ‘વેદ’ નામ જ્ઞાન જેણે સંપાદન કર્યું હોય તે જ ‘ઓત્રિય.’ પણ જેમ અમુક શબ્દો-આદર્માં ઓત્રિયત્વ નથી તેમ અમુક શબ્દોના અમુક અર્થ છે એટલું સમજવામાં પણ ઓત્રિયત્વ આવી રહેતું નથી. પૂર્વે આ પત્રમાં એક પ્રસંગે બતાવ્યું છે તેમ ‘શ્રુતિ’ એટલે યોગ્ય કહ્યુંને વિશ્વતંત્રમાં સંબળાતા ‘પર’ ના ‘શિઝા બચ્ચકાર’; અને એ બહુકાર જેણે સમગ્ર આત્મામાં—મગજમાં તેમ જ હૃદયમાં, દન્દ્રિયોમાં તેમ જ મનમાં,

* આવો પરિચય થતાં, ઉદાહરણ તરીકે, મીમંસૂગવદ્ગીતાના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કેવી વિલક્ષણ શક્તિ આવે છે !

† માયા સાચા છે સર્વો સંસ્કૃત સો રૂ મૂલ,

મૂલ રહત હે ધૂલમે, શાચા મેં ફલ ફૂલ !

એ વચનમાં આત્મયોગિત છે ખરી, પણ એ સર્વથા સત્યહીન નથી.

વાણીમાં તેમ જ કૃતિમાં—કોઇ કોઇ વખત પણ અનુભવ્યા હોય તે 'ત્રોત્રિય.'

શુરુ ત્રોત્રિય હોવા ઉપરાંત 'અક્ષનિષ્ઠ' જોઈએ 'અક્ષનિષ્ઠ' જોઈએ શું ? તત્ત્વ-ચિન્તનશાસ્ત્રનો કઠિન માર્ગ બાળુપર મૂકતાં 'અક્ષ' શબ્દનો અર્થ સમજવા માટે ઉત્તમ સાધન એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર લક્ષ દેવું એ છે. 'અક્ષ' શબ્દ ~~बृह-वृक्षौ~~ (વધતું -to grow) એ ઉપરથી યગો છે એમ મનાય છે. અને એ રીતે જોતાં વિશ્વની વૃદ્ધિનો, વિશ્વના વિકાસનો જેથી ખુલાસો થઈ શકે છે, સ્વરૂપ સમજાય છે એ આંતર તત્ત્વનું નામ 'અક્ષ' છે. પણ આ અક્ષ તે સવિશેષ અક્ષ જ, જોઈએ વિશ્વની સાથે અમુક પ્રકારે જોડાય એને ચલાવનાર અક્ષ તે જ, એમ કદાચ શાંકરસિદ્ધાન્ત સામે વાંધો લેવામાં આવે. પણ અક્ષ શબ્દની એક બીજી વ્યુત્પત્તિ—જે પૂર્વના જેટલી જ પ્રાચીન છે—તે વિમારતાં નિર્વિશેષ સ્વરૂપ પણ ક્ષિત થઈ શકે છે. અતિપ્રાચીન સમયથી—ઋગ્વેદસંહિતાના સમયથી—~~बृहत्~~ શબ્દ વિશાળ મ્હોટું અનવચ્છિન્ન એ અર્થમાં વપરાય છે, અને એ શબ્દ મહા શબ્દનો સહોદર છે તેથી વ્રહ્મા જોઈએ અનવચ્છિન્ન વસ્તુતત્ત્વ એમ અર્થ પણ નીકળે છે.

આ રીતે વ્યુત્પત્તિમાંથી નીકળતા અર્થમાં અક્ષનાં સોપાનિક અને નિરૂપાનિક ઉભય સ્વરૂપનો સમાવેશ કરી શકાય છે. આ ઉભયરૂપ અક્ષમાં જે નિતાન્ત સ્થિત તે "અક્ષનિષ્ઠ." યદ્યપિ જડચિદાત્મક સમસ્ત વિશ્વ વસ્તુતત્ત્વ: અક્ષમાં જ સ્થિત છે, તથાપિ જેણે એ પ્રકારની સ્થિતિનો જ્ઞાનપુન્ઃસર અનુભવ કર્યો છે તે જ વિશેષ અર્થમાં 'અક્ષનિષ્ઠ' છે. માત્ર ત્રોત્રિય કહેતાં સંપૂર્ણ શુરુત્વમાં જે અપૂર્ણતા રહી જાય છે, તે 'અક્ષનિષ્ઠ' પદથી પૂરતાય છે. અર્થાત્ પરમાત્મતત્ત્વનું આત્માને વારંવાર યવચ્ચ યમા છતાં, પણ અક્ષનિષ્ઠતા જોઈએ અક્ષમાં, નિતાન્ત સ્થિતિ, આત્મસમર્પણ એનો અભાવ સંભવી શકે છે, અને એનું જ નિવારણ કરવા અત્રે 'અક્ષનિષ્ઠ' શબ્દનો પ્રયોગ છે. માત્ર 'અક્ષનિષ્ઠ' કહેતાં સમસ્ત વસ્તુજ્ઞાત અક્ષનિષ્ઠ છે જ એમ શંકા લેવામાં આવે, તેટલા માટે 'ત્રોત્રિય' પદ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય કે, 'ત્રોત્રિયત્વ' દ્વારા જ, અર્થાત્ સમગ્ર આત્મામાં પૂર્વે બતાવ્યું તેમ 'પરતત્ત્વના' ગંભીર ધ્વનિનું અવણ કરીને જ અક્ષનિષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, અને 'અક્ષનિષ્ઠત્વ' યતાં 'નાન્યોઽ તોઽસ્તિ દ્રષ્ટા, નાન્યોઽત્તોઽસ્તિ ઓક્તા'—એ (પરમાત્મા) વિના અન્ય દ્રષ્ટા નથી, ઓક્તા નથી' એમ નિશ્ચય થઈ આત્મા અક્ષબાવ અનુભવે છે. આ રીતે અવણ કરી જેણે અક્ષબાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે એવા શુરુ પાસેથી જ ઉપદેશ લેવા શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે, અન્ય પાસેથી નહિ.

૨. અવણનો એક બીજો પ્રકાર અન્યમુખે અવણ કરવાનો છે. આપણા 'પ્રાચીનો' માં પુરુષવિશેષરૂપ શુરુમુખે પ્રાપ્ત કરેલા અવણને જ 'અનણ' માનવામાં આવે છે. અને એને જ સંપ્રદાયસિદ્ધ મોક્ષસાધનતાની પદ્ધતી ગણે છે. જોઈએ 'અન' છે કે શુરુદ્વારા પ્રાપ્ત થએલું જ્ઞાન કદાચ વિશેષ પરિપૂર્ણ અને બલવાહી હોવા સંભવ છે, કેમકે મનુષ્ય-આત્મામાં એવું સામર્થ્ય રહેલું છે કે આત્મા આત્માની સમીપ આવતાં માત્ર મુખાકૃતિ, દૃષ્ટિ કે વાણીથી એવી વિવક્ષણ આસર ઉત્પન્ન કરી શકે છે કે જે સહસ્રઅન્યથી પણ યદ્યપિ શક્તી નથી. પણ આ વાત વ્યસાધારણ આત્મા પરત્વે જ ખરી છે. દાક્ષનો સમયમાં યોગ્ય શુરુ મળવો કઠિન છે, એમ શોભેદ્વાર જે કે ધણીવર સાંભળવામાં આવે છે, છતાં આજ ખે: દર્શાવનારા પામર જનોમાંથી જ કેટલાક ગમે તેવા મિથ્યા સંન્યાસી, યોગી કે

સાત્ત્વીને શુરુ કરી ગાને છે તથા એવા પુરુષો પાસે જ વેદાન્તનું અને અન્ય સાત્ત્વનું રહસ્ય હોય છે એમ અન્ધ શ્રદ્ધા રાખી વૃથા શ્રાંતિમાં ભમે છે. પણ ખરું જોતાં તો વર્તમાન સ્મયમાં આવા અલૌકિક પુરુષો મળવા અશક્ય છે એટલું જ નહિ પણ ઇતિહાસમાં પણ આવા જનોનો આવિર્ભાવ વિરલ કાળે અને વિરલ સ્થળે જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યારે આ જોતાં, આપણે હાલમાં નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન એ રહે છે કે—કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરુષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરુષ પાસેથી એના ગ્રન્થોદ્ધાર જ પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક ? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર થતો છે. અસાધારણ પુરુષો પોતાના અનુપમ આત્માને પોતાના ગ્રન્થમાં કેવી સારી રીતે સંક્રાન્ત કરી શકે છે એ વાત જો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો સદજ સમજાય એમ છે કે આ ખીજે માર્ગ જ ઉત્તમ છે.

ત્યારે આ દ્વિતીય ગ્રંથજ્ઞને માર્ગે શીરીતે પ્રવર્તેનું ? અને અધિકાર વા સાધનસામગ્રી, વિષય, અને પદ્ધતિ, એ ત્રણ જાખત ઉપર લક્ષ રાખવાનું છે.

તેમાં અધિકાર અને યોગ્ય સાધનસામગ્રીમાં સર્વથી અધિક આવશ્યકતા સત્યપરાયણતાની છે. પ્રત્યેક અભ્યાસમાં, અને વિશેષતઃ ધર્મના અભ્યાસમાં, અભ્યાસીએ અવશ્ય પાળવાનો, તથા વિચારમાં સ્વતઃસિદ્ધ જતાં આચારમાં વર્તવાર વીસરાઈ જતો એવો મહાન નિયમ તે આ સત્યપરાયણતાનો છે ધર્મનો વિષય દેશકાળાદિ સર્વ ઉપાધિથી પર છે. અમુક સિદ્ધાન્ત પૂર્વનો છે કે પશ્ચિમનો, પ્રાચીન છે કે અર્વાચીન એવો નિષ્કારણ ભેદ દેહાત્મવાદમાંથી જ—એટલે આત્માને અમુક દેશમાં કે અમુક કાલમાં વસતો પિંડ માનવાથી જ ઉદ્ભવે છે. ધર્મના વિષયમાં ભૂત ભવિષ્ય કે વર્તમાન કોઈ પણ કાલ માટે હૃદયને પક્ષપાત થાય, અથવા તો અત્રસ અને વિદેશીય વિચારનું સંજ્ઞાન રીતે હૃદય સન્માન ન કરી શકે તો પ્રકૃત વિષયમાં પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત જ થયો નથી એમ માની શકાય. પરમાત્મા સત્યસ્વરૂપ છે, અને સત્ય ઉપર એક નિષ્ઠા રાખવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, માટે વિચાર અત્રાવતાં પરિણામમાં અનીશ્વરવાદ આવે કે ઇશ્વરવાદ, જડવાદ કે ચૈતન્યવાદ, શંકાવાદ કે મહાવાદ—એ વિષે પણ પ્રયગથી આગ્રહ ધરવો ન જોઈએ. ટેનિસન કહે છે તેમ શંકા ધણી વાર શ્રદ્ધા કરતાં પણ હિંમત અને વસ્તુતઃ શ્રદ્ધારૂપ હોય છે. સત્યપરાયણતા સાથે ખીજ આ વ્યવસ્થા જીજ્ઞાસાની છે. આ જીજ્ઞાસા તે માત્ર સાધારણ જાણવાની ઇચ્છા એમ સમજવાનું નથી. પરંતુ ઇચ્છાની સાથે વિષય પ્રતિ હૃદયનો ઉત્કંઠ બાવ પણ હોવો જોઈએ. અને એ પણ સદજમાં તૃપ્ત થઈ જાય એવો નિર્માદ્ય ન હોવો જોઈએ. શાસ્ત્રમાં કહે છે તેમ અગ્નિથી જ્વલત દેશવાળો પુરુષ જગ્ગાશયમાં જોટલા વેગથી પડવા જાય છે, તેટલા વેગથી વ્યવહારથી પર જ પુરુષાર્થજ્ઞ તત્ત્વ છે તેની શોધમાં પ્રવર્તેનું જોઈએ. વળી એ પ્રવૃત્તિ શોખથી જ કે દ્વિલસુદ્ધોના દંભરૂપી જ ન હોતાં, પરમપુરુષાર્થરૂપે સત્ય શોધી કાઢવાની હોવી જોઈએ. આટલી સામગ્રી સિદ્ધ થયા પછી જ ગ્રંથજ્ઞ યોગ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.*

ધર્મનો વિષય વિશાલ છે, અને તદનુસાર અસંખ્ય ગ્રન્થોમાં એનું જ્ઞાન આવિર્ભૂત થાય છે, પરંતુ જોતો વિષયવિભાગ પાડી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો માર્ગ સરલ થઈ શકે એમ છે. વિષયવિભાગ કાંઈક આ રીતે કરી શકાય —

* અવશ્યતા દ્વિતીય પ્રકારમાં આના ઉપર જાર મૂકવાનું કારણ એટલું જ કે અત્ર ઉપદેશ પુરુષ ન હોવાથી વિશેષ જાન થવા સંભવ રહે છે.

(ક) તત્ત્વચિન્તન (Philosophy), એટલે પદાર્થના બાસમાન સ્વરૂપથી પર તત્ત્વભૂત સ્વરૂપ શું છે, અને એ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ બાસમાન સ્વરૂપનો શો ખુલાસો છે—એનો ખુદ્ધિકાર વિચાર. આ વિચારની ત્રણ શાખાઓ પડે છે. (૧) મત-વિષયક (Metaphysics અને Psychology), (૨) કન્યાવિષયક (Ethics), અને (૩) સૌન્દર્યવિષયક (Aesthetics); જેમાંથી પ્રથમ એ પ્રકૃત વિષયમાં સવિશેષ ઉપયોગી છે.

(જ) કવિતા (Poetry) એટલે પૂર્વોક્ત વિષયનું હૃદયદારા અમાલોચન. પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય આત્માના વિવિધ સ્વભાવવર્ણનમાં દ્વિપ્રતિભા જે પર તત્ત્વનું દર્શન કરાવે છે તે.

(ઝ) બ્રહ્મવિદ્યા તથા વિશેષ અર્થનાં ધર્મ (Theology—Universal and Particular) એટલે જગત્ના મહાન ધર્મપ્રવર્તકો અને બ્રહ્મવેતાઓ (તાર્કિકો કે શબ્દાર્થ-મીમાંસકો નહિ) તેમના પ્રકૃત વિષયમાં આચાર અને વિચારદ્વારા પ્રકટ કરેલાં પરમ સત્ય, તથા એ સત્યના પ્રાકૃતીયનાં વિશેષ સ્વરૂપો.

આ ત્રણે વિષયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ એક મનુષ્યજીવનમાં પ્રાપ્ત કરવો અશક્ય છે એવો ખર જ. તથાપિ ક્રમે ક્રમે શાન્તિથી, દૃઢતાથી અને પદ્ધતિ-અનુસાર આસતાં ધણું સંપાદન યથ શકે એમ છે. જગત્ના પ્રથમ વર્ગના મહાત્માઓની એટલે ઉપરનો વિષય-વિભાગ ભેગવી રેલુ નોંઘએ; જેમકે જીવ (અહમ્-આત્મા), જગત્ (હવમ્-આ) અને ઈશ્વર (તત્-પરમાત્મા) એ રીતે. ત્યાર પછી એ પ્રત્યેક સંબંધી થી થી બાબતનો ખુલાસો કરવાનો છે તેનું મંડળ કરવું નોંઘએ; ઉદાહરણ તરીકે, આત્માનું સ્વરૂપ—અમર કે નશ્વર? સ્વતન્ત્ર કે પરતન્ત્ર ? ક્તો કે અક્તો ? ઇત્યાદિ. પછી એ ઉપર નીચેની ત્રણ પદ્ધતિઓને અનુસરી અધ્યયન યત્ન નોંઘએ.

નીચે લક્ષમાં રાખવાની બાબત તે પદ્ધતિ છે. અવશ્યનું પ્રયોજન મનન અને નિદિધ્યાસન છે એ વિચારનાં અવશ્ય કેવી પદ્ધતિથી કરવું નોંઘએ એ સમજાય છે. પ્રથમ તો આપણા મહાન વિષયમાં મુખ્ય અવાન્તર વિષયો શા શા છે એ વિશે સ્પષ્ટ માન મેળવી રેલુ નોંઘએ; જેમકે જીવ (અહમ્-આત્મા), જગત્ (હવમ્-આ) અને ઈશ્વર (તત્-પરમાત્મા) એ રીતે. ત્યાર પછી એ પ્રત્યેક સંબંધી થી થી બાબતનો ખુલાસો કરવાનો છે તેનું મંડળ કરવું નોંઘએ; ઉદાહરણ તરીકે, આત્માનું સ્વરૂપ—અમર કે નશ્વર? સ્વતન્ત્ર કે પરતન્ત્ર ? ક્તો કે અક્તો ? ઇત્યાદિ. પછી એ ઉપર નીચેની ત્રણ પદ્ધતિઓને અનુસરી અધ્યયન યત્ન નોંઘએ.

(૧) ઐતિહાસિક પદ્ધતિ (Historical Method),—એટલે તત્ત્વચિન્તનનો તથા બ્રહ્મવિદ્યા (ધર્મ)નો પ્રવાહ વિન વિન દેશમાં, કાળમાં, અને આવાન્તર વિષય પરત્વે કેવી રીતે પ્રવર્ત્યો છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી, કારણસહિત સમજવા માન કરવો. અર્થાત્—બરતખંડ, ચીન, ઝેસીરિઆ, આફ્રીકા, પેલેસ્ટાઈન, ઇજીપ્ટ, રોમ ગ્રીસ ઇત્યાદિ દેશવાર, બુદ્ધ ક્રાઈસ્ટ વ્યાસ શંકર આદિ મહાત્માઓના સમયવાર, તથા માન ભક્તિ ક્રમે જગત્માં ચૈતન્યવાદ આદિ અવાન્તર વિષયવાર, પ્રકૃત વિષયનું સમગ્ર ઐતિહાસિક સ્વરૂપ ધ્યાનમાં લેવું. વિકાસ (Evolution) પદ્ધતિનો પણ અત્રે સમાવેશ થાય છે.

(૨) તોલન-પદ્ધતિ (Comparative Method) વિવિધ દેશનાં અને વિવિધ કાલનાં વિચારસ્વરૂપો સરખાવી જોવાં, જેમાંથી પછી મનન કરતાં સામાન્ય અને વિશેષ તરતો તારવી કઢાય.

(૩) નિગમન-પદ્ધતિ (Deductive Method)—એટલે સ્વતંત્ર રીતે વસ્તુના મૂલ સ્વરૂપ

માંથી જ પ્રસૂત વિમયમાં સિદ્ધાન્તો ઉપજતી કાઢવાની પદ્ધતિ, જેને અનુસરતાં તાત્ત્વિક અને આકસ્મિક અંશનો ભેદ પડી શકાય છે. *

* આમ યોગ્ય અધિકાર મેળવી સમગ્ર વિષયોનો ઉપર બતાવેલી પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરતાં કરતાં ગતિબદ્ધ સ્થાને પહોંચાય છે. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે તેમ અનેક જન્મના સંસ્કારો થયા પછી જ “પરા ગતિ” પ્રાપ્ત થાય છે. અને આ કાર્ત્તિકમાં જ એની મન્યતા છે. આ વિષયમાં યદ્યપિ છેવટની ફલસિદ્ધિ અત્યન્ત દૂર છે, તથાપિ જેટલો યત્ન થાય તેટલાનું અવાન્તર ફલ તો તત્કાલ પથા વિના રહેતું નથી. માટે અત્રે નિરાશા કે ઉતાવળ કે રાહજમા તમ થઈ જવું એ સર્વ સરખી રીતે અસ્થાને છે.

૩. અવજ્ઞાનો ત્રીજો પ્રકાર વિશ્વમુખે અવજ્ઞ કરવાનો છે. વિશ્વમુખે અવજ્ઞ-એ જરા વિચિત્ર વિધિ જણાશે ખરો. પણ વસ્તુતઃ સર્વ અવજ્ઞમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અને અધ્યાત્મિકમાં અધ્યાત્મિક અવજ્ઞ તે આ જ છે. આપણા આદિ મહર્ષિઓથી આરંભી કાશ્યપ, મુદ્ગ મહર્ષિ અને છેવટે વૈષ્ણવ્ય નેવા કવિ પર્યન્ત આ અવજ્ઞનો અંગીકાર થાય છે. આ અવજ્ઞનાં બે દ્વાર છે: (૧) બાહ્ય—પ્રકૃતિચિત્ર, અને (૨) આન્તર-હૃદયગુહા. પ્રાચીન ગ્રીષ્મમાં હૃદયગુહા કરતાં પ્રકૃતિદ્વાર પરતનવનું વિશેષ અવજ્ઞ થયું હતું; જોતમ મુદ્ગને હૃદયગુહામાં જ અલૌકિક અધ્યાત્મિક અનુભવો હતા, અને પાછળનું બૌદ્ધ તત્ત્વચિન્તન જોતાં તો તે એટલે મુખી કે એ ગુહામાં સંભળાતા ધ્વનિનું નિદાન એ ધ્વનિ અને ગુહા ઉભય કરતાં પર છે એવાત બાજુપર રાખી એ ગુહાને અને વધારે યોગ્ય રીતે કહીએ તો, એ ધ્વનિને જ પરત-ત્વને સ્થાને સ્થાપી દીધો. આપણા બ્રાહ્મણમાં બાહ્ય અને આન્તર ઉભય અંશને સમાન સન્માન મળ્યું છે એ વાત પૂર્વે “બ્રાહ્મ ધર્મ” એ નામના લેખમાં સ્પષ્ટ કરી બતાવી છે. અત્રે એટલું જ કહેવું નસ થશે કે “જન્માદ્યસ્ય યતઃ” અને “શાસ્ત્રયોનિત્વાત્” એ બે બ્રહ્મચરનો ગૃહ આશય આ બે તત્ત્વ સ્વયંચરનો જણાય છે. કારણવિચાર અને કર્તવ્યવિચાર એ બેમાં પરમાત્માનું અવજ્ઞ થાય છે. પણ વિચાર પર્યન્ત ન જતાં માત્ર વૈજયંત્ય જેને “*laissez passiveness*” કહે છે તેવી વિશદ શાન્તિથી અવજ્ઞ કરવા તત્પર રહેવાય તોપણ એ અવજ્ઞ થયા વિના રહે નહિ. પરંતુ આ અવજ્ઞ લૌકિક અવજ્ઞેન્દ્રિયથી થઈ શકતું નથી.

“.....it was audible,

Most audible, then, when the fleshly ear,
O'ercome by humblest prelude of that strain,
Forgot her functions, and slept undisturbed.”

અલૌકિક સંનિર્કર્ષ દ્વારા સમગ્ર આત્મા પાર્થ સાથે એક થઈ પ્રકાશપૂર્ણ થતાં સ્વક્ષાત્ અને વગર સાધને જ વસ્તુનું ગ્રહણ કરે છે. આ અવજ્ઞનો તૃતીય પ્રકાર.

આમ ત્રણે પ્રકારનું સારી રીતે અનુશીલન થતાં, “ઓતદ્યઃ”—પરોક્ત અવજ્ઞ-વિધિ સંપૂર્ણ થાય છે.

* આ પદ્ધતિ ખરું જોતાં મનના અંગમાં પડે છે, પણ અવજ્ઞ અને મનન એવાં ગુણોએલાં છે કે એને અત્રે મૂકવામાં પણ કાંઈ અડચણ નથી. આ પદ્ધતિના મન્યોનેવા એ અવજ્ઞ છે.

કવિતા અને સંગીત.

(બંધ અંગ્રેજી આશુ).

(મળેલું) *

આ પ્રકારના કવિતા અને સંગીતનો સંબંધ સમજવા માટે સંગીતના બીજા તરફના વિભાગ પાડવા પડશે. ઉપરની ચર્ચામાં જે વિભાગ આપણે જોયા તે ઉપાદાન પદને છે. અને હવે પાડવાના વિભાગ પ્રયોગ પદને છે. એ વિભાગ બે છે, (૧) Puro અથવા અલિપ્ત સંગીત અને (૨) Applied અથવા પ્રયોજિત સંગીત. Applied Music તે બેલાસે કહેલા Executive Music (અનુવાદિત સંગીત) ના બેદની સાથે કાંઈક સરખતા ધારણ કરતું જણાય છે. પરંતુ એ બે વચ્ચે પણ પ્રથમ દર્શાવે સૂક્ષ્મ પણ ખરું જોતાં તાત્વિક ભેદ છે તે આગળ ઉપર જોઈશું. આ વિભાગ તે ગણિતશાસ્ત્રના હોવા જ એ વિભાગના જવા છે. જેમ Puro Mathematics (શુદ્ધ ગણિત) તે માત્ર ગણિતનાં સ્વતંત્ર તત્ત્વો વિશે ચર્ચા કરે છે, અને Applied Mathematics (પ્રયોજિત ગણિત) ખગોળશાસ્ત્ર વગેરેમાં સહાયજૂત થાય છે, તેમ જ અલિપ્તસંગીત માત્ર મધુર સ્વરની ભિન્ન ભિન્ન રચનાને જ જુલે છે, અને પ્રયોજિત સંગીત કવિતાના અર્થની નિષ્પત્તિ કરવામાં સાધનજૂત બને છે. અલિપ્તસંગીતનો વિષય કેવળ મધુર સ્વર છે, બીજા સર્વથી અસંબંધ મધુર સ્વર એ સુસ્વરની નીચે સમાવશા શબ્દાર્થ સાથેના સંબંધથી મિલકુલ અસ્પૃશ્ય મધુર સ્વર. આ વિભાગમાં નીચેનાં અંગનો સમાવેશ થાય છે:—

ક. આપણા સંગીતમાની જૂઠા જૂઠા રાગોની સર્વ સરીગમે, તિલાના, વગેરે.

ઘ. અર્થવાણી ગીતો, પણ જેમાં ગીતાર્થનું સંગીતદ્વારા પ્રતિપાદન હજી નથી. અથવા ઉદ્દેશ નથી. ખરું જોતાં આ વર્ગનાં ગીતો હિન્દુસ્તાનના સંગીતની ખાસ દશાને લીધે ઉત્પન્ન થયાં છે, જે દશામાં અર્થને શબ્દરૂપ કરતાં જાણુ ગણ્યો છે.†

ગ. વાદ્યસંગીત-આસંગીતમાં તે, ઉધાડું જ છે કે, અર્થનો સંબંધ તલમાત્ર પણ નથી. પ્રયોજિત સંગીતનો વિષય ગીતાર્થનું મધુરમુરદ્વારા નિરૂપણ કરવું તે છે. સંગીત અને કવિતા એ બેનું લગ્ન પ્રયોજિત સંગીત થાય છે. ઉપર હમણાં જ કહ્યું તેમ અભ્યાસિક ((theoretical)) અર્થાત્ puro ગણિતનો ઉપયોગ ખગોળશાસ્ત્ર અને બીજાં વિજ્ઞાનોમાં કરવામાં આવે છે ત્હારે તે Applied (પ્રયોજિત) ગણિત કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે ગીતાર્થનું વિવરણ કરવામાં સંગીતનો ઉપયોગ થતાં તે પ્રયોજિત સંગીત બને છે.

* લખનાર રા. રા. નરસિંહસય જોશનાયક.

† આ દેશના ગવૈયાઓને સાંભળનાર સર્વ મનુષ્યોના અનુભવમાં છે કે જે ગીત એ શોકો ગાય છે ત્હેના અર્થનું સંગીતવડે પ્રદર્શન કરવું તો દૂર જ રહ્યું, પણ અર્થ છે કે નહિ,—અરે! અર્થવત્ શબ્દ પણ સંભળાય છે કે નહિ—ત્હેની પરવા રાખ્યા વિના જ માત્ર અન્યક્ત (inarticulate) વર્ણુઆર ઉપર સુરરચના, આલાપ, તાન, વગેરે એ શોકો ચણે છે. પાશ્ચાત્ય સંગીતકલામાં આ પ્રકારનો દોષ બહુધા નથી; જોકે બેલાસે એક રચને લાવે જ દોષ પોતાના દેશમાં જોઈને ખેદ જતાવે છે:—

ગાયણી અને યુરોપની ગાયનકળાની વચ્ચે અનેક પ્રકારના ભેદ છે, તેમાં મુખ્યમાં મુખ્ય ભેદ આ જ છે કે ગીતના અર્થને અનુકૂળ ગાયનપ્રકાર પાશ્ચાત્યકળામાં છે તે આપણામાં છે જ નહિ. અમુક રસ અથવા ભાવને અનુકૂળ અમુક રાગ આપણામાં મનાય છે તે વાત આ વિષયમાં ગણનામાં લેવા જેવી નથી; કેમકે એક તો એ અપ્રત્યક્ષ સ્થિતિ દ્વારા વિસ્તારતી છે, અને જીભું, બાવ અને ગાનનો એ સંબંધ પ્રયોજિત સંગીતમાં સમાપલા સંબંધથી જૂદાજ પ્રકારનો છે. બાવ અને રાગ વચ્ચેનો સંબંધ માત્ર કાંઈક સ્વૈચ્છિક અને સિથિસ બળના association (સંસ્કાર) નો છે, અને હવે શોક વગેરે ભાવનાં સ્વભાવ સ્વરૂપને રાગના સામાન્ય અને વિશાળ સ્વરૂપને જોડનારો છે. પ્રયોજિતસંગીતવાળો સંબંધ તેથી જૂદા પ્રકારનો છે. જો કે જડી રીતે તપાસતાં કવિત્વ રહસ્ય અને તેને અનુકૂળ સ્વરરચના વચ્ચે કાંઈક સંસ્કાર સંબંધનો અંશ હેમાં આવે છે, તોપણ કવિત્વ-રહસ્ય તે એ પ્રકારના સંગીતનો નિરપણ વિષય હોવાને લીધે, એક પ્રકારે પ્રયોજિત સંગીત કાવ્ય-રહસ્યને નવીન મૂર્તિમાં ઉત્પન્ન કરે છે તેથી, કાંઈક કાર્ય કરણ જેવો સંબંધ પ્રયોજિત સંગીત અને કવિતા વચ્ચે જણાય છે; તેમ જ અમુક અર્થતત્ત્વ અમુક ગાયનપ્રકાર જોડે સુધારિત કરવાને લીધે એ સંબંધ વિશિષ્ટ અને બંધાયેલા સ્વરૂપનો છે. એ સંબંધ કાવ્ય અને વિવેચન વચ્ચેના સંબંધ જેવો, છતાં ગુણના પ્રમાણમાં અતિશય અઢિયાનો છે. નાટક અને

“With regard to vocal music, the question is comparatively simple. The words should always furnish the key to the interpretation, and the singing should be adapted to them. This seems self-evident; but it is by no means so obvious as to be always acted upon. Too often, composers set to music silly verses, which can furnish neither themselves nor the singers with any noble thought, nor awaken any deep emotion. Feeble lovemaking, alternately with the feeble sentimental sorrows of unsuccessful attachments, form the staple of current song-literature. It is perfectly hopeless to get anything valuable out of these popular themes; and the practical result is generally, that the music is treated as if it were written independently of the words, and the voice were merely a musical instrument suitable to its performance. This is fostered by the absurd habit of muttering the words, so as to render them unintelligible, which obtains in drawing-rooms; and by the vanity and self-assertion of public singers, who are prouder of an extensive range and great flexibility of voice, than of clearness of perception and earnestness of feeling; and it is also encouraged by a prosaic public, which will always applaud a singer who executes elaborate flourishes with his voice, rather than one who conscientiously tries to bring out the beauties of the music, and to illustrate the poetry of the words—when they have any.” (‘Fine Arts,’ pp. 153—154).

પરંતુ આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરવાનું નથી કે પાશ્ચાત્ય સંગીતકલામાં આપણા દેશ જેવી પદ્ધતિની દસા છે, કેમકે પ્રયોજિત સંગીત અપૂર્ણરૂપે પણ જો કદી કદાચ રચે છે તો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જ.

અભિનય વચ્ચેનો સંબંધ આ સંબંધને સમસ્વરૂપ હોય મુલ્ય પ્રમાણમાં પણ વિશેષ પાસે પાસે આવે છે. જેમ વિવેચક કાવ્યની મૂલ ખૂબીઓ બતાવે છે, જેમ નટ જાતના સ્વરૂપનું તત્ત્વવિવરણ કરે છે, તેમ જ પ્રયોજિત સંગીતનો ગાયક કાવ્યતત્ત્વનું ઊંડું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. પરંતુ જ્યારે વિવેચકનું સાધન શુષ્ક અને કાંઈક કંઈક છુદ્ધિપત્રપણુ ચર્ચા છે, અને નટનું સાધન, જે કે ગદ્યનું રસમય તોપણ લાલિત્યના અંશથી રહિત, અભિનયકળા છે, તેવારે ગાયકનું સાધન કેવળ રસસ્વરૂપ અને લાલિત્યથી ઉભરાતી મધુરસ્વર સામગ્રી અને તેની કલામય રચના છે.*

ગાયકનું આ મહાન કર્તવ્ય—કાવ્યના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાનું કર્તવ્ય—લક્ષમાં રાખ્યાથી અનેક ભેદ દ્રશિત થાય છે. એક તો એ કે ગીતમાં (કાવ્યગીતમાં) તાન, ઉપજ, વગેરેના તમાશા નિરર્થક આપણી આંહિની પદ્ધતિમાં છે તે વાસ્તવિક રીતે રસમાં ક્ષતિકર છે, અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિમાં અનિષ્ટ છે. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે તાન, ઉપજ, વગેરે સંગીતમાં નિરર્થક તમાશા જ છે. એ વસ્તુઓનું યોગ્યસ્થળ અભિનયગીત છે, પ્રયોજિત સંગીતમાં એ અસ્થાને આવે છે એટલું જ નહિ પણ ગીતનો ખીજા રસમય અંગને તેમ જ કાવ્યતત્ત્વને વિરોધી અને છે. તાન, ઉપજ, વગેરેનું અનુકૂળ જનમગૂઢ અક્ષિપ્તસંગીત છે, અને તેના વિપ્રમમાંથી એ વસ્તુઓને લાંબી કાલવાનો ઉદ્દેશ જ નથી. એટલું જ નહિ પણ પ્રયોજિત સંગીતમાં પણ એજ સામગ્રી યોગ્ય પ્રમાણમાં અને યોગ્ય સ્વરૂપમાં અજમાય કરવી ઇષ્ટ હોવાને લીધે, પણ પ્રયોજિત સંગીતના રાજ્યમાયી પણ સર્વ તાન ઉપજને એકીવારે દેશનિકાશ કરવાની બક્ષામણુ પણ હું કરતો નથી. ગીતનું તત્ત્વ પ્રદર્શિત કરવા માટે જે સ્વરચના જે તાન તપજ વગેરે યોગ્યમાં યોગ્ય, ઉત્તમમાં ઉત્તમ, સમર્થમાં સમર્થ હોય તે જ અન્વેષણથી, અભ્યાસથી, નિશ્ચિત કરી પ્રગટ કર્યાં તે જ પ્રયોજિત સંગીતની કલાત્મક પરિપૂર્ણ રૂપ. નટની અભિનયકલામાં પણ આ તત્ત્વ પરગ ઇષ્ટ છે; જે અભિનય-મુખ્ય મુદ્રાનો, શરીર વિન્યાસનો, વાણીના વિકારનો, અભિનય—અધુક પાત્ર સ્વરૂપને સર્વોત્તમ રીતે યોગ્ય અને સમર્થ જણાય તે જ કલાકૃતિનું નટ ઉપયોગમાં લઈ સફ. (અપૂર્ણ).

* કવિતા અને સંગીત વચ્ચેના આ સંબંધની કાંઈક આછી આછી ઝાંખી કવિ દત્તપત્રસભના “દુર્વાર્ણસવિલાસ” માં એક સ્થળે જણાય છે. એ ગ્રંથના પહેલા આંકમાં નીચે પ્રમાણે સંવાદ મુજબ છે:—

“શાસ્ત્રી—ઓ ઇન્દ્રિય અગમ ઉત્તમ આપ ઉદિત,

જેથી જણાય જનરંજન જોગ્ય જનકારી;

માયા નથી સરસ મુગ શિખીગણાથી,

સભ્ય પ્રસન્ન કરવા કવિતા કળાથી. ૨

રાગો તણા જ અનુસંગિ મુગ બભે,

હારીગરી બિન્દિતથી થામ પાત્ર પામે;

અભ્યાસથી કવિત કિતમતા ન આવે,

ને તો કૃપાનિધ, કૃપા કરી તું કરાવે. ૩

સાહેબ—‘માયા નથી સરસ મુગ શિખી ગણાથી’ એ ચરણનો બાવાર્થ શો છે ?

શાસ્ત્રી—હું આ સભાને માત્ર મુગથી કે સરથી રંજન કરવાને ચલાવો નથી. ગાના

૫ ગુજરાતી ભાષા.

(મળેલું.)*

“ગુજરાત શાળાપત્ર” માં “ હેમચન્દ્રની અપભ્રંશ ભાષા ” તથા “વાક્યરચના,” તેમ જ “ ગુજરાતી વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિ, ” એ વિષયોમાં ચર્ચાયેલી જાણતો વિશે ક્રેટલાક વિચાર દર્શાવવાની જરૂર જણાય છે; કેમકે એથી કરીને આ મહત્વના વિષયનું વિશેષ મથન થઈ સારું પરિણામ નીપજવાનો સંભવ છે.

૧. સંસ્કૃત નવો પ્રાકૃતમાં જ અને તેનો પાછો ગુજરાતીમાં ન. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અ. ૮ ના પૃષ્ઠ ૨૩૩-૨૩૪, પ્રુટનોટ)—આ સંબંધે શાળાપત્ર સંશય જણાવે છે કે સંસ્કૃત નવો પ્રાકૃતમાં જ થઇને પાછો ગુજરાતીમાં ન થયો હોય એ સંભવતું નથી. પરંતુ હાથી રૂપાન્તરમાં અસંભવ દર્શવાનું કારણ કંઈ જણાવતું નથી. વરુચ્ચિ, ચંડ, અને હેમચાર્ય, આ જાણતમાં બિન્ન બિન્ન વિષયો જતાવે છે તેથી કંઈ બાધ આવતો નથી; ઉત્કટ એ ઉપરથી એમ માના સત્રય કે જુદા જુદા સમયમાં આ વૈચારણ્ય થયેલા તેથી તે તે સમયની પ્રાકૃત ભાષા જુદાં જુદાં સ્વરૂપ ધારણ કરતી આવેલી છે. ભાષા તે લક્ષ્ય છે અને વ્યાકરણ તે લક્ષણ અન્ય છે, અર્થાત ભાષામાં જે

રીઓનો, અને જાનારાઓનો એ ધંધો છે. મારે માર કરતાં ધણા સરસ સ્વરથી જાનારીઓ ચાલી ધણીઓ છે. હું તો કાવ્યકળાથી આ સભાસદોને રંજન કરવા ચાહું છું. એવો ભાવાર્થ છે.

શિખારમ ગાયક—સાહેબ, હું કંઈ બોલવા ચાહું છું.

સાહેબ—જોશો.

શિખારમ—કવિજન કાવ્ય કરી મરે, ગુણ આપે જાનાર:

સોની ઘાટ ઘડી મરે, રાય સને રાણમાર.

શાસ્ત્રી—જો રક્ત ચંચુ શિખળમાં વચનો ઉચારે,

કેનાં વખાણ કરિને કહિયે વધારે;

માધુર્યે તો શુકતજા સ્વર સારતું છે,

આદુર્યે તો વચનના સ્વનારતું છે. ”

આ જીતારા ઉપરથી જણાય છે કે કવિતા અને સંગીતકળાના સંબંધનું માત્ર ઉપર ઉપરનું સ્વરૂપ જ આ ચર્ચામાં પ્રદર્શિત થયું છે; એટલું જ નહિ, પણ ખરા સંબંધના ગંભીર સ્વરૂપને વિશેષી ક્રેટલાક વિચાર આ ચર્ચામાં સમાયા છે. જાનાર તે ક્રત કવિતાનો ગુણ આપે, એટલેથી જ અટકી રહેલામાં પ્રયોજિત સંગીતનો વ્યાપારગાદી જ રહે છે, ખરું જોઈએ તો પ્રયોજિત સંગીતનો આરંભ જ થતો નથી. શાસ્ત્રીના હેલા વસન્તતિલકાના ઉત્તરાદમાં તો વળી જાનારા માધુર્ય અને કવિચયનના ચાતુર્યને જાણે કંઈ પણ ઘાગતું વળગતું ના હોય, એમ એક બીજીથી અસ્પષ્ટ વર્ણુઓ છે; શુદ્ધિકૃતિહીન અને ભાવહીન શુકતે સંગીતકળાનો પ્રતિનિધિ મૂકવામાં જ પ્રયોજિત જાનકલામાં સમાયેલી કૃતબદ્ધ શક્તિનો વિનાશ થાય છે.

* લખનાર: ડૉ. ગ. નરસિંહરાવ જોશીનથા.

ને વાસ્તવિક સ્થિતિ હોય ત્હેનું જ પ્રતિબિમ્બ વ્યાકરણમાં પડવાનું, એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં, વધારે સંભવ તો એમ લાગે છે કે તે તે વખતની પ્રાકૃત ભાષામાં જ કાર બોલાતો જ હોવો જોઈએ અને માટે જ વૈયાકરણોએ પોતાના અન્યથા તે દર્શાવ્યો. નહિતો સ્વાભાવિક રીતે લૌકિક ભાષાના એ વ્યાકરણ અથ ઉપર કૃત્રિમતાનો નિરાકાર આરોપ આવશે. ઉપર સૂચવેલી કુટનોટમાં “ લોકો પૂર્વે જોવાવળ નહિ પણ જોવાવળ બોલતા હશે, ” એમ કહીને શાળાપત્રે અનાદિ ન નો જ થવા તરફ પણ સંશય બતાવ્યો છે. પરંતુ એ કુટનોટ પૂરી થતાં થતાંમાં એ સંશય છોડી દઈ અનાદિ ન નો જ થાય તે વધારે વાસ્તવિક અને લોકભાષાઓને વધારે અનુકૂળ મળે છે. હાલ પણ વાલ્મીકી લોકોમાં અનાદિ ન નો જ કાર અને જકાર નો ન કાર કરવાનું વર્ણવે છે, તે આ અક્ષરોનો સંબંધ સૂચવે છે.

૨. શકાર તથા સકાર. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અં. ૮ મો, પૃષ્ઠ ૨૩૪, કુટનોટ)—
 “ ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતના શ, ષ ને બદલે કેટલેક ઠેકણે સ થાય છે અને કેટલેક ઠેકણે શ પણ રહે છે. ” આ પ્રમાણે શાળાપત્ર કહે છે; પરંતુ તેમાં આપેલાં ઉદાહરણ તથા ગુજરાતીમાં એ પ્રકારનાં બીજાં ઉદાહરણો તપાસતાં જણાય છે કે ગુજરાતીમાં મૂળ સંસ્કૃત શ કાયમ રહ્યો એમ નથી, પણ પ્રાકૃતમાં જે સ થયેલો તેનું અમુક ઉત્તરગાંતુસાર રૂપાન્તર થઈ શ બને છે. એ ઉત્તરગાંતુસાર જોડકી વિશેના ન્હાના પુસ્તકનાં પૃષ્ઠ ૫૧-૫૨-૫૩માં બતાવી ચર્ચા કરેલી છે. એ ઉત્તરગાંતુસાર એટલો જ છે કે પ્રાકૃત અથવા દેશીમાંના સકારની પછી (અથવા ક્વચિત્ પૂર્વે પણ) હ કાર આવતાં સકારનો શકાર થાય છે. ઉદાહરણ—

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત.	ગુજરાતી.
શૂંગાલ:	સિઆલો	શિયાળ.
શીતલમ્	સીથલં	શીથું.
શીતકાલ:	સીઅલાલી	શિયાળો.

દેશ—હાસિ—ગુજરાતી—હાસ.

જ કારનું હાવું બળ હોવાનું કારણ એ છે કે પોતે તાલ્લવ્ય હોવાથી પોતાની જોડે ગાઠ સંમર્ગમાં આવનાર અનુકૂળ નહીંને તાલ્લવ્ય બનાવી દે છે. હાપિ પ્રતિ સ્વર્ગના અક્ષરોના એ પ્રકારના ઉચ્ચારોને સંબંધે પણ જણાઈ આવે છે. વાંચવું, પૂછવું, તજવું, વીંચવું, વગેરેમાં સ્વર્ગના અક્ષરોનો ઉચ્ચાર ચરોતરી અથવા ગામગાના ભવો કાંઈક ફંત-તાલ્લવ્ય છે તે જ કારના સંસર્ગથી વાંચીને, પૂછીને, તજીને, વીંચીને, એ રૂપમાં શુદ્ધ તાલ્લવ્ય અર્થાત્ સુરતી ઉચ્ચાર બને છે. આ ધર્મ ફક્ત જ કારનો છે એમ નથી પણ લઘુ પ્રયત્ન થ કાર તેમજ જ કાર અથવા જે કારનો પણ છે. ઉદાહરણ—વાંચ્ય, પૂછ્ય, તજ્ય, ધેત્યાદિ; તેમ જ વાચેલું, પૂછેલું, ચીતર, ઇત્યાદિ. આ ઉપરથી સ કારનો શ કાર થવાનું ઉત્તરગાંતુસાર પ્રમાણ મળશે, અને જણાશે કે—“ પૂર્વે લોકો વૈયાકરણોના બંધનમાં ન રહેતાં કાંઈ વખત શ, ષ નો સ કરતા હશે, અને કાંઈ વખત નહિ” પણ કરતા હોય, ” એ કલ્પના જે શાળાપત્રે કરેલી છે તેને માટે પ્રસંગ જ નથી.

૩. વિભક્તિ અને કારક—‘ઘોડો આવ્યો,’ ‘હેમાં’ ‘ઘોડો,’ એ પ્રથમા વિભક્તિમાં છે, એને બરોબર છે, પણ ‘તેણે ઘોડો લીધો,’ ‘હેમાં’ ‘ઘોડો,’ એ દ્વિતીયા છે, એમ

શામાપત્રે યુ. ૩૬, અ. ૧૦, પૃષ્ઠ ૨૯૬ મે કહેલું છે, તે મ્હારા મનમાં ઉતરતું નથી. સંસ્કૃત વ્યાકરણના કારક પ્રકરણમાં સામાન્યરીતે માનસશાસ્ત્ર (Psychology) નાં ફેટલાંક તત્ત્વ સમાવલાં છે, તે વિચારતાં, તેમજ ગુજરાતીમાં ભૂતકાળનાં ૩૫ બદ્ધા સંસ્કૃત ભૂત કૃદન્ત-ઉપરથી બનેલાં છે, એ જ્ઞાનમાં લેતાં એમ જણાય છે કે સકર્મક ક્રિયા-પદના ભૂતકાળમાં કર્મેત્વ યૂગના ભૂતકૃદન્તના ક્ષ પ્રત્યયથીજ પ્રદર્શિત થઈ ગયેલું હોવાથી ફરીથી કર્મેત્વ દેખાડવાને દ્વિતીયાના પ્રત્યયની જરૂર નથી; તેથી 'તહેણે ઘોડો લીધો,' હેમાં 'લીધો' માં રહેલા ભૂત કૃદન્ત પ્રત્યયનોજ અર્થ કર્મ છે, માટે 'ઘોડો,' એ દ્વિતીયામાં નથી, પણ પ્રથમામાંજ છે. આથી એમ ન સમજવું કે 'ઘોડો,' તે લેવાની ક્રિયાનું કર્મ મટી જઈ કર્તા બની ગયો; કેમકે 'લીધો' માં રહેલા કર્મેત્વનો અન્યથ અથવા સામાનાધિકરણ 'ઘોડો,' હેની સાથે જ છે. કર્તૃત્વનો અર્થ તો આ વાક્યમાં 'તહેણે' એ શબ્દના તૃતીયાના પ્રત્યયથી બતાવાય છે અને હેનો સંબન્ધ 'તે' એ સર્વનામ સાથે રહે છે; એટલે 'તહેણે' એ કર્તાર તૃતીયા, 'ઘોડો' એ પ્રાતિપદિકાર્યમાં પ્રથમા, અને 'લીધો' એ 'ઘોડો' ની સાથે સામાનાધિકરણ રહી યોતાનાર્મ અંતર્ગત પ્રત્યયથી કર્મન બતાવે છે.

આ રીતની કારકની વ્યવસ્થા સંસ્કૃત વ્યાકરણમાંથી ગુજરાતી વ્યાકરણમાં યથા-ધરિત લાવતાં કોઈ પ્રકારનો બાધ આવે એમ નથી. માત્ર કોક પિરલ રથજે ગુજરાતી બા-ધાની વિદ્વાસણુ શ્રદિને બજે અપવાદ આવશે, કેમકે:—'મ્હે' છાકરીને મારી,' 'રામે' હનુ-આનને મોકલ્યો,' 'રીતાએ' રાવણને દોઠાં (અથવા જોયો),' 'મ્હે' મુકન્દને રાખ્યો,' વગેરે વાક્યોમાં ને પ્રત્યયાન્ત રાખ્હો કર્મ છે અને કર્મેત્વ ને તે ક્રિયાપદોમાંના ક્ષ પ્રત્યયથી અભિહિત હોવાને લીધે ને પ્રત્યય આવવાથી એક જાતની પુનરુક્તિ થાય છે જ. આ ઉ-દાહરણોમાં ને એ અનુર્થાનો પ્રત્યય પણ ગણી સકાશે નહિ, પણ બીજાનો જ ગણવો પડશે.

૬

કર્તૃવ્ય—એક સુખ.

(મળેલું)*

(અપભ્રંશ.)

" ... ... પ્રતિષ્ઠાહમ્ ... ... ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુલસ્યૈકાન્તિકસ્ય ચ" ॥ શ્રી. મ. ગી.

(શાશ્વત—કર્તૃવ્ય૩૫— ધર્મ અને એકાન્તિક સુખની પ્રતિષ્ઠા એટલે સ્થાન તે ૬ થું.) મ. ગી.

"પરહિત વસ જિનકે મનમાંહીં । તિન કહૈં જગ દુલ્હમ કહુ નાંહીં" ॥

તુલસીદાસ.

હાવો કર્તૃવ્યનો મહિમા છે.

સ્વ કે પર પ્રત્યેની કર્તૃવ્યભાવના તે એક સખત મગ લેનાર સ્વામિની (mistress) નહીં, પણ આ સંસારની ચિંતાઓ અને ફિકરોથી આપણું સંરક્ષણ કરવા અને આપણને ચાંતિના માર્ગમાં દોરવા નિત્ય તત્પર, માયાળુ, અને દાઝ મૂણે હેવી માતા છે.

મનુષ્યજાતિથી અલગ થઈ રહેવું એ બદ્ધા જડ અને સ્વાર્થી જીવન છે એ વાત આપણે 'સુખ એક કર્તૃવ્ય'ને અંગે જોઈ ગયા. સ્પષ્ટ છે કે આપણું કર્તૃવ્ય જીવિતને ઉપ-યોગી અને રસવાળું કરવામાં, અને છતાં એને ચિંતાથી વિમુક્ત રાખવામાં સમાવેલું છે.

ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે છબિનો ઉત્સાદથી અને રમથી શી રીતે બરી રક્ષાય ? અને તે છબી ચિંતાને નિવારી રક્ષાય ? ધણી મદાન પુરુષોએ આ બાબતમાં યતનમાં પોતાનાં નામ ખમીએ ચઢાવી દીધાં છે. એક વિદ્વાન લખે છે : “એન્ડ્રીનિએ પ્રેમમાં સુખ શોધું”, બ્લૂએ કીર્તિમાં, સીઝરે રાજ્યમાં; પહેલાને અપકીર્તિ પ્રાપ્ત થઇ, બીજાને કંટાળો, છેલ્લાને દુનંતના અને પ્રતેકને વિનાશ.” વળી સમૃદ્ધિમાં પણ એકાન્તતા : સુખ નથી. સમૃદ્ધિ સાથે બધા, સંતાપ અને લાલચ ઘણીવાર વળગેલાં હોય છે. ને કે તેનો રહાપણથી બચ થાય તો પણ સુખ પ્રાપ્ત થઇ શકે એ ખરું, પણ તેનું સંરક્ષણ કરવાને ચિંતા ઘણી રાખવી પડે છે.

અર્થાનામર્જને દુઃખમર્જિતાનાં ચ રક્ષણે ।

આયે દુઃખ વ્યયે દુઃખં ધિગર્થાન્ કણ્ઠસંશ્રયાન્ ॥

બૃહારણ્યક-ઉપનિષદમાં યનુવક્ષ્ય મેત્રેરીતે કહે છે : ‘અમૃતત્વસ્ય નાશાસ્તિ વિશે નોતિ’—વિત્તવડે અમૃતત્વની આશા નથી.

ત્યારે ને પ્રેમ, કીર્તિ, રાજ્ય કે વિત્ત પૂર્વોક્ત મદાન હેતુ પ્રિદ્ધ કરવામાં અસમર્થ છે, તો એ હેતુ બાળ કેમી રીતે પાર પડે ? માઝ્સે ઓરેલિઆસ કહે છે “એવી કદ વસ્તુ છે કે જેને આધારે મનુષ્ય પોતાની છવનનૌત્ર આ સંસારમુદ્રમાં સદૃશ રીતે ચાલી શકે ?” એક, એક જ-તત્ત્વજ્ઞાન, પણ એ તત્ત્વજ્ઞાન મનુષ્યમાં ગ્રહેલા આત્માને અનર્થ અને સંતિથી વિમુક્ત રાખવામાં, સુખ દુઃખથી પર રાખવામાં : નિરદેશી (પણ તે અપ્રમાણિકપણે કે દેંગથી નહિ) કાર્ય કરવામાં; કોઈના કાંઈ કરવા ન કરવાની અપેક્ષા ન રાખવામાં; અને વળી જે ને થાય છે, અને જે ને આપણને પ્રથમથી જ પ્રાપ્ત છે તે ત્યાંથી જ, કે જ્યાંથી પોતે આવ્યો છે ત્યાંથી જ, આવે છે એમ માનવામાં; અને છેવટે મૃત્યુ એ પંચમહાભૂતનું શરીર—જેનાં સર્વ બળેલાં છે,—તેનું વિશીર્ણુ થઇ જવું એટલું જ છે એમ અમજી આનંદિન મનથી મૃત્યુની વાટ નેવામાં જ સમાજેલું છે.” શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના શબ્દોમાં કહીએ તો જ્ઞાન નેથી બીજી કોઇ પણ પવિત્ર વસ્તુ નથી; સુખ દુઃખ સમાન કરી તેથી પર એટલે નિઃસંયુગ્મ થવામાં, કાર્યભાવને અલક્ષ્ય પરમ ઉદ્દેશમાં સમાહિત કરવામાં, અને “વાસુદેવઃ સર્વમ્” એમ સમજીને જગત્માં વિચરવામાં, તથા ‘દેહપાતરૂપી, મૃત્યુને માત્ર છોડી પશ્ચત્તા ત્યાગરૂપ માનવામાં જ્ઞાનની પરમ સીમા છે, એમાં જ “શાશ્વત ધર્મ” છે, એમાં જ “ઐશ્વર્યનિદ્ર સુખ” છે. દેહપાતને લોક મૃત્યુ કહે છે. પણ ખરું નેતાં—“મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમામોતિ ય ઇહ નાનેવ પશ્યતિ,” ને અત્રે સર્વ પદાર્થને એકરૂપ ન સમજતાં નાનારૂપ સમજે છે તે જ પરમ મૃત્યુને વશ છે, તે જ એકથી બીજા, બીજાથી. ત્રીજા મૃત્યુઓની પરંપરામાં અસ્ત છે. ખરેખર મનુષ્યને મૃત્યુનો બધા શમાટે હોવો નેહએ ? યુધિષ્ઠિરને જ્યારે વક્ષે પ્રશ્ન કર્યો કે જગત્માં આશ્ચર્યમાં આશ્ચર્ય શું ? ત્યારે યુધિષ્ઠિરે મોગ્ય જ ઉત્તર આપ્યો છે કે

અહન્યહનિ ભૂતાનિ ગચ્છન્તીહ યમાલયમ્ ।

શેષાઃ સ્થાવરમિચ્છન્તિ કિમાશ્ચર્યમતઃ પરમ્ ॥

પ્રતિદિન અસંખ્ય જીવોને યમને ધેર જતા જુવે છે, છતાં પાછળ રહેવાને એમ થાય છે કે આપણે તો મરીએ જ કેમ ?—આ કરતાં અધિક આશ્ચર્ય શું ! સાધારણ રીતે મનુષ્ય

ને મૃત્યુના વિચારનો ભય રહે છે, પણ મનોવિદ્યાર્થના જાણ આગળ તો એની અસર ખરેખર ધારીએ છીએ તે કદાચ ઓછી થાય છે. એકન કહે છે કે “મનુષ્યનો એક પણ વિચાર હેતુ અશક્ત નથી કે જે મૃત્યુના ભયની સ્થાને હોય તેવી વિચાર પ્રાપ્ત ન કરે... પરંતુ મૃત્યુનો પરાભવ કરે છે, પ્રેમ એની અવગણના કરે છે, માન એની ધમ્મિકા કરે છે, શોક એને દોડી વળગે છે.” ત્યારે મનોવૃત્તિવે મૃત્યુના ભયનો પરાભવ કરવો એ જો બની શકે છે, તો ઉચ્ચમનોવૃત્તિ વડે તેમ કરવું એ કર્તવ્ય છે. આગાર ખાષમ કહે છે કે:—“ન ધારશો કે મહાત્મા આત્માને નિર્ભય મૃત્યુના કાળા હાથમાંથી જતાં જોયો ત્યારે ભય લાગતો હોય; સર્વ જીવનને મૃત્યુનો ભય નથી, અસર્વ જીવન જ આપણાં એ ભય ઉત્પન્ન કરે છે. એક મહાત્મા આત્મા કહે છે.

“વિશુદ્ધસ્ય હિ મે મૃત્યુઃ પુવજન્મસમઃ કિલ”

(વિશુદ્ધ એવો જે દુર્લભ તેવું મૃત્યુ તો ખરેખર પુવજન્મ જેવું છે.)

અન્યને સુખી કરવામાં, જગતમાં શાંતિ અને પ્રેમભાવ વિસ્તારવામાં દ્વિતમ પ્રયાસ હોય તો પછી ખરેખર મૃત્યુનો ભય સંખ્યાનું કંઈ જ કારણ નથી. યજ્ઞ જગતની ચિંતા કે જોમાં આપણો આલો બધો કાળ બ્યતીત થાય છે, અને જે આપણા જીવિતને આટલું બધું કંટાળું કરી નાંખે છે તેમાંથી વિશુદ્ધ કરવાને “સાત્વિય” અને “કર્મયોગ” જેવું એક પણ સાધન નથી. પોતાથી બને તેટલું સાધન હોય પછી મનુષ્યે તે કાર્યના શક્તિ તરફ આસક્તિ ધરવી ન જોઈએ.

“અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥”

દુઃખમાં આસક્ત ન થતાં, કર્તવ્ય કર્મ જે કરે છે તે જ ખરો સંન્યાસી છે, તે જ યોગી છે—નહિ, જેણે અભિહોનાદિનો ત્યાગ કર્યો છે કે જે કાર્યસંહિત આગમુ થઈને પડ્યો રહે છે.

જો કે ઉપર જતાવેલો કદેચ સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરવો કઠિન છે, તોપણ તેને માટે કરેલા પ્રયત્નની આપણા ઉપર કાંઈક પણ અસર થયા વિના રહેશે નહિ. ખરું છે કે મનુષ્યથી ઘણું થઈ શકતું નથી, આપણે અમર જગતનો ઉદ્ધાર કરી શકીએ, અથવા તો આપણા પોતાના આત્માને પણ એકદમ તારી શકીએ એવા રામ, શુદ્ધ, કે અરોહ નથી. પણ પોતાની દુષ્ટતા ધારીએ તો ઘણું બાગે ઓછી કરી શકીએ એમ તો છે જ. તમારા વિચારમાંથી શોક, ભય, મોહ, દ્રોષ, અહિંસા, લોભ, નામકાંક્ષા, અભિમાનદાર હતાદિ બાધ દાદી નાંખો તો જીવિત ઘણું સુંદર થઈ શકે એમ છે. પરંતુ આ સર્વમાં ઈશ્વરના સાહાયની અપેક્ષા છે. એના ઉપર પૂર્ણ ભક્તિ વિના, અને એની જ આજ્ઞાને અધીન થયા વિના “આસુરી સંપદ”નો ભોગ્યો તેણે હાથ થઈ શકતો નથી. શ્રીમદ્ભગવત્માં કહ્યું છે:

“મયં દ્વિતીયામિનિવેશતઃ સ્વાદીશાદ્વપેતસ્ય વિપર્યયોડ્મસૃતિઃ ।

તન્માયયાડ્તો વુષ્ઠ ગામજેત્તં મત્તયેફવેત્તં ગુરુદેવતાત્મા ॥

(દ્વિતીયા અભિનિવેશથી જ બધા સંજ્ઞાને છે. દ્વિતીયા શાંતિ, અદ્વિતીયા અરમુતિ એ પ્રકારથી જે વિમુખ હોય તેને જ થાય છે, અને એની માયા થકી જ થાય છે. માટે, જલ્લા માણસે અજ્ઞાનનિવૃત્ત્યર્થે એનામાં ગુરુ, દેવ અને આત્મ-શુદ્ધિ રાખી એક ભક્તિથી એને બાળવો જોઈએ.)

(અપૂર્ણ)

માયાવાદ.

" If selfishness stands opposed to self-hood, why should my self-seeking not have just as much right as that of others ? Am I not the nearest one to myself ? Have not I therefore the right to make myself, my own wishes and interests, the measure of all things, the criterion of all my actions ? Resting upon the divine will human society is a moral organism in which all stand for one and one for all. Take that religious ground away, and society dissolves into a chaos in which every one is against all and 'all against every one. "

Prof. Pfleiderer.

નવેમ્બર ૧૮૯૮ના અંકમાં " દિવ્યપ્રભાત " ને અંગે માયાવાદ સંબંધી આપણે અવકાશને અનુસરી ફેટલોક વિચાર કર્યો. એમાં એટલું દિગ્-દર્શન થયું કે—

૧. (૧) માયાવાદ ખરું જોતાં એક વાદ માત્ર જ નથી, પણ ધાર્મિક અનુભવનું સર્વસ્વ એ વાદને અપદ્ધાની રચ્યું છે, અને તેથી સ્પષ્ટ વા ગર્ભિત રીતે સર્વ ધર્મમાં એ વાદનું અસ્તિત્વ છે. (૨) વળી ન્યાયદૃષ્ટિથી જોતાં એ વાદ સિદ્ધ કરવાનો એટલે તર્ક-વૃત્તિનો ધર્મવૃત્તિ સાથે સમન્વય કરી આપવાનો જોગે પણ માત્ર વેદાન્તિઓને શિર નથી, પણ પ્રત્યેક ધાર્મિક જનને શિર છે.

૨. આ વાદને ફેટલોક વાર અનુભવવિરોધી કહી નિંદ્યામાં આવે છે. (૧) પણ વસ્તુતઃ અનુભવવિરોધનો દોષ માયાવાદને બાધ કરી શકતો નથી. પ્રકાશને અધકારવિરોધી દહેવામાં કોઈ પણ અનુપપત્તિ હોય તો જ અત્રે અનુપપત્તિ છે; કેમકે અનુભવવિરોધ એ તો માયાનું સ્વરૂપ જ છે, અને અનુભવવિરોધ વિના અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તો શું પણ કોઈ પણ શાસ્ત્ર પ્રવર્તી શકતું નથી. વળી અધ્યાત્મવિદ્યામાં અન્ય શાસ્ત્ર કરતાં અનુભવવિ-રોધની વધારે યોગ્યતા એટલા માટે છે કે અત્રે જે સમ્યગ્દર્શન સાધવાનું છે તે માત્ર શુદ્ધિ-પ્રદેશનું નથી, પણ સમગ્ર આત્માનું છે, એટલે કે ખગોળવિદ્યાની માફક અત્રે અમુક સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરીને પરાક્ષ અનુભવથી વિરમવાનું નથી, પણ સમગ્ર આત્મામાં અપરાક્ષ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, અને તેટલા માટે અત્રે બાધિત અનુભવનું બાધિતત્વ અત્યંત તીવ્ર યદ્યપરાકાશએ પહોંચે છે. આ અનુભવવિરોધ પણ વસ્તુતઃ વિરોધનો આબાસ જ છે, કેમકે આપણે જોઈ ગયા તેમ માયાવાદનું સામાન્ય રીતિએ એમ કહેવું નથી કે આ જગત્ દેખાય છે તે નથી દેખાતું; એનું તો વિરોધતઃ કહેવું છે કે આ જગત્ દેખાય છે તે બ્રહ્મદર્શન યતાં નથી દેખાતું. અને એ સિદ્ધાન્ત અનુભવથી નિર્બાધ છે.

૩. આ વાદને કવચિત્ અનીશ્વરવાદ ગણવામાં આવે છે. પણ (૧). યથાર્થ રીતે વિચારતાં તો ઈશ્વરનો મહિમા માયાવાદ વિના પ્રકટ જ થઈ શકતો નથી. ઈશ્વર અને તેની સાથે જગત્ કે જગત્ અને જીવ એમ બે વા ત્રણ પદાર્થ માની તત્ત્વવિચાર અટકી શકે ખરો ? પદાર્થની અનેકતા ટાળી તેની પાછળ એકતાનું સત્ત્વ શોધી લેવું એ જ તત્ત્વચિંતનનો હોંશ છે, અને તેથી ઉક્ત બે કે ત્રણ પદાર્થ, જેમાં તમે ઈશ્વરનો અંતર્ભાવ કરોછો તેની પર એવું સત્ત્વ હોવું જોઈએ કે જ્યાં એ સર્વનો પ્રકાસો થઈ શકે, અને જ્યાં આ

૩. આ વાદને કવચિત્ અનીશ્વરવાદ ગણવામાં આવે છે. પણ (૧). યથાર્થ રીતે વિચારતાં તો ઈશ્વરનો મહિમા માયાવાદ વિના પ્રકટ જ થઈ શકતો નથી. ઈશ્વર અને તેની સાથે જગત્ કે જગત્ અને જીવ એમ બે વા ત્રણ પદાર્થ માની તત્ત્વવિચાર અટકી શકે ખરો ? પદાર્થની અનેકતા ટાળી તેની પાછળ એકતાનું સત્ત્વ શોધી લેવું એ જ તત્ત્વચિંતનનો હોંશ છે, અને તેથી ઉક્ત બે કે ત્રણ પદાર્થ, જેમાં તમે ઈશ્વરનો અંતર્ભાવ કરોછો તેની પર એવું સત્ત્વ હોવું જોઈએ કે જ્યાં એ સર્વનો પ્રકાસો થઈ શકે, અને જ્યાં આ

રીતે ઈશ્વરથી પર જવાયે વા પર જવા આકાંક્ષા રહે તો પછી ઈશ્વરનું ઈશ્વરત્વ, એટલે, એનું સર્વસંભત 'પરા કાશ' 'પરા ગતિ', 'પરમ અવધિ' 'પરમ નિદાન' ઇત્યાદિ પદોથી નિર્દિષ્ટ ઈશ્વરસ્વરૂપ ક્યાં રહ્યું? (૨) ભક્તનો આત્મા, જે અથ પ્રવૃત્ત પોતાની અને પ્રભુની વચ્ચે જગત્-રૂપી એક અંતરાય અનુભવતો હતો, તે, જગતને બ્રહ્મની માયાશયે બદલ્યું કરતાં, બ્રહ્મનું અવ્યવહિત સાંમુખ્ય અનુભવીને આનંદ છે. અને એટલું જ સમજી શકાયું છે કે જગતનો આંધિર્ભાવ માત્ર માયા જ નથી, પણ બ્રહ્મની માયા છે, અને એ બ્રહ્મનો વિદ્યાર કે બહિર્ભૂત કાર્ય નથી, પણ માયા છે. આમ બ્રહ્મ અને માયા એમ બન્ને પદ ઉપર માર મૂકી વિચારી જોતાં સ્પષ્ટ થશે કે વેદાન્તીઓ જગતથી પર તત્ત્વ સ્વીકારે છે, અને એ પરતત્ત્વનો જગત સાથે, વસ્તુસ્થિતિમાં તેમ જ જ્ઞાનમાં, ખરું જોતાં અધિશ્લેષ્ય અને તાત્ત્વિક સંબંધ છે એમ માને છે. અર્થાત્, જગતથી પર (Transcendent) હોય જગતના અંતરમાં (Immanent) એ વિરાજમાન છે એમ વેદાન્તસિદ્ધાન્ત છે * પણ આ અંતરમાં હોયું તે જડની માફક બહિઃસંબંધ વડે સંભવતું નથી, માટે બ્રહ્મની સત્તાથી જ જગતની સત્તા બની રહે છે એમ કહેવું યોગ્ય જણાય છે. જગત 'બ્રહ્મસંત્તાનિરૂપિતસત્તા'વાળું છે, 'નિઃશ્વા' છે, બ્રહ્મમાં 'અધ્યસ્ત' છે ઇત્યાદિ વેદાન્તશાસ્ત્રની પરિભાષાનું આ જ તાત્પર્ય છે.

આ રીતે માયાવાદને (૧) તર્કબળ, (૨) અનુભવવિરોધી કે (૩) અનીશ્વરવાદ જ્ઞાનતાં એ સિદ્ધાન્તને કેવો અન્યાય થાય છે એ આપણે જોયું. આજ એ સંબંધી એક ખીન્ને પ્રશ્ન વિચારવાનો છે તે એ કે:—

પ્રાપ્તપુણ્યાદિનીતિવ્યવસ્થાનો (૧) વિધાત કરનાર, અથવા તો (૨) એને નિરૂપકાર બનાવનાર આ સિદ્ધાન્ત કેમ સ્વીકારી શકાય?—એમ નીતિની તીવ્ર શાગણી-વાળા ઘણાક આત્માઓ માયાવાદનું યથાર્થ સ્વરૂપ ન સમજી આક્ષેપ કરે છે. આમાં કેટલું સત્ય છે?

૧. પ્રાપ્તપુણ્યાદિનીતિવ્યવસ્થાનો માયાવાદથી વિધાત થાય છે એ કહેવું તેદન બ્રહ્મભરેલું છે. અને એ બ્રહ્મ "બ્રહ્મ સત્યં-જગન્મિધ્યા" એ શ્લોકાર્થના પૂર્વખંડની અવગણના કરવાથી થાય છે. પૂર્વે જતાવ્યા પ્રમાણે માયાવાદ જગતનો માત્ર નિરોધ કરીને એટલેટો નથી, પણ વિરોધમાં બ્રહ્મનું અદ્વિતીય અસ્તિત્વ પ્રતિષ્ઠાન કરે છે એ વાત ઉપર લક્ષ રૂપતાં તુરત સમજાય એમ છે કે માયાવાદથી નીતિવ્યવસ્થાનો ભંગ થતો નથી, પણ તેને બદલે તો એ અસત્ત્વ પવિત્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. "જગન્મિધ્યા" એટલું જ કહેવાં જગત સાથે નીતિ પણ બીડી જાય, સત્ત્વ તેમ જ કર્તવ્યરૂપ સમસ્ત વસ્તુ અપ્રતિષ્ઠિ એટલે આધારરહિત થઈ રહે, અને તત્ત્વવિચારમાં અને કર્તવ્યવિચારમાં ચત્ત્વવાદનો પ્રસંગ આવે, એ ખરું. પરંતુ "બ્રહ્મ સત્યમ્" એટલું ઉમેરતાં, નીતિનો વિધાત ન થતાં સ્વરૂપાન્તર થાય છે—અર્થાત્, નીતિ એક લૌકિક વ્યવસ્થા મટી અલૌકિક પદાર્થ બને છે એ અત્-આવી

* "યઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્ સંજોગેનુબ્યવ્યક્તિઓની બ્રહ્મમાં એકતા મૂતાનિ નં વિદુઃ યત્ત્વ સર્વાણિ ભૂતાનિ જા શકે. મનુષ્યો પરસ્પર વાત કરી તથા સ્વેષ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ" વાજ્ઞાનક ૧૬૭ કરી તથા સરખાવી શકે છે, અને

વ્યવહારની અધમતાથી મુક્ત થઈ બ્રહ્મની પવિત્રતાથી સિચાય છે. વળી શીલું:—નીતિની ઐદિક-
તાને સ્થાને એની સાર્વત્રિકતા પણ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે એનો આધાર ઈદિયોક
ઉપર ન રહેતાં સર્વલોક ઉપર, એટલે ઇદ્ અને પર હ્રમ્ય-સંશયક સર્વરૂપ બ્રહ્મ ઉપર, રહે
છે. દુકામાં, નીતિનું વ્યાવહારિકત્વ (Empirical સ્વરૂપ) ટાળી એનું પારમાર્થિકત્વ
(Transcendental સ્વરૂપ) સ્થાપી આપતું એ શિવાય માયાવાદનો નીતિપરત્વે અન્ય ઉદ્દેશ
નથી. સામાન્ય નીતિવ્યવસ્થામાં માયાવાદ ફેર કરે છે તે એટલો જ કે નીતિને સ્વરૂપાન્તર
પમાડવામાં જે જે વૃત્તિ અનુકૂળ હોય તેને પણ એ નીતિવ્યવસ્થામાં પ્રવેશ કરાવે છે;
એટલે કે, એના સાધ્યને અનુકૂળ સાધનપ્રાપ્તિ એ આવશ્યક ગણે છે. એ સાધનપ્રાપ્તિમાં
અત્યાચાર થઈ સાધ્યનું વિસ્મરણ થઈ જાય એ માયાવાદને અન્ય નીતિવાદો જેટલું
જ અનિષ્ટ છે.* ઉદાહરણ તરીકે, હુઆરંધવાસ વૈજગ્ય આદિ સાધનો પરમાત્મચિંતનને
અને એ દ્વારા પરમાર્થજૂત નીતિસ્વરૂપને અનુકૂલ અને આવશ્યક છે, અને તેટલે અંશે
માયાવાદને એ માલ છે. પરંતુ એમાં અત્યાચાર થઈ, સાધ્ય સિદ્ધ કરવાને બદલે સાધનના
અનુસરણમાં જ ને સર્વ ચત્ત પરિણામ થઈ રહે તો હાનિ છે એ વાત પણ એટલી જ
માલ છે.

માયાવાદને મથાર્યરૂપે સમજી લેતાં એમાં કોઈપણ પ્રકારના અત્યાચારનો સંભવ નથી
એ આપણે હમણાં જ જોઈયું. પણ તે પહેલાં એટલું કહેવું જોઈએ કે આ અત્યાચારનો
પ્રસંગ માયાવાદમાં—એને ખોટી રીતે સમજતાં પણ—જેટલો છે તેટલો ધર્મના પાયા ઉપર
ચણાએલી દરેક નીતિ વ્યવસ્થામાં છે. કારણ કે, જ્યાં જ્યાં ધર્મ ત્યાં ત્યાં પરલોક ઉપર

* અત્રે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે અમુક પ્રવૃત્તિ સાધ્યપર્યવસાયિની છે કે માત્ર
સાધનમાં જ ધરાત છે એનો નિર્ણય વ્યક્તિના અનુભવ ઉપરથી કરવાનો નથી, પણ જન-
સમૂહમાં અમુક વ્યવસ્થા સાધ્યને અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ એ જોવાનું છે. ઉપર જતાવેલો
અત્યાચાર બૌદ્ધ ધર્મમાં કેવો સાધારણ થઈ પડ્યો હતો એ સર્વવિદિત છે. અને એ વિચા-
રતાં “સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર” એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનું ગૌરવ સમજીશો.
તે સાથે સન્યાસને સર્વથા અનિષ્ટ માની આશ્રમવ્યવસ્થામાંથી કાઢી જ નાંખવો એ પણ
ખોટું છે, અને તેમ કરવા ગીતાનું તાત્પર્ય નથી.

ઈન્દ્રાની ન્દાની બાળ્યોમાં વૈજગ્ય આચરતાથી પણ કેવો લાભ થાય છે એ પ્રો.
જેમ્સ વીમાનું દક્ષિણ આપીને બહુ સારી રીતે સમજાવે છે. એ કહે છે કે જ્યારે વિકાર-
રૂપી પ્રચંડ અગ્નિ પ્રબલ છે ત્યારે વીમાનાં બરણાં જેવા ન્દાની ન્દાના ત્યાગ પણ આત્મ-
સમૃદ્ધિ ભગવી રાખવા બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

“Asceticism of this sort is like the insurance which a man pays on his
house and goods. The tax does him no good at the time, and possibly may
never bring him a return. But if the fire does come, having paid it will be his
salvation from ruin. So with the man who has daily inured himself to ha-
સાથે જગત્ કે જગૈર્ અને જીવ ઇ: energetic volition, and self-denial in unnecessary
ખરો! પદાર્થની અતેકતા ટાળી તેની “everything rocks round him, and
નનો ઉદ્દેશ છે, અને તેથી ઉક્ત એ કે ત્રણ “mowed like chaff in the blast.” Prof. W.
તેની પર એવું સત્ત્વ હોવું જોઈએ કે નથી.” J. p. 126.

અભિરમિ અને તંદુરુપ પર્તનની ઇચ્છતા સ્વીકાર્ય છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં એ અત્યાચારનો પ્રસંગ જ નથી. આશ્ચર્ય એવું છે કે જે દોષ વસ્તુતઃ દૈતૃવાદનો છે તે જ અદ્વૈત સિદ્ધાન્તને આરોપવામાં આવે છે ! જુઓ કે, પરમાત્મા અને જગત્ના સંબંધ પરત્વે ત્રણ સિદ્ધાન્ત બની શકે : (૧) જગત્ અને પરમાત્મા એમ બિન્ન અને ઉભય સત્ય પદાર્થો છે, (૨) ઇદ-જગત્-થી પર પરમાત્મા એવો પદાર્થ જ નથી, (૩) પરમાત્માથી અતિરિક્ત કંઈ છે જ નહિ. હવે આ ત્રણનાં સ્વરૂપ ઉપર લક્ષ આપતાં જણાશે કે ખીન અને ગ્રીબને, એટલે અનીશ્વરવાદ અને સર્વાત્મવાદને વસ્તુતઃ પૂર્વોક્ત દોષો સ્પર્શ કરી શકતું નથી, અને પહેલાંને એટલે સૈશ્વર-દૈતવાદને જ ઉક્ત દોષો પ્રસંગ છે. આ રીતે :—અનીશ્વરવાદ એક પ્રકારનો અદ્વૈતવાદ છે કેમકે જ્યાં પર એવું કંઈ છે જ નહિ, ત્યાં ઇદ અને પર એવું દૈત નથી, અને તેથી એની નીતિવ્યવસ્થા ઇદલોકમાં જ સમાપ્ત થઈ જાય છે. આથી યદ્યપિ એ વ્યવસ્થા ધર્મથી વિચ્છિન્ન હોવાથી નિર્મૂલ્ય રહે છે, તથાપિ એનો અન્ય પદાર્થથી બાધ થતો નથી જ એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ સૈશ્વરદૈતવાદીને જગત્ અને ઈશ્વર એવા બે વસ્તુતઃ વિભિન્ન પદાર્થો માન્ય છે, અને તેથી એની એદિક (સાંસારિક, વ્યવહારસંબધી) નીતિવ્યવસ્થા પરલોકના વિચારથી બાધિત થવી જોઈએ. ઈશ્વરની આજ્ઞા છે કે જગત્માં રહી સદાચાર પાળવો' એમ કદાચ ઉત્તર દેશમાં આવશે. પણ ઈશ્વરની આજ્ઞા છે માટે જગત્ની નીતિ પાળવી એ કદપતા વધારે થોડું છે કે જગત્ ઈશ્વરથી અતિરિક્ત નથી એમ સમજી લઈ જહાતુભવરૂપે જગત્ની નીતિ આચરવી, એમ કહેવું વધારે સમુક્તિક છે ? જગત્ અને જહાતો ભેદ એ 'ઇદ' અને 'પર' નો ભેદ છે. અને તેથી ભેદવાદી ભક્તને જગત્નો વ્યવહાર ત્યજી ઈશ્વરને અન્યત્ર મેળવવાની ઇચ્છા રહેવાની, અને ઈશ્વર ઉપર એનો ખરો અને ઉત્કટ પ્રેમ હોવા તો રહેતી પણ જોઈએ જ. પરંતુ સર્વલગ્નજહાતવાદી અદ્વૈતીને તો જગત્ જહાતો આવરજેદ કરી શકતું નથી, જગત્ પણ જહારપ જ છે, અને તેથી એણે જગત્ ત્યજી જહાતને એથી બહાર શોધવા જવાનું નથી, પણ જગત્માં જ-જગત્ના વ્યવહારમાં જ-જહાતો અતુભય કરવાનો છે. આ રીતે એને તો સાંસારિક નીતિવ્યવસ્થા જહાતવાથી પ્રકાશિત થાય છે, પુનિત થાય છે, અન્ય પ્રદેશથી એનો લોપ થતો નથી.

૨. પાપપુણ્યાદિ વ્યવસ્થા માયાવાદ-અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત-સ્વીકારતાં નિસંધાર યદ્ય જાય છે એમ કહેવાય છે; અને એ કહેવામાં સ્વયં દૃષ્ટિએ જોતાં કંઈક સત્ય પણ બાસે છે ખરું. દૈત વિના વ્યવહાર અસંગત છે એ વાત યુક્તિસિદ્ધ મનાય છે એટલું જ વહિ, પણ વેદાન્ત-પ્ર-યોગમાંથી આ વિચારને પુષ્ટિ આપનારું કેટલાંક પાક્યો-પાક્યાબાસો-ટાંકવામાં આવે તો એમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો આ કદપતા વેદાન્તસિદ્ધાન્તને અપૂર્ણ વિલોકવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ જૂઠું વેદાન્તના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી જ કરવામાં આવે છે એમ નથી, પણ વેદાન્તીઓમાંના પણ ધણા-મિત્રા વેદાન્તીઓ-આવી જ્ઞાન્તિમાં પડે છે.

હવે સહજ ઉગ્ર ઉત્તરી વિચારતાં જણાશે કે અતુભ્યવ્યક્તિઓની જહાતમાં એકતા ન હોય તો એમનો પરસ્પર વ્યવહાર જ ન થઈ શકે. અતુભ્યો પરસ્પર વાંત કરી તથા સમજી શકે છે, પરસ્પર પોતાના વિચાર બતાવી ગ્રહણ કરી તથા સરખાવી શકે છે, અને

પરસ્પર કર્તવ્ય કરી આત્મતૃપ્તિ મેળવે છે—એ સર્વથી એટલું સૂચિત થાય છે કે મનુષ્ય માત્રમાં દ્રાઢએક એવું એકતાનું તત્ત્વ છે, કે જેને અવલંબીને પૂર્વોક્ત સર્વ વ્યવહાર સંભવી શકે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ સ્વમાં પરિસમાપ્ત હોય તો તેનાથી ભિન્ન બીજી વ્યક્તિ જ સંભવે નહિ, અને પ્રતિવ્યક્તિનું જ્ઞાન માત્ર અવગ્યાવિરોધ જ રહે, અને યથાર્થ જ્ઞાન—સંત્ય-દૃષ્ટિ—એવો પદાર્થ જ બની શકે નહિ. અને એ જ રીતે, સહૃદયિત પણ પ્રતિવ્યક્તિ ભિન્ન કરવા નય, અને સર્વસામાન્ય સહૃદયિતનું નીતિધારણુ ધરી 'શકાય જ નહિ. વ્યક્તિ-અ-રૂપ સ્વના કરતાં મનુષ્યની અધિકતા છે અને એ અધિકતામાં સર્વની એકતા છે, આ એકતારૂપ અધિકતાને અથવા ઉલ્લાસીને કહીએ તો અધિકતારૂપ એકતાને વ્યવહારના આચારમાં અનુભવવી એવું નામ જ નીતિ છે. આ 'એકતાનું બીજ સર્વ ધર્મમાં માન્ય છે. કેટલાક ધર્મવેત્તાઓ મનુષ્યોને ઇશ્વરનાં બાલકો કહે છે, કેટલાક એમને ઇશ્વરના અશરૂપ ગણે છે, અને કેટલાક એમને 'ઇશ્વરથી અભિન્ન માને છે. પણ સર્વ એટલું તો ફેવીકારે છે જ કે મનુષ્યની કર્તવ્યરૂપ નીતિવ્યવસ્થા એના ઇશ્વરસાથેના સજ ધર્મોથી જ ઉર્જવે છે. જેમ એક તરફ ક્રિષ્ણેનિદિ નીતિતત્ત્વજૂત મનુષ્યપ્રેમ (ભાતૃભાવ)ને ઇશ્વરપ્રેમ (પિતૃભક્તિ) માંથી ઉપગમી લે છે, તેમ બીજી તરફ વેદાન્ત એ જ વાત અન્ય રીતે—વધારે સ્પષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાનના શબ્દોમાં—પ્રતિપાદન કરે છે. હવે જે એટલું વિચારીશું કે જીવ-ઇશ્વર વચ્ચે જે પિતાપુત્રભાવ બની શકે તે વિઘ્નક્ષણ પ્રકારનો જ હોવો જોઈએ, અને વળી અને જે આશંકિભાવ મનાય છે તે પણ જરૂર પદાર્થના આશંકિભાવને મિલકુલ મળે તો ન હોઈ શકે, તો સ્પષ્ટ સમજશે કે એ સર્વ સિદ્ધાન્તનું એક જ તાત્પર્ય છે અથવા હોતું જોઈએ કે જીવ ઇશ્વરથી અભિન્ન છે, અર્થાત્ જીવમાત્રની ઇશ્વરમાં એકતા છે. અને તેથી વેદાન્ત આ વસ્તુ નીચે પ્રમાણે મૂકે છે:—

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપદયતે ।

તત્ત્વ એવં ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સપદ્યતે તદા ॥

(જ્યારે એ તે તે ભૂતના પૃથગ્ભાવને “એકસ્થ” વિશેષે છે, અર્થાત્ એક બ્રહ્મરૂપ તત્ત્વમા એમની એકતા છે એમ સમજે છે, અને એ સર્વનો વિસ્તાર પણ એ એક તત્ત્વ-ભૂત બ્રહ્મમાંથી જ થાય છે એમ જાણે છે, ત્યારે એ બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરે છે.) હજી આ વિષયમાં એક અવાન્તર શંકા સંભવે છે. કેટલાક દ્વૈતાવાદીઓ એમ બતાવે છે કે આપણામાં જે કર્તવ્યબુદ્ધિ રહેલી છે એમાં જ પોતાના કરતાં અધિક અને ભિન્ન પરમ પુરુષના અન્તિતત્ત્વનો સ્વીકાર અન્તર્ગત છે. આ પરમ પુરુષ અધિક છે એ નિર્વિવાદ છે. એ માત્ર પુરુષતાહીન તત્ત્વ નથી એ પણ આપણે સ્વીકારીશું, જોકે અને, પુરુષતા તે મનુષ્યની પુરુષતા એમ સમજવાનું નથી. પ્રથમ એટલો જ રહે છે કે એ પુરુષ આપણાથી, એટલે જીવાત્માથી, ભિન્ન છે કે કેમ ? જે ભિન્ન ન હોય તો કર્તવ્યબુદ્ધિમાં જે આજ્ઞાનું જ્ઞાન થાય છે તે ન થાય, કેમકે આજ્ઞામાં સ્વામિભૂત્યનો—સેવ્યસેવક-નો-ભેદ રહેલો જ છે—આમ સ્વધરદ્વૈતાવાદીઓનું કહેવું છે. આપણું (અદ્વૈતજ્ઞાવાદી-

* “And this commandment have we from Him, That he who loveth God love his brother also.” “This is the love of God that we keep his commandments.”

એના) એમ હોયું છે કે પરમાત્મા અને જ્ઞાતાત્માનો સંબંધ રસમિત્યુત્પન્નયે હોય તો કર્તવ્યસંબંધી આત્મા આચરણમાં આનંદ જ ન આવે. આનંદ ન આવે એટલું જ નહિ પણ એવી કર્તવ્યતા સિદ્ધ જ ન થાય; પ્રકારણ કે જ્યાં મુખી કર્તવ્યતા આત્માની જાહેરના તત્ત્વ ઉપર આંધાર રાખે ત્યાં મુખી પ્રજ્ઞ રહેવાનો કે કર્તવ્ય આચરવું એવી ઇશ્વરની આજ્ઞા ભલે હોય, પણ મારે એ શા માટે અનુસરવી? ઇશ્વરની છે માટે? ઇશ્વરમાં એવું શું તત્ત્વ રહેલું છે કે જેને લીધે એની આજ્ઞા પાળવી એ મારા ધર્મે છે? શક્તિ વિશદ્ધિ આદિધર્મસંપાદક ઇશ્વરત્વ? એથી તો મને ઇશ્વર પ્રતિ ભય કે માન ઉત્પન્ન થાય, પણ તેટલા માટે મારે એની આજ્ઞા અનુસરવી એ શી રીતે ક્ષિત થયું? ઇશ્વરની છે માટે અનુસરવી એમાં સ્વતઃસિદ્ધપણું શું છે? અને સ્વતઃસિદ્ધ હોવું એ તો કર્તવ્યતાનું આવશ્યક સ્વરૂપ છે. આદ્યતત્ત્વેશ્વરની તો કર્તવ્યઆચરણમાં આત્માને આત્મલાભ થાય છે. કર્તવ્ય એ માત્ર શોષ કે રચિતો નિયમ નથી પણ અમુક પ્રકારની વિશ્વશક્તિ આજ્ઞા છે એ એક તરફ સિદ્ધ છે; બીજી તરફ એ પણ સિદ્ધ છે કે આ આજ્ઞાને અનુસરવામાં જ આત્માનું ખરું સ્વાતન્ત્ર્ય છે. આમ એક તરફથી સ્વાતન્ત્ર્ય અને બીજી તરફથી આજ્ઞા (પ્રસ્તાવ્ય) એ એની સંગતિ 'અભેદ' 'માયા', 'આવિધા' આદિ હ્રાસ સંધાય છે.

અંગસ્તથ.

(મહેલું.) §

(ગયા અંકથી ચાલુ.)

૨૫. વાતાપિ—વાયુને પી જનાર. હૃદયમાં વાતપ્રકોપ થાય તેને હૃદયમાંનો અગ્નિ દીપ્ત થવાથી હણે છે; તેમ જ અગ્નિયો પણ વાતહર છે.

૨૬. વાતાપિ—વાતપ્રક્રોધતા, ગરમી, તેને શાન્ત કરનાર પિત્ત દાળનાર હોવાથી ગરમીની શાંતિ થાય છે. આના સંબંધમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે:—

* "A further difficulty is raised by reflection upon the nature of the moral life itself. If, as appears according to the view we are considering, this consists in obedience to a law which is surely "given," it does not require much insight to see that, however august the authority upon which it rests, this authority itself can only be grounded upon a *force majeure*. In other words, the interest which man takes in it can only be an indirect one, having been made artificially to attach to it by means of threatened punishments and promised rewards. But what is this again but the destruction of morality for whatever else morality may be, it is universally acknowledged by all who reflect upon it to be something more than slavish submission to a superior will on the ground of its superior power." Muirhead's elements of Ethics. pp. 73-83-84.

§ લખનાર.—૨૧, ૨૧, ચમનરાય (શિવરાંકર).

આતાપિર્મક્ષિતો येन घातापिश्च महासुरः।

समुद्रःशोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥

(જેણે આતાપિતું અને મહા અસુર વાતાપિતું પણ બક્ષણ કર્યું, જેણે સમુદ્ર, શોષણ કર્યું, તે અગસ્ત્ય મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ !) આવી સ્તુતિ છે.

૨૭. રામચન્દ્ર—શરીરમાંના આત્મા (soul). સ્થૂળ શારીરિક-બૌદ્ધિક વિષયો-રૂપી રાવણાદિ અસુરોતો સંહાર કરનાર રામ, તે રોગાદિ અસુરોતો દીપનાદિ, શુભોરૂપી અગસ્ત્યાદિની સલાહથી છતાંનાર આત્મા જ છે. અર્થાત્ રામને અગસ્ત્યની સદાય વિશેષ કૌમ આવી છે એ પરથી સમજાય છે કે આત્મપોષણ માટે જરૂરમિની સદાયની વિશેષ જરૂર છે. આમ અર્થ છે.

૨૮. વૈષ્ણવાશ્ચ—વિષ્ણુનું અશ્વ. વિષ્ણુ પોષક છે, તેથી પોષણસાહિત્યરૂપી અશ્વ—પોષણનાં સાધનો.

૨૯. અયોધ્યા—રામની નગરી. શરીરમાં આત્માનું મુખ્ય સ્થાન. યોગ્ય એટલે 'યુદ્ધ કરવા યોગ્ય', તેને જ વર્ણ નકાર વાચક લાગ્યાથી અયોધ્યા એટલે યુદ્ધ નહિ કરવા યોગ્ય, એમ અર્થ છે. રામનો શાંતિયુક્ત જાતોજો છે.

૩૦ નહુપ—ચન્દ્રનો પુત્ર બુદ્ધ, તેનો પુરસ્કાર, અને તેનો પુત્ર આયુસનો પુત્ર નહુપ હતો. એક આત્મા જ સ્થૂળ થતે થતે શરીર રૂપ બને છે. એ સ્થૂળતાની સાત સ્થિતિઓ થાય છે. આત્મા એ પ્રથમ બ્રહ્મામાં સ્થૂળતા આવતાં બીજી વ્યક્તિની સ્થિતિ થાય, તેને અદ્વંકાર (દ્વગ) કહે છે. તે પણ વિશેષ સ્થૂળ થતાં તૃતીય સ્થિતિ શુદ્ધિની થાય છે. પછી ચોથી સ્થિતિ મનની, પાંચમી ઇન્દ્રિયની, છઠી પ્રાણની અને સાતમી સ્થૂળમાંસમય શરીરની છે. આ શરીર આપું 'મનુષ્ય' કહેવાય છે. હવે આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ તેમ ચંદ્ર અન્તઃકરણ રૂપ છે, અને અન્તઃકરણમાં અદ્વંકારથી તે મન સુધીની સ્થિતિઓ સમાય છે. ત્યારે ચન્દ્ર ને અન્તઃકરણને સ્થાને ગણતાં બુદ્ધ બુદ્ધિવાચક બની શકે છે, અને છે જ. એ બુદ્ધનો પુત્ર પુરસ્કાર ઇન્દ્રિયને સ્થાને છે. ઇન્દ્રિયો ભોગ ભોગવવામાં મુખ્ય માને છે. તેમજ મહા કવિ કલિદાસના વિક્રમોર્વશીયનો નાયક પુરસ્કાર પણ ભોગ ભોગવનાર તરીકે મુખ્ય ગણાયો છે. એ પુરસ્કારનો પુત્ર આયુસ્ તે પ્રાણને સ્થાને આવે છે. પ્રાણ તત્ત્વ જ આયુષ્યનું માપ છે. તેનો પુત્ર નહુપ સ્થૂળ શરીર બને છે. પ્રાણ પ્રવાહ-શ્વાસ ક્રિયાની ગતિ તેજ અન્તઃકરણ છે. તેને વિષે એક વાત એવી છે કે-ઈન્દ્રિય દ્વારાસુર નામના બ્રાહ્મણનો વધ કર્યો તેથી લાગેલી બ્રહ્મહત્યાના બચાવી ઇન્દ્ર જલમાં સતાઈ રહ્યો હતો. આ પ્રસંગે ઇન્દ્રાસન નહુપને મળ્યું હતું. આ સમયે નહુપ રાજને ઇન્દ્રાણી ઉપર મોહ હત્યજ થયો. તેથી ઇન્દ્રાણી પાસે પોતાને સત્વર લઈ જવાને તેણે સમર્પિતે આજ્ઞા કરી, આથી તેને પાલખીમાં બેસારી સમર્પિત ઇન્દ્રાણી પાસે લેઈ જતા હતા. ગાગેમાં અધીર બની જઈ નહુપે સમર્પિતોને આજ્ઞા કરીકે—સર્પ, સર્પ (જલદી આવો, જલદી આવો) આ પ્રમણે તેની હન્રતાઈ જોઈને સમર્પિતોના અગસ્ત્યે તેને સર્પ થવાનો શાપ આપ્યો હતો, આથી નહુપ સર્પ બની ગયો હતો, તેને યુધિષ્ઠિર રાજાએ પાછો મુક્ત કર્યો હતો.

આ વાત ઉપરથી સમજાય છે કે જ્ઞાનગ્નિ મંદ પડે, તો પ્રાણ પ્રવાહ સીધી ગતિ ઊડી વાંકી ચૂંકી ગતિ કરે છે. નહુપે પ્રાણ પ્રવાહનો વેગવધાવો તેથી અગ્નિમાંધયતાં પ્રાણ સર્પ રૂપ બની ગયો, અને તેને યુધિષ્ઠિરે મુકાવ્યો. આમ વાત છે. નહુપ કામાસકિત વધવાથી પ્રાણપ્રવાહ શિથિલ ગાય છે, એ વાત અનુભવગમ્ય છે. જેમ કામ વિશેષ વ્યાપે તેમ ચિત્તની ચંચલતાને લીધે પ્રાણની ગતિ ઝડપ ધારણ કરે છે, અને એ ઝડપથી અગ્નિ વિશેષ પ્રજ્વલન પામતાં વહેણે દીણુતા પામે છે અને અગ્નિ દીણુ થાય એટલે અગ્નિમાંધ થાય એટલે પ્રાણગ્નિ અનિયમિત થઇ જાય છે એ જ અગત્યનો શાપ છે તેને યુધિષ્ઠિર જ મટાડી શકે છે. યુધિષ્ઠિર ધર્મસંજ્ઞનો અવતાર છે, અને ધર્મ યોગાંગ યમ નિયમરૂપ છે યમ નિયમાદિપાળવાથી, અર્થાત કામાસકિત આદિનો ત્યાગ કરી દેઇ નિયમો પાળવાથી ચિત્તદૃષ્ટિની શુદ્ધિ થાય છે, અને ત્યારે જ શરીરમાં અગ્નિ આદિ નિયમિત થાય છે. આમ નહુપ પાછો સર્પ મટે છે. નિયમિત યમાદિ કર્મકાંડો, આ પ્રમાણે, ચિત્તશુદ્ધિ આદિ અર્થે જ છે. ઇન્દ્રિયોનો સમ તો મન, તેજ ઇન્દ્રસમ બોક્તા છે. (ઈન્દ્રિયેન્દ્રિલિન્ગમિન્દ્રસમિન્દ્રજુષ્ટમિન્દ્રદત્તમિતિવા).

આ પ્રમાણે નહુપ તે શરીર રૂપી છે. નહુજ્ઞ શબ્દનો અર્થ પણ 'મનુષ્ય' થાય છે. મનુષ્યદેહ જ ઇન્દ્રાસન પર્યંત સુખ ભોગવે છે.

૩૧. દ્રવિડ—દક્ષિણમાં પાંચ ભાગ છે, તે 'પંચદ્રવિડ, દ્વેવાય છે. (૧). દ્રવિડ, (૨) કર્ણાટ, (૩). ગુર્જર, (૪). મહારાષ્ટ્ર, અને (૫). તૈલંગ. આ પાંચ દેશ દક્ષિણમાં ગણાય છે. શરીરના દક્ષિણ ભાગમાં આ પાંચ પ્રદેશો પાંચ પ્રકારનાં પોશાકો છે: (૧) ઉદર (stomach), (૨). આંતરડાં (rectum), (૩) મૂત્રાશય (bladder) તથા (૪-૫). બે મૂત્રપિંડો (Kidneys). આ સર્વ ભાગોને અગત્યને (વધવાના બનાવ્યા છે, એટલે કે શુદ્ધ રૂપે છે.

૩૨. ડા. કાલ્હવેલ્—આ પાશ્ચાત્ય પંડિતે અગત્યના સમયનું નિર્માણ કરેલું છે, જેમ 'પૂર્વે કહેલું' છે, પરંતુ ઉપર પ્રમાણે અર્થો લેતાં આવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને આપણે ઉપર unconscious (અસાચીય) કહેલી છે, તે હવે સ્પષ્ટ સમજાય છે, એટલે એ વિશેષ કહેવાની કરી અગત્ય રહેતી નથી.

૩૩. પુલસ્ત્ય—પુલ્લ અને સ્ત્ર્યે, એ બંને ધાતુઓ વિસ્તાર વાચક છે. તે બ્રહ્માના પુત્ર છે તેથી પણ વિસ્તાર વાચક જ છે. ઉદરનું આખું સમગ્ર પોશાક—જેમાં ઉપર કહેલ પાંચે દ્રવિડ દેશો આવી જાય છે અને જેને અંગ્રેજીમાં એબ્ડોમેન (Abdomen) કહે છે, તેજ પુલસ્ત્ય છે. અગત્ય તેમાં રહે છે માટે તેનો પુત્ર છે.

૩૪. કર્દમ—આ શબ્દનો એક અર્થ 'માંસ' થાય છે. માંસમય સ્વરૂપ શરીરનું કર્દમ છે અને તેજ યતકુંડ છે.

૩૫. હવિર્મુવા—આનો અર્થ 'યજ્ઞભૂમિ' થાય છે. શરીર જ યજ્ઞભૂમિ—ખરેખર તો ઉદર જ—યજ્ઞભૂમિ હોવાથી, તથા તેમાંજ અગત્યનો વાસ હોવાથી હવિર્મુવા છે, તે તે માંસમય શરીરની બનેલી છે તેથી કર્દમની પુત્રી છે, અને ઉદરની એ ભૂમિ ઉદરના વિસ્તારરૂપી પુત્રસ્ત્રીની સ્ત્રી છે. આવી રીતે અર્થ ધરી શકે છે.

૩૬, ૩૭, ૩૮. ઇન્દ્રવાહુ, મયોમુલ અને મહેન્દ્ર—આ ત્રણ અગત્ય અને હવિર્મુવાના પુત્રો છે. પ્રાણ, અપાન અને સમાન, જેમ ત્રણ વાયુરૂપી. અગત્યને ઉપર

આપણે જુદે-જુદે પ્રસંગે કહેલ છે, અર્થાત્ એક અગત્ય—વાયુ એ ત્રણ રૂપે છે તેથી એ ત્રણ તેના પુત્રો કહેલા છે, અને તે શારીરિક યન્ત્રિયાથી નિયમિત પ્રવર્તે છે.

૩૯.—કેનોપસુ (canopass) અગત્યના તારાનું નામ છે. અગત્ય જરૂરગિન રૂપ સ્થાતાં શરીરમાંના દોષોને શુદ્ધ કરે છે, તેમ અગત્ય તારો જે બહાર જગતમાં આકાશને વિશે દેખાય છે તે પશુ પિંડની માફક શ્રદ્ધાપૂરકને જરૂરગિન જ છે તે બ્રહ્માંડના ઉદરમાં રહે છે, અને નદીઆદિનાં જલને શુદ્ધ કરે છે, એજ મનાય છે. આ શબ્દનો સંબંધમાં એ-અર્થ એ-સાદકોપીડિયામાં એક વિચિત્ર હકીકત માલમ પડે છે. તેમાં Canopic Vases એમ શબ્દ આપી લખ્યું છે કે—આ નામનાં વામણો તેઓ વાપરતા અને કમ-સર ગોઠવી રાખતા હતા. પૂઢેલા વાસણમાં હોજરી (stomach) અને મ્હેઠાં આંતરડાં રાખતા ળીનમાં નાનાં આંતરડાં, ગ્રીનમાં ફેફસાં અને અન્ત કરણ, તથા ચોથામાં યકૃત (Liver) અને પિત્તાશય (gall-bladder) રાખતા હતા. પછી આ પ્રત્યેક વાસણ ઉપર તેમણેની વસ્તુઓના અધિષ્ઠાતા દેવતાનાં નામ ચોડતા હતા.

આ હકીકતથી જણાય છે કે એ વાસણો સાથે કંઈક અગત્યનો સંબંધ હોય તેમાં કંઈ શુભ રહસ્ય હોતું નેહ્યે.

૪૦. અગધિયો—આ પુષ્પરૂપ છે. તેના ગુરો વિશે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. આ વૃક્ષ અગત્યનું સૂચક શરીર છે, ને તે પાચનાદિમાં જ વપરાય છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આપધિયો પશુ કોઈ નવિ મુનિઓનાં રૂપ છે, ને તેથી એ આપધિના એ અન્તરાત્મના નિયમિત આ વાદન રૂપી કર્મ-પ્રયોગ સાથે તે આપધિનો ઉપયોગ કરવાથી તેનું પરિણામ સરલતાથી લાભકારક થતું નેહ્યે.

૪૧. શિવ—ઉપર પ્રમાણે અગત્ય પરમ કલ્યાણ કરનાર દેવ હોવાથી તે શિવ જ છે, કેમકે શિવ શબ્દ કલ્યાણ વાચક છે.

અગત્ય વિન્ધ્યને નમાવીને દક્ષિણમાં ગયા તે પાછા આવ્યા જ નહિ અને પર્વત તરફ નેતો જ રહ્યો, એ ઉપરથી કહેવત સાથે છે કે—અગત્યના વાચક.

આ પ્રમાણે એક અગત્ય સંબંધી હકીકત છે. આવા પરમ કલ્યાણ કરનારા જરૂર સાથે રૂપ દેવનું સ્તવન કર્તવ્ય છે અને તેથી આપણે તેનું સ્તવન કરી આ વિષયની સમાપ્તિ કરીશું:—

(શાર્દૂલવિહીરિત).

જે દેવે અટકાવો વિન્ધ્ય અતિને, વાતાપિતે આરિયો,
જેણે અંજલિમાં સમુદ્ર ગળિયે, ખીતાન્ધિ પોતે ચયે;
કાવેયો જલમાં રતી ભયદ તો દેવો તણા ને હતાં—
તંને સોગર પી જઈ મરણને આધીન જેણે કર્યા.
વૈદર્ભો પતિ કુંજરે વસી રહી દક્ષિણને પળતા,
પંચશકિતને કર્યા અતિ ઘણા વિદ્યા ત્રિપે ભાગતા;
જેણે સર્પે જનાવિયો નદુપને, પાંચગત ને છે વળી,
એવા કુંબજ દેવ તો ખુશી થકી ખાજો સદા, હે બાનિ !

અવચિન્ન ચૈતન્ય પ્રમાણચૈતન્ય છે. ઘટાદિઅવચિન્નચૈતન્ય વિષયચૈતન્ય છે. અને વૃત્તિ-
બધેકરી ઘટાદિઓમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ થાય, તેને ફલચૈતન્ય કહે છે. અને કોઈ આમ
કહે છે:—ઘટાવચિન્નચૈતન્ય જ અગાત હોય, ત્યારે વિષયચૈતન્ય કહેવાય છે. અને (તે)
ગૌત થાય ત્યારે ઘટાવચિન્નચૈતન્યને જ ફલચૈતન્ય કહે છે. તેને પ્રમેયચૈતન્ય (પણ) કહે છે.
પરંતુ વિદ્યારણ્યસ્વામીએ અને વાર્તિકકારે પ્રમાણવૃત્તિથી ઉત્તરશ્રવમાંજ, ઘટાદિઓમાં, ચૈત-
ન્યનો આભાસ થાય, તેને ફલચૈતન્ય કહ્યું છે. એ રીતિએ પ્રમાણચૈતન્ય પરિચિન્ન છે, અને
તેના સંબંધથી જ વિષયનો પ્રકાશ થાય છે. જ્યૈતન્યને વિશુભાને તોપણ પ્રમાતાથી
વિષયનો સંબંધ વૃત્તિદૃત છે. જેથી ઉભય મતમાં વિષયસંબંધમાં વિવેકાણુતા નથી.

૩૩૭

(અથત્માં ચવાવાળી વૃત્તિના અનુવાદ પૂર્વક સ્વપ્નાવસ્થાનું લક્ષણ.)

ઉક્ત પ્રયોજનયાગી ઇન્દ્રિયજન્ય અંતઃકરણની વૃત્તિભયત્વવ્યવસ્થામાં થાય છે. ઇન્દ્રિયે
કરી આજન્ય જે વિષયગોચર અંતઃકરણની અપરોક્ષવૃત્તિ, તેની અવસ્થાને સ્વપ્નાવસ્થા કહે
છે. સ્વપ્નમાં જેવ અને જ્ઞાન અંતઃકરણનો પરિણામ છે.

૩૩૮

(સુષુપ્તિ-અવસ્થાનું લક્ષણ.)

અગે સુષુપ્તિગોચર અવિદ્યાગોચર અજ્ઞાનના સાક્ષાત્પરિણામરૂપ વૃત્તિની અવસ્થાને સુષુપ્તિ
અવસ્થા કહે છે. સુષુપ્તિમાં અવિદ્યાની વૃત્તિ સુષુપ્તિગોચર અને અજ્ઞાનગોચર થાય છે.
યદ્યપિ અવિદ્યાગોચર વૃત્તિ ભયત્વમાં પણ 'હું નથી જાણુનો' એ રીતિએ થાય
છે, તથાપિ તે વૃત્તિ અંતઃકરણની છે, અવિદ્યાની નહિ. જેથી સુષુપ્તિ-લક્ષણની ભયત્વમાં
અભિવ્યક્તિ નથી. તેમ પ્રાતિભાસિક સ્મૃત્તાકારવૃત્તિ ભયત્વમાં અવિદ્યાનો પરિણામ છે, તે
અવિદ્યાગોચર નથી. તેમ સુષુપ્તિગોચર વૃત્તિ ભયત્વમાં છે, તે અવિદ્યાનો પરિણામ નથી. એ
રીતિએ સુષુપ્તિગોચર અને અવિદ્યાગોચર અવિદ્યાવૃત્તિની અવસ્થાને સુષુપ્તિ અવસ્થા કહે છે.

૩૩૯

(સુષુપ્તિસંબંધી અર્થનું કથન.)

સુષુપ્તિમાં અવિદ્યાની વૃત્તિમાં આરદ્ર-સાક્ષી અવિદ્યાને પ્રકાશે છે, અને સ્વરૂપસુષુપ્તે
પ્રકાશે છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સુષુપ્તિગોચર અવિદ્યાકાર પરિણામ જે અજ્ઞાનાંશનો યથો છે, તે
અજ્ઞાનાંશમાં તે પુરુષનું અંતઃકરણ લીન છે. ભયત્વ ક્ષણમાં તે અજ્ઞાનાંશનો પરિણામ
અંતઃકરણ થાય છે. જેથી અજ્ઞાનની વૃત્તિએકરી અનુભૂત સુષુપ્તિ ભયત્વમાં સ્મૃતિ થાય
છે. (અવિદ્યારૂપ) ઉપાદાનનો અને (અંતઃકરણરૂપ) કાર્યનો ભેદ નહિ હોવાથી અનુભવ
સ્મરણને વ્યધિકરણતા (ભિન્નઆશ્રયતા) નથી. એ રીતિએ ત્રણ અવસ્થા છે. ચરણનો
અને મૂર્છાનો પણ કોઈ સુષુપ્તિમાં અંતર્ભાવ કહે છે, કોઈ જણ કહે છે.

૩૪૦

(ઉક્ત અવસ્થાભેદને વૃત્તિની અધીનતા.)

આ અવસ્થાભેદ વૃત્તિને અધીન છે. ભયત્વ સ્વપ્નમાં તો અંતઃકરણની વૃત્તિ છે. ભય-
ત્વમાં ઇન્દ્રિયજન્ય છે. સ્વપ્નમાં ઇન્દ્રિયજન્ય છે. સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનની વૃત્તિ છે.

૩૪૧

(વૃત્તિના પ્રયોજનનું કથન.)

અવસ્થાનું અભિગ્ન ન બંધ છે. અભિગ્ન ન જમનાને કહે છે. તે પણ વૃત્તિ વિશેષ છે. જેથી વૃત્તિકૃત બંધ ન સંસાર છે. અને વેદાંતવાક્યે કરી 'હું બ્રહ્મ છું' એવી આંતઃકરણી વૃત્તિ થાય તેથી પ્રપંચસદિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, ને ન મોક્ષ છે. જેથી વૃત્તિનું સંસારદશામાં તો વ્યવહારસિદ્ધિ (એ) પ્રયોજન છે, અને પરમપ્રયોજન મોક્ષ છે.

૩૪૨

(કલ્પિતની નિવૃત્તિને આધ્યાત્મિકતાપૂર્વક મોક્ષમાં દ્વૈતાપત્તિરોપના કથનની અયુક્તતા.)

કલ્પિતની નિવૃત્તિ અધિજ્ઞાનરૂપ થાય છે. જેથી સંસારનિવૃત્તિ મોક્ષ છે. એમ કહેવાથી બ્રહ્મરૂપ મોક્ષ છે, એ સિદ્ધ થાય છે. જેથી કલ્પિતની નિવૃત્તિને કલ્પિતનો ધ્વંસ માનીને મોક્ષમાં દ્વૈતાપત્તિરોપનું કથન અજ્ઞાનથી પ્રયુક્ત છે.

૩૪૩

આધ્યાત્મિકતા કલ્પિતની નિવૃત્તિ છે એ પક્ષમાં (ન્યાયમકરંદ-ઉક્ત દપણ.)

ન્યાયમકરંદકારે (આનંદભોષેન્દ્રસરસ્વતીએ) કલ્પિતની નિવૃત્તિ અધિજ્ઞાનરૂપ નથી માત્રી, અને દ્વૈતાપત્તિનું પણ સમાધાન કહ્યું છે, પરંતુ તેઓનો લેખ અનુભવને અનુસાર નથી. કારણ કે આમ તેઓનો લેખ છે:—કલ્પિતની નિવૃત્તિ અધિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે. જો આધ્યાત્મિકતા કહે તો, અધિજ્ઞાન અને કલ્પિતનિવૃત્તિ એકજ પદાર્થ છે, એ પદાર્થ નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. ત્યાં આમ પ્રશ્ન કર્યો છે.—અધિજ્ઞાનમાં અંતર્ભાવ માત્રીને કલ્પિતનિવૃત્તિનો શોષ છટ છે, અથવા કલ્પિતનિવૃત્તિમાં અંતર્ભાવ માત્રીને પૃથક્ અધિજ્ઞાનનો શોષ છટ છે? અન્ય પ્રકાર સંભવનો નથી. એકમાં અપરનો અંતર્ભાવ ન કહેવો પડવાનો. જો પ્રથમ પક્ષ કહે તો સંભવે નહિ. કારણ કે, સંસારનું અધિજ્ઞાન બ્રહ્મ છે; અને સંસારની નિવૃત્તિ બ્રહ્મથી ભિન્ન ન થાય તો, સંસારનિવૃત્તિના સાધનમાં પ્રવૃત્તિ ન થવી જોઈએ; કારણ કે સંસારનિવૃત્તિ બ્રહ્મથી ભિન્ન તો છે નહિ, અને બ્રહ્મ સિદ્ધ છે. વ્યાપાર સાધ્યને સાર પ્રવૃત્તિ થાય છે. સ્વભાવસિદ્ધ બ્રહ્મને સાર જ્ઞાનસાધન અવશ્યાદિઓમાં પ્રવૃત્તિ સંભવે નહિ, એથી સંસારનિવૃત્તિનો નિલસિદ્ધ બ્રહ્મમાં અંતર્ભાવ સંભવે નહિ. અને જો નિવૃત્તિમાં બ્રહ્મનો અંતર્ભાવ કહે તોપણ સંસારબ્રમનો અસંભવ હોવાથી તેના (સંસારબ્રમના) નિવૃત્તિજનક જ્ઞાનનાં સાધન અવશ્યાદિઓમાં પ્રવૃત્તિ ન થવી જોઈએ. કારણ કે સંસારની નિવૃત્તિ તો જ્ઞાનથી ઉત્તરકાલમાં થાય છે. જ્ઞાનથી પ્રથમ કલ્પિતની નિવૃત્તિ થાય નહિ, એ અનુભવસિદ્ધ છે. અને સંસારનિવૃત્તિથી પૃથક્ (જુદું) બ્રહ્મ નથી. એથી જ્ઞાનથી પૂર્વે બ્રહ્મરૂપ અધિજ્ઞાનના અભાવથી સંસારબ્રમ સંભવે નહિ એથી અનુભવસિદ્ધ સંસારનો અભાવ તો કહેવાય નહિ; (સંસારને) સત્ કહેવો પડવાનો. તેની (સત્ય સંસારની) જ્ઞાનથી નિવૃત્તિ સંભવે નહિ. એથી સંસારનિવૃત્તિમાં બ્રહ્મનો અં-

તર્ભાવ સંભવે નહિ. અને સંસારનિવૃત્તિ જ્ઞાનથી પૂર્વકાલમાં થાય નહિ. (તે) જ્ઞાનથી ઉત્તરકાલમાં થાયથી સાદિ છે, અને જ્ઞાન આદિ છે. સાદિ પદાર્થમાં અનહિ પદાર્થના અંતર્ભાવનું કથન અયુક્ત છે. એ રીતિએ જોતાં (સંસારનિવૃત્તિ અને જ્ઞાન) પરસ્પર અંતર્ભાવ સંભવે નહિ. એથી કલ્પિતનિવૃત્તિ અધિજ્ઞાનરૂપ છે—એ પણ સંભવે નહિ. અને જો આમ કહે (કે)—પરકલ્પિત નિવૃત્તિ અધિજ્ઞાનરૂપ છે—એ પણ સંભવે નહિ, અને જો આમ કહે (કે)—પરસ્પર અંતર્ભાવ કેહ્યો નથી કહેતા, તથાપિ કલ્પિતનિવૃત્તિ આધિજ્ઞાનથી પૃથક્ નથી. અધિજ્ઞાનનો અવસ્થાવિશેષ કલ્પિતનિવૃત્તિ છે. અજ્ઞાત અને જ્ઞાત એ અવસ્થા અધિજ્ઞાનની થાય છે; જ્ઞાનથી પૂર્વે અજ્ઞાતા અવસ્થા છે; અને જ્ઞાનથી ઉત્તર કાલમાં જ્ઞાતા અવસ્થા થાય છે. જ્ઞાત-અધિજ્ઞાનરૂપ કલ્પિતની નિવૃત્તિ છે; જ્ઞાત-અધિજ્ઞાન સાદિ છે. એથી જ્ઞાનસાધન શ્રવણાદિ નિષ્ફલ નથી. અને સંસારનિવૃત્તિ જ્ઞાનથી પૃથક્ નથી.—એ રીતિએ જ્ઞાત-અધિજ્ઞાનરૂપ ન. કલ્પિતનિવૃત્તિને જાને—એ પણ સંભવે નહિ. કારણ કે, જ્ઞાનના વિષયને જ્ઞાત કહે છે; અજ્ઞાનના વિષયને અજ્ઞાત કહે છે. અજ્ઞાનરૂપ આવરણ ન અજ્ઞાનની વિષયતા કહેવાય છે. જ્યારે જ્ઞાનેકરી અજ્ઞાનનો અભાવ થાય, ત્યારે અજ્ઞાત વ્યવહાર થાય નહિ. તેમ વિદેહદામાં, દેહાદિઓના અભાવથી, જ્ઞાનનો અભાવ થવાથી, જ્ઞાતતાનો અભાવ થાય છે. એથી વિદેહદામાં અજ્ઞાતઅવસ્થાની પેઠે જ્ઞાતઅવસ્થાનો પણ અભાવ થવાથી, જ્ઞાત-અધિજ્ઞાનરૂપ કલ્પિત નિવૃત્તિનો મોક્ષમાં અભાવ થવો જોઈએ. જો મોક્ષમાં અભાવ માને તો કલ્પિતનિવૃત્તિને અનંતતાનો અભાવ (યવા) થી, ઔપધ. ન્યાયે રાગનિવૃત્તિની પેઠે, (અનંતતા ન હોવાથી) પરમ પુરુષાર્થતાનો અભાવ થવાનો.

૩૪૪

(ન્યાયમકરંદકારની રીતિએ અધિજ્ઞાનથી ભિન્ના કલ્પિતની નિવૃત્તિનું નિરૂપણ.)

એથી કલ્પિતનિવૃત્તિ અધિજ્ઞાનરૂપ નથી. તેથી ભિન્ના છે. અને અધિજ્ઞાનભિન્ના પણ કલ્પિતની નિવૃત્તિ દ્વેષની સંપાદિકા નથી. કારણકે અધિજ્ઞાનથી ભિન્ન (અન્ય) સત્ય હોય તો દ્વેષ થાય. સત્યથી વિરક્ષણ પણ્યે દ્વેષનો હેતુ થાય તો સિદ્ધાંતમાં—સદા અદ્વૈત છે—એ અર્થનો બાધ થશે. એથી સત્ય પદાર્થનો ભેદ ન દેતો સાધક છે. કલ્પિત નિવૃત્તિ અધિજ્ઞાનથી ભિન્ના છે, અને સત્ય નથી, એથી દ્વેષસિદ્ધિ થાય નહિ.

૩૪૫

(ન્યાયમકરંદકારની રીતિએ કલ્પિત નિવૃત્તિના સ્વરૂપ નિર્ણય સાર અનેક વિકલ્પોનો લેખ.)

કલ્પિતનિવૃત્તિના સ્વરૂપનિર્ણય સાર આ રીતિએ વિસ્તૃત કાખ્યા છે—અધિજ્ઞાનથી ભિન્ના કલ્પિતની નિવૃત્તિ સદૃશ છે, વા અસદૃશ છે, વા સસદૃશ છે. વા મદ્યસત્ત્વવિરક્ષણ છે? જો સદૃશ કહે તો, વ્યાવહારિક સત્ત્વ છે, અથવા પારમાર્થિક સત્ત્વ છે? જો વ્યાવહારિક સત્ત્વ કહે તો જ્ઞાતજ્ઞાનથી ઉત્તર (કાલમાં) વ્યવહારિકસત્ત્વનો સંભવ ન હોવાથી, અજ્ઞાનથી ઉત્તર (કાલમાં) નિવૃત્તિનો અભાવ જોઈએ. કારણ કે, જ્ઞાતજ્ઞાનથી પ્રથમ જોતો બાધ થાય નહિ, અને જ્ઞાતજ્ઞાનથી ઉત્તર જેની સત્તાદ્વૈતિ થાય નહિ, એ વ્યવહારિકસત્ત્વ કહેવાય છે. એથી કલ્પિતનિવૃત્તિને

જ્ઞાતાનુકરણ છે એ કાર્યમા મ મ વી, જે વર્તમાન (પોતે દોષ ત્યાર) વ્યવર્તન, ને વિશેષણ
 મહેસા છે જેમ, નીનરૂપસંગે ધ્રુ ઉપજે છે એ આનમા નીનરૂપ વિશેષણ છે કારણ
 કે ઉપસ્થિતિ મર્ચથી મ મ ધી છે અને રૂપમા વર્તમાન હોતા પીત (પીળા) વચ્ચે વ્યવર્તન છે
 અને મર્ચમા અમ મ ધી વર્તમાન વ્યવર્તક ઉપાધિ કહેવાય છે જેમ, ભેગી (ના) ઉછિત
 આનમા મ મ છે એ આનમા ભેગી ઉપાધિ કે કાલુકે સમી અધિકગણ્યતામા ભેગી
 સળધ નથી, અને વર્તમાન ભેગી બાહ્ય-અર્થમા વ્યવર્તક છે અને ગણમા અમ મ ધી વ્યા
 વર્તક હોત તે ઉપલક્ષણ કોના છે ઉપલક્ષણમા વર્તમાનતાની અપેક્ષા નથી અતીત
 પણ ઉપલક્ષણ હોત છે અને ઉપાધિ તો વિશેષના સર્વ દેશમા હોય છે ઉપ
 લક્ષણ એવેશમા દોષ છે જેમ “ કાક (ગણક) વાળા ગૃહ પ્રતિ બા ’ એમ કહે તો,
 જે ઘરમા કામ્યયોગ દીકો છે, તે ઘરથી કાક ચાલ્યો બાક તો પણ ગમત કરે છે અહિ
 ગૃહનું કાક ઉપલક્ષણ છે ‘કમરે (પુરપના) ગમતપ કાર્યમા (કાક) અમ મ ધી છે,
 અને ગૃહના એક દેશમા છે તેમ વર્તમાન અને અતીત કાક અન્ય ગૃહથી વ્યવર્તક છે
 એ રીતિએ વિશેષણ અને ઉપાધિ તો વર્તમાન (પદાર્થમા ગ્રેનારા) હોય છે, એથી વિ
 શ્વના સર્વ દેશમા અને સર્વ કાલમા હોય છે વિશેષના જે દેશમા જે જાનમા ન હોય,
 તે દેશમા તે કાનમા વિશેષ વ્યવસ્થા થાય નહિ, અને ઉપલક્ષિત વ્યવસ્થા પણ થાય નહિ
 તિતુ જેના કાલમા જેટલા દેશમા વ્યવર્તક દોષ, તેટલા દેશમા અને માનમા વિશિષ્ટ
 વ્યવસ્થાર અને ઉપલક્ષિત વ્યવસ્થા થાય છે (એમ) એ મોક્ષદશામા જ્ઞાતાની મળધ
 નથી, કિંતુ પૂર્વ જ્ઞાતાત્ર થયું છે, જેથી જ્ઞાતાનુકરણ અને જ્ઞાતાનુકરણિત તો અધિગત
 નથી અને વ્યવસ્થાકારને ઉપલક્ષણ કહે છે, વર્તમાનમા આગદ નથી એથી વિશેષના
 એવેશમા સળધ છતા, અને એક કાનમા સળધ છતા પણ વ્યવર્તકને ઉપલક્ષણ કહે
 છે ઇતર પદાર્થથી ભેદ જ્ઞાતી વ્યવસ્થા કહે છે વિશેષણ, ઉપાધિ ઉપલક્ષણ, એ ત્રણે પ
 ત્રથી વ્યવસ્થા કરે છે તેઓમા વિશેષણ તો જેટલા દેશ કાલમા પોતે દોષ, તે દેશ માન્ય
 અનિશ્ચિત વિશેષની વ્યવસ્થા કરે છે જેની વ્યવસ્થા વિશેષણથી થાય તે વિશિષ્ટ કહેવાય
 છે અને જે દેશકાનમા (પને) વ્યવર્તક થાય તે દેશમલસ્ય વ્યવર્તનીય મા વ્યવસ્થા
 કરે, પોતે બહિર્ભૂત રહે, તે ઉપાધિ કહેવાય છે જેની વ્યવસ્થા ઉપાધિથી થાય, તે ઉપલક્ષિત
 કહેવાય છે અને વ્યવસ્થાના એકદેશમા દ્વાવિત હોખને વ્યવસ્થા કરે, ઉપાધિની ગુણ
 પોતે બહિર્ભૂત રહે તે ઉપલક્ષણ કહેવાય છે જેની વ્યવસ્થા ઉપલક્ષણથી થાય તે ઉપલક્ષિત
 કહેવાય છે એથી આમ નિષ્કર્ષ થયો — વ્યવર્તક (અને) વ્યવર્તનીય એ બેમાં વિશિષ્ટ
 વ્યવસ્થાર થાય છે જેટલા દેશમા વ્યવર્ત દોષ, જેટલા દેશમા અથવા વ્યવર્તનીયમાનમા
 ઉછિત-અધાર થાય છે પરતુ વ્યવર્તક (ના) સર્વજ્ઞ કાનમા વ્યવસ્થાકરે ત્રણીને ઉછિત
 વ્યવસ્થાર થાય છે અને વ્યવર્તનીયમા એવેશમા દ્વાવિત વ્યવર્તક હોય, ત્યાં વ્યવર્ત
 નીયમામા ઉપલક્ષિત વ્યવસ્થાર થાય છે અહિ વ્યવર્તક (ના) સર્વજ્ઞની અપેક્ષા નથી
 એ રીતિએ વિશેષણાનુકરણ એથી અત મ મ મ મ પ્રમાણ છે અત કણ ઉપલક્ષિત
 જ્ઞાતાની છે અને અત કણ ઉપલક્ષિત ઇન્દ્રિયસાક્ષી છે અહિ પ્રમગ આ છે — મોક્ષદ
 શામા જ્ઞાતાના અભ નથી જ્ઞાતાનુકરણ અને જ્ઞાતાનુકરણિત તો અધિગત મ મ ને ને
 તથા વિ જ્ઞાતાનુકરણ અધિગત મોક્ષદશામા પણ છે

૩૪૯

અધિષ્ઠાનરૂપા નિવૃત્તિના પક્ષમાં પંચમપ્રકારવાદીની શંકા.)

જો પંચમપ્રકારવાદી આમ શંકા કરે:—જેમાં કલ્પવિત્ જ્ઞાતવ્ય હોય, તેમાં જ્ઞાતવ્યના અભાવકાલમાં પણ જ્ઞાતવ્યોપસક્તિ માને તો, જ્ઞાતવ્યથી પૂર્વકાલમાં પણ ભાવિ જ્ઞાતવ્યને માનીને જ્ઞાતવ્યોપસક્તિ કહેયું જેમજે જે પૂર્વકાલમાં જ્ઞાતવ્યોપસક્તિ માને તો સંસારકાલમાં પણ જ્ઞાતવ્યોપસક્તિ અધિષ્ઠાનરૂપા સંસારનિવૃત્તિના હોવાથી અનાયાસથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્તિ થશે. એથી જ્ઞાતવ્યના અભાવકાલમાં જ્ઞાતવ્યોપસક્તિ-અધિષ્ઠાનરૂપા કલ્પિત (નો) નિવૃત્તિ કહેવી યોગ્ય નથી.

૩૫૦

(એ શંકાનું સમાધાન.)

તેનું આ સમાધાન છે:—વ્યાવર્તકસંબંધથી ઉત્તરકાલમાં ઉપસક્તિવ્યવહાર થાય છે, પૂર્વકાલમાં નથી થતો. જેમ કાંઈસંબંધથી ઉત્તરકાલમાં કાંઈપસક્તિવ્યવહાર થાય છે, તેમ જ્ઞાતવ્યની ઉત્પત્તિથી પૂર્વ સંસારદશામાં જ્ઞાતવ્યોપસક્તિ અધિષ્ઠાન નથી, કિંતુ ઉત્તરકાલમાં જ્ઞાતવ્યના અસંદ્ધાપકાલમાં પણ જ્ઞાતવ્યોપસક્તિ અધિષ્ઠાન છે. તેનું સ્વરૂપ જ સંસારનિવૃત્તિ છે.

૩૫૧

(ત્યાય મકરંદથી અન્ય રીતિએ અધિષ્ઠાનથી જિન્ના કલ્પિતની નિવૃત્તિનું સ્વરૂપ.)

કલ્પિતની નિવૃત્તિ અધિષ્ઠાનથી જિન્ના છે, એ પક્ષમાં આગ્રહ હોય તો પણ ત્યાયમકરંદથી તેમાં ઉક્ત રીતિએ અત્યંત અપ્રસિદ્ધ પંચમ પ્રકાર માનવો નિષ્ફળ છે. કેમકે અનિર્વચનીયની નિવૃત્તિ અનિર્વચનીય છે. નિવૃત્તિ નામ ધ્વંસનું છે. તે ધ્વંસને અનંત અભાવરૂપ માને અને અધિષ્ઠાનથી જિન્ન માને તો મોક્ષદશામાં દૈત થાય. તે ધ્વંસ અનંત અભાવરૂપ નથી, કિંતુ ક્ષણિક ભાવવિકાર છે. ગારકનામક મુનિએ વેદનું અંગ નિરુક્ત કર્યું છે. તેમાં જન્મ, સત્તા, વૃદ્ધિ, પરિણામ, અપક્ષય, (અને) વિનાશ, એ છ ભાવવિકાર કહ્યા છે. ભાવ એટલે અનિર્વચનીય વસ્તુ, તેના વિકાર છે. અવસ્થાવિશેષ છે. અનિર્વચનીયની અવસ્થાવિશેષ હોવાથી જન્માદિઓ નાશપર્યંત અનિર્વચનીય છે. જેમ જન્મ ક્ષણિક છે. કેમકે, આદ્યક્ષણ સંબંધને જન્મ કહે છે, પ્રથમ ક્ષણમાં 'જન્મે છે' (થાય છે) એવો વ્યવહાર થાય છે. દ્વિતીયાદિ ક્ષણમાં 'જન્મ્યો' (થયો) એવો વ્યવહાર થાય છે, 'જન્મે છે' (થાય છે) એવો વ્યવહાર થાય નહિ. તેમ મુદ્રર આદિઓથી ઘટનો ચૂલ્હાદિભાવ થાય, ત્યારે એક ક્ષણમાં 'ઘડો નાશ પામે છે' એવો વ્યવહાર થાય છે. દ્વિતીયાદિક્ષણમાં 'ઘડો નાશ પામ્યો' એવો વ્યવહાર થાય છે; 'નાશ પામે છે' એવો વ્યવહાર થાય નહિ. એથી જન્મ (અને) નાશ ક્ષણિક છે, વર્તમાન જન્મ ઘટતું છે, એ 'ઘડો થાય છે' એ વાક્યથી પ્રતીત થાય

છે, અતીત જન્મ ઘટતું છે, એ ' ઘડો યથો ' એ વાક્યથી પ્રતીત થાય છે. જેમ, વર્તમાન નાશ છે એ, ' ઘટ નાશ પામે છે ' એ વાક્યથી પ્રતીત થાય છે, અને ' નાશ પામ્યો ' એ વાક્યથી ઘટનો અતીત નાશ પ્રતીત થાય છે. જે ધ્વસરપુત્રનું અનંત હોય તો, નાશમાં અતીતતત્ત્વવ્યવહાર યથો ન બોધ્યો. એથી નાશ અનંત નથી, કિંતુ ક્ષણિક છે. અને (નાશ) ભાવચક્રર છે, એથી અભાવરૂપ નથી. અને અનુપક્ષબિનિર- પક્ષમાં અનંત અભાવ (એ) ધ્વસર કહ્યો, તે ન્યાયની રીતિએ કહ્યું છે. વેદાંતમતમાં એક અત્યંત ભાવ જ અભાવપદાર્થ છે. એ રીતિએ કલ્પિતની નિવૃત્તિ ક્ષણિક છે અને અનિ- વર્ત્યનીય છે. જેમ વિદ્વાનનાં અનિર્વચનીય સરીત્તદિ જ્ઞાનથી ઉત્તર (કાલમાં) પણ પ્રારમ્ભ- બલથી કિચિત્ કાલ રહે છે, (અને) દેવનાં સાધક (યનાં) નથી; તેમ જ્ઞાનથી ઉત્તર- કાલ કલ્પિતની નિવૃત્તિ એક ક્ષણ રહે છે, એથી (તે કલ્પિતનિવૃત્તિ) દેવની સાધિત નથી. એક ક્ષણથી ઉત્તર કલ્પિતનિવૃત્તિનો અત્યંતાભાવ છે, તે બ્રહ્મરૂપ છે.

૩૫૨

(ઉક્ત મતમાં પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ—દુઃખાભાવ વા કેવલ સુખ.)

એ મતમાં, દુઃખનિવૃત્તિ ક્ષણિકભાવ હોવાથી પુરુષાર્થ નથી; કિંતુ દુઃખાભાવ પુરુષાર્થ છે. અથવા દુઃખાભાવ પણ પુરુષાર્થ નથી, કિંતુ કેવલ સુખ જ પુરુષાર્થ છે. કેમકે અનંત દુઃખસહિત આમ્યધર્મદિઓતુ (આહાર નિદ્રાદિઓતુ) સુખ છે, તેમાં ' અભાવથી સકલ જીવોની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જે દુઃખાભાવ પણ પુરુષની અભિજ્ઞાપનો વિષય હોય તો, સં- વર્ધમા દુઃખમ્મસિત સુખમાં પુરુષની અભિજ્ઞાપા થવી બોધ્યો નહિ અને જ્યાં દુઃખાભાવમાં અભિજ્ઞાપા હોય છે, ત્યાં પણ સ્વરૂપસુખ (તો) અનુભવતું પ્રતિષંધક દુઃખ છે. તેના (સ્વ- રૂપસુખતા) અભાનકાલમાં સ્વરૂપસુખનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એથી દુઃખાભાવમાં (પણ) પુરુષની અભિજ્ઞાપા સ્વરૂપસુખની નિમિત્ત છે. એ રીતિએ મુખ્ય પુરુષાર્થ સુખ છે, દુઃખા- ભાવ નથી. એથી દુઃખતા અત્યંતાભાવને પણ બ્રહ્મરૂપ ન માને અને અનિર્વચનીય માને તો તેનો પણ બાધ સંભવે છે. પરંતુ અનિર્વચનીયનો બાધરૂપ અભાવ તો, અધિક- નરૂપ અનુભવનિહ છે.

એથી અજ્ઞાનસહિત ભાવ-અભાવ-રૂપ પ્રપંચ અને તેની નિવૃત્તિ, સકલ અનિર્વચનીય છે. તેઓ સર્વનો, અધિષ્ઠાનરૂપ બાધ ચક્રને (યતાં) નિર્દેશસ્વરૂપ પરમાનંદરૂપ પરમપુરુષાર્થે આશ છે.

ધૃતિ છવેશ્વરપરૂપ-વૃત્તિપયોજન-કલ્પિતનિવૃત્તિ-નિરૂપણ નામ આટલ પ્રકાશ સમાપ્ત

દાત શ્રી નિશ્ચલદાસવિરચિત શ્રી વૃત્તિપ્રભાકરનું

ગૂર્જરાતી ભાષાંતર

સંપૂર્ણ.

સુદર્શન.

ત-ત્રી

પ્રેક્ષિસર. આનંદરાંકર

બાપુભાઈ. ધ્રુવ. એમ એ.

એલ એલ. બી

(આઘ દશા—' એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી ' અબનિહ મણિવાલ નજુભાઈ)

(ધર્મ-ગુહ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ” —ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૧૪. અંક ૭]

(માસિક)

[એપ્રિલ, ૧૯૯૨]

અદ્ભુત આલોક.

(મહેમુ)

મહાદીપ

હા ! શૌ આ પ્રયઃ સુતિ ચક્ષુ આંહ નામે ।
પ્રકટતી ન લ્યોમમાર્થો, પૃથ્વૌપરર્થો આવે ।
અર્થ જૂભિપર પડી મયો । શું તેર્થો ખીજ્યો ૧ ।
ના, નમે તે આ રજો શું ઉદ્ભવ્યો આ બીજો ૧ ।

પામો જન્મ વસ્તુમવીર્થો તેજ નૌજ પ્રમારે ।
રપર્થો ખતરવિર્નો સાથ મર્વંથી કરે એ ।
તન્મનાટ આટતો કરી કુદેન નાચે
રપ વિશાલ ધાર્તો ધ્રુવવાટ કરી રાચે ૧ ।

ના, ન અન્ય જાતુ વિશ્વમાં કદાપિ દોષે
એ તો સર્વજ્યોતિ જ્યોત્ષ્ણા પડી જૂ મોહે ।
નહિ, નહીં, એ માત્ર કલ્પના સુગધ બહેકે,
પ્રતિબિંબ સર્વકિરણનાં સમુદ્ર ફેકે

૬૩

અથાવલોકન.

*શ્રી રામગીતા ભાષાનુવાદ— પ્રત્યપાદ મહારાય શ્રીમાજીમહારાજમહત્ શ્રી રામગીતાભાષાનુવાદ (ગુજરાતી ભાષામાં સહિત)— એ નામનું પ્રસિદ્ધ ચાલચારી શીલસિદ્ધિ ગીતાએ સંશોધેલું અને રા. કલ્હનજી પંચસિદ્ધિ—એ આર્યધર્મ ઉપર સારી રચિ વચરે છે અને તે પુસ્તકપ્રસિદ્ધકર્તા તરીકે ગુજરાતમાં સારી ખ્યાતિ પામેલા છે—તેમને હાથે પ્રસિદ્ધ થયેલું આ લઘુ પથ અલગત મનોહર અને મનન કરવાયોગ્ય પુસ્તક છે. હાલ ઘણે ભાગે મનાય છે તેમ ઇ. સ. પૂર્વે આશરે સાતેક સદી ઉપર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (શ્રી કૃષ્ણાર્જુનગીતા) ગવાઈ, સારપછી જુદે જુદે સમયે “ગીતા” એવા નામાન્તવાળા ને અનેક અર્થો રચાયા છે તેમાંનાં એક અર્થ આ રામગીતા છે. અન્ય માત્ર ૬૨ શ્લોકનો છે. ભાષા ઘણી પ્રસાદવાળી છે અને એમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાન્તો પણ શાંકરવેદાન્તના સારગ્રસ્ત છે. વસ્તુનિરૂપણની પદ્ધતિ અર્વાચીન વેદાન્તની છે, પણ અર્વાચીન કદી માટે ખોટી એમ અર્થ કાઢવાનો નથી, કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે પ્રાચીન અને અર્વાચીન વેદાન્ત અત્યોત્તમરૂઢ વિષયનિરૂપણપદ્ધતિ આદિ બાબતમાં ને વેદક્ષણ પ્રતીત યાપ છે, તે રામગીતામાં એક અર્વાચીન વેદાન્તઅન્ય તરીકે સ્પષ્ટ છે. પ્રથમ અધિકારનો નિર્દેશ કરીને પછી સવચકમાંથી શી રીતે મુક્ત થવાય ? એ મહા પ્રશ્નથી વિષયનું ઉત્થાન પાપ છે. પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રામ કહે છે કે અગાન એ જ એનું મૂલ કારણ છે, અને અગાનના જ્ઞાનથી થાય છે, કર્મથી નહિ—એ સિદ્ધાન્ત ઉપર બહુ બાર મૂકે છે. આ અર્થ અન્યના લગભગ ૨૦-૨૫ શ્લોક આ સિદ્ધાન્ત સ્થાપવામાં જ રોકાએલા છે એ ઉપરથી સમજાશે કે જ્ઞાન અને કર્મ વચ્ચેનો પ્રશ્ન કેવો બારે યથ મર્યાદા હોય. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિની એકતા પ્રતિપાદન કર્યા છતાં પ્રસંગવશાત્ કર્મ અને ભક્તિ ઉપર બાર મૂકાયો છે. અત્રે એવી ઉદારી રીતે જ્ઞાનવિષયક આગ્રહ જોવામાં આવે છે. જ્ઞાન વિદ્યેથી જોને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ—ખોટીરીતે—અનુકૂલ થઈ પડતો, તેટલા ઉપરથી મહાય રામગીતા યથ હોય એ સંભવિત છે. વિષયનિરૂપણ સ્પષ્ટરીતે બહુ જ નિયમોનુસારપદ્ધતિએ ચાલે છે એ જોતાં પણ અર્વાચીનતાની કલ્પના હદ પ્રાપ્ત છે.

અન્યમાં આવેલું ભાષા-વિવેચન, સરલ અને ગંભીર વાણીમાં શુદ્ધ વિદ્વાતા પૂર્વક “શ્રીમાજીમહારાજ” નામે પ્રસિદ્ધ એક વિદુષી, આર્ષએ કર્યું છે—ને વાત વાચક આગળ લાવતાં આમને ધણો જ હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. એ બાધનો જન્મ કારણમાં વસનારા વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણના એક કુટુંબમાં સંવત્ ૧૮૮૩ના ચાર્ગસીધ વદિ ૬ શુક્રવારને દિને થયો હતો. એમનું જન્મનું નામ હરિકુવર હતું, પરંતુ પિતાએ “બ્રાહ્મવંશયાથી જ પોતા તરફનાં મનવાળાં જોઈ” મન્યના મંવ મન્નન્તો મયાજી માં વમસ્કુવ” એ ભગવદ્ભક્ત સંભળાવી તેમનું નામ “મન્મન્ત” રાખ્યું હતું. દશ વર્ષ પૂરાં થયે, ગ્રામમાં વસનારા એક નાગરચક્રવર્તીના પુત્રવેરે તેમનું લગ્ન થયું; પરંતુ સુગવસ્થાનો અકુર કદતાં જ—પરંતુ વર્ષની વયે—એ ઉપર વૈધવ્યપ્રથમ અગ્નિ પડ્યો અને સાર પછી એમણે પોતાનો અર્થ કાળ પિતા

એક જ છે એટલે વિશ્વમાં જે કાંઈ થાય છે તેનો આવાત મહાન જાસ આકાશમાં ચાલવામાન થવાથી થાય છે અને તે ગતિ તદ્દનંતર જે કોઈ ઇન્દ્રિયદ્વારા પ્રદર્શિત થાય છે તે ઇન્દ્રિયજન્ય તે જ્ઞાન પ્રમિદ્ધ થાય છે. તાત્પર્ય એ આવે છે કે મૂળ એક જ ઇન્દ્રિય છે અને તેમાંથી બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રભવે છે આ મૂળ ઇન્દ્રિય સ્પર્શોન્દ્રિય છે.

શાસ્ત્રોક્ત આકાશનું રચુલતમરૂપ પાશ્ચાત્ય વિધામાં “ઇથર”ના નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેના ગુણ તથા કાર્ય સંબંધી આજકાલ ઘણી શોધો ચાલી રહી છે. આપણા સૂર્યમંડળમાં તે આકાશના એક કનિષ્ઠરૂપ તરીકે વ્યાપ્ત થયેલ છે, અને તેને વાયુ-જે મહાન જ્વાસનું રૂપ છે તે ગતિમાન કરે છે તેથી આગળ કહી ગયા તેમ સ્પર્શનો ગુણ હૃદયગ્રસ્ત છે આ શબ્દ-સંજ્ઞા ધસાદિ ગુણો “ઇથર”ની ગતિ સૂચવે છે. અર્થાત્ તેની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ગતિના તેમ જ તે ગતિનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે મંદણ થાય છે તેના પરિણામે તે તે ગુણ પ્રદર્શિત થાય છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો કહે છે કે શબ્દ પ્રદર્શિત કરવામાં વાયુ ગતિમાન થાય છે. તેજ પ્રદર્શિત થવામાં “ઇથર”માન ગતિમાન થાય છે વિજ્ઞાન પણ એક પ્રકારની ગતિનું પરિણામ છે. હવે પણ તેવી જ રીતે થાય છે આમ સર્વ પરિણામ કોષ્ટને મધ્યપણ ગતિને લીધે જન્મ્યા છે આ વાત તેઓને માન્ય થઈ છે એટલે ગતિની એકતા ગણવામાં તેઓ પૂર્વ દેશોના શાસ્ત્રોની સમીપ આવતા, જાય છે. હવે આપણે અગ્નિ અથવા તેજનું વિવેચન કરવામાં એમ કહીએ કે મૂળ જે ગતિના એક પ્રકારને સ્વર કહેલ છે તેની તે ગતિના એક બીજા પ્રકારને તેજ કહેવામાં આવે છે તો તેમાં કાંઈ શંકાનું કારણ રહેશે નહીં, અને એટલી વાત માન્ય કરવામાં આવી એટલે આગળ ચાની કહીશું કે શબ્દ-સ્વર અને તેજ-વર્ણ સૃષ્ટિમાં આમનસામન અલ્પ-બલ્ય થઈ શકે છે આ વાત વર્તમાનકાળમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પ્રયોગોથી સિદ્ધ કરી છે અને તે દૃષ્ટિગમ્ય છે એ બનાવવામાં આવશે તેજનો પ્રથમ પ્રકાર જેનું અવસ્થા વિવેચન કરવાનું છે તેને પુણ્યશાસ્ત્રોમાં અગમ્ય કહેવું છે તે બ્રહ્મથી પણ પર છે માટે પર-જન કહેવું છે એ તેજ અવર્ણ છે એટલે તમસ્-અધકાર કહેવામાં આવે છે આમ કે વધી કાંઈ પણ તેનો ખ્યાલ આવશે એમ ધરાય પણ તે આવશે કંઈયે છે કેમકે જે વિચારથી પણ પર છે અને મનસાક્તિને અમલ છે તેનું અવર્ણ વાળી અથવા વિચારનો વિષય થઈ શકે નહિ વિચાર અને વાણી વ્યક્તિનું સ્થાપન કરે છે અને આ તો અસમ્પત છે એટલે અતર્ક છે આમ બાણી તેને તમસ્ કહે છે જે અદૃશ્ય અવર્ણ, અગમ્ય કહી શકાય તેજની સ્ફુરણાની પૂર્વની એ રિથિત છે એ તમસ્માંથી તેજ સ્ફુરાયમાન થાય છે, પણ તે અવ્યાકૃત છે તે બ્રહ્મનું પ્રથમ સ્વરૂપ છે કોષ્ટપણ પ્રકારનું રૂપરક્તિ સર્વવ્યાપિ તેજ બ્રહ્મ કલ્પવામાં આવે છે આવી કલ્પના કરવા સૂચવે છે તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે તેજદાયક વસ્તુ રહિત તેજના અસ્તિત્વનો વિચાર આવે નથી આમાં બ્રહ્મને મુદ્દકોપનિષદમાં વર્ણવેલ છે,

ચર્દશ્ચિમચદ્વળખ્યોઽણુ યસ્મિન્ લોકા નિદિતા લોકિનચ્ચ । તદેતદક્ષરબ્રહ્મ ॥

(મુદ્ગલ ૨ નું ખડ ૨ શ્લોક ૨) તેજની કલ્પના કરવા નતાં પૂર્વે અધકાર કલ્પામાં વિનારહેલું નથી તેથી અધકાર પ્રથમ અને આર પછી તેજ એમ કલ્પાયેલું

છે - આધુનિક પદાર્થો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો પણ આવી મતલબનું કાર્ય કરે છે. સર્વ પ્રકારના ઉત્પન્ન માટે ગતિ મૂળમાં છે એવું તેમાં કહે છે. આ ગતિ આમજી આપણે વિજ્ઞાના મહાન શાસ્ત્રીઓની સમાન ગણવા પાત્ર છે એમ કહેવ છે, મનુષ્ય જ્ઞાનની સીમા પોતાંએ લાં સુધીની શોધ કરતાં તેઓએ એટલું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે તેજ પણ અમુક ગતિને પરિણામે ઉદ્ભવે છે, અને જ્યાં ગતિનું સંબંધ છે ત્યાં તેજ નથી એટલે અંધકાર છે. આપણે એ સંબંધને જાણે એવી કલ્પના કરવી છે કે એ ગતિનું સંક્રમણ એટલું બહુ તરિન છે કે જેનું જ્ઞાન મનુષ્યની સમજમાં પણ આવતું અશક્ય છે ત્યાં જે તેજ છે તેને અંધકાર કહે તો પણ જાણે કારણ મનુષ્યની સમજથી પર પણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ સંભવે છે પણ તેનું જ્ઞાન હિંદુશાસ્ત્ર નથી આવી રીતે વિચારતા તેજની અસંતતા એજ અંધકાર છે; અને કમે કમે જેમ જેમ તેની ગતિ મંદ થતી જાય છે તેમ તેમ તેજનો પ્રભાવ થતો જાય છે. પદાર્થજ્ઞાનનું મત તત્ત્વજ્ઞાનમાથે સરખાવોયે તો હવે તત્કાળ સમજમાં આવી શકે વિશ્વરચનામાં અવ્યાકૃતમાંથી વ્યાકૃત થવા માટે અગમ્યની મંદગતિ યાવ એટલે અંધકારમાંથી પ્રથમ તેજ પ્રભવે છે. પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના પ્રયોગો ઉપર લક્ષ આપણે તો પણ આ વાત સિદ્ધ થાય છે. તેમાં પણ મૂળ તેજ છે તે પ્રકટ કરતાં પ્રકારા આવું નથી પરંતુ તેને પ્રકાશવા માટે અન્ય બહિરુ સાધનની આવશ્યકતા છે તેનું કારણ પણ એવું જ છે. મૂળ તેજમાં ગતિ એટલી તરિત છે કે કાંઈ પ્રકારે દૃષ્ટિ તેને મર્યાદા મુકવ કરવા સમર્થ નથી. એ ગતિ મંદ કરીએ તોજ પ્રકાશ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય અને તે માટે એ બહિરુ સાધનની આવશ્યકતા રહે છે. આટલું જણાવણી સમજી શકાયે કે વિશ્વરચનાના આરંભમાં મૂળ પ્રકૃતિને ઉદ્ભવ થતાં પહેલાં અંધકારમાંથી અમૃત તેજ પ્રભવે છે. આ સિદ્ધાન્તમાં પૂર્વદા દેહોનાં ધર્મશાસ્ત્રોને સમજાવવા જાણે પાશ્ચાત્ય દેશનાં પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રોના પ્રયોગો યાવ છે એવું બામરો; અને તે પ્રયોગો વડે એ ધર્મશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું વિશ્વોત્પત્તિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તેઓ ગોથાં ખાતા હોય એમ જણાયો.

આ તેજ અથવા પ્રકારા સ્વપ્રકાશિત અને અમૃત છે અને તેને નિર્ગુણ સ્વયંવા માટે તે શીત પ્રકારા છે એમ પણ કહેવામાં આવે છે તેમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. બ્યારે અગ્નિ યાવ છે ત્યારે તે સ્વપાન અને શુશ્વાન થય છે. બ્યારની આ નિષ્કૃતિ થતાં પ્રકાશની ન્યૂનતા યાવ છે અને તેમાંથી જાળા પ્રકટે છે જાળા એ અગ્નિનો શુષ્ક છે એટલે નિર્ગુણ તેજમાંથી સગુણ અગ્નિ ઉદ્ભવે છે. આ વિષયની રચનામાં અવસ્થાનું સાધન છે. પણ આંહી એટલું વળી લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આ ઉત્પત્તિ એકપારી નથી. વિશ્વરચનામાં આવી ઉત્પત્તિ સાથે જો તેના વિરોધિ જાવનું અસ્તિત્વ સ્થાપિત થાય છે. તેથી અગ્નિ સાથે જ જળ પ્રકટ થાય છે. એટલે અગ્નિ એ પુરુષરૂપ છે અને જળ તેનું પ્રકૃતિરૂપ છે. તેને-મય પુરુષ જળરૂપ પ્રકૃતિમાં કાર્ય કરી વિશ્વરચના કરે છે. નારાયણનું ઉર્લખમા રાધન અને તેનાં નાભિકમળમાંથી બ્રહ્માનું પ્રકટ થતું એ ચિત્ર ને આપણા શાસ્ત્રોમાં આપે છે તે ઉપર કદેશ વર્ણનનો ચિતાર છે. જળ અને અગ્નિના કાર્યમાંથી સર્જિતો બ્રહ્મા યાવ છે

તેથી તે ખરા કર્તા ગણાય છે. તે મહત્ત્વ કહેવાય છે. એવી રીતે પુરુષ પ્રકૃતિ-મહત્ત્વ અ-
ચાત્ શિવ-વિષ્ણુ-બ્રહ્મા એમ ત્રિમૂર્તિ થઈ, બ્રહ્મા સગુણ અગ્નિ રૂપ છે અને વિશ્વના કર્તા
થઈ સર્વ રચના કરે છે.

મૈંડામ ખલાવાટસ્ત્રીના લેખ આપણે અવલોકીએ છીએ ત્યારે આવી સગાઓનું સ્પષ્ટી-
કરણ બહુ સારી રીતે થાય છે અમિતોર્ધવાય શબ્દ તેણે “ ઈધર ” કહેલો છે. એ “ ઈધર ”
આકાશનું પણ મૂળ રૂપ છે. અમિતા એ પ્રકાર છે અને તે બંને વચ્ચે ને ભેદ રહેલો છે
તે ગુપ્તરિધાના અર્થોમાં દર્શાવેલો છે. પ્રથમ પ્રકારનો અગ્નિ છે તે નિરાકાર અદૃશ્ય છે એ
અગ્નિ મૂર્તિના આત્મા તરીકે તેમજ અંતર્ગત રિયત થયેલો છે અને આધ્યાત્મિક રીતે વિચા-
રતાં તેની ત્રિપુટી કહેવામાં આવે છે. આ ત્રિપુટીમાંથી વિશ્વ ઉદ્ભવે છે ત્યારે તેની સત્-
પુટી થાય છે એ સમપ્રુટતા વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. પ્રથમ ને માત્ર રીત પ્રકાશવાન
ભ્યોતિ હોય છે તેમાં ઉજ્જ્વલતા પ્રાપ્ત થતાં ઉત્પાદક શક્તિ ઉદ્ભવે છે. આવી દૈવીપ્રકૃતિ છે
એ મૂલપ્રકૃતિનું તેજોમય રૂપ છે તે પ્રકટ થાય છે અને ઉત્પન્ન કરે છે. કમળપુષ્પ સહિની
ઉત્પત્તિની સંગ્રામાં વારંવાર કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તેમાં દ્વિધારશક્તિ સમામેલી છે.
ઉત્પાદક અને ધારકશક્તિ એક જ સ્થળે રિયત થયેલ હોય છે. એ દૈવીપ્રકૃતિમાંથી સ્થૂળ
રૂપાન્તર થતાં આપણે વિગળી, સોદયુક્ત શક્તિ, જાળમાં તેજ દક્ષાદિ ને શક્તિઓ ભેદે
છીએ તે બંને છે, ધિઓસોશીના લેખોમાં જેને ક્ષાપ્ત કહેલ છે તે વિશ્વના મહાનવાયુનો
પર્વાય રૂપ છે અને તે ગતિમાન ધવાથી આ શક્તિઓ પેદા થાય છે વિશ્વમાં સર્વ પ્રકા-
રની શક્તિનું મૂળ તેમાં રિયત થયેલ છે અને તેની શક્તિવડે વિશ્વ બધું રચાય છે અગ્નિ-
મુખ સર્પ કહેવામાં આવે છે તે પણ આ ઉત્પાદક શક્તિ છે આગળ મોં કૂકસના વિગ-
ળીના શોધ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં આ સર્પની સગા તે શક્તિને કેવી યથાર્થલાગુ
પડે છે તે સંબંધી કહેલું છે વળી એ પણ સમજાવવામાં આવેલું છે કે ઉજ્જ્વલતાની ન્યૂનતા
થતી જતા સર્પાકાર ગતિ તેની મેળે જ થાય છે, અને ક્ષીરસાગરમાં અમિતુષ્ણવાળા ના-
ગના નિઃશ્વાસથી વ્યક્ત જગત્સૃષ્ટિ રચાય છે. ત્યારે ત્યારે કાષ્ઠ ગોળાની આસપાસ સર્પ
વિંટાએલ અથવા સર્પ પોતાના મુખમાં પોતાની પુછડી પકડેલી છે એવું ચિત્ર જોવામાં આવે ત્યારે
ત્યારે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની સગા તે છે એમ નિશ્ચય માતવું. આ ગોળાકાર સર્પની સગામાંથી
અંડાકૃતિ કલ્પવામાં આવે છે અને તેમાં ઉત્પાદક શક્તિ રિયત થયેલી છે એમ માનવામાં
આવે છે અટલે જગત્સૃષ્ટિ બ્રહ્માનો નિવાસ । તેમાં કહેલો છે, આવી બળવાત શક્તિનું
નિવાસસ્થાન છે તેથી તે અંડને દિરુપગર્ભ, કહેવામાં આવે છે, આ અંડમાંથી બહાર
નિકળી બ્રહ્મા સૃષ્ટિ રચે છે કેવ તથા દાનવો એકત્ર, થઈ અંદ્રામલ પર્વત કરી વાસુકિ ના-
ગનાં મેનાં કરી ક્ષીરસાગરનું મન્થન કરી ને ઘાઈ રત્ન કલાડયાનું પુરાણોમાં કહેલ છે તે
પણ સૃષ્ટિની રચનાની ક્રિયાનું સાઝિક વર્ણન છે. પુરાણોમાં એવી ને ને કથાઓ છે તેનું
યથારિયત મનન કરી તેમાં સમાવેશ કરેલ સગાની સ્પષ્ટ સમજ પડે તો આધુનિક કાલમાં
ને ને શોધો થાય છે તે તેમાં છે એ બળવામાં આવે એટલું જ નહિ પણ દશ કેવી
કેવી નવી શોધો થઈ શકે તેમ છે તેનું સર્વન પણ થાય, એથી કરી કિયે માર્ગે શોધ
કરવામાં પાશ્વર્ય વિદ્વાનો સક્ષલ યરો તે વાત પૂર્વનાં શાસ્ત્રોપરથી નિરપણ થઈ શકે.

પ્રાર્થના.

*(મહેલું.)

ધણીવાર પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, “પ્રાર્થનાનું પ્રયોજન શું?” આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાની જરૂર છે; કારણ કે પ્રાર્થનાનો જે અર્થ સામાન્યરીતે પ્રચલિત છે તે જીવરાંત તેમાં એક બહુ જોડો મર્મ રહેલો છે. એનો વિચાર કરતાં પહેલાં, એટલું સચવી લેવું જોઈએ કે, અહીં જે વિચાર દર્શાવ્યા છે તે, એ મૂલ લેખકના જ છે એ મન કાંઈ અમુક ભાવ કે મંડલના છે એમ સમજવું નહિ. બ્રહ્મજીવાસુ મંડલમાં કેટલાક સહિનિયમો ચર્ચાય છે, પણ તે તેના પ્રત્યેક મળ્યે માન્ય રાખવા જ જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ નથી. એ નિયમોમાંથી જે જેને રૂચે, તે તેને સ્વીકારે એનો સ્વાભાવિક જ છે કે, દરેક મનુષ્ય એ નિયમો પોતા-પોતાના અધિકારાનુસાર સમજે છે, એ મંડલના આવા જ એક સભ્યના એવા વિચાર અહીં દર્શાવ્યા છે.

પ્રાર્થનાનો શો ઉપયોગ છે એ વિચાર કરતાં પહેલાં, પ્રાર્થના કેવા કેવા પ્રકારની હોય છે, તે જોઈ લેવું જોઈએ; કારણ કે ચેતનની જુદા જુદા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ તેજ પ્રાર્થના કહેવાય છે. ધણી લોક અત્ત, વસ્ત્ર, આરોગ્ય, કાર્થમાં વિનમ્ય અને એવા જ કાંઈ ઐકિક જોગની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરે છે. એવી બધી પ્રાર્થનાને આપણે પ્રથમ વર્ગની પ્રાર્થના કહીશું. વળી કેટલાક મનુષ્ય નૈતિક અને માનસિક ઉન્નતિને માટે, આત્મજ્યોતિની પ્રદીપ્તિને માટે, કામ તૃષ્ણાદિનો પરાજય કરવાનું સામર્થ્ય મેળવવા માટે, અથવા આત્મબલ, વીર્ય, જ્ઞાન વિગેરેની વૃદ્ધિને માટે પ્રાર્થના કરે છે. આવી પ્રાર્થનાઓને આપણે બીજા વર્ગની પ્રાર્થના કહીશું. વળી કેટલાક જે પ્રાર્થના કરે છે, તેમાં માત્રક વૃત્તિનો સપૂર્ણ અભાવ જ હોય છે; માંગવાનું કશું હોતું જ નથી એવી પ્રાર્થના, પરમ પૂર્ણાત્માનાં ધ્યાન અને માનસિક પૂજનમય હોય છે. એ પ્રાર્થના, આત્માનુસધાન કરવાના બહુ ઉત્કટદુષ્ણોદ્ધારમય હોય, યોગીઓના આત્માનન્દમય હોય, સાધુઓના ધ્યાનમય હોય, અને સંતોની ધૂનમય હોય છે. આ ત્રીજા પ્રકારની પ્રાર્થના છે.

હવે એક તાત્વિક સત્વથી લઈ છેક પ્રભુપતિ પદંત જીવોની જે ક્રમાનુસાર વ્યવસ્થા છે, તે પણ સમજી લેવી જોઈએ. સૃષ્ટિમાં આવી ગૂઢ યોજના છે, આવી અદૃશ્ય સત્તાઓ છે, એ વાત દરપનામાત્ર ન હોઈ, અતુલમરસિદ્ધ કરી શકાય એવી છે આ વાત બહુ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આપણી ચર્મચક્ષુને અદૃશ્ય એના અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવો આ પૃથ્વીમાં સર્વત્ર ભરેલા છે. જીવલોક આપણી પૃથ્વીમાં જોતજોત રહેલો છે. એ જીવલોકના સૂક્ષ્મ દ્રવ્યના અનેક પ્રકારના ચેતનવિશિષ્ટ સૂક્ષ્મ જૂતો આપણી આંસપાસ ઉભરાર્થ રહ્યા છે એ જીવોમાંના કેટલાક મનુષ્યથી જીવરતી પંક્તિના છે, કેટલાક મનુષ્યથી શ્રેષ્ઠ છે, એમાંના કેટલાક જીવોપર તો મનુષ્ય દટમંડલપદ્ધારાજ ક્રિયા કરી શકે છે. વળી કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જેઓ મનુષ્યોની વિનિતિ તરત સ્વીકારે. આવા જીવો જીવરાંત વળી એ જીવલોકમાં અને તેથી પર એવા સ્વર્લોકમાં; તથા પ્રકારના

તાર્તિક સત્ત્વોની યોનિઓ પશુ છે એ તાર્તિક સત્ત્વોનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, મનુષ્યની ભાવનાઓ, અને વિચારોની તેમનાપર તરત અસર થાય છે, અને તેથી કરી તેમાંથી રૂપો ઉત્પન્ન થઈ આવે છે આ પ્રમાણે જ રૂપો ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં, જે ભાવના કે વિચારને લીધે તેઓ ઉત્પન્ન થયાં હોય છે તે ભાવના કે વિચાર, જીવરૂપે રહે છે આવા પિડીકૃત ભાવના કે વિચારોની સત્ત્વોની સર્વ પ્રવૃત્તિ એવી હોય છે કે, તેથી એ બાંધનાઓ અને વિચારો પરિપૂર્ણ થાય, એ પિડીકૃત સત્ત્વોના જીવનનો ઉદ્દેશ જ એ છે આ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતાના સકલપદ્ધતિ આવા સત્ત્વોનું એક મહોદ્ધુ સૈન્ય સૂક્ષ્મલોકમાં ઊભું કરે છે આ બધા સત્ત્વો પોતાના ઉત્પાદકની આજ્ઞાનુમાર કાર્ય કરવા તત્પર રહે છે વળી નિરાશ્રિતને આશ્રય આપવાનો જેમનો ધર્મ છે, એવા કેટલાક મનુષ્યો અદૃશ્ય સ્વરૂપે રહેલા છે તેઓનું લક્ષ્ય મર્વન હોય છે જો કોઈ નિગમિત મનુષ્યની પાસનાનો સ્વર તેમને કાને પડે છે, તો તરત તેઓ તેને આશ્રય આપે છે મનુષ્યની કામના પરિપૂર્ણ કરનાર દેવતાઓ છે, એ વાત સિદ્ધ સમજાય છે. એ સર્વેથી શ્રેષ્ઠ આત્મા તો સર્વ વ્યાપક જ છે એ આત્મા આખા વિશ્વમાં એક મહાન શક્તિરૂપે રહ્યો છે તેના જ્ઞાનની બહાર કોઈ જ બનતું નથી એક ચક્રની જમીનપર પડે છે, હોકરૂં હસે છે કે રડે છે, પ્રાણી માનને જે સ્પર્શ દુઃખ થાય છે, અને એ ઉપરાંત જે અનેક ક્રિયાઓ અહોનિશ થયાં કરે છે, તે સર્વનું તેને જ્ઞાન છે તે સર્વવ્યાપક, સર્વધર્તા, પ્રેમસ્વરૂપ આત્મા, જેમાં જાતમાત્રના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ને લય થયા કરે છે, તે આત્મા તો છે જ જેમ કોઈ પશુ વિપયના સંબંધમાં આવતા જ્ઞાનતંત્રોઓદ્વારા મનુષ્યના મગજપર તે વિપયનો આઘાત થઈ તેનું જ્ઞાન થાય છે, અને ત્યાંથી તેનો પ્રત્યાઘાત થઈ તે વિપય છૂટે કે અનિષ્ટ હોવાનો નિર્ણય થાય છે, તેમ આશુ નિષ્ક જેનો દેહ છે એવા આત્માને પશુ, સર્વ ક્રિયાનું જ્ઞાન થઈ, ત્યાંથી પુનઃ ક્રિયા થયા વિના રહેતી નથી *જેમ મનુષ્ય દેહમાં, જ્ઞાનતંત્રના પરમાણુઓના સમૂહો અને રનાણુઓના તંત્રો, માત્ર જ્ઞાનવાહક સાધન છે, પશુ જેને જ્ઞાન થાય છે તે તો જ

। જ છે, તેમ બીર કહેના ચેતનવિશિષ્ટ જીવો, પશુ પરમાત્માના કાર્યમાધક સાધનો હોય, પશુ સર્વનો પ્રભુ ઈશ, નિષ્ક્રાંતનાર તો પરમાત્મા જ છે નહાનામાં નહાની કે મહાદામાં મહાદા કાર્મ પશુ વસ્તુ એવી નથી કે જે, તેના જ્ઞાનથી બહાર હોય, તેમ જ કોઈ પશુ બનાવ એવો નથી કે જે, તેના અજુગપ્જુતા થાય તેથી જ તે સર્વવિદ્ કહેવાય છે આત્મા, જે સર્વને આદ્ય કર્યા છતાં, સર્વને વિષે રહેલો છે, તેનો વિચાર કરતા જ આપણી મુદ્ધિ રત્નની બની રહે છે સ્વાભાવિક જ છે, કારણ કે જો એક મધ્યસ્થ શ્રી શંકરાચાર્યના બુદ્ધિપ્રકાશ કે હૃદયવિસ્તારનો વિચાર કરવા એસે તો તેની સ્થિતિ કેવી થાય

(અપૂર્ણ)

ચર્યાપત્ર.

(મહેશું.)

રા. 'સુદર્શન' ના તૃતીની સેવામાં.

૧૮૮૮ ના માર્ચથી ડીસેમ્બર સધીના 'જ્ઞાનસુધા' માં આવેલું, 'પ્રેમભક્તિ' નું ગદ્યાત્મક કાવ્ય અથવા કાવ્યરૂપમાં છપાયેલું ગદ્ય, 'વસંતોત્સવ', આપના વાંચવામાં આવ્યું હતો. જે ના વાંચ્યું હોય તો મેહેરખાની કરીને વાંચશો. વાંચવા લાયક છે. નવીન રીતિનું છે. કૃતિમાં 'રૂમણીય ચિત્રોનો તથા રસિક પ્રસંગોનો સમાવેશ થયો છે. ચિત્ર નિઃસંશય સુંદર અને મુરમ્મ છે. તે છતાં પણ મ્હને લાગે છે કે આપુ ગદ્ય-કાવ્ય હાસ્યાસ્પદ છે. સાધારણ દોષો માટે નહિ; કારણ કે સર્વદોષરહિત કાવ્યો કવચિત્ જ મળી આવશે. પણ આ તો આ નવીન રીતિ માટે જ હાસ્યાસ્પદ છે.

'વસંતોત્સવ' એ નામ વાંચતાં જ પ્રત્યેક સહૃદય વાંચકેનું ચિત્ત એ વિચ્છેદ વાંચવાને માટે આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક છે. તે જત્યુસારે મ્હેં મધ્યાળોની નીચે લખેલી બે લાંબીઓ વાંચી:—

આકાશના ઉમ્મર ઝોળંગી

કંઈ અવનનું તેજ ઉતારું હતું.

આ વાંચતાં જ મ્હને તેમ યશું કે છાપખાનીની ભુલ હતી; ગદ્ય છે. મ્હને પદ્ય પ્રમાણે ઉપર નીચે લાંબીઓમાં ભુલથી ગોઠવી દીધું હતો; કારણ કે અહિંના છાપખાનાનો જેમને અનુભવ હતો તે જાણતા હશે કે આવી ભુલ સાધારણ છે; ગદ્ય હોય છે તે પદ્યમાં મૂકે છે, અથવા પદ્ય હોય છે ત્હને ગદ્યમાં મૂકે છે. કદાચ અક્ષરો ગોઠવતી વખત ગોઠવનારનો 'આત્મા' પણ કાંઈકવાર 'ગુંગતો' હતો. સારે તે ગદ્યને પદ્યમાં મૂકતો હતો, અને નહિ 'ગુંગતો' હોય સારે પદ્યને ગદ્યમાં મૂકતો હતો. જેમ પણ હોય. પરંતુ ખીન્ન માનું ઉધાડતાં 'પ્રેમભક્તિ' એ પોતાની નવીન રીતિની ભક્તિમાં જ લખેલી 'પ્રસ્તાવના' વાંચવામાં આવી તેથી તથા આવી રીતિનું વૃત્તન-ગદ્યપદ્ય-(?) કે પદ્ય-ગદ્ય, જે કહો તે, 'જ્ઞાનસુધા' માં આવવાનું છે એવી કાંઈની સૂચના યાદ આવ્યાથી મ્હારી ભાન્તિ દર યદ્ય, અને છાપખાનાવાળા દોષમુક્ત થયા.

'પ્રસ્તાવના' ધ્યાનપૂર્વક વાંચજો. તેમાં 'પ્રેમભક્તિ' એ પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા છે. વિચાર જાણવા યોગ્ય છે. પેહેલી લાંબીઓમાં તો યથાર્થ સત્ય છે કે હૃદયની 'રસિક તન્તુઓનાં માપ ભાવ સાથે બદલાય છે. પરંતુ તે પછીનો આખો લેખ દોષપૂર્ણ છે. 'પ્રેમભક્તિ' ના વિચારમાં, 'માપ ભાવ સાથે બદલાય છે' માટે 'બદલાતા આન્દોલન' વાળા જ છંદો કવિતાને આવશ્યકતા છે. આવા આન્દોલનવાળા જ છંદો ક્રિયા હશે તે તો 'પ્રેમભક્તિ' જાણે, પણ હું તો ધારૂં છું કે અપ્રાણ ભાવ બદલાય છે તેથી જ આ પદ્ય કવિતામાં જુદા જુદા, છંદ, વૃત્ત, રાગ વીરેલી જકતા છે; અમુક વૃત્ત રોડભાવને અનુકૂળ છે, અમુક છંદ હૃદયભાવને અનુકૂળ છે, એ સર્વેના અર્થ જ એ છે કે આપણા

જૂના જૂના ભાવ દર્શાવવાને માટે જૂના જૂના અક્ષરમાપ, માત્રામાપ, તાલમાપવાળા છંદ વગેરેની જરૂર છે જ. હૃદયનનુઓનું આન્દોલન જ્યમ ખીજી ભાષાઓમાં ભાવદર્શનનું અનેકમાંનું એક સંધાયમૂળ છે ત્યમ ઇંગ્રેજીમાં પણ છે, એમાં કાંઈ ઇંગ્રેજી કવિતાની વિશેષતા નથી. જો 'પ્રેમભક્તિ' એમ સમજતા હોય તો એમની ભુલ્ય છે ઇંગ્રેજી ભાષામાં પણ માપ વગર છંદ થતા નથી આ સંબંધે સંસ્કૃત સાહિત્યકારો ઉપર હેમણે વૃથા આક્ષેપ મૂક્યો છે. સંસ્કૃત ભાષાથી અગ્રાત જો તે હોય તો હેમનો દોષ ક્ષમાપાત્ર છે. પણ હેમના લેખમાં સંસ્કૃત શબ્દો એટલા બધા આવ્યા છે કે એ સાધારણ સંસ્કૃતશબ્દકોષનું જ્ઞાન ધરાવતા હોય એમ અતુમાન થાય છે. 'વધારે તો કાણુ જાણે. તો પણ 'પ્રતિભાભરી કલાની સુનવીનતાથી અગ્નિવા સંસ્કૃત સાહિત્યકારો' એ વાક્યથી એટલું તો અતુમાન થઈ સકે છે કે સંસ્કૃતસુધાનુ પાન એ કરી શક્યા નથી. અને મહેને તો લાગે છે કે એમના એકતરફી જ્ઞાનને લીધે જ આ નવીન રીતિનો ઉદ્ભવ થયો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યકારો પ્રતિભાભરી કલાથી અગ્નિવા નહોતા એ તો પ્રત્યેક સંસ્કૃતસરસ્વતીદેવીના સેનકો એક અવાજે કહે છે અને કહેયો. 'પ્રેમભક્તિ' ના કહેવા ઉપરથી એમ લાગે છે કે કવિતાનું શાસ્ત્ર જ ના જોઈયે. જ્યમ ખીજી બધી કલાઓ (Arts) સંબંધી શાસ્ત્રો (Science) છે અને જરૂરનાં છે, ત્યમ કવિતા કલા સંબંધે પણ હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી શાસ્ત્ર ના હોય તો એ કલાનો નિષ્ક્રિય વિકાસ થવો સંભવિત નથી. એ જ વિતાના શાસ્ત્રને આધારે, એ જ કવિતાના શાસ્ત્રના બંધનમાં બધાંબંધે, એ જ કવિતાના શાસ્ત્રને અનુસરીને, મહાન કવિ કલિદાસે અને તેના જ પ્રતિરૂપી કવિશિરોમણિ બાળમી, વગેરેએ ઉત્તમોત્તમ કવિતા લખી, પોતાની પ્રતિભાનો મુવાસ જગતમાં ફેલાવ્યો, અને પોતાની નિઃ કવિત્વશક્તિના તેજથી સહૃદય વાચકોને આંજી નાંખ્યા. "કવિતા શાસ્ત્રમાં અલંકારનું તેમ જ છંદનું શાસ્ત્ર સમાવ્યું તેથી છંદના આત્મા આન્દોલનને ઉત્તરો વળગી" । । આવી રીતે જો ઉપાધિયો વળગી હોત, અલંકાર છંદ વગેરે જો ધિયો ગણાઈ અને લાગી હોત તો આજ સંસ્કૃતસાહિત્યનો આટલો બધો મહિમા ન જ નહિ. 'પ્રેમભક્તિ' બાધ તો પોતાના Blank verso ના પ્રેમની ભક્તિમાં હુ લીન થઈ ગયા દેખાય છે. સંસ્કૃતઅલંકાર તરફ દૃષ્ટિ પડી હોય એમ લાગતું નથી. વિવિધસાદિ કવિયોનાં હૃદયના રસિક તનુઓનાં આન્દોલનનાં માપ પણ બદલાયાં 'હરો, અને તેમના ભાવ પણ, બદલાયા હરો; પણ આ સર્વ દર્શાવવાને એમની શક્તિના સ્રોતને તો અલંકારશાસ્ત્ર પણ અટકાવી શક્યું નથી, ત્યમ છંદ શાસ્ત્ર પણ આડે આવ્યું નથી. હેમણે પોતાના મનોભાવનાં ત્યમ ઇતર મનુષ્યોના મનોભાવનાં ચિત્ર આપ્યાં છે તેવાં આજ કાણુ આપી સકે એમ છે ? એમણે આપેલાં પ્રેમનાં ચિત્ર કયા સહૃદયને આકર્ષી નહિ સકે ? એમના 'આન્દોલન' ને તો ઉપાધિયો વળગી નથી. 'અચુક પ્રકારની અક્ષરરચના' ના જ તેમની સફળતા રહી છે; તેમાં જ તેમની સુંદરતા રહી છે; તેમાં જ તેમની શક્તિ રહી છે, કે એવી 'અક્ષરરચના' કરીને જગતને દેખાડી આપ્યું છે કે કવિતાને માટે અસધારણ શક્તિ જોઈયે છિયે. પરંતુ આટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સાધારણ

શક્તિમાંથી પણ અસાધારણ શક્તિની ઉત્પત્તિ થઈ સકે છે; માન રસભાવિક જ છે એમ નથી. મારે અમારી ' પ્રેમભક્તિ ' ને એટલી વિનંતિ છે કે બહુ અધીરા ન થતાં પોતાની ખીલતી, સ્વાભાવિક કવિત્વશક્તિને શાસ્ત્રને આધારે ફળવે અને પછી જુવે કે એ શાસ્ત્ર વ્યાધિ છે કે એ સહાયભૂત થાય છે. હા, આપણે કબૂલ કરીશું કે ' કવિતા ' નિર્ભજ રમણીય હૃદયમાવેનું આત્મેષન ' છે. પણ એટલામાં જ કવિતાની વ્યાખ્યાનો સમાવેશ થતો નથી. વ્યાખ્યા બહુ સંકુચિત હોઈ અલ્પામ છે. પરંતુ તે વિશે કંઈ ના લખતાં, આ વ્યાખ્યા આપણા કાર્યપ્રસંગે કબૂલ કરીશું. પણ ધારે કે કોઈ પુરુષ પોતાની પ્રિયાને અથવા મિત્રને કાગળ લખે છે અને તેમાં પોતાના ' નિર્ભજ રમણીય હૃદય માવેનું સુંદર આત્મેષન ' ગદ્યમાં કરે તો શું એ પણ કવિતા છે એમ કહી સકશો ? હું તો નથી ધારતો કે કહી સકાય. અને જો ' સંગીત તથા અક્ષરરચના જેવા, છંદના અંશ વધારે પડતા જણાય તો પછી પણ તથા ગદ્યમાં ફર ક્યાં ? રહેશે તે સમાવતું નથી. એમ કોઈનું કહેવું નથી કે સંસ્કૃત વૃત્તોમાં જ કવિતા થવી જોઈએ. આપણા ગૂજરાતી કવિયોએ કવિતા કરી છે, અને તે ઘણી ઉત્તમ છે. તે ગદ્ય કાંઈ છંદ કે વૃત્તમાં નથી. અનેક રાગમાં પણ છે. પણ એટલું તો ખરું છે કે એ સર્વમાં કોઈ પણ જાતનું માપ છે. માપ હોત નથી. ગરબીઓમાં પણ એક પ્રકારનું માપ છે. કાંઈ પણ માપ વગરની કવિતા તો આજે જ દીડી. કોઈ પણ ભાષામાં આવી અનિયમિત કવિતા દશે એવું જાણવામાં નથી. આપણા પુરતિત નેદમાં પણ સ્વર (accents) નું માપ છે.

Blank verse નું ખરું સ્વરૂપ જ ' પ્રેમભક્તિ ' સમગ્ર સદ્યા નથી એમ લાગે છે. Blank verse તો અર્થ, આપ વગરની, પોને કરી છે તેવી જાણતી, કવિતા એવેા જો તે કરતા હોય તો એ વધાર્યું નથી એવું કહેવામાં આવે છે. Blank verse એક પ્રકાર (rhyme) વગરની કવિતા છે. એમાં માપ, છંદ હોય છે જ. પણ ઈચ્છે કવિયોએ આવી જાણતી કવિતા લખી છે; મિશન, વર્ણન, રોડી, અને ટેનિસન, એ સર્વ Blank verse ના ભક્ત છે. પણ ' પ્રેમ ભક્તિ ' ની ભક્તિ તો જુદી જ છે. જેમના વિચારની Blank verse જો તે ગૂજરાતીમાં લખાય કરવા મુમતા દશે તો તેમના પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડવા જ જોઈએ. ઈચ્છે જાણનાં, ધારે જે આવી જાણતી Blank verse હોય, તો પણ ઈચ્છે જાણનાં અને ગૂજરાતીના બધારણમાં એકલો જ્યોત્સ્નાવત છે કે એક ભાષાની વિશેષતા ખીજી ભાષામાં આણી સકાય જ નહિ. ટેનિસને સંગીત કાવ્યો Blank verse માં લેવાં પછી એવું કાણ કહે છે કે Blank verse ' સંગીત કાવ્યો ' નથી. જરૂરે દરજ્જે પદ્ય (rhyme) વાળાં કાવ્યો. સંગીત કાવ્યો કોઈ સદે તેલે જ દરજ્જે Blank verse પણ સંગીત કાવ્યો કોઈ સદે. સંગીતકાવ્યો સંગીત ભણે છંદોમાં જ ના હોય તો સંગીત ભણે સંગીતમાં હોય, અથવા સંગીત ભરી ગરબીઓમાં હોય; જો માપ સકાય નહિ એવા રૂપમાં કોઈ કાવ્ય લખાય તો પછી એને સંગીત કાવ્ય જ કમ કહેવાય. કવિતા અને સંગીતનો સંબંધ બહુ ગાઢ છે એ રા. નરસિંહરાવ જોનાનાયે એમના ' કવિતા અને સંગીત ' ના વિષયમાં બહુ સારી રીતે બતાવ્યું

છે. 'ત્રેમભક્તિ' કહે છે કે 'કવિતા લખી લેતાં આત્મા શુંજે છે, ગાતો નથી।' પણ સદજ વિચાર કર્યેથી જાણ્યો કે શુંજવામાં જ ગાવાની શરૂઆત થાય છે, એ પણ એક નાત્યનું મંદ અને કલ સંગીત જ છે. તો પછી 'આત્મા શુંજે છે, ગાતો નથી' એનો અર્થ 'આત્મા અવ્યક્ત ગાય છે' એના શિવાય બીજો યતો નથી.

'ત્રેમ ભક્તિ' ના લખવા પ્રમાણે 'ગદ્ય લેખનમાં ભાવના તેમ જ કલ્પનાનાં ઉત્પન્ન નિરંકુશ હોય છે.' હા, નિરંકુશ હોય છે, પણ હું ધારું છું કે ગદ્ય કરતાં પદ્યમાં કવિની કલ્પના શક્તિ વધારે જાગે જાય છે, ગદ્યનો પ્રદેશ ગમે તેટલો નિરંકુશ છે તો પણ કવિની પ્રતિભા તો પદ્યના પ્રદેશમાં વધેચ્છ હૂમશે. પરંતુ તે કવિતા કેવી હોય છે;—છંદ-વાળી, માત્રામાપની "ઉપાધિ" વાળી. 'ત્રેમ ભક્તિ' કબૂપ કરે છે કે ગદ્યનું નિરંકુશત્વ રોકવું જોઈએ. કલ્પનાને સુદરતાના પ્રદેશ તથા જવા ન દેતાં હોના ઉપર અંકુશ રાખીને તે જ પ્રદેશમાં રાખવાનું કાર્ય એ છંદ (Metre) ને સોંપે છે. સારે પછી પદ્યમાં પણ સ્વચ્છંદી થઈને કવિયો છંદ મૂકી દબને, કલ્પનાને ગમે તેવા કુછંદમાં દોરી નામ તો હોગને રોકવાનું કાર્ય પણ એ જ છંદ છે, સારે એ સુછંદનો અનાદર શા અર્થ કરવો? ને છંદ 'સુદરતાનું સરક્ષણ' કરે છે તો પછી તેનાથી વિમુખ શા માટે થવું જોઈએ? Blank verse માં પણ છંદ (Metre) છે એમ આપણે કહ્યું છે; તે Blank verse ઈંગ્લેન્ડમાં પોતાનું આ કાર્ય કરે છે. ગૂજરાતીમાં પણ છંદ એ કાર્ય કરે છે; અને ગૂજરાતીમાં યમક વગરના છંદ Blank verseનું કાર્ય સારે છે. સારે પછી છંદને કુછંદ કહેવામાં જ એક નાત્યનો કુછંદ રહેો છે. છંદના અંકુશમાં રહીને પણ કવિયો પોતાની કલ્પનાનો ઉપયોગ સ્વતંત્ર રીતે કરી સક્યા છે અને કરે છે. સારે પછી છંદ (Metre) ની આવડા કરવાને અવકાશ જ નથી. છંદ માત્ર સુંદરતાસંરક્ષક નથી પણ સુંદરતાઉત્પાદક છે. ઉદાહરણ તરીકે એમના 'વસંતોત્સવ' માંની જ નીચેની લીટીઓ

“આંગાની ધટામાંથી
વનદેવીઓએ પુષ્પ વૃષ્ટિ કીધી,
હેમને વધાવી લીધાં.” વગેરે,

અને

“અને અંતે પેલા
સ્મિતમય કિનારા જઈ પડ્યા,
ભર્યા આનંદોએ
અનુપમ સુખો રૂહે નહિં જ્યાં,” વગેરે

વચ્ચે સુંદરતામાં તદ્દાવત ફટકો બધો છે તે જ્ઞમને સંગીતનો કાંઈ પણ અનુભવ છે તે તો સદજ સમજી સકશે, એટલું જ નહિં પણ જ્ઞમને સંગીત પ્રિય હોય નહિં તે પણ સમજી સકશે. એ સંગીતક્ષમતાની ખૂબી તો વેદાંતીઓના 'અનિર્વાચ્ય' શબ્દથી જ વર્ણવી સકાય. 'ત્રેમભક્તિ'એ જે પ્રમાણે લખ્યું છે તેમ જ 'અને અંતે પેલા' વગેરે લીટીઓ લખીશું.

“અને પેલા રિમ્તમય

કિનારા જહીં પંખા

આનંદોએ બધો

અનુપમ મુખો જહીં

જળ્યાં રહે ત્યાં;

તો સંગીતક્ષમતા જતી રહેવાથી સુદરતાનો અંશ માત્ર જતો રહે છે.

આ ‘વસંતોત્સવ’ લેખમાં ક્રિયા તાલ ઉપરથી ચરણો મપાતાં હશે તે સમજ સઠ કાતું નથી. લેખક પોતે જ સમજતા હોય તો તે શા પ્રયોજનનું? હું ધારું છું કે આ ગદ્ય-પદ્ય ‘રાગયુક્ત કે સાદા ગદ્યથી’ મિશ્ર નથી. આ ગદ્ય જ છે, માત્ર ચરણો ઉપર નીચે મુજબ છે એટલો જ ફેર છે. કારણ કે એમાં જ કાંઈ કલ્પનાએ કાર્ય કર્યું છે તે સાદા ગદ્યમાં આના કરતાં પણ વધારે સરળતાથી તથા સ્પષ્ટતાથી આણી સકાત. રા. ના-રાયણ હેમચંદ્રની ન્હાની પણ સુંદર વાર્તાઓ, માત્રતી વગેરે, હાવી જ જાત્યની છે, અને પરંતુ સંકલના જરોગર હોવાથી આના કરતાં પણ વધારે ચિતરંજક લાગે છે. જો આમાં કાંઈ શબ્દમાલિસ, સારી ભાવનાઓ, તથા સૃષ્ટિસાધ્યનું છૂટું છૂટું વર્ણન ના હોત તો મહેને લાગે છે કે ‘મહારી મન્નેદ’ માં આવતી કવિતા (?) જેવી આ પણ લાગત. પરંતુ આ દશાએ જતા ‘પ્રેમમક્તિ’ ને એમની કલ્પનાશક્તિએ અદ્ભુત બનાવે છે. હાવી રીતે પોતાની સુંદરતા કલ્પનાને ઉપયોગ કર્યા કરતાં આ વિષય ગદ્યમાં જ લખ્યો હોત તો વધારે સુંદર અને મનોહર કરી સકત, કારણ કે ખીજી વિરોધતાઓની સાથે ‘એક્સ્ટ્રા’ આવત, અને સંકલના સરળતાથી કરી સકત.

જો કવિતા લખવાના હાવા રરતા ઉપરો તે નિઃસંશય કવિઓના રાક્ષા હાટરો અને આપણા ગૂંજરાતને કવિઓની ખોટ નહિં રહે. ‘પ્રેમમક્તિ’ ની કલ્પનાશક્તિ તો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની છે, અને તેને જો દુઃખરો તો તે વધારે ખીલશે જ. પણ હવે પછી વળી કોઈ કવિતાની નવી જ વ્યાખ્યા આપશે અને કહેશે કે ઉપર નીચે, કવિતાના રૂપમાં લ-એકી, લીટીઓ તે કવિતા અને એકે એકના પાઞને પણ કવિતા ગણવાનો હક કરશે, અથવા કોઈ કહેશે કે જેટલું ગાઈને બોલાય તેટલું જધું કવિતા, અને મા, ખા જૂ, પા, વગેરે પાઞ છોકરાં ગાઈને બોલે છે મારે તે કવિતા છે એમ કહેશે. મહાર્ કહેવું એવું નથી કે હંદ હોય તો જ કવિતા બની સકે. કવિતા તો ગદ્યમાં પણ લખી સમાય. પરંતુ તે પદ્ય કહેવાય નહિં. હંદ, કવિતાની ખીજી બધી સામગ્રીમાંની એક છે. એના અભાવને લીધે હોય આવે છે તે નિઃસંશય છે.

આટલું લખવાની છૂટ મહે લીધી ન હેત; પણ કવિતાની અધોગતિ થતી જોઇ તેથી દીલગીરી થઇ તેથી લખવું પડ્યું છે. કવિતા જેવી સુંદરી તરફ કોઈ અમર્યાદ વર્તન કરે નહિં, અને એની સુંદરતા નિરંતર વૃદ્ધિ પામે એ પ્રાર્થના છે.

લી. સેવક,

ભરમર.

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું).*

(અનુસંધાન ગત અંકથી).

તો આ પ્રમાણે કાવ્યરહસ્યને અનુકૂળ તાન ઉપજ વગેરે શિવાયની ખીજ સર્વ તાન ઉપજો, જાત્યે ગમે એટલી મધુર હોય તો પણ, કાવ્યગીત મધુર નાદવડે નિરૂપણનો વિ-
પય હોય સારે અપ્રસ્તુત છે, એટલું જ નહિ પરંતુ, નિષિદ્ધ પ્રદેશમાં એ રીતે જાણના
અપરાધ કરવાને લીધે, રસિક તત્ત્વનું અપમાન કરનાર બને છે. ગાયકનું કાર્ય કંઠસ્વરની
ખૂબીઓ—મધુરતા સાચવીને—જતાવવી, એ છે, તે ખરી વાત, પરંતુ તે બહુધા પ્રયો-
જિત સંગીત—જેને વ્યાપાર પરત્વે નિરૂપક સંગીત કહિયે છેના વિષયની ગદાર છે. અને
આગળ વધીને એટલું પણ કહી સકારો કે પ્રયોજિત સંગીતમાં જે કાંઈ તાન ઉપજ
અર્થની સેવા બળવે નહિ તે સર્વ અરયાને આવે છે અને માત્ર રસિક વૃત્તિની અપે-
ક્ષાઓને સદ્ગમ રીતે વિરોધી બને છે. મધુરતા સચવાય અને જ્યાંનું પ્રમાણ વધી ના
જાય તેવી તાન ઉપજ દેહલીકવાર ફતિકર નથી થતી એમ કહિયે તો પ્રયોજિત સંગીત
અને અલિપ્ત સંગીત વચ્ચેની વિષયમયોદ્ધા લુપ્ત કરવા જેવું થાય છે, ક્યારેક એમ બને
છે ખરું કે ગીતના શબ્દમાંથી એકાદ શબ્દમાનો સ્વર લઈ તાન ઉપજ ઉત્પન્ન કરીને અ-
લિપ્ત મધુરતા પ્રગટ કરવાની કળા અલિપ્ત સંગીતમાંથી પ્રયોજિત સંગીતમાં કાંઈક રિય-
તિને લીધે અને વિશેષ પ્રયોજનને માટે દાખલ થઈ મટે છે, એ પ્રમંગ બહુ યિશ છે
અને તેમાં પણ અમુક ભાવ વિશેષ રીતે આવિર્જીત કરવાનો હોય તેહારે જ અને તે
ભાવ જતાવનાર શબ્દ ઉપર જ જુદી જુદી તાન ઉપજ રચી સકાય છે, અને તે પણ
મધુરતા અને અર્થ રહસ્ય બંનેનું પ્રતિપાદન વિશેષ ખૂબીથી કરાવું હોય તો જ પ્રયોજિત-
સંગીતમાંથી અલિપ્ત સંગીતમાં આટલું પણ અંચરણ, અથવા વધારે ખરી રીતે કહિયે તો
અલિપ્ત સંગીતમાંના અંશનો પ્રયોજિત સંગીતમાં આટલો પ્રવેશ, ક્ષત્ર્ય થાય અને વળી
આ પ્રકારનું એ જે સંગીત વિભાગનું ગિયણ સમજી રીતે અને સદ્ગમ રીતે સમર્થ મોહા
જતાવનાર હોય જ ખરું સંકલ્પ. રસિક વૃત્તિને જેલમ પડાવના વિના આ બંને સંગીત વિ-
ભાગ અન્યોન્ય સમાગમ કરી સકવાની મર્યાદાઓ નિશ્ચિત કરવી કઠણ છે. પરંતુ મોં
ઉદાહરણથી આ સદ્ગમ ચર્ચા કાંઈક સુગમ થશે.

(૧). “ ત્રિજનાથ છુલાતું સારી રેન ”

(૨). “ હરિનામ મજનકા હેલા હૈં,
મન કરત વૃથા અવહેલા હૈં;

* * * * *

ક્યોં પાપ સમુદ્રમેં વિવશ વહે,

શ્રી પ્રમુ પદ નૌકા કર ન ગહે. ”

* લખનાર રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

૧ રાગ જંગલો—૮પો.

૨ રાગ ખમાચ નિસ્કો—નિતાલ.

આ બે ગીત આ રચને ગવાયાં હોમાં પ્રથમનામાં જુલાલું એ શબ્દના ત્રણે સ્વરો ઉપર ને ને ભિન્ન ભિન્ન તાન ઉપજતી સુરરચના થઈ તે વાસ્તવિક રીતે અલિપ્ત સંગીતનો અંશ હોવા છતાં આ રચને નિરૂપક સંગીતમાં આવતાં રસમંગ નથી કરતી, એટલું જ નહિ, પરંતુ રસને ખાસ રીતે પોષક છે. કેમકે જુલાલું એ શબ્દનો અર્થ જ આ પ્રસંગને અનુરૂપ છે. ભિન્ન ભિન્ન વિશિષ્ટ સુરનાં જુદાં જુદાં પ્રમાણેને એક પ્રકારના આન્દોલનમાં સંક્રમણ કરાવતું એ જ સંગીતનું તત્ત્વ છે, અને જુલાલુંનો અર્થ તેમ જ જુ-લા-લું-એ ત્રણે સ્વરો ઉપર રચેલી તાન ઉપજાવતું એ તત્ત્વને, સુપોગે કરીને, અનુરૂપ તથા સંગતીય છે. તેમ જ ખીજ ગીતમાં ઘટે શબ્દ ઉપર રચેલી તાન ઉપજાવતું અલિપ્ત સંગીતનો વિષય હોવા છતાં આદિ નિરૂપક સંગીતમાં પોષક થવાનું કારણ પણ કાંઈક એ જ પ્રકારનું છે. વદનની ક્રિયા અને મધુર સુરનો એકથી ખીજમાં સંક્રમણ કરવાનો વ્યાપાર સમાન રૂપનાં હોવાને લીધે સીન્દ્યું પોષણ આ રચને સંગીતની ખેને ઢળાના સમાગમથી યાય છે.

પ્રયોજિત સંગીતની નિરૂપક પ્રવૃત્તિને અચલ નિયમોમાં બાંધી રાખવાનો ઉદ્દેશ આ ચર્ચા ઉપરથી માતી લેવો ના જોઈએ. ભિન્ન ભિન્ન કલાવિધાયકની ભિન્ન ભિન્ન અન્તર્દર્શનની શક્તિને અહસરીને, તેમ જ એક જ વિધાયકની જુદે જુદે પ્રસંગે આત્માની અનુપ્રાપ્તિ દશાની ભિન્ન ભિન્ન રિચિત્રમયાદને અનુસરીને, કાવ્યગીતનું નિરૂપણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ ધારણ કરે એ સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે રસિક નિરૂપણ ને કાંઈ પ્રકારથી ટ્યું તે એક વખતે તો એક જ હોતું જોઈએ, કાંઈ પણ નિશ્ચિત નિયમના આધાર વિના નિરૂપણના પ્રકારોનો ફેરફાર કરી જોવાની અજમાયશના આકારમાં એ નિરૂપણ ના થતું જોઈએ. ઉપર હમણાં બતાવેલી જુલાલું અને ઘટે ઉપરની તાન ઉપજાવતાં આ પ્રકારનો અજમાયશનો વ્યાપાર અિસકુલ થયો જ નથી, એ સહૃદય શ્રોતાને સમજાયું જ હશે. આપણા દેશમાં મોટા ઉસ્તાદો તરીકે પ્રસિદ્ધ પામેલા ગવૈયાઓ પણ આ દષ્ટિ-બિન્દુથી ખામીવાળા જણાયો. ખરું જોતાં પ્રયોજિત સંગીતની કળા એ લોકોના સ્વપ્નામાં

* એનાર્સ પણ આ પ્રશ્નને મળતા પ્રશ્નસંબંધે નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

"Further, the utmost licence must obviously be conceded to the executant's choice of expression in cases where there are no indications to guide him; and out of all the different readings which we hear given of good music, it is quite impossible to say which was contained in the original thought of the composer. Perhaps he himself would have played the music differently at different times; but it cannot be supposed that more than one side of its emotional structure was felt by him at the time of its composition.

("Fine Arts", p. 158)

પણ હોતી નથી. એ સોફા માત્ર અલિપ્ત સંગીતના ઉત્પાદક છે, અને હોમાં પણ એ સોફાની તાન ઉપજતી કળા અનેક વાર અલિપ્ત સંગીતની દૃષ્ટિથી પણ રસિકતાને ક્ષતિકર બને છે. હેતુ કારણ પણ સૌન્દર્યને અનુકૂળ સુરમાયત્રી અનુદૃષ્ટિથી પણ પ્રથમથી જ નિશ્ચિત કરી રાખવાને બદલે જૂઠા જૂઠા પ્રકારની રચનાની અજમાયશ કરવાના પ્રયત્નમાં જણાય છે. પ્રયોજિત સંગીતમાં તો આમ અજમાયશ કરવાની કૃતિ અનિદ્ર ન હો તે દમણમાં જ આપણે જોઈએ. આ તરફ ખીણ રસિક કલાઓમાં પણ યથાસંભવ પ્રવર્તે છે. અભિનય, કલામાં નહ જે કાંઈ સુખમુદ્રાદિ અભિનયનો ઉપયોગ કરે તે નિશ્ચિત કરવા અભિનયનો જ, કાણે કાણે અજમાયશમાં બદલાયલા અભિનયનો નહિ જ. તેમ જ કવિ પોતાની કવિતા બતાવતાં પહેલાં બાવમાં, વિચારમાં, રચનામાં, અનેક ફેરફાર કરે તો બસે, પણ અંતે કાવ્યને ભૂતરૂપ આપતાં તો આખરનું ફક્તરૂપ જ આપે અને વાચકને તે જ બતાવાય; પૂર્વના બધા ક્રમ, સ્ફેરમ્સ્ફેરા બતાવાય જ નહિ. ગાયનકળામાં પણ એ જ પ્રમાણે જોઈ લેવું. જે વિરલ પ્રસંગે અપવાદ યદિ સંકે છે ત્હોનાં ઉદાહરણ દમણમાં જ આપણે જોઈ ગયા, અને હોમાં જોઈએ કે અર્ધના રહસ્યનું નિરૂપણ જૂદી જૂદી રીતે થતા વિરોધ ન આવે અને રસિકતા વધે, એ ઉચ્ચ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થવો જોઈએ, એક જ સુન્દરીનું સુખ એક કાણે એક બાજુથી જોતા એક પ્રકારનું સૌન્દર્ય જણાય, વળી ખીણ બાજુ ફેરવતા ખીણ પ્રકારનું સૌન્દર્ય જણાય, આમ કાંઈક સૌન્દર્ય મુર્તિની જૂદી જૂદી ઝાંખાઓ મધુરનાદવડે બતાવી સકાતી હોય તદ્દારે જ ઉત્તમ કળા બને ચિત્ર કળાના રિધર સ્વરૂપને નીચે એ કળામાં આ પ્રકારના ફેરફાર કરવા અસાધ્ય છે.

આ પ્રમાણે આજનો વિપવ કવિતા અને સંગીત એ બે વચ્ચેના સંબંધનો છે તેથી જ પ્રયોજિત સંગીત ઉપર ખાસ વળન ચૂકીને ઉપરની ચર્ચા કરી છે. તે ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે ગાયન કળાને માત્ર ગીતના અર્થરહસ્ય સાથે જ જોડી રાખવી, કેન્દ્રસ્વરને અને મધુરનાદ માત્રને ક્ષેત્રમાં જ ન ગણવા. એમ કરિયે તો તો અલિપ્ત સંગીત અને ખાસ કરીને એ સંગીતનું વાદ્ય સંગીત નિરર્થક જ બની જશે. અલિપ્તસંગીતના ખીણ વિભાગની પેઠે સાદા સંગીત પણ ગાનનું ઉત્પાદક છે, ફક્ત સાથે જોડાને સંસ્કારની દ્વારા, કલ્પના (imagination) ની દ્વારા કવચિત્ જ. મધુર નાદનું પોતામાં જ સસાતલા સૌન્દર્યનું માહાત્મ્ય ઓછું નથી. એવાર્સ લખે છે. — "The musician has not only to set forth the facts of composition before him, but also the beauty of sound, its sweetness and its majesty." આ સર્વ ખરું છે. પણ એવાર્સના આ વચનનો પૂવાપર સંબંધ જોતાં તથા એ વચનમાં જ સમા-

* ત્રણ કળા સાથે ગાનારે ગાયેલા ગીતનો ભાવ અભિનયથી બતાવવાનો પ્રચાર આ દેશમાં (અતિ અરસિક દશાને ખામેસો હોવા, છતાં) છે તે આ વિષયમાં અપ્રચલિત છે; કેમકે ભાવ અથવા અર્થનું નિરૂપણ એ સોફા શરીરનો. અંગના અભિનયથી કરે છે, અને પ્રયોજિત સંગીતનું નિરૂપણ તો માત્ર મધુર નાદવડે થાય છે.

મત્રો અર્થ તપાસતાં જણાય છે કે અવાજનું સૌન્દર્ય, માધુર્ય, અને ભવ્યતા, પ્રગટ કરવાનું ગાયકનું કર્તવ્ય જોય પદ્યવેના અર્થરહસ્યથી સ્વતન્ત્ર રહીને કરવાનું નથી કહ્યું. પરંતુ હેને અવલમ્બીને જ. અલિપ્ત સંગીતના જિજ્ઞા અને આજા વાતાવરણમાં એકલાને ઊડીને જતાં રહેવાનું નથી, પરંતુ, જેમ આકાશમાં ઉડતો પતંગ શુદ્ધિ અને કલાના ચાતુર્યની જોડે માણસના હાથમાંની દોરીવડે સંકસાયાથી પોતાની સ્વેચ્છિક ગતિમાં, આનંદાલનમાં, નિયમ અને નિયંત્રણને લીધે અપૂર્વ લાક્ષિત્યમય વિલાસ ઉમેરે છે તેમ, જોય કવિતાના અર્થ સાથે સંબંધ રહીને સંગીત પણ પોતાના વિલાસમાં વિશેષ ચમત્કાર પૂરે છે. અલિપ્ત સંગીત પોતાના જ સ્વરૂપથી આનંદ આપવાની શક્તિમાં તેમજ વિશેષ રીતે અને ઊંડા પ્રકારે આવેદોપન કરવાની શક્તિમાં પોતાનું સાધ્યમ ધારણ કરે છે. તે પછી ગીતના અર્થ અને કવિત્વનું વિષય કરે છે ત્યારે, અર્થાત્ સંગીત અલિપ્ત સ્વરૂપ તથા પ્રયોજિત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે, સંગીતકલા એક વિશેષ અને મહાન્ વ્યાપાર કરે છે, એક વધારે ઉચત કાર્ય પૂર્ણ કરે છે. આ કારણને લીધે જ સંગીતકલા કવિતાની આ પ્રકારનો સેવા કરે છે તેમાં કોઈ પણ રીતે સંગીતકલાને હીણપદ માનવાનું કારણ નથી. જ મધુર, નાદની સંજ્ઞાની શક્તિ વિના કવિત્વ પદો નિર્જીવ શબ્દ પડી રહેવાનાં, હેને અપૂર્વ પ્રનજન આપવાનું કાર્ય તે કોઈ ન્દાની સ્ત્રી વાત નથી; આટે સંગીતકલાના વિધાયકોની પદ્ધતિ, પ્રયોજિત સંગીતમાં પોતાની શક્તિ પ્રવર્તાવવાથી, ઉતરવાને બદલે અનેક કમ ચડે છે, એ વાત બૂઝી જરી ના જોઈએ. બેલાસ આ સંબંધમાં લખે છે:—“Singers need not be too proud to expound the thoughts of others, or desire in preference to appear in the character of animated organs. Whether instrumental music is superior to vocal, may be fairly open to discussion; but when Music does consent to act as the interpreter of words, it is surely not too much to say that no consideration of any other possible effect should be allowed to interfere with their due expression and elucidation.”

(અપૂર્ણ).

ગુજરાતી ભાષા.

(મજેલી)

(ગત અંકથી અનુસંધાન).

૪. નાં પ્રસય—(શાળાપત્ર, પૃ. ૩૬ અંક ૧૦, પૃષ્ઠ ૨૯૯)—ધણક, કેટલાક, કોઈક, બહુએક, યોગક, ઇલાદિમાં આવેલાં ક, તે અર્થે રહિત ક પ્રસય છે, એમ

* “Fine Arts”, pp. 154—155.

* સપ્તનાર—રા. રા. નરસિંહરાવ જોશનાય ધી. એ. સી. એસ.

શાળાપત્ર ગણે છે, પણ હું ધારું છું કે એ 'શબ્દો' 'એક' એ મૂળ સંખ્યાવાચક હોઈ હાવે સ્થળે અનિયમિતાર્થ દર્શાવનાર સર્વનામ બળ્યાથી બન્યા છે, 'ચાર ઘોડા,' પણ ચાર જ, એમ નિશ્ચિતતા ન હોય અને આસરે ચાર, એમ અર્થ બતાવવો હોય, ત્યારે 'એક' એ સર્વનામ ઉમેરી 'ચારેક ઘોડા,' એમ કહિયે જિયે. પછી આ પ્રકાર સંખ્યાવાચકમાંથી આગળ વધી પરિભાષ્ય વગેરે સંખ્યા બિન અર્થોના શબ્દોમાં પણ પ્રવર્તવા લાગ્યો અને તેથી દેટલાએક, ઘણાએક, કાંઈએક, કોઈએક—દેટલાક, ઘણાક, કાંઈક, કોઈક, કોક—એમ બોલિયે જિયે. કે પ્રસય માનતા 'ચારેક' વગેરે ઉદાહરણોમાં ઘટ્ટાર (રે વગેરેમાંનો) શી રીતે આવ્યો ત્હેનો હિસાબ આપવો બાકી રહેશે. હાવા પ્રસંગમાં ગુજરાતીમાં સંધિ ના થાય, એમ અભિપ્રાય ધારણ કરવાને લીધે, છતાં તે કારણત્વ રચ્ય બાન ચોતાને પણ ન થતાં, શાળાપત્રને આ શબ્દોમાં કે પ્રસય કલ્પવાની જરૂર પડી જણાય છે.

શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અં. ૧૨, પૃષ્ઠ ૩૬૦-૩૬૮ માં અહંકં એમ પ્રથમ પુરુષ એક વચનનું ૩૫ કલ્પ્યું છે તે મ્હારી અલ્પ મતિમાં કાંઈક અસંભવિત લાગે છે, પ્રથમ પુરુષના સર્વનામનો અર્થ જ હોવો છે કે હેને અર્થ રહિત કે અર્થયુક્ત કે પ્રસય સુધારિત રીતે લાગી શકે નહિ. અહં ઉપરથી હું એ ૩૫ કલિત કલ્પા માટે કે પ્રસયનો કે ક્ષિપ્ત આધાર લેવાની જરૂર જણાતી નથી; કેમકે અહ, હેનો ઉચ્ચાર કરી જોતાં, તથા હ-કારનું વલણ (મ્હારા જોડણીના પુરતકના પૃષ્ઠ ૧૭'થી ૨૨ માં બતાવ્યા પ્રમાણે) આ-રમ્ભ તરફ જવાનું છે, તે વિચારતા અહંનું ખીજું પગથિયું જલં ધવુ કેવળ સ્વાભાવિક છે અને તે પછી શાળાપત્રે બતાવેલા નિયમ પ્રમાણે હું થશે.

પ્રસંગવશાત્ એટલું પણ ઉમેરું છું કે—અહં, ત્વં, હેમાં મૂ, તે નાન્યતર પ્રથમા એક વચનનો પ્રસય છે, એમ કરેલી કલ્પના પણ મ્હને તો અસંભવિત લાગે છે, હું, તું, એ સર્વનામો જાતિહીન છે. ત્રણે લિંગમાં વપરાય એમ કરી સામાન્ય જાતિ કલ્પવામાં પણ કાષ્ઠ તર્કોપ આવે છે ફક્ત અન્ય મંદાર દેખીને જ નપુસક એકવચનનો પ્રસય માની લઇશું તો ચૂચં, વચં, એ બહુવચનમાં તેમ જ ચુવાં, આવાં, એ દ્વિવચનમાં પણ ફક્ત મંદારને લીધે ત્હેવીજ કલ્પના કરવી પડશે, અને તેમ કરતા વચન વિરોધનું હસવા જેવું પરિણામ આવશે.

કે પ્રસયનો વધારેમાં વધારે અદ્યુત આશ્રય શાળાપત્રે બતાવેલા આશ્લેષુકમ્, એ ઉદાહરણમાં થયો જણાય છે (શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અં. ૧૦, પૃષ્ઠ ૨૪૯, પુટનોટ). આ ૩૫ હેમચન્દ્રે ચોતાના બ્યાકરણના ૮-૨-૧૬૪ મા સૂત્રને અંગે આપ્યું જણાય છે, પરંતુ હેત્વર્થ કૃદન્તને કે પ્રસય લાગે, હેનો અર્થજ સમજાનો નથી. હેમચન્દ્રનું આ સૂત્ર સ્વાર્થે કચ્ચ વા, એમ છે, અને ત્હેનો અર્થ બતાવતાં હેમચન્દ્ર ચંકારને બળે હેની પૂર્વના જ ૧૬૩માં સૂત્રમાંના ફહ્, ઉહ્, એ પ્રસયોનો પણ વિલક્ષ્યે સંબંધ કરે છે; અને ૧૬૩ થું સૂત્ર સમજાવતાં કહ્યું છે કે એ પ્રસયો નામને લાગે છે. તેથી એમ અતુમાન યર્થ સકે છે કે આ કે પ્રસય પણ નામને જ લગાડવાનો હશે; તેથી હું ધારું છું કે હેમ

બાકરણની જુદી જુદી પ્રતો તપાસીને આ કોષણે આનુક્રમિકામ્ છે કે આનુલિપ્તકામ્ અ-
થવા હેવો કોઈ બીજો શબ્દ છે, તે સંશોધન કરવાની જરૂર છે. એ દાખલો આપ્યો છે
તે સિદ્ધ હેમચન્દ્રની સુગાઈમાં સવેગી થી ચારિત્રપ્રધાનસ્વામીની તરફથી છાપાપદી, પ્ર-
તમાંથી આપ્યો છે, હેમાં કટલેક રથજો છાપવાતી બ્રૂથો જોવામાં આવેલી છે.

૫. છઠી વિભક્તિના પ્રલય નો, ની, તું,—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અં. ૧૧, પૃષ્ઠ
૩૩૬, કુટનોટ ૨ છ)—હામાં “પાતસાહનિ કરિ સિલામ,” એ ઉદાહરણમાં નિ પ્રલય
પહોનો-છે, એમ શાળાપત્ર માને છે, પણ એ નિ પ્રલય હું ધારું છું કે ચોથી વિભક્તિ-
નો છે, “પાદસાહને સલામ કરી,” એમ તાત્પર્ય લાગે છે. હવે ચોથી વિભક્તિનો ને
પ્રલય તે-મૂળ છઠીના તું પ્રલયમાં સમીનોના ઇ પ્રલય મળ્યાથી થયો છે કે કેમ, એ
પ્રશ્ન ઝીણો છે. “મુકન્દને હાર આપ્યો,” હેમાં તો સમ્પ્રદાનનો અર્થ રપટ છે; તોપણ
“મુકન્દને અર્થે,” “મુકન્દના સાતમાં,” અથવા હેવી કોઈ મતલબ હોઈ “મુકન્દને,”
એ શબ્દ પછી “અર્થે” કે હેવો, કોઈ શબ્દ અધ્યાહત હોવો જોઈએ. “મુકન્દને ચાર
હાતર રૂપિયા જોઈયો,” અહિં પણ ને પ્રલયમાં પહોનો તું + સમીનોના ઇ પ્રલય હોઈ
પછી કોઈક વિરોધ અધ્યાહત છે જ. “ઝારે રૂપિયા જોઈયો,” એ ઉદાહરણમાં “ઝારે”
એ રૂપ રપટ રીતે છઠી+સમીનું છે, તે જોતાં આ કલ્પના સમજા યરો; પણ ત્યારે
“ઝહેને રૂપિયા આપો,” એ વાક્યમાં “ઝહેને” એ ચતુર્થીના રૂપમાં ને પ્રલય પહોનો
હોય એમ સંજ્ઞાનું નથી. પછી “ઝહારું” એ પહોના રૂપને બદલે “ઝહનું,” એમ કોઈ
કાળે પહોનું રૂપ સંમત્યું હોય તો કાચુ મળે. પણ વળી “મુકન્દને સોડી મારી,” એ
વાક્યમાં “મુકન્દને,” એ ચતુર્થીનું રૂપ મળિયે તો અધ્યાહત વિરોધ કલ્પવેા મારવાના
અર્થને લીધે કંઠ્ય પડે છે. કલ્પી ન સકાય એમ છેક નથી. “મુકન્દને વીંછી કરડ્યો,”
“મુકન્દને વાધે આપ્યો,” વગેરે ઉદાહરણોમાં ને પ્રલય દ્વિતીયાનો મળ્યાં હેનું મૂળ પહોના
તું+સપ્તમીના ઇ માં કલ્પવું કે કેમ, એ વિચારવા જેવું છે હું ધારું છું કે એ પ્રમાણે
જ મૂળ હરો અને ચતુર્થીના ને પ્રલયમાં એ વિરોધ પ્રગટ રહી દ્વિતીયાનો પ્રલય બનતાં
એ મૂળ સ્વરૂપ વધારે ધસાઈ ગયું હરો.

૬. શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૨, પૃ. ૪૫ મેં રથગદર્શક ક્રિયા વિરોધણા જહિં, તહિં,
હદિં, વગેરેનાં રૂપ બતાવતાં જહાં, તહાં, એમ જોડણી શાળાપત્રે ચોથા રીતે આપી છે તેજ
પ્રમાણે કહ્યાં, એ શબ્દમાં પણ જોડણી પ્રથમ અને પછી હ એ અનુક્રમે આપી હોત,
અને ક્યાં, એમ પ્રથમ હ અને પછી ચ-હેવી રીતે નાં આપી હોત તો સંઘટિત થાત.
હું ધારું છું છાપવાની બ્રૂથ અથવા હરતદોષ જ આ માટે જવાબદાર હશે.

૭. વાક્યરચના—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અંક ૨ શ્લો, પૃષ્ઠ ૨૭)—આ વિષયમાં
subject અને predicate એ બે અર્થ દર્શાવવા માટે “કર્તૃપક્ષ” અને “વિધાનપક્ષ,”
એમ નામ પાડેલાં શાળાપત્ર મૂકે છે, પણ subject ને માટે “હૃદય” અને predicate
ને માટે “વિધેય” એ નામો જૂનાં સંસ્કૃત-ગ્રંથો પરીમાણમાં સ્વીકારાયેલાં છે જ, તે
દાખલ કર્યાં હોય તો વધારે સારું એમ મહારી નમ સચતા છે. જને હૃદયીને-અર્થાત્-જને
વિશે કાંઈપણ વિધિ કરવાનો છે—હૃદયનું છે—તે “હૃદય,” અને જે વિધિ કરવાનો

છે—જે કહેવાનું છે—તે “વિધેય.” આમ અર્થ સ્પષ્ટ અને સુધારિત હોઈ “ઉદ્દેશ્ય,” “વિધેય,” એ શબ્દો પણ દૂકા, સરસ, અને સુસ્વિષ્ટ છે. “કર્તૃપક્ષ” અને “વિધાનપક્ષ,” એમ કહેવામાં ફક્ત “ઉદ્દેશ્ય” અને “વિધેય,” એમ બે જ નહિ, પણ તેના “પક્ષ,” અર્થાત્ “અંગ” (extension) નો પણ સમાવેશ થાય છે તેથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. તેમ જ વાક્ય રચના (analysis) માં “કર્તા” કિયો, એમ કર્તૃત્વ જોવાનું નથી, પરંતુ કેઈ યસ્તુ વિશે કશું કહેવામાં આવ્યું છે, તે જોવાનું છે, તેથી જ “ઉદ્દેશ્ય” અને “વિધેય,” એ શબ્દો યોગ્ય છે. તે પ્રત્યેકનાં અંગ (extension) ની સાથે મળીને “ઉદ્દેશ્યપક્ષ” અને “વિધેયપક્ષ,” એમ થાય છે આ પ્રથમથી જ સ્વીકારાયલા પારિભાષિક શબ્દો વેળાસર દાખલ કરવાને હજી પણ વખત છે, કાંઈ મોટું યર્થ ગયું નથી; માટે વિદ્યાર્થીઓના મનમાં કંઠંગા પારિભાષિક શબ્દો પરિચિત થઈ જતાં પહેલા જ આ શબ્દો પ્રવેશ પામે, એ ઈષ્ટ છે.

૮. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અ. ૧૦, પૃ. ૩૦૦)—“મરાઠીમાં જેને બદલે એ પ્રલય છે તેનો ઇતિહાસ જુદો છે.” આટલું કહીને શાળાપત્ર બધ રહે છે, તે ઇતિહાસ બતાવી સકાય એમ છે. હું ધારું છું કપ્રસમાન્ત રૂપના છેલ્લા અંકનું અપભ્રંશ અડંબદ શુનરાત્રીમાં કે થયું છે, તેમ એ જ અંકનું મરાઠીમાં આવતાં અર્થ થઈ (જોણીના મહારા પુ. સ્તકના પૃષ્ઠ ૩૫—૩૬ મે બતાવેલા નિયમ પ્રમાણે) અચૂત બદલે અર્થ થઈ એ જ બહુવાચ છે. આજ તેનો ઇતિહાસ હશે, એમ લાગે છે.

૯. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અ. ૧૦, પૃ. ૩૦૧)—“શુનરાત્રી રાત્રું, મેરઠાડી રાત્રું. એમ શાળાપત્ર લખે છે, પરંતુ, હું જો બૂખતો નહોતો તો, લાલના અર્પમાં રાત્રું શબ્દ મરાઠીમાં વપરાતો જ નથી. કદાચ ઉપરથી શુનરાત્રીમાં રાત્રું થયું છે, ત્યારે સંસ્કૃત તામ્ર ઉપરથી મરાઠી તાંબું થયું છે.”

“જે અકારાન્ત નામે બોલવામાં આવે છે, તેના મૂળ સ્વરૂપે રહેલાં છે, તેમનું એક વચન ને બહુવચન શુનરાત્રીની રીતે મરાઠીમાં પણ એક સરખું થાય છે, અથવા તેમને બહુવચનમાં એ પ્રલય લાગે છે, એ એક વચન વચ્ચે, બહુવચન વચ્ચે.” આ વાક્યમાં “અથવા” શબ્દથી બતાવેલું કે મરાઠી ભાષામાં હોય એમ માનતાં વિચાર પડે છે. મહારા જાણ્યા પ્રમાણે હોવામાં છે જ નહિ. વચ્ચે, ફલ્લે, ઇલાદિ એ પ્રયયનાં જ સ્વરૂપ મરાઠીમાં બહુવચનનાં થાય છે, ને વચ્ચે, ચાર ફલ્લ, એ અર્થ મરાઠી નહિ કહેવાય. દો-ન વચ્ચે, ચાર ફલ્લે, એમ જ પરં.

(અપૂર્ણ)

ચમત્કારવાળી કવિતા.

(મખેલું).*

તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૬૯ ના “શુનરાત્રી” ના અંકમાં નીચલી કવિતા છપાએલી છે:—

*સખનાર—ચ. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી એમ. એ. એલ.એલ. બી.

(૧)

જોવધન કવિ નાયક, ગણાય તે કેમ ન વસુધાધાર;
વાણીથી વરસાવે, જે પોષક નિલ નવ સુધાધાર. ૧
કવિતા કરતાં ધનની, જે જન ધારે ન કામના મનથી;
તેવા કવિના મુખમાં, નીતિ વિનાનાં નકામ નામ નથી. ૨
ઉત્તમ વિદ્યાનાં ફળ, આપે રસથી ભરેલ આ પકવી;
એવો ઉપદેશ કરે, એને માત્ર દુષ્ટાં આપ કવી. ૩
સૌનું હિત ચિન્તવતા, રહે નિરન્તર ધરે ન અપરાધી;
તે સાચા કવિ જગમાં, જણાય બીજા ગણાય અપરાધી. ૪

(૨)

જનમી જન મિથ્યા મુખ, સેવે જે પુણ્ય ની નદી મુકવી;
તેને પંડિત મંડળ, કદાપિ ન મળે સ્વચિત્તથી મુકવી. ૫
પ્રાપ્ત ગણી અમણુ મણુ, ભલે હરો ચર્વ નીચ મતૃતિને;
પણુ રસિકો તો મણુ, કામ્યકલા સર્વની અમૃતિને. ૬

(૩)

અસત્કવિ રહે નિલ, એકસો કોપયોગમાં;
આનંદ સત્કવિ ધરે, એક લોકોપયોગમાં; ૭

ઉપરની કવિતા ભારતભારત પંડિત ગદ્યલાલની સુબધવાળી વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠ-
શાળાના કોઈ શિષ્યે બનાવેલ છે. અને તેની નીચે એવી જ અમૃતવાળી કવિતા કોઈ બીજા
બહારનો માણસ બનાવી મોકલશે તો ત્હને ઉત્તેજન આપના એક પુસ્તક બેઠ આપવાની
ખબર છાપવામાં આવેલ છે એવી કવિતાઓનો સુકાળ ચએથી ચુમરાતી ભાષાની
“શબ્દશક્તિ અને અર્થશક્તિની વૃદ્ધિ” ચરો એમ એ લેખકનું માનવું છે. વખતે એ જે
શક્તિઓની વૃદ્ધિ આવા પ્રકારની કવિતાઓ એટલે રાષ્ટ્રોની જોડે રમાતા જાદૂગરના ખેલથી
ચાપ ખરી, પણ મ્હને એમ લાગે છે કે એવી કાવ્યકળાને ઉત્તેજન મળવાથી કવિ-
ત્વશક્તિની વૃદ્ધિ તો ભાગ્યેજ થવાની. રાષ્ટ્રો જોડે પારસીઓ કહે છે તે પ્રમાણે, આ રીતે
“ચેરાં કાઢવાં,” એ આપણી પૂર્વ તરફની ઘણીખરી ભાષાઓમાં સાધારણ ધષ્ટ ગએલી
ખામત છે. સંસ્કૃત અને ત્હેની જોડે સંબંધ રાખતી બીજી ભાષાઓ, જેવી કે, મગ, મ-
રાઠી, ગુજરાતી, વગેરેમાં એ “અમલારો” નજરે પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ અપરખી,
ફારસી અને ત્હેમાંથી ઉતરેલી આવેલી ઉર્દૂ ભાષામાં પણ એ જ જાદૂએ કવિતાના લેખકો
પર પોતાની જાળ વધતી ઓછી પાપરેલી દેખાય છે. દાખલા તરીકે, ઉપરની કવિતાની
પહેલી કડીમાં એ કવિનો સવજો અમલાર, “ન વસુધાધાર” અને “નવ સુધાધાર,” એ
જે રાષ્ટ્રોને જુદો જુદો રીતે લખી ત્હેમાંથી જુદો જુદો અર્થ ઉપભવવામાં સમાવશે

છે ફારસીમાં તથા અરબીમાં એવા અવકાશને “તજનીસ્” કહે છે, અને હોમાં શબ્દોની પૃથક્ પૃથક્ વ્યવસ્થા મુજબ હોના ઘણા પ્રકાર છે વિદ્યાલક્ષ્મી પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીએ જે ગોઠવણ કરવામાં પોતાનું જ્ઞાન ખરચ્યું છે, હોવી ગોઠવણને “તજનીસે મુરફ્ફ” કહે છે, જેમકે

“ યજી દુખ્તરી દારા કઝ દિલખરી

પરીરા બરુખ કદં અઝ દિલ ખરી ”

એ બેતમાં “દિલખરી,” અને “દિલ ખરી,” એ બે શબ્દોમાં સઘળો ચમત્કાર આવી રહેલો છે. એવી વ્યવસ્થાવાળી લાખી કવિતાઓની દારની દાર વખતે વખત ફારસી સાહિત્યમાં પગે અચડાય છે. અને અવગત જેમ એવી ચમત્કૃતિ વધારે તેમ તે કવિ પોતાને વિશેષ હુશિયાર સમજતો, અને દાઢ પણ સગલે છે.

આ ઉપરથી પ્રશ્ન એ ઉઠે છે, કે શુદ્ધ અને જેમ પર્વતમાંથી પાણીનું ઝરણું વહ્યું આવે છે, તેમ પોતાની મેળે, કુદરતી રીતે સ્ફુરી આવતી કવિતા તે જ ખરી અને ઉત્તેજનને પાત્ર કવિતા, કે આ પ્રમાણે તે કુદરતને એક બાજુ મૂકી દઈ, ખનનોખરો ઉખરો વિના પ્રયાસે નીકળી આવતો હોય હોને ઘણી દઈ, કાવ્યનું ખરું રહસ્ય ન સમજનારાઓના કાનને પ્રિય લાગે હોવા ઝડ ઝમક અને “શબ્દ શક્તિ” ના ચમત્કાર ઉપભાગ્ય એવા નિયમોને તાથે યાચ—શુભલાબદ્ધ યાચ—તેવી લીટીઓ તે કવિતાનું ખરું રહસ્ય

“ All good poetry, is the spontaneous overflow of powerful feelings.” “અધિક શક્તિવાળો મનોવૃત્તિઓનું આપોઆપ બહાર પડવું, તે સારી કવિતા,” એ શબ્દો કવિ વર્ડસ્વર્થના છે અને અવગત આપણે એ જ નજીએ છીએ કે અમુક વસ્તુ અથવા સ્થિતિ જોવા કે અતુલવધારી મનમાં સ્ફુરી આવતો ઉખરો જ તે વસ્તુ કે સ્થિતિનું ખરું બાન ખીજાને કરાવી શકે છે સરફત, ફારસી, અરબી, કે અંગ્રેજી, ગમે તે

ધાની કવિતા—એટલે તે ભાષાના ઉત્તમ કવિઓની કવિતા, પોતાના વિષયનું ખરું રહસ્ય સમજનારા માણસોની દૃષ્ટિનું દૃષ્ટાંત વાંચનાર લોકો તો હોને જણાશે કે માત્ર ઉપર જણાવેલી કસોટીમાં જે કવિતા પાર ઉતરેલી હશે, તે જ અમર રહી હશે, અને કવિતા અમર રહેતી, હજારો વરસો સુધી વંચાવી, હોનાવડે હજારો માણસોના હૃદયને શાતા આપવી, ગમત આપવી, રીઝવવા, એ જ એક કવિની ખરી મહેનતનો ખદ્દો છે, અને એ જ હોતો હોયેા સુખીનો ઝગઝગતો આંદ છે કાવિદાસ, ભવશ્રુતિ, હુદ્દિઝ, સાદી, ટેનિસન ને વર્ડસ્વર્થ, એ સૌ એક જ મંદિરના પૂજારી હતા, અને તે મંદિર તે ઉપર જણાવેલી ખરી કવિતાની કસોટી. યથાર્થ રીતે કાવ્ય કાને કહેવું એ વિષે અંગ્રેજી ભાષામાં ઘણું લખાયું છે, પરંતુ તે સઘળાનું તાત્પર્ય ઉપર કહ્યું તે જ છે યોગ પુરસપર “બુદ્ધિપ્રકાશ” માં “કવિતા” એ મથાળા તળે, રા રમણનાથ મહીપતરામે કાવ્ય-પ્રકાશ, જગન્નાથ પંડિતનાં પુસ્તકો વગેરેમાંથી આધાર કાઢી ગામિત કરી આપ્યું હતું કે સંસ્કૃતમાં પ્રણ કવિતા કાને કહેવી હોતું ધોરણ અંગ્રેજી ધોરણથી જુદું યડતુ નથી.

મતલબ કે બ્યારે સંસ્કૃતમાં એ ધોરણ રચાયેલું, ત્યારે તે વખતના લેખકોએ પોતાના સ્વતઃ સિદ્ધ અનુભવનો આધાર લઈને રચેલું. ત્યાર પછી હંમેશા વરસે અંગ્રેજીમાં જ. ધોરણ નહીં થયું તે પણ તેનું તે જ નીકળ્યું. ફારસી, અરબીમાં પણ એ વિષયમાં ઉંડા ઉતરી જોતાં, એ જ સ્થિતિ નજરે પડે છે. એટલે કે એ બધા ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ખરી કવિતા કોને કહેવી, તેનું ધોરણ જુદા જુદા દેશોમાં, જુદી જુદી ભાષામાં એક જીભથી સ્વતંત્ર રહી, તારવી કાઢતાં પણ એકનું એક જ નીકળી આવે છે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે, સસ માન એક જ હોય છે, જુઝાણાં ઘણાં હોય છે. "Truth is one, falsehoods are many." અને આવડે સમજને લીધે એક દેશનો કવિ બીજા દેશના કવિની કવિતા, તેની વૃત્તિઓ, તેના વિચારો, રહેજ સમજી શકે છે. કારણ તેઓ સધળા એક જ માતાના પુત્રની હોય છે. ગદ્ય લલિતાસના પર એકાએક મોહી પડેલો, તેનું કારણ પણ એ માતૃભાવ જ, બાકી ક્યાં જન્મન લાપા તે ક્યાં સંસ્કૃત. ૧

આ ઉપરથી કહેવાનો આશય માન એ જ છે કે, જો કવિતાને ઉત્તેજન આપવાનું જ શુભ પગલું બરવાનો કાંઈનો દરદો હોય તો, તેણે આવી ભાતની કવિતાને ઉત્તેજન આપતું જોઈએ જો સાહિત્યને અને સાહિત્યમાંથી પરિણમતો દેશને-શબ્દો કરવો હોય તો તે કુંદરતી રીતે બની આવતી, વગર બધેને લખાતી, મોમલયક કવિતાથી કરી શકાયે એવો સંભવ છે. એ કવિતા એકાએક, આપોઆપ, પોતાની મેજે નીકળી આવે છે. તેને માટે જોવા આ અમલદારવાળી કવિતાને માટે પ્રયાસ કરવો પડે છે, તેવો કરવો પડતો નથી. "અમલદારવાળી કવિતા" લખવા માટે શૈલી પહેલો તો એ વિચાર કરવો પડે છે, કે ક્યા વિષય ઉપર થોડી લીટીઓ ચીતરીએ, તો તેમાં જે શબ્દો તથા તેના અર્થોની અદ્ભુત ચમત્ક્રાંતિ બતાવવાની હોય છે, તેનો થોડો મહેનતે ઝાંઝો સમાવેશ થઈ જાય. જે વિષય પર લખતું હોય છે તે એક કારે રહી જાય છે, અને લેખકનું બધું ધ્યાન તેના શબ્દોની ગોઠવણ કેવા પ્રકારે કરવી તેમાં રોકાઈ જાય છે, અને તે કિંવાનું પરિણામ છેવટે એ આવે છે કે કવિતાને બદલે એક કોહોડો ગત્રાની, પોતે રોહં યોય છે. આ વિષયને મુખ્યત્વે લખેલી લીટીઓ, ઉપરની દસોડી પ્રમાણે તપાસી જતાં, કવિતા તો ભાગ્યે જ કહેવાશે, એટલું જ નહિ પણ એ અસંજદ વિચારોના સમુદાયને ઝડકમકથી શણગારી, તેનાવડે કંઈ ચીજનું, ક્યા પુરુષનું વર્ણન કરવું છે, "આ નીતિના નિયમનું ઉચ્ચારણ કરવું છે, શી બાબતનો મોઢા આપવો છે, અથવા છેવટે કંઈ રીતે અને રીકવું છે, તે પણ સંગ્રહ શકાયું નથી. છતાં એ શબ્દ અને અર્થશક્તિના નમૂનાઓની સંખ્યા, બધા રાત્રી, શુન્નરાત્રી ભાષાના શિષ્યો તથા લેખકોના અમળને નાહકની તરફ આપી, ભેનાથી અને રૂબ રૂબ જ મજા નહિ તેવા કામમાં પ્રયાસ કરાવી, આપણે પણ સાક્ષર બીએ, અને રૂબ રૂબ જ મજા નહિ તેવા કામમાં પ્રયાસ કરાવી, આપણે પણ સાક્ષર બીએ, અને સાહિત્યને ઉત્તેજન આપીએ છીએ, એવી વડાઈ લેનારાઓ, જે પોતાની દરજ્જા પર સમજશે, તો આ નોંધકો વિષય પોતાની મતલબ પાર પાડનામાં તદ્દન જ બંધ નથી થયો એમ જણાશે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ-વચનામૃત.

૧. જેમ જૂદા જૂદા લોકો એક જ પદાર્થ-જળ-ને ' વાટર, ' ' વારિ, ' ' એકા, ' ' પાણી ' આદિ જૂદા જૂદા નામેથી વ્યવહરે છે, તેમ એક જ સત્-ચિત્-આનન્દને ' ગોદ, ' ' અક્ષા, ' ' હરિ, ' ' બ્રહ્મ, ' આદિ જૂદા જૂદા નામે લોકો બોલાવે છે.

૨ જેમ એક જ સુવર્ણના કદકુડુંલાદિ અનેક ધાટ થાય છે, જેમનાં નામરૂપમાં જ ભેદ છે, તેમ એક જ પરમાત્મા બિન બિન દેશમાં અને બિન બિન કાળમાં જૂદે જૂદે નામે અને જૂદે જૂદે રૂપે ભગવત છે. કોઈ એને પિતા કહે છે, કોઈ માતા કહે છે-પણ સર્વ એકને જ બને છે.

૩. મનુષ્ય ઉપધાન (તટીઆ) માણસ છે. એકનો રંગ લાલ હોય, બીજાનો શ્વેત હોય, ત્રીજાનો કાળો હોય; પરંતુ સર્વમાં એક જ પદાર્થ-રૂ-હોય છે. તેમ જ મનુષ્યમાં પણ એક મોરો હોય, એક કાળો હોય; એક સાધુ હોય, એક દુષ્ટ હોય, પરંતુ સર્વમાં એક જ પરમાત્મા વસે છે.

૪. પરમેશ્વર વાઘમાં પણ છે, તથાપિ વાઘ આમળ જઈને ઊભા રહેતું ન જોઈએ. તેમ યદ્યપિ દુષ્ટમાં પણ પરમેશ્વર છે, છતાં દુષ્ટનો સગ કરવો એ યોગ્યું છે.

૫. શુરુએ કહ્યું ' જૂતમાત્ર પરમાત્મા છે. ' શિષ્યે આ વાક્યનું તાત્પર્ય ન સમજતાં એનો રમ્ય અર્થ જ ગ્રહણ કર્યો. એક રસ્તે યદ્યપિ જતાં એને હાથી તરુણે મ્હાવતો " બાણુ ! બાણુ ! " એમ બૂમ પાડી. શિષ્યે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો- " મ્હારે શા માટે ખસવું ? હું પરમાત્મા છું. અને આ હાથી પણ પરમાત્મા છે. પરમાત્માને પરમાત્માનો ભય શો ? " -આમ વિચાર કરીને એ તો વચમાં જ ઉભો રહ્યો. હાથીએ એને સંકેત-વતી ઊપાડી બાણુઉપર ફેંચી, જેથી એને ધણું વાગ્યું. પછી શુરુ પાસે જઈ એણે સર્વ કહ્યો. શુરુએ કહ્યું " સાર. તું પરમાત્મા છે, હાથી પણ પરમાત્મા છે, અને (સર્વ પરમાત્મા છે એટલે) મ્હાવત પણ પરમાત્મા છે મ્હાવતરૂપે પરમાત્માએ તને જવા કહ્યું તારે તેં એનું કહ્યું કેમ ન માન્યું ? "

૬. ભગવાન, ભાગવત (અન્ય), અને ભક્ત સર્વ એકરૂપ છે એમ સમજવું.

૭. ધણા માણસોએ માત્ર બરફનું નામ સાંભળ્યું હોય છે, પણ બરફ જોયો હોતો નથી. તેમ ધણા ઉપદેશકોએ પરમેશ્વરના શુભ-સ્વરૂપ-ની વાત પુસ્તકોમાં વાંચી હોય છે, પણ એનું સાક્ષાત્ દર્શન કર્યું હોતું નથી. અને વળી જેમ ધણા માણસોએ બરફ જોયો હોય છે, પણ ચાખ્યો હોતો નથી, તેમ ધણા ઉપદેશકોએ પરમાત્માના પ્રકાશની ઝાંખી કરી હોય છે, પણ એના ખરા તત્ત્વનું ગ્રહણ કર્યું હોતું નથી. હવે જેણે બરફ ચાખ્યો હોય છે તે જ કહી શકે છે કે બરફ કેવો હોય છે, તેમ જેણે પરમાત્માના સદ્ભાવનો સેવેક, મિત્ર, પ્રિયતમા કે તન્મય ધર્મ અનુભવ કર્યો હોય છે તે જ કહી શકે છે કે પરમાત્માના શુભ-પરમાત્માનું સ્વરૂપ-કેવું હોય છે.

૮. જેમ તેલ વિના દીવો બળતો નથી, તેમ પરમાત્મા વિના મનુષ્ય છતી શકતો નથી. [આગળ આશુ.]

Virishanker m/3 hat of S

Reg No B. 196.

સુદર્શન.

તન્ત્રી
પ્રોફેસર. આનંદશંકર
બાપુભાઈ. ધ્રુવ એમ એ
એલ એલ. બી.

(આદ્ય દશા— 'એક અમેદમાર્ગપ્રવાસી' બહાનિષ મણિલાલ નભુભાઈ)
(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૪. અંક ૮]

(માસિક)

[મે, ૧૮૯૯.

નરહરિકૃત જ્ઞાનરમણી.

(ગણક.)

(અનુસંધાન ગત વર્ષ પૃષ્ઠ—૨૧૯ થી).

મેરા પિયુ મુજ માહિ પ્રકાસી, જ્યૂ દર્પણ માંહી મુખ બામી,
પિયુ મુજ માહી મે પિયું માંહી, જ્યૂ કંચન શૂપણ અંતર નાંહી. ૬૮
ને આપે આપ સમઠી ડોર ભરિયા, ઉને રમણે કેતા રૂપ ધરિયા;
રૂપ વિના રમણ નહિ હોઈ, અ. ૩ અરૂપ રૂપ બપા .સોઈ. ૬૯
રૂપ ધરી વે કરિસો લટકે, રૂપ ધરી કરે અટકે મટકે;
શીર શીર સાંઈ રમણ માંહી, એહી જેલ એ કળહુ ન છાંડી. ૭૦

* પૂર્વે “ સુદર્શન ” માં “ રવિદાસકૃત જ્ઞાનરમણી ” એ મથાળા નીચે આ કાવ્યની ૬૭ કડીઓ છપાઈ છે. તેનું જ અન્ને અનુસંધાન છે. પરંતુ તે સ્થળે “ રવિદાસકૃત જ્ઞાનરમણી ” એમ “ નરહરિકૃત જ્ઞાનરમણી ” ને જલ્દે બુલ્લમાં છપાઈ ગયું હતું એમ લેખક તરફથી અમને જણાવવામાં આવ્યું છે

તન્ત્રી.

સખી પાત્ર સમરથ સોઈ, એસા ધરમ ચતુર નહિ કોઈ;	
જહા જૈસા નહા તૈમા હોવી, હર્ષન હસે અર રોતે રોવી	૭૧
સમઢી કરે ને કષ્ટ અન કરતા, સખી ધરે ને કષ્ટ નહિ ધરતા,	
મમઢી માહિ સખીથી ન્યારા, એમા સમર્થ ધણી હમારા	૭૨
પિયુજ પ્રગટ હી ધર માહી, દહા મણી પિયુકું દેખે નાહી,	
દુહાગણ દૂર હી હુલણ બને, અપણે પિયુ કુ મૂઢી શુભાવે	૭૩
મનકે મતે ચસે ને કોઈ, દુહાગણ જગમે કહાવે સોઈ,	
સુહાગણ કા ને શમદ ઉવેખે, મોઈ દુહામણ પિયુ ન દેખે.	૭૪
પિયુકા બેઠયા સુણે ને કોઈ, સુહાગણ જુગમા કહાવે સોઈ,	
પિયુ બોલે તમ સુપ કરી રહેવે, પિયુ આજે કષ્ટ પાત ન કહેવે	૭૫
જેની ત્ય પિયુકી સરત રાખે, મો પ્રેમ પિવાલા બારિ બારિ ચાખે,	
રહેમ કરી ધણી જીમપર જોવે, સોઈ પવનમા સુહાગણ હોવે.	૭૬
કષ્ટકા કષ્ટ કરે પલમાહી, કરતે વાર જી લાગે નાહી,	
માઈકર મત સોઈ જાણે, બદા જપુરા કહા બખાણે	૭૭
કરતા હરતા જુગકા ધરતા, અનત જહાડ માહે આપે શીરતા;	
જોગી ભોગી આપે ભોગ, ઔપધ રોગી આપ બેઠ રોગ	૭૮
આપે સાહેમ આપે હી જાંદા, આપે આપસુ કરે આનદા,	
આપ રૂપ ધરી નાય નયાવે, અપણા લેખ આપસૂ ભાવે.	૭૯
આપે હી નાચે આપેહી જોવે, આપેહી રોજે આપે હી મોહોવે,	
આપહી સુણે આપહી ગાવે, આપહી રીચે આપ રીઝાવે	૮૦
મહો સગ આપે આપહી જાણે, સાચી નિજા મહો મન આણે,	
સકળ સુભાવી પ્રગટયા જોહી, સમરથ ધણી સખીમે મોહી	૮૧
જોત્ર નીચ કો નાહી ભાઈ, રહા મજહીમે આપ મમાઈ,	
જાણુ ખૂજ કરી સુપ કરી રહીયે, કે સમઢીકું ઉત્તમ કહીયે	૮૨
દેખો બેઠ કતેમ પુરાણું, પૂજો પડિત જાણુ સુભાણુ;	
સજ મતો મળી એહી કહરાયા, ધહો ચૈતન પુરૂષ નિરંજન રાયા.	૮૩

“ ભાગવતોત્તમ: ”

સૂત્ર.

સર્વભૂતેષુ યઃ પઠ્યેન્નગવદ્ભાવમાત્મનઃ ।

ભૂતાનિ ભગવત્યાત્મન્યેષ ભાગવતોત્તમઃ ॥

(ભાગવતમ્.)

ભાષ્ય.

(રામ ધન્યાશ્રી)

વળિ વળિ કહ્યું બક્ષિવિશેષજી, જે ન દેખે દરિવિના રેખજી,
પેખે સખજા દરિના વેણજી, ને જન કહેનો ન કરે ઉવેખજી.

(પૂર્વગાથા)

ઉવેખ ન કરે ક્રોધનો, આતમા વિદ્યમી રહો;
જેહને થી ભાગવત ગાયે ગીતા, ઉપનિષદે જોને કલ્યા.
બક્ષા તે ને એમ જાણે, જાણીને હૃદયે ધરે;
આમી માહારો રહો સખજો, આદનિગ ચિંતન કરે.
ભુવન ત્રણમાં રહો પૂરી, પૂણ્ય એ પરમાતમા,
ગોને તો પિયુજી નિરતર પણ બોદ દેખે ભાત્યમાં
માહારો રામ રમેડે સદુ વિશે, એમ હેને હીસે મન;
હરિ કહે દરિ આમજો, ને દરિને મોપે તન.
નિમ રામ નારાયણ કરે દેખે તે આનન અપાર,
નિહા નેહવો નિદા તેહવો, નારાયણ નરનાર.
ગદગદ કહે ગાને થકે, રામાચિત હોયે ગાવ;
હૃદયે નહ બહુ હેત હૃદય, પ્રેમકેરુ તે પાવ.
નવનીન નરનું નમ્ર દામજી, કચુ ન જાયે હેન;
આખમાહે અમૃત ભરિયું, દરિનિકિત કેરુ ક્ષેત.
ખાનો પીનો બોલતો, દેખે તે મયજો ગમ;
વૈધું મન રહે તેહજી, શિયળ સંસારી કામ.
જેમ જાણે હુમખી યુવતી, તેનું મન રહે પ્રાનમ પામ,
આદનિગ રહે આલોચતી, બાર્ષ એહનું મન હરિદાસ.
કહે અખો સદુ કો શુભો, હરિ લક્ષ લાગો ચિંતને,
મનન તેવને માહાવનું, ને એવે હરિચર સંતને.

(અખેગીતા)

વાર્તિક.

મનુષ્ય-આત્માના ઉડામા ઉડા ભાવો શબ્દમાં પ્રદર્શિત કરી શકતા નથી. અને જો થોડે અંશે પણ એ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય મનુષ્યવાણીમાં હોય તો તે 'શાન્તદર્શી' કવિની વાણીમાં જ છે, અન્યત્ર (ગદ્યમાં) નથી માટે ઉપરના પરમ ગંભીર સિદ્ધાન્તનું બાહ્ય કવિ-અખ્યામુખેથી જ શ્રવણ કરાવી, એ સંજયી કેટલાક પ્રાસંગિક વિચાર જ અત્રે આરંભીશું.

“જે સર્વ જૂતમાં ભગવત્-આત્માને જુવે છે, અને ભગવત્-આત્મામાં સર્વ જૂતને જુવે છે તે ઉત્તમ ભાગવત—એટલે ભગવજ્ઞાન—સમજવો.”—આ રીતનો આપણો ઉપર જતાવેલો વેદાન્તસિદ્ધાન્ત છે. આ સિદ્ધાન્ત ધર્મશત્રુના સિદ્ધાન્તો કરતાં ધણે દરજ્જે ચઢી-આતો છે એમ આપણે માનીએ છીએ, અને એ માનવું યથાર્થ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી એ ઉપર સંભવતા કેટલાક આક્ષેપોનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી આપણો સિદ્ધાન્ત જ શ્રદ્ધા છે એમ માની બેસવું એ સત્યાન્વેષણને ઉચિત ન ગણાય. માટે એવા કેટલાક આક્ષેપોનો આ સ્થળે વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્ત ઉપર એક પ્રશ્ન તો એ હોય કે “જુવેછે”—શબ્દવાચ્ય દૃષ્ટિ-જ્ઞાન—માં જ “ભાગવતતત્ત્વની પરિસમાપ્તિ કરવી એ યોગ્ય છે ? સમ્યગ્-જ્ઞાનને સદાયચરણ-ને રથાને મૂકી શકાય ખરું ? જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે ભિન્ન શક્તિઓ છે, અને માત્ર જ્ઞાની યદ્યપે વિરમવું અને નિષ્ક્રિય રહી કર્તવ્ય કરવામાં ચૂકવું એ હોય નથી ?

ભગવજ્ઞાનમાં જ્ઞાન ઉપરાંત કર્મની આવશ્યકતા છે એ સત્ય છે. વળી જ્ઞાન (અમુક અર્થમાં) અને ક્રિયા એ બે ભિન્ન શક્તિઓ છે એ પણ નિર્વિવાદ છે. મનુષ્ય-સર્ત્ત-કર્મનું જ્ઞાન મેળવ્યા હતાં અસત્-પથમાં પ્રવૃત્ત થાય છે એ સર્વવિદિત છે, અને એથી એ સચવાય છે કે જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે એક પદાર્થ નથી. *Video meliora proboque, deteriora sequor,* “= I see the better course and yet follow the worse.” “The spirit is willing, yet the flesh is weak.”—

૨. હિ વચનો પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા વચ્ચે વારંવાર યતા વિરોધની જ સાક્ષી પૂરે છે. પરંતુ એકની માફક જો વિદ્વાનો જ્ઞાનમાં કર્તવ્ય-કરણની, ‘ભાગવતતત્ત્વ’ આદિ ભાવનાઓની, પરિસમાપ્તિ કરે છે તેમનું તાત્પર્ય ક્રિયાવિરહિતજ્ઞાન-વિષયક હોય એમ લાગતું નથી. ૩. હિ જ્ઞાન અને સદાયચરણને એક માન્યાં હતાં એમ કહેવાય છે. પણ ખરું જોતાં એ પ્રતિપાદનની મતલબ એવી હશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. ૪. રૂપનોત્તર—જો સોફિસ્ટિસ પણ

૧ સદાયચરણને જ્ઞાનરૂપે ઉપદેશવામાં સોફિસ્ટિસનું કદાચ એમ તાત્પર્ય હોય કે સદાયચરણમાં પ્રાપ્તિ થવાનું મુલ અજ્ઞાન છે અને તેથી જ્ઞાન સંપાદન થતાં, મનુષ્યસ્વભાવની સ્વાભાવિક અદુષ્ટતાને લઈ, અથવા સદાયચરણમાં જ સુખ સમાવર્ણ છે અને સર્વ સુખાર્થે જ યત્ન કરે છે માટે, જ્ઞાનમાંથી સદાયચરણ ફલિત થવામાં વિલંબ થવાનો ભય નથી. અથવા તો એક બીજો ખુલાસો એમ યદ્યપિ શકે કે એના સમયમાં કેટલાક વિદ્વાનો સદાયચરણ અનિયત અને યાદચ્છિક માનતા હતા તેમ નહિ પણ સર્વ મનુષ્યો એકરૂપે ચઢણ કરી શકે એવું, અર્થાત્ જ્ઞાનવિષય, છે એમ દર્શાવવાનો હેતુ હોય. આ સાથે એ પણ જોવાનું

જ્ઞાન અને સમયસંસ્કૃતી એકતા પ્રતિપાદન કરનાર વિદ્વાનોમાં મુખ્ય છે—તેના મતથી જોતાં તો આ વિષયમાં જિજ્ઞાસુ સદેહ રહેતો નથી. એ જ્ઞાનના “adequate” (પૂર્ણ) અને “inadequate” (અપૂર્ણ) એમ વિભાગ પાડે છે, અને માત્રવિચારક જ્ઞાનને એ ‘અપૂર્ણ’ જ્ઞાન કહે છે. વેદાન્તશાસ્ત્ર આ બે પ્રકારનાં જ્ઞાનને “પરાક્ષ” અને “અપરાક્ષ” એવાં વિશેષણથી વ્યવહરે છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાને સર્વથા વિભિન્ન ન ગણતાં, એમને એક જૈન-ન્યાયપારના અચાન્તર બેઠા માનવામાં લાભ એ છે કે જૈન-મતી શક્તિએ એક એકથી સર્વથા અસંબંધ નથી પણ એક એકમાં અનુસૂત છે અને સર્વની આત્મામાં અખંડતા છે એ માનસ-શાસ્ત્ર (Psychology) ના સિદ્ધાન્ત સાથે સંગતિ રહેશે.

‘જ્ઞાન’ શબ્દના અર્થમાં ક્રિયાનો સમાવેશ કરવા સાથે હૃદયના ભાવ (પ્રેમ) નો પણ સમાવેશ કરવાનો છે. અર્થાત, પ્રકૃત સ્ત્રોતમાં ‘વશ્યાતિ=શ્રુવે છે’ પદ વડે જે દૃષ્ટિ વિવર્ધિત છે તેમાં મન-હૃદય-અને-ક્રિયાશક્તિસાધ્ય જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ ત્રણે આવી જાય છે. અને આ વ્યાખ્યાનને શ્રીમદ્ભાગવતનું મુખ્ય તાત્પર્ય વિચારતાં પુષ્ટિ મળે છે. આ રીતે મન, હૃદય અને ક્રિયા ત્રણેવડે જીવમાત્રમાં જે આત્મસ્વરૂપ ભગવાનનું દર્શન કરે છે તે જ ખરો—સંપૂર્ણ અર્થમાં—ભાગવત એટલે ભગવન્મત છે એમ ઉપરના સૂત્રનું તાત્પર્ય છે.

૨. એક બીજો પ્રશ્ન એ યરો કે જો જીવમાત્ર ભગવત્સ્વરૂપ છે તો હુષ્ટ પ્રતિ અનાદર અને તિરસ્કારને અવકાશ ક્યાં રહેશે? આ શંકાનું સમાધાન સકળ છે. વેદાન્તમતમાં ભગવત્-સાક્ષાત્કાર શિવાય અન્ય સર્વ ભાવ અનિષ્ટ છે એ ખરું, પરંતુ ભગવત્ની સર્વમયતાને લીધે એનો સાક્ષાત્કાર વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થમાં યરો જોઈએ, અને તેથી હુષ્ટ પ્રતિ તિરસ્કારમાં પણ એ સાક્ષાત્કાર યર્ષ શકે એ સ્પષ્ટ છે. હુષ્ટ પ્રતિ તિરસ્કારમાં ભગવત્સાક્ષાત્કાર ઉપદેશવાનો હેતુ એવો છે કે ઉક્ત તિરસ્કાર કેમકે તિરસ્કાર-રૂપે વેદાન્તને અનિષ્ટ છે, પરંતુ એ જ ભગવત્-સાક્ષાત્કારરૂપે ઇષ્ટ છે. આ રીતે વેદાન્ત, અમુક ક્રિયા કવચિત્ ઇષ્ટ છે અને કવચિત્ અનિષ્ટ છે એમ અનિયમ ન રાખતાં, અમુક

છે કે સેમ્પ્ટિસનો ક્રિયારહિતજ્ઞાન ઉપદેશવાનો આશય નહોતો, પણ જ્ઞાનરહિત ક્રિયા અમાર છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો.

૧. “The effort to understand is the first and sole basis of virtue.” Spinoza.

૨. “The knowledge which is divorced from will is not true knowledge, the will that is divorced from knowledge not really will.” “Knowledge that is inert or inactive is not real knowledge, it does not consist of ‘adequate’, but only of confused and imperfect ideas.” When we see the right without willing it, our seeing is not the same seeing with that of the mind which both sees and wills.” Dr. J. Caird on Spinoza.

(કર્તવ્યનું દર્શન થયા છતાં તે તરફ પ્રવૃત્તિ થતી નથી તે દર્શન, અને કર્તવ્યનું દર્શન યર્ષ તે સાથે તે તરફ પ્રવૃત્તિ પણ થાય છે તે દર્શન—એ બે એક નથી.)

સ્વરૂપે એ ઇષ્ટ છે અને અમુક સ્વરૂપે એ અનિષ્ટ છે એમ અંતરંગત્વ તાર્કિક નિયમનું પ્રતિપાદન કરે છે વળી અત્રે સમજવાની એક બીજી બાબત એ છે, કે હૃદયના જે અનિષ્ટ બાવોમાં ભગવત્-સાક્ષાત્કારનું માત્ર આરોપણ કરવાથી એ ઇષ્ટ બને છે એમ વેદાન્તનું માનવું નથી અર્થાત્ ઉક્ત સાક્ષાત્કારની શુદ્ધિ રાખી ગમે તે પાપ કરવામા આવે તે અપાપ થઈ જાય છે એમ નથી. પરમાત્મા સત્સ્વરૂપ હોવાથી આત્મ આસક્ત આરોપણ ભગવત્-સાક્ષાત્કારરૂપ હોઈ ગયું નથી. પણ તિરસ્કાર જે સ્વચ્છદ્વૃથા દ્વેશ મલિન ભાવ બને છે તેમાં યોગ્યતાદિ કારણોને લઈ જ્યારે અવસ્થર્ત્વતા સમખય છે ત્યારે જ એમાં ભગવત્-સાક્ષાત્કારનો પ્રસંગ આવે છે, અને એવે પ્રસંગે એમાં સંદોષના નથી. આ રીતે વિચારી જોતાં સમજાય છે વેદાન્તમતમા તિરસ્કારાદિ તત્તિને અવકાશ છે અને નથી-ભગવદ્દર્શન રૂપે છે, તિરસ્કારરૂપે નથી

૩. આપણે અનેકવાર જોઈ ગયા છીએ કે સર્વ જીવ જીવરૂપે એક છે એમ વેદાન્તનું કદાપિ કહેવું નથી, કિંતુ સર્વ જીવની પરમાત્મામાં એકતા છે એટલું જ કહેવું છે, તથાપિ એ વાતનું વિસ્મરણ કરી, અદ્વૈતસિદ્ધાન્તને ગમે તેમ કલ્પી એના ઉપર આક્ષેપ કરવામાં આવે છે. અમારે એમ કહેવું નથી કે એ આક્ષેપ કરનારાઓને વેદાન્તનું આ-સ્વરૂપ અજ્ઞાત છે, અજ્ઞાત નહિ જ હોય, અને ન જ હોય જોઈએ પણ એમની તર્કપદ્ધતિમાં તો ઉપર ખતાવેલાં બે વિચારનાં સ્વરૂપો વચ્ચે વિવેક થતો નથી જ. આવો એક આક્ષેપ હ-મણાં-ગયા 'જ્ઞાનસુધા' ના અકામા "કર્તવ્યશુદ્ધિ" એ નામના લેખમાં-જોવામા આવ્યો છે. હાં લખે છે કે:-

“સ્વ અને પર-પેલે અને બીજા-એ જુદા હોય ત્યારે જ પારકા અર્થે સ્વાર્થ-લાગતો સંભવ રહે છે. સ્વ અને પરના અબેદજ્ઞાનમાં-સ્વ અને પરને એક અનિજ માનવામા-સ્વાર્થભાગ છે એ મત ભ્રમિત છે. પારકાને પોતાના 'સરખા' ગણવા, પારકાને પોતાના સરખા સુખ તથા માનને પાત્ર માનવા, અને તે માટે તેમને સારું સ્વાર્થનો લાગ કરવો એ કત્ય છે પણ એ અબેદ નથી. પર-પારકા-એ જ નહિ, સ્વ જે છે તે સિવાય બીજું કંઈ છે જ નહિ, એવો અબેદ હોય તો લાગ સંભવે જ નહિ. કાણુ શાનો લાગ કરે ? કાણુ કોને માટે લાગ કરે ? બેદ હોય તો જ લાગ હોય, તો જ ત્યાગની કિમ્મત હોય. પોતાનું જ હોય, પોતાને જ સુખકર હોય તે બીજા માટે મુશી દેવું, એટલું પોતાનું સુખ ઓછું કરી બીજાના સુખની વૃદ્ધિ કરવી એમાં ઉદારતા છે. એ ઉદારતા અબેદજ્ઞાનમાં-સ્વ તે જ વાસ્તવિકરીતે પર છે, પોતાની પાસેથી જઈ બીજાને મળે એમ બની શકે એવો બેદ જ નથી એવા જ્ઞાનમાં-હોઈ શકતી નથી એ અબેદજ્ઞાન તે સ્વાર્થત્યાગ નથી, તેમ જ એ અબેદજ્ઞાનથી સ્વાર્થ-ત્યાગની વૃત્તિને ઉત્તેજન મળતું નથી.”

• અત્રે માની લોધો છે એવો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત કયા પ્રતિષ્ઠિત વેદાન્તમંથમાં જોવામાં આવ્યો ? તત્-તદ્-વ્યક્તિરૂપે ચૈતન્યનો બેદ વેદાન્તને અગ્રાણ છે ? એક વ્યક્તિએ બીજા વ્યક્તિના સુખ માટે પોતાના સુખનો ત્યાગ કરવો એ વાતને તત્-તદ્-વ્યક્તિની પાછળ એકતાનું તત્ત્વ સ્વીકારવાથી શો બાધ આવે છે ? બાધ આવતો નથી એટલું જ નહિ, પણ કર્તવ્યબાધના પરિનિષ્પત્ત યવા માટે એવું તત્ત્વ સ્વીકારવાની જરૂર છે એ વિશે ગયા અં-

વેદાન્ત ને આત્માનંદ ઉપદેશે છે તે સ્વાર્થ, કે પ્રત્યેક સારાં ખોટાં સર્વ કૃત્યમા યતો આત્માનંદ, નથી; પણ આત્માનું ને વિશુદ્ધ ખરૂં પરમાત્મભૂત સ્વરૂપ તે સ્વરૂપનો અનુભવ યતાં ને આનંદ થાય છે તે છે. આ આનંદ પરાર્થવિરોધી નથી; કિંતુ પરાર્થ-ઉપપાદક છે.

પરના આત્માને પોતાનો આત્મા સમજી લઈ ત્યાગ કરવાથી કર્તવ્ય-આચરણમાં શી હાનિ આવે છે એ અમારાથી કહી શકાતું નથી. અને પરાર્થ સ્વાર્થનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એમ સ્વશબ્દનું ઉપરનું વિવેચન ધ્યાનમાં લીધા પછી કહી શકાયો નહિ. કારણ કે વેદાન્ત જ્યારે પરાર્થને સ્વાર્થરૂપે નિરૂપણ કરે છે ત્યારે એનો આશય “ Universal Benevolence ” (સર્વાય-વૃત્તિ) ને “ Enlightened Self-interest ” (જ્ઞાનયુક્ત સ્વાર્થ-વૃત્તિ) માં પર્યવસાન પમાડવાનો નથી. પરાર્થનું સ્વાર્થરૂપે નિરૂપણ વેદાન્તમાં જ્ઞાન જ તાત્પર્યનું છે. સ્વ અને પરના અર્થ પરિણામમાં સ્વાર્થ જ છે એમ જો વેદાન્તનું કહેતું હોત તો જ્ઞાનસુધાએ બનાવેલું કપણ લાગૂ પડત. પણ સ્વ અને પર ઉભયનું એ બંનેથી પાર અને અંતરમાં રહેલા ભગવદ્-રૂપી તત્ત્વ સાથે તાદાત્મ્ય છે, અને એ તત્ત્વ સર્વનું આત્મ- (સ્વ) બૂન તત્ત્વ છે એમ સ્વ અને પરની એકતા પ્રતિપાદન કરવામાં તાત્પર્ય રહેલું છે. આમ વિચારતાં સ્પષ્ટ જ છે કે સર્વનું આત્મભૂત ને અદ્વય પરમાત્મતત્ત્વ છે તેનો સાક્ષાત્કાર સ્વાર્થત્યાગમાં થઈ શકે છે અને તેથી સ્વાર્થત્યાગને અદ્વૈતવેદાન્તમાં અવકાશ સારી રીતે રહે છે.

વળી સ્વાર્થત્યાગ કરી કર્તવ્ય-કરણમાં આનંદનું એ એ લેખક ઇષ્ટ ગણે છે. એ પાતની ઉપપત્તિ પણ પરના આત્મા ને સ્વના આત્મા સાથે એક કર્યા શિવાય થઈ શકતી નથી. સ્વાર્થત્યાગમાં આત્મતોષ થતો ન હોય તો સ્વાર્થત્યાગથી આનંદ કેમ આવે? પરના આનંદથી પોતાના આત્માને આનંદ ક્યારે થાય? જ્યારે પોતાનો અને પારકાનો આત્મા એક અભિન્ન અનુભવાળા ત્યારે. અભિન્ન અનુભવાળા એટલે તત્ત્વતઃ અભિન્ન અનુભવાય એમ અર્થ છે. આ તાર્ત્વિક અભેદ આપણા જ્ઞાન નીતિ આદિ સર્વ વ્યવહારના મૂલ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. આ અભેદ વિના પદાર્થ પદાર્થની સાથે સંબંધ ન ધરાવી શકે, અને જડચિદાત્મક સર્વ જગત્ વિશુદ્ધ થઈ જાય. પદાર્થને એક એકથી સંબંધા ભિન્ન માની એમની વચ્ચે સંબંધ માનવો એ અયુક્ત છે. કેમકે પદાર્થ ભિન્ન હોઈ પછી સંબંધ યતા નથી. પણ સંબંધવથી જ સંબંધ છે અને આપણે દેવલ આપણી લેખમયી કલ્પના (abstraction) વડે જ એમને

૧ “ There is an obvious distinction between selfishness and self-realization; between unselfishness and self-extinction. Moral disinterestedness does not mean, even at the highest, - the cessation of self-consciousness or self-satisfaction... Even in self-sacrifice for another there is present a reference to self, an idea of an object to be attained in which the agent seeks self-satisfaction. Without such reference even the purest self-denial is a conception that survives in the act.”

J. Caird

વિખટા પાડી ભિન્ન માનીએ છિએ, પણ વસ્તુતઃ ભેદ નથી. આ વાત વેદાન્ત ભેદમાં અભેદરૂપે-એટલે વ્યાવહારિક ભેદની પ્રાજ્ઞા પારમાર્થિક અભેદરૂપે-શ્રુતિપાદન કરે છે.

જ્ઞાનસુધા કહે છે કે ‘એ અભેદતાનથી સ્વાર્થ-વાગની વૃત્તિને ઉત્તેજન મળતુ નથી’ અમને તો લાગે છે કે જે વખતે આ વાક્ય લખાયું તે વખતે આથી તત્ત્વજ્ઞાનના પીઠના કુટુંબક શબ્દો ઉપર પણ કેવો વૃથા પ્રહાર થાય છે એ વાત તદ્દન ભૂલાઈ ગઈ છે. ગયા જ્ઞાનસુધામાં “આત્મમત્તા” અને “આત્મયોગ્ય” એ નામે એ ઉત્તમ વિષયો આ-વ્યા છે, જેની પરિભાષામાં સ્વાર્થ-યાગ એ “આત્મયોગ્ય” મા અને સ્વાર્થાનુમરણ એ “આત્મમત્તા” મા આવે છે આ સ્થળે “આત્મ” શબ્દના પ્રયોગથી સ્વાર્થ-વાગની વૃત્તિને ઉત્તેજન મળવામાં કાંઈ આપ આવે છે? “Higher self” અને “Lower self” અથવા “True self” અને “False self,” અથવા “Rational self” અને “Irrational self” એમ વિભાગ પાસા પડી Higher, true, rational self નો અર્થ (દમ્ભજનો વિષય) તે સ્વાર્થ, અને Lower, false, irrational self નો અર્થ (દમ્ભજનો વિષય) તે સ્વાર્થ એમ જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે. વળી બીજું - આ લેખકની તર્કચક્ષુએ ચઢીએ તો તો પરમા આત્મતુલ્ય રાખી પરાર્થપરાયણ થવામાં દોષ છે એટલું જ નહિ, પણ પરમાં ભાતભાવ રાખી પરાર્થ પ્રવર્તે એ પણ એટું જ છે પરમાં પરમાત્મ રાખીને એનું કલ્યાણ કરવા પ્રવૃત્ત થવાય તો જ કર્તવ્ય કહ્યું ગણાય! કેમકે ભાતભાવ પણ કાર્થક સ્વભક્ષી છે જ. અમે નથી ધારતા કે એ વિદ્વાન્ લેખક આટલે સુધી પણ જવા ઝુટી હોય. ત્યારે અત્રે દર્શાવેલા ઝોમના અને આપણા મત વચ્ચે જે ભેદ છે તે ખરું જોતાં સ્વાર્થ અને પરાર્થતા વિરોધથી નહિ પણ સર્વાર્થ અને પરાર્થતા ભેદથી મપાય છે એમ કહી શકારો, અને જ્ઞાનસુધાનો પ્રકૃત વિષયમાં સર્વે ભ્રમ ‘સ્વ’ શબ્દના એ જૂઠા જૂઠા અર્થ વચ્ચે વિવેક ન કરવામાંથી ઉદય પામે છે એ આથી ખપે છે.

આ પ્રમાણે આપણા સૂતાર્ય ઉરના ત્રણ આક્ષેપનો પગિહાર થતાં, નીચેના સિદ્ધાન્તો અગ્રાધ્ય સ્થાપિત થાય છે:—

૧. દૃષ્ટિ-એટલે જ્ઞાન-શબ્દના અર્થમાં જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ ત્રણેનો સમાવેશ કરવાનો છે.

૨. તિરસ્કાર-હનનાદિ ક્રિયા, જે સાધારણ રીતે જોતો પાપરૂપ છે, તેમાં પણ કર્તવ્ય-બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં ભગવત્-સાક્ષાત્કાર થાય છે.

૩. સ્વાર્થ-યાગમાં અભેદાનુભવ થઈ શકે છે, અને તેથી કર્તવ્યપરાયણ થવું એ સૂત્રમાં જણાવેલા “તત્ત્વમસિ” આદિ મહાવાક્યાર્થના અનુભવને વિરોધી નથી, કિંતુ અનુરોધી છે—અર્થાત્ ખરા અર્થમાં જ્ઞાન અને કર્મની એકતા છે.

વાંચનારને સહેજ લક્ષમાં આવી ગયું હશે કે આ ત્રણ સિદ્ધાન્ત એ જ સીમદ ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશનો પણ સુખ્ય સાર છે. અને એનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે જ આ વાર્તિકમાં અમુક ત્રણ આક્ષેપોનો જ વિચાર કરવા થતું કયો છે.

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું). ૧.

(અનુસંધાન ગત અંકથી.)

તેમ જ આ રીતે કવિતાના અર્થરહસ્ય જોડે સંગીતકલાને સાંકળી રાખવામાં કોઈ પણ પ્રકારે અયોગ્ય રીતનું દૃઢ બંધન આવતુ નથી. આપણે ઉપર જ ઉદાહરણ સાંધે જોઈ ગયા છીએ કે પ્રયોજિત સંગીતમાં પણ સમર્થ કલા વિધાયક રસિકતા સાચવીને સ્વાતન્ત્ર્ય ભોગવી સકે છે. આ વાત અલ્પસંગીતને અનુકૂળ તાન ઉપજતો પ્રયોજિત સંગીતમાં ઉપયોગ કરવાને સંબંધે તપાસી હતી, પરંતુ પ્રયોજિત સંગીતના પોતાના વિષયમાં પણ ગાયકની પોતાના ઉત્પાદકશક્તિને સમગ્ર રીતે પ્રવર્તાવવાનું સ્વાતન્ત્ર્ય ઓછું નથી. કવિ પોતે કરેલા કાવ્યમાં માત્ર સૌન્દર્યનાં બીજ ચૂકે છે, હોનો વિકાસ કરાવી સુંદર માધુર્યની લતાને કુસુમિત અને રિમતમય કરવી એ કંઠે કામ ગાયકનું છે. એ ક્રિયા કરવામાં ગાયક પોતાની ઉત્પાદકશક્તિ વાપરે છે, કવિની કલ્પનાશક્તિનીસાથે ગાયકની પણ કલ્પના શક્તિ રચનાનું કામ ચક્ષુરે છે, અને જે પરિણામિ સૌન્દર્યનું રાશ્પ ઉત્પન્ન થાય છે તે કવિ તથા ગાયક અનેનો બુદ્ધિગતિ તથા બાદેશિનું ફળ છે આ સંક્રોણ રિપતિને લોધે ઘણીકવાર એમ જતે છે કે મૂળ કવિએ ન ધારેલી રસ નિષ્પત્તિયો ગાયકની કલાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને હોનો યશ કવિને કેટલે દરજ્જે મળવો યોગ્ય છે તે બાગન નિર્ણય કરવો કંઠે પડે છે. આ ચર્ચા અભિનયકલામાં અને કાંઈક ઉતરતે દરજ્જે વિવેચન શાસ્ત્રમાં યથા સંભવ લાગૂ પડે છે. જેમ ગાયક તેમ નટ અને વિવેચક પણ કલ્પનાની ઉત્પાદકશક્તિનો ઉપયોગ પોતાની કળામાં કરે છે, અને હમણાં જ જે તરવો ગાયકને સંબંધે દર્શાવ્યાં તે બીજાને પણ લાગૂ પડે છે. ગાયકની ઉત્પાદકશક્તિ સંબંધે બેધાર્સના નીચે ઉતારેલા વચનને આધારે જ કાંઈક ઉપરની ચર્ચા કરી છે:—

* લખનાર—રા. રા નરસિંહરાવ બોળાનાથ.

† બેધાર્સની નીચેની ચર્ચા સરખાવો:—

"Then, again, the listener is offered the imagination of two men in the music which hears. First, that of the composer in creating, then that of the execcutant in interpreting. This is, of course, true to a certain extent of all interpretative Art, but in none so notably as in Music. The actor does indeed, give his own view of the character supplied by the dramatist, but he cannot alter the circumstances of the play. The musician has only the indefinite outlines of emotions given him, which he may fill up and colour as he pleases. And different men fill them up in very different ways." ("Fine Arts," p. 180.)

† "Fine Arts," pp. 158-159.

were not permitted to express himself in and through the materials given him by his brother artist, then Executive Music would have no place amongst the poetical arts at all. The composer furnishes the germ of the whole. Every effect of which the music is capable is contained potentially in that which he supplies; but the actual development is in great part due to the performer. His imagination is at work as well as the other's, and the result is the product of the intellectual and emotional part of both. How far the composer is to be credited with effects which he did not intend, is a curious and difficult problem." યદપિ વિશેષ રીતે કવિતાને ઉદ્દેશીને આ શબ્દો બેલાએ લખ્યા નથી, પરંતુ પાશ્ચાત્ય મહિમામાં સંગીતને અર્થ જ રચાયેલાં પદો, જેને Musical composition ને નામે ઓળખે છે, હેને સંજ્ઞાએ બેલાએ આ બધું બોલે છે; તો પણ જે જે વાત સંગીત રચનાર (composer) ને વિશેષ અર્થ કહી છે તે સર્વ યથાસંજ્ઞા કવિને અને કવિની રચનાને લાગૂ પડે છે. કવિ-વચન ભાવના અનુપ્રાણન વિના સંગીતાર્થે પદરચના પણ બનરી અશક્ય છે, એમ બેલાએ પોતે દર્શાવ્યું કરે છે:— ".....What right have we to assume that Handel's music could ever have been composed except under the inspiration of such exalted thoughts?" સંગીતના આ પાશ્ચાત્ય બેલાના સ્વરૂપ તથા આપણે તુલના બનાવવાનો આ સ્થળ યત્ન છે. તે ઉપરથી જણાશે કે પાશ્ચાત્ય સંગીત-કલામાં પ્રયોજિત સંગીત વ્યવસ્થા તો જોવામાં આવે છે, તથાપિ એ દૃષ્ટિ બિન્દુથી સંગીતનો વિભવવિભાગ કરેલો અથવા સ્વીકારાયેલો હતો કે કેમ, એ સંદિગ્ધ છે. ત્યારે સંગીતના એ પાશ્ચાત્ય બેલા તપાસીને બેલાએ સંગીતના બે વિભાગ કર્યા છે. (૧) Executive Music (અનુવાદિત સંગીત), અને (૨) Composure Music (વિરચિત સંગીત). ગીતના સુરની અમુક રચના કેઈ રસિકતાના તત્ત્વને સ્વાભાવિક રીતે અથવા કલાથી, અનુસરીને નિશ્ચિત રૂપમાં ગાઈવાની કલા તે વિરચિતસંગીત છે. આ વર્ગ પાશ્ચાત્ય સંગીતકલાની વિશેષ સ્થિતિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો છે. હેને પ્રતિષ્ઠ વર્ગ આપણા દેશમાં નથી, જે કે એ વર્ગનાં ઉપાત્તન વિખરાયેલી સ્થિતિમાં છે ખરાં. યદપિ વિરચિત થયેલા સંગીતનો જોડી રીતે સંજ્ઞા ગીતના અર્થ રહસ્ય જોડે હોય છે અથવા હોવો જોઈએ, તથાપિ પોતાના સ્વતંત્ર સ્વરૂપે કરીને વિરચિતસંગીત કાઝાર્ય જોડે અનિવાર્ય રીતે સંબંધ નથી. આ વિરચિતસંગીતનો, કંઠસ્વરથી અથવા વાદ્યવડે, અનુવાદ કરવાની કલા તે અનુવાદિતસંગીત. આ ઉપરથી સદજ જણાશે કે પ્રયોજિતસંગીત (Applied Music) અને અનુવાદિતસંગીત એ બે સર્વત્ર એક વસ્તુ નથી; વાદના સાધનથી પણ અનુવાદિત સંગીત ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પણ પ્રયોજિતસંગીતમાં વાદસંગીત આવી શકે જ નહિ. કંઠસ્વરથી અનુવાદિત થયેલા સંગીતમાં પ્રયોજિતસંગીતની કલાનો ઉપયોગ થઈ શકે એ

ખરું, પરંતુ એ કાર્ય સંગીતના અનુવાદક સ્વરૂપને આધારે નહિં પણ પ્રયોજિત સંગી-
તના નિરૂપક કાર્યને અવગણીને થાય છે. અનુવાદિત સંગીતનો નિરૂપ્ય વિષય કાચરદસ્ત
પોતે જ છે. આ સદૃશ ભેદની મર્યાદાઓ હુમ્મ કરી નાંખવાથી અનુવાદિત સંગીતના પ્રક-
રણમાં બેલાસર્સ કાંઈક ઘોટાળો કરે છે. ગીતના સમ્બંધના નિરૂપણની કૃતિ અનુવાદિત સ-
ંગીતને સાક્ષાત્ આરોપીને ફેરફાર ચર્ચા એ લેખકે કરી છે, જે ખરું જોતાં પ્રયોજિત-
મંગીતનો વિષય છે. ખરી વાત એ છે કે વિરચિતસંગીત કવિવાર્યને અનુકૂળ જ રચાયું
હોવું જોઈએ, અને તેથી કરીને હેનું અનુવાદન કરનાર સંગીત, સાક્ષાત્ નહિં પણ વિરચિત-
સંગીતની દ્વારા, કાવ્યાર્ય જોડે કાર્મિક નિરૂપણનો સબન્ધ રાખી સકે છે; પરંતુ તે સમયે
પ્રયોજિતસંગીતનું સ્વરૂપ એ અનુવાદિતસંગીત ધારણ કરે છે. અનુવાદિત સંગીત અને
પ્રયોજિતમંગીતનો આ વિષય અને કાર્ય પર-વે ભેદ ક્યાંતમાં રાખતાં ઉપર જે જે સ્થળે
એ એને એમ્પ્રેસ જ્યાં ગણીને ચર્ચા થઈ છે તે યથામંજવ યોગ્ય ફેરફાર કરીને સ-
મજી થવાની છે

કવિના અને મંગીતના સંબન્ધમાં સમાયવા તરવેનું સ્વરૂપ અસાર સૂધીની સર્વ ચર્ચા
ઉપરથી જણાયું દશે એ સંબન્ધનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અવલોકન હજી સૂધી આપણે કંઈ
નથી. લાંગા વિસ્તારથી તે કરવું આ પ્રમંડે શક્ય નથી પરંતુ આ દેશ તથા યુરોપખંડ
ઉપર ઝડપથી નજર નાંખીને આ પ્રમંડને અનુકૂળ હુંકું અવલોકન કરી જઈશું. ભરત-
ખંડમાં કવિતા અને સંગીતનો મન્થ પ્રાચીન કાળથી હતો, એમ ગાનવાને આધાર છે.
વૈદિક કાળમાં મન્ત્રોનું ઉચ્ચારણ ગાનરચીરક્તિ, શુષ્ક, નહોતું એ વાત ઉદ્ઘાતા ની
યજ્ઞમાં પદની ઉપરથી સદૃશ અનુમાન કરી મકાય હેવી છે મામલેના મન્ત્રો વિશેષ ક-
રીને ગેય ગણાતા આવ્યા છે, એ નિર્ણય છે, —પછી એ ગાનના શુષ્કવિશેષની સારા-
સારતાનો પ્રશ્ન જૂને જ છે. વૈદિક મંથ પછી લાંબો ગાળો કવિતા અને સંગીતના સં-
બન્ધનાનો ઓગળવો પડ્યો. રામાયણના મંથમાં આ સંબન્ધની કાંઈક ઝાંખી જણાય

લવ અને કુશ અને રામ અને શ્રીમ સમાજનોની આગળ વાસ્તવિક ગામાયણનું ગાન
શરૂં છે તે હજી પણ આપણી કદપના સક્રિયતા પ્રવિત થાય છે પરંતુ કવિતા અને
સંગીતના સંબન્ધનું હાલ આપણે જે સ્વરૂપ તપાસ્યું તે સ્વરૂપ એ પ્રાચીન સમયમાં આવ્યે
જ દશે, એમ કહેવામાં ભય નથી. મંથ કાળમાં આવતાં કાવ્ય નાદકોમાં કવિતાની સ્થિતિ જોઈએ
છે તે સંગીત જોડે કેટલો સંબન્ધ હશે તે નિશ્ચય કરવું કઠણ પડે છે. એ સાહિત્યમાં
ઉપયોગમાં લીધેલી પદ્યરચના-વૃત્તાદિક-ખરેખરી રીતે ગેય નથી. આ વિષય ઉપર-વૃત્તોની
ગેયતા ઉપર—વિશેષ ચર્ચા થોડીવાર પડી કરીશું હાલ તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે ગે-
યપદ્ય છે કે જયદેવ કવિ સૂધી જોવામાં આવતું નથી. એથી આગળ વધીને કહિયે કે મં-
થન માહિત્યમાં જયદેવ કવિ શિવાય બીજે કહિં પણ ગેય કાવ્ય નહરે પડતું નથી જ-
યદેવનું “ગીતગોવિન્દ” જોઈશું રસમયતા અતે પદ્યના મધુર્યમાં અનુપમ છે, તેટલું જ
સંગીત ક્ષમતાને માટે અદ્વિતીય છે. એ કાવ્યમાં કવિતા અને સંગીતનો સંબન્ધ ગાદરીને
થવો સંભવે છે, પરંતુ આપણે જોયેલા સ્વરૂપમાં એ સંબન્ધ ગીતગોવિન્દના સમયમાં પણ
અનુભવમાં આવ્યો, દશે કે કેમ તે મંથનો વિષય છે.

શુભરાત્રી સાહિત્યમાં કવિતા સર્વદા એ જ મનાતી આવી છે. એ ખરું, પરંતુ આપણે જોયેલા સંગ્રહ એ સાહિત્યમાં સ્વીકારાયેલા જણાતો નથી. સંગીતક્ષમતામાં અપવાદરૂપ દયારામભાઈનાં અપૂર્વ સંગીત કાવ્યો માત્ર અનુપમ છે; એટલે સુધી કે એ કાવ્યોની સદૃશ માધુર્યવાળી ગેયતા હેમાંના અતિ શૃંગારને પણ ક્ષણવાર ક્ષમ્ય બનાવે છે, પરંતુ પ્રયોજિત કાવ્યનાં જાડાં તત્ત્વોને ઉપયોગ આપવાના ગાનમાં આજ સુધી થયો જણાતો નથી; પણ હેમાં સંગીત શાસ્ત્રનો દોષ છે, એ કાવ્યોનો નહિ. તથાપિ એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે દયારામભાઈની આરંભીને જ્યાં સુધી હેમનો શિષ્ય સંપ્રદાય આલ્યો ત્યાં સુધી હેમની ગરબીઓનું ગાન રસિકતત્ત્વો-સંગીતનાં તત્ત્વો-ને અનુસરીને જ કાંઈક આલેલું.

કારસી સાહિત્યમાં તો કવિતા સર્વદા એ જ સ્વરૂપમાં જ જણાય છે. પરંતુ પ્રયોજિત સંગીતનાં આપણે જોયેલાં તત્ત્વોને અનુસરીને ગાનકલાનો વિષય એ કાવ્યો કેટલે દરજ્જે બનતાં હશે તે સંશયની વાત છે.

પ્રાચીન ગ્રીસમાં મહાકાવ્યોના ઉદ્ગમમાં સંગીતનો ઉપયોગ થતો હતો. નાટકમાં સંગીત તાત્વિક અંશ તરીકે આવતું હતું. પરિપૂર્ણ સ્વરૂપના નાટકમાં સર્વ પાત્ર ગાતાં હતાં અથવા યુગ્મ જોડો અર્ધ ગાન કરતાં હતાં. Encyclopaedia Britannica માંથી જણાય છે કે પ્રાચીન ગ્રીક લોકો સંગીત અને નૃત્યનો કવિતા સાથે સંબંધ કેટલેક દરજ્જે સ્વીકારતા હતા. ડાયોનિશિયન ઉત્સવ વખતે કવિને જે ઈનામ અપાતું હતું તે ગાયક ગણનાં શિક્ષક તરીકે ઓક આપામાં કવિતાની કળાને "બનાવવું" એ અર્થના શબ્દથી ઝાળખાણ અપાતાં પૂર્વ લાંબા વખત સુધી "ગાવું" એ અર્થના શબ્દનું નામ અપાયું હતું.

રોમન લોકોમાં પણ જણાય છે કે કવિનું સ્વરૂપ ગાયકરૂપે સ્વીકારાયેલું હતું. ટેરેન્સ (Terence) નામનો નાટક કર્તા ફોર્મિયો (Formio) નામના નાટકની પ્રતાવનામાં કવિયોને ગાયક તરીકે ઉદ્દેશીને લખે છે. ઈ. સ. ના સોળમા સદીમાં પ્રયોજિત સંગીતનું ક્રાંતિક સ્વરૂપ રોમમાં દેખાવા માંડ્યું જણાય છે. લાસો (Lasso) નામના સંગીત રચનાર પોતાનાં સંગીતોમાં શબ્દાર્થનું સચ્ચ સંજોતથી દરવાની ગોઠવણ કરી હતી, તેમજ હેનાં સંગીતોને ગાનાર વગાડનારાને એ મીતોના અર્થ રહસ્યનું સ્વરૂપ એ રીતે પ્રદર્શિત કરતાં શિખવતો હતો. સત્તરમા સદીની લગભગ ફ્લોરેન્સના કેટલાક ઉમરાવો તથા ગૃહસ્થોની મંડળી "ફ્લોરેન્સાન એસોસિયેશન" ને નામે સ્થપાઈ હતી, તેઓ એ પણ કવિતા અને સંગીતનો સંબંધ પ્રયોજિત સંગીતમાં જણાય છે તેવી કૃતિમાં ઉપયોગ કરી સ્વીકાર્યાં હતાં.

છેવટે ઈંગ્લંડમાં હાલના સમયમાં આવતાં જોઇએ છિયે તો જેમ ઓક પહેલે કવિતા અને સંગીતનો વિચ્છેદ થયો છે અને તેને પરિણામે શુદ્ધ કાવ્યનો વર્ગ ગેયપદ્યના વર્ગમાંથી તદ્દન બહાર રહે છે, તેમ બીજા પહેલે ગેયપદ્યમાં કવિતાંશ હોવા છતાં કવિત્વ અપ્રધાન થઈ પડી માત્ર સંગીત આગળ પડવાને કીધે ગેયપદ્યનો વર્ગ છૂટો પડી કવિતાથી વેગળા બંધને બેઠો છે. આથી કરીને ૧૭૦૦૦, અને ૧૭૦૦૦, અને ૧૭૦૦૦ વિભાગ થઈ ગયા છે. તે છતાં પણ પ્રયોજિત સંગીત આપણા દેશની માફક નિર્મળ લુપ્ત થયેલું

જણાતું નથી. ગીતમાં શબ્દાર્થના સ્વરૂપને અનુકૂળ સ્વરસ્યના ઉપયોગમાં આવે છે. church music માં (પ્રાર્થનાસંગીતમાં) વિશેષે કરીને પ્રયોજિત સંગીતની શક્તિ પ્રવર્તે છે. કાંઈક ઉતરતે દરજ્જે એ સંગીતનું સ્વરૂપ operaમાં (સંગીતનાટકમાં) પ્રગટ થાય છે. ખરું. પરંતુ opera નું સ્વરૂપ જ મ્હને ઉઠું તપાસતાં સંસ્કૃતિત્વોને (વિશેષી જણાય છે. નાટકમાં સર્વે અંશ હંમેશાં સંગીતક્ષમ થી રીતે થવા સંભવે, એ પ્રશ્ન સરલ તેમજ સસ છે. એક હાથના મુસલમાન, કેળવણીના સંસ્કાર ન પામેલા રાજાએ મુંબાઇમાં એક opera બોધને વિચાર બતાવ્યો હતો તે ઉપરથી આ તત્ત્વની સરલતા તરત જણાઇ આવશે. એઓએ કહ્યું—“એ ક્યા? ઇસ નાટકોં રાખ પી ગાવે, ઝોર ઝોખદાર પી ગાવે, ઝોર સખ લોગ ગાવે!” અશિક્ષિત પુરુષની આ શંકામાં ખરું સંસ્કૃતિતાનું તત્ત્વ સમાયું છે એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ અનુકૂળ પ્રસંગોમાં opera માં પ્રયોજિત સંગીત સફળ રીતે પ્રવર્તે કરી સકે છે.

પ્રયોજિત સંગીતનું સ્વરૂપ હેના અસ્થાને ઉપયોગથી હુમ્મ કરી નાખવા માટે બેલાસ્કા opera ની ઇટાલિયન શાળાને યોગ્ય ટીપ્પણ આપે છે:—“Characteristic about definite expression is the evil of the Italian school of opera. Any circumstance of the drama, any sentiment of the characters, is made a pretext for the introduction of an air, or a duet, which is elaborated with the least possible regard to the ideas which it is supposed to convey. An opera is thus reduced to an opportunity of hearing a certain member of singers perform a certain quantity of music, quite independently of the dramatic subject with which it is ostensibly connected. It is against this kind of thing that Richard Wagner and his followers have entered practical protest,”

(અપૂર્ણ.)

ગુજરાતી ભાષા.

(મહેલું)

(અનુસંધાન ગત અંકથી.)

૧૦. (શાળાપત્ર પુ. ૩૬, અ. ૧૦, પૃ. ૩૦૨)—કાઠિયાવાડમાં સ્ત્રીલિંગ બહુવચનનો પ્રત્યય હ છે, એમ કહી “બાપડીઉ”, “ગાયુ”, “ભેંશુ”, એમ શાળાપત્રે ઉદાહરણ આપેલાં છે, પરંતુ મહારા જણાયા પ્રમાણે તો જી, એમ અનુસ્વાર સહિત પ્રત્યય છે, “બાપડીઉ”, “ગાયુ” “ભેંશુ”. “ઊંચો ગઢ ગિરનાર વાદળિયું વાતું કરે,” એ સુપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણમાં પણ “વાતું”, એમ અનુસ્વાર છે. સિન્ધી ભાષામાં પણ સ્ત્રીલિંગ બહુવચનનો પ્રત્યય અનુસ્વાર સહિત હ છે. જાંઘ (=સ્ત્રી), જાંઘું (બહુવચનનો ઘોડો, ઘોડયું (બહુવચન).

*“Fine Arts,” pp. 184-185.

૧. લખનાર રા. રા. નરસિંહરાવ જોળાનાથ.

૧૧. હો અને હો પ્રત્યયો—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અં. ૧૧, પૃષ્ઠ ૩૩૯)—આ પ્રત્યયો લઘુતાવાચક છે, એમ શાળાપત્ર કહેછે, પરંતુ લઘુતા શિવાય બીજા અનેક અર્થો આ પ્રત્યયોના થાયછે; જેમકે:—‘એક’, ‘એકસો’. અહિં લઘુતાનો અર્થ બિલકુલ નથી, પરંતુ અનન્યસંહાયક, એમ અર્થ બતાવવાનો છે. ‘નંચુ’, ‘નંચુડી’, ‘નંચુડો’, ‘દાડમ’ ‘દોડમડી’, વગેરે. અહિં તે ‘ફળનું ઝાડ’, એમ અર્થ છે. ‘તાવસો’=તાવંથી. મરેસો; ‘ભાગસો’—કેદારચુ—‘કેદારે ભાગમે તો એકજ રોટલી આવી’; ‘દેવ’, ‘દેવડો’ (અહિં તો હો શુભતાવાચક છે; લઘુતાવાચકનું ઉદાહરણ સોધું જડે એમ નથી. હો, હું, એ પ્રત્યયો લઘુતાવાચક બનેછે, જેમકે ‘તાસકડી’, ‘નાવડું’, અને હેમાં કાંઈક જ પ્રત્યયથી અને કાંઈક અલિંગ તથા નપુંસકલિંગના પ્રત્યયથી લઘુતાનો અર્થ બનેછે). નગીન—નગીનડો (ધિકારાર્થ); એકડો, બગડો, તગડો, ધત્યાદિ; અહિં એકસંજાતી આકૃતિનો અર્થ થાયછે: પગ, પગલું (અહિં તું પ્રત્યયનો અર્થ પરિણામિ ચિન્હ થાયછે). મારવાડી જતરોનો અર્થ જેવડો, જેટલો, એમ પરિણામનો છે, અને જૈરોનો અર્થ જેવો, એમ સાદૃશ્યનો છે;

એમ શાળાપત્ર લખેછે, જ્યાં એ શબ્દોમાં રો પ્રત્યય લઘુતાવાચક છે, એમ કહેછે તે સમજી સમજાવું નથી. તે જ પ્રમાણે પુસ્તક ૩૬, અંક ૧૨, પૃષ્ઠ ૩૬૯ મેં છુટનોટમાં શાળાપત્ર કહેછે કે શુભરાતી જાપહે અને મરાઠી જાપલામાં હોનો જ લઘુતાવાચક દેખાયછે, તે પણ ધ્યાનમાં ઉતરી સમજવું નથી. હેમાં લઘુતાના અર્થનો ગન્ધ પણ નથી જણાતો. વિચારી જેનાં જણાશે કે જાપહે એ શબ્દમાં હોર તે શુભરાતી ભાષામાં એ શબ્દ આ-આ પગીથી થયેલો જાપારનો ચિહાર છે. જાપહે, એમ બહુધા વપરાય છે, પછી ત્વરા વગેરે કારણથી જાપહે, એમ ૨૫ કમિન યજ્ઞ મળું છે. એટલે જાપારમાં તો લઘુતાના અર્થનો સંગ્રહ પણ નથી, તો જેના ચિહાર હોરમાં ક્યાંથીજ આવે ?

૧૨. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અં. ૧૦, પ. ૩૦૧)—મેાતી, દહી, આંસુ, એ ઉદાહરણ આપી શાળાપત્ર કહેછે કે હેમાં હેલા સ્વર ઉપર અનુસ્વાર આવતો નથી. આ હેલાણે બીજા શબ્દ વિશે જરાક શંકા પડેછે. દાંહિ, એમ શુભરાતી ભાષામાં ઉચ્ચારનું શ્રવણ થાય છે, એમ મહેનેતો લાગેછે; અને એ ઉચ્ચાર પ્રાકૃતમાંથીજ આવેલો છે. સિદ્ધહેમચન્દ્ર, અધ્યાય ૮, પાઠ ૩, સૂત્ર ૨૫ જેતાં જણાશે કે ‘દાંહિ’ અથવા ‘દોહિ’, એમ ૨૫ પ્રાકૃતમાં છે. ઉકારાન્તમાં પ્રાકૃતમાં અનુસ્વાર હોતો, જેમકે ‘સંસ્કૃત મધુ, પ્રાકૃત મહુ, તે શુભરાતીમાં આવતાં જોતો રહેલો છે. ‘મેાતી’ એ શબ્દનું ૨૫ જૂદા જ ધોરણ ઉપર છે. સંં મૌલિકકમ્, પ્રા. મોલ્લિકં, અને શુભરાતીમાં આવતાં હેમ્લો અ કાર જોતો રહી માત્રાનું વચન કાયમ રાખવા માટે અન્ય ફકાર દીધે યતાં ‘મેાતી’; એ જ ધોરણ પ્રમાણે જૂતમ્, ધિચં, ઘી. અમૃતમ્, અમિચં, અમી. હોહિતમ્, હોહિચં, હોહી.

૧૩. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અં. ૧૨, પ. ૩૬૭)—‘હું બી ગયો,’ આમ ‘પણ’ના અર્થમાં વૈ શબ્દ શુભરાતીમાં વપરાય છે, એમ શાળાપત્ર લખેછે; પરંતુ પારસી શુભરાતી

* હેમચન્દ્રે તો જકહો, નજહો, એમ ૨૫ આપી, હો, એ પ્રત્યય સ્વાર્થે, એટલે અર્થરહિતજ ગણ્યો છે; પણ શુભરાતીમાં ઉપર કહેલો અર્થ લાગેછે.

અને તેના સંસ્કારથી લિપ્ત થયેલી બાષા બોલનારા શિવાય શુદ્ધ શુન્નરાતી બોલનારા તે જો શબ્દ વાપરતા જણ્યા નથી.

૧૪. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અં. ૧૨, પૃ. ૪૬૮)—મરાઠી મીં, એ પ્રથમાનું ૩૫ અ-
પભ્રંશની તૃતીયાના એકવચન મર્દ ઉપરથી. શાળાપત્ર ઘટે છે, પરંતુ હામાં વિમકિત બેદનું
નડતર મ્હોટું છે. પૃષ્ઠ ૩૬૭ મે શાળાપત્રે જ બતાવેલા અહંના પ્રથમાના એકવચનના ૩૫
મ્મી ઉપરથી મરાઠી પ્રથમા મીં કેમ ન બન્યું હોય ?

૧૫. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અં. ૧૦, પૃ. ૨૯૯)—ઘોટકઃ (=ધોડો), આ શબ્દ સ-
સ્કૃત છે, એમ શાળાપત્રના માનવામાં હોય એમ જણાય છે શાસ્ત્રી વર્ગમાંથી ધણા ઘોડો
પણ બાષાઓનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનું વિસ્મરણ કરીને એ જ રીતે માને છે, પરંતુ મ્હને
યાદ છે કે ડા. બાણારસર એ શબ્દને દેશ્ય માને છે. હેતું સ્વરૂપ જ કહી આપે છે કે એ
સંસ્કૃત શબ્દ નથી. પાછળના વખતમાં 'ધોડો' એ દેશ્ય શબ્દને સંસ્કૃત વેગ પહેરાવીને
વોટકઃ એમ બનાવી દીધેલું હોય જોઇએ. સંસ્કૃત લકુટ (ય. લાકુટ) તે પણ હાવી જ
જાણતો શબ્દ હોવો જોઈએ. લક્ષ્મકુટં, એ કેશી નામવાવામાં હેમચન્દ્રે દેશ્ય શબ્દ 'ગ'
જોડે છે અને તે વાજખી લાગે છે.

૧૬. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અં. ૧૧, પૃષ્ઠ ૩૪૦)—અપભ્રંશ કિજ્જડ ઉપરથી શુ-
ન્નરાતી 'કીજિયે' બન્યું હોય એમ કાંઈક શાળાપત્રનો આશય જણાય છે, પરંતુ કિજ્જડ
એ વર્તમાનકાળ પહેલો પુરુષ એકવચનનું ૩૫ છે, અને 'કિજિયે,' એ વિધિવાચક દ્વિતીય
પુરુષ બહુવચનનું ૩૫ છે, માટે એ બેને સરખાવવા માટે સમાન જુમિજ નથી, જા એ
આદેશ પ્રાકૃતમાં ક્રિયાપદોના જૂઠાં જૂઠાં કાળ વગેરેના, રૂપોમાં આવે છે, તેથી આ ડો-
કાણે ભ્રમ થયો હશે એમ જણાય છે. મ્હારી કલ્પના તો એમ છે કે મંસ્કૃત ક્રિયતે
(=ક્રિયા છે,) પ્રાકૃત કિજ્જડ, એ ઉપરથી 'કીજે,' એમ શુન્નરાતી પ્રાચીનરૂપ ધઈ કર્મણિ
પ્રયોગના તૃતીય પુરુષ એકવચનના ૩૫માંથી (માનને ખાતર હેતુ ૩૫ વપરાતા) આસા-
નવા વિધિના ૩૫માં ઉપયોગ થયો હશે, અને બીજા પુરુષના જેવો અર્થ હેમા જણા-
વાને લીધે પછી 'કીજિયે,' હેમ બહુવચન બન્યું હશે હાલ પણ કવિતામાં 'કીજે,' 'લીજે,'
'બણીજે,' 'ગણીજે,' હેમાં ૩૫ કવિ દલપતરામના વખત સંધી વપરાયલા જોશમાં આવે
છે, હેનો પણ ઇતિહાસ એ જ હશે.

૧૭ (શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અં. ૧૨, પૃ. ૩૭૦) 'કાણુ,' 'કાંઈ,'—આ બે શબ્દોની
વ્યુત્પત્તિ આ તથા પૃષ્ઠ ૩૬૯ માં શાળાપત્રે બતાવી છે. 'હેમાં' 'કાણુ,' એ શબ્દની વ્યુ-
ત્પત્તિ કોજનઃ ઉપરથી રેવરંડ ટેલરે આપી છે, તે તો ખોટી જ છે; હેની કૃત્રિમતા સ્વયં-
પ્રકાર છે પ્રાકૃતમાં કવણ તથા કડણ, એ રૂપો શાળાપત્રે બતાવ્યા છે અને હેતું મૂળ
કઃપુનઃ—કોડણ, એ રૂપોમાં શાળાપત્રે સોધ્યું છે, એ વધારે, સંભવિત લાગે છે, તો પણ
એટલું તો કબૂલ કરવું જ જોઈએ કે એ વ્યુત્પત્તિનું સ્વરૂપ એક સંશયથી મુક્ત નથી. ધણાં
વર્ગમાં આ વ્યુત્પત્તિ વિશેનો, સંશય મ્હારા ગ્રનમાં ધોળાયાં કરતો હતો અને હજી બીજા
વધારે સંભવિત વ્યુત્પત્તિ જડી નથી ત્યાં સુધી એ સ્વીકારવામાં આવે જણાતો નથી.

પરંતુ 'કાંઈ' એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શાળાપત્રે બતાવેલી કાંઈક વાંધા બરેલી લાગે
છે. પ્રાકૃતમાં કાઈ એ ૩૫ કિં, એ પ્રત્યય સંવિધાનું છે, અને શુન્નરાતી 'કાંઈ' તે

પ્રશ્નાર્થ નથી. પણ અનિશ્ચયવાચક છે; તે પ્રશ્નાર્થ ઉપરથી અનિશ્ચયવાચક, એમ અર્થા-
તર થવાનો સંભવ થશે યોગ છે.* સંસ્કૃત કિં ના મધ્યમાં અર્થરહિત ક પ્રત્યય ઉ-
મેરાઈ કાંઈક થઈ, તે ઉપરથી 'કાંઈ' થયું હશે, એ કલ્પના, તેમ જ કાઃ માં ક ઉમેરાઈ
કકાઃ, કકો, કયો (નારીભતિ કર્યાં; નાન્યતર કયું), એ વ્યુત્પત્તિની કલ્પના પણ
જેવી કૃત્રિમ હોય અસંભવિત લાગે છે. સર્વનામને ક પ્રત્યય આમ લાગવાનો અસંભવ
અહંક સંબંધે ઉપર જણાવ્યો છે; તેમ જ કાંઈ ઉપરથી નાન્યતરરૂપ બની ચૂક્યું છે, તે
કયું એ રૂપમાટે કકો ઉપરના કાંઈ નાન્યતર રૂપની અપેક્ષા રહેતી નથી. પણ બાંધાના
પ્રવાહની સ્વેચ્છિક ગતિની વાતો તો જૂદી જ છે. 'કાંઈ' એ શબ્દ તો, હું ધારું છું, કે
કિમપિ એ શબ્દો ઉપરથી થયો હશે, એ વધારે સંભવિત છે;—કોઽપિ ઉપરથી 'કાંઈ',
એમ નરભૂતિમાં જેમ બન્યું છે, અને જે શાળાપત્રે આ પ્રસંગમાં બતાવેલું છે, તે જ પ્રમાણે.

૧૮. જ્વહું, તેવહું, કેવહું—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અ. ૧, પૃ. ૨૦)—આ શબ્દો
યાવદ્દહું, તાવદ્દહું, કિયદ્દહું, એ શબ્દો ઉપરથી શાળાપત્ર ઉપજાવે છે, તેને મુખ્યા-
વશેષ ઐકિતકનો આધાર પણ તેમાં બતાવ્યો છે. પરંતુ જે સ્થળે એ શબ્દો મુખ્યાવશેષ
ઐકિતકમાં આપ્યા છે, તે પ્રકરણ તપાસતાં મને તો એમ જણાય છે કે 'જ્વહું', વગેરે
શબ્દોનો પ્રકૃત અર્થ બતાવવાને યાવદ્દહું વગેરે વાપર્યા છે, હેના અવવર્તન બિમ્બ પ્રતિ-
બિમ્બ બતાવવા માટે નહિં. ઘણા શબ્દોની યાદીમાં આ શબ્દો પણ આવેલા છે અને તે
યાદીમાંના બીજા શબ્દો સરખાવી જોતાં મ્હારી આ કલ્પના કાંઈક સાધાર જાણે છે. 'વહું'
તે જુદા ઉપરથી થયું છે હેમાં શક નહિં, પરંતુ એ સ્વરૂપનો અવવર્ત 'જ્વહું' વગેરે શ-
બ્દોમાં આત્માને લીધે જુદું ના સંબંધની ભ્રાન્તિ થઈ જણાય છે. એ જ યાદીમાંના
એક જે શબ્દો સહએ. ઉવિહું—ઉપરિતનમ્. હેટિહું—મધરતનમ્, આગિહું—અમે-
તનમ્—આ શબ્દોમાં પ્રાકૃતમાં હતું અને સંસ્કૃતમાં તનમ્, એ રકામરકામા આવેલા
અવવર્તનો સંબંધ પણ વ્યુત્પત્તિનિમ્બમાંથી કૃત્રિમ રીતે ઉપજાવી કાઢી સકાશે. નકાર
અને લકારનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે અને તંત્રમાંનો ત લોપ પામતાં બાકી રહેલા બનો
લઘુપ્રયત્ન લકાર થઈ સકે, એટલે તનમ્ ઉપરથી ચલમ્ અને તે ઉપરથી હતું થયું,
એમ વ્યુત્પત્તિ બતાવી સકાય, પરંતુ તેની કૃત્રિમતા ઉઘાડી-જ છે. હું તો ધારું છું કે
યાવત્ વગેરે શબ્દોના પ્રથમ અવવર્ત યાવ વગેરે ઉપરથી જેવ વગેરે રૂપ થઈ પ્રાકૃતમાં અને
વિશેષે અપભ્રંશમાં બહુ વપરાતો હહ (અહું-હું) પ્રસંગ લાગી જેવહું વગેરે શબ્દો થયા હશે.
(અપૂર્ણ.)

* હાવી જે પ્રકારનો અર્થનો સંકર મરાઠી કોળી તથા કોળી, એ શબ્દોને વિશે
શાળાપત્રની પુટનોટમાં થયો જણાય છે. એ શબ્દો પ્રશ્નાર્થ નથી પણ 'કાંઈ' એ અર્થમાં
અનિશ્ચયવાચક છે. એ જ પ્રમાણે મરાઠી કાંઈ એ અનિશ્ચયવાચકને શાળાપત્રે પ્રશ્ન-
રૂપની બેરોખર ગણ્યા છે. મરાઠીમાં શાળાપત્રે ફર્ક શબ્દો બતાવ્યો છે, તે બધામાં આ
વેલો નથી. કુળ, એ શબ્દ પણ મરાઠીમાં જણાય નથી.

પ્રાર્થના.

(મળેલું)

(ગત અકપી અનુસધાન)

ઉપર પ્રાર્થનાના જે ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર કહ્યા છે, તે દરેકનો જૂદો જૂદો વિચાર કરી જોઈશું એ પરથી જણાશે કે સદિમા જે અનેક પ્રકારના નિગૂઢ જીવો છે તેઓ આ પ્રાર્થનાને ફલવાના માગે છે, અને એ દરેક પ્રકારની પ્રાર્થના જુદા જુદા સંકલ્પ જીવો-દ્વારા ફલે છે.

જ્યારે કોઈ મનુષ્ય પ્રથમ પ્રકારની, એટલે કોઈ સ્વૈચ્છિક બોગને માટે પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે તે આ અદૃશ્ય જીવોદ્વારા ફલે છે એ પ્રાર્થના કરતાં ચિત્ત એકાગ્ર થઈ જે દૃઢ સંકલ્પ થાય છે, તેથી સંકલ્પને તાર્ત્વિક સર્વોર્થ ક્રિયા થઈ તેમાંથી એક પિપ્પીભૂત સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે આ કૃત્રિમ સર્વ બહુ બળવાન હોય છે, અને જે સંકલ્પવડે તે ઉત્પન્ન થયું હોય છે તે સંકલ્પને પાર પાડવો એ જ તેનું કાર્ય હોય છે, અર્થાત્ તેની બધી પ્રવૃત્તિ તે કાર્ય પૂરું પાડવા માટે જ થાય છે જ્યાં એ પ્રાર્થના દ્રવ્ય, અન્ન, વસ્ત્ર કે એવા જ બીજા કોઈ સ્વૈચ્છિક પદાર્થને માટે થઈ હોય છે, અને તે બીજા કોઈ મનુષ્યથી પૂરી પડે એવી હોય છે ત્યાં એ કૃત્રિમ સર્વ એવા મનુષ્યને શોધી કાઢે છે, અને પોતાને ઉત્પન્ન કરનાર મનુષ્ય, તથા તેને જે જોઈતું હોય તે, એ બેઉની છાપ તેના મગજ પર પાડે છે આવા સંસ્કાર થતા જ તે જે મનુષ્યને થાય છે તેને જે મનુષ્યની તથા તેને જોઈતી વસ્તુની છાપ પડી હોય છે, તેને આશ્રય આપવાનું મન થાયડે કોઈ ધનાઢ્યને એમ કહેતા સાબળીએ છીએ કે "આજ સવારના કાંઈક બેઠો હતો તેવામાં પડ્યાજીના અનાય આશ્રમનો વિચાર થઈ આ

અને મને તરત જ એમ થયું કે, લાવ એકાદ ટુંડી એને મોકલી આપુ" અહીં પડ્યાજીની પ્રાર્થના એ એક ઉત્પાદક શક્તિ છે, પ્રાર્થનાનું ફલ પ્રાપ્ત કરનાનું સાધન પડ્યાજીએ ઉત્પન્ન કરેલું કૃત્રિમ સર્વ છે, અને જે વડી સૂન દેહે વાચના કર્યા વિના પ્રાપ્ત થઈ તે એ પ્રાર્થનાનું ફલ છે, એ પ્રાર્થના સંભળવાનું પરિણામ છે દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ વડે ક્રિયા કરવાના પ્રયોગ-સંકલ્પ સિદ્ધિના પ્રયોગ-ની પદ્ધતિ જેઓ જાણે છે તેઓ, આવી જ ક્રિયા પ્રાર્થના કર્યા વિના, પ્રાપ્ત ઇચ્છા શક્તિની સહાયતાથી-સંકલ્પમલથી-કરી શકે છે આધારણ મનુષ્યવર્ગને અદૃશ્ય સદિની શક્તિઓનું તથા તેમના પ્રયોગોનું જ્ઞાન નથી, તેમજ તેમને પોતાની ઇચ્છા શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ પણ હોતી નથી, એટલે માત્ર સંકલ્પમલવડે જ આવી ક્રિયા કરવા માટે મનની જે એકાગ્રતા તથા જે દૃઢ સંકલ્પની જરૂર છે તે પોતાના આત્મમલવડે કરવાને બદલે તેઓ પ્રાર્થનાવડે કરે છે એ પ્રયોગ શી રીતે થાય છે, તે જો તેઓ સમજે તો પણ, તેમ કરવાની પોતાની શક્તિ પર તેમને શ્રદ્ધા રહેતી નથી, અને સંશય હોયો કે થઈ રહ્યું, કેમકે શ્રી કૃષ્ણ કહે છે તેમ, સંશયારમા ચિનદયતિ. સંશય ઇચ્છાશક્તિને-સંકલ્પને ફલવા દેતો નથી પ્રાર્થના કરનાર મનુષ્ય જે પ્રયોગ કરે છે તે તે સમજતો નથી, પણ તેથી કોઈ તેનું ફલ થવા વિના રહેતું નથી. મનુષ્યો જે જે શારીરિક

હોય, અથવા તે અનુકૂળ હોય, તે તેની પ્રાર્થના ફલે છે, ખીજો, જોને પૂર્વ કર્મ પ્રતિકૂળ હોય અને એ પ્રતિકૂળતા વિશેષ બલવાન હોય તે તેને, તે નુકસાન આપી શકે અને પ્રમાણે એકની પ્રાર્થના સભળાય છે, ફલે છે, અને ખીજની નથી ફલતી, છતાં એ બેજો પરિણામ નિયમ-માનુષ્ય છે, એમાં કોઈ નિયમનો ભંગ થતો નથી.

હવે ખીજ પ્રકારની પ્રાર્થનાનો વિચાર કરીએ આનસિક અને નૈતિક ઉન્નતિને માટે કરેલી પ્રાર્થનાની ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા એ બેજો સારા ફલ આપે છે. અદૃશ્ય રહી કાંઈ કરતા જે જનસેવકો અનુકૂળને સહાય કરવાની તક જોઈ રહ્યા હોય છે, તેમજુ ધ્યાન આવી પ્રાર્થના વડે, તે પ્રાર્થના તરફ ખેંચાય છે, અને તેથી તેઓ શિષ્યામણ, ઉત્તમજન, પ્રબોધ વિગેરે તેના ચિત્તને પહોંચાડે છે, અને એવી રીતે તેની પ્રાર્થના યોગ્ય રીતે ફલે છે. કાંઈક વિચારની ચૂચવણ હોય, કાંઈ ગૂઢના ન સમજતી હોય, તે તરત સમજાય છે, કે તેના પર કાંઈ નવો જ પ્રકાર પડે એના નિચાર સુધે છે અને કાંઈ પરિતાપ થતો હોય તેને તેના હૃદયનો ક્ષોભ મારી બચાવે, શાંતિ પામી શકે અને પ્રાર્થનાનું આ સ્થૂન ફલે છે, પ્રસન્ન થાય છે આને વખતે પ્રાર્થના કરનારના કરતાં જ્ઞાનવૃદ્ધિ જોવા, જેના કે કોઈ દીક્ષિત, કે જે કે મહાત્મા તેની પ્રાર્થના તરત સાંભળે છે વળી એજ પ્રાર્થનાની એક અદૃશ્ય આનસિક પ્રાર્થના કરનારથી પ્રસન્ન સમજાય નહિ એવી-અસાધ્ય પણ થાય છે એ અમર તે પ્રાર્થના કરનારને પોતાને થાય છે એ પ્રાર્થનાથી તેના મન અને હૃદય એવા મૃદુ-માદક સ્વભાવના થાય છે, તેથી તેને પ્રસન્ન થાય અને આપતું બહુ સહેલું થઈ પડે છે, તે ઉપરાંત તેની અસર એવી પણ થાય છે કે તેના હૃદય અને આસુરી અગોના સંસર્ગના દારૂ ખૂંડે છે અને તેથી તેના દિવ્ય અશનો પ્રસાદ તેના આસુરી અશને મળવા માટે છે, અને તેથી તે શુદ્ધ થાય છે અન્તર્યામી-દિવ્ય અશ-હાન જે પ્રસાદ શમિરશે તેને મળે છે તે, થઈ કરીને વ્યવહારમાં પણ કામ લાગે છે પણ તેનું નિર્દુષ્ટિય ચિત્ત ઇન્દ્રિયદ્વારોથી મુક્ત થઈ અન્તર્મુખ થાય છે, જ્યારે બુદ્ધિપૂર્વક ચયનપડે અન્તરાત્માના પ્રસાદને વડેનાનો માર્ગ તે મોટે છે, લારે તે માત્ર બાહ્ય વ્યવહારના ઉપયોગને માટે, અન્તરાત્માની શક્તિરૂપ પ્રમાણની માત્ર પ્રજ્ઞાનિકા મટીને તેનું આયતન ધર્મ રહે છે, તેમાં જ તેનો મગ્ન થાય છે બાહ્ય ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થતા જે શાંતિ ઉપજે છે, તેમાં અન્તરાત્માનો સ્વર સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે, અને એકાગ્ર યજ્ઞેલ ચિત્ત એ અન્તરાત્માના મૃદુ સ્વરને માલગી શકે છે.

જ્યારે કોઈ મનુષ્યની પ્રાર્થના આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને અર્થે ધર્મ હોય છે લારે આ ક્રિયા વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય એવી થાય છે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થતી પોષવાને, તેનું પ્રોત્સાહન કરવાને, દરેક અદૃશ્ય આશ્રમશ્રવણ ગણુ ઉત્તુક રહે છે. જ્યાં જ્યાં હૃદયના બાવો શ્રેષ્ઠ જણાય, સા સા સહાય કરવાને તેઓ તત્પર રહે છે, એટલું જ નહિ પણ, આવી ઉન્નતિ થવાના અભિવાપથી જે શક્તિ સ્ફુરે છે તે પણ બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય છે એ આધ્યાત્મિક અભિલાષ આધ્યાત્મિક પ્રદેશની શક્તિઓને આકર્ષે છે અહીં પાછો આનુ-શૈષ્યનો નિયમ લાગુ પડે છે, અને ઉત્તમોત્તમ અભિવાપો ઉત્તમોત્તમ શક્તિઓને આકર્ષે છે, અને તેના જ જેવી ઉત્તમોત્તમ પ્રસાદી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માને આમ થતા જોના અતરાય નડે છે, તેને દૂર કરવા તે સર્વદા તત્પર રહે છે, અને જ્યારે એ બધો ઉપર

હિસ્ય અભિપ્રાયોએતો પ્રદાર થાય છે સારે, એ જાંધનો તૂટી જવ આત્મ પ્રકાશની જ્યો-
તિમાં આશ્વત થઈ રહે છે. આવી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે પ્રાર્થના કરતાં કરતાં જ, અ-
નુભવતાં જ તે મનુષ્ય ત્રીજા પ્રકારની પ્રાર્થના કરવા માંડે છે. એ પ્રાર્થનામાંથી વાચકવૃત્તિ
છેક જ નિર્મૂલ થઈ ગએલી હોય છે; માત્ર પૂજ્યભાવ જ રહ્યો હોય છે. આમ કરતાં જ
અત્મજ્યોતિની ઝાંખી થઈ હોય છે, તે તરફ, તેના દૃઢપના શુદ્ધ પ્રેમની ઉર્મિએ રેલાવવા
માંડે છે. આ ત્રીજા પ્રકારની પ્રાર્થનાયટે ઉપાસક અને ઉપાસ્ય, જીવાત્મા અને પરમાત્માનું
એકત્વ અનુભવાય છે. આવી પ્રાર્થનાને પ્રસંગે, આત્મા અવસ્થા અને અમૂર્ત છે એમ જાણવા
છતાં પણ તેની જ છટ મૂર્તિ બુદ્ધિએ કલ્પેલી હોય છે તે છટમૂર્તિના ધ્યાનમાં જ ચિત્ત
ધીન બની રહે છે; અને ઘણીવાર તે પ્રેમની લડરીઓમાં ડૂબતો ડૂબતો, પ્રેમની નિશામાં
જ, બુદ્ધિએ ઉપજાવેલી મર્યાદાની પેલો તરફના અમર્યાદિત પ્રદેશમાં તણાઈ નાંખે એવો
અસૌકીક આનન્દ અનુભવે છે કે, સાંખી પાશ બંધનમાં પડેલા પાશી એ આનન્દનું
તેને પોતાને ગમે તેટલું સ્પષ્ટ ભાન રહે છે છતાં, તે જીમ્મને સમજાવી શકાતું નથી. કા-
ચલુ કે સ્વભાવે જ અમર્યાદિત છે તેને મર્યાદિત કરતાં, જે અવર્ણ છે તેનું વર્ણન કરતાં,
તેનું અસૌકીક સાંદર્ય કલુષિત થાય છે. આવી સ્થિતિમાં જ યોગી યોગાનન્દ અનુભવે છે,
ધીર પુરુષો અધિગાત જ્ઞાનાનન્દની પૂર્ણ સાંતિ અનુભવે છે, અને સતો ઈશ્વરના અસૌકીકિત
પ્રકાશની પ્રભામાં તન્મય બની રહે છે. આવી પ્રાર્થનાથી ઉપાસક પોતે જ બ્રહ્મનેજાણી
પ્રકાશી રહે છે, અને તેની સમાધિ જ્યારે છૂટે છે અને જ્યારે તે પાછો સ્વપ્ન દેહમાં આવે
છે, સારે પણ તેનું મુખારવિન્દ બ્રહ્મનેજામ થઈ રહે છે. અંતરાત્માના પ્રકાશની જ્યોતિ
તેના મુખપર છવાઈ રહે છે. જો આ સ્થિતિ સમજી શકતા નથી, જે સહ શબ્દકાશ
સમજાવી શકાતું નથી, તે જોએ એ અનુભવ્યું છે, તેમનું અહોભાગ્ય છે. જોએ એ આદિસં-
વર્ણ આત્મસ્વરૂપને સ્વપ્રકાશે જોયું છે તેજોને જ કાંઈ એ વાતની સ્મૃતિ દરો, તેજો
જ આ વાત સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકશે.

પાન્થ.

કર્તવ્ય એક સુખ.

મજેહું.)*

(અનુસંધાન ૫૪ ૧૩૫ થી).

લોકો કેટલીક વખત ધારે છે કે સર્વથા સ્વતન્ત્ર સ્વચ્છન્દી રહેવું એ કેવું સારું ! પા-
રકિત કહે છે તેમ માછલી મનુષ્ય કરતાં વધારે સ્વતન્ત્ર છે, અને “ માખી તો સ્વતન્ત્ર
તાંની સ્થામ મૂર્તિ છે ” એમ કહીએ તો પણ ચાત્રે. પણ કોણ કહેશે કે આ પ્રકારન
માછલીની કે માખીની સ્વતન્ત્રતા મનુષ્યના કર્તવ્યજન્યનતા કરતાં વધારે સારી છે ? સ્વ
ચ્છન્દ વૃત્તિના અર્થમાં સ્વતન્ત્રતાનું જીવન એ અરા સુખનું જીવન નથી. કેમકે તત્ત્વદષ્ટિએ
જોતાં એ સ્વતન્ત્રતા નથી, પણ જન્યન છે. ઘણા મિથ્યાવેદાન્તીઓ સ્વચ્છન્દચારને સ્વા-
તન્ત્ર માને છે. પણ ખરું જોતાં વેદાન્તમાં જે સ્વચ્છન્દ વૃત્તિ હજી મળી છે તે આત્માન

વિશુદ્ધિ થયા પછીની છે, અર્થાત્ સ્વાતન્ત્ર્યનો ખરો અર્થ વિપયમાં નહિ પણ આત્મામાં સ્વત્ત્વને રમણે એમ લેવાનો છે અને એટલા જ માટે

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ भग्वी

(જે આત્મામાં રમણીય છે, આત્મામાં વૃક્ષ છે, આત્મામાં સંતુષ્ટ છે તેને કાંઈ જ કરવાનું રહેતું નથી) એ વાક્યમાં આત્મ-શબ્દનું અર્થ છે. જે આપણે આપણી વૃત્તિઓને યથેચ્છ પ્રવર્તવા દીધી તો પછી સ્વતન્ત્રતાને બદલે જીવંતીમાં જીવંતી બન્ધનમાં પડ્યા એ નક્કી સમજવું. ઇચ્છામાં આવે એમ વર્તવું એનો અર્થ ઇચ્છાના દાસ થવું એ જ છે. આ દાસ્ય તે સ્વાતન્ત્ર્ય કેમ હોઈ શકે ? ઇચ્છાને વશ કરી આત્માનું રાજ્ય સ્થાપવું એ જ ખરી સ્વતન્ત્રતા છે. આત્મરાજ્ય સ્થાપતાં કર્તવ્યનું બન્ધન બન્ધન મટી કેવું રમણીય પવિત્ર સ્વાતન્ત્ર્ય બને છે એ કર્તવ્યપરાયણ આત્માને જ વિદિત હોય છે. હૃદયના વિકારોનું પ્રસો-ભન મદિરાના જેવું છે. કદાચ એનાથી આરંભમાં આનન્દ આવશે પણ એ પ્રાસાને તળીએ તો વિષ જ ભરી મૂકવું છે એ નક્કી બજવું. જેમ મનુષ્યો મદિરા પીએ છે તે આગળ કરેલા ખાન થકી દુઃખ થએલી ઇચ્છા શાંત કરવા માટે જ હોય છે. વસ્તુતઃ સ્વતન્ત્ર્ય રીતે એમાં કાંઈ આનન્દજનકતા હોતી નથી-તેમજ આ સંસારની લાલચોની બાગતમાં પણ છે. વિ-પયો વસ્તુતઃ આનન્દનું સ્થાન હોતા નથી, પણ એક વખત એમાં વામના બંધાય્યા પછી, એ વાસના વૃક્ષ ઠરવાથી આરંભમાં કાંઈક કાંઈક ક્ષણિક સુખ ભાસે છે, પરંતુ તે ધીમે ધીમે ક્ષીણ થઈ જઈ આખરે દુઃખ નીપડે છે. વિપયમાં એક વખત ફસાયા પછી એની ઇચ્છાઓ (વાસનાઓ) બંધાય છે અને એ વખતે વખત નમ્રત થઈ મનુષ્યને લલચાવે છે, ફસાવે છે. અને એ રીતે વારંવાર વિપયને શરણે પડવાથી લાલસાઓનું બળ વધતું જાય છે, અને કમે કમે આ લાલસાઓની સ્થાને ટકર લેવાનું કામ અશક્ય થઈ પડે છે. આમ “વિપ્રલંબી વિપયમોહ”ની બળમાં ફસાતાં ફસાતાં મનુષ્ય પોતાનું સ્વાભાવિક અને વાસ્તવિક સ્વાતન્ત્ર્ય ખોઈ બેસે છે. શાસ્ત્રકારોએ કામકોષાદિ વિપયજન્ય વિકારોને “પરિપુ” કહ્યા એ ખોટું નથી. ખરેખર મનુષ્યને એના વિકારો કરતાં અધિક શત્રુ કોઈ નથી અને એ શત્રુઓને જીતવા એ એનું ખરું સુખ છે. એમાં જ એનો યશ છે. આ જીત મેળવવામાં આત્માને આત્મા વિના ખીજું સાધન નથી.

यत्र नास्ति शरैः कार्यं न मित्रैर्न च-वन्धुभिः ।

आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमपस्थितम् ॥ (મહાભારત)

“જ્યાં બાણ, ગિર, બન્ધુ સર્વ સાધનો નકાર્યાં છે, અને જ્યાં માત્ર આત્માએ એટલા સ્થિતિ જ લડવાનું છે એવું યુદ્ધ તારા આગળ આવી જાય છે.” એ યુદ્ધમાં આત્માને અન્યની મદદ મળી શકે એમ નથી એ ખરું. તો પણ કોઈની પણ મદદ કામ આવે એમ છે તો તે પ્રભુની જ. એની જ પ્રાર્થના કરા કે,

(સિખરિણી)

“ભયો દુઃખાવર્તે વિકટપથ દ્વારાબ્ધિ ભવનો,
બપ્તાં જોરે ગાજે પડરિણના ચંડ પવનો;

છે તે સતોપથી પોતાના ઉપર 'રાજ્ય' કરી રહ્યો છે. એને મુકુટધારી, રાજાઓની જરા પણ અદેખાઈ આવતી નથી." ગા માટે આવે ? ખરા 'હાથા' એ જ છે કે ને પરમાત્માના દિવ્ય ધામની સમીપ છે. નીચા એ છે કે જે એથી દૂર છે ને વિનાના મર્વ બેઠું મિથ્યા છે.

ખરી મહત્તાને હોદ્દા કે અમલ સાથે કાઢી જ લેવા દેવા નથી. એધિકૃતેસ કહ્યું છે કે "યુરિસ્થિઅસ આગોસ કે મિસિનિસનેઝ ખરા અર્થમાં રાજા ન ગણી શકાય, કેમકે એ પોતાના ઉપર રાજ્ય ચલાવવાને પણ સમર્થ નહોતો. અને હુકમુલિસ યંચર્ષિ નમ્ અને એ-કલો હતો, તથાપિ એણે તો અધર્મનો ઉચ્છેદ કરી ન્યાય પ્રવર્તાવ્યો." માટે ખરા રાજા હુકમુલિસ. એક બીજી વાત સિનિઅસે તત્ત્વવેત્તાની અને પિરહસની છે, સિનિઅસે એક વખત પિરહસને પૂછ્યું કે 'મદાલિ જુલ્લા પછી શું કરીશ?' પિરહસે ઉત્તર આપ્યો 'સિમિસિ સિસિલિ પછી ? આફ્રિકા.' 'આફ્રિકા અને આખા જગત પછી ?' 'પછી નીરાવે આનન્દ કરીશ.' સિનિઅસે કહ્યું સારું 'દમણું જ તેમ કરવામા થી અડચણ છે?' વળી કહ્યું છે કે,

“एको वष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपः ।

तृष्णावर्धिं को गतः ॥ ”

“એકવાળાને દશની ઇચ્છા થાય છે, દશવાળાને સોની, સો વાળાને હજારની, હજારવાળાને લાખની” એમ તૃષ્ણાનો ક્રમ ઉત્તરોત્તર વધતો જ રહે છે. એકદલ સો હજાર કે લાખ કે એથી પણ અધિક દ્રવ્ય તૃષ્ણાનો ખાડો પૂરી શકતું નથી. એને પાર ઉતરવાનું માન એક જ સાધન છે, અને તે જ્ઞાનજન્ય સતોપ. આ સતોપ વિશ્વની વિશાલતા અનુભવતાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ એ વિશાલતા વધારે અનુભવાતી જાય છે તેમ તેમ અ-હંબુદિતી ધારા ક્રંદિત થતી આવે છે અને છેવટે અઢવૃત્તિ એ વિશાલતાના-એકતાના-ધ્યાનમાં લય પામી જાય છે. આનુ નામ જ અજ્ઞેદાનુભવ, આત્મસાક્ષાત્કાર. જેને આ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર થયો છે તેને પૃથ્વીના સામ્રાજ્યની તો શુ, પણ ઇન્દ્રાસનની પણ ગણના નથી. ગમ્મો એને મન ઘેદન દહે છે તેમ “આકાશના જ્યોતિર્ગણ જેવા છે-જેઓ પૂજ્ય છે, નિવૃત્તિ ભોગવી શકતા નથી” પરંતુ આ ઉપરથી એમ ન ધારણ કે પ્રવૃત્તિરહિત ાણસુ થઈ પડી રહ્યું એમાં જ ખરા આનન્દ છે કેમકે કર્તવ્યનો શ્રમ તો આત્માનંદને ધારે સતેજ અને પ્રુષ્ઠ કરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે વાસ્તવિક રીતે જોતાં

તે રક્ત કરતાં અધિક સુખ છે એમ નિયમ નથી ખરું સુખ કર્તવ્ય-આચરણનું છે, અને તેને માટે મર્વ અવસ્થામાં સમાન અવકાશ છે. પરંતુ “સુખે સોનીઅને દુઃખે રામ” એ કહેવત પ્રમાણે રામ કરતાં રક્તી દશામાં પરમાત્માનું સ્મરણ થવાનો વધારે સમય છે. અને તેટલાજ માટે ભક્ત જનો જ-ઓજન્મ દારિદ્ર્ય માગે છે. પેલેટા એના “રિપબ્લિક”માં એક પુરાણ કથા વણ્યું છે કે મૃત્યુ પછી દરેક આત્માને એક બીજી દુનીઆમાં પોતાનું જીવન પસંદ કરી લેવાનું હોય છે, તે વખતે જ્ઞાની શુલિસિસને એક અપ્રસિદ્ધ સામાન્ય પુરુષનું જીવન શોધી મેતાં બહુ વખત લાગ્યો. શ્રમ પણ ધણો પડ્યો, કારણ કે કોઈની એ તરફ દરકાર ન હોવાથી એ એક ખુલ્લું પડી રહ્યું હતું. એ જીવન જડતાં શુલિસિસને બહુ આનન્દ થયો. કેમકે આ જગતમાં એણે જે જે અનુભવ્યું હતું એ સર્વનું સ્મરણ હોવાથી એને લૌકિક મહત્તા ઉપર બિલકુલ મોહ નહોતો.

(અપૂર્ણ)

Trivishankar Manishankar

Reg No B. 196.

Printed at

સુદર્શન.

તત્ત્વી

ગ્રેફિસ્ટ આનંદરાંજી

બાપુભાઈ, ધ્રુવ. એમ. એ.

એલ એલ બો.

(આથ દ્રશ્ય—એક અનેકમાર્ગપ્રવાસી' અક્ષરનિષ્ઠ મહિલાલ નમુનાર્થ)

(ધર્મ—શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્ત્વસંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ” —માગવતપ્.

પુસ્તક ૧૪. અંક ૯]

(માસિક)

[જૂન, ૧૮૯૯.

શાન્તિગીત.

(Longfellow ના Serenade ઉપરથી).

(મગેલું).

મહાદ.

(મહારી યુગ તારે ઓઢણે મેવાડેરે મહીર—એ ચાલ.)

જાયે જાયે બાધી મહારી રે,

જાયે રસીધી નાર;

દનાણાની સત્રિ તણા, ઝો,

તારા ! બૂચ નમ મોહર

દર સંતાડે તેમ લદમાઈ,

સુતેરિ રંગે રંગનાર;

જાયે જાયે બાધી.

રમ્ય નિશાના ચંદ્ર રૂઝ ઝો,

અમૃતધાર બેનાર !

દર પશિમ ટોરિયે નીચે

સાંભળો મોહનજી સુભાષી

સુભાષી સુપેરિ તેજ આ વાર,
જાંચે જાંચે બહાલી.

૨

રાસ તથા કંઈ ધીર પવન, ઓ !
પેલીં વેલી, ચડતોં જોહર,
લાંઠિ ત્હારી ઓં અપણ પર્ખિયોતે
સકેલી સે મુકુમાર;
જાંચે જાંચે બહાલી.

રાત્રી કેરાં ચીઠા સ્વપ્નો, ઓ !
કહેજો હેને, તુજ કાંત,
જાંહારે ગાદી નિંદ મહી તું,
સે તુજ સભાજ નિતાંત;
જાંચે જાંચે બહાલી.

ભ્રમર.

વિરહ-કથન.

(મળણ)*

છૂપાઈ અંદાસે એવે,
છૂપાયા તારાસે એવે,
રખડવાનાં, રુદન કરતોં;
ધોર અધારે.

બેઠાં હૈયું એ દુઃખે,
છેદાઈ મનજ એ દુઃખે,
રહેવાનાં સૌ, નિત્યે બળતોં;
ધોર અધારે.

છપાધિ, આધિ, વ્યાધિમાં,
આંસુડાં સારી રહેવામાં,
આવી અવધિ ! રે ! સપડાતોં,
ધોર અધારે.

મીઠી પ્રીતિ યઈ એ નહ,
ઢોરતા આપે સૌ કહ,
વિયોગે હા ! ઝૂરી મસ્તું,
ધોર અધારે.

૪

દેખાડો એ મુખકું મુજને,
સંભળાવો એ રાખડો મુજને.
મળવું ક્યાંથી ! છે રડવાનું;
ધોર અધારે.

૫

‘સાનદે નિત્યે વિહરજો,
મુખને શાન્તિ સૌ સાં મળજો,’
આશિષ એ છે, કિન્તુ બાપુ !
ધોર અધારે. (કુમે)

૬

આસ.

અન્યાવલોકન.

૧. પંદર લાખ પર પાણી—આ પુસ્તક માત્ર બે વર્ષમાં જ એની બીજી આવૃત્તિએ પહોંચ્યું છે એટલાથી જ એની લોકપ્રિયતા નિર્વિનાશ સિદ્ધ છે. કથાનો બોધ અસંત-સાદો, બાળકથી. પણ સંપૂર્ણ રીતે પ્રદણ કરી શકાય એવો છે. આત્મ-શુદ્ધિમાં વસતા ગંભીર સત્યોનું પ્રતિભાશકિતવડે બહાર લાતી પ્રસશ્ન દર્શન કરાવવું એ જે મહાનું મન્યકા-રોનો હેશ તે અત્રે છે જ નહિ; અને ભાષા-સજ્જ પસંદગીમાં તેમ જ વાક્યરચનામાં-સાદી તથા સંરળ છે. એટલે આ લોકપ્રિયતાનો વિવેચકને સહજ ખુલાસો યઈ જાય છે. પ્રકૃત લેખનો જેટલો નીલિ-ગોષ્ઠ આપવાનો છે, અને એ બોધ લોક સમજી શકે એની ભાષામાં આપાયો છે એટલું કહેવામાં જટલી પ્રશંસા આવતી હોય તેટલો પ્રશંસાને આ લેખ સર્વથા યોગ્ય છે. કથાનો નાયક રણછોડદાસ કરીને મુંબાઈનો એક યુવાન ધનિક છે, જે પ્રાણુલાલ નામના નીચ સોબતીના સંગમાં પડી, વિવાહ્યાસ છોડી દઈ ઉમરલાયક થતાં, સદામાં વેશ્યામાં અને છેવટે મ્યુનિસિપલ હોટેલનાની હંપડમાં પંદર લાખ પર પાણી ફેરવી દે છે. મુંબાઈના અદ્ય કેળવણીના ધનિકોને કેટલીકવાર કેવા કેવા વિષયો મોઢક યઈ પડે છે, અને એમાં એમને કેવી કેવી રીતે ફસાવાનો સંભવ છે એનું એ અદ્યકેળવણીવાળા શો-નીઆઓને જ ચિત્ર આપવું એવા ધરાલથી જો આ પુસ્તક લખાયું હોય તો તે કેટલેક અંશે એનું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકશે એમાં સંશય નથી. પણ નવલકથા તરીકે, એમાં પ્રતિ-ભાદર્શન તથા કલાવિધાન કેટલે અશે સિદ્ધ યઈ શક્યાં છે એ નૂહો જ પ્રશ્ન છે. અને આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અમારો અભિપ્રાય તો એવો-ભાય છે કે આ હોમ અંશમાં આ પુસ્તક

બહુ ન્યૂન છે. નવલકાર કાંઈક પણ લખે એટલે પાત્રોનું અંશુક સ્વરૂપ તો બંધાય જ; અને આ રીતે રણછોડદાસ મૂર્ખ દુર્ગુણી છે, પ્રાણલાલ દુષ્ટ સ્વાર્થી અને નીચ છે, માણેકપદ સદ્ગુણી અને પતિપરાયણતાની મૂર્તિ છે, રતનવદુ હલકાઈની ભરેલી છે, રામકેર શેઠાણી પવિત્ર આર્યવિધવા છે, કાનદાસ પરમાનંદદાસ એમનું નિમકહલાલપણું બતાવી આપે છે. આ શિવાય ખીન્ન પણ કેટલાંક પાત્રો છે, જે મધ્યે જેના નામની એક વેસ્થા છે; અમને લાગે છે કે કોઈક નિપુણ નવલકારે આ વેસ્થાને વધારે સદ્ગતતાથી અને કુશલતાથી ચીતરી હોત. વળી અત્રે કોઈ પણ તરેહનાં મહાનુ સત્યોનું પ્રદર્શન નથી. કથાપટના દોરા નિર્માત્ર્ય છે એટલું જ નહિ પણ તે સાથે થોડા છે તથા એમનો વણાટ પણ બહુ કારી-ગરીવાળો નથી. પાત્રોની કૃતિરીતિ અને તેમાંથી ઉદ્ભવતા પરિણામમાંથી બોધનો ધ્વનિ ઉપજાવવાને બદલે, પગલે પગલે કથાકાર કથાના જટાન્તો ઉપર બોધનાં ભાષણો આપવા ભેચી જાય છે. ને રસનિષ્પત્તિને અત્યંત વિરોધી અંશ છે. મનુષ્ય દુષ્ટ થાય એટલે એને પત્ત નીકળે કે ક્ષય થાય કે એનાં ઘરખાર હોકરાંદેયાં સર્વ જાણી જાય એટલાથી Poetic justice થઈ, Nemesis નું કલાવિધાન સિદ્ધ થઈ ગયું એમ માનવાનું નથી. દ્રવ્યહીન દશામાં આવી પડેલો રણછોડદાસ પ્રાણલાલની મદદ માગે છે, પ્રાણલાલ ના કહે છે; રતનવદુની માગે છે, રતનવદુ પણ ના કહે છે; જેના (વેસ્થા)ની મદદ માગવા જાય છે, ભૈયો બારણેથીજ અટકાવી કાઢે છે અને આ સર્વ હલોકતનું વર્ણન બે પાનામાં જ! આ કરતાં તો વધારે સારો સરળ માર્ગ એ હતો કે આરમમાં જ વાચક આગળ નિમકહરાગ અને નિમકહલાલ માણસોનાં બે કોઈકો પાડવા હતાં અને એકમાં પ્રાણલાલ, જેના, રતનવદુને, અને ખીન્નમાં પરમાનંદદાસ, કાનદાસ વગેરેને મૂકવાં હતાં, એટલે વાંચનાર સર્વ હકીકત ટુંકમાં જ સમજી જત! વળી શુજરાતીમાં ચાલતી કહેવતોને અન્યમાં ઘખલ કરવા તરફ લેખકનું એટલું બધું વલણ છે કે બાગે બે પાનાં એવાં જતાં હશે કે જેમાં 'એક બે કહેવતો, મોટા અક્ષરે નાજખી હોય. બાયાનો સરકાર પણ એકા છે. અને કેટલેક રથો તો અસર ઉપજાવવા ટે અયોગ્ય પુનરુક્તિમય વાક્યોનો ઉપરાઉપરી ધર કરવામાં આવે છે. કવચિત્ત મધ (I) — 'પણ 'જડજમક' લાવવાનો યત્ન ચએલો નજરે પડે છે. છેવટે અમારે એટલું કહેવું જોઈએ કે આ પુસ્તકનો બોધ સારો છે, એટલે નવલકથા તરીકે મને તેટલું ખામી ભરેલું હોઈને પણ એક વાર્તારૂપે એ એના અધિકારીઓને બોધ આપ્યા વિના નહિ રહે એમ સમજી અમે એનો મન્કાર કરીએ છીએ. વિરોધમાં, આ આખી ચિત્રાવલિમાં સદાનું ચિત્ર વખાણવા લાયક છે. તે શિવાય તો, પંદર લાખના નુકસાનનો વાચકને સરવાળો શી રીતે કરી આપવો એટલા ઉપર જ લેખકનું ધ્યાન રહ્યું જણાય છે.

અમે અલગત દિલગીર છીએ કે મિ. પારેખ જેવા એક હતાલી લેખક વિરુદ્ધ અમારે આટલું લખવું પડે છે. પણ અમારો મથામતિ જે અભિપ્રાય થયો છે તે ખુલ્લા દિને જણાવ્યા વિના ચાલતું નથી. અમારા મતના સ્લામેના ત્રાજવામાં લોકપ્રિયતા અને કેટલાક વિદ્વાનોના અભિપ્રાય છે, એટલાથી જ એમને થોડા સતોષ ન હોવો જોઈએ.

બુદ્ધિ અને હૃદય.

આજથી ત્રણ ચાર માસ ઉપર “શંકા અને મદ્દા.” એવા મયાળા નીચે એ બે પદાર્થની પરમાર્થસિદ્ધિમાં અનુકૂલતા-પ્રતિકૂલતા કેટલી છે અને કેવે પ્રકારે છે એ વિશે કોઈક આ પત્રમાં લખવામાં આવ્યું હતું. આજ એ જ રીતે “બુદ્ધિ અને હૃદય” એ બંદના સ્વરૂપ સંબંધે થોડોક વિચાર કરવા ઇચ્છા છે.

‘બુદ્ધિ’ અને ‘હૃદય’ એ બે શબ્દની યદ્યપિ શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા આપવી કઠિન છે તથાપિ એ બે પદ્ધતિ વિવક્ષિત અર્થનો બોધ તો સર્વતે સાધારણ મતિથી થઈ શકે છે. તેમાં પણ સુદર્શનના વાચકોને તો આ બે શબ્દો એટલા બધા પરિચિત થઈ ગયા છે કે શ્રમપુરઃસર લક્ષણ બાંધી એના અર્થ સમજાવવાની અત્રે બહુ જરૂર દેખાતી નથી. સારે હવે એ બે શબ્દોના અર્થો પ્રસિદ્ધ જ છે એમ માની લઈ, બ્રહ્મવિદ્યાના વિષયમાં એમનું સ્થાન વિચારવાનો આ સ્થળે દિગ્-દર્શનમાત્ર પ્રવાન કરીશું.

બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉદ્દેશ શો છે એ ધ્યાનમાં લઇશું તો સદૃશ સમજાશે કે બુદ્ધિ કે હૃદય બેમાંથી એક પણ પદાર્થને આ વિષયમાં સમગ્ર સામ્રાજ્ય સોંપી દેવું ઘટતું નથી. બ્રહ્મ અને આન્તર જગતના તત્ત્વનું, એટલે એમનામાં અધિશાનરૂપે નિવસતા વાસ્તવિક પદાર્થનું, અન્વેષણ કરી એનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ બે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉદ્દેશ હોય-અને નિર્વિવાદ રીતે એ જ ઉદ્દેશ છે-તો સ્પષ્ટ છે કે આ અન્વેષણ અને સાક્ષાત્કાર ઉભયને અનુકૂલ સાધનની એમાં અપેક્ષા છે. ‘હૃદય લાગવું નોંધએ’ એમ આ વિષયમાં ધણીવાર કહેવાય છે, પરંતુ આ વાક્ય ખરું જોતાં અપૂર્ણ હોઈ માત્ર અર્ધ સસતું જ પ્રતિપાદક છે. ખરી રીતે તો, વસ્તુમાં હૃદય લાગવું નોંધએ એમ કહેવું જ યોગ્ય છે. માત્ર હૃદય લાગવાથી જ પરમાર્થ સિદ્ધ થઈ જતો હોય, તો અહંતાગમતાની માયિક નળ વિશ્વમાં એવી પથરાઈ રહી છે કે વિના યત્ને જન્મમાત્રનું કોઈક કોઈક સ્થળે તો હૃદય લાગેલું જ છે, એટલે કોઈ જ કરવાનું રહેતું નથી ! ખરું જોતાં સિદ્ધ કરવાનું એ છે કે આ પ્રકારની સ્વભાવસિદ્ધ હૃદયની ‘લગની’ ને બદલે વસ્તુમાં હૃદયને વળગાડવું નોંધએ. હવે વસ્તુભૂત પદાર્થ શો છે અને શો નથી એ વાતનો નિર્ણય બુદ્ધિ વિના કોણ કરી શકે એમ છે ? હૃદય તો પ્રતીતિમાં છે કે નથી એટલું જ કહીને રહેયે; વસ્તુતઃ ‘છે કે નહિ’ એ ઉચ્ચારનાર શક્તિ તે બુદ્ધિ જ છે. અને એટલે અંશે બુદ્ધિનું સાર્થક સ્વીકાર્યા વિના કેમ ચાલશે ? ‘બુદ્ધિવિલાસ’ ‘તર્કનળ’ ઇત્યાદિ આશ્લેષમર્મ પદો ધણેક સ્થળે મહાન્ પુરુષોને મુખે પણ આપણે સાંભળીએ છીએ. પણ અમારું તો સ્પષ્ટ માનવું છે કે એમ બોલનારાઓનું ખરું તાત્પર્ય ન સમજીને જ સોડો ધણીવાર બુદ્ધિના પ્રયોગને નિરર્થક માની લે છે, અને અમારા અનુભવમાં તો આ વાત એટલે સુધી ગએલી જોવામાં આવી છે કે, ધણા સોડો તો બુદ્ધિહીનતાને હૃદયના વેગનું એક માપ કરી બેઠા છે, અને એમને જ્યાં જ્યાં કોઈ પણ બુદ્ધિનો આવિર્ભાવ થતો, કે બુદ્ધિનો શ્રમ લેવાની વાત થતી જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં જાણે હૃદયની શયતાજ હોય, “નીરસતા” જ હોય, એમ માનતાં જરા પણ વિચાર પડતો નથી. બુદ્ધિ-શ્રમ કેવો કઠિન છે, પરમ-પદાર્થ ઉપર હૃદયનો તીવ્ર આવેગ લાગ્યા વિના એટલો શ્રમ-સહન કરવા તરફ

અભિરુચિ થતી જ નથી એ ધ્યાનમાં રાખતા મણાખરા લોકો એનાથી કંઠાળે એમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ પૂર્વે અમે એક વખત કહ્યું છે તેમ એ કઠિનતામાં જ એની ભવ્યતા છે અને અમારા આ સિદ્ધાન્તને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાદિ મહાન ગ્રંથોનો ટેકો છે.

નિન્દાયોગ્ય બુદ્ધિ છે તે જુદી જ છે. જે બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોથી મૂઠી રાકાય તે કરતા અધિક સેત્ત સ્વીકારતી જ નથી; જે હૃદયના કુર્ચિકારોનું વિસ્મરણ કરી જઈને સમમર્યાદાના રથે છે એટલું જ નહિ પણ જે પ્રેમ, માન, દયા ઉપકાર આદિ હૃદયના ઉન્નત ભાવોની કેવલ ઉપેક્ષા કરી પ્રવર્તે છે; જે હિંદુ સ્વાર્થભુને ગૂર્જેતાશ્વે પ્રદર્શિત કરવાની ધૃષ્ટતા ધરે છે, તથા જે મનુષ્ય હૃદયમાં ઉછળતા રુધિરને પવિત્ર અને મહાન બનાવવાને બદલે એને ખાલી કરી પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાના વ્યર્થ યત્નમાં એને કર્તવ્યભંગની અધમતા તરફ દોરે છે, તથા જે બ્રાહ્મી સ્થિતિ (Religion-mans Piety) ને બદલે માત્ર શોખરૂપી બ્રહ્મચર્યાસા (interest in Religion) માં જ કૃતકૃત્યતા મનાવે છે એ બુદ્ધિ જ નિન્દાને પાત્ર છે. એનો વિલાસ તે જ બોટો બુદ્ધિવિલાસ છે, 'બુદ્ધિવિલાસ,' 'તર્કભગ' ઇત્યાદિ પદોવાડે બુદ્ધિ ઉપર આક્ષેપ કરનારા મહાન વિદ્વાનોનું આ જ તાત્પર્ય હતું, અને હોયું ધટે છે. બુદ્ધિનો એક દુષ્ટ પ્રકાર સંભવે છે એટલા ઉપરથી એનો સારો પ્રકાર પણ હોઈ શકતો નથી, એમ સમમ બુદ્ધિને સાબ્ય ગણવી એ બ્રમ છે.

તર્કભગમાં સપટાર્થ રહેતા તત્ત્વવિમુખ એક ફિલસૂફ કરતાં નિર્મળ હૃદયે બુદ્ધિપરાયણ થતો ગામડીઆ પરમ વસ્તુ પામનાર્થા વધારે યોગ્ય છે એ સંપદ જ છે. સંસારપ્રવાહના નકથી પકડાએલા એક મજ્જેન્દ્રની પ્રભુ પ્રત્યેની જાડા હૃદયની ગાસ, કે રાખરીના ખરા ભાવથી અપેલાં ભોર એને અસખ્ય 'બુદ્ધિવિલાસો' કરતાં અધિક પ્રિય છે એ નિર્વિવાદ છે. પણ એમનો સાક્ષાત્કાર એમના નેટલા જ હૃદયના વેગવાળા પણ એ કરતા અધિક જ્ઞાની એવા એક ઋષિના સાક્ષાત્કારની સમાન પક્તિમાં આવી શકે છે એમ કાણ કહેશે? આપણે ધણીવાર એક નિર્મળ હૃદયના ગામડીઆને વખાણીએ છીએ, પણ એ તો બોટા બુદ્ધિવિલાસને નિદવા ખાતર કરેલી માત્ર અતિરાયોક્તિ જ છે એનો અર્થ એમ નથી કે એક જંગલો હોટેલમાં અને એક મહાન દ્રશ્ય-શ્રવણ-ધર્મના વિષયના સંગત છે. સમાન છે કહેવું એ તો અનધકાર અને પ્રકાશને એક ગણી નાખવા બરાબર છે વળી જુવો કે એ ગામડીઆ ઉપર પણ શ્વપુદ્ગલનુસાર તત્ત્વનિર્ણય કરવાની ફરજ નથી? કઈ ભાવના પરમાત્માની છે, અને કઈ નથી એ વિષે યથાશક્તિ વિવેક કયાં વિના તો ગામડીઆએ પણ પ્રવ્રજ ધનું, યોગ્ય નથી, અને આ નિર્ણય કરનાર જે વિવેકશક્તિ તેનું નામ જ બુદ્ધિ છે. પરમાત્મા ક્યાં, ક્યાં સત્ (સાધુ) ભાવ છે ત્યાં ત્યાં વિરાજમાન છે, અને જેમ જેમ મનુષ્યબુદ્ધિ વિસ્તાર અને વિકાસ પામતી જાય છે તેમ તેમ એનું દર્શન વધારે ઉચ્ચતર અને યથાર્થ થતું આવે છે. આ ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિનો પુરાવો પણ બુદ્ધિનો સાત્કાર કરાવવા તરફ વળે છે. કદાચ એમ કહેવાશે કે આ ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ તે હૃદયની જ, બુદ્ધિની નહિ પણ એમ કહેવામાં બુદ્ધિ અને હૃદયના નિકટ સંબંધની અવગણના થાય છે. હૃદય બુદ્ધિ વિના તો આજ ભેડું

* "દૃષ્યતે ત્વદ્રવ્યમા બુદ્ધિચા સૂક્ષ્મયા સૂદમદર્શિભિ." એમ કહોતિનિવદ્ધ વાક્ય છે.

ગમત જેવો ન હોતાં “અમૃત આપી હલાહલ શંકર વ્હોરું એ રસ”-રૂપ બની રહે સારે જ ખરો “રસ” અનુભવાયો કહેવાય.

પ્રેમની આખતમાં પણ આ જ રીતે જોવાનું છે. લૌકિક પ્રેમ અને દિવ્ય પ્રેમના સ્વરૂપમાં સ્વતઃ ભેદ હોવા ન હો, પણ એ ભેદ ખીણ રીતે નક્કી કરવાનું સાધન એ છે કે એ પ્રેમનો વિષય કોઈ દેહમાત્ર મનુષ્યકીટ છે કે સર્વ સ્વરૂપ પરમાત્મા છે એ વિચારનું. સમસ્ત મનુષ્યજાત કે સમસ્ત વિશ્વ પ્રતિ પ્રેમ એ જો કે પરિણામે પરમાત્મા પ્રત્યેનો જ પ્રેમ છે, તથાપિ જ્યાં સુધી એ પ્રેમ પરમાત્મ-શુદ્ધિથી ઉછળતો નથી ત્યાં સુધી એની લૌકિકતા મટતી નથી, તથા એ પ્રેમની શાશ્વતા વિષે પણ શંકા રહે છે. ખીણ આ પ્રેમ તે માત્ર હૃદયની ક્ષણિક ભૂમિ જ નથી, પણ આત્માના અંગે અંગમાં-મન વાણી ક્રિયા સર્વ મળી જ એક આત્મ-સ્વરૂપ અંધાર છે તેના અણુઅણુમાં-અનુભવાતો કાષ્ઠ અવલૂપ પદાર્થ છે.

“અહા એવે રંગે, બહુ બહુ પડયા વીર રણમાં,
અહા એ એકાંતે, સંજન જગ છલા રમરણમાં;
મયા વહેતા ગાતા રસિકે રસસિન્ધુ ઝરણમાં,
અહા એની મૂર્તિ પ્રકટ નિરખાતી મરણમાં.”

એ શ્લોકમાં ખતાવેલી કસોટીથી ખરા પ્રેમને પ્રેમના આભાસથી ભૂલો પાડી ઓળખવાનો છે.

કવિતા અને સંગીત.

(મળેલું)*

(અનુસંધાન ગત અંકથી.)

આ પ્રમાણે કવિતા અને સંગીત વચ્ચેના સંબંધ વિશેનો ઇતિહાસ છુટક છુટક રેખાચિત્રમાં મળે છે. પરંતુ સંગીતના વિષયવિભાગ સંબંધે ભૂલ્યો થવાને લીધે પાશ્ચાત્ય લેખોમાં આ સંબંધનો ઇતિહાસ ચર્ચનારા લેખકો પણ ભ્રમ કરે છે. Encyclopaedia Britannica માં કવિતા અને સંગીતના સંબંધ વિશે થોડુંક મંત્રીર અવલોકન કર્યા પછી એ લેખક સંદિગ્ધ, હોમર, વર્ગિલ, વગેરેની રચનાઓમાંથી હલાહલ આપવા માટે છે કે તરત વર્ણસંગીત અને સ્વરસંગીત વચ્ચેની વિષયમયોદ્ધા ભૂલી નઈ એ જોતો અભેદ અમજવાને લીધે કવિતા અને સંગીતનો નિરપેક્ષ સંબંધ છોડી દઈ અપ્રસ્તુત ચર્ચો ચાલે છે. તો પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે પ્રયોજિત સંગીતનો સ્વરૂપનું કાંઈક આદિમાન યુરોપમાં બે ત્રણ સેકાથી થયેલું હતું. સંગીતકળાની નિરપેક્ષકિત માટે કેટલીકવાર તો અસંબંધિત હક થયો જણાય છે. વર્ગર અને હેના શિષ્યો એ સિદ્ધાન્ત એટલે સુધી જેથી જતા હતા કે અવ્યક્ત (inarticulate) સ્વરમાં વિચારો વગેરે સમયવાની શક્તિ છે

એટલેથી જ ન એટકતાં એ સુરમાં, રાષ્ટ્રોની અભિધારકિતની પેઠે, વિચારાદિક પ્રદર્શિત કરવાની પણ શક્તિ છે, એમ એ લોકો માનતા.

પ્રયોજિત સંગીતના સ્વરૂપ અને કૃતિકાસનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી હેનાં ઉદાહરણ્યાં એ સ્વરૂપની ચર્ચા કોઈક વિશદ કરવાનો પ્રયત્ન હવે કરવો ઉચિત છે.

“ * આ રાં અણુગણુ તારાટન્દરે, દીપે સ્યામ નિશામાં,

મહ હળિમળિ જતાં સાથરે, દીપે સ્યામ નિશામાં;

ધનં તિમિરે નભ ઘેરિયુંરે, ધસતું પૂરવ પાસ,

તેજ રવિનું અસ્ત થયે, તે ઊગ્યું પશ્ચિમ કીધો આવામરે.

દીપે ૧

પંવન પર્ણુ હાલે નહિ ને, હાલે ન અંધારું ધોર,

અહગણુ પણુ હાલે નવ ચાલે, હાલે ચોર ગ્રાહકને ચોરરે.

દીપે ૨

પશુ પંખી બોલે નહિ ને, બોલે ન જળ સ્થળ કાંઈ,

મૃત અમૃત નિદ્રાએ ઘેરું, તમરું તમતમ કરતું આંહિરે.

દીપે ૩

એ અવસર અલબેલડીરે, હાંચી હિચોળા ખાટ,

આંસુ હાળે ઉર સંભાળે, રણુ પડિયા પિયુને માટરે.

દીપે ૪

કોક મળે કો ટળવળેરે, કો રણુજતી સાય,

કોક સૂતી સ્વપ્નામાં જોતી આવી અડિયો પિયુનો હાથરે.

દીપે ૫

ઉડુગણુ આલ્યા છતવારે, પાંચું તિમિર ચોપાસ

ધસિધસિને કાદ્યું પછવાડે, કીધાં કસરિયાં તનુ પાસરે.

દીપે ૬

મહમંડળ પડ્યું નીરમાંરે, ધરોં તરુવરનાં શીર,

વીર જીવે ચિન્તામાં ફરતો, સહુ શમિયું સરસ્વતી તીરરે.

દીપે ૭

શાન્તિ વિશે ચૈતન્ય નહિરે, ચૈતન્ય શાન્તિ ન એક,

ચાન વિશે ગંભીરપણું નહિ, પ્રભુ રાખે હાનિનો ટેકરે.

દીપે ૮

સસ સનાતન રાખવીરે, કુલ ભૂમિની મરગદ,

સહજ જતી સંભાળવી તે ઝોંધી માત પિતાની લાન્દરે.

દીપે ૯

“ પૃથુરાજરાસા ”ની દીકામાં આ ગીત વિશે નીચે પ્રમાણે લખેલું છે તે અસારે ગાનથી કરેલા આ ગીતના નિરૂપણના પ્રકારથી કોઈક સ્પષ્ટ બન્યું હશે તો સાર્થક્ય માનવાનું કારણ છે. “ આ આપું ગીત અલન્ત સંગીતક્રમ છે ” એ ગાઈ જોવાથી અચકા

* ભીમરાવકૃત “ પૃથુરાજરાસા, ” પૃષ્ઠ ૭૬. “ હાંડે ગોકુળ જોવાને આન્યરે મયુરાની વાસી—એ ચાલ.

† ભીમરાવકૃત “ પૃથુરાજરાસા ” નું પૃષ્ઠ ૮૪૯ જુઓ.

સાંભળ્યાથીજ જણાય એમ છે. ગીતની ચાલ બાવને અતિ અનુકૂળ છે, શબ્દો, શબ્દ-સંયોગ, અતિ મધુર તથા રસધ્વનિને યોગ્ય અવરોધપત્તિ રચનારા છે, અને હેમાંના ક્લેષાક અથવા સંગીતમાં અદ્વિજીત રીતે બાવદર્શન કરાવી સકાય હેવા છે. કુશલ ગાયકને હાથે આ થઈ સકે ”

સવિસ્તર વિવેચન કરવાને માટે સ્થળ, સમય, કે પ્રયોજન તૃતી પરંતુ સહૃદય શ્રોતાઓને જણાવું જ હશે કે “શ્યામનિશામા” એ શબ્દોમાં જેમ અર્થને અનુકૂળ વર્ણ-સંગીત—અકૃત્રિમ વર્ણસંગીત—આવેલું છે, તેમ જ એ શબ્દોમાં આણેલી સ્વરરચના એ જ નિશાની બંધકર અને ગભીર શ્યામતા કલ્પનાચક્ષુ આગળ ઊભી કરવાને સમર્થ છે.

“મૃત અમૃત નિદ્રાએ ઘેરું, તમરૂં તત્તતમકરતું આદિરે” એ પદિતના પ્રથમ ભાગમાંની સ્તબ્ધ નિદ્રા, તેમ જ ઉત્તરભાગમાંનું એ નિદ્રાનો ભંગ કર્યા છતાં ભંગ ન કરનાર તમરાતુ તીક્ષ્ણ પણ કાર્ષક ધીર મધુર ગાન, અને એ બંને વચ્ચેનો વિરોધ છતાં સમન્ધ—આ સર્વતુ “મધુર નાદના રસગય વાદનમાં દર્શન પ્રયોજિતસંગીતની કલામય સામગ્રીથી અભારે ચાયછે, તેમ જ “કીધા કેસરિયા તનુવાસ” એ ચરણ ફરીથી ઉપાડતા “કીધા કેસરિયા” એ શબ્દોના સુરોમાં તથા તાલના લયની ઝડપમાં ચરતાનો ઉદ્ઘાસ પૂરાયોછે આ ત્રણ સ્થળે તો પ્રયોજિત સંગીતની કલાતુ સાદૃશ્ય કાંઈક નિર્ણય મુગમ છે પણ ખીન્ને એક સ્થળે એ કલાનો સુદૃઢ અનુભવ કરાવેલો બતાવ્યા વિના રહેવાય એમ નથી.

“કોક સુતી સ્વપ્નામાં જોતી આવી અડિયો પિયુનો હાથરે” આ પદિતના સંગીતમય નિરૂપણમાં હેમા મુકેલી સ્વરસામગ્રી ને એ નાપિકાના હૃદયમાં ચતા મધુર ગભરાટનું પ્રતિબિમ્બ બનતી રમિક શ્રોતાને જણાઈ હશે, એમ આશા છે.

પ્રયોજિત સંગીતના ઉપયોગનું ઉદાહરણ આ એક ગીતથી આપ્યા પછી હવે તેથી વિરુદ્ધ પ્રકારનું એક ઉદાહરણ લઈશું.

“લીધી સકેલી હરિયે વિચારી પ્રબલ નિજ માયા રે,

લીણાપાણિ શોભિત અસુરાચર ચરણ લપટાયા રે.”

મુખાધના એક હતમ ગાનકલામાં નિધુણ ગૃહરચને આ કદી ગાતા સાંભળેલો, હૈયું કાંઈક અનુકરણ કરીને અભારે જ સંગીતમય નિદર્શન થયું તે જરા તપાસિયે “લીધી” “લીણાપાણિ” વગેરે શબ્દોના પૃથક્ પૃથક્ સ્વરો ઉપર જે કાંઈ તાન ઉપજા કરી બતાવી તે સર્વ અતિ મધુર છતાં કોઈ પણ રીતે પઘના અર્થનું રહસ્ય દર્શાવવામાં સફાવજૂત ચતા નથી આ પ્રકારનાં તાન ઉપજાને પ્રયોજિત સંગીતમાં આવવાનો હક અથવા પ્રયોજન નથી અને આ કડીના ગાનમાં જો કદી રસક્ષતિ નથી પતી એમ લાગશે તો હૈયું

“રઘુપતિ રામ, હૃદેમાં રહેજેરે” એ ગીતમાંથી છૂટા વિભાગ લખતે બનાવેલી ચાલ છે “રઘુપતિરામ”ના આંતરના ઉદ્ઘાસ ચરણની પેઠે “લીધી સકેલી હરિયે વિચારી” એટલો ભાગ ગવાય છે અને “પ્રબલ નિજ માયા” એ ભાગ “હૃદયમાં રહેજેરે” હેની પેઠે ગવાય છે, તે જ પ્રમાણે “લીણાપાણિ” વાળા ચરણનું પણ સમજવું.

કારણ એ તાન ઉપજના તમાશાના પ્રયોજિત અંગીત જોડે આનુકૂલ્યમાં નથી, પરંતુ આ પદના અન્તઃસ્વરૂપમાં જ છે, કેમકે આ પદમાં જ હોવો કાંઈ કવિત્વમય અર્થ કે ભાવ નથી કે જે મધુરનાદનાં નિરૂપણની અપેક્ષા રાખતો હોય. આ પદ જ અસિદ્ધસંગીતના નિશાની સ્વ વાળા ભાગમાં ખરું જોતાં સમાવેશ પામે છે.

(અપૂર્ણ.)

મહત્વ.

(મગ્ધું)-

મહત્વ—એક દ્રવ્ય એવું છે કે જેને વાસ્તે સ્પૃહા આપણે સર્વ રાખીએ છીએ, અને જેમ આપણી (બુદ્ધિની) શક્તિ અને અંતઃકરણની શ્રેષ્ઠતા વધારે તેમ વધારે ઉત્સાહ-સહિત તેના સંધાનની ઇચ્છા હોય છે. દરેક મનુષ્યને તે મેળવવાનો (ઈશ્વરપ્રણીત) હક્ક છે, અને એ પ્રવૃત્તિમાં કાંઈ કાંઈને પ્રતિબંધકતા નથી. કારણ તેના (સાચા કલ્પિત) વિભાગની (પંડિતઓની) શ્રેણીનું પરિભાષ્ય દીર્ઘ છે (તેથી) તેમાં પુષ્કળ અનેક પ્રકારના મતનો સમાવેશ છે, અને દરેક પોતાની ફત્તેહપી, તેને જ વાસ્તે પ્રયત્ન કરતા અન્ય મનુષ્યને એક અંતરાવરૂપ નહીં પણ સદાચક યાચ છે. હું તેને (તે દ્રવ્યને) ‘પૂર્ણત્વ’ કહું, પણ બહુ ચિરકાલ સુધી ‘પૂર્ણત્વ’ તે (ઇચ્છિત દ્રવ્ય) નહીં હોય, (તેથી) તેને ‘મહત્વ’ કહું છું. એક સ્વભાવજન્ય વૃત્તિનો પરિપાક, તે છે. એક બહુદમ્મદ અભ્યાસ તે યઈ પડે છે. દરેકને પ્રથમ વયમાં ઉત્તમ પ્રકારની પ્રુષ્ઠિ આપે છે. અને કાંઈ પણ મનુષ્ય તેના સંબંધ નથી ધરાવતો તેમ નથી; તે કારણથી મહાન જનોની, તેમને પોતાને વાસ્તે નહીં પણ ભારનાના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્તુતિ કરીએ છીએ, જે અવસ્થાએ પહોંચ્યા હોય તેટલેથી અટકવું ન જ જોઈએ એ વાત દૃઢ છે; આપણે અટકવાના પણ નથી. આપણી ધારણા ‘મહત્વ’ થી કંઈ પણ ન્યૂન વાસ્તે નથી; જે સર્વનો અંગીકાર કરે છે, જે આપણું સર્વનું છે, —જે પ્રત્યે આપણું સઘળા કાંઈ વખત નિર્વીર્ય, શ્રદ્ધારહિત યદ્યપે છીએ, પરંતુ કદાપિ પણ જેની આશા તદ્દન છોડતા નથી, અને જે, આપણી પ્રશાન્ત ક્ષણમાં પોતાનું કરવા ઇચ્છીએ છીએ. તે, વળી એક જ સ્થાન છે જ્યાં સર્વ મનુષ્ય એકત્ર યઈ શકે. અન્ય જનને લગતી કયા પ્રકારની ખેડેલી વાર્તાનું કયન જાણવાને ઇચ્છા રાખીએ છીએ? ઉત્તમ પ્રકારની જ. જે આખ્યા-યિકામાં મનુષ્ય અધોગતિ તરફ નિર્જીવત અથવા પાપવૃત્તિની દશામાં ગયો છે તે નહીં પણ તેથી ઇતર જેમાં એક તેજના અંતર સૂરજના અનુયાયી યઈ શ્રેષ્ઠ સ્થાન તેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે જાણવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. દુનિયામાં અતિ પ્રશંસા યોગ્ય જે કયા તે એવી જ. ‘મહત્વ’ તે શું છે? તે શબ્દમાં આપણને કંઈક બાધક અને અપમાનકારી નથી? આપણું સાધારણ રીતે જેને ‘મહત્વ’ કહીએ છીએ, તે, તેણે ફક્ત આપણા પશુને અને બા-લકને યોગ્ય અનુભવમાં છે. બલવાન પુરૂષ નહીં પરંતુ રાત, સુશીલતા અને બલકારશાસ્ત્ર, સમાજ, વિદ્યા અને કળા એના આરંભ સર્વ જનમાંની મહાન સત્તા બતાવે છે. વિશિષ્ટતા

આપી એને આપણે ' માનુષતા બતાવનાર ' કહીશું; (જ્ઞાન્ત ગુણને મુખ્ય બતાવવા સાર) એને જ અને સત્તાવાન અને કદિન હૃદયવાળા પુરુષને નહિ; જે કે રક્ષણાર્થે તેની જરૂર છે. (સત્તા અને કદિન હૃદયની). કારણ વિદ્વાન જન " બુદ્ધિ " ના પ્રતિનિધિ છે; જે બુદ્ધિને લઈ (અન્ય પ્રાણી કરતાં ઉચ્ચ પદવીથી) મનુષ્ય, મનુષ્ય છે; ' બુદ્ધિ ' અને સદ્વિચાર (ના પ્રતિનિધિ છે કારણ) તે બંને ઉપર પૃથક્કરણમાં જુદાં નહીં જ પડે. એક ૩. મનુષ્યના મનનો પ્રભાવ (કેટલો વિશિષ્ટ હોય છે તે) વિષે (કોઈ) શંકા લેશે ? મહંમદે ઘણા કાળની જરૂરબુદ્ધિમાં સંશોભ કર્યો. આ મહાન જન અમુક સ્થાનમાં એકત્ર થાય છે. ' મહત્ત્વ ' નું પ્રથમ સ્વરૂપ ' આત્મગૌરવ ' છે. મલ વેચવાના સ્થાનમાં એક મનુષ્ય પોતાના મતને આમહથી સ્વીકારે છે, જોકે પોતાની વિરુદ્ધ બધી મઠલી છે; (પોતાની માન્યતા પ્રમાણે સાચા અભિપ્રાય પ્રત્યે તેની ધૃષ્ટતા તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે. તમારી શ્રમ ચએલી પૈસાની કોથળી લાવવા બદલ અથવા તમને પાણીમાં ડુબતાં બચાવ્યા બદલ, તોંકર ધનામ નથી લેતો, આવી સેવાથી એક શ્રેષ્ઠ નીતિનો વિચાર (તમારા મનમાં જન્મ પામી) તમને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં ફાળુવાર પણ) મુકે છે તમે કોઈ નવીન મનુષ્ય વિષે કહો છો કે એ આગળ વધશે—તેનું કારણ કે તેના આચરણમાં તમે જુલો છો કે પોતાનો અન્ય કોઈ અંગીકાર કરે, એવી જરૂર તેને નથી અને આપણે એક મનુષ્યનું મહત્ત્વ સ્વીકારવા જઈ, આપણા તેની પ્રત્યેના સારા મતની અપેક્ષા રહિત જોઈએ સારે કેવી ઉમ્મ હૃદયગમ્ય લાગણી થાય છે । જેની જ્ઞાતિમાં હોય અથવા ધારણમાં અસ્થિરતા હોય તે " પ્રારબ્ધ " થી બંધે બધ પામે; પરંતુ જે પોતે છે તે જ ઉપર (જન્મથી, મજેલી મુખ્ય-જ્ઞાતિમાં પાછળથી વિચાર થવા નહીં હેતા તે ઉપર) આધાર રાખે છે, તેનું પ્રારબ્ધથી વિશેષ ક્રિયાશીલ છે, અને તે પ્રારબ્ધની અપેક્ષા નથી કરતો. જે મનુષ્યનું મુખ્ય અંતર (પ્રત્યેકનું વિશેષ જ્ઞાન) આત્મદ્રિષ્ટ છે, (તે વિષે કોઈ સંશય રાખીએ સારે) તે સૂચને અટકાવવાનું (પણ) ધારી યે (એ અશક્ય છે). ખરા વિચારણાસીમાં કાઈક છે, જે તેને હસી કાઢી અથવા બધ બતાવી અગવા બદલો આપી, તેનાથી મિલ કરાય તેમ નથી. તમારૂં પોતાનું જે છે તેને

વળગી રહો. સ્થાનિક, સમાજ અથવા પ્રાન્તને લગતા (પ્રશ્નમાં) અપરાધથી દૂષિત ન થાઓ; પણ તમારૂં પોતાનું (અંતઃકરણનું શુદ્ધ અને મુખ્ય) સ્વરૂપ જે રસ્તો જતાવે તે, આકાશગંગા માફક તમારે વારને લ્યો ' ખુશી કરવું '—એ ઉદ્દેશમાં વિચારની બુદ્ધિ, અને દુરાચાર, સુચ પુરુષ તરત જોશે સુચ જન ઘણા હલેલ છે. બુદ્ધિશાળી પુરુષ આત્મ-શ્વાધા રહિત છે, પોતાના માનનીય મિત્રોનું નામ દાખલ નથી કરતો. વાત કરવામાં બ્યારે ખીજ પોતાનું અહત્વ આગળ બતાવે છે, સારે તોટલેજ દરબજે મમત્વ રહિત આ છે; પોતાની વાત જે છે તે ધ્યાન વારતે ચથાર્ય લાવી સંતોષ પકડે છે. તમારે અને તમારા વેપારની અથવા પોતાની મહોદાઈની વાત કરવી જ નહીં; માણસની પરીક્ષા કરવાનું જ્ઞાન તમને છે તે મને કહેવું જ નહીં; તે બધું મને પોતાથી જ જાણવા દેવું; તમારા બોલવાથી તેની અગત્યતા રહેતી નથી (—તમારા સંબંધમાં) તમારા ઉચ્ચ પરિચય વિષે, અથવા જે પુરતક વાંચ્યા હોય તે વિષે કહેવું નહીં. તમારા ઉત્તમ બોલ અને રીતભાત ઉપરથી, તમારી સારી મોખત વિષે જાણવા લો. બહોળી વિષય ચચા તથા વાતચિતમાં સક્ષમતાથી તમારૂં વાંચન કેવું છે તે જાણવા લો. કુવાન, પ્રશ્ન ધારે છે કે પરાક્રમી સ્વભાવનું કામ

અન્ય દેશમાં નીકળી પડતું, અથવા લશ્કરમાં રહેતું એ છે, બ્યારે તેઓએ જાણ્યું હશેકે, નાવિક વૃત્તિમાં અથવા રણમાં શૈલ્ય જોઈએ, તેટલું એક વાત કરવાના ઓરડામાં પાકરા-
જામાં, દિસાજ ખાતામાં પણ જરૂરું છે, સારે તેઓ માર્ગ પસંદ કર્યા પહેલાં પોતાનું
બળ તથા ફેજવણી ધ્યાનમાં લેશે. કુદરતના દરેક કાર્યને અને વિષય વિભાગને અનુસરવા
ફરેકને યોગ્ય મનુષ્યો હોય છે; બુસ્તર વિદ્યાને વાસ્તે મજબૂત બાંધાના, બાહાર કામ કરવા
વાળા, પાહાડ અને ખડક તરફ ભાવ રાખનારા, તદ્દાવત તરત જોઈ લે તેવા અને રસ-
વિદ્યાને લગતા ફેરફાર જોવા વાળા માણસો હોય; આવા માણસને પહેલાં રસવિદ્યાનું જ્ઞાન,
અને પછી બુસ્તરવિદ્યા સંબંધી જમીન જોવાથી (તે વિદ્યાનું) જ્ઞાન આપે. કેટલાક દુ-
નિયામાં મૂળ પદાર્થ કયા છે તે શોધવા ઉત્કંઠા રાખે છે; તેજમાં કયા કયા રંગ છે તે નક્કી
કરી આપે છે તે યંત્રની મદદથી, સૂર્ય અને ગ્રહોમાં મૂળ પદાર્થ યેહા ધણા પૃથ્વીના જ
છે એવું માલમ પડવાથી, તેઓને પોતાના વિષયમાં આગળ વધવા સાધન મળ્યું છે. કુદ-
રતમાંનો એક પણ વિભાગ એવો નથી કે જેને કમનું માણસ પેદા નથી થયું; તે માણસ
પોતાની વૃત્તિ જેમ વધારે સ્પુટ થાય છે તેમ તે અમુક માર્ગ ઉપર ત્વરાથી અથવા મંદ-
ગતિથી જાય છે. મને ૨૫૪ લાગે છે કે પ્રોફેસર ફેરેડેનો, આકર્ષણ શક્તિ જુદી જુદી
દિશામાં પ્રવર્તે છે એ મત 'મન' ના સંબંધમાં સાચો છે; મનુષ્યને વિચાર કરવો અને સ-
દૃશ્ય અનુભવવો સર્વેને સામાન્ય છે; પરંતુ પ્રત્યેક જનને, પોતાને જ વાસ્તે ખાસ અં-
તરથી એક મુખ્ય સ્ફુરણ થાય છે. જે પ્રમાણમાં તે પોતાના મૂળ વળણને વધારે
અનુસરવામાં આવે, તે પ્રમાણમાં તે એક જુદું અગસતું મનુષ્ય થાય, તે
સદૃજ ભાવનો ધ્વનિ જે પોને એક જ (અંતરથી) સાંભળી શકે, તેને
ધ્યાન આપ્યા વિના કોઈ પણ ઉત્તમ અથવા વરા કરે એવું કાર્ય, કોઈ કાગે
પણ આપણથી થશે નહીં. એ અંગત સ્ફુરણ એવો વિચાર નથી કે જે
ખીજને (દલીલથી) અપાય, પરંતુ જે માણસને જન્મથીજ મળે છે. શિક્ષણ દે-
વામાં આ એક નિયમ ઉપર નેહલો બાર દર્શો તેટલો ઓછો છે:—તે એ છે કે, મનુષ્યે
પોતાને જે જન્મથી એક ખાસ વળણ—સદૃજ પ્રકૃતિ હોય છે. તેને અનુસરીને જ કર્તવ્ય કરવું;
અને જેમ પોતાના મૂળ વળણ કે, તેની પ્રથમની જ શુદ્ધ સ્થિતિમાં અનુભવી અનુસરો,
તેમ તે, આ સંસારમાં પોતાની ખાસ શક્તિ યથાર્થ રીતે ખીજવીને સત્તા મેળવશે. મુખ્ય
સદૃજ સ્ફુરણ, હોકાયંત માફક ખીજના રસ્તાથી યોડો ધણો દૂર જે યોગ્યજ રસ્તો છે તે,
મનુષ્યને બતાવે છે. જ્યાં સુધી પોતાનો રસ્તો જોયો નથી, (મુખ્ય અંતરવૃત્તિનિર્દિષ્ટ)-
માર્ગમાં નિશ્ચિંત રહેતો નથી, પોતાને સદૃજ સ્ફુરણ અને યથાર્થ જ્ઞાન જે પ્રાપ્ત થાય તે
પ્રત્યે ધ્યાન રાખતો નથી, અને પોતામાંજ વિશ્વાસ રાખતો નથી, લાં સુધી એક મનુ-
ષ્ય આનંદી અથવા શક્તિવાન નથી જ. નીતિના વિષયમાં (તે સદૃજ વૃત્તિને) સદસદ્ગત-
નશક્તિ વિચારના વિષયમાં બુદ્ધિ, બ્વહારમાં કુશળતા (કલીમે):—અમુક માણસને તેના
રસ્તામાં અનુસરવાનું અથવા અધિક થવાનું તમારે કામ નથી, પણ તમારી રીતિયથાર્થ
બહાર લાવવાની છે; ફરેકને પોતાનાંજ રીતિ, વિચાર દર્શનશક્તિ, બુદ્ધિ, અને વક્રત્વ
(હોવાં જોઈએ). પોતે કુદરતના જે વિભાગ વાસ્તે નિર્મિત હોય તેને જણાવે, કુદરતનેજ

પગલે ચાલે છે, તેના નિર્ધન અનુસરે છે, અને તેથી તેનાં મનુષ્યનું કર્તવ્ય તદ્દન સ્વાભા-
વિકૃત છે; પણ મંદમુદ્ધિવાળાને આશ્ચર્યકારક બાસે છે (અપૂર્ણ)

વિશ્વરચના.

(મળેલુ.)

(અનુસંધાન ૫૪ ૧૫૦).

સૃષ્ટિની રચનામાં અગ્નિનો સંબંધ જણાવ્યો. હવે મનુષ્ય પ્રત્યે તેનો સંબંધ જણા-
વવો એ વિશેષ અગત્યનું છે. જે અગ્નિ બ્રહ્માંડમાં વિશ્વરચના માટે સ્થિત થયેલ છે તે જ
અગ્નિ મનુષ્યવ્યક્તિના હૃદય મધ્યે સ્થિત થયેલ છે. મુણ્ડકોપનિષદના દ્વિતીય મુણ્ડકના
પ્રથમખંડના દ્વિતીય શ્લોકમાં કહે છે કે, “તદેતત્સર્વં યથાં સુદૈતાત્ નાવકાદિ-
સ્ફુર્લિંગાઃ સદ્દશરઃ પ્રમવન્તે સરુપા । તથાક્ષરાદિવિદ્યાઃ સૌમ્ય ભાવાઃ પ્રજા-
યન્તે તત્ર ચૈવાપેયન્તિ ॥ અર્થ એવો છે કે હું પ્રિય શિષ્ય! એ વાત મને માનજે
કે જેમ પ્રકાશિત અગ્નિમાંથી હજારો તણુબારા અગ્નિના જેવાજ નિકળે છે તેમ તે અ-
ક્ષરમાંથી વિવિધ પ્રકારના છત્ર પેળ થાય છે અને અતે તેમાંજ સ્ત્રીન થાય છે આમાં
અગ્નિની ઉપમા આપેલી છે તે માત્ર ઉપરથી સમજ પડ્યા માટે આપેલી છે એમ મા-
નવાનું નથી. એ અગ્નિ પણ આપણે ઉપર વર્ણવી ગયા તેવો સમજવાનો છે. તે બ્રહ્માં-
ડમાં એક મુખ્યશક્તિ છે અને તે બ્યારે જ્યોત્સ્વ પ્રકાશવાન થાય છે ત્યારે તેમાંથી
વિસ્ફુલિંગ નિકળે છે. સુદૈત્ત અગ્નિ કહેવાનું પણ તાત્પર્ય એવું છે કે એટલે અંશે પોહોચે
છે ત્યારેજ જ્યોતિ પ્રદર્શિત થાય છે. ત્રિપુટિનું ત્રિનું ૩૫ બ્રહ્મા છે. આગળ આપણે ક-
હેલું છે કે બ્રહ્મા એ મહત્ ૩૫ છે એટલે બ્રહ્માંડની મનસક્રિયાનું મૂળ તેમાં છે. બ્રહ્માંડની
બ્રહ્મા એ વિસ્ફુલિંગ અથવા જ્વોતે પ્રકટ કરે છે બ્રહ્માએ ધ્યાન ધરી હું એક-

ના અનેક થાઉં એમ વિચાર્યું તે પણ આ જ વાત છે એટલે વિશ્વમાં એક પણ પર-
માત્મું એ દૈવિ જીવનશક્તિ રહિત હોઈ શકતું નથી પ્રથમ નિકળેલ વિસ્ફુલિંગ જીવાત્મા
થઈ રહે છે. આ ઉપરથી સમજી શકશો કે જીવાત્મા માત્ર મનુષ્યમાં સ્થિત થયેલ છે એવું
નથી પણ પ્રત્યેક પરમાત્મામાં તેનું અસ્તિત્વ છે તેમ દેવતાઓ પણ તે રહિત હોઈ શકતા
નથી. “યા બ્રહ્માદિપિપીલિકાન્તતત્તુપુ પ્રોતા જગત્ સાક્ષિણઃ” એજ અગ્નિવ
જગત્ બ્રહ્માંથી મોડી કાઠી પર્વત તેમાં પડેલાયેલું કહેવામાં આવે છે તે પણ આવી રીતે
સમજવાનું છે. એ વિસ્ફુલિંગની ઉપાધિ આકાશ છે તે વડે તેનું વ્યક્તરૂપ અને છે. અ-
બાધિત છે તે બાધિત થાય છે. અપરિચિત્ત, હોય છે તે પરિચિત્ત થાય છે. આ વિસ્ફુલિંગો
બહાર ગતિ કરે છે એટલે અગ્નિનાં વાયુચક્ર (વટાળાઓ) થાય છે આ વાયુચક્રની ઉપમા
“સીક્ટે ડેક્ટ્રીમ” ના યુસ્તકના તેને આપેલી છે વાસ્તવિક જોતાં છે પણ તેમ જ. એ વ-
ટાળાઓ સાથે તે વિસ્ફુલિંગો આકાશમાં ગતિ કરે છે અને જેમ જેમ તે ગતિ મંદ પડે
છે તેમ તેમ તે આસપાસના સયોગો પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન રૂપે સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થાય છે.

એટલે, જીવાત્મા મૂળે તો એક સરખાંરીને પેદા થયેલા તે સંયોગને આધીન થઈ રૂપ ધારણ કરે છે. એક સ્વચક્રનામાંથી અનેક વ્યક્તિ ઉદ્ભવે છે.

ગુપ્તજ્ઞાનવિદ્યાનું ખરું રહસ્ય આંહી આવે છે. એ સમજી ને કાંઈ ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે તે યથાર્થ સમજવા માટે ક્રમે ક્રમે વાતનું વિવેચન કરવાથી તેની સ્પષ્ટતા થશે. જેઓએ એ વાત ઉપર લક્ષપૂર્વક મનન કરેલું ન હોય તેઓને એકંદર વાત કરવાથી સમજણ પડવી કઠિન લાગે છે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ પ્રદીપ્ત અગ્નિમાંથી એક વિશ્વુલિંગ નિકળી તે અગ્નિયુક્ત વિદ્યાળમાં આગળ ચાલ્યું એટલી વાત પ્રથમ ધ્યાનમાં રાખવી. આવાં અનેક વિશ્વુલિંગ નિકળ્યાં પરંતુ તે એક જ અગ્નિમાંથી ઉદ્ભવેલાં છે એટલે આત્મા મૂળમાં એક છતાં તેમાંથી અનેક જીવાત્માનો ઉદ્ભવ થયો. આ વાત વિશેષ લક્ષમાં રાખવાની છે કારણ કે મૂળ એક આત્માના જ્ઞાનથી જ આત્મજ્ઞાન સુખદ અને શાન્તિપ્રદ થાય છે. વાસ્તવિક વિચારણા તો એમ જ જણાશે કારણ કે એ વિશ્વુલિંગો આકાશી ઉપાધિથી ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિરૂપ થાય છે. એટલે જેમ સૂર્યમાંથી પ્રસરતાં અનેક કિરણો ઉપાધિવશાત્ સૂર્યની બહારથી અવલોકન કરનારને અનેક ભિન્ન ભિન્ન લાગે છે પણ સૂર્યમાંથી અવલોકનારને તે એક જ ભામે તેમ વિશ્વુલિંગ બહારથી ગમે તેટલાં લાગે પણ અગ્નિ તો એક જ છે; જીવાત્માનું ભિન્નત્વ અને ભેદ ગમે તેવાં જણાય પણ આત્મા તો એક જ છે. એ જ જીવ અને આત્માનો ભેદ સમજી લેવાનો છે. બ્રહ્માંડમાં જે સર્વ રચના છે તેની અનેકતામાં એકતા પણ આવી રીતે જણી લેવી. પણ આપણે મધ્યભિંદુથી તેના પરિષ ઉપર એટલે બધે અંતરે સ્થિત થયેલા છીએ કે બહુત અવ્યવસ્થાનું અદ્વૈતપણું સહજ લક્ષમાં આવી શકતું નથી એટલું જ નહીં પણ આ સર્વ કિરણો એક મધ્યભિંદુમાંથી નિકળેલાં છે, એ આટે પણ તત્કાળ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. આ અજ્ઞાન એ જ માથા છે, એ જ મિથ્યાભાસ છે. એમાંથી મુક્ત થવું જડું જ કઠિન છે તેને લીધે અખિલ વિશ્વ મિથ્યાભાસ છતાં સસ્ય ભાસે છે. આપણી દૃષ્ટિને વચ્ચેના આવરણને લીધે મૂળમાં અભેદ છતાં સર્વ જગત્ ભેદયુક્ત ભારો છે. હવે એટલો તો નિશ્ચય થયો હશે કે પ્રત્યેક પરમાણુમાં આત્મા સ્થિત થયેલ છે તે કેવી રીતે ભિન્નત્વ પામેલો છે. મૂળ એક આત્મા ઉપાધિને લીધે અ-નેકતા પ્રાપ્ત કરે છે એ વાત પણ યથાર્થ સમજવામાં આવી હશે.

નકતા પ્રાપ્ત કરે છે એ વાત પણે યોગ્ય સંનમવાના આગ્રહ રહે.
પ્રત્યક્ષિત અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલિતો જ્વાલો યદ્યપ્ત પ્રકટ થાય છે તે વિશે હવે વિશેષ
ઝેટકું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એ પ્રત્યેક વિસ્ફુલિતનો શક્તિ એક સરખી હોતી નથી.
આતું કારણુ કર્મ અને પુનર્જન્મના વિષયની સાથે સંબંધ ધરાવે છે એટલે તેનું વિસ્તા-
રણ વિવેચન કરતાં લંબાણુ યદ્યપ્ત નવ માટે ઝેટકું કહેવું બમ યશે કે એ વિસ્ફુલિતોમાં
કેટલાંકે બહુ સામર્થ્યવાન હોય છે. જે જીવ વિશ્વની રચના કરવા આગળ પડે છે તેઓ
દેવતા કહેવાય છે. તેઓને આત્મજ્ઞાન યથેહું હોય છે તેને લીધે તેઓને સ્વલ્પાદિ ઉપાધિનું
આવરણું બહુ થોડું હોય છે એટલે સામાન્ય મનુષ્યજીવ જે જગતમાં અવતરવાના હોય
છે તેના કરતાં તેઓ ધણે અશે આગળ વધેલા હોય છે. વિશ્વરચનાના આરંભકાલમાં
એ દેવતાઓ સૃષ્ટિમાં ઉત્પાદકનું કાર્ય કરે છે અને તે શક્તિનો યથાર્થ ઉપયોગ કરી સ-
ર્ષ્ટિના વિસ્તાર કરે છે. ઈંદ્ર, વાયુ, વરુણ ઇત્યાદિ આ દેવતાઓ છે. પાશ્વલ વિદ્વાને આ
દેશના ધર્મજ્ઞાન સંબંધી વિવેચન કરતાં સૃષ્ટિની શક્તિઓને માત્ર મનુષ્યરૂપે વર્ણવેલી છે

એવું મત આપે છે કારણુ તે વખતે મનુષ્ય જાત સુધારાની માત્ર બાલ્યાવસ્થામાં હતી તેથી સૃષ્ટિના દેખાવો જોઈ તેને ઇદ્રાદિ નામ આપ્યાં અને દેવતારૂપે પૂજન કરવા લાગ્યાં પણ વાસ્તવિક અવલોકન કરનારને એમ નહીં બાસે મનુષ્યની સ્થિતિની બાલ્યાવસ્થાના એ ઉદ્ગાર છે એમ જોવા તે કેવળ અજ્ઞાનતા છે એ દેવતાઓ તો મહાન બુદ્ધિવાન અને સામર્થ્યવાન જ્ઞાની પ્રથમની પ્રજા છે તે કાળે હજી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ નથી પણ જે મનુષ્ય-જીવો આવનાર છે તેને માટે સૃષ્ટિ સ્વયં તેઓ આવેછે વળી એટલી વાત પણ સસ માનવાની છે કે પાશ્ચાલ્ય વિદ્વાનો કહે છે કે તેમ એ દેવતાઓને માત્ર કલ્પિત રૂપ આપેલા છે એમ નથી પણ સૃષ્ટિના નિયમાનુસાર જે જે ચમત્કારો જોવામાં આવે છે તે સર્વના નિયતા એ પ્રયત્ન પ્રયત્ન દેવતા છે તેઓનું પ્રયત્ન અસ્તિત્વ છે અને આગળ આપણે કહી ગયા તેમ એકમાર્થી અનેક યવામાં તેઓ સર્વથી અગ્રમાગી છે અખિત જગતને સર્વની એકતાનું ગાન ઉત્પન્ન હતાં એ દેવતાઓ છે એવી રીતે દશન પ્રીએ તો સૃષ્ટિના ચમત્કારો તે દેવતાનાં દ્રશ્ય રૂપો છે અને દેવતાઓ તેના અતર્થાગી છે જેમ જેમ વ્યક્તપણુ આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ નીચેની પકિતના દેવતાઓ પણ વિકાસ પામે છે અને તેઓનું મંડળ થાય છે આ જગતમાં જે રથૂન પ્રકૃતિ આપણા જોવામાં આવે છે તે તો આત્માનું માત્ર ક્ષણભંગુર આચ્છાદન છે એટલે જે જીવાત્માની શક્તિ સપૂર્ણ વિકાસ પામેલી હોય છે અને જો એશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે તે એ પ્રકૃતિ પ્રત્યે સ્વેચ્છાનુસાર કાર્ય કરી શકે છે તેનું કારણુ એવું છે કે એ પ્રકૃતિની અતર્થાગી શક્તિઓ તેને વશ થઈ ગઈ હોય છે તેથી તે દ્વારા ઇષ્ટ કાર્ય કરાવી શકાય છે વળી પોતે આસપાસની પ્રકૃતિનો નિયામક યવાથી અતિમાન ઈશ્વરની પકિતમાં તેની ગણના કરાય છે

સેન્ટ્રલિંગ્ડુ કૉલેજ—ખનારસ,

“Man is by his constitution a religious animal,” Burke
જોજો ભક્ત ગાઈ ગયો છે કે,

“કોઈડિયે નાણા કરી મર મેસે, ધમ વિના ધન તો શોભે નહિ,
સોજો શણગાર સજે મરની સુદરી, પણ નાક વિના નારી શોભે નહિ.”

અરુ છે ધર્મ એ મનુષ્યનું “નાક” છે, એ જ એની ઉત્તમોત્તમ શોભા છે, પણ

* સારે આ રીતે જોતાં તો મિ ટાટાનો ઉપક્રમ માત્ર “શણગાર” ને સ્થાને જ ના હિંદુસ્થાન એટલું બધું દૂશ-ધનહીન-છે કે એનું “નાક”-ધર્મ-પણુ આ કૃશતાના કારણથી, એને સપૂર્ણ સૌન્દર્ય અર્પવા અસમર્થ છે અને તેથી મિ ટાટાનો યત્ન આ કૃશતા દૂર કરવા તરફ હોય “નાક” નેટલો જ સાર્યક છે એટલા માટે એ ઉદ્ધર દેશસેવાની મુદર્શન (૧૮૫૮ નવેબર ના અંક) માં અમે પ્રશ્નસા કરી ગયા હિંએ એ પ્રશ્નસાને ‘ગુજરાતી’ એ વિરોધ પ્રસિદ્ધિ આપી, તે જોઈ એના અધિપતિનો અમે ઉપકાર માનીએ છીએ

જરા વિશેષ વિચાર કરી જોતાં જણાશે કે ધર્મ માટે આ અતિ અલ્પ કહેવું છે. એથી પણ આગળ વધીને કહી શકાય કે ધર્મ એ મનુષ્યનું રુધિર છે, પ્રાણ છે, આત્મા છે. એનું આન્તરમાં આન્તર સ્વરૂપ અને તાત્ત્વિકમાં તાત્ત્વિક સ્વરૂપ તે ધર્મ છે. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ધર્મથી અંકાય છે એમ કહીએ તો પણ અતિશયોક્તિ નથી. “હીવાને તેલ જેટલું આવશ્યક છે” તેટલી જ ધર્મભાવના મનુષ્યને આવશ્યક છે એ સત્ય છે. છતાં, અર્ધાચીન સમયમાં હિંદુસ્થાનની યુનિવર્સિટિઓ ધર્મહીન કેળવણી આપવાનો પત્ત કરે છે. પરંતુ એ પત્ત મનુષ્ય-સ્વભાવની અને એ દ્વારા પરમાત્માની યોજનાની વિરુદ્ધ હાઈ નિષ્ફળ થયા વિના રહેશે નહિ એ નિશ્ચિત છે. હાલમાં એક સંતોષની વાત એ યર્ષ છે કે આ ખામી તરફ મહાન વિચાર-કર્તાઓનું અને સરકારનું સવિશેષ ધ્યાન જોવાયું છે, અને તે એટલે સુધી કે નોર્થવેસ્ટર્ન પ્રોવિન્સીયલ (વાયમ પ્રાંત) માં આ ખામી સરકાર તરફથી સ્પષ્ટ રીતે કબૂલ કરવામાં આવી છે, અને એ પૂરી પાડવા માટે જનતા સંગઠન કરી આપવામાં આવશે એમ ઉદાર દિલથી સરકારે જણાવ્યું કહેવાય છે. આ રીતે એ સ્વત્ર ધાર્મિક કેળવણીને સામાન્ય ઉત્તેજન મળશે એ નહીં યર્ષ ચૂકવું છે. પણ આ ઉપરાંત વિશેષ આત્મનું કારણ આપણને એ મળ્યું છે કે આપણા ધર્મમાં સૌથી પવિત્ર મનાતા સ્થાનમાં-કાશીમાં-“સેંટ્રલ હિન્દુ કોલેજ” એ નામથી એક મોટી કોલેજ સ્થાપવામાં આવનાર છે, જે હાલમાં અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટીના અંગમાં પડશે, પણ જે જલે દિવસે, આખા હિન્દુસ્થાનમાં એની શાખાઓ સ્થપાઈ, એક સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટિ યર્ષ જશે એમ ધરાય છે.

આ કોલેજનો ઉદ્દેશ એવો છે કે પ્રાચીન અધ્યયનપદ્ધતિને વર્તમાન કાળને અનુકૂલ સ્વરૂપમાં ઉપયોગમાં લઈ, તેને અર્ધાચીન શિક્ષણ સાથે જોડી, સર્વ જ્ઞાનના આધારભૂત ધાર્મિક જ્ઞાનને વિદ્યાર્થીઓના આત્મામાં સારી રીતે સિંચવું-જેથી લૌકિકજ્ઞાન તાત્ત્વિક ઉદ્દેશરહિત કે સ્વાર્થી કે મૂઝવિનાના ટક્ક જેવું શુદ્ધ ન થઈ પડતાં, ધર્મજ્ઞાનરૂપી અમૃતરસથી સિંચાઈ એક વાચક કલ્પતરુ સમાન થઈ રહે. આ કોલેજની સ્થાપના માટે હિંદુસ્થાને પરાપકારી અને ઉત્સાહી બાઈ એની મિસનરો આભાર માનવાનો છે. અને એનું સ્વરૂપ ઘણું બાગે એ બાઈને હાથે જ ધરાશે, એટલે આ કોલેજ પણ પ્રાચીન અને અર્ધાચીન પાઠશાળા અને અગ્રણ્ય કૈટલાક ઉત્તમ ગુણોના સમુદાયરૂપ યશે એમ આશા રહે છે. વળી એ બાઈની મદદમાં સર રમેશચંદ્ર મિત્ર જેવા સલાહકાર છે એટલે અયોગ્ય ઉત્સાહમાં જોવાઈ જવાશે એમ સાધારણ રીતે કાંઈએ પણ બહુ બય રાખવા જેવું નથી. ત્યાંથી અમને એટલી દિલગીરી છે કે આ યોજનાને જરિહસ રાનડે અને ડૉક્ટર બાંગ-તથાપિ અમને એટલી દિલગીરી છે કે આ યોજનાને જરિહસ રાનડે અને ડૉક્ટર બાંગ-રફર તરફથી અનુમોદન મળ્યું નથી. એ જે વિદ્વાનોની અને તેમાં વિશેષ કરીને મહાત્મા રાનડેની સલાહ આ કામમાં બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડત એટલું જ નહિ, પણ અમને પોતાને તો આ ઉપક્રમ એ મહાન પુરુષની સલાહ વિના જોઈએ તેવું સ્વરૂપ ધારણ કરશે કે નહિ એ વિષે કાંઈક શંકા રહે છે એમ ખુલા દિલથી કહ્યા વિના ચાલતું નથી. હાલમાં પુરત હિંદુધર્મના પ્રાચીન જ્ઞાનમંડારમાંથી ઉત્કૃષ્ટ બોધદાપક વચનો-કથાઓ અને પ્રસંગોનો સંગ્રહ કરી એક મન્યાવલિ સ્થાપવામાં આવનાર છે. એમ સંબંધાય છે. આ વિષે અમારું એટલું કહેવું છે કે:-

(૧) આ અન્યાયલિખા સરકૃત ભાષા ઉપરાંત આખા હિંદુસ્થાનમાં બહુધા સ્વીકૃત શાસ્ત્રી એવી ભાષાઓમાંથી—કબીર તુનસોદાસ આદિના—વચનોનો પણ સંગ્રહ કરવો જોઈએ જેથી ધાર્મિક જ્ઞાન સરકૃતમાં જ હોઈ શકે એવી અન્ધશ્રદ્ધા દૂર થાય તથા માત્ર મુખ્ય પાઠ કરવાને બદલે વસ્તુનો હૃદયમાં સાક્ષાત્કાર કરવા તરફ વિદ્યાર્થીઓનું વિશેષ વલણ થાય અને તે જ સરકૃતનો અભ્યાસ કરાવાય તેમ પાનીનો પણ સાથે જ કરાવાય તો ઠીક છે, તેમ ન જાની શકે તો પાનીનું સરકૃતમાં સ્વરૂપાન્તર કરી એ ભાષામાં પ્રતિષ્ઠાપિત ઉપદેશોનો પણ વિદ્યાર્થીઓને લાભ આપવો જોઈએ

(૨) જોઈ—અને જૈનધર્મનો પણ વિશાળ હૃદયથી આ યોજનામાં સમાવેશ કરવો ઘટે છે કારણ કે એ ધર્મોનો ઉપદેશ મૂલમાં અજ્ઞાનધર્મને અંગે જ થયો હતો, અને તે તે સમયમાં પ્રત્યેક માન અનેક પ્રકારના કૃત્યોને બ્રાહ્મધર્મના પ્રવાહમાંથી દૂર કરવાને એ ધર્મો શક્તિમાન થયા છે

(૩) આ ધાર્મિક ઉપદેશ શાસ્ત્રીઓ પાસે જ અપાવવાનો વિચાર હોય તો એ ભૂલ છે ધાર્મિક જોષ સમજ અને સફળ કરવાનું સાધારણ નિયમ તરીકે એક જ સાધન છે અને તે એ કે જેણે સારી વિદ્યા તથા સાધુતા—(ઉચ્ચ આવશ્યક છે)—સંપાદન કરી છે એવા વિશાળ આત્માના સન્યાસીઓ તથા જૈન બિહુડો પાસે ઉપદેશ અપાવવો. આવા પુરુષો ન મળી શકે તો પ્રબી ઉચ્ચ કેળવણીવાળા વાનપ્રસ્થાશ્રમી વિદ્વાનોને હાથે કામ લેવું સન્યાસ અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ઉપર અમારો ભાર એટલા માટે છે કે લાખો ધાર્મિક અનુભવ વિના તથા એ સાથે આવતી શાંતિ વિના તથા અસાધારણ સાગ વિના ધાર્મિક ઉપદેશમાં વિશુદ્ધિ તથા બળ આવતા નથી, તેમ જ ધર્મના વિષયમાં કલહપ્રિયતા પણ ઘણું કરી ધરમાલાનું ધામ સમીપ આવી વિના નહીં થતી નથી

(૪) છેવટે, અમારે એટલું કહેવું જોઈએ કે આ અન્યાયલિ તથા ધાર્મિક કેળવણીની વ્યવસ્થા નહીં વિશાળ હૃદયથી અને દીર્ઘ દૃષ્ટિથી ચરી જોઈએ નહિ તો, જૂના જૂના વચ્ચે અનિષ્ટ વિરોધ થશે, તથા પરિણામે હમણા જ સ્વતંત્રતા પામેલી ભરતપ્પડની દિને પુનઃ અયોગ્ય શાસ્ત્રરૂપલા પહેરાવશે એ અમભવિત નથી આપણા દેશમાં પાછળના કાળના અન્ધકારને દૂધે અનેક આચારવિચારો, જેને ધર્મના તાત્વિક સ્વરૂપ સાથે બહુ લેવા દેવા નથી અને જેમાં મનુષ્ય બુદ્ધિએ અને આપણા શાસ્ત્રકારોએ પણ અનેક મતભેદ દર્શાવ્યા છે તેને ધર્મનું ધણીકવાર આમહૂવેક તરત માનવામાં આવે છે પરંતુ તેવા અશાને જો આ કોલેજ ધર્મની કેળવણીમાં પ્રવેશ કરનારો હોય તો તેથી અસંત હાનિ થવાનો સંભવ છે એમ અમારું માનવું છે ,

આપણા કેટલાક વિદ્વાન દેશહિતૈષીઓ પણ નીતિ અને ધર્મની કેળવણી માટે

* હિંદુ ધર્મ માટે અમારો આ શબ્દ છે (જુલો સુદર્શન ૧૮૮૮)

‘બ્રહ્મો’ધર્મને બ્રાહ્મધર્મ કહેવાયવાનો જરૂર પણ હક નથી ઉપનિષદોનો ઉડા અભ્યાસ ન થયેલો તેવે વખતે આ ભૂલ થયેલી જણાય છે

જામાં નહિ પણ ગૃહમાં જ આપી રાકાય એમ મત દર્શાવે છે તે કાંઈક આવા જ ભયથી હોતું જોઈએ. મિ. જસ્ટિસ રાનડેએ એલેક્ઝાન્ડ્રા ગર્લસ્કુલમાં હમણું જ આ મત ઉપર ભાર મૂક્યો છે, તથા શાળામાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપવા વિરુદ્ધ કેટલક વિચારો દર્શાવેલા પ્રતીત થાય છે, પરંતુ તેમાં પણ ઉપરના ભયની દૃષ્ટિએ જ એમનું એમ કહેવું થયું હશે એમ અનુમાન થઈ છે. સ્ત્રીકેળવણી નીતિ સુધારવાના સાધનમાંનું એક મુખ્ય સાધન છે એ કરતાં આગળ જઈ, ધાર્મિક કેળવણી સર્વથા નિરર્થક છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનો એમનો અભિપ્રાય હોય એમ માનવાને કારણ નથી કેમકે આજથી ત્રણેક વર્ષ ઉપર વિદ્વસન કોલેજમાં એક પ્રસંગે જોણતાં એ વિદ્વાને જ આપણા કોલેજ-વિદ્યાર્થીઓના ધર્મપ્રતિ અનાદર સંબંધે બહુ શોક દર્શાવ્યો હતો, તથા ધર્મનો અભ્યાસ સ્વૂંચદૃષ્ટિએ ગમે તેવો નિર્ર્થક લાગે પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં એનું બહુ જ પ્રયોજન છે એમ સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યું હતું. આ સર્વ જોતાં આ પ્રસંગે એ મહાત્માનું તાત્પર્ય ધાર્મિક કેળવણીથી સાધ્ય-વિરુદ્ધ નહિ પણ એના સાધનવિરુદ્ધ હતું એમ કદવું ગોચર છે. ભારે જો ધાર્મિક કેળવણી અપાય એ સર્વાત્મને હિત છે નો પછી એ શાળામાં આપવી કે ગૃહમાં એ બીજો પ્રશ્ન છે. ગૃહમાં ધાર્મિક-શિક્ષણ આપવું જ જોઈએ એ નિઃસંશય છે કેમકે ગૃહનો આ વિષયમાં એવો અનેકદેશી સંબંધ છે કે જોઈતો અસર એ કરી શકે છે એનો દર્શાવ પણ શાળા કરી શકે એમ નથી; અને આ જોતાં ઉગ્રતા બાળકોને ગૃહમાં ધર્મશિક્ષણ દિના રહેવા હઈ શાળાની ખામી કોંઠનાર માગાપોનો ઘોટો દોષ નથી. પરંતુ એક તરફથી ગૃહ કેળવણીની આવશ્યકતા સ્વીકારી, તથા શાળાદ્વારા જે ધાર્મિક શિક્ષણ અપાય એમાં પૂરોક્ત ભય રહે છે એનું સ્પષ્ટ રાખી, તથા કવિતા અને ધર્મ શીખવ્યાં શીખવતાં નથી એ વાત પણ કેટલેક અંશે સત્ય છે એટલું કબૂલ કરી, અમારે એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે આ સાથે જ બીજી તરફથી શાળા-કેળવણીની તરફેણમાં નીચેના વિચારો ધ્યાનમાં લેવાના છે, જે એ કેળવણીની સર્વથા વિરુદ્ધ મત ધરાવનારા નિદાનો પ્રતિ અલ્પમાન માનપુરઃસર અને અત્રે મૂકીએ છીએ.

એક તો ગૃહમાં ધર્મ એના સમસ્ત ભૂમિએલા સ્વરૂપમાં જ દૃષ્ટિ આગળ સ્થૂર છે. પરંતુ એના કારણસ્વરૂપાદિના વિચાર કરવાને ગૃહમાં સાધારણ રીતે અવકાશ રહેતો નથી, અને તેથી ધણીકવાર ધર્મને અકારણ માની બાલકો એ તરફ ઉપેક્ષાદૃષ્ટિએ જુવે છે. ગૃહકેળવણીની આ ખામી પૂરી પાડવા માટે શાળાની જરૂર છે.

બીજું જ્યારે ઈંગ્લંડ જેવા દેશમાં પણ આ પ્રકારની કેળવણી માટે કેવળ ગૃહ ઉપર આધાર રાખવામાં આવતો નથી, તો પછી હિંદુસ્થાનને માટે અપવાદ શા માટે હોવો જોઈએ? હિંદુસ્થાનમાં પરસ્પર વિરોધી અનેક ધર્મો છે એ ખરી વાત છે. પણ અમને લાગે છે કે એ વિરોધ શમાવવાનો એક માર્ગ જ આ છે કે ઉચ્ચ પ્રકારની-ધર્મના સામાન્ય સ્વરૂપની-વિધાર્થિઓને કેળવણી આપવી; જેથી પરસ્પર માનમરી દૃષ્ટિએ-ધર્મના વિષયમાં બેદરકારીથી નહિ પણ માનમરી દૃષ્ટિએ-તેઓ જોતાં શીખે.

ત્રીજું પદશાળાઓમાં લૌકિકશિક્ષણની સાથે સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાથી લાભ

એકે કે ધર્મ અને લૌકિકજ્ઞાન પરસ્પર સંબંધમાં આવી, પરસ્પર લક્ષ્ય થોડા સમ-
ન્વય પામે છે.

વળી, આ ધાર્મિક કેળવણીની બાબતમાં હિંદુસ્થાનનિવાસી બધી કોમોમાં અમને
હિંદુઓ જ સૌથી વધારે કમનસીબ લાગે છે. કારણ કે અંગ્રેજોને માટે સ્વધર્મશિક્ષણપુરઃસર
લૌકિકશિક્ષણ આપનારી અત્રે અનેક કોલેજો છે. અને મુસલમાનો માટે પણ સરસૈયદ અહમદના
ભગીરથ પ્રયત્નને પરિણામે અલિગઢ પાઠશાળા સ્થપાઈ છે. જેમાં ધાર્મિકશિક્ષણ માટે સ્પષ્ટ
યોજના છે અને એ પાઠશાળાનો વિસ્તાર કરવા હજી પ્રયત્ન જારી છે ખરું છે કે પાર-
સીઓ માટે આમાંનું કંઈ નથી. પણ પારસીઓની સંખ્યા બહુ થોડી છે, અને જોકે હાલમાં
એમને ધાર્મિક કેળવણી મળવા માટે પાઠશાળાઓમાં ગોઠવણ નથી તોપણ જો
દિવસે એ સંબંધી કંઈક વિચાર થયા વિના રહેશે નહિ; કારણ કે એ ઉત્સાહી
કોમ છે, અને એકવાર એ માગન એમના લક્ષમાં ચોંટી તો પછી એ ખામી દૂર કરવામાં
જરા પણ વિચંચ થશે નહિ એ નિઃસંશય છે.

ત્યારે કુંકમાં આ કોલેજ મળે એ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે હિંદુસ્થાનના
ખરા હૃદયરતો મંત્ર આ રૂપે દૃષ્ટિગોચર થયો છે, પણ તે યોગ્યવિધિપુરઃસર પ્રયો-
જવામાં આવે તો જ. સારી રીતે યતાં એનાથી જેટલો લાભ ધારવામાં આવે છે તેટલું
જ ખરાબ રીતે યતાં તુકશાન થવા સંભવ છે. તુકશાન ન યતાં લાભ યામ એને આધાર
આ યજ્ઞના ઋત્વિજોના ઉપર છે. સર્વનો આધાર હિંદુસ્થાનના અદૃષ્ટ ઉપર છે *

* આમાં અમે તવીન શું કહ્યું ? એટલું જ કે આ અસાધારણ બારીકોનો પ્રસંગ
છે, અને આથી કેવળ લાભ માની જેઓ આતંદમાં આવી જતા હોય તેમને એની સાથે જ
જોડાએલા અસાધારણ જોખમ ઉપર લક્ષ રાખવા વિનંતિ છે. સામાન્ય રીતે તો અમે આ ઉપક્રમને
સ્તુત્ય માનીએ છીએ જ. આમાં કહેવું કદાચ કેટલાકને મન્દસ્તુતિ જેવું લાગશે. મન્દસ્તુતિ તો
છે જ, પરંતુ અમારી દૃષ્ટિએ એ જ સત્ય અને ન્યાય દીસે છે એટલે તે કદાચ વિના ચાલતું નથી.
પ્રકૃત વિષયની અમારી પ્રશ્નસા કાંઈક મન્દ છે એટલા ઉપરથી આ મારો બ્રાહ્મધર્મ પ્રતિ ઉત્સાહ
પણ મન્દ છે એમ અનુમાન કરનારને અમારો એટલો જ હૃદયર છે કે અમને અમારા (બ્રાહ્મી)
ધર્મ ઉપર અલનર્ત-અમારું હૃદય ધારી શકે તેટલો-આવ છે, બ્રાહ્મધર્મનો પુનરુદ્ધાર એવા
અમારા બન્ધુઓને જેટલી ઉત્સુકતા હશે તેટલી જ અમને પણ છે. પરંતુ ઉત્સાહના પૂરમાં
તણાઈ ખડક ઉપર અથડાવા અમે રાંછ નથી. માત્ર 'ખડકોનું' અસ્તિત્વ સ્વીકારી
એ સ્વીકારાનુસાર વર્તન રાખવાથી જ એવ છે એટલું સચવવાથી ઉત્સાહની મન્દતા
જણાતી હોય તો તે અપવાદ સહન કરવા અમે તૈયાર છીએ. તંત્રી.

શું વિજ્ઞાનશતક એ ભર્તૃહરિનું રચેલું છે?

(મળેલું) *

શુજરાતીમાં ભર્તૃહરિનું વિજ્ઞાનશતક બહાર પડનાર છે, એમ જાણી આનંદ થયો છે. ભર્તૃહરિના વિજ્ઞાનશતકને પ્રથમ પ્રસિદ્ધિમાં આણવાનું માન રા. રા. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ધ્રુવે નાનગપુરકરને ઘટે છે, તેમણે એ શતકનું મરાઠી ભાષાંતર કર્યું છે, અને એ ભર્તૃહરિનું જ રચેલું છે એવું સાબીત કરવાનો પૂરો શ્રમ લીધો છે. મરાઠી માસિકપત્રમાં તે ઉપર સારી ચર્ચા ચાલી છે. એ સમગ્રું વંચિયા પદ્ધતી મારા મનને લાગ્યું કે વિજ્ઞાનશતક સંબંધી મરાઠી મંથમાલામાં આવેલી ચર્ચાનો સાર અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવો ઉચિત છે. એથી પાંકમણ તથા બાપાંતરકર્તાને વાંચવા વિચારવામાં સદાચતા સાથે આનંદ મળશે.

મહારાજ મહાકવિ ભર્તૃહરિકૃત શતકત્રય આનંદદાયક ને ઓષક છે, અનેકવાર એમનાં ત્રણે શતક વાંચીએ તોપણ કટાણો આવતો નથી. કચ્છરસ આંગળ ખીજ પણ રસ ગુચ્છ છે, એવી ખાત્રી ભર્તૃહરિનાં કાવ્યો વાંચવાથી યાવ છે. ક્ષણેક્ષણે યજ્ઞવલ્કામુપેતિ તત્ત્વેષ્વ રૂપં રમણીયતાયાઃ આવા પ્રકારના કવિતેજને લીધે મનુષ્ય હૃદયમાંથી અધકારનો નાશ થાય છે પ્રાસાદિક અને પ્રતિભાશાલી કવિઓ પૃથ્વીના ગમે તે દેશમાં હોય તોપણ તેની હૃદયરહસ્ય કવિત્વશક્તિ સરખીજ હોઈ માનપ્રદ છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એમ કવિનાના ત્રણ વર્ગ પાડી શકાય છે. તેમાં ભર્તૃહરિ એ ઉત્તમ કવિમાં એક અગ્રગણ્ય કવિ છે. આવા ઉત્તમ કવિનું એકાદ શતક હાય આવ્યું જાણી અસંત આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. રઘુવંશ કે કિરાનનો એકાદ સર્ગ નવો હાય લાગે તો તેથી કંઈ વિશેષ આનંદ પ્રાપ્ત ન થાય. પણ મેઘદૂત જેવો કાળિદાસનો કોઈ નવીન મંથ હાય લાગે તો તેથી આપણને દૃઢતા બધો આનંદ થાય ? તો પણ ભર્તૃહરિ જેવા કવિનું એક નવું શતક હાય આવેલું જાણી વિદનમંડળ આનંદિત થયે જ ભર્તૃહરિના આ હાથ લાગેલા નવીન વિજ્ઞાનશતકના કેટલાક શ્લોક મનોહર છે તથાપિ આ શતક ભર્તૃહરિકૃત છે કે કેમ તે પ્રતિપાલન કરવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. સંસ્કૃત કવિઓ અને તેના અધીનો કાળનિર્ણય કરવાનું કામ અઘરું છે. વેદના કાળ વિષે જો લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે કેવળ આંતરપ્રમાણ કે કેવળ બાહ્યપ્રમાણથી કાળનિર્ણય યઈ શકતો નથી. વેદના એક સૂક્તને એક પ્રાચીન કહે છે, તો બીજે અવૈચીન કહે છે. વક્તા કે શ્રેષ્ઠ પોતાના મતને સમર્થન કરનારી જ બાબત માન જુએ છે. પર્વતપ્રાય પરિશ્રમ કરી, સરસવ આનંદ જ પ્રાપ્તિ કરવી, અને તે પછી અનિશ્ચિત ફળપ્રાપ્તિ કરવી એમાં કોઈ સાર નથી.

ભવમૂર્તિના કાળનિર્ણય વિષે શકા રહેતી નથી તેનું કારણ ડોક્ટર બંજરકરે માલતીમાધવની પ્રસ્તાવનામાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે બાહ્ય પ્રમાણો ઉપયોગ્ય છે. પરંતુ કાળક્રમ નિર્ણય કરવા માટે વિશિષ્ટ યદ કે પદસમુદાયના અર્થની તાજાંતોડ કરવી ઠીક નથી. મહાવીરચરિત એ રામાયણની કથાનો પૂર્વ ભાગ છે ને તે કાવ્યગુણદષ્ટિએ જોતાં ઉત્તર-રામચરિતથી ઉતરે છે. તેટલા માટે ઉત્તરરામચરિત પહેલાં મહાવીરચરિત લખ્યું એમ

* લખનાર—રા. રા. ચૌપટલાલ કેવળચંદ શાહ, રાજકોટ.

જેમ માની લક્ષ્મી તેમ કૃષ્ણારસનો પરિપોષ કરવાનું મનમાં આણી રામચરિતના ઉત્તર ભાગનો આધાર લઈ કવિએ સુરેષ નાટક લખ્યું અને પછી રામકથાનું વર્ણન પૂર્ણ કરવા માટે મહાવીરચરિત લખ્યું હોય એમ કેમ માનવું નહિ? પ્રથમ સાફ લખી પછી ઉત્તરતા પ્રકારનું લખાય તો તે કાંઈ અસંભવિત નથી. — પ્રસિદ્ધ કવિ વર્ણવે ૧૭૯૯ થી ૧૮૦૬ સદીમાં જે સુરેષ કાવ્યો લખ્યાં છે તેવાં તે પછીનાં ચાળીસ વર્ષમાં લખાયાં નથી. આમ આડી વાતે ઉત્તરી જવાનો સારાંશ એ છે કે કેવળ એકદેશીય અનુમાનથી સિદ્ધાંત સ્થાપન થઈ શકતો નથી.

ભર્તૃહરિના શતકત્રયમાંના શ્લોક બીજા પુસ્તકમાંથી મળે છે. કાળિદાસનાં શાકુંતલમાં એક, વિદ્યાપદનાં મુદ્રારાક્ષસમાં બે, અને ચક્રકના મૃચ્છકટિકામાં એક, એમ તેના શ્લોકો મળે છે. તે કાંતો નાટકમાંથી તેમાં આવ્યાં હોય અથવા તેમાંથી નાટકમાં ગયાં હોય, અથવા તો પ્રસંગાનુસાર પોતપોતાના અંથમાં કર્તાએ દાખલ કર્યાં હોય; કાંઈ કહે છે કે ભર્તૃહરિ રાજા હતો તેથી તેની દરબારના કાંઈ કવિએ શતકત્રય તૈયાર કરી રાજાને નામે પ્રસિદ્ધ કર્યાં. એમ બિન બિન પ્રકારે બોલાય છે. પોતાની સ્ત્રીનાં દુરાચરણથી ભર્તૃહરિને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો એવી દંતકથા છે. એ દંતકથાનો આધાર માત્ર એક યાંચિત્તદામિ શ્લોક જ છે તેથી ઉલટું હરિદરોપાધ્યાયકૃત “ભર્તૃહરિનિવેદ” નામે પ્રસિદ્ધ યમેશ્વર નાટકમાં તેની સ્ત્રીને ઉત્તમ પતિવ્રતા જણાવી છે. પતિમરણની ઉંઘી ગપ સાંભળી, ભર્તૃહરિની પતિપ્રાણી સ્ત્રી પ્રાણ તજી દે છે, એ જાણી ભર્તૃહરિ મરવા તૈયાર થાય છે. તેવામાં એક મદાત્મા (ગોરખનાથ) સ્વાં પધારી પોતાની ડૂટેલી મઠકી બાબત આકોશ કરે છે. ડૂટેલી મઠકી શી રીતે અસલ હાલતમાં પાછી મળે, એ વિષે રાજા ખુદિવાદ કરે છે, ગોરખનાથ તેનો ઉત્તર આપે છે. એમ ગોરખનાથ બોધ, વસ્તુ, અને પોતાના સામર્થ્યથી રાજાનો ખુદિવાદ રાજાના જ ગળામાં નાંખી પાલીનો શોક મૂકાવી વૈરાગ્ય મહણ કરાવે છે. દંતકથા કરતાં આ વાત વધારે માનવા લાયક છે.

મી. કોલક્રુકે ત્રણ કે ચાર શતક એમ કહ્યું છે પણ તે વિરમૂતિમૂલક છે. લોકપ્રિય ત્રણ શતક હાથ આવ્યાં સારે જ આ ચોથું શતક હાથ કેમ ન આવ્યું એ નવાઈની વાત છે. પણ એ આક્ષેપ તો દરેક નવીન ઉપલબ્ધ અંથપર આવવા સંભવ ધારી તે રાંકા ન કરીએ, તો પણ એ શતક ભર્તૃહરિનું નથી એમ કહેવાને ઘણાં સાધન છે. સૌ શ્લોકનાં પચાસ ત્રીસ તો કેટલેક ઠેકાણે સંદિગ્ધ છે તે સુધારી પૂર્ણ કર્યાં છે એથી બીજા વિદ્વાનોના મત મેળવવાનું જેમ બની શક્યું નથી તેમ વાંચકોની સુદિને સ્વતંત્ર પ્રયાસ કરવાનો અવકાશ મળ્યો નથી. જેમ અનેક કાળિદાસ થયા તેમ અનેક ભર્તૃહરિ થયા હશે. સત્તરમા સૈકાના કોઈ ભર્તૃહરિએ આ શતક બનાવ્યું હશે છે. મહાભર્તૃહરિને પ્રમાણભૂત માની તેણે તે જ ધોરણપર આ શતક લખી નાંખ્યું હશે. મને તેમ હો તે તર્જનજમાં પડવાથી કાંઈ સિદ્ધિ નથી. આ શતક ઉઘાડતાં જ પ્રથમ મંગળાચરણ જ શતકત્રયથી ભ્રૂંડ પડે છે. ત્રણ શતકમાં ત્રણપતિનો ઉલ્લેખ ક્યાંય દેખાતો નથી સારે આમાં ત્રણપતિને બોલાવ્યા છે. ત્રણ શતકમાં જેની પ્રાર્થના કરી નથી તેને આ શતકમાં અમરચાન મળે એ સંભવિત નથી. દક્ષિણીઓના નિસ સંપ્રદાય પ્રમાણે એ લખાએલું હોવાથી કવિ દક્ષિણનો હોય નહીં જાણી શકાય. મંગળાચરણને મળતું છે.

ઉપર ઉપરથી જોતાં પણ જણાઈ આવે છે કે અવાચીન કવિઓ જેમ મોટાં મોટાં ગણવૃત્તો લખે છે તેમ આમા પણ મોટાં ગણવૃત્તો લખાયાં છે. શતકત્રયમાં મોટાં ગણવૃત્ત નથી એમ અહીં કહેવું નથી પણ તેમાં, અનુષ્ટુપ, આર્યા વગેરે નાનાં નાનાં વૃત્તો પણ છે.

અનુષ્ટુપ કે આર્યાનો જ દેખ વિજ્ઞાનશતકના ભર્તૃહરિને છે એટલું જ નહિ પણ તેથી જરૂર મોટા ઈદ્રવજ્ઞા, ઉપેદ્રવજ્ઞા, ઉપગ્નતિ, વચરથ, શાલિની, દ્રુતવિલંબિત, વગેરે વૃત્તોનો એ પૂર્ણ અભાવ છે. ભર્તૃહરિના જે શતક કરતાં વૈરાગ્યશતકમાં મોટાં વૃત્તના શ્લોક વિશેષ છે એ વાત ખરી પણ તે શતકમાં કાંઈ નાનાં વૃત્ત ઉપર કવિનો અભાવ જણાતો નથી. વૈરાગ્યશતકમાં આશરે ૩૮ શાદૃલવિકીરિત, ૨૭ શિખરિણી, ૯ સગ્ધરા ને પાકીનાં ૪૦ ખીળ નાના મોટાં વૃત્તો છે આછામાં આછાં ૧૦ તો તેમાં અનુષ્ટુપ છે. એકંદરે અવાચીન ભર્તૃહરિની આ અસ્પષ્ટવૃત્તપરસ્યુષ્પતા પ્રાચીન ભર્તૃહરિની સાથે તાદાત્મ્ય કરવામાં વિદ્યભૂત છે. આખા વિજ્ઞાનશતકમાં નીચે પ્રમાણે સાત જ વૃત્ત છે. ૪૦ શાદૃલ, ૨૨ શિખરિણી, ૧૯ સગ્ધરા, ૪ હરિણી, ૪ મંદાકાંતા, ૩ માલિની, ૧૦ વસંતતિલકા.

પ્રસિદ્ધ શતકત્રયમાં જે સુબોધને પ્રસાદ દેખાય છે તે આ વિજ્ઞાનશતકમાં અનુભવાતો નથી એ વાત કાંઈ આકાશથી સિદ્ધ ન થાય, પણ વાંચવાથી જણાય. વિજ્ઞાનશતકમાંના કેટલાક શ્લોક સરલ ને સુબોધક છે પણ તે ભર્તૃહરિના બનાવેલા શ્લોકો જેટલી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. ભર્તૃહરિનાં શતકો જેઈ પાછળથી ધણુશતકો તૈયાર થયાં છે તેમાંના કેટલાંક તો પ્રસિદ્ધિ પણ પામી ચૂક્યાં છે તેમાંના વિચાર ધણુ અરો ભર્તૃહરિના વિચારનું સામ્ય પામી શકે છે. તે સર્વે શતકોની પદ્ધતિ એક જ છે. સંપાદકને એકજ પ્રત મળી જણાય છે. તેમાં ૧૭ તોટલા શ્લોકોનો અર્થબોધ ચર્ચ શકતો નથી ઠેકાણે ઠેકાણે શુદ્ધ કરી શ્લોકો છાપવા પડ્યા છે. એવી સ્થિતિ છતાં અને કાવ્યનિર્માણકોશરૂપ હોવા પ્રકારનું દેખાતો છતાં તે મહાભર્તૃહરિની કાવ્યપ્રતિભા પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. નવીન કલ્પના કે નવીન પદ્ધતિની રચના તેમાં દેખાતી નથી. ભર્તૃહરિ જેવા વિચાર બ્યાં આવ્યા છે ત્યાં સરલ સુબોધ વાક્યરચનાની ગેરકાનૂનીમાં રત્ન ઉકરડાપર પડ્યા એવું દેખાય છે. એકંદરે આ શતકનો કર્તો ભર્તૃહરિ નામે કોઈ અવાચીન કવિ થયો હોય એમ લાગે છે.

હવે કેટલાક શ્લોકો અને સંખ્યાની પુષ્ટતા કરીએ. વૈરાગ્યશતકમાંના ૪૧ મો અને વિજ્ઞાનશતકનો ૬૯ મો શ્લોક સરખાવવા લેવા છે. પ્રાચીન ભર્તૃહરિની કૃતિમાં જે કિલક સંખ્યાનો પ્રયોગ નથી તેવા નીચે લખ્યા સંખ્યા વિજ્ઞાનશતકમાં આવ્યા છે. શ્લોકના આંકડા આપ્યા છે.

૩૮ ઉત્કાન્તિમાજ	=મરણાચીના:	૪૫ સુપર્વજવૈન્તીન્ગા	
૫૩ સર્વસદા	=પૃથ્વી	૬૧ પ્રાલેયાચલ:	=હિમાલય
૮૨ ઉપજારક	=મોહજનક	૮૬ દિત્વા	=વિલય નીત્વા
૮૬ ઉપરીહા	=મોક્ષેચ્છા	૯૯ દુઃશ્વક્ષ	=મીમંદર્શન

શતકત્રયમાં ભર્તૃહરિએ કેટલોક ઠેકાણે વ્યાકરણદૃષ્ટિએ પ્રમાદ કર્યો છે. પણ તે તે કે-

કાણે દુર્બોધતા યદ્ નથી, શતક્રત્યમાં જે પ્રયોગ નથી તે પ્રયોગ વિજ્ઞાનશતકમાં છે:

૧૧ પ્રવલદુરિતાનીતાવિધુરં

૨૬ અહોત્યયં

૧૨ શ્રુતિજનિતવિશ્વાસમુપિતઃ

૨૭ શ્રુતિશતગુહમ્યામ્

૧૬ અવગતગુણઃ

૨૭ ચેતોમુકુંદમિયઃ

૨૦ સંપત્તિગ્રહાઃ

૨૦ હમ્મૂલ

૫૧ અર્થાર્થિતતમા

૨૦૨ સુવિશદ્ગત્યમ્

૮૦ મા શ્લોકમાં એકાદ શબ્દ જાણે મરેહી બાધામાંથી લીધા હોય તેમ લાગે છે.

હિક્ષાકાસમગંદરોદ્રમહામેદજ્વરૈરાકુલા માંના “ હિક્ષા ” અને “ ભગ-
દર ” એ શબ્દોનો પ્રચાર લક્ષમાં લેવાનો છે. તેમ જ દલયતિ કલિદંતાન્ એ મ-
રાહી બાધાની લોકોક્તિ ૪૫ મા શ્લોકમાં દાખલ થએલી છે. ૨૮, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૯૬ એ
શ્લોકો જોવાથી વિજ્ઞાનશતકનું અર્વાચીનત્વ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. તેમાં મુસલમાનોથી હિંદુ
જૂમિ ઉપર થએલા જુલમનાસનું વર્ણન હોવાનો ખાસ યાવ છે. મ્હેન્દ્ર એટલે શક એમ
માની લેવામાં બાધ આવે છે. શક તો મહાભર્તૃહરિની પહેલાં યદ્ ગયા, કેમકે મહાભર્તૃહ-
રિ તો સાતમા સૈફાની શરૂઆતમાં થયા જણાય છે. વળી ગંગાના બંને કાંઠા ઉપર મ્હેન્દ્રનું
રાજ હોવાથી ધર્મોચરણમાં વિદ્ય થાય, જે અને યવનનૃપતિ રાજ કરે છે એ વાત શક
કરતાં મુસલમાને વધારે લાચ પડે છે.

આ વિજ્ઞાનશતકમાં શંકરાચાર્યનાં દર્શન અને તેની કાંઈકે પરિભાષા ૧૨, ૧૫, ૨૫,
૨૬, ૩૬, ૮૬, ૮૮, ૯૦, ૯૧ મા શ્લોકમાં સ્પષ્ટપણે આવેલ છે, તે એ પ્રકાર શતકત્રયમાં
નથી, એટલે વિજ્ઞાનશતક શંકરાચાર્ય પછી થયું. મતલબ કે મહાભર્તૃહરિનું નથી.

મહાભર્તૃહરિના વૈરાગ્યશતક તથા ‘ ખીજ શતકમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, એ ત્રણે દેવ
વિષે ભર્તૃહરિનો સમભાવ જણાય છે. ખીજ દેવ કરતાં શિવપર વધારે ભક્તિભાવ છે એવું
૯૯ મા વૈરાગ્યશતકના શ્લોકથી જણાય છે. પરંતુ વિજ્ઞાનશતકમાં તેમ નથી. તેમાં તો કાશી,
ગંગા ને વિશ્વેશ્વરની શ્રુતિ છે અને ચક્રપાણિ, શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીરંગ, ગોપાલ, મુકુંદ, વગેરે
ભાગવતસંપ્રદાયી નામ આવેલાં છે. કૃષ્ણનું ગોપીરમણનું સ્વરૂપ પ્રાચીન કવિ કાળિદાસ
બલ્યજીતિ આદિનાં કાવ્યમાં દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. ૧૩, ૨૭, ૪૮, ૫૭, ૮૫, ૧૦૦ એ
શ્લોકો જોઈ વિચારવાથી શ્રીરંગ ભક્ત અથવા દત્તચિત્ત ભર્તૃહરિ હોય તો ઉપર પ્રમાણે શં-
કર વિષે કેમ હુજાર કાઢત ?

એકંદરે વિજ્ઞાનશતક એ એક અર્વાચીન વિદ્વાનથી થએલું અને મહાભર્તૃહરિના વૈ-
રાગ્યશતકનું અનુકરણ છે. સ્રીનિંદા, ગંગાવર્ણન, કાશીસ્તવ, તપબર્ચતા, સંસારતુચ્છતા
વગેરે પ્રકરણ નવીન છે પણ ‘ મનોરમ નથી. કોઈ કોઈ ઠેકાણે કોઈ કોઈ બાબતનો વિ-
સ્તાર છે. કયાંય કયાંય અર્વાચીન વેદંતશાસ્ત્રની પરિભાષા શ્લોકમાં દાખલ કરવાથી દુ-
ર્બોધતા આવી છે.

Vinay Shanker Manishanker B.

Reg. No B. 196.

of Surat

સુદર્શન.

તા. ૧૩

પ્રેસિડેન્ટ. આનંદશંકર

આપુભાઈ. પ્રવ. એમ. એ.

એલ એલ. બી.

(આઘ દ્રષ્ટા—' એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી ' ધ્વજનિધ મણિલાલ નરુભાઈ)

(ધર્મ—શુદ્ધ—સાહિત્ય—ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંબંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૧૪. અંક ૧૦.]

(માસિક)

[જુલાઈ, ૧૯૬૮]

“ કેડિલાને આશ્વાસન.”

(મહેલું).

વિરહ-વનના ચોમાસેથી “દહક” થયું ન શું ?

મૃદુ હૃદયની પીડાવાળું હતું ગીત એ ન શું ?

કુપિત જનની ન્હીજવાળાભર્યું હતું એ ન શું ?

કરજી રસની તેમાં જાડી હતી પ્રતિભા ન શું ?

પ્રણય-કલહે તરોડેથી જુદા કંઈ સ્વપ્નમાં

ચકિત ચમકી ન્હીલી જાળા દીસે છે દશતાં ।

ન તું ચમકને જાઉં । ચાઉં । ન રોય તું રાખને ।

રહી રહી સખિ । દુઝાતાં તું ન ચંચુ સુઝાવને ।

સરસ શું મળ મીઠી મુગ્ધે । ન આશ્વસને પડી ?

મધુર દહીં કોધા ખાતાં ન આપ્રનીં મંજરી ?

કંઈ રમતમાં ગમે ડાળે કુર્ચા ન શું ફેલતાં ?

સુખ સર્જોરને જાક. સ્વામે । શું રાખ્યું નિચોવતાં.

સુદર્શન
 ની ના ગે તરેખો-વેને આજેતો આ-સોખધર્મ આરેતો,
 મુખ સિખરે કેકી નાચે ભલે કઈ આશમા ।।
 કઈ સણ પોજી ન્હાશું પાછા રમો રસ-વટિમા ।
 પુલકોં લડતાં લીલી લીલા મળવશું ફરતાં ।। ૪

અમૃત ધડોં ને સચોળીને સુખે વિકસાવતી
 વિષમય જતે વિધોળીને દુઃખે કરમાવતી ।
 અકળ નિયમે મધાએલાં છુટી ન શકે જરી ।।
 સમય-વિકૃતિ યાતાં સુધી બધું સહવુ સખિ ।। ૫

લલિત.

પ્રેમમય સૃષ્ટિ.

(મગણ)

શિખરિણી.

અરે કા આ ભૂમે-રસમદ ભર્યો દેહ લજી દે,
 સહર્ષે શુંછને-કમલદળ કે કેતકોં વિષે,
 વળીને ફૂડ આ-દોષકતણુ આસિગત ચહે,
 ખોંચાર મોણું એ-પ્રણયગતિમા એ બળોં મરે. ૧

કુરંગો કા દોડે-સુણોં મધુર પટારવ પ્રતિ,
 વિધાર્થ જાયે તો-રડુ ગોંતડું છોડે નવ કદી. ૧
 મકાર કા જૂરે દિનજર વિયોગે ફડફડે,
 સુખે અર્પિ ભક્ષે-શરોંદરસ માટે સહ સહે ૨

મધુરને આ તો-સોંતમમર જર્મદ પડતો
 ડગે ના ગ્રેમીલા-હરખમર બિદુ જ કોંલતા
 તૂપાફોલો તોયે-‘પિયુ પિયુ’ પરી કાલ પહતો,
 બપેયો ના બીજી-જલદ પપ કઠેજ ધરતો. ૩

સુજંગોએ ભારી-મધુર મુરમીગાન સુણોંને
 શોંઘ ચાયે ડોલે-નિજ તનુતણું બંધન ગણે
 મિથુને કૈયોનું-અહરનિશ આસક્ત ફરતું
 છુટે ના ગ્રેમીલું-વિરહોં યધું તો અન્ય મરતું. ૪

દોંસે છે ભેદે આ-કઈ છુપી રહ્યો સહિતી વિષે,
 રસીલાં રેહીલાં-અમમ પપુ ખંખી પણુ ફરે,

અરે ત્યારે કેવાં-મનુ મુનિ તંત્રાં બ્રાહ્મ 'નિપજ્યા'
ગૃહે ના આનંદે રસવિહોનને મૂક બનીયાં.

-આનંદ-

સ્વરૂપાનુભવ.

(મહેલું.)

રાગ-લૈશ્વીની ગાજલ.

આશક માશુકમાં કદી પ્રીતિ નહીં નહીં;
પ્રીતિ વસી પોતાપરે આનંદને લહી.

ખંજર તણા ઘા હરમાં મૃદુ પુષ્પ સમ ગણે;
આનંદ થાયે હરમાં માશુક નવ ગણે.

આનંદમગ્ન ચાતાં સદા સુખ થાય છે;
માશુક કેરૂં બાન મનમાથી જાય છે.

દૈત્યુદ્ધિ બેદ ભાગી અબેદ જાગી છે;
રાગી વિરાગી ત્યાં નથી સર્વે સુકાગી છે.

અખડ આનંદરૂપ જે સ્વરૂપ સર્વતું;
સર્વકેરો ગર્વ જાતા સ્વરૂપ પોતાનું.

બધું ઠગાઓ નહિ કદા માશુક ઠગાશે ના;
પ્રીતિ હમારી છે નહિ, દરકાર કરશે ના.

સાંકળ મહીં દરકાર છે, સાંકળ છૂટ્યો દરકાર;
સાંકળ સાંકળમાં નહીં, છે તે સદા સરદાર.

પ્રતિસ્પર્ધાના પરાક્રમ અને પોતાના પ્રભાવે કરો ભારતવર્ષની દુર્દશા.

(મહેલું)

મનોહર છંદ.

હાગોં રુ હામ હામ, લઈ તેનાં અલ્પ દામ,
એક પાસે અમેરિકા એક આસે મધ્યું છે.

વંશ્યા જ એવી છે કે જગત્ સર્વપા કર્મજડ યદ્ પડી રહેતું નથી. કર્મજોના, સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ આક્ષેપ કરવા શંકર, કબીર, નરસિંહ જેવા મહાત્માઓ નિરંતર ઉદ્ભવ્યા જ કરે છે, અને તેથી કહી મનુષ્યને દિવ્યજ્યોતિર્મય આત્મા કોઈપણ કાળે સર્વથા વિનષ્ટ થતો જ નથી, પણ માત્ર વખતો વખતે સંકારો પડે છે, સ્નેહથી ભરવો પડે છે, નવીન પ્રજ્વાળવાની જરૂર પડતી નથી).

સદ્ગુરુસંબંધે સખતાં આ લેખક લખે છે કે “આધુનિક કાલમાં આશ્રમમંદિરોથી ઉન્માર્ગે પ્રવર્તનારા વિપ્રવિહીન વર્ણુનાં સ્વેચ્છાચારીઓ કે જેઓ માત્ર પ્રક્રિયાપાકને જ કેવલ્યકર જ્ઞાન માને છે; તેઓ મહર્ષિ વેદવ્યાસ તથા ભગવાન બાબ્યકારના અમૃતમય મોક્ષદાયક વચનોને વગોવવા, શાળામાં ભણતા બાળકોને, બુદ્ધિમાંય પુરુષોને અને દુર્બલ હૃદયની સ્ત્રીઓને ‘એક સરખો અધ્યાત્મવિદ્યાનો મોઘ કરે છે; કે જેથી તેના પરિણામમાં કેવલ બ્રહ્મતા, પતિતતા અને અજ્ઞાનની વૃદ્ધિ એ જ આવે છે.” કોઈપણ વિષય ઉપર લખતા પહેલાં આપણા લેખક લેખક તરીકે ચોતાની જવાબદારી સમજે તો સાફ. પ્રેસનો દુરુપયોગ ન કરો. ઇચ્છામાં આવે તે નિરંકુશ રીતે, ગમે તેટલું અજ્ઞાન હોય તે છતાં પણ દરેક વિષય ઉપર દરેકે લખવા બેસી જતું એ આપણી પ્રાચીન રીતિ નથી. “મહર્ષિ વેદવ્યાસ અને ભગવાન બાબ્યકારના અમૃતમય મોક્ષદાયક વચનોનું” ખરૂં વગોણું તે આ સાહસ જ. “મહર્ષિવેદવ્યાસ અને ભગવાન બાબ્યકાર” કેટલા અનુભવથી પરિપૂર્ણ વાણે ઉચ્ચારતા હતા એ જરા સ્મરણમાં લાવો. શાળામાં ભણતા બાળકોની બ્રહ્મતા પતિતતા કે અજ્ઞાનવૃદ્ધિ ગમે તેટલી હશે પણ તે “અધ્યાત્મવિદ્યાનાં મોઘથી” થએલી ક્યાં જોવામાં આવી? તમારા આત્માને જ પૂછો કે આવો મામાન્ય આક્ષેપ કરવા જોઈતાં અને વળી તે આક્ષેપ જગત્ આગળ નિઃસંકોચ રીતે મૂકવા જોઈતાં તમને ઉદાહરણો મળ્યાં છે? વળી શાંત નિષ્પક્ષપાત વિચાર કરીને કહો કે વેદાન્તના અધિકારી “વિપ્ર” તે કોણ? તમે “વિપ્રવિહીન વર્ણુને” અનધિકારી માનો છો તથા સ્વેચ્છાચારી કહી નિંદો છો, પણ પળવાર પણ “વિપ્ર” કહેવાતા મનુષ્યો ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવી જોઈું છે!

વળી એ સાથે આ ગ્રંથમાં અમને ખીજ કેટલીક ખામીઓ જણાઈ છે તેમાંની એક એ કે અત્રે ભક્તિને તો યોગ્ય સ્થાન મળ્યું જ નથી, અને જ્ઞાન અને યોગ વચ્ચેના વિવાદનિર્ણયમાં શંકર સિદ્ધાન્તની વાસ્તવિકરીતે અવગણના કરી યોગને (પરિણામે ભગવદ્ગીતા સંમત મહાન અર્થમાં નહિ પણ કનિષ્ઠ અર્થમાં) પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. આ સર્વ અમને તો અસન્ત શોચનીય લાગે છે. સંધ્યાવંદનની આદરવકતા બતાવવામાં તથા તેના સમય અને વિધિનું સ્વસ્થનિરૂપણ કરવામાં જ્ઞાન ભક્તિ અને (હિંતવ્ય અર્થમાં) યોગનું દર્શન કરાવવાને બદલે લેખકે ધર્મના ખરા તત્ત્વ સાથેના એના સંબંધ તદ્દન ગૌણ પાડો નાંખ્યો છે; અને “ચાર સમયમાં મધ્ય નાડીનો પ્રવાહ વિશેષ વખત રહે છે માટે તેમાં સંધ્યોપાસન કરવાનો નિર્દેશ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ કરેલો છે.” “ત્રિપુરુ કરવાથી શરીરમાં સુગંધિ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે,” “કરામવડે ઇંદ્રિયોએ સ્પર્શ કરવાથી ... બાકુમાં બલ વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે” ઇત્યાદિ ખુલાસા આપ્યા છે. હવે આ ખુલાસા કેવલ શ્રદ્ધાથી જ તમ યનારાં વિચારહીન અને ધર્મના વિષયમાં બાલિશતા ભરેલા મનુષ્યોને સંતોષપ્રદ યદ્ સકે; પરંતુ જર્મને ખરા

મનુષ્યત્વનું—અર્થાત્ જનનથીજ—જીવન ગાળવા ઇચ્છા છે, જેમને ધર્મના ખરા સાર ઉપર લક્ષ યોગ્ય છે, જેઓ પ્રાચીન મહર્ષિઓના ભાવથી ભૌતિક અને પરમાત્મ-રૂપ સંવિતાનું દર્શન કરવા ઉત્સુક છે તેમને તો એ કેવલ શુદ્ધ અને ધર્મભાવનાથી વિરહિત લાગ્યાં બિનાં રહેશે નહિ. એમને તો સુધુમ્યા નાડીની વાતો કરતાં સંધ્યાસમયનો નીચેનો ખુશામો પ્રાચીન મહર્ષિઓના ભાવને વધારે અનુરૂપ અને પરમાત્મ-દર્શન કરાવવામાં વધારે સમર્થ લાગે છે:—

"As if in acknowledgment of the mystery of God, as if with an instinctive feeling that his being is the meeting-place of light and shade, and that in approaching him we must stand on the confines between the seen and unseen; all nations and all faiths of cultivated men have chosen the twilight hour, morning and evening, for their devotion; and so it has happened that, all round the earth, on the bordering circle between the darkness and the day, a zone of worshippers has been ever spread, looking forth for the Almighty tenant of space, one half towards the East, brilliant with the dawn, the other into the hemisphere of night, descending on the West. The veil of shadow, as it shifts, has glanced upon adoring souls, and by its touch cast down a fresh multitude to kneel; and as they have gazed into opposite regions for their God, they have virtually owned his presence 'besetting them behind and before'. Our planet thus instinct with devout life, girded with intent and perceptive souls, covered over, as with a divine retina, by the purer conscience of humanity, is like a living eye, watching on every side the immensity of Deity in which it floats, and grateful for the rays that relieve its native gloom". *Endeavours after the Christian Life.*

જાણે પરમાત્માની નિગૂઢતાના સ્વીકારરૂપે, જાણે એવું સ્વરૂપ 'હાયા' અને 'આ-તપ' એટલે (પ્રાણિના) અજ્ઞાન અને જ્ઞાનના સમાગમનું સ્થાન છે અને જાણે એની પાસે જવામાં આપણે 'ચિદિતાદિચિદિતાદિધિ' અર્થાત્ દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટની સીમા ઉપર ઊભા રહેવાનું છે એવી સહજ વૃત્તિથી, સર્વ સુધરેલી પ્રજાઓએ અને એમના ધર્મોએ પ્રાતર અને સાયં સંધ્યાસમયને ઉપાસના માટે પસંદ કરેલો છે. અને તેથી એમ જન્મું છે કે અખિલ પૃથ્વીની આસપાસ પ્રકાશ અને અન્ધકારની સીમારેખા ઉપર ઉપાસકોનું એક ચક્ક નિરંતર વિસ્તરી રહ્યું છે; જેમાંના અડધા ઉપાધી પ્રકાશમાન પૂર્વદિશા તરફ, અને બાકીના નિશામંડળથી વ્યાપ્તમાન પશ્ચિમ દિશા તરફ આકાશમાં વિરાજતા સર્વશક્તિમત્ પરમાત્માને વિલોકવા દૃષ્ટિ નાંખે છે; અને તેજ અને અન્ધકારનો મિશ્રપદ્ધતિ બીજા. ઉપાસક મંડળને પ્રભુમ કરાવતો સાથો જાય છે, અને પરમાત્મા માટે સ્થાવરહામી દિશાઓમાં દૃષ્ટિ નાંખી 'સવિતા પુરસ્તાત્ સવિતા પશ્ચાત્તાત્' બ્રહ્મે વેદમમૃતં પુરસ્તાત્ બ્રહ્મ પશ્ચાત્—'સવિતા આગળ છે, સવિતા પાછળ છે; આ અમૃત બ્રહ્મ આગળ છે, પાછળ છે'—એ શ્રુતિ વાક્યને અર્થતઃ સિદ્ધ કરી આપે છે, આ રીતે ભક્તિ-મય ચૈતન્યથી સચેત થએલી, ધ્યાન અને જ્ઞાનવિશિષ્ટ આત્માઓથી વીંટાયેલી તમા

મનુષ્યજાતિના સુદૃઢ આત્મદીપરથી પરમાત્મદૃષ્ટિથી જાણે હવાએલી એવી આપણી પૃથ્વી એક ચૈતન્યથી ભરપૂર નેત્ર જેવી છે; જે પરમાત્માની અનંતતામાં તરતી દરેક બાબતથી એ તરફ જોઈ રહી છે, અને એના સ્વાભાવિક તમેગણ (અન્ધકાર-અવિદ્યા) ને વિદૂર કરનાર કિરણો માટે એનો ઉપકાર માની રહી છે.]

છેવટે બાપા સંખર્ષે ક્રાંતિક લખવું પ્રાપ્ત થાય છે, પણ અત્રે અમારા ધાર્યા કરતાં વિશેષ લંબાણ ચર્ચ જવાથી એટલુંજ કહીને અમે વિરમીશું કે અત્રે ધણા સંસ્કારરાહિતના અક્ષન્તત્વ દોષ નજરે પડે છે; ઉદાહરણ તરીકે, ધૈર્યતા, સાંઝસ્યતા, સાક્રદ્યતા, અધિક્યતા, ઈસાદિ.

શાન્તિ.

અથવા

આત્માનંદ.

(મળવું)*

સંસાર દુઃખમય છે. મનુષ્યજીવન અનેક વિદ્યમનાઓથી વ્યાપ્ત છે. અને તેની નિવૃત્તિ-અર્થે શાંતિ માત્રની પ્રવૃત્તિ છે. જગત્પત્ની લૌકિક પ્રવૃત્તિનું બીજ પલ્લુ એજ છે. પ્રાણિમાત્ર તે પ્રાપ્ત કરવાને જાણે-અજાણે ખરો-ખોટો યત્ન કરવાને પ્રેરાય છે. અને તે પ્રાપ્ત કરવાની અનેકાનેક ધર્મનાઓ, વ્યવસ્થાઓ, વિચારો જગત્પત્ની આજીવન પર્વન્ત પ્રચલિત છે. આમ અનાદિ કાળથી મડતલ કરતું જગત્ ચાલ્યું આવે છે અને ચિરકાલ તેમ જ રહેશે એવી વસ્તુગતિ પ્રથમ દૃષ્ટિએ સમજાય છે. પણ વેદાન્તનું આ સખર્ષે શું કહેવું છે-એ દુઃખની નિવૃત્તિ હમેશાને માટે ચર્ચ શકે એમ છે કે નહીં; અને ચર્ચ શકે તો કેવી રીતે-એ જ અત્રે જોવાનો યત્ન છે.

ગ્રો. સદી પોતાના દુઃખવાદના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:-“બૌદ્ધધર્મની પેઠે સાંપ્રદાયિક બ્રાહ્મણધર્મમાં પણ મનુષ્યદુઃખની તીવ્ર ભાગણીથી આરંભ છે.....બ્રાહ્મણ તત્ત્વદર્શન પ્રમાણે આ જગત્નો ઉદ્ભવ એક શોષ્યનીય અકરમાત્ત છે, પણ તેના દુઃખાર્થે પરિશ્રમને નષ્ટ કરી શકાય એમ છે. અને તે મનુષ્યાત્માનો સત-ચિદ્-અને-આનંદરૂપ પરમાત્મામાં લય કરી નાંખવાથી થાય છે. આ પ્રમાણે નિલ અને સુખમય જીવનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને દુઃખવાદને રથાને અતે સુખવાદ રથપાય છે.” આ જીવન અને પરજીવન વિષે હાલો વેદાન્તમત છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે:-

“મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ।

નાન્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥

આત્મસુખનાલોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિચલે ॥

ને મહાત્માઓ મેહુને પામ્યા છે તેઓ (ચોક્કસ) પરમ સંસિદ્ધિને પામેલા હોઈ
આ દુઃખાલય અને અશાન્તિ હેવા પુનર્જન્મને પામતા નથી. અહિંજીવનથી માંડી સર્વ
જગતની પુનરાવૃત્તિ યાવ છે, પણ હે કૌંતેવ ! મેહુને જે પામે છે તેને પછી પુનર્જન્મ
નથી." છાન્દોગ્ય-ઉપનિષદ પણ કહે છે કે—“તરતિશોકમાત્માચિત્ત્વે આત્માને જાણે
છે તે શોકને તરે છે.” આ પ્રમાણે વેદાન્તનું એમ કહેવું છે કે દુઃખ એ મનુષ્ય જીવનનું
અનુપંગી છે અને લૌકિક જ્ઞાનનું અતિક્રમણ કરી પરમ દશાને પામ્યાથી મુક્ત થએલા
જીવને શુદ્ધ અને નિલસ સુખનું દર્શન યાવ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય લૌકિક ઔન્દ્રિયક જ્ઞાનની
ભૂમિકા ઉપર આત્મ તેમ જોયાં પાવ છે, જ્યાંસુધી માયાના બંધનથી મુક્ત થયો નથી
ત્યાંસુધી ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ અને પરિપૂર્ણ સુખની દયા ને મનુષ્યની શક્તિમાં છે અને જેને
અતુભવ મનુષ્ય કરી શકે એમ છે તે આપણે કહી પ્રાપ્ત કરી શકવાના નથી.

મનુષ્યની સુખ પાછળ પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક છે. પણ સંસારમાં સુખ દુઃખ બંને અંશે
મિશ્ર રહે છે એ અતુભવસિદ્ધ છે. એમ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે કે “સુખની ગ-
ણતરી”ના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દુઃખ કરતાં સુખની અધિકતા જોથી સંસારમાં હેતું વર્તન
રાખવું કે જેથી અધિકમાં અધિક સુખ અને અલ્પમાં અલ્પ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય. જન-
વહારના આધારરૂપ સુખદુઃખના વિસ્તારની આ કલ્પનાનો પણ એક વખત સમય હતો.
પણ હવે તો તે વિદ્વાનોના પ્રહારથી સર્વાનુમતે નષ્ટ થઈ ગઈ છે. એમાં રહેલી અડચણો
નીતિજ્ઞાનના વિદ્વાનોની ટીકાનો આજ કાલ વિષય થઈ પડી છે. અને સમસ્ત જનઅતુભવ
પણ પેદાઈની “હજાર સુખ એક દુઃખની બરાબર નથી” એ ઉક્તિને પુષ્કળ પુષ્ટિ આપે
છે. દાઈ સગવળી જીવનની ચત્યતા, કાષ અણુધારેલો નિરાશાને લીધે થએલો સદજન હૃદય-
હોમ, સખત મંદવાડ પછી ચોડા સમયનું પણ અશાન્ત કરી નાંખે હેતું જીવનશક્તિનું
પટનું, અથવા તો કંઈ આક્રિમક કારણથી થયેલો લીકશ્ચ શારીરિક વેદના પણ મનુષ્યનું
મન હેતું ઝરત કરી નાંખે છે કે વર્ષો માસો દિવસો અને ન્હાનામાં ન્હાની ક્ષણો પણ
અંધકારમય વેરાન જેવી લાગે છે. અને ભૂતકાળમાં અતુભવેલો સુખી અવસ્થાઓનું સ્મ-
રણ બદલો આપી શકતું નથી, કે પૂર્વે અતુભવેલા જ્ઞાનનું જ્ઞાન એ દુઃખની તીવ્રતાને
મંદાડી શકતું નથી. આ ઉપર કહેલી માત્ર દુઃખ કરતાં સુખનું તોલ અધિક એ કલ્પના
જોતાં સુખી જીવનનો વધારે ચોક્કસ ખ્યાલ જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ આપે છે—“Not a
life of rapture, but moments of such in an existence made up
of few and transitory pains, many and various pleasures, with
the decided predominance of the active over the passive, and
having, as the foundation of the whole, not to expect more from
life than it is capable of giving”.

- (૧) “ચોડાં અને ક્ષણિક દુઃખોથી બનેલા આ જીવનમાં અજ્ઞાનનું આખું જીવન નહીં
પણ માત્ર ક્ષણો છે.”
- (૨) અનેક અને વિધવિધ સુખો, જેમાં પ્રવૃત્તિ (બાવ)-આત્મક સુખોનું નિવૃત્તિ (અભાવ)-
આત્મક સુખ કરતાં સ્પષ્ટ રીતે અધિક્ય છે;
- (૩) અને એ સર્વની નીચે, જીવન ને સુખ આપી શકે એમ છે તે કરતાં અધિકની
આશા ન રાખવી.”

સુખી જીવનનું હાલુ અલૌકિક ચિત્ર જોઈ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય છે કે મનુષ્યમાં હાલું જીવન કહી શકાય છે? મનુષ્યાતુલ્યતામાં તો હાલું નથી એ વાત મિલને પોતાને પશુ જાત હોય એમ જણાય છે. પણ એમાં તે “હાલંની દરિદ્ર કેવળણી અને અધમ સંસાર-વ્યવસ્થાજ એ સુખ સર્વને પ્રાપ્ત થવામાં વિઘ્નરૂપ છે” એમ કહી વર્તમાન જનસમાજ ઉપર દોષ નાંખે છે. સુખ શોધવા જનારા નિષ્કુળ થતાં હમેશા આમ જ થાય છે. આ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય સુખી છે એમ સિદ્ધ કરી શકતા નથી એટલે તે વખતનો જનસમાજ દુનિયાના દુઃખનું કારણ છે એમ આલેખ કરે છે. અધાધુની ગેરવ્યવસ્થા અને જનસંક્ષોભ આમ નિરાશ થયેલા પ્રત્યેક સુખશોધકની દુઃખભારથી દુઃખાઈ જતી દુનિયાના મોક્ષ માટે કહીક કાળની જડીણુદિઓ છે. છતાં એક વાત જે મિલ કહે છે તે સત્ય છે. પણ એ કહે છે તેથી ભૂદા જ અર્થમા; અને તે એ કે “જીવન જે સુખ આપી શકે એમ છે તે કરતાં તેની પસંદગી અધિકની આરા ન રાખવી” એ સખાળણું મનુષ્યવ્યુદ્ધિને અને તેની જાન્યમાં જાંચી મનોભાવનાને તૃપ્ત કરે એવું સુખ, આ સંસાર જીવનમાં અશક્ય છે તો પછી તેની હમ્મજા કરવી એ નિર્ણયક છે. આ કારણથી નૈરાશ્યથી ભરેલા અને માયા તથા અપરિતૃપ્ત કામનાઓના ભાર નીચે કચચતા મનુષ્યને વેદાન્તનું એમ કહેવું છે કે તું અચિર-માર્ગ (જ્ઞાનપથ) વડે સંસારથી મુક્ત થા કે જે વડે સત્ય શુદ્ધ અને અનન્ત સુખની પ્રાપ્તિ થાય.

સુખવાદી વિદ્વાનો કેટલીક વખત એમનો અસાધ્ય સિદ્ધાન્ત સાધવા માટે કેવી વિચિત્ર ઉક્તિઓ કરે છે એ જોવાની પણ રમૂજ છે. જોન સ્ટુઅર્ટ મિલનો એક શિષ્ય કહે છે કે “મનુષ્યની સંખ્યા વધે તો સુખનો સરવાળો પણ વધે,” જોન સ્ટુઅર્ટ મિલનો આત્મા એના સુખવાદના આ અપૂર્વ વિકાસથી ખરેખર સચિન્ત થયો. એ વિદ્વાન એના અર્થશાસ્ત્રના ગ્રન્થમાં મનુષ્યમનુષ્યમાં વધારો કરવો એ એની અભિવ્યક્તિનું એક મોટું પ્રતિષ્ઠાકારક છે એમ બહુ ઉચ્ચરવે સ્વમત પ્રદર્શિત કરે છે.

મનુષ્યજીવન દુઃખમય અને કષ્ટરૂપ છે એ સિદ્ધાન્ત વિષે અહીં જરા વિચાર કરવાનું ૨૨ છે. દુઃખવાદનાં બે સ્વરૂપ છે.

(૧) સુખનો વસ્તુતઃ અભાવ અને કેવળ દુઃખનોજ સ્પષ્ટ અનુભવ અને,

(૨) સુખ કરતાં દુઃખની અધિકતા.

પ્રથમ સિદ્ધાન્તનો હાલનો પ્રતિપાદક, યુરોપીય મહાન તત્ત્વચિંતકોમાંનો હેલ્સે શોપનહાવર છે, જેણે પોતાની ચારે તરફ આવી રહેલી જડવાદી અને દ્રવ્ય તથા સત્તા પાછળ અવિરાગ ધસતી દુનિયાને જણાવ્યું કે “All life is essentially suffering” (સમસ્ત જીવન તત્ત્વતઃ કેવલ દુઃખજ છે.). એક વિદ્યમાન જર્મન તત્ત્વચિંતક શોપનહાવરનું એટલામાંજ સમાધાન કરે છે કે જન્મથી જ એ “ઉદાસીન પ્રકૃતિનો હતો,” અને કહે છે કે, “હેવી પ્રકૃતિના મનુષ્ય તેમને મમે તેવી દુનિયામાં મૂકો પણ દુઃખી થવાને જ નિર્માણ થયા હોય છે.” વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે એના વંશપરંપરા ઉતરી આવેલો એને મગજનો વ્યાધિ હતો અને તેનાં ચિન્હો શોપનહાવરમાં અને એના કુટુંબના પીજ મનુષ્યોમાં હતાં. હાલું સાબિત કરવાને કેટલાક દાકતરો તરફથી થતું પણ કંઈક રહ્યું આવી છે. હાલો મહાન તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તની સામે હાલો તર્ક અને રીતિનો

પ્રકાર દલીલ તરીકે વજનદાર ગણાય નહીં; અને એ કે ઉદ્ધાગહીનતા અને પ્રીતિશૂન્ય હૃદય અતિ ક્લેશ ઉપજ કરે છે અને જીવિતને શુભ કરી નાંખે છે તથાપિ “સમસ્તજીવન તત્ત્વતઃ કેવલ દુઃખજ છે” અને ઇન્દ્રિયગ્રન્થ સુખ ચાંપિક છે એ સ્થાપિત યર્થ શકે હોવી વાત છે; ખીજા કસા કારણથી નહોં તેા એટલાથીજ કે એ સુખો સ્થાયિ અને તુમ કરે એવાં નથી. જોએ અનેક વર્ષોથી અસાધારણ અને પુષ્કળ સુખ ભોગવતા આત્મા છે તેઓને પણ સુખની નિરંતર તૃષ્ણા કેમ રહે છે? કેવળ એટલાજ માટે કે એ સુખ માત્ર રવપન અને ભગ શિવાય કાંઈજ નથી. વળી આપણા કરતાં અન્ય વધારે સુખી છે હૃદયી કદમ્બના કરવાનો સ્વભાવ પણ શું મનુષ્યમાં નથી? સ્વાદિષ્ટ અન્નપાન ભભકાદાર પોશાક પ્રાસાદરૂપ આવાસ-આદિ લક્ષ્મીનો પ્રસાદ જેમના ઉપર વર્ષો રહ્યા છે હોવા સમૃદ્ધિ અને વૈભવવાળા ભાગ્યશાળી મનુષ્યો ધણીયાર રંકે એકુન અને હૃદ મન્દુરનાં સાધારણ સુખો અને તેમની સાદી અભિલાષાઓ એતસુકમ્બરી આંખથી જુવે છે. તેમ આ રંકે જીવે પણ હાયા મહાન ભાગ્યશાળીના વિવિધ વૈભવ જોઈ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતા જણાય છે. આમ સમજી રંકે સુધી થીમાનથી દરિદ્ર સુંધી કોઈ તૃષ્ણારહિત જણાતું નથી. તૃષ્ણા કદી સતોષવાની નથી; અને જોને સુખ કહીએ છીએ તે આગળ ગમે તેટલું પ્રાપ્ત થયું હોય છતાં તેની પાછળ આપણી પ્રવૃત્તિ નિમગ્નહૃદયે હોય છે; જો કે તેની સાથે જ નિષ્ક્રાંતા અને નિરાશાના અનિર્વાચ્ય ભાવ મનુષ્યહૃદયમાં ગુમ રીને રહેતા જ હોય છે. વળી એ પણ છે કે મનુષ્ય હંમેશ પોતાની બાહ્યાવરધાના દિવસો તરફ જીવિતના એ સુખમયમાં સુખમય દિવસો હતા એવા ભાવથી જુએ છે; અને યોગક જ એવા છે કે જો આ સંસારમાંથી જતી વખત સંસાર અમાર છે, મિથ્યા છે, ક્લેશમય છે, પાપ અને શ્રમ રૂપ જ છે એવો કડવો અનુભવ લાગે ન જતા હોય. વેદાન્તનું એમ કહેતું નથી કે જન્મમાં સુખ હોવો ભાવ પદાર્થ નથી અને એ અસત્ય છે, પણ એનું તો એમ કહેતું છે કે એના કારણજાગુર અને અતુષિપ્રઃ સ્વભાવને લીધે એ એન્દ્રિયલક્ષિક છે અને જીવિતપલ મનુષ્યને અને શુદ્ધ તથા ચિરકાલીન સુખની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકે હોય મનુષ્યના પ્રયાસને અનુચિત છે.

ખીજો સિદ્ધાન્ત સુખ કરતાં દુઃખ અધિકનો છે. આ ખીજો સિદ્ધાન્તનું સસ જગત્ સમસ્તનો સામાન્યાનુભવ હોય એમ લાગે છે. અને વેદાન્ત પણ એ જ પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહે છે કે જાનના પીડા અજોમાંનું એક પણ, જો ક્રમે ક્રમે મોક્ષ પર્યન્ત આપણને લઈ જઈ શકે છે તે, “જન્મ મૃત્યુ જરા અને વ્યાધિના દુઃખ દોષનું અનુદર્શન એટલે જાણવાપણું તે છે. બેનયમ અને ખીજા જનસુખવાદીઓ આથી વિરૂદ્ધ મત ધરાવે છે. અને બેનયમ જહુ ખાતરીપૂર્વક ઉપયોગી એક આપે છે, જે રમુજ છે. એ કહે છે:—“આપણા વિચારોને આપણા સુખના સાધન બનાવવાના જે માર્ગ છે. (૧) દુઃખકર વિચારોને દૂર કરવા અને (૨) સુખકરને સંધરવા”! પણ તો પછી સુખનો જોગ જોમ વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ તે પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ એકો થતો જાય છે. એ નિર્વિવાદ અને જગત્સામાન્ય મનુષ્યાનુભવ છે એ અદ્ભુત વિરોધકુંઠુ? આદિકાલના મનુષ્યો જેમણે જ્યાં સુધી અવિચારથીજ પરજીવન ગાળ્યું ત્યાં સુધી હેદયપ્રમુખ અને તુમિથી મોહ જેમણે જ્યાં સુધી અવિચારથીજ પરજીવન ગાળ્યું ત્યાં સુધી હેદયપ્રમુખ અને તુમિથી મોહ પામ્યા અને અહમાકાર-સર્વેન મનુષ્ય સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ જોતી-કદમ્બનાવડે તેમજી અને

દ્યાળુ દેવોથી સૃષ્ટિને બરી નાંખી ધાર્મિક અને સાંસારિક જીવનની આ સ્થિતિ આર્યાવર્તમાં વૈદિકકાળના જોવામાં આવે છે. આર પછીના કાળમાં આર્યાવર્તના મહાત્માઓ અને તેમને પગલે પગલે ચાલનારા આત્મા તત્ત્વચિંતકોએ આ વિષય ઉપર અને જીવિતના યા-યાર્થ ઉપર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી ચિંતન કર્યું અને અતે સંસારનાં મુખો અશાશ્વત અને અપૂર્ણ છે તેટલા માટે અસલ અને તેથીકરી તે પ્રાપ્ત કરવાનો ચત્ન કરવો એ જીવિતનો પરમ ઉદ્દેશ હોઈ શકે નહીં એ સલા શોધી કાઢ્યું. સાખ્ય દર્શનમાં ખતાવ્યું છે કે જીવિતનાં દુઃખ ત્રણ પ્રકારનાં છે:- (૧) આધ્યાત્મિક એટલે જેનો ઉદ્ભવ આપણામાંથી છે તે, (૨) આધિભૌતિક એટલે જેનો ઉદ્ભવ બાહ્યસૃષ્ટિમાંથી છે તે, અને (૩) આધિદૈવિક એટલે જે દેવાદિક અમાનુષ્ય સત્ત્વોથી થાય છે તે આ વિવેચન આપણાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં સર્વ દર્શનોએ સ્વીકાર્યું છે અને તે સર્વ પ્રમાણે આ જીવિતનો પરમ ઉદ્દેશ જે પરમાત્મા આપણામાં રહેલો છે તેને જાણવાથી અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી આ દુઃખોથી મુક્તિ એ રીતે સંસારના બંધનથી મુક્ત થવાનો છે બ્રહ્મ એ જ જ્ઞાન છે તેતિરીથોપનિષદની બ્રહ્માનંદ-વદીમાં એક શ્લોક છે જે શ્રી શંકરાચાર્યના કહેના પ્રમાણે આખા ઉપનિષદના સારરૂપ છે તે આ પ્રમાણે છે:-

“સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહાયાં પરમે દ્યોમન્ । સોઽશ્રુતે સર્વં કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા—

અથામાં પરમબોધમા રહેલા એવા મત્સ, જ્ઞાન અને અનન્ત બ્રહ્મને જાણે છે તે સર્વગ-બ્રહ્મ સાથે સર્વ કામ ભોગવે છે” આનુ નામજ ખરૂં અને શાશ્વત સુખ છે, અને અગિયાર અને દોપમુક્ત ઐન્દ્રિયક સુખોનો નિરસ્કાર કરવો તથા પરમભોક્ષનો આનંદ પ્રાપ્ત કરવો કે જે આનંદ જ કેવળ શુદ્ધ અને ચિરરથાયિ છે, એમાં જ મનુષ્યનો અસાધારણ અધિકાર અને મહત્તા રહેવાં છે. મનુષ્યમા આ પરમસુખની અવરથા પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય છે અને તેને યોગ્ય સાધન પણ ઈશ્વરના પ્રસાદથી તેને મળેલાં છે માટેજ વેદાન્તે આપણા ઐહિક જીવનને “દુ આલય” તરીકે નિદવાને તત્પર થાય છે. સંસારનાં ક્ષણિક સુખોના પ્રકાશ અને ઝળઝળાટને એ એક ઇન્દ્રજાલ તરીકે નિદે છે કારણકે બુદ્ધિયોગનું જીવન જે પડે અનન્ત સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેમા અંતરામરૂપ છે. સંસારનાં સુખ દુઃખનો મિશ્ર રસ અગ્નિની ભઠ્ઠી રૂપ છે જેમાં મનુષ્ય જીવનરૂપી અશુદ્ધ ધાતુએ કાંચનની પેઠે શુદ્ધ અને પ્ર-કાશમાન થવાનું છે. તેથી તેમનો પણ અર્થ છે; પણ તે દૈવી આત્મસાક્ષાત્કારના ઉન્નતલ પરિણામના સાધનરૂપે જ.

(અપૂર્ણ.)

* અત્રે, ઋગ્વેદસંહિતાનો કાળ વિવશિત જણાય છે. આ કહેવું જોઈ છે. ઋગ્વેદ સંહિતામાં એક પણ દેવની કલ્પના એવી નથી કે જેમાં પરમાત્માના અરા સ્વરૂપ જ્ઞાન ન હોય. દેવોનાં નામો બહુધા વિરોધજનક જોવામાં આવે છે. એથી પણ પરમાત્માની એકતાનું જ્ઞાન સચળ રીતે સિદ્ધ થાય છે બહિર્નુ પ્રાધાન્ય હોવાથી વિચાર જાણુ રહે છે પરંતુ દેવનું અર્થાત્ દિવ્ય પરમાત્માનું અપરોક્ષ દર્શન અધિક છે.

તાંત્રી.

જીવાત્માનું અસ્તિત્વ.

(મળેલું.)

મનુષ્યનાં શરીર જીવાત્મા સહિત છે વા રહિત છે એ લાખવાનું પ્રયોજન પ્રથમ દૃષ્ટિએ કેટલાક વાંચનારાઓને નવાઈ નેવું લાગશે કારણકે આપણા દેશમાં સામાન્ય રીતે ભોકાનો ધણો મોઢોટો ભાગ એવી શંકા કરતા જ નથી. એ વાતની શંકા કરનારા અગરનેકે બહુ થોડા છે પણ તે થોડા સારી કેલ્વણી પામેલા અને મંડલમાં વિદ્વાનની ગણનામાં આવે છે તેવા છે એવી કરી તેઓ પ્રસંગે પોતપોતાનો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે અને ધણીવાર તેઓની વાત સામાન્ય મનુષ્યોનાં મન તે માર્ગપર દોરી લઈ જાય છે. આ મનુષ્યોનો અભિપ્રાય એવો છે કે નેવું મનુષ્ય જોવામાં આવે છે તેવું સ્થૂળરૂપ આ જગતનો સર્વ વ્યવહાર ચલાવે છે તેના વિના અન્ય કોઈ નહિ અને મન તથા ઇન્દ્રિયોનાં કાર્ય જ યાય છે તે આસપાસના સંયોગો અનુસાર તથા શરીરજંધારણને લીધે જ કાંઈ ચૈતન્ય ઉદ્ભવે છે તેને લીધે યાય છે. આનું કહેનારાઓએ તો પોતાનો અભિપ્રાય બહુ શ્રમ લઈ વિચાર કરી બાંધેલો હોય છે પરંતુ તેઓના અનુયાયી સઘળા એટલો પરિશ્રમ લેનારા હોતા નથી તેથી આવી સમજને લીધે જગતમાં ઘણી હાનિ થવાનો સંભવ છે. વિદ્વાનો અને ગદન વિષયના અભ્યાસક્રમે તે પોતાના અભ્યાસના પરિણામે એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આપણે સ્થૂળ શરીર દ્વારા જ વ્યવહાર કરીએ છીએ તે રહિત કોઈ ચૈતન્યશક્તિ છે એનો નિશ્ચય કેમ કરવો? અર્થાત્ જીવાત્મા અથવા સામાન્ય રીતે જ જીવ કહેવાય છે તેવું કાંઈ હોવાનો સંભવ છે. ખરેખર જીવતાનીને તો આ પ્રશ્નનું સમાધાન બહુ ડુંકમાં અને સરળતાથી થાય છે. તેની માન્યતાતો એટલી જ છે કે સર્વ આગરૂપ, જહારૂપ જ છે, પરંતુ આ સમાધાન પેલાજાત્મવાદીને સંતોષકારક લાગતું નથી, કારણકે તેઓ તો આત્મા, જહા કોઈને માનતા જ નથી, ત્યારે શરીર જહા રૂપ કે આત્મારૂપ હોય એ કેમ લાગે ?

એવી માન્યતાવાળા વિદ્વાન ભોકાના શુદ્ધભાવ માટે કાંઈ શંકા લેવાનું પણ કારણ નથી. તેઓ એવી શંકાઓ માત્ર વિનોદ માટે ઉભી કરે છે એમ પણ નથી; તેમ તેઓ એવી માન્યતા કરી જગતમાં સ્વચ્છંદ વર્તન કરવા ધારે છે એમ પણ હોય મૂકવાનું કારણ નથી. અગરનેકે ધણીવાર એવા આરોપો મૂકવામાં આવે છે ખરા પણ તે વિદ્વાન અને વિચાર કરી નિશ્ચયપર આવેલાપર મૂકવા અયોગ્ય છે. આપણે તો એમ જ ક્ષારવું કે તેઓની કેળવણીના પરિણામે એવી માન્યતા થયેલી છે અને તેઓ શુદ્ધ અંતઃકરણથી એ શંકા કરે છે. તેઓ તર્કના નિયમાનુસાર જીવાત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા બેઠા તો તેઓને ખાત્રી લાયક પ્રમાણ મળ્યાં નહિ એટલે તેઓના મનનું સમાધાન થયું નહિ. જ્યારે તેઓના મનનું સમાધાન યાય નહિ ત્યારે તે વાત તેઓ અદૃષ્ટ કરે નહિ તેમાં કાંઈ નવાઈ પણ નહિ. આ પ્રમાણે તેઓનાં મન ડગી ગયાં, શંકાશીળ ગયાં, ત્યારે તેઓએ પોતાની જ વાતની ખાત્રી યદ્ય નહિ તે વાતને અદૃષ્ટ નહિ કરતાં નારિતક અથવા જહાત્મવાદ મૂકણ કરવાનું પસંદ કર્યું. એક પક્ષે તે વાતને અદૃષ્ટ નહિ કરતાં નારિતક અથવા જહાત્મવાદ મૂકણ કરવાનું પસંદ કર્યું. એક પક્ષે તેમની પ્રશંસા પણ કરીએ તો કરી શકાય તેમ છે. કારણ કે અમુક કાર્ય યાય, આપણે તેમની પ્રશંસા પણ કરીએ તો કરી શકાય તેમ છે. કારણ કે અમુક કાર્ય યાય, તે ધર્મો ખનતી દ્વિયા અને તે કેમ શાય છે તેવું રહસ્ય જાણવાને જરા પણ શ્રમ લીધા વિના માત્ર ગારડીની વાંદરાની રમતની જેડે આચરણ કરતાં ઇશ્વરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેના

કરતાં આ સમજવાન જડાત્મવાદી વેહેલું તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકશે. વળી એક બીજી વા-
તમાં પણ આપણે એ જડાત્મવાદીઓનો ગચ્ચાવ કરવો એકમાત્ર સામાન્ય રીતે લોકો તે-
ઓની આ સ્થિતિ કેમ થઈ તેનો વિચાર કર્યા વિના તેઓને માટે બહુ કઠોર વાણીથી વદે
છે. પરંતુ જો આખરે ખરેખરા એ નિશ્ચયપર આવેલા હોય છે તેને માટે તો એટલું કહેવું જ-
રૂર છે કે તેઓ કાંઈ એકાએક એ માન્યતા કરી મેકા હોતા નથી. તેઓને ધણી ધણી
ગુચ્યવણી આવેલી હોય છે. તેનો નિકાલ કરવા પણ તેઓએ ધણી માયાદોડ કરેલી હોય
છે. પરંતુ જ્યારે તેમાંથી તેઓના મનનું સમાધાન કરી શક્યા હોતા નથી ત્યારે એ વાતનો
તેઓને સ્વીકાર કરવો પડે છે. તેઓની વિરૂદ્ધ બોલનારાઓને ધણીવાર એવી મુશ્કેલી આ-
વેલી હોતી નથી એટલે તેઓની સ્થિતિનો ખ્યાલ તેમને આવી શકતો નથી. જ્યારે ધણી
કાળ પડે ત્યારે એક ધર્મપર આસ્થા રાખ્યા પછી માત્ર સત્યવસ્તુના શોધમાં પડતાં એ આસ્થા
ખસેડવી પડે છે, અને તર્કના નિયમાનુસાર જે વાત સિદ્ધ થઈ શકી નહીં તે પડતી મુશ્કે-
સલને ખાતર પુરાણા સંસ્કારનો સાગ કરવો પડે છે ત્યારે એ લોકોને જે નિરાશા થાય
છે તેનો માત્ર જેને અનુભવ થયો હોય છે તે જ જાણી શકે છે. અને એવા જ લોકો તે-
ઓની પ્રત્યે પ્રેમ અને દયા બાવથી જોઈ શકે છે. વાસ્તવિક રીતે આવાં મનુષ્યો અસા-
નના અંધકારમાં ગાંધાં ખાય છે પણ જ્યાં સુધી તેમના મનપર પ્રકાશ પડ્યો નથી ત્યાં
સુધી બીજું થાય પણ શું? પરંતુ એટલું કહેવાનું જરૂર છે કે તેઓ સર્વદા અંધકારમાં
ગાંધાં ખાધા કરવાના નથી કારણ કે તેઓ મલ શોધકો છે આ જન્મમા નહિં તો જ-
ન્માન્તરમાં પણ સસનો ખરે પ્રકાશ તેઓના પર પડવાનો છે અને સદૃશ અજવાળું પડતાં
ખરે માર્ગ તેઓને દેખાશે કે તત્કાલ તે માર્ગે પ્રવર્તશે આરંભમાં એ લોકો એવો પણ
આગ્રહ કરશે કે આ પ્રકાશ તેઓને જમણા નાખશે માટે પોતે જે પકડેલું છે તે છોડવું
નહિં; પરંતુ એ પ્રકારનું તેજ જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતું જશે તેમ તેઓને એ આગ્રહ કર-
વાનું છોડી દેવાની જરૂર પડશે. અને અંતે તેઓને આસ્થા હિત્ર થશે. આ હિત્રથી એમ
માનવાનું નથી કે પ્રત્યેક નાસ્તિક જડાત્મવાદીની આ સ્થિતિ થશે જ. કારણ કે તેમ યવામાં
એક અગત્યની વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે એવો લાભ તો માત્ર જેઓ સત્યશોધક હશે,
સદ્ગતિનથી આચરણ કરતા હશે, પોતાના જાતિ મનુષ્ય પ્રત્યે પ્રેમભાવના રાખતા હશે,
તથા સદ્ગુણપર પોતાની વૃત્તિ સ્થિત કરી હશે તેઓને જ એ લાભ પ્રાપ્ત થવાનો.

હવે જડાત્મવાદીઓની શંકાના સમાધાન માટે કેવા પ્રકારનાં પ્રમાણોની આવશ્યકતા
છે એ જોવું જોઈએ. તેઓને આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક વા આધિભૌતિક પ્રમાણ ગમે તે-
ટલાં બતાવશું તેથી કાંઈ વળવાનું નથી. કારણ કે તેનાપર આધાર રાખવાને તેઓ કશું
કરતા નથી. આંતર પ્રેરણાની સ્ફુરણા થાય છે તે ધ્યાનમાં લેવા કહીશું તો તે બની શકતું
નથી કારણ કે એવાં મનુષ્યોમાં એ શક્તિ બહુ ઓછો મંદ પડી ગયેલી હોય છે અને જે
અવિચલ કોઈ એવી સ્ફુરણા થવાનું તેમને લાગે છે તો તત્કાલ તેને દબાવી દે છે કેમકે તે-
મને એવો ભય લાગે છે કે જે તે તરફ લક્ષ આપીશું તો જરૂર ક્યાંક ભૂલ ખાઈ બેસીશું
તેઓને માટે આરંભમાં તો માત્ર પ્રલક્ષ પ્રમાણ ગણી શકે તેવી વાતો બતાવવી જોઈએ.

તન્નાજી જીવાત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી, પરંતુ તે સિદ્ધાન્ત માટે આ પ્રથમ પગલું છે. આપણે પ્રથમ કહ્યું તેમ એ જડાત્મવાદીઓની માન્યતા એવી છે કે સ્થૂલ અવયવો વિના કોઈ અન્ય વ્યવહાર કરનાર છે જ નહિ. હારે તેમને પ્રથમ એ દર્શાવવું જોઈએ કે તેમ નથી; પણ સ્થૂલરહિત ચૈતન્યશક્તિ કાર્ય કરનાર છે અને તે કરી શકે છે. તે પ્રયોગોમાં પણ એવા પસંદ કરવા કે જેમાં સ્થૂલ વ્યવહારથી વિરુદ્ધ કાર્ય થતું જોવામાં આવે, જેથી અન્ય ક્રિયાશક્તિ અથવા કર્તા છે એ નિશ્ચય નિઃશંક થઈ શકે. જ્યાં સુધી સ્થૂલતા જવાંજ કાર્ય માત્ર સ્થિતિના અંતરને લીધે થાય તેથી નિઃશંક નિશ્ચય થતો નથી. જડાત્મવાદીઓની સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે વિચારનો ઉદ્ભવ સ્થૂલ મગજમાંથી જ થાય છે. મગજના જ્ઞાનતંતુઓનું આંતર્ય એ વિચારની સ્તુરણ છે અને જ્યારે એ આંતર્ય બંધ પડે છે ત્યારે વિચાર સ્તુરવાનો અવકાશ છે જ નહિ. આવા અભિપ્રાય વિરુદ્ધ પ્રથમ પ્રયોગો કરવાની જરૂર છે કારણ કે જ્યાં સુધી તેવો અભિપ્રાય હોય ત્યાં સુધી જીવાત્માનું અસ્તિત્વ દર્શાવવાનો શ્રમ બર્થ છે આરંભમાં પ્રયોગો એવા કરવા જોઈએ કે જેથી એમ સ્પષ્ટ જોવામાં આવી શકે કે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો સિમિત થઈ ગયેલી હોય છે છતાં ચૈતન્ય જન્મનું તેમ રહી કાર્ય કરે છે. તે સાચે વળી એમ પણ જોવામાં આવશે કે દેશ, કાળ, વસ્તુની પરિચિન્તા પણ રહી શકતી નથી. આવા નિઃશંક પ્રયોગોનો અનુભવ થશે તો તે તેઓને પોતાથી જ એ દેશના વિશેષ શોધ કરવાની ઇચ્છા થશે કારણ કે જડાત્મવાદીઓમાં પણ જેઓ સત્યશોધક હોય છે તેઓ કોઈ પણ એક મતને વળગી બેસી રહેતા નથી. તેઓને જેમ જેમ વધારે પ્રમાણ મળતાં જશે તેમ તેમ તેઓ વિશેષ આશ્ચર્યથી તેની પાછળ મંડાયા રહેશે. આ રસ્તે એક વખત ચાલ્યા એટલે તેના પરિણામ જીવાત્માનું અસ્તિત્વ તેઓને પોતાની મેજે જણાઈ આવશે.

પ્રયોગોના આરંભમાં એવું જોવામાં આવે છે કે મનુષ્યના ચૈતન્યનો નેટલો તેઓને અનુભવ છે તે માત્ર જાતે અવસ્થામાં પ્રદર્શિત થાય છે તેટલું જ છે અને અન્ય અવસ્થા પરત્વે તેનું તે ચૈતન્ય બિન્ન બિન્ન પ્રકારે કાર્ય કરે છે જ્યારે સ્થૂલ દેહની કૌર્મ્મિયોને કાર્ય કરતી બધા પાડવામાં આવે છે અને દરમિયાન જાતે જ દર્શન પણ થતું નથી ત્યારે તો એ ચૈતન્ય ઝોર વધારે ચાલ્યું પ્રદર્શિત કરે છે એમ તેના જોવામાં આવશે; વળી એવું પણ જણાશે કે જેમ જેમ ઇન્દ્રિયોનો વિશેષ નિગ્રહ થાય છે તેમ તેમ આંતર આભાસ વિશેષ વિસ્તૃત થાય છે. મનુષ્યના ચૈતન્યનું સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો રહિત કાર્ય જોવા માટે નિદ્રાવસ્થાનું યથાર્થ અવલોકન કરવું એ સહેલો માર્ગ છે. આ વિષય સંબંધી જોવાની પરીક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેઓ તે વિષયસંબંધી કાળમાં જે પુસ્તકો લખાયા છે તે વાંચશે તો તેમાંથી ઘણી અગત્યની વાતો જાણવામાં આવશે. મંદકારોને મંદની યોજના, ચિત્રકારોને ચિત્રની યોજના, ગાયકોને ગાયનની યોજના. એવી ઘણી પ્રકારની યોજના કરવાની પ્રથમ સ્તુરણ નિદ્રાવસ્થામાં યથાતાં દર્શાવે તેમાંથી મળી આવે છે. અમત્ત વખતે સિદ્ધ નહિ થએલા સિદ્ધાન્તો સ્વપ્નમાં સિદ્ધ કરેલા એવું બનેલું છે. વળી નિદ્રાઅવસ્થામાં કોઈ મનુષ્યને કોઈ સૂચના કરવામાં આવે તેની અસર તેના બાહ્યારિક વર્તનપર પણ થાય છે તે પણ જોવા જેવું છે. એવું એ સૂચન તેના તે માણસને જાતે અવસ્થામાં કરે તો તેની લેશ પણ અસર પતી નથી.

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે સ્વમાવસ્થા તથા સુપુષ્પિ અવસ્થામાં કરેલા પ્રયોગોપરથી જેટલો અનુભવ પ્રાપ્ત કરી શકાય તે કૃષ્ણ પછી રથેળ જગત્ના વ્યવહારથી અતીત મૂર્છા અવસ્થા, સન્નિપાત અવસ્થા, અવસાન અવસ્થા ઇત્યાદિ સમયે જે કાંઈ કાર્ય ચૈતન્ય કરે છે તેનું અવલોકન કરવું જોઈએ મહાન કવિઓ તથા હિંચત્તાનના કર્તા ગાયકો પ્રસંગોપાત આવી રિયતિ અનુભવે છે તેઓને જાણે કાંઈ શક્તિ પ્રેરણા કરતી હોય એમ ભામે છે, અને તેને લીધેજ તેઓ એવું કહે છે કે તેને સરસ્વતી દેવી પ્રસન્ન છે હુબતા બચેલાં માણસોની હકીકત જે જાણવામાં આવેલી છે તેથી એવું જાણાય છે કે જ્યારે માણસ હુબતો હોય છે ત્યારે માત્ર એક ક્ષણમાં તેના પૂર્વના સર્પ કર્મોના ચિતાર તેની આગળ રિયત થાય છે એવી સિદ્ધ થાય છે કે જીવાત્મા પરિચ્છેદના બાધરહિત છે અતકાલ સમયે માણસ ધણા કાળથી વિસ્મૃત થયેલી વાત કરે છે, અન્ય ભાષામાં વાત કરે છે, ઘાઈ નજી વાવતી બની ગઈ હોય છે અને જે ફરી ઘાઈ વાર લક્ષમાં પહોં આવી હોતી નથી તે આ વે સમયે સ્ફુરી આવે છે આવા અપરોક્ષ પ્રમાણનો સમ્બંધ કરતા તે પ્રયોગ કરનારને આ વે અભિપ્રાય થયોજ જોઈએ કે પોતે જે જડાત્મવાદ સ્વીકારેલો છે તેનાથી વિનિશ્ચય ચૈતન્યશક્તિનું કાર્ય અનેક પ્રકારનું છે અને માત્ર રથેળ દ્વારા જ કાર્ય થઈ શકે છે એ ખરી વાત નથી જેને આવે અનુભવ સંપૂર્ણ થાય છે તેતો તત્કાલ જુવે છે કે સ્થૂલ મગજદ્વારા જેટલું ચૈતન્ય પ્રદર્શિત થાય છે તેતો માત્ર મહાસાગરમાંના એક ઝિંદુ બરાબર ગણવા જેવું લાગે છે મગજપર પડેલ ગમે તેવો નિર્જીવ સસ્કાર હોય તો પણ તેનો ક્ષય થતો નથી અન્ય સસ્કાર પડતા તેને ઠેસો મારી આગળ ધકેલી મુકે છે પણ પ્રથમતો મસ્કાર જીવાત્માના હાયમાથી નિકળી જતો નથી તે પોતાની ઈચ્છાનુસાર તેને પાછો સમીપ રિયત કરી શકે છે અમૂક કાલે આપણને જે ચૈતન્યશક્તિ આપણી છતાં આપણી નથી એવો નિશ્ચય થાય છે તેજ ચૈતન્ય શક્તિને સસ્કારોનો સમ્બંધ કરી રાખે છે અને તેના મહારમાં તેનો સમ્બંધ બધાય છે

મૂર્છાવસ્થાનો અભ્યાસ પ્રાણવિનિયમય યાને “મેસમેરીઝમ” ના પ્રયોગો કરવાથી બહુ સારી થઈ શકે છે, એ વિષય પરત્વે પુસ્તકો રચાયા છે અને પ્રસિદ્ધ થયા છે એટલે તેનું લખાણ આહોં વિવેચન કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા કરતાં એ મૂન પુસ્તકોનું અવલોકન કરવા બલામજી કરવી એ વધારે ઉચિત લાગે છે ‘એ પુસ્તકો વાંચ્યા પછી જેની ઈચ્છા હોય તેણે પોતાના જાતના અનુભવ માટે તેમાં વર્ણવેલા પ્રયોગો કરી જોવા અથવા જ્યાં તેના પ્રયોગો થતા હોય ત્યાં જોવા જવાની ઈચ્છા હોયતો તેમ કરવું, એ પ્રયોગોમાં જેના પ્રતિ તે વિધા ન કરવામાં આવે છે તેના જીવાત્માને તે સ્થૂલ શરીરથી અલગ કરવામાં આવે છે, અને વિધાયકની ઈચ્છાશક્તિ અનુસાર કાંઈ પણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ વા તેથી વિરુદ્ધ લાગણી તેને કરાવી શકે છે કેટલીક વાર તે જીવાત્માને પોતાને આધિન, રાખી તેની આતરિશિયોને જ મૂકી કરી તે દ્વારા દૂર દેશાવરમાં બનતી હકીકત જાણી શકે છે વિધાયકની ઈચ્છા શક્તિથી તેની મનોવૃત્તિઓ પણ વિકાર પામી શકે છે પ્રમાણિકને અપ્રમાણિક અને અપ્રમાણિકને પ્રમાણિક થતા શીખવે છે પ્રયોજન વિના તેને આનંદ પમાડે છે, શોક ઉપભવે છે, ત્રાસ પમાડે છે, દયા ઉત્પન્ન કરાવે છે, દૂર બતાવે છે, નેમ પેદા કરાવે છે, તિરસ્કાર ઉપભવે છે, ક્રો-

નું સ્મરણ કરાવે છે.

(અપૂર્ણ.)

“પૃથુરાજરાસા” ના એક અવલોકનમાંથી ઉદ્ભવતી એક ચર્ચા.

“She has her moods as we have, good and evil, grave and gay, desolate and happy, cruel and kind, terrible and gentle, while we respond to her varying humours according to our own.....I really do not think there is much ‘pathetic fallacy’ in the ascription by poets of their own moods to Nature. It is rather that in these dominant moods of theirs they are able to feel the corresponding note in Nature.....I have admitted with Ruskin that there is a false and vicious metaphorical diction used by poetsasters, insincerely as a kind of current coin, frigid conceits, cold artifices of mere talent or mere jingling babble for effect.

RODEN NOEL

“પૃથુરાજરાસા” ને નામનું સ્વર્ગસ્થ ભીમરાવ બોળાનાયનું એક કાવ્ય એ વર્ષથી પ્રસિદ્ધ છે અને ને ઉપર આજકાલ પત્રોમાં સત્-અસત્ અનેક લખાણો લખાય છે, તે વિષે બે શબ્દો બોલવા ઘણા પખતથી અમને ઇચ્છા થઈ હતી; પરંતુ તેવામાં જ દેવધોગે આ પત્રના આદ્ય તંત્રી વિરોધ યમા, અને સારપત્રી સુદર્શનમાં એકવાર અવલોકાએલા પુસ્તકનું પુનઃ અવલોકન કરવું અમને અતુચિત લાગવાથી અમે એ સંબંધે આજ પર્વત મૈત્ર ધારણ કર્યું છે, અને ભવિષ્યમાં પણ બનતાં સુધી અમારો નેમ જ કરવા નિશ્ચય છે, તથાપિ આ સ્થળે ને ચર્ચા અમે કરવા માગીએ છીએ તે ઉપર આપતા પહેલાં અમે એટલું ક-

*એક લેખક કવિના શારીરિક સૌન્દર્યને કવિત્વ સાથે સંબંધ નથી એવું સિદ્ધસાધન કરવાના પરાક્રમમાં ઉતરી પડે છે, તો બીજે “ધ્વનિ સમગ્રવા વગર કાવ્ય ચમત્કૃતિનું બાન થતું નથી અને ધ્વનિ સમગ્રવા શુદ્ધ સરળ વાચકરચના તથા અકિંચકતાની જરૂર છે” ઇત્યાદિ સ્વતઃસિદ્ધ અર્થ-સલ પ્રદર્શક ઉદ્ઘારમાં જ ફૂટફૂલતા માને છે, ખરી વાત છે કે કવિના શારીરિક સૌન્દર્યને કવિત્વ સાથે સંબંધ નથી, પણ શેલિ કે કીટ્સ કે કોર્ડાઇલ કે રોસો ટેનિસન કે બાયરનના ગ્રન્થો વાંચી એમની શરીરકૃતિ જોવા દોની ઇચ્છા નહિ થતી હોય ? સસિક મનોવૃત્તિને અભાવેજ પ્રવૃક્ત દર્શીશો નીકળે છે. વળી એ પણ સલ છે કે કાવ્યમાં “શુદ્ધ સરળ વાચકરચના તથા અકિંચકતાની જરૂર છે,” પણ તેટલા ઉપરથી એકસપિઅરને બાળુપર મૂકી જોડસિંચને પૂજવાનું કોઇએ ઉચિત ધાર્યું નથી. આ ઉનિંગ્ સંબંધે “આ કાવ્ય શા હેતુથી રચ્યું હશે એમ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન” પણ બહુ યોગને જ થયો હશે. આઉનિંગ્ની કવિતાના ભક્તોએ આઉનિંગ્ સોસાઈટિ રચાવી, એની કિંચકતાનો પણ બચાવ કર્યો, અને એ કિંચકતાને જમણે દોષરૂપ માની તેમણે પણ એટલા ઉપરથી એને “નિરર્થક” ગણી કાઢવાની ધૃષ્ટતા ન ધરી. સારે આપણા દેશમાં અમુક કાવ્યમાં “જ” શબ્દનો નિષ્પ્રયોજન બહુ પ્રયોગ છે ઇત્યાદિ બાસિશ ચર્ચામાં કાલોપ થાય છે ! અમે ભીમરાવને પ્રવૃક્ત મહાકવિઓની તરફમાં કે સમાન પંક્તિમાં ગ્રહવા લક્ષ્ય થાય છે ! અમે ભીમરાવને પ્રવૃક્ત મહાકવિઓની તરફમાં કે સમાન પંક્તિમાં ગ્રહવા લક્ષ્ય થાય છે ! અમે ભીમરાવને પ્રવૃક્ત મહાકવિઓની તરફમાં કે સમાન પંક્તિમાં ગ્રહવા લક્ષ્ય થાય છે ! અમે ભીમરાવને પ્રવૃક્ત મહાકવિઓની તરફમાં કે સમાન પંક્તિમાં ગ્રહવા લક્ષ્ય થાય છે !

હેવાની હૂઠ લઇશુ કે અમને તો “પૃથુરાજરાસા” સદોપ છતાં એક ઉત્તમ પદ્ધતિની કવિત્વશક્તિવાળું કાવ્ય લાગે છે, એટલું જ નહિ, પણ અમારા મતમાં તો એ કાવ્યનો સર્વિશેષ સત્કાર એક ખીન્ન કારણથી પણ થયો છે, અને તે એ કે આ કાવ્ય અવલોકનકારની ખરી રસિકતાની કસોટી છે જ્યારે કુદ્ર અવલોકનકારો નિર્દોષ અને નિર્ણય કાવ્યથી વધારે આકર્ષાય છે ત્યારે ઉત્તમ સહૃદયો દોષ જોવા ઉપરાત એ દોષ સાથે અકસ્માત કે સ્વાભાવિક રીતે મિશ્ર ચર્ચા રહેવા શુભનું પણ દર્શન કરી શકે છે કાષ્ઠપણુ કવિકૃતિ કેની રીતે અને કેવા દૃષ્ટિબિન્દુથી અવલોકવી એ વાત ઉપર અવલોકનકારે ખૂબ લક્ષ આપવાનું છે, અને એ લક્ષ ન આપવામાથી જ એની ઘણી ખરી ભ્રાન્તિઓ ઉદ્ભવે છે આ બાબત ઉપર સંપૂર્ણ ધ્યાન રાખી “પૃથુરાજરાસા”નું માત્ર એક જ અવલોકન થયું છે, જે આપણા પ્રમિદ્ધ વિદ્વાન અને ઉત્કૃષ્ટ વિવેચક રા' રા રમણભાઈને હાથે લખાઈ એ કાવ્યની માથે જ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યું છે આ અવલોકન એની ગંભીરતા, રસિકતા અને મ મંથાદિના માટે અદ્વિતીય છે, તેમજ એની નિષ્પક્ષપાતતા પણ એવી જ સ્તુલ છે હવે અમે આજરોજ એમાથી જે એક ચર્ચા ઉત્પન્ન કરવા માગીએ છીએ તે માત્ર “પૃથુરાજરાસા”ને જ લગતી નથી, પણ મામાન્ય ઉપયોગની છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે —

“પૃથુરાજરાસા”મા કવિ કહે છે કે —

“ધ્વનિ પ્રસયો સ્થળે સ્થળે,
સુણી રાયાં વનવૃક્ષ વેલિયો;
મૃગ પંખી રહ્યાં જ સ્તબ્ધ તે,
પછી રાયાં ચિત શોક તો થયો.”

એ શ્લોકના મંથનમા રા રમણભાઈ લખે છે — “હવે ખરી વાત એ છે કે વા-
તવિક રીતે આવું કઈ પણ બન્યું નહોતું અને પ્રકૃતિમા કષ્ટપણુ શોક પ્રસયો નહોતો.
મનુષ્યોમા મનતા બનાવતું જ્ઞાન જડ પ્રકૃતિને થતું અસંકલ્પ છે, અને મનુષ્યોના મુખ હુ ખને
રે પ્રકૃતિને કઈ પણ સમમાન (sympathy) ચર્ચા શકતો નથી ત્યારે સસના આવા

તે ચર્ચા શકે છે વળી કોઈ પણ કવિની કૃતિ સદોપ હોય કે ખડિત (અપૂર્ણ) હોય
એટલા ઉપરથી એ પ્રમિદ્ધ ન કરવી એવા નિયમ પાઠ્યાલ સહૃદયોનો નથી, અને તે યો-
ગ્ય જ છે ઉનદ્ધ, એવી કૃતિ વિશેષ પ્રેમ અને સદ્ગતતાથી તેઓ અવલોકે છે,
અને તે એટલા માટે કે અમુક અસાવારણુ અત્માનું આન્તર સ્વરૂપ કેવું હતું, અને તેને
અધિક અવકાશ અને પ્રમગ મળતા એ કેવું યાત ધ્યાદિ રસિક વિચારમા ઉતરતા આ-
નંદ અને લાભ ઉભય મળે છે આ વાત બીજી જર્મ ઘણીવાર એક વિદ્યમાન લેખકનું કાવ્ય
— જેને એના કર્તા તરફથી પૂર્ણ સસ્કાર મળવાનો અવકાશ રહે છે — તેણે ગણી એને અ-
વલોકવાનો મત્ત થાય છે. માર્ષપણુ કાવ્યનું અવલોકન કેવીરીતે થવું જોઈએ એના એક ઉ-
ત્તમ ઉદાહરણરૂપ રા રમણભાઈના અવલોકન ઉપરાત રા નરસિંહરાવે આ કાવ્યની કટલીક
પદ્ધતિઓ લઈ એની સંગીતલક્ષમતા સુદર્શનમા ગયા અકર્મા બતાવી આપી છે એ પણ
વિચારવા યોગ્ય છે. રા. નરસિંહરાવ સ્વર્ગસ્થ કવિના ભાઈ થાય છે એટલાથી જ જમને
એમનું અવલોકન અમાણ ચર્ચા જવું હોય તેવા જનો માટે આ નથી

એકન કાવ્યને 'દૃષ્ટિયત ઇતિહાસ' કહે છે એ પ્રસિદ્ધ છે. અને વાસ્તવિક સૃષ્ટિમાં મનુષ્યને જે અસંતોષ રહે છે તે શાંત કરના કલ્પનામય સૃષ્ટિનો ઉદ્દ્ય છે એમ કહીને કાવ્યના ઉદ્દેશ-વનું એ જે ખીજ બતાવે છે તે ઉપરથી પણ ધર્મિગ્રાહકપ્રમોણુદ્ધારા એટલું ક્ષિત થાય છે કે 'વાસ્તવિકતા' એ કાવ્યમા આવશ્યક વસ્તુ નથી. (૨) જગત્નાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં વાસ્તવિકતાનો નિયમ સ્વીકારાયો છે? એક કરતાં વધારે નામ સંકીર્તન કરવાથી જરા આડંબર જેવું તો લાગશે, પણ સર્વ ઉલ્લેખજનું એક સામાન્ય નિયમમાં સંધરવા જતાં એ વિદ્વાનનો અમારી સાથેનો સૂક્ષ્મ બેદ પણ તરી આવે એટલામાટે, તેમજ ધણાં ઉલ્લેખજનું એક જ નિયમ પ્રતીત થઈ અમારા સિદ્ધાન્તને વિશેષ સમર્થન મળે તેટલા માટે અમે મ્હોટાં મ્હોટાં એક કરતાં વધારે નામો ગણાવીને કહીશું કે જગત્ના બધા મહા કવિઓ—હોમર, ઈસ્કાઈલ્સ, યુરિપિડિઝ, ડૉન્ટિ, રોક્સપિયર, મિલ્ટન, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણ, વ્યાસ, વાગ્દેવિ આદિ સર્વ મહા કવિઓ—સર્વવિરુદ્ધ કલ્પના કરીને જ અમર કીર્તિ પામ્યા છે કાવિદાસનું અમરકાંતું વર્ણન તથા શાકુતલના ચતુર્થ સપ્તમ અંકો, બાણનો ગન્ધર્વયોગ, ભવભૂતિની મરૂ તમસા વાસન્તી આદિ દિવ્ય કલ્પનાઓ, હોમરના ટેવટેવીઓ, રોકસપિઅરના એરિઅન્સ જેવાં પાત્રો તેમજ એનાં મેફેમેય હૈમ્ફ્રેટ આદિ નાટકોના અલોકિક સર્વો એ સર્વ વાસ્તવિકતાના નિયમમાં કેવી રીતે ઉતરી શકે છે એ જાણવા અમે ઉત્ક્રુક છીએ કદાચ રા. રમણભાઈ કહેશે કે કવિતાના મૂળમાં રહેલી કલ્પના વિરુદ્ધ એમને કાંઈજ ન હોવાનું નથી; પણ એમનો આશય તો માત્ર અમુક સ્થળે અવાસ્તવિક કલ્પના કરનાથી કેવા રસનો વિચ્છેદ બાપડે એટલું જ બતાવવાનો છે, ખરી વાત છે, પણ ઉભયની નીચે વિચારવાનું એકજ તત્ત્વ છે, અને તે એ કે વાસ્તવિકતાના નિયમથી કવિસૃષ્ટિ નિયંત્રિત છે કે તેમ? નિયંત્રિત હોય તો કાષ્ઠપણુ રીતે "દૃષ્ટિયત સામ્ય" રૂપી અપવાદને ઉપજ થવાનું કારણ રહેતું નથી.

'પ્રકૃતિ જડ છે તેથી એને જ્ઞાન અને સમજાવ ન સંભવે, અને તેથી કવિતામાં એવી કરાં એ દોષ છે' એ રા. રમણભાઈની દલીલ સ્વીકારવી તો અમને તદ્દન અશક્ય લાગે છે પ્રકૃતિ જડ છે એ વાતની વાસ્તવિકતાને કવિના સાથે શો સંબંધ છે? વસ્તુતઃ એ સિદ્ધાન્ત ખરો હોવા ખોટો હો, પણ શું કવિને એ ખોટો માની કલ્પના કરવાનો હક નથી? એ તો સર્વવિદિત છે—અને રા. રમણભાઈને વિદિત હોય એમા તો આશ્ચર્ય જ નથી—કે કવિ હૃદયનો રસ જે ક્ષણે વિશ્વમા પથરાઈ જાય છે તે ક્ષણે આ સિદ્ધાન્તનું એને જ્ઞાન થયું પણ અશક્ય છે, અને એની દૃષ્ટિએ એક તો શુ પણ અસંખ્ય પ્રકૃતિમા પણ ન સમાઈ શકે એટલા ચૈતન્યરસસાગરના ભર્મિઓ પ્રકૃતિના પ્રત્યેક અણુમાં વસ કરી રહે છે એક સ્થળે ટૉપફર્ડ—એન્સક લખે છે તેમ "Art cares for her (Nature)..... as alive and not dead.....the artist loves to conceive of the Universe, not as dead, but as alive". અને તેટલા માટે જ વર્ડ્ઝવર્થનું "Three years she grew in sun and shower" વાળું કાવ્ય પ્રકૃતિ જડ છે એ સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ હોવા છતાં પ્રખ્યત્વહીન નથી. હવે જો "Three years she grew" વગેરેમાં કલ્પ્યા પ્રમાણે પ્રકૃતિ એક અધિષ્ઠાત્રી દેવી થઈ શકે છે તો તેને મનુષ્ય સાથે સમજાવ થવામા શો અન્તરાય નડે છે? અને પ્રસંગની નીચે એકજ તત્ત્વ ર-

હેતુ છે, અને બનેનો સમાન યોગક્ષેમ થવો ઘટે છે. અમુક સમભાવનું પ્રદર્શન ઔચિત્ય-વાળું અને રસિક છે કે નહિ એ બૂદો પ્રશ્ન છે, પણ સર્વે સમભાવ દોષરૂપ છે એમ કહેવું એ અત્યુક્તિ છે, અને એ સ્થાને જ અમારો વાંધો છે. અગ્રેજ તથા સંસ્કૃત કાવ્યોમાંથી અત્રે અનેક દુષ્ટાંતો ટાંકી શકાય, જેમાંથી અવકાશને અમારે અમરદિગ્ધ કાવ્ય-ત્વવાળાં માત્ર એ જ નીચે આપીશું, જેમાંથી એક હૃદયરીણીમાંથી અને બીજું સરવોદર સ્કોટમાંથી લીધું છે:—

(૧) “આમ મધુર રવ ગાનથી હાથેઈ એ ગાય,
સિન્ધુ તટે એકાન્તમાં પૂર્ણકુડીની માંલ;
ગર્જનતો અટકી રહે ધર્મ ધર્મ સિન્ધુ મહાન
ભૂંડું, મધુરું, નિર્મળું સાંભળવા એ ગાન.”

“The death-hell thrice was heard to ring,
And aerial voice was heard to call,
And thrice the raven flapp'd its wing
Around the towers of Cummer Hall

The mastiff howl'd at village door,
The oaks were shatter'd on the green;

Woe was the hour——for never more
That hapless Countess e'er was seen !”

જગી ‘પ્રકૃતિ જડ છે’ એટલા ઉપરથી આ વિષયમાં આગળ આદર્શ તો એટલું બહુ ક્ષમિત થાય કે એ સર્વ માટે ભગ્યે જ ઇશ્વરપતિ ગણી શકાય. જરૂર પ્રકૃતિને મનુષ્યોમાં બનતા બનાવનું જ્ઞાન તથા તેમની સાથે સમભાવ ન થઈ શકે, તો તેજ કારણથી પ્રકૃતિમાં એક પદાર્થને બીજા પદાર્થ સાથે એવન જેવો બ્યવહાર પણ કેમ સંભવે ? અને તેથી તેવી કલ્પના રા. રમણભાઈના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ‘સસવિરુદ્ધ’ હોઈ કાવ્યવના પ્રદેશથી બદિર્બૂન છે. પરંતુ નીચેનું દુષ્ટાન્ત જુઓ:—

“The moon doth with delight

Look round her when the heavens are bare.”

આ ઉપર કદાચ એમ ઉત્તર અપાશે કે આ સર્વ રચણે અમુક ભાષ કે કિયાની અન્ય ભાષ કે કિયારૂપે કલ્પના છે, અને એ રીતે એમાં અચકાર હોઈ એ ત્રોળ અપવાદમાં આવે છે. પરંતુ અમે પૂછીશું કે વાસ્તવિકતાનો નિદાન્ત રાંખી એનો ગાદિચિહ્ન અકારણુ અપવાદ કલ્પવો એ ઠીક છે, કે આ અપવાદની દૃષ્ટિએ વાસ્તવિકતાનો નિયમ ખોટો કરતાં એ ઉપર આગ્રહ છોડી અમુક રચણે કાવ્યત્વ છે કે નહિ એ વસ્તવિકતાના નિયમથી સ્વતન્ત્ર રીતે નિર્ધારવા યત્ન કરવો એ ઠીક ? આ બીજો પક્ષ જ વધારે યોગ્ય અને શાસ્ત્રીય દેખાય છે. યોગ્ય એટલા માટે કે વાસ્તવિકતાની જડ સૂંખજામાંથી કવિ કલ્પના મુક્ત થાય છે, અને શાસ્ત્રીય એટલા માટે કે અમુક નિયમ અને એનો અપવાદ એવી વિષમ સ્થિતિને બદલે અપવાદ સહિત સામાન્ય નિયમ-ને કવિતાનું લક્ષણ છે તે-પ્રાપ્ત થાય છે.

* રા. રમણભાઈ આને અપવાદ માનતા નથી. પણ વસ્તુતઃ આ અપવાદ જ યાય છે. શું કવિનું કવિત્વ પક્ષ અને મુખ વચ્ચે વાસ્તવિક સામ્ય રોપી કાઢી લોહિક સ્થિતિ નિરૂપવામાં રહેલું છે ? એમ હોય તો કવિતા લોહિક એ વસ્તુસ્થિતિનું અનુકરણ જ થાય.

૨. વળી રા. રા. ‘રમણભાષા’ ‘શાશ્વત’ અને ‘આકસ્મિક’ ભાવના વચ્ચે ભેદ પાડી, શાશ્વત ભાવનાઓને કાવ્યત્વને અનુકૂલ માને છે, અને આકસ્મિકને પ્રતિકૂલ માને છે પણ આમ ભેદ ગણવાનું કોઈ સતોષકારક કારણ આપ્યું નથી. પ્રકૃતિમાં શાશ્વત ભાવનાઓ ‘કર્તાએ મૂકી છે,’ અને આકસ્મિક ભાવનાઓ મનુષ્ય પોતે પોતાની મેળે કદાચ લે છે, અને તેથી એક વાસ્તવિક છે અને બીજી અવાસ્તવિક છે એમ ‘ભેદ પાડી કાવ્યત્વ પ્રતિ એમની પ્રતિકૂલતા-અનુકૂલતા નક્કી કરવા જતાં કાવ્યત્વનો સઘળો આધાર એક અમુક ધર્મસિદ્ધાન્ત ઉપર આવી પડે છે, જે વાત રા. રમણભાષાએ પોતે જ એક પ્રસંગાતરે જણાવેલા વિચારથી વિરુદ્ધ છે (જુઓ “સુદર્શનકાર”, ના “કાલનો વાયદો” ઈલાદિ હૃદયવીણાના ઉપહાસનો જ્ઞાનસુધામાં ઉત્તર.) જે આકસ્મિક ભાવના પ્રકૃતિને આરોપવામાં દોષ છે તો સમુદ્રમાં કોઈપણ કાળે શાંતિનું વર્ણન કેમ સંભવશે? વળી પ્રકૃતિમાં કવિને ચૈતન્યદર્શન થાય છે એમ કહેવાને બદલે પ્રકૃતિમાં કર્તાએ અમુક ભાવનાઓ મૂકી છે એમ કહેવામાં લૌકિક વાસ્તવિકતાના સિદ્ધાન્ત ખાતર ‘વસ્તુસ્થિતિ દેરવી નાખવામાં આવતી નથી’ ઉગ્ર ભાવના ‘જડ પ્રકૃતિ’ માં મૂકાએલી છે, છતાં ‘પ્રકૃતિ જડ છે’ એમ કહેવામાં અત્રે વિશેષ નથી? ભાવના અમુક ભાવરૂપે જ એટલે ચૈતન્યના અવિભાવ રૂપે જ કાવ્યમાં દાખવ થઈ શકે છે. પર્વતની અચલતા એક જડતા ધર્મ તરીકે નહિ પણ ચૈતન્યધર્મ તરીકે કવિ જુએ છે અને એમાં જ એની પ્રતિભાનો ચમત્કાર રહેલો છે કાવ્યમાં સમુદ્રની શાંતિનો અર્થ હાલતું ચાલતું નહિ એવો એક જડ ધર્મ એમ તથી, તેમજ સમુદ્રનું ગંભીર્ય એ ભૌતિક હોડાઈ નથી. પણ ચૈતન્યના સ્વરૂપ તરીકે-ભાવરૂપે-એ સર્વ ભાવનાઓ લેવાની છે, તો પછી આ વાત રા. રમણભાષા વાસ્તવિકતાના સિદ્ધાન્ત સાથે કેમ ઘટાવી શકશે? એક માર્ગ છે, પણ તે અદ્વૈતવેદાન્તનો હોવાથી રા. રમણભાષા સ્વીકારી શકે એમ નથી.

૩. વળી જે ‘ચિત્તક્ષોભને સમયે’ સસલવિરુદ્ધ કદપના પણ રા. રમણભાષા ક્ષતન્ય ગણે છે તો પ્રકૃત ઉદાહરણને એ ક્ષમાનો લાભ આપવામાં શો બાધ છે? આ શ્લોક સંયુક્તાની વાણીમાં સુકયો નથી એ ખરી વાત છે. પણ કવિની વાણીમાં આવવાથી એની ‘ચિત્તક્ષોભ’ની દશા મટતી નથી. સમસ્ત કાવ્યમાં એક નિરતર પ્રવાહરૂપે વહેતો કવિનો નાયક પ્રતિ ભાવ—‘નાયકવિપચિકા રતિ’—એ જ અત્રે ચિત્તક્ષોભ રૂપ છે, અને તે કવિને માત્ર સમાધાનાર્થે એક ‘fiction’ તરીકે અરોપવામાં આવે છે એમ નથી, પણ વસ્તુતઃ છે, અને તેનો પુરાવો એ કે ભીમરાવતું પૂર્વોક્ત વર્ણન પ્રતિનાયક શાહજુહિન ધોરીના મરણ સંબંધે લેતાં અત્યુચિત લાગે છે, અને આ ઔચિત્યનિયામક કારણ કવિની નાયકવિપચિકા રતિ વિના અન્ય નથી.

૪. અત્રે એક વાત વિચારવાની રહે છે કે સારે તો કાવ્યમાં વાસ્તવિકતાના નિયમને અપવાદ જ નથી? કવિની ‘સસલવિરુદ્ધ’ કદપનાનો ઉદ્દેશ ભાવનાત્મક સસને પ્રલક્ષ કરી આપવાનો છે, બીજી રીતે કહીએ તો કવિનું સાધ્ય સસ છે, અને એની કદપનાનો પાયો પણ ભાવનાત્મક સસ ઉપર જ છે, પણ એ સાધ્યનું સાધન, એ પાયા ઉપર ચણેલી ઈમારત, એ ‘તો’ “સસલવિરુદ્ધ” એટલે કદપનાત્મક છે; માત્ર જે અર્થમાં સસનું પ્રલક્ષ કરાવનાર અસસ ભાસતું અસસ પણ સસ જ છે તે અર્થમાં એ કદપનાને પણ સસ જ-અ-

હોવાથી ખરી વસ્તુચિત્તિનો એ એ વચ્ચેના વિવાદથી નિર્ણય થવો પણ અશક્ય છે. માટે હું આપને આટલી તરફી આપવા માગું છું તે ક્ષમા કરશો.

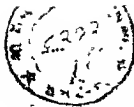
હું બૂતો ને હોઈ તો, આપે મને ધણીવાર કહેલું કે સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ કોઈ પણ વિષય ઉપર ઘણે ભાગે એક મત ધરાવે છે તો તે નીચેના એ ત્રિષો ઉપર—
(૧) ગદ્યમાં, પણ કવિતાનો આવિર્ભાવ થઈ શકે છે [Poetry અને Prose વચ્ચે ખરૂં જોતા વિરોધ નથી એ એક મહાન પાશ્ચાત્ય વિવેચકના વિચારના મંબંધમાં આપે આ કહેલું મને યાદ છે.] (૨) ‘ચમત્કાર’ વાળી કવિતા એ અધમ કવિતા છે.

લિ. આપનો મિત્ર

* * * * *

રા. ભટ્ટ સાથે તો આ “ખંડન મંડન”ના વાદ વિવાદમાં પડવું અમને ઉચિત લાગતું નથી પરંતુ અમારા મિત્રની જિજ્ઞાસા ખાતર અમે હુંકામા એટલું કહીશું કે—ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાન્તો સંસ્કૃતસાહિત્યશાસ્ત્રીઓ લગભગ એક મતે સ્વીકારે છે એ ખરી વાત છે “છેકાનુપ્રાસ, વૃત્તનુપ્રાસ, શુલ્કનુપ્રાસ, અન્તાનુપ્રાસ અને લાઠાનુપ્રાસ” આદિ ‘ચમત્કાર’ વાળી કવિતા અધમ ગણાય છે, એટલું જ નહિ પણ સંસ્કૃતસાહિત્યશાસ્ત્રીઓ તો ત્યાં સુધી પણ ધણીકવાર સ્પષ્ટતાથી જણાવે છે કે રસ હોય તે છતાં જો એની સાથે પ્રકટ અનુપ્રાસાદિ ‘ચમત્કાર’ હોય તો તેથી રસને ક્ષતિ થાય છે. રા. ભટ્ટનો ‘સુવર્ણ અને સુગન્ધ’ નો સિદ્ધાન્ત વિચાર (Theory) માં તેમ આચાર (Practice) માં અપ્રમાણ છે. “...અલંકાર સહિત શબ્દ ને અર્થ તે કાવ્ય” એમ મમ્મટનું કહેવું જ નથી. “...સ્વચિત્ અલંકારરહિત શબ્દ ને અર્થ પણ કાવ્ય” એમ મમ્મટનું કહેવું છે. અને “સ્વચ્છન્દોચ્છલદ્વચ્છલકચ્છલકુહર ઇલાદિ શ્લોકમા ‘ચમત્કાર’ ના કારણથી રસની એ ગાણત્તા માને છે અને એને અધમ કાવ્ય તરીકે લેખે છે. ઉત્તમ કાવ્યનાં ઉદાહરણ તરીકે ‘ચમત્કાર’ રહિત રસવાળાં કાવ્યોનું જ ગ્રંથલુ ધાય છે.” “ચમત્કાર ઉપગમનારા શબ્દો તે કાવ્ય” એ પંડિતરાજનું વચન ઠાંડીને સંસ્કૃત ન જાણનાર વાચકના મનમાં રા. ભટ્ટ બ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરી છે. અત્રે “ચમત્કાર” તે “લોચિત્તર આહવાદ”, ને અર્થમાં, રા. ભટ્ટ ‘ચમત્કાર’ કવિતામાં દાખલ કરવા ઇચ્છે છે તે નહિ વળી સંસ્કૃતમાં “મેઘદૂત” કાવ્યને પંચ મહાકાવ્યની સમાન કક્ષામાં મૂકવામાં આવે છે એ વાત, તથા શાકુન્તલના ચતુર્થ અક્ટના અમુક શ્લોક ને ઉત્તમ લેખનાર “કાવ્યોષુ નાટકં રમ્યં ઇલાદિ ઉક્તિ”, રામાયણની ઉત્પત્તિ ગ્રંથસ્થ શ્લોકનો રસિક પ્રસંગ-વગેરે અનેક પ્રમાણો આ સિદ્ધાન્તને જ પ્રુષ્ટિ આપે છે. આપણી કવિતાનો ઇતિહાસ પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે. પૂર્વે સંસ્કૃત, સાહિત્યમા “જનરુચિએ ‘ચમત્કાર’ વાળી કવિતાનો કોઈ પણ કાળે બહુ આદરે ક્યો નથી. રાજની સગા વિના અન્ય કોઈ પણ રચણે લાંબા વખત સુધી આવી કવિતાનો સત્કાર થયો નથી. અને ખરૂં જોતાં રાજની રજામાં પણ પ્રથમ પદ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ જેવા કવિઓને જ મળ્યું છે, “રામકૃષ્ણવિલોમ કાવ્ય” ના કૃત્તાને નહિ જ. વળી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ અખો-લોખો-નરસિંહ જેવા રસમય આત્માવાળા ‘ચમત્કાર’ વિમુખ કવિઓ જ લોકપ્રિય થયા છે, તેમ જ આપણી સ્ત્રીઓને મુખે પણ બહુધા રસપ્રધાન કવિતાની કહીઓ જ તમે સામજીશો.

તન્ત્રી

Reg. No B. 196

સુદર્શન

તત્ત્વી.

પ્રેક્ષિત આનંદશંકર
બાપુભાઈ. કુવ. એમ એ
એલ એલ બી

(આવૃત્તિ—એક અભેદમાર્ગપ્રવાસો અજ્ઞાનિષ્ઠ મણિલાલ નમ્બુભાઈ)
(ધર્મ-શુદ્ધ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્ત્વગંધી વિચાર.)

“સત્યં પરં ધોમેહિ” —ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૨૪ અંક ૨૧-૨૨] (માસિક) [ઑગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૯.

વિષયાનુક્રમ.	પૃષ્ઠ
૧ પ્રથમ નિરાશા.	૨૪૧
૨ દિવ્ય પ્રેમ	૨૪૨
૩ મુખ્યાના કુનુદલનો નિલંબ	૨૪૩
૪ શ્રી ગુરૂં જ્ઞાનરથ	૨૪૫
૫ શાંતિ.	૨૪૬
૬ છાત્રમા.	૧૫૦
૭ અમિ	૨૫૨
૮ શુભરાત્રી બાપા	૨૫૭
૯ હા, વિજ્ઞાન શતક એ મદદ કવિ બર્તુદરિનું જ રચેલ છે	૨૫૮
૧૦ વિશ્વરૂચના	૨૬૫
૧૧ મદત્ત	૨૬૬
૧૨ સ્વર્ગરૂપ દેવીને પ્રાર્થના	૨૭૩
૧૩ કૌમ્ય આગર	૨૭૪
૧૪ અરે	૨૭૪
૧૫ દિવ્ય દિશાઓ	૨૭૫
૧૬ સ્વમાત્રારના કવિતા. (અશાપત્ર-ઉત્તર-તથા પરિશિષ્ટ)	૨૭૮-૩૦૨
૧૭ આત્મનિવેદન	૨૮૬
૩૮ મણિલ કેશરી મિ. આર. પી.	૨૬૮
૫૨૧૪૫૦	૩૦૦
૧૫ રમણીમાંસા.	૩૦૩
૨૦ મદત્ત.	

અમદાવાદ.

શ્રી અમદાવાદ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, કંપની લિમિટેડ.

(જે પુસ્તકના હક વિષે વિશેષ સચવા નથી તે પુસ્તકો મુંબઈ કલમદારી રોડ ઉપર
ડિલ જ્યેષ્ઠારામ અથવા એન એમ એન્ડ કંપનીને લાધી, કે નહીંઆદર્શમાં અવરખાઈ
સુદર્શન, એની પાસેથી મળશે.)

અંગ્રેજી. રૂ. આ. રૂ.

રાજયોગ (ત્રીજી આવૃત્તિ) ... ... ચાપજે

મોનીઝમ એર અદ્વૈતિક્રમ ? ૨-૦-૦

યોગમત્ર (ભાષાન્તર સદીક) પ્રથમા

વૃત્તિનો હક થીઓસોફીકલ પબ્લીક-

શન રૂંડને આપ્યો છે ૧-૮-૦

તર્કશીલુદી (સંસ્કૃત મૂળ અને અંગ્રે-

જી રીકા) મુંબઈ ગવર્નમેંટ બુક

ડીપોમાંથી મળશે, હક સરકારને

આપેશે છે ૦-૧૨-૦

સાલાની વાચનમાલા વિષે ... ... નથી

પુરાણ વિષે નિબંધ (રોકરોગ એ

સીએન્ ક્રાન૦ વાળો-) ...

મૂર્તિપૂજા, સંસ્કાર, આદિવિષયો ઉ-

પરતથા યાત્રાવલ્લય યોગમંદિરા,

શ્રુતિમારમમુદ્રણ, આદિ

ભાષાન્તર. અમેરિકામાં ન્યુયાર્કમાં

થીઓસોફીકલ ડીપાર્ટમેંટ નામના એ-

રજેલ ડીપાર્ટમેંટનામના માં-

સિકમાં છે; લાં તપાસ કરતાં મ-

ળી શકશે જુદા અંચરૂપે જાણ છે)

ન અને શાસ્ત્રધર્મની તુલના.

જડન એરીન્ કાન્) ...

લાક્ટીન એન્ડ માયા ...

ડેસકરનો અદ્વૈત ...

માસ્કુલોપનિષદ (ગૌડપાદકારિકાના

સંકરભાષ્ય સાથે ભાષાન્તર) પ્રથમા-

અને નિતો હક થીઓસોફીકલ પબ્લી

દાવાદ એમને. આપ્યો છે ... ૦-૪

ઈમ્પ્રોટેશન એન્ડ સંકર ... ૩-૦

જીવન-મુક્તિ વિવેક ભાષાન્તર) પ્રથ-

માવૃત્તિનો હક થીઓ ૫૦ રૂંડને આ

ગુજરાતી.

શિક્ષાશાસ્ત્ર ...

માલતી માધવ (ભાષાન્તર)

ઉત્તરરામચરિત (ભાષાન્તર)

કાન્તા ...

પૂર્વદર્શન ...

નારીપ્રતિષ્ઠા ...

ગ્રેમજીવન ...

સિદ્ધાન્તસાર ...

સક્ષિપ્ત સુવાક્ય ...

બાલવિવાસ ...

પરમાર્થદર્શન ...

અભેદોમિ ...

ગુણસિંહ ...

કાવ્યમધુષ ...

ન્યાય (આમિષંડ) ...

ગૂજરાતના શાસ્ત્રજ્ઞો ...

અવયોક્ત વિષે ઉપદેશાત ...

પ્રાણનિનિમય (બીજી આવૃત્તિ ધણા

વધારા સાથે) ૩-૦

પંચરાત્રી ૨-૦

આત્મનિમજ્જન (ગ્રેમજીવન, અભેદો-

મિં તથા બીજા પદોનો મંચડ) ૧-૦-૦

મગધગીતા મુક્ત, અક્ષરાર્થ ટીકા, રહસ્ય;

રે સપ્રદાયોના આખ્ય આધારે) ... ૫-૦-૦

ચારિત્ર રમાઈલ્યના ઉપરથી; સર

Recy No B. 196.

સુદર્શન.

તન્ત્રી

પ્રેક્ષક આનંદસંકર
બાપુભાઈ. પ્રુવ. એમ એ.
એલ એલ બી.

(આપ દ્વારા— એક અનુદાનપ્રવાસી' અભિનિષ્ઠ મણિલાલ નાથુભાઈ)
— સુદર્શન-શૃંગ-સાહિત્ય-મતિદાસાદિ વિદ્યા અને તત્સંગધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધોમહિ ”—ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૧૪. અંક ૧૨.] (માસિક) [ઓગસ્ટ, ૧૯૯૬

પ્રથમ નિરાશા.

(મગ્ધ)

આશાની પીડા પીતી છે !
અશુધારા ના વીતી છે !
કાળ મુખે મન પ્રીતિ છે !
વીતી છે તે વીતી છે !
આશાના મણુ દાવાં બાવે !
કેણુ દરી કપાપી એ લાવે !
આશા કેણે કા વડીતી ?
કેણુ મણુવું—યુ પીતીતી ?
આશા તો અંધુ હરને નડતો !
કેઈ અન્યને, એ તો રતી !
કેઈ કેઈ દી તમણમાં મેઝા—
વ્હાલાં ! પુણ્ય બની સડીતી !
પીડા તો પીડાએ આરી !
કેઈ નધા—તેપાપ્તો સોરી !
વીતી છે ! વીતી છે !
એ તો માઠી લાચારી !

હાવા આસુએ ના ઉંના !
 રાવાના ગીતોએ સના !
 ઉગ્મા જીવનની વીતી છે !
 મોતતણી થડી બીતી છે !
 હૈયે જાસો તોય ફરે આ !
 કંઈ મહી નિશ્વાસ તરે આ !
 વ્હાના ! કાષ્ટ બળ્યુ જીવે આ !
 શુ વીતી ? શુ ના વીતી છે ?

કલાપી

દિવ્ય પ્રેમ

(મળેલું)

“ વસતતિલકા. ”

જોડાય જે હૃદય અન્યથી શુદ્ધ પ્રેમે,
 વિદ્ને હજાર પડતા છૂંટશે નહિ તે,
 જે રનેહ વિઠ્ઠલિ થતા વિપરીત થાયે,
 તે પ્રેમ દિવ્ય કદિ શુ જગમા ગણાયે

૧

ના ના નહિ ! અચલ છે ધ્રુવ ચિ હ તે તો,
 સરજ કોઈ ગણી ના નહિ તે અગ્નિ-તો,
 છે તારલો ધ્રુવતણો બમતી તરીતો,
 ને મૂલ્ય નાહી પણ ઉચ્ચ પદે ચડેતો

૨

કાળે કરી જતી અનુપમ કાન્તિ જો પ્રે,
 સત્તા ન પ્રેમ પરકાળ તણી જરાયે,
 વર્ષો અસખ્ય વિતતા કદિ જો વિયોગે,
 શુ દિવ્ય પ્રેમ પડતો મનથી વિસારે !

૩

હરિગીત.

પ્રેમી હૃદય સહૃદય સહ ક્ષણ એકમા જોડાય છે,
 ને પ્રેમકિર્ણો હૃદયસ્રોતે ચન્દ્રબિમ્બ જળાય છે,
 ઉત્કૃષ્ટતા જે રનેહની પ્રેમાશાને વિદિત છે,
 અવિનાશી—ઉદ્ધૃત રનેહ થાતા હૃદય આનંદે રમે
 આ સૂર્ય પૃથ્વી ચન્દ્ર તારા દિવ્ય વસ્તુ જે દિસે,
 રહી બદ તેઓ રનેહમા દલાન્ત આપે વિશ્વને,

૪

છે પ્રેમ પ્રિય પરમાત્મને આ વિશ્વનું જીવિત છે,
શુધ પ્રેમ અંકિત હૃદય હોયે-ઈશને જાણી શકે.

૨

આલિંગવા સ્વપ્ન-દુને ઉછળાત પારિધી યદા,
પેસતા રનેહીહૃદયમાં આનંદ કરતો ચન્દ્ર લાં;
જો રનેહ કરે શ્રોત હોયે સ્વચ્છને હૃદયસ્થ તો,
એ બધે કરવા છે નહિ આ વિશ્વમાં સમય કા.

હંસી વૃત્ત.

મ્હોટા મ્હોટા શૈશો, ને, કો, જલનિધિ મહી બહુ રસિત તરંગો,
ધીમે ધીમે બહેતા બહેળા, સરવર સરિતજ બળતી ચિતાઓ;
ભડી ભડી ખીણો, ને, ક્યાં વિકટ ખડક વળી વિપમ કરાડો,
ના કો કાળે રોકે આંહી, પ્રણયવદન કદી કરત ઉપાગો.

૧

મુગ્ધ.—

મુગ્ધાના કુતૂહલનો નિર્ણય.

(મળેલું)

(સખીસંવાદ.)

મસખી બહાલી ! સાંભળ વાત પુણું છું હું જાની,
મન કુતૂહલ ઉદભવ્યું આજ, એ સજની સ્પાણી !
કંઈક સમયથી આ મુજ ધડકે, હૃદય કોમલ ખાત રે,
જાણું નહીં કંઈ કારણ તેનું, યાવ હમા કદો વાળ.

ઓ સજની. ૧

સાસરિયું દીકું ન દોડું મ્હેં, રલું નથી કંઈ બાનરે,
સંબંધિ ભગ્ને આવેલાંતું અદ્ય અર્થે મુજ ચાન.

ઓ સજની. ૨

તોપણ મનકું બાકુલ યાતું, ચિંતે તે ઘુમ ધામરે,
વિવશને કદી સ્તબ્ધ બનું હું, સુઝે નહીં કંઈ કામ.

ઓ સજની. ૩

જીયાસાને ખાત બોલે કંઈ કળી શકું નહીં નામરે,
એ ઉર્મીઓ હેયું ઉછાળે, ઠરે નહીં કંઈ ઠામ;

ઓ સજની. ૪.

સમય, સખિયો હસે, સમીપે આવ્યો જવા હવે લાંહરે,
પ્રભદ, શોક, લીલિ, સહુ ખારે સુદ કરે હર માંહે;

ઓ સજની. ૫.

તો અવકાશ મળ્યો મન દમતા પ્રજા તણો મુજ આગરે,
સુમગ લાં, આશ્રમ હશે કે અનિષ્ઠ, આશ્રિત કામ,

ઓ સજની. ૬

૧. સાફ સાફ રે સુરત રહેર ઈ—એ રાગ.

- ૨૭હેતો ! પામો હું આનંદરે, મધુર પ્રિય વચનો યકો,
યોગ્ય કાળે છે હૃદયબેરે, ગભિર ગુણી પ્રશ્ન નકી. ૭
- તુંજ કૈવલ્ય-તાણું રે, કંઠકને કઠિન દીસે,
નિજ ધર્મ નીતિ, પશુ રે, કુંચી વિજયી તે સ્થળે. ૮
- દિવ્ય આશ્રમ-સાસરું રે, મનોહર રમ્ય દીસે,
લાં વિવિધ ભોગ-વૃક્ષો રે તથાં પુણ્ય-પુષ્પો હસે. ૯
- હર્ષ-વાયુનીં હહેરો રે, પ્રસૂક્તિ ચિત્ત કરે;
સ્નેહ-નિર્ઝર વીચિર્યો રે, સ્ત્રીનું એ સ્વર્ગસ્થાન ખરે. ૧૦
- સાસુ મમરા-શુક્રઓ રે, અધિક માતૃપિતા યકી;
રહો આગામી નિત્યે રે, ખુશી કરીએ જ નકી. ૧૧
- જર્ણો વૃદ્ધને અશક્ત રે, સેવા કરીએ મર્વદા;
શુભ બોધ ને આશિષ રે, નિવારે સહુ આપદા ૧૨
- જેઠ, જેઠાણી, નચુંદ, રે, ખીજા શ્રેષ્ઠ શિષ્યજનો;
માન મર્યાદા રીતિયા રે, ગૃહોંએ પ્રેમ સર્વ તણો. ૧૩
- વિહંગો સગ, ન્દાના રે ઉપર આવે બહાલ અર્પિ,
બોધ ને નિજ કૃત્યોર્થો રે, અતાવીએ જીવન રીતિ. ૧૪
- પ્રિય પતિ-ઉપશ્વર, લાં રે, જીવન મર્ગોં સ્નેહી વસે,
પ્રેમભાવ આલાપે રે, હર્ષદેહ હૃદ વિદ્યે ૧૫
- બહાલા રમણ પ્રીતિથી રે, લગાવે લાડ બહુ;
જ્ઞાન ગુણુ યશ સિન્ધુ રે, દિયે સિદ્ધિ ઇષ્ટ મદુ. ૧૬
- રાખોં ગુણિયલ દૃષ્ટિ રે, સદા સદાચાર પયે;
રહોં સેવામાં તત્પર રે, પ્રસન્ન પતિ કરીએ ૧૭
- શુદ્ધ સ્નેહમાં ઘોઈ રે, વિલેખી સદ્ગુણોએ;
આગ્રહી પ્રિય વાણીયોં રે, હૃદય પ્રિયને અપિએ, ૧૮
- બાલ, મૃગ સમ, રમતાં રે, સર્ખોપ દેખી મનકુંડ કરે;
કાલોં મીઠોં સુવાચા રે, આનંદિત જીવન કરે. ૧૯
- સંપત્તિ-સૂર્ય ઉપર રે, છવાયે થન કઠોંએ;
જ્ઞાન-દીપ પ્રકાશયોં રે, તિમિર સદુ દૂર કરીએ. ૨૦
- (જો) અશ્વ ધારાયોં પીડે રે, રહી ધર્મ-જન નીચે,
બાંધોં ધિરજ-પાણી રે, જળયોં અબાધિત બનીએ. ૨૧

હવે કે' બહેની બહાલી રે, સુખમ કેવો આશ્રમ છે ?
સર્વદા છે એ ઇષ્ટ જ રે, જઈ વસ ઉમંગે.

૨૨

પાંચ,

શ્રી ગુર્જરજ્ઞાનરથ.

યદિ સંસૃતિ પીડતી તને, ચિત્ત અર્પે ચિર ચાર ચિન્તને;
નયને ધર ચાનદીપને, કળને મદ-મલ આત્મરૂપને.

અમયાદ્ય મોહકન્દને, નિગૂર્ણો શિવ બોધચંદ્રને;
અજરામર ને અકંઠને, લખ વેદાન્ત વિચાર વન્દને.

દશ ઇન્દ્રિય પંચ પ્રાણને, મન બુદ્ધ્યાદિક વેધ જાણને;
જડ ને તદ્વિ જાણતાં તને, પતિ શૈતન્ય! તું જાણુ તેમને.

જડ વેધથી બેદ યાપ ને, લખ મોહિનિ નિગૂઢ આપને;
સ્મર કેવલ સાક્ષિસ્ત્વને, ઉરદીપસ્થ પ્રજ્ઞસ્ત તત્ત્વને.

મન કારણ બન્ધ મોહનું, મણુ ખીનકુર વિચિત્રકણું;
સ્મર લોપ વિરામસત્રથી, અથવા વારણ શાન્તિમંત્રથી.

ક્ષાત્રમંત્રુર દેદ દર્શિયે, ત્વજ તાદાત્મ્યવિશુદ્ધબુદ્ધિયે;
જડ વિદ્યુત નાશવન્તને, મમ માને કિમ શોકતન્ત્રુને ?

મમતા બધખીજ માનને, ત્વજ તંત્રી તુજ તર્કતાનને;
દુષ્ટ દેખ પદાર્થ પડકારી, સુખ એકાન્ત અસડગ સડમગી.

મન ઇન્દ્રિય જાણનાર જે, જડસડધે ઈક વરતુ સાર છે;
ઉર ચેતન જ્ઞાનમળ જે, વિમલાત્મા પ્રિય મોહ પુન છે.*

અજા, તે નિગૂરુપ આત્મને, બજ આનન્દ અખણ્ડ બદ્ધને;
દશ અર્ચસ, ચિત્તખણ્ડને, મિલ આનન્દતત્ત્વજ અંદ્રને.

પ્રહ શાન્તિ વિશુદ્ધ મધને, સજ્જતાં નિર્મલ બદ્ધરંધ્રને;
નિજ સૌખ્ય અનન્ત નન્દને, બન આનન્દ સ્વરૂપ મણ્ડને,

આનન્દનન્દન.

* છે એ શબ્દ આરણી 'શેષ' ઉપરથી થયો હશે એમ કહવાએકો માને છે પણ તે સુ નિશ્ચિત નથી. મારે ગુર્જર મણુવો. 'આનન્દનન્દન'.

આ મુદ્દસ્ય એમનાં કાવ્યમાંથી એક પણ કારસી કે અરેખિક શબ્દ કાઢી આપનારને એક 'વર્ષ સુધી જે 'સુદર્શન' બહિસ આપવાનું કહે છે. ગયા અંકની એમની "કવિતા આ પ્રતિપાથી 'સુકતા સમજવી' એમ જણાવે છે. તન્ત્રી.

શાન્તિ.

અથવા

આત્માનન્દ

(મગ્ધી).*

(અનુસંધાન ગત અંકથી).

આ ઉત્તમોત્તમ સુખ કયા સાધન વડે પ્રાપ્ત થાય? યથાર્થ જ્ઞાન એ એનું પ્રથમ અંગણનું પગલું છે, કારણકે એના વડે જ શાન્તિ અથવા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં જેને પ્રસાદ કહે છે, કે જેના વિના આ લોક કે પરલોક જીવન, દુઃખ, ચિંતા, અને બ્રાંતિના સતત પ્રવાહરૂપ છે, તેને પમાય છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે “જેને શાન્તિ નથી તે સુખી કેમ થઈ શકે”? ચિત્તવૃત્તિનો જેને વિક્ષેપ થતો નથી હેવી દૃઢ બ્રહ્મભાવના વિના ખરું સુખ અસંભવિન છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ એ છે કે જે મનની સર્વ વાસનાઓનો ત્યાગ કરી તથા બાહ્ય પદાર્થ માત્રથી સ્વતંત્ર થઈ આત્માથી જ સંતુષ્ટ થઈ પરમસુખરૂપ આત્મામાં જ રમે છે. “ખરું સુખ” સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે:—“ઇદ્રિયોમાં નથી પણ દીદ્રિગોથી પર છે અને તે સર્વમાં છે.”

વેદાન્તની આ શાન્તિની ભાવનાના સંબંધમાં અનેક ભ્રાન્તિઓ પ્રચલિત છે. તેમાંથી બે સર્વથી વધારે પ્રખ્યાત છે. એકે એમ માનવું કે શાન્તિ તે એક સ્વપર્ચામ, અલસ, જડ, કાર્યહીન અવસ્થા છે જેમાં મન ઇન્દ્રિયો તથા સ્નાયુનો ઉપયોગ કરવાનો નથી અને એક પ્રકારનું જડ અને શૂન્ય ધ્યાન જ સર્વથી છટ અવસ્થા રૂપે આદરવાનું છે; અને બીજું એમ સમજવું કે એ મનુષ્યની સ્વાભાસિક તૃપ્તિઓનું ઉચ્ચ દમન છે અને અતિશય દાદ તથા તડછો, બૂખ અને તરસ, દુઃખ, પીડા અને ક્વચિદ્ ચેતન્યનો પણ નાશ તથા શરીરને હાથે કરી દુઃખી અવસ્થામાં મૂકી તે સહન કરીને તથા મનુષ્યમાં રહેલી ચેતનશક્તિને જતપ્રાય કરવાનો યત્ન છે.

આ મહાન આર્યભાવનાનો હાલો અર્થ કદા પણ નથી; એ સર્વ વેદાન્તજ્ઞ પુરુષોને ॥ સુવિદિત છે એ ખરું છે કે વેદાન્તમાં હેવી આજ્ઞા છે કે શાન્તિની ઇચ્છા રાખનારે “કા-અગ્રો જેમ પોતાનાં અંગો કાચલામાં પાછાં ખેંચી લે છે તેમ વિષયમાંથી સર્વ ઇન્દ્રિયોને ખેંચી લેવી” તો જ તેને સ્થિરશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. કારણકે ઇન્દ્રિયવિષયનું ધ્યાન કરનારને તે વિષયનો સંગ થાય છે, સંગમાંથી તે (વિષય) પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા (“કામ”) થાય છે; કામ ફલિત ન થતાં વા કંઈ વિઘ્ન આવતાં તેમાંથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે; ક્રોધમાંથી અનુચિત અધર્મ, અશાસ્ત્ર અથવા પાપકૃત્સ કરવાની અવિવેક (“સંભોદ”) જ્ઞાતિ રૂપે છે; આ આપણા મનમાંથી શાસ્ત્ર અને ગ્રંથપદોનાં વિરમરણ (“સ્મૃતિવિભ્રમ”) કરાવે છે અને પછી બુદ્ધિનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે અને આ રીતે બુદ્ધિનાશ થતાં પોતાનો અત્ર અને અતઃપર વિનાશ જ થાય છે. એથી ઉલટું જે મનુષ્ય ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરે છે, જે સમાનરીતે રાગદ્વેષરહિત છે, અને જે જીવનના પરમ સહનું ચિંતન કરવાને અને ઉચ્ચ ભાવના પ્રમાણે વર્તન રાખવા માટે જ શરીરની જરૂરિયાતો અને માગણીઓને સતોષ કરવાની પણ દરકાર રાખે છે તે જ આત્મસંયમી છે અને આ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે; અને તે પ્રાપ્ત થતાં જ દુઃખ માત્રનો અન્ત આવે છે કારણકે સારે જ એને આત્મા અને તેમાં રહેલી શાન્તિ જે મોક્ષનું પરમસુખ છે

તેનો અનુભવાત્મક સાક્ષાત્કાર થાય છે. આનો એવો અર્થ નથી કે શાન્તિની ઇચ્છા કરનારે સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી, અપ્રુષ્પવત્ શૂન્યધ્યાનમાં પડ્યા રહેવું અને જડતા અને બુદ્ધિની ક્ષીણતા આણવી. શ્રી કૃષ્ણ અર્જુન આગળ તેના બન્ધુઓ તથા સ્વજનોના વચ-માંથી તેની યુદ્ધપ્રવૃત્તિમાંથી પાછા ન દાડવાને સર્વ જાતના વિશુદ્ધ સાંસારિક હેતુઓ મૂકે છે. જેનું કાર્ય યુદ્ધ કરવાનું છે તેવો યોદ્ધા જે હથ શત્રુને જોઈને નામદાઈથી રણ છોડી નહાસે છે તેને જ નિલ કલંક ચોટે છે તે જાગ્રુ ઉપર મૂકતાં પણ મનુષ્ય ઘટનામાં જ કોઈને કોઈ જાતની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક અને આવશ્યક છે એ પણ એક સત્ય છે. અને “ધર્મપ્રતિપદિત યુદ્ધ વિના ક્ષત્રિયને બીજું ઐમરકર નથી.” માત્ર શરીરરક્ષણ માટે કોઈપણ જાતની પ્રવૃત્તિ આવશ્યક છે અને આત્મધાત કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી, આત્મધાત, આત્માના મોક્ષ માટે લેશ પણ ઉપયુક્ત નથી એ તો કહેવાની જરૂર જ નથી. અર્જુનને શ્રી કૃષ્ણ ઉપદેશ કરે છે કે “કાર્ય્ય કર્મ સમાચરન્તું ત્હારાં કર્તવ્ય કર્મ સારી રીતે કર;” પણ તે સાથે જ કહ્યું છે કે “યોગસ્ય રહી, સંગ લગ્નને, સિદ્ધિ અસિદ્ધિ સમાન કરીને, હે ધનંજય! કર્મ કર, સમત્વ એ જ યોગ કહેવાય છે.” અન યોગનો અર્થ, જેમાં અંતઃકરણ પરબદ્ધને જ છવિતવું પરમ પ્રયોજન માને છે તે દશા. તેમ શરીરને હાથે કરીને કરેલી અસહ્ય પીડા પછી એનીમેજે યત્ન સ્વાભાવિક રામન તે આ આત્મશાન્તિની પ્રાપ્તિ અને તે વડે થતા શાશ્વત અને શુદ્ધ સુખ માટે કહેલું નથી. મનુષ્ય શરીરમાં રહેલી ચેતનશક્તિને હેવી જડ કરી નાંખવી કે ઇચ્છાને વશ કરવી રહેલી પડે એવું નામ ઇચ્છા ને દહ કે બલવાત કરવી એમ નથી જ; અને બલહીન ઇચ્છાવાળા મનુષ્યને શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. જ્યારે ઇચ્છા સુખ દુઃખના તોફાનમાં યદને અને પોતાના નિલ અસ્ખલિત માર્ગમાં તેનાથી કેવળ નિર્લેપ રહીને આત્મસિદ્ધિરૂપી મુખ તરફ સતત પ્રયાણ કરે છે ત્યારે, અને ત્યારે જ દૃઢ્યમાં અપૂર્વ, અલૌકિક, દિવ્ય શાંતિવું સામ્રાજ્ય થાય છે.

કોઈ પણ જાતના આત્મપીડન અને આત્મધાત ને માટે સંસારનાં સુખોનો ત્યાગ કરવાનું વેદાન્ત કહેતું નથી એટલું જ નહીં પણ ઉલટું તે આ રીતિને અનેક અમાપ શબ્દોમાં નિન્દે છે, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે—“જે મનુષ્ય દંભ કે અહંકારથી યુક્ત થઈ, તેમ કામ રાગ બલથી યુક્ત થઈ; અશસ્ત્ર વિહિન ધોર તપ તપે છે, અને એમ જે મૂઠ્ઠા લોચ શરીરની ઈદ્રિયોને તથા અંતઃશરીરસ્ય મ્હને કૂશ કરી નાંખે છે તેવા મનુષ્યોને આમુરી નિઘ્રયવાળા બાણવા.” “મૂઠ્ઠા એટલે અર્થાનયેનું સ્વરૂપ ન સમજનાર. તેનો જે આમ્રક કે હું જ હોય છું, શાસ્ત્ર હું જ જરાજર સમજ્યો છું, હેતું ગિથ્યા ભગરૂપ અભિમાન તેને, સ્ત્રીયે પોતાને જ વિવિધ પીડાઓ ઉપજાવવાને માર્ગે અનેક કાપાકચેશ વડે ને તપ કરાય અથવા પરના વિનાશને માટે ને તપ યાય તે બધું તામસ બાણવું.” આમાં સર્વ પ્રકારની હકંક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રમાણે ગિથ્યાભિમાની, આત્મસ્લાધી, દોંગી, મૂઠ્ઠા, આમુરી, વગેરે વિશેષણોનો શ્રી કૃષ્ણ આ જાતની મનુષ્ય બુદ્ધિની અને મનુષ્યપ્રવૃત્તિની વિલેક્ષણ વિપરીતતાને માટે ઉપયોગ કરે છે; એ ખીતાના પરિચયવાળા દેરક જનને સુચાત છે. હાવાં હાથે કરેલાં બળાત્કારકૃત્ય ક્ષણવાર સુખદુઃખની સ્વાભાવિક લાગણીને સુચાત છે. હાવાં હાથે કરેલાં બળાત્કારકૃત્ય ક્ષણવાર સુખદુઃખની સ્વાભાવિક લાગણીને

માત્ર જડ અથવા નષ્ટ કરી નાખે છે, પણ તેથી કરી સુખ અને દુઃખ, શીત અને ઉષ્ણ માન અને અપમાન, શ્રીમાનતા અને દરિદ્રતા વગેરે દુઃખ ઉપર જયલુધ્ધિ સમ્ભવતી નથી, અને આ વિષયમાં પણ શાન્તિ જમ પછીજ થાય છે.

ચિત્તનો વિશ્લેષ કરનાર અને વામનાઓને ઉપન કરનાર ઇન્દ્રિયો છે, માટે તેમને વિષયમાથી ખેંચી લેવી જોઈએ આ, શ્રી કૃષ્ણ જેને રાજયોગ કહે છે કે જે રહેનારથી યર્ષ શકે એમ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે વડે કરનારું છે “મહારામય મન કર, મહારો ભજન થા, મહારો ભજન કરતો થા, મહેને નમ” એટલે મન કમ વાણી ત્રણેથી બ્રહ્મને જ ને, અનુભવ, બ્રહ્મને જ સમાર, બ્રહ્મને જ યજ, તેનો જ ભક્ત થા અને એમ મહારામય (મત્સ્ય રાયણ) બ્રહ્મમય થા એ જ સાક્ષાત્કારનો માર્ગ છે અને જ્યારે આમ જ્ઞાન અને ભક્તિના પરમપવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ પદાર્થ, ઈશ્વર ઉપર મનુષ્યનું મન સ્થિત થાય છે, ત્યારે આ ઐન્દ્રિયક જગતના અધમ સુખોત્તુ આકર્ષણ યતુ બધ થાય છે, અને મન સુખના મોહની પણ ત દન અવગા કરતું અને દુખના દુખત્વને પણ ન જાણતું ઈશ્વર અને શાન્તિ ધાય છે દિવ્ય ભાવના જેમ જેમ પ્રપટ થતી જાય છે તેમ તેમ સંસારનો મોહ અને આમલિત છૂટતા જાય છે અને સર્વ વ્યવહાર ન્ત-વ્યવત્ યર્ષ રહે છે કર્મફળના લાગ સાથે જ અને શાન્તિ આવે છે અને એ જ બ્રહ્મભાવનાનું દિવ્ય સુખ છે.

જે વસ્તુ પોતાની પાસે છે તેનો સગ, અને નથી તેને માટે મોહ, એ સંસારને વળગી રહેવાના-કે જે જીવને બધનમાં નાખે છે તેના-કારણ કે જ્યાં એ નથી હોતાં ત્યાં કર્મની ખાતર કર્મ કરીએ છીએ, તેના ફળની ખાતર નહો, આપણે જગતમાં છીએ, જગતના નથી, આપણે મનપત્ર ઉપર જનનિદ્રા જેવા છીએ, અને કાળે કરીને પ્રારબ્ધકર્મના ફળ પૂરા થઈ જાય છે ત્યારે આ ઐન્દ્રિયક જગતના મગથી મુક્ત થઈએ છીએ અને “સુખ જીવારા” એ ખેંચાઈએ છીએ શ્રી કૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે —

“યદ્દચ્છાલામસન્તુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમસ્તિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિરમ્યતે ॥

મતસદ્રસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥

જે યદ્દચ્છાલા પ્રાપ્ત થયેલું હોય તેમાં સંતુષ્ટ, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વથી પર, મત્સરરહિત સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સમનાએ રહેનો એવો મનુષ્ય કમ કર્યા છતાં પણ બધાનો નથી જે આસક્તિરહિત હોય મુક્ત છે, જેનું ચિત્ત જ્ઞાનમાં અવસ્થિત છે, અને જે યજ્ઞાએ જ કર્મ કરે છે, તેનું સર્વ કર્મ નાશ પામે છે” અર્થાત્ એ એના કર્મો તથા એ કર્મોના ફલો એને બધન કરતાં થતા નથી અને જે અવર્ણ્ય આનંદ જ્ઞાનની ધાર્મિક શ્રદ્ધામાંથી હર્ષવે છે, અને જે શાન્તિ લુધ્ધિથી અતીત હોઈ આ શ્રદ્ધા યજ્ઞ માધ્ય છે એ અનન્ત દાણ સુધી અનુભવે છે O O Romanes ને, ભૌતિક વિદ્યા, અનીશ્વરવાદ અને રાજાવાદની સેવામાં જીવન ગાળ્યા પછી,

આખરે જાણાયું કે મનુષ્યને જ્યાં સુધી આ સમાજાસક ધાર્મિક શ્રદ્ધા નથી ત્યાંસુધી એ દુઃખી રહે છે, અને ગમે તેટલાં તેને લોકમાં મુખનાં સાધનો હશે તો પણ “જ્યાં સુધી રોગ અને મૃત્યુ પાછળ ઉમેલાં છે ત્યાં સુધી તેને છેવટની શાન્તિ મળવાની નહિ,” તથા “મનુષ્ય-આત્મામાં એક એવો શૂન્ય ગર્ત (ખાડો) છે કે જે પરમાત્મા ઉપરની શ્રદ્ધા વિના અન્ય કોઈ વસ્તુથી પૂરી શકતો નથી.” હિંદુસ્થાનની વર્તમાન દશામાં એ વિદ્વાન્ના નીચે દર્શાવેલા શબ્દો ખુબ અર્થગર્ભ, મનનયોગ્ય અને હૃદયે ધરવા જેવા છે, એ કહે છે કે “એ (આનન્દ) ખરેખર અત્યંત તીવ્ર છે એટલું જ નહિ પણ સર્વથી અધિક, ચિરસ્થાયી, તથા વૃદ્ધિગામી છે. અને વારંવારના અભ્યાસથી પણ એની તવીન મનોહરતા ધરતી નથી. દુઃખમાં, જેમને આ સ્થિતિનો અનુભવ છે તેવા સર્વ જનોના પુરાવાથી એટલું સિદ્ધ છે કે આ આનન્દ અન્ય સર્વ આનન્દો કરતાં પ્રમાણમાં અધિક છે એટલું જ નહિ પણ વિવશશ્ચ છે. જેઓએ આ દશા પ્રાપ્ત કરેલી છે તેઓ આ વિનાની દશામાં કેવા હતા એ વિશે સાક્ષી પુરી રાકે એમ છે, એને બુદ્ધિના પદ સાથે કંઈ સંગદ નથી. એ સ્વતંત્ર છે, અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.” આ શ્રદ્ધા અને આત્મસંતિના આનન્દને લીધે જ મનુષ્યજીવન મૂલમાં મુખમય કરે છે, અને એ રીતે જીવનમાં આત્માનો દિવ્ય હૃદય અપોરોક્ષ કરવાના સાધનરૂપે સપ્રયોજન બને છે. પ્રકૃતિ પણ આ કર્મ અને સંન્યાસ (સંતિ) ની “અકથ અખિલાષ્ટ” ના ઉચ્ચ સૌન્દર્ય અને પરમ હૃદયની સાખ્ય પૂરે છે. મૈથૂ આનોદ્ભૂતા શબ્દોમાં

“One lesson, Nature let me learn of thee,
 One lesson, which in every mind is blown,
 One lesson of two duties kept at one
 Though the land would proclaim their enmity—
 Of toil unsever'd from tranquility !
 Of labour, that in lasting fruit outgrows
 Far noisier schemes, accomplished in repose,
 Too great for haste, too high for rivalry !
 Yes, while on earth a thousand discords ring,
 Man's fitful uproar mingling with his toil,
 Still do thy sleepless ministers move on,
 Their glorious tasks in silence perfecting;
 Still working, blaming still our vain turmoil,
 Labourers that shall not fail, when man is gone”

જીવાત્મા.

(મળેલું.)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૩ થી.)

જન્યત્ અવસ્થામાં કદિ નહિ અનુભવમાં આવેલી હોય તેવી સમગ્રશક્તિ, તર્કશક્તિ, કર્મપનાં શક્તિ ઇત્યાદિ જન્યત્ કરી શકે છે. એક શબ્દ ઉચ્ચારતાં પણ ને યોગ-વાતો હોય છે તેને વક્તા બનાવી દે છે; અને મૂકને વિદ્વાન્ કરી દેખાડે છે. તેની આંતર્દ-ષ્ટિવડે રોગીના રોગનું નિદાન કરાવી આપે છે અને તેવી વાત ખરી છે એવું મરણોત્તર કરેલા શસ્ત્રપ્રયોગોથી સિદ્ધ થાય છે. પ્રાણુવિનિમયના પ્રયોગો કરવાનો આજકાલ એટલો બધો અવકાશ છે અને એટલાં સાધનો છે કે કોઈ પણ અબ્યાસક પોતાની સર્વ શંકા દૂર થતાં પર્વત તેવા અનેક પ્રકારના પ્રયોગો કરી શકશે. એ ઉપરથી તેને નિશ્ચય થયા વિના રહેશે નહિ કે મનુષ્યમાં રચૂલદ્વારા ને ચૈતન્યશક્તિ પ્રદર્શિત થતી જોવામાં આવે છે તેની સાથે સર-આવતાં રચૂલરહિત ને ચૈતન્યશક્તિ પ્રદર્શિત થઈ શકે તે અત્યત બળવાન અને અતિ ઉચ્ચ પ્રકારની છે.

પ્રાણુવિનિમયના પ્રયોગોપરથી નિશ્ચય થયા પછી વિશેષ જ્ઞાન માટે ઉન્માદ મનુ-ષ્યોને મૂઝાં પમાડી તેની ચૈતન્ય શક્તિ કેવું કાર્ય કરે છે તેનું અવલોકન કરવું. આ પ્ર-યોગો બહુ સામાન્ય જોવામાં આવશે નહિ પણ તેનો અનુભવ કરવો એ અગત્યની વાત છે. એવાં મનુષ્યોના સંબંધમાં એમ બને છે કે મૂઝાં પમાડ્યા પછી તેની સ્થિતિ જાણે તે કેવળ ડાહ્યાં હોય એવી દેખાય છે સામાન્ય મનુષ્યોની સ્થિતિમાં જાણે તેઓ પક્ષાં હોય એવાં જણાય છે. પરંતુ મૂઝાં રહિત કરવામાં આવે છે કે તત્કાળ પૂર્વની ઉન્માદ સ્થિતિમાં આવી જાય છે. આ પ્રયોગોપરથી એટલું જોવાનું છે કે જન્યત્ અવસ્થામાં રચૂલ દ્વારા ને ચૈતન્ય બાંસે છે તે મનુષ્યની સમગ્ર ચૈતન્ય શક્તિ ગણવાની નથી પણ માત્ર તેમાં કિં-ચિત્ ભાગ છે.

હવે એ ચૈતન્ય શક્તિને રચૂલ રહિત છતાં ને કાર્ય કરાવે છે તે સૂક્ષ્મ શરીર કેમ વિચરે છે તે વિશે જોવાનું છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના સૂક્ષ્મ શરીરને પોતાની ઈચ્છા શ-ક્તિના બળથી ચલાવી શકે છે. પરંતુ તે કાર્ય ક્રિયાસાધ્ય છે એટલે પ્રત્યેક મનુષ્ય કરી શકતું નથી. તેથી કરી તે વાતની ખાત્રી માટે પ્રયોગો કરવા અથવા જોવાનું સામાન્ય રીતે બનતું મુશ્કેલ છે. પરંતુ તે વાતનો અનુભવ કરેલા વિશ્વાસપાત્ર એટલા બધા સાક્ષીઓ મળી આવે છે કે તે વાત પ્રમાણુ માનવામાં બાધ લેવાનું કારણ નથી. તેમ છતાં જો તે શંકા દૂર કરવા જાતિ અનુભવની જરૂર રહેતી હોય તેણે પ્રસંગ મળે તેવા પ્રયોગો જોવા અથવા કરવાને કાંઈ બાધ નથી.

અદ્યાપિ પર્વત ને લખવામાં આવ્યું છે તે મનુષ્ય જીવતાં પોતાની રચૂલ ઉપાધિ-રહિત ચૈતન્યશક્તિ ને કાર્ય કરે છે તેનાં પ્રમાણુ મેળવવા પ્રયોગો કરી અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા સંબંધે છે. હવે રચૂલ શરીર હોય નહિ છારે એ ચૈતન્ય શક્તિ કેવી સ્થિતિમાં રહે છે તે જોવાનું છે. આ વાતના પ્રમાણુ માટે ત્રેતાવાહન યાને “સ્પિરિચ્યુઅલિઝમ”ના પ્ર-

યોગો ને વિશેષે કરી આજ્ઞાકાલ પૂરણ અમેરિકામાં યાય છે તેનું અવલોકન કરવાનું છે. સર હિવલીયમ કુંકસ નામના મહાન પદાર્થ શાંત્રવેતાંએ આ વિષય પરત્વે કરેલા શોધનના ને લેખ લખેલા છે એ અવશ્ય અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. શુદ્ધ અંતઃકરણથી અને ધૈર્યથી શોધ કરવામાં આવશે તો અભ્યાસકર્તા પોતાથી જ નિશ્ચય થશે કે જીવાત્મા રચૂલશરીર છુટી જતાં તેનાથી વિયુક્ત યર્ધ જીવતો રહે છે. આ વાતનાં પ્રમાણ પ્રેતાવાહનના પ્રયોગો વિના પણ અન્ય પ્રમાણિક મનુષ્યો પાસેથી મળી આવે છે. એવાં મનુષ્યોને તેઓનાં મં- રણ પામેલાં રનેહી સંબંધીઓમાંનાં કાંઈ કાંઈ તેઓની આ દુનીયામાં રહેલાં રનેહી સં- બંધીઓને મળવાની આકાંક્ષાને લીધે દુખાયાં છે અને પોતાના મનપર, જે કાંઈ અગત્યની વાત કહેવાની રહી ગયેલી તે કહેલી છે અથવા સચવેલી છે.

આવી રીતે બિન્ન બિન્ન પ્રકારના પ્રયોગોથી જે અનુભવ પ્રાપ્ત કરવામાં આવશે સારે અભ્યાસકર્તાને એટલું તો માનવામાં આવશે કે રચૂલ મગજ દ્વારા જેટલી ચૈતન્ય શક્તિ પ્ર- કાશે છે તે રચૂલ ઉપરાંત એ શક્તિ છે ખરી. વળી વિશેષ એટલું પણ તેના માનવામાં આવશે જ કે એ શક્તિ રચૂલ સાધન વિના પણ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે. આટલો નિ- શ્ચય થયા પછી આગળ માણી એ શક્તિને પરિપૂર્ણ મનઘટ કરવા માટે અને તેનું સંપૂર્ણ બળ પ્રકટ કરાવવા માટે તો કાંઈ પણ યોગ્ય શિક્ષક યાને ચુક પાસે શિક્ષણ લેવા જવું જોઈએ; ધારણ કે તેવા શિક્ષણ વિના તેની યથાર્થ કલ્પણી મળી શકતી નથી. આ કાર્યમાં ધ્યાન અને ધારણાના અભ્યાસની પૂરી આવશ્યકતા છે. ધ્યાન અને ધારણાના યથાર્થ અ- ભ્યાસ માટે જીવાત્માના અસ્તિત્વની માન્યતાની આવશ્યકતા છે. અને જીવાત્માના અસ્તિ- ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાની શુદ્ધ અંતઃકરણ પૂર્વક ધ્યાન છે એ દર્શાવવા શ્રદ્ધાની આવશ્યકતા છે. આવી રીતે અભ્યાસનો ક્રમ કાંઈક લંબાણ અને શ્રમસાધ્ય છે. લાંબો કાલ વ્યતિત યાય છે સારે કાંઈક પ્રાપ્તિ યર્ધ એમ બાસે છે. પરંતુ તેથી તેવો શ્રમ કા- ધ્યએ ક્યો નથી એમ નથી. સંકટો પુરશે અને સ્ત્રીઓએ અસાર સુધીમાં તે સાધન કરેલું છે અને તેઓનાં વચન પ્રમાણ માનવામાં વેશ માત્ર શંકા લેવા જેવું નથી. આધુનિક કા- લમાં પણ તેવાં મનુષ્યો છે. જ્યારે મનનો સંપૂર્ણ નિશ્ચય યર્ધ શકે છે; માત્ર એક બિંદુપર સ્થિરતાથી ચિરકાલ પર્યંત મન રિયત યર્ધ શકે છે; અને આગળ ચાલતાં એટલા બિંદુનાં પણ અવલંબનની આવશ્યકતા રહેતી નથી; વિચાર શ્રેણી કેવળ બંધ પડી જાય છે અને મગજમાં તેનો પ્રવેશ પણ યર્ધ શકતો નથી. અન્ય ઈન્દ્રિયો પણ શિથિલ યર્ધ શાન્ત પડી જાય છે; સારે મન જીવાત્માની મૂળ સ્વરૂપની ચૈતન્યશક્તિનો પ્રવાહ ઝીલી શકે છે. તે એટલો બળવાન હોય છે કે તેની દૃષ્ટિ વિકાસ પામે છે, દેશ કાલાદિની પરિમિતતા લય પામે છે, કાંઈ નવીન પ્રકારની જીવનશક્તિ ઉદ્ભવી હોય એમ લાગે છે, અને મન વિચાર કરતાં નહિ પણ તદ્દરૂપ પોતે હોય એમ જાણે છે. ધણી સમજવામાં નહિ આવતી તેવી વાતો સ્પષ્ટ યાય છે; સમાધાન યર્ધ શકતું નહિ હતું તેનો નિશ્ચય યર્ધ જાય છે; શંકા યથા વાતો સ્પષ્ટ યાય છે; સમાધાન યર્ધ શકતું નહિ હતું તેનો નિશ્ચય યર્ધ જાય છે; શંકા યથા કરતી તે સિદ્ધ જણાય છે અને પ્રત્યેક વાતપર સૂર્યના અજવાળાની જેમ પ્રકાશ પડેલો જોવામાં આવે છે.

અનુભવી મનુષ્યો આ રિયતિની વાત કરે સારે અન્ય મનુષ્યો વખતે એમ પણ કહે કે એ તો સ્વપ્નના તરંગ લાગે છે અને દૃષ્ટા પોતાની મનકલ્પિત વાતોના આભા-

સથી ભુલાવે આવે છે. આત્મ કહેનારને એ જ શબ્દોમાં ઉત્તર આપવાનો છે કે કલ્પના તો તમારી છે કારણ કે અમારી તો અનુભવ સિદ્ધ વાત છે. વળી આ કોઈ આજ્ઞાક્ષત્રી નવી શોધ નથી. ધણા પુરાણકાલથી ધણા વિચારશીલ મનુષ્યોએ માન્ય કરેલી વાત છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપર કહેલો ક્રમ પરાપૂર્વથી ચાલતો આવેલો છે. એ જ્ઞાનીઓ કોઈ ક્ષત્રિની જેકે કલ્પના કરવા વાળા અથવા કપોલ કલ્પિત વાતો કહેનારા ન હતા. તેઓ તો વિચક્ષણ તત્ત્વવેત્તા અને અધ્યાત્મ જ્ઞાની હતા. તેની ખરાબરી કરનારા હજી થોડા જ થયા છે. હિંદુસ્થાનના આર્યસોદ્ધાનાં શાસ્ત્રના લેખોની મહત્તા જેઓ જાણે છે તેઓને તો એટલુંજ કહેવાનું છે કે એ લેખો એવા ધ્યાન ધારણના અભ્યાસ કરનારાના લખેલા છે. એટલે એવી કેલવણીથી કેવી મહત્તા તથા સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે તેનું પ્રસક્ષ પ્રમાણ તેઓ છે આ અભિપ્રાય કોઈ અમુક પક્ષના પ્રશસકો કે ધર્મનો ઉત્સાહ ધરાવનારનો નથી. યુરોપ અમેરિકાના વિચક્ષણ વિદ્વાનોએ લખેા અનુભવ કરી એ નિશ્ચય કરેલો છે. તેઓએ અનેક રથને એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે કે મનુષ્ય સંબધી, તેની સમજશક્તિ સંબધી હિંદુ લેખકોએ જે સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદન કરેલા છે તે ખરેખર માનપૂર્વક મનન કરવા યોગ્ય તથા લક્ષ્યપૂર્વક અધ્યયન કરવા યોગ્ય છે ધ્યાનની આવશ્યકતા માત્ર યોગીને માટે છે એમ નથી અધ્યાત્મ જ્ઞાનીને પણ તેટલે જ અંશે જરૂર છે. એ વિના રથૂલ ચૈતન્ય સ્વાધિન થઈ શકતું નથી. અને એવી સ્વાધિનતા વના ચૈતન્યના મહાસાગરમાં તરવા સમર્થ થવાનું નથી માધારણ રિધિતિનાં મનુષ્યનું આ કામ નથી તેઓ તો જરૂર હુખી મરે. એ તો જ્યારે મનનો નિયંત્ર અને શાન્તિ ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત થાય અને ધ્યાન ધારણા સાધ્ય થાય ત્યારે રથૂલ રહિત ચૈતન્ય શક્તિનો અનુભવ થાય આટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જીવાત્માના અસ્તિત્વનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

ઉપર જે માર્ગ દર્શાવ્યો છે તે જ્ઞાનના સાધનવડે આત્મ સ્વરૂપ અનુભવવાનો છે ખીજો માર્ગ બકિતના માધનનો પણ છે. એમા અનુભવ કરનાર કોઈ પણ ઇષ્ટ પ્રતિ પ્રેમભાવના રાખ્યા કરે છે અને તેનું પૂજન પૂજન કરે છે તેમ કરતાં કરતાં તેની સાથે એકા બાવ થઈ જવાય છે, અને ક્રમે ક્રમે કોશનો લગ થાય છે એટલે જીવાત્મા આત્મસ્વરૂપને અનુભવે છે. આ સાધનમાં તો માત્ર શ્રદ્ધા પ્રધાન છે. પણ તે સાથે એટલું કહેવું જોઈએ કે તે સરલતાથી સાધ્ય થઈ શકે છે.

અગ્નિ.

(મહેલ,)*

૧. વેદમાં આ દેવનું વર્ણન ખીજ સર્વથી વિશેષ છે. તેને સર્વ દેવોનો દેવ કહેલ છે, અને તેમાં નાખવામા આવતી સર્વ વસ્તુનું તે બક્ષણ કરનાર હોવાથી તેમાં નાખવામાં આવતી વસ્તુ અદૃશ્ય થઈ જાય છે એ વસ્તુને તે ખીજ સર્વ દેવોને પહોંચાડે છે એવી માન્યતા હોવાથી અગ્નિમાં દ્રવ્ય-હોમ કરવાની રીતિ ચાલી છે અગ્નિદેવની દાહક

શક્તિ છે તેની સ્ત્રી કલ્પેલી છે તેટલેને અગ્નિથી નામ આપ્યું છે. તેનું ખીન્નું નામ સ્વનાદા થયું છે. તે બ્રહ્માના પુત્ર દક્ષ પ્રજાપતિની પુત્રી છે. તે અગ્નિની પત્ની થવાની ઇચ્છા રાખતી હતી, તેથી સ્વનાદે તેને તેની સાથે પરણાવી આપી છે. કહ્યું છે કે:-*

“હવ્યં કવ્યંચ યત્કિંચિત્ દ્વિજાનામય સંસ્કૃતમ્ ।

હોપ્યંત્યગ્રૌ સદાદેવિ સ્વાહેત્યુક્ત્વા સમુદ્યુતમ્ ॥

અથ પ્રમૃતિદાસ્યંતિ મૃદુતાઃ સત્પથે સ્થિતાઃ ।

એવમગ્નિસ્ત્વયા સાર્દ્ધં સદાવત્સપતિ શોભને ॥”

વળી તેના સંબંધમાં કહેલું છે કે:-†

“સ્વાહા સ્વધાકાર વિવર્જિતાનિ ક્રમશ્ચાન તુલ્ગાનિષ્ટદાણિતાનિ ॥”

સ્વાહા શબ્દ સંસ્કૃત છે. તેનો અર્થ—“દેવતાઓને અપાતો બલિ (ખોરાક)” છે. એ બલિ અગ્નિ ને અર્પણ છે, તેથી અગ્નિને અર્પણ કરવા યોગ્ય તે અગ્નિની સ્ત્રી કલ્પાપંક્તી છે. સ્વ પોતે અને હાન ત્યાગ, એ ઉપરથી ‘પોતાનો ત્યાગ’ એનો અર્થ થાય. અગ્નિમાં બલિનો હોમ કરવામાં ઉપર કલા પ્રમાણે સ્વાર્પણની ભાવના હોવાથી સ્વાહા શબ્દ સ્વાર્પણ વાચક થાય છે. બલિ રૂપે સ્વાર્પણ થાય છે. પોતાની પ્રિય વસ્તુ આદિ અર્પણી તે પાછું સ્વાર્પણ જ છે. આમ અગ્નિને સ્વાર્પણ કરવું, તેજ મળે છે. સ્વાહા શબ્દથી જોમ દેવતાઓને બલિ અર્પણ કરાય છે તેવી જ રીતે સ્વધા શબ્દથી પિતૃઓને બલિ અર્પણ કરાય છે એ શબ્દપણ સ્વાર્પણ વાચક છે.

દેહમાં હોમા કે અગ્નિ, એજ જીવન છે માટે એ અગ્નિનું પોપણ અમથી થાય છે; અમના કાળિયા મુખમાં નાંખી કંઠે ઉતારવામાં આવે તે અગ્નિમાં આગ્નિ છે. એ અગ્નિથી સારીરિક અગ્નિ વૃદ્ધિ પામી જીવનગતિ આવે છે, અને એ જ યજ્ઞ છે. એ બલિથી ઉદ્રિયાદિ દેવતાઓ પુષ્ટ થાય છે, માટે એ યજ્ઞ કર્તવ્ય છે!

હવ્ય એટલે ‘હોમવા યોગ્ય.’ થી આદિ હોમવાના પદાર્થો. સ્વાહા અતે સ્વધાનો પૈંઠે હવ્ય દેવોને અને કવ્ય પિતૃઓને અર્પણ છે.

૨. અગ્નિ (Fire) ને લાટિન ભાષામાં ઇગ્નિસ અને સ્લાવ ભાષામાં ઓગ્નિ કહે છે, ખુબ્દેહમાં તેનાં ઘણાં સૂત્રો છે. તે અવિનશી, મૃત જીવોની સમીપ વસનાર, અતિ-જ, સર્વ ક્રમોનો સાક્ષી, મનુષ્યની વાતો દેવતાઓને પહોંચાડનાર, દેવતાઓનો આચાર્ય (ગોર), બલિ વાહક, દેવતાઓનું મુખ અને લોકોનો શૃંગપતિ (ધરતું રક્ષણ કરનાર) છે.

અમ્ અથવા અમ્ ધાતુ ગતિવાચક છે. અંગતિઋગ્વેગ્ન્યલ્લિ (ગતિ કરે છે-ઉપર જાય છે), આ હણાદિ સૂત્ર (૪-૫૦) પ્રમાણે જિએમતિ કરનાર અગ્નિ કહેવાય છે. હોમા

* “હુ દેવિ, જો દિવે હવ્ય, કવ્ય અને સંસ્કરેલું કંઈપણ ‘સ્વાહા’ ઉચ્ચાર સંહિત અગ્નિમાં હોમે છે, તેઓ આગથી સાસ નતવાળા અને સન્માર્ગે ચાલનારા યજ્ઞ, અને નિરન્તર તારા સહિત ધરમાં વાસ કરશે.”

† “સ્વાહા સ્વધાકાર વગરનાં ઘરો સ્મશાન ગુપ્ત છે.”

જ પરમ ચેતનરૂપ હોવાથી વિશ્વના જીવનરૂપ આદિ કારણરૂપ છે, એમ ગણતા તેને ‘અવિનાશી’ કહેલ છે. સ્થૂળ શરીરમાં અગ્નિરૂપ ચેતન વસેલું છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ શરીર તો પોતે જ અગ્નિમય છે—જીવન મય છે, માટે તે મૃત મનુષ્યની સમીપ વસનાર કહેલ છે. શરીરમાં જ વસે એ સામિપ્ય છે. અત્ર મૃત અથવા મરેલા એટલે આપણે જને જીવતા કહીએ છીએ તે છે. અગ્નિથીજ જીવાય છે માટે તે દેહ ધારીને સમીપજ છે. ખરેખર તો મરી જવું તે જીવતું થવું અને જીવતું થવું તે મરી જવું છે અને એટલા જ માટે શાસ્ત્રોમાં આ શરીરને ‘મૃતદેહ’ કહેલ છે. અત્ર પ્રાણનાદિ યત્તક્રિયાને શરીરમાં પ્રવર્તાવનાર પણ અગ્નિ જ છે, માટે યત્ કરાવનાર ઋત્વિજ તેને કહેલ છે. ઋત્વિગ્યજ્ઞકૃતુચ્યતે (યત્ કરનારને ઋત્વિક્ કહે છે) એમ યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ (૧-૩૫) માં કહેલું છે. અગ્નિ જ જીવનરૂપ શરીરમાં રહેલો છે તેથી છેક સમીપ વસનાર તે જ સર્વ કર્મેના સાક્ષી છે. મનુષ્યની વાતો દેવોને તે પહોંચ્યા છે. શરીરમાં અગ્નિ વ્યાપક હોવાથી. ઇંદ્રિયાદિ દેવતાઓને મનુષ્ય એટલે મનના વિચારોનું જ્ઞાન કરાવે છે. મનમાં જે વિચાર થાય તેનો અમલ ઇંદ્રિયો કરે છે. ઇંદ્રિયાદિ દેવતા છે તેને મનમાંના વિચાર શરીરની ઉભાજ પહોંચ્યા છે શરીરમાં ફરતો પ્રાણપ્રવાહ એ અગ્નિ છે. દેવતાઓને જ્ઞાન આપનાર હોવાથી, એટલેકે ઇંદ્રિયો આદિને સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન આપનાર હોવાથી તે દેવોનો જ્ઞાનદાતા ગુરુ કે આચાર્ય છે. બલિરૂપ અત્ર તથા વિચારાદિના તે શરીરાદિમાં વાહક, એટલે ગતિ કરાવનાર છે. અગ્નિદ્વારાજ ઇંદ્રિયો આદિ દેવતાઓને પ્રુષ્ઠિ મળે છે, માટે અગ્નિ દેવતાઓનું મુખ છે, કેમકે મુખ બાજુ ખાય છે તેથી જ શરીરનું પોષણ થાય છે. લોકોનું ધર શરીર છે, તેમાં નિલ વસીને પોષણ કરે છે માટે તેને શુદ્ધપતિ કહેલ છે.

શબ્દવડે દેવોને અર્પણ કરવામાં આવે છે, તેમ પિતૃઓને અર્પણ કરવા સાથે ધારણ કરવાના અર્થવાજો શબ્દ સ્વધા વપરાય છે, આમ જે અર્થ લાગુ કરવા માટે જુદો શબ્દ વાપરેલો છે. ઇંદ્રિયાદિ દેવોને તથા તત્ત્વાદિ પિતૃઓને પોષણ કરવા માટે અનરૂપ બલિની આદૃતિનું દાન દેવા યોગ્ય છે, અને તે જ ચત્ત હોવાથી યત્ કર્તવ્ય છે.

વળી સ્વાહા શબ્દોચ્ચારવડે દેવોને અર્પેલ બલિ હવ્ય કહેવાય છે અને સ્વધા શબ્દોચ્ચારવડે પિતૃઓને અર્પેલ બલિ કવ્ય કહેવાય છે. હુ ધાતુ હોમવાચક હોવાથી હવ્ય એટલે ‘હોમવા યોગ્ય’, એમ અર્થ થાય છે. દેવોને હોમીને અર્પવા યોગ્ય તે હવ્ય. હુ ધાતુ નાદ કે શબ્દ વાચક છે, એ પરથી કવચ શબ્દ ‘વખાણ કરવા,’ ‘વર્ણનકરવું,’ એવા અર્થમાં છે; અને એ ઉપરથી કવ્ય એટલે ‘વખાણવા યોગ્ય,’ ‘વર્ણવા યોગ્ય,’ એમ અર્થ થાય છે. પિતૃઓ વખાણવા યોગ્ય છે. એટલે ઠીક, પણ અત્ર કવ્ય શબ્દનો એ અર્થ ખરોખર અનવાચક થતો નથી. એ જ ધાતુપરથી એક ખીજે શબ્દ કવક થયો છે, તેનો અર્થ ‘આસ,’ ‘કાળિયો,’ થાય છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે તેમાં અત્ર અર્પણનો અર્થ રહેલો છે ખરો. આ પ્રમાણે હવ્ય અને કવ્ય બંને બલિવાચક લોક રવાહા અને સ્વધારૂપ અગ્નિને અર્પણ કરવા યોગ્ય તેની સ્ત્રી અગ્નાયી છે.

૩. આ જગતમાં અગ્નિ ત્રણરૂપે દર્શન આપે છે. એક તો આકાશમાં સર્વરૂપે, અન્તરિક્ષમાં વીજળીરૂપે અને પૃથ્વી ઉપર આમરૂપે. જે મુખ્ય ત્રણ દેવો અગ્નિ, વાયુ (અથવા ઈન્દ્ર) અને સૂર્ય છે, તે જ અગ્નિનાં ઉપર કહેલાં ત્રણ રૂપો છે.

૮. આ પ્રમાણે અગ્નિનું જે વર્ણન વેદમાં કરેલું છે તેના અર્થો ઘટાવી સકાય છે. હવે એ અગ્નિને એક વ્યક્તિ (individuality) ગણી તેનું સ્વરૂપ કહ્યાયું છે. પ્રાણી માનમાં અન્ય વસ્તુને પોતા સમાન વ્યક્તિ ગણવાનો સ્વભાવ હોય છે, તે પ્રમાણે આપણને જેમ શરીર છે તેમ અગ્નિને પણ કહેવું છે. ભારે એ શરીરની કલ્પના એમ કરેલી છે કે—તેને ચાર શોભાં છે, ત્રણ પગ છે, બે મસ્તક છે અને સાત હાથ છે.

આમાં અગ્નિને વિશ્વરૂપે વર્ણવેલ છે. ચાર શોભાં કહેલાં છે તે ચાર દિશાઓ છે; ત્રણ પાદ કહેલાં છે તે ત્રણ લોક—પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ અથવા ભૂર, ભુવર અને સ્વરૂ છે; આ લોક તથા પરલોક, એમ બે તેના મસ્તક છે; અને સપ્તલોક (ભૂર, ભુવર, સ્વરૂ, મહરૂ, જન, તપ, અને સત્ય) તેના સાત હાથ છે. આમ આપણું વિશ્વ અગ્નિમય વર્ણવેલ છે, એટલે કે અગ્નિ જ જીવનરૂપ છે.

૯. પુણી ખીછ રીતે બેતાં વીનળીને પોઝીટીવ અને નીગેટીવ એમ બે શક્તિઓ હોય છે. આમાં મૂળ વીનળીને રચાતે બ્રહ્મ કે મૂળ કારણ (Primeval Substance) છે અને તે જ સત્ (Existence) છે. પોઝીટીવ શક્તિ અને નીગેટીવ શક્તિ, એ બે તેની ચેતન (spiritual) અને જડ (material) શક્તિઓ છે, તેમાં ચેતનશક્તિ તે જ ચિત્ (force) છે અને જડ શક્તિ તે જ અચિત્ કે આનંદ (matter) છે, ચેતન શક્તિને પુરુષ અને અચેતન શક્તિને સ્ત્રીરૂપ પ્રકૃતિ (સ્વભાવ) પણ કહે છે. સત્ પોતે વીનળીરૂપ છે અને ચિત્ અને આનંદ ક્રમસર તેની પોઝીટીવ અને નીગેટીવ શક્તિઓ છે. આમ સત્, ચિત્ ને આનંદરૂપ ત્રિપુટીરૂપે અગ્નિને વર્ણવેલ છે. આ સત્, ચિત્ અને આનંદ, તથા એ ત્રણેના એકીકરણના પરિણામરૂપ વિશ્વ, એમ ચાર શોભાં છે; સત્, ચિત્ ને આનંદ, એ ત્રણ પાદો છે; સત્ તથા તેની શક્તિરૂપ ચિદાનંદ (ચિત્ અને આનંદ) એ બે તેનાં મસ્તકો છે; અને એ સચ્ચિદાનંદરૂપ વિશ્વ સાત તત્ત્વોવાળું હોય છે, એ સાત તત્ત્વો તેના સાત હાથ છે. આ સાત તત્ત્વો આ પ્રમાણે છે. (૧) આત્મા (સત્), (૨) અહંકાર (Ego), (૩) બુદ્ધિ (Intelligence), (૪) મનસ્ (Mind), (૫) ઈન્દ્રિય (Senses), (૬) પ્રાણ (Breath) અને (૭) દેહ (Body). ઉપર જે સાત લોક કહેલા છે તે જ આ સાત તત્ત્વો છે. આ પિંડનાં સાત તત્ત્વ છે તેમ બ્રહ્માંડનાં એ સાત તત્ત્વો સાત લોક છે.

૧૦. દક્ષિની પુત્રી સ્વાહાથી અગ્નિને પાવક, પયઃ ના, અને શુચિ નામના ત્રણ પુત્રો થયા કહેવાય છે. આ ત્રણેના પુત્રો ૪૫ થયા છે. એ ૪૫ તથા તેના ૩ પિતા મળી ૪૮ જાતિના અગ્નિ કહેવાય છે. પાવક, પયમાન અને શુચિ, એ ત્રણે ક્રમસર દક્ષિણ, ગાર્હપત્ય અને આહવનીય છે.

૧૧. દક્ષિણાગ્નિ દક્ષિણ દિશાનો પતિ કહેવાય છે. તેને અન્વાહાર્યપયન પણ કહે છે. પ્રતિ માસે કરાતા માસિક આહુતે અન્વાહાર્ય કહે છે. સાપણાચાર્ય કહે છે કે—અન્વાહરણિ યજ્ઞસંવાંધિદોષજાતં પરિહરસત્તેનદ્રત્યન્વાહાર્યો નામ ઋત્વિગમ્યોદેયભોદનઃ (યજ્ઞ સંવાંધી, ઉત્પન્ન થોપને હરણ કરે તે, ઋત્વિગ્નેને દેવાના સંધેલા ચોખા). આ માસિક આહુતિ પિતૃઓને માટે વાપ છે, અને તે શુદ્ધ પ્રતિપદ્ય એ વાપ છે. મહરૂતિ (૩-૧૨૩) માં કહેલું છે કે—

પિતૃણાં માસિકશ્રાદ્ધમન્વાહાર્યં વિદુર્બુધાઃ ॥

(પિતૃઓના માસિકશ્રાદ્ધને વિદ્વાનો 'અન્વાહાર્ય' કહે છે) એ નામ દક્ષિણાગ્નિનું છે.

ગાર્હપત્યાગ્નિ ગૃહસ્થને પિતા પાસેથી મળે છે ને તે પાછો પોતાના પુત્રને અપાય છે ગૃહ-ધર, તેનો પતિ-શરીરરૂપી ધરમાં રહીને રક્ષણ કરનારો અગ્નિ.

આહવનીયાગ્નિ પૂર્વ દિશાનો પતિ કહેવાય છે. આહવનીય એટલે આવાહન કરવા યોગ્ય અગ્નિ. આશ્વલાયન કહે છે કે—

ગાર્હપત્યાદાહવનીયં જ્વલંતમુદ્ગરેત્ ॥

પિતાવાણ્પોઽગ્નિનાં યદક્ષિણઃ પુત્રોગાર્હપત્યઃ પૌત્રઆહવનીયઃ ॥

(ગાર્હપલમાંથી આહવનીય બળતો કઢાય છે. આ અગ્નિઓમાં જે દક્ષિણ, તે પિતા, ગાર્હપલ પુત્ર અને આહવનીય પૌત્ર છે.)

પાવક શબ્દને માટે રઘુવંશમાં કહેલું છે કે—

પાવકસ્ય મહિમા સ્તગ્મ્યતેકક્ષ વજ્જલતિ સાગરેઽપિયઃ ।

(જે સૂકા ધાસતી પેઠે સાગરમાં પણ બળે છે તે પાવકનો મહિમા ગણાય છે.) આ ઉપરથી દક્ષાગ્નિ-મંગલી અગ્નિ, એમ અર્થ છે. પાવકને વળી વીજળીનો અગ્નિ પણ કહેતો છે.

પવમાન શબ્દ વાયુવાયક છે, એ પરથી તે ગ્રાણાગ્નિ છે શુચિ શબ્દ સ્વેતતા વાયક અને સૂર્ય છે, તે પરથી તે તડકો છે. આમ પાવક અથવા દક્ષિણાગ્નિ વનનો દાવાનય છે, પવમાન અથવા ગાર્હપત્યાગ્નિ શરીરગાનો પ્રાણ છે, અને શુચિ અથવા આહવનીય સૂર્યનો તડકો છે. આ સર્વ અગ્નિઓ પાવન કરનારા છે.

૬. અગ્નિનાં વસ્ત્ર કૃષ્ણ છે, અગ્નિના રથને અશ્વો રક્તાવર્ણના છે, અને એ રથનાં સાત ચક્રો સાત, વાયુઓ છે, અગ્નિને વાહન મેષ (મેદો) નું છે અને તે અગ્નિદેવતાને અધિદેવતા છે.

ધૂમાઠો અગ્નિનું વસ્ત્ર છે ને તે કૃષ્ણ-કાળો હોય છે પ્રત્યેક દેવતાઓને બેસવા માટે વાહનો મનાયા છે. અગ્નિનું વાહન મેષ (મેદો) છે, એટલા માટે જ હોમમાં મુખ્ય બલિ મેદાનો ચાવ છે. પ્રાણીના ખોરાક વાળાઓ અન્ય માંસ કરતાં મેદાનું માંસ વિશેષ વાપરે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મેદાનું માંસ અગ્નિને દીપન કરનારું હોવું જોઈએ. કોઈ પણ પદાર્થ કરતાં મેદાથી અગ્નિ વધુ યાચ, તેટલા માટે અગ્નિને મેદો પ્રિય બલિદો છે. અગ્નિનો રથ આખું વિશ્વ છે અને એ વિશ્વના સાત ભાગો તરવો, જે ઉપર કહેલ છે, તે તેના સાત અંધ કે ઘોડાઓ છે. તેમને રક્ત રંગના કહેવા છે. સૂર્ય-અગ્નિમાં સાત ભાતનાં રંગો રહેલા છે અને એ સાતે રંગમાં અગ્નિનો મુખ્ય તાત્ર રંગ હોય છે. વર્ણો રથનાં ચક્રો કે પદાર્થો પણ સાત વાયુઓને કહેલા છે.

ગુજરાતીભાષા.

(મળેલું.)*

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮૫ થી.)

૧૯—શાન્ત એ—(શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અ. ૨, પૃષ્ઠ ૩૮ થી ૪૩)—આ વિષય ઉપર ઝોર્જ અવગ્રહન કરીને શાળાપત્રે નિયમો બતાવ્યા છે, તે ધ્યાન મનન કરવા જોગ છે. હેમાં મંદેહ નથી; પરંતુ હેવા પ્રસંગોમાં અક્ષરનું શાન્તત્વ સ્વીકારવા જેવું છે કે નહિ, તે જ પ્રશ્નનો વિષય છે. સ્વર ને વળી શાન્ત હોઈ શકે, એ સ્વરના સ્વરૂપની જ વિરુદ્ધ બાસે છે. અંગ્રેજોમાં silent વર્ણ હોય છે, તે પણ બંધન જ હોય છે પણ સ્વર નથી હોતો.* ઉદાહરણ walk, talk, વગેરે. હામાં l, એ અક્ષર શાન્ત છે અને તે બંધન જ છે. It's, I've, વગેરે ઉદાહરણોમાં is માં i અને have માં h, એ silent સ્વરના ઉદાહરણથી મ્હારી દલીલને બાધ નહિ આવશે, કેમકે વસ્તુતઃ લખાણમાં હોઈ તેનો ઉચ્ચાર લગભગ પણ ન થાય ત્હારે જ silent કહેવાય; અને આ ઉદાહરણોમાં તેો લેખ પામેલા સ્વરો હોવાથી તેનો ઉચ્ચાર જ થતો નથી. સ્વર silent થયો, એટલે લુપ્ત જ થયો, એમ જ અર્થ સંભવે. 'એસ્ટું,' 'લખતું,' વગેરેમાં વચલી વચલીમાંનો અક્ષર silent અર્થાત્ શાન્ત છે, એમ જો કહીશું, તો 'એસ્ટું,' 'લખતું,' એમ જ વારતવિક પરિણામી રૂપ થવાં જોઈએ, અને હાત્રાં દસતું આવે હેવાં રૂપ મુખ્યાર્થના પારસીઓનાં લખાણોમાં જોવામાં આવે છે, ખાન સાહેબ કરમચંદી નાનજીઆણીના લખાણમાં પણ હેતું રૂપ જોવામાં આવ્યું છે (અન્ધ ખેરતો. શાળાપત્ર, પુ. ૩૬, અંક ૧૨, પૃષ્ઠ ૩૭૯, પંક્તિ ૫). ઝીણા તપાસ કરતાં જણાયે કે ને શાન્ત અક્ષર ગણાય છે, તે બોલવાની ત્વરા, તેમ જ તે અક્ષરવાળી વચલી ઉપર accent (વળન) નો અભાવ, એ બે કારણોનું પરિણામ છે; અને જો કદાપિ કાશ્વર સ્વીકાર્યો કે એ અક્ષર, તે પૂર્ણ ઉચ્ચરિત અક્ષરથી કાંઈક ઓછો અથવા ભિન્ન છે, તો પણ એટલું તો ખરું જ કે પૂર્ણ અક્ષરની એક માત્રા ગણાયે તો આ શાન્ત અક્ષરની ઓછામાં ઓછી અરથી માત્રા તો ખરી જ. પણ ખરું જોતાં ને વખતે આ શાન્ત અક્ષર એક કરતાં ઓછી માત્રાનો સંભળાવાનો ભ્રમ થાય છે, તે વખતે હેની અરથી માત્રા તો હેની સાથેના ખીજા ગુરુ સ્વરોની બે નહિ પણ એક માત્રા હોય તેટલું પ્રમાણમાં ઉચ્ચારણ થાય છે; તેમ જ accent ના અભાવે શાન્ત જણાતા અક્ષરની માત્રા અને accent વાળા પૂર્ણ જણાતા અક્ષરની માત્રા ખરું વળન કરતાં સરખી જ હોય છે. પદના સાંચામાં નાંખીને તપાસતાં આ શાન્ત અક્ષરનું સ્વરૂપ ખરી રીતે જણાઈ આવે છે. 'ખેસતો', એ શબ્દ પદમાં આવશે તો હેની માત્રા કુલ પાંચ જ થવાની, અને ચાર અથવા સાડચાર પણ નહિ જ. જો એ અક્ષર ખરેખર શાન્ત જ હોય, તો તો 'ખેસતો', એમ ચાર માત્રાનો શબ્દ બનવો જોઈએ. આ તરેહની પ-

* લખનાર—રા. રા. નરસિંહરાય જોશનાથ.

* Caste. Wolfe (માણસનું નામ) વગેરે શબ્દોમાં અંતરે રૂકારનો ઉચ્ચાર થયો થતો એ ખરું, પણ હેની સ્થિતિ silent બંધનથી વિલક્ષણ છે.

રીક્ષા મરહુમ રાવસાહેબ નવલરામ લક્ષ્મીરામે શાળાપત્રમાં સખળ રીતે કરી છે, તહેમાં હું 'ધારું' છું કે, મહેં ઉપર બતાવેલા મત તરફ જ વળણુ દેખાડ્યું હતું. માટે વધારે થોડા પક્ષ તો એ લાગે છે કે આ શાન્ત રહેવાતા અકારને પણ પ્રણું, એટલે એક માનના અકાર ને'વો જ ગણવો, અને તેવા અકારવાળી વચડીને unaccented (અર્થ-રિત) ગણવી, કર્મ, રત્ન વગેરે તત્સમ શબ્દોનો અન્સ અકાર શાન્ત નહિં પણ ઉચ્ચરિત શાળાપત્ર ગણે છે તે વાજબી જ છે; પરંતુ તેટલે જ દરજ્જે 'કામ', 'હાય', વગેરે શબ્દોનો અન્સ અકાર પણ ઉચ્ચરિત છે. Accent તપાસવાથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે કર્મ વગેરે શબ્દોમાં accent પ્રથમ સ્વર ઉપર છે. તે જ પ્રમાણે 'કામ' વગેરે શબ્દોમાં છે. 'હોકરાંઓ', વક્ષ ને'વા શબ્દો ખોલતાં જ ઉપર ભાર દધને ઉચ્ચાર કરતાં સાંભળ્યાં છે, તે ઉપરથી પણ જણાશે કે એ કૃત્રિમ ઉચ્ચારમાં accent પ્રથમ સ્વર ઉપરથી લધને ખીળ સ્વર ઉપર નંખાય છે, અન્સ અકારનું શાન્તવ મટાડવાનો પ્રયત્ન હેમાં નથી.

૨૦. (શાળાપત્ર, પુ. ૩૭, અં. ૧, ૫ ૨૯)-જા-ગયો-આ એ ૩૫ બિન્ન બિન્ન ધાતુ ઉપરથી આવેલાં શાળાપત્રે યમાયં બતાવ્યા છે. તેની પુરવણીમાં મરાડી જાળે (= જણ), ગેલા (= ગયો), એ ૩૫ની સરખાવણી કરવા લાયક છે. જાળે, તે પણ સંસ્કૃત યા ધાતુ ઉપરથી છે. (યાન્તે, પ્રા. જાળં). ગેલા, તે સંસ્કૃત ગમ્ ધાતુ ઉપરથી છે. બ્રહ્મક્રાન્ત ગત્, પ્રા. ગઘો, અને તેને લા પ્રસર લાગી ગયલા-ગેલા કિન્દીમાં પણ જાનાં-ગયા, એ ૩૫ની પણ ગુજરાતી ને'વી જ સ્થિતિ છે.

ગુજરાતીમાં ખીળ એક ક્રિયાપદની સ્થિતિ પણ આ પ્રકારની છે. 'છે'-હતો'. હામાં 'છે', એ સંસ્કૃત અસ્ઃ ધાતુ ઉપરથી છે, અને 'હતો' તે સંસ્કૃત મૂ ધાતુ ઉપરથી છે. (મૂતઃ, હ્રદો-હ્રતો-હતો) હામાં વિશેષ ચમત્કાર એ છે કે મૂ ધાતુનો અર્થ અસ્ ધાતુ ને'વો નથી; અર્થાત્ મૂ એટલે 'હોતું', એમ નહિં, પણ 'યતું', એમ છે, છતાં ગુજરાતીમાં મૂ ઉપરથી થયેલા હો ધાતુનો અર્થ માત્ર અસ્તિત્વનો છે, વિકારનો નથી; અને વિકારનો અર્થ-અર્થાત્ સંસ્કૃત મૂ ધાતુનો મૂળ અર્થ, તે ગુજરાતી યા ધાતુથી બતાવાય છે અને હેતું મૂળ સ્થા, એ સંસ્કૃત ધાતુમાં છે. (સ્થિત-થિઓ-થોયો-થયો; સં. સ્થાતવ્યં, પ્રા. યાદવ્વં-યામવ્વં-યાવું-થવું). એટલે જ મૂળ ધાતુ (સ્થા) નો સંસ્કૃતમાં અર્થ નિશ્ચેષ્ટતાવાળો છે, તેનો ગુજરાતીમાં યા ધનાં, 'બનવું', 'વિકાર પા-

* સં. અસ્તિ નું પ્રા. અત્થિ યાપ 'છે. 'છે', એ ૩૫નો ઇતિહાસક્રમ ઠેક પ્રાકૃત-માથી મંપૂણું ખાત્રીથી દર્શાવેલો કંઠ્ય છે, પરંતુ ક્રાઈક કાળે અત્થિ, એમ ન વપરાતાં અસદ્-અછદ-છદ, વગેરે ૩૫નો કમ ધયો હોવો જોઈએ, એમ માનવાને કારણ છે. અચ્છદ, એ ૩૫ માટે મરહુમ રા. હ. ૬ મુવે સિદ્ધ હેમચન્દ્રના ગામિષ્યમાસાંછઃ, એ (૮-૪-૨૧૪ મા) સૂત્રનો આધાર ગુજરાત દર્પણમાં કટલાંક વર્ષ ઉપર બતાવ્યો હતો; પરંતુ એ સૂત્ર સમજવામાં ભૂલ થયેલી જણાય છે. એ સૂત્રમાં અચ્છદ ૩૫ અસ્ ધાતુનું નથી આપ્યું, પણ અસ્ (= બેસવું), એ ધાતુનું આપેલું છે.

મવો', એ કાંઈક ચેષ્ટાયુક્ત અર્થ થાય છે અને જે સંસ્કૃત ધાતુ મૂ નો મૂળ અર્થ 'બનવું', એમ ચેષ્ટાયુક્ત છે, તેનો શુન્નરાતીમાં હો ધાતુ થતાં કેવળ અસ્તિત્વરૂપ નિ-
શ્ચેષ્ટ સ્થિતિનો અર્થ થાય છે. મરાઠી આહે અને હોતા (= હતો), એ રૂપોનો ઇતિ-
હાસ પણ 'હો' અને 'હોતો' ના જેવો જ છે. આહે, તે સંસ્કૃત અસ્ ધાતુ ઉપરથી છે
અને હોતા, ને સંસ્કૃત મૂ ધાતુ ઉપરથી છે. તદાવત માત્ર એ છે કે 'હોવું', હોને પ્ર-
તિરૂપ મરાઠીમાં અસર્જો, એમ છે અને તે સંસ્કૃત અસ્ ઉપરથી રૂપ જ છે, અને
'થવું' ને માટે મરાઠીમાં હોજો, સં. મૂ ધાતુ ઉપરથી છે. મરાઠી હોજો (= થવું) નું
ભૂતકાળનું રૂપ જાણે, તે પણ વિવક્ષ્ય છે, કેમકે તે મૂ ધાતુ ઉપરથી નહિ, પણ કોઈ
ખીજા ધાતુ ઉપરથી આવેલું જણાય છે, ક્રિયા ધાતુ ઉપરથી, તે હજી મહેને ખજર નથી.

'ગયો', એ રૂપનો ઉત્પત્તકમ બતાવતાં શાળાપત્ર લખે છે કે ગતનું "પ્રાકૃતમાં
ત્ત ના લોપે ગઝ, અર્તે લોપાયલા વ્યંજનની જગા ય્ એ લેખાથી ગય રૂપ બને છે." આ
ઠેકાણે પ્રથમ દર્શાવે નજીવો પણ વિચાર કરતાં જરૂરનો ફરફાર કાઢવો જોઈએ. જો
લોપાયલા વ્યંજનની જગાએ ય્ નથી આવતો, પરંતુ વ્યંજનનો લોપ થતાં બાકી રહેલો
અકાર, જેને ઉદ્ઘુક્ત, હેતી સરા આપેલી છે, તેનો અમુક પ્રસંગે લઘુ પ્રયત્ન ચકાર થાય
છે. ક્ર, ગ, જ, જ, ત્, દ્, વ્ અને ય્, એ વ્યંજનોનો બહુધા લોપ થાય છે અને
તે લોપ થતાં બાકી અવર્ણ રહે અને તે અવર્ણની પૂર્વે અવર્ણ હોય તો પેલો અવર્ણ
અવર્ણ લઘુ પ્રયત્ન ચકારવાળો થાય આમ હેમચન્દ્રનું સૂત્ર છે.* (હામાં કવચિત્ અપવાદ
બને છે. હેમચન્દ્રે વિવક્તિ-વિમ્બ. એ અપવાદ બતાવ્યો છે. અને હું ધારું છું કે દક્ષ-
રની પછી અકાર આવતાં લઘુપ્રયત્ન ચકાર થયા વિના રહે જ નહિ.) હુમ થયેલા વ્યં-
જનને રચીને ચકાર આવેલો હોત, તો તો કાપિ નું પ્રાકૃત ફર્ક, ચત્તિ નું પ્રાકૃત જર્ક,
વગેરે રૂપોમાં ફેરફારની પૂર્વે ચકાર ધાત, પણ તેમ થતું નથી.

શાળાપત્ર, પુ ૩૭, અ. ૨, પૃ. ૫૬ એ પણ લોપાયલા ક્ ની જગાએ જો આ-
વવાથી એમ શાળાપત્રે કહ્યું છે, તેને પણ ઉપરની ચર્ચા લાગુ પડે છે. તપાસ કરતાં જ-
ણારો કે અકારને અમુક પ્રસંગે લઘુપ્રયત્ન ચકાર બનાવવાનું વળતું હાસ શુન્નરાતી લો-
કમાં પણ છે. 'અન્તર્ધામિ અપારા' એમ બોલતાં 'અન્તર્ધામિ અપારા' એમ બોલતાં
લોકો ધણીવાર સાંભળ્યા છે. હેતી શુદ્ધાશુદ્ધા અથવા શિક્ષાશિક્ષતાનો વિચાર અદિ અ-
પ્રામંજિક છે, પરંતુ નિર્દેશ આપેલો જ કરવાનો છે કે ચકાર થાય છે તે લોપ પામેલા
વ્યંજનનો પ્રતિનિધિ નથી પરંતુ બાકી રહેલા અકારનો જ વિકાર છે. [અપૂર્ણ]

હા, વિજ્ઞાનશાતક એ મહાકવિ ભટ્ટકરિતું જ રચેલું છે.

(મળેલું.)

* પાદકમળ તથા આપાન્તરકર્ષોને વાંચવા વિચારવા સાથે આનંદ આપવાની અભિ-
લાષાએ મહાકવિ ભટ્ટકરિના વિજ્ઞાનશાતક સંપદે મરાઠી માસિકપત્રોમાં ચાલેલી ચર્ચાનો

* સિદ્ધ હેમચન્દ્ર, ૮-૧-૧૮૦ જુલો, -અવર્ણીય શ્રુતિ: ॥

સાર—ખરુ જોતા પૂર્વપક્ષની જ ચર્ચાનો સાર—પ્રસિદ્ધ કરી પ્રસિદ્ધ થનાર શતકને સત્કાર કરવામાં આવે છે ને જોઈ બાપાન્તરકાર અને સહદયોને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ તે આનંદમાં આભા છતાં પણ સત્યની અવમાનના થતી જોઈ કહેવું પડે છે કે સારસંગ્રહકાર મિત્રે અને પક્ષની ચર્ચાનો સંગ્રહ કર્યો હોત અથવા તો વિચાર-શતકનું જ સ્વરૂપ અવલોકન કર્યું હોત તો સત્યનિર્ણયમાં સહજ ઉતરી શકાત; પણ તેમ થયું નથી માટે જ આ લેખની જરૂર રહે છે.

આ વાત તો સત્ય જ છે કે ‘કેવળ આંતર કે બાહ્ય પ્રભાણોથી કાળનિર્ણય થઈ શકતો નથી.’ આ શતકના સંપાદકે પણ આ નિયમ ક્ષણમાં રાખી મહાકવિ ભર્તૃહરિના કાળનિર્ણય કર્યો છે. અને સંપાદકનો તેમ શ્રમ મૂલ્યે તો સર્જન થયો લાગે છે કારણ પ્રસ્તુત મરાઠી ટીકાકાર પણ સંપાદકના આ બે મુખ્ય નિર્ણયો સાથે તો સંમત થયા છે. એ બે નિર્ણયો તે આ છે.

૧ ભર્તૃહરિનિર્વેદ નાટકમાં હરિહરોપાધ્યાયે દર્શાવેલી હકીકત ભર્તૃહરિના જીવનવૃત્ત-માટે વિશેષ માનવાયોગ્ય છે; અને પિંગળાનું દુરાચરણ તથા લલુખંધુ વિક્રમને આપેલ દેશવટો વિગેરે પ્રચલિત વાર્તા અસત્ય છે.

૨ ઇ. સ. ૬૦૧ થી ૬૫૦ સુધીમાં આ મહાકવિભર્તૃહરિ થએલા છે પણ પશ્ચિમર તેલંગ કહે છે તેમ ઇ. સ. ના ‘પ્રથમ શતકાંતમાં’ અથવા ‘દ્વિતીય શતકારંભમાં’ થએલા નથી.

‘આ શતક મહાકવિભર્તૃહરિનું રચેલું નથી’ એમ માનવાને મરાઠી ટીકાકાર ને કારણો દર્શાવે છે તે સંક્ષેપમાં તપાસતાં ને કહેવાનું છે તે કહેવાઈ રહેશે. પ્રથમનો મંગળાચરણમાં મણેશનું નામ જોતાં જ પૂર્વપક્ષી વિવિધ તર્કજન્યમાં દુસાય છે પણ વસ્તુતઃ મંગળાચરણનો ધ્વનિ પરમાત્મા પરલે છે (સ્પષ્ટતા માટે બાપાન્તરની ટીકા જોવી.) તે વિચારવા પૂર્વપક્ષીએ અવકાશ લીધો નથી. વળી જેમ શૃંગારશતકના મંગળાચરણમાં કુસુમાયુધનું સ્તવન સહેતુક છે તેમ આ બ્રહ્મચારીનાત્મકશતકમાં પરમાત્માનું પ્રસ્તુત સ્તવન પણ સહેતુક છે. વળી તે એવું તો સુદર અને મનસ્થાન્ત ધ્વનિવાળું છે કે તે જોતાં જ અનુમાન થાય છે. કે આ શતક પ્રખ્યાત ત્રણ શતકકાર મહારાજભર્તૃહરિનું જ રચેલું હોવું જોઈએ.

‘અલ્પાક્ષરવૃત્તપરાક્રમ્યુખતા પણ પ્રાચીન ભર્તૃહરિ સાથે તાદાત્મ્ય કરવામાં વિધિમૂત’ નહિ પણ સહાયમૂત છે. મહાકવિભર્તૃહરિનાં બધાં શતકો વિશેષકીર્તિ તો તેમાં મ્હોટો ભાગ આ ચાર વૃત્તોએ રોકેલા છે

નીતિશતકમાં. શૃંગારશાંમાં. ચૈરાગ્યશાંમાં. ચિદ્વાનશતકમાં.

શાર્દૂલ.....૩૩.....૨૧.....૪૫.....૪૦

શિશ્વરિણી.....૧૦.....૧૨.....૩૦.....૨૨

ચસન્તતિલકા.....૧૮.....૯.....૭.....૧૦

છાન્ધરા.....૩.....૯.....૧૦.....૧૯

સંપ્રત્યન્યે વયમુપરતં વાલ્યમાસ્થા વનાન્તે,
ક્ષીણો મોહસ્તૂળમિવ જગજ્જાલમાલોકયામઃ ॥ વૈ. શ. ॥

વાલેયં વાલભાવં ત્યજતિ ન સુદતી યત્કદાક્ષૈર્વિશાલે-
સ્માન્ વિભ્રામયન્તો લસદધરદલાશિષ્ણત્પ્રવાલા ।

નેતું વાઙ્મલ્યકામાન્ સ્વસદનમધુના ક્રોડિતું દત્તચિત્તાન્
પુષ્પધીલોત્પલામે મુરજિતિ કમલાવલ્લભે ગોપલોલે ॥ વિજ્ઞાનશતક. ॥

૬૧ે વિજ્ઞાનશતકના આ શ્લોકોમાં દીકરાકારને ક્યાં “ઉકરડો” કેખાય છે તે બદને તેા સમજાનું નથી. પછી મ્હારી સહૃદયતાની આખી હોય તેા કોણ જાણે વિસ્તારમય રહે છે તેાપણ મહાકવિની આનીતે ‘ઉકરડા’ ના આશ્લેષથી મુક્ત કરવા વિજ્ઞાનશતકના એક બે શ્લોકો ઉપારવા બંધરના છે કાશીસ્તવન કરતા કવિરાજ લખે છે કે:—

વન્દિપ્રાકારવુદ્ધિ જનયતિ વલભોદાસિનાં નાગરાણાં;
ગંધારણ્યમસૂતસ્ફુટકુતુમ્બયઃ કિંશુકાનાં શુકાનામ્ ।
ચન્દ્રપ્રાકારો વસન્તે પરમપદપદં રાજધાની પુરારે:
સા કાદયાંરામરમ્યા જયતિ મુનિજનાતન્દ્રકન્દૈકભૂમિઃ ॥

વિષન્તે દ્વારપ્રાચા જગતિ કતિ ન તા દેવતા રાજધાન્યો
યદ્યપ્યન્યાસ્તથાપિ સ્વલદમલગ્ગલાવર્તંગંગાતરંગા ।

ફાદ્યેવારામકુજત્પિકશુકચટકાક્રાન્તદિકામિનીનાં
ક્રીડાકાસારશાલા જયતિ મુનિજનાતન્દ્રકન્દૈકભૂમિઃ ॥

આ શ્લોકોની લક્ષિતગિરામાં યોગેલી ઉચ્ચ કદવના અને શુશિષ્ઠ:યની ભક્તિપરાય-
ણતા સહૃદયોને સહજ પ્રતીતિ કરાવશે કે આ શતકકાર તે ઉત્તમત્રયશતકકાર રાજપ્રિયવર
ભટ્ટકરિ જ છે.

એક કવિનાં રચેલાં કાવ્યોમાં વિચારવહનનું સ્વાભાવિક રીતે જ સામ્ય હોય છે. અને
એ ન્યાયે જોતાં નીતિ ને વૈરાગ્યશતકોમાં જેમ સ્તીભતિ ઉપર તિરસ્કારનાં, આશા, લક્ષ્મી
ધલાદિ માધિક વિષયો પ્રતિ વિરાગનાં અને વારાણસી, ગંગા, આત્મજ્ઞાનને અજ્ઞાનંદ પ્રતિ અગાધ
આનુરાગનાં વહનો અખંડ રીતે વહેતાં દીસી આવે છે તેમ આ શતકમાં પણ તે જ વિ-
ચારનાં વહનો નિરંતર વહાં કરેછે. અને તેથી શતકત્રયીના કર્તાનું જ આ શતક રચેલું લાગેછે.

તથા શતકમાં જેમ શૈલી સરળ, ભાવવહન શીઘ્ર હૃદયચાહીને પદમંધની રચના અદ્વિ-
ત્રિમ છે તેમ આ શતકમાં પણ શૈલી, ભાવવહન ને પદમંધની રચના તેમાં જ સરળ, શી-
ઘ્રહૃદયચાહી ને અદ્વિત્રિમ છે. નેથી આરેશતકો પૂર્ણપર ગોકળી મુદ્રમદલિએ વાંચતાં વિચા-
રતાં એક કંતાની જ રૂતિ છે એવું સ્વયં લક્ષ્યમાં આવે છે.

એક કંતાનાં કાવ્યમાં ઉપર દર્શાવ્યું તે સામ્ય તેા હોય જ; તદુપરાંત કવિને પ્રિય થઈ
પડેલાં અને તેની વાણીમાં દૃઢ નિવાસ કરી રહેલાં કેટલાંક વાક્યો, કેટલાંક શબ્દો અને

કેટલાક વ્યાકરણપ્રયોગો અનાયામે ને અનિચ્છાએ વારંવાર કાવ્યમાં આવી જાય છે. આ ચારે શતકમાં સ્થાનેસ્થાને તેવું સામ્ય છે, પરંતુ તેના વિચાર ન કરતાં ચતુર્કિમિત્ત ઉદાહરણો જ નીચે ઉતારી છું:—

વિજ્ઞાનશતકમાં.

અન્ય ત્રણ શતકમાં.

કદન્નેનારણ્યે (૧૮).....કદશનમથવા (વૈ. શ. ૭૪)
 કંદામ્બુપર્ણાશિનાં (૫૧).....વાતામ્બુપર્ણાશનાઃ (શૃં. શ. ૧૫)
 વિવજનીનમ્ (૫૪).....આત્મજનીનમ્ (વૈ. શ. ૭૭)
 વિરતિવિરસા (૫૯).....વિરતિવનિતા (વૈ. શ. ૭૯)
 ધ્યાનસ્યચોચ્છિત્તયે (૧૦૨).....સંસારવિચ્છિત્તયે (વૈ. શ. ૧૧)
 દ્યુત્તામકંઠાઃસ્ત્રિયો (૧૮).....ધ્રુવાક્ષામોજીર્ણઃ (વૈ. શ. ૧૮)
 અજરમમરંચિન્તય મનઃ (૧૫).....તસ્માદનંતમજરં (વૈ. શ. ૭૬)

શબ્દસામ્ય ને વિચાર સામ્યવાળા શ્લોકો.

કદા ભાગોરથ્યા (૨૨).....કદા વારાણસ્યાં (વૈ. શ. ૧૦)
 નામ્યસ્તો ધાતુવાદો (૪૭)..... { નામ્યસ્તા સુવિ (વૈ. શ. ૧૦)
 { ન નટા ન વિટા (વૈ. શ. ૨૭)
 તાં કાશીં નો મજન્તે (૩૮).....તાં કાશીં પરિહૃત્ય (વૈ. શ. ૧૬)
 જરયા જીર્ણીકૃતાયાં તનો (૧૪).....જરાજીર્ણૈરંગૈઃ (નો. શ. ૧૧૨)
 સહભીયતેજઃ (૫૫).....શાન્તાય તેજસે (વૈ. શ. ૧)
 યથેતામદનેપચો (૫૬).....કઃકુર્વૈતશિરઃપ્રણામમલિનં (શૃં. ૧૧)
 આઢ્ય કશ્ચિદપંડિતોઽપિ (૮૨).....યસ્યા સ્તિવિત્તં (નો. શ. ૪૧)
 ગ્રહાજ્ઞાનસુધાકરઃ (૫૩).....જ્ઞાનતારાધિપસ્ય (શૃં. શ. ૫૦)
 મથયતિ પ્રીતિશ્ચ કષ્ટશ્ચ નઃ (૧૩).....મુદશ્ચગ્લાનિશ્ચપ્રથયતિ (શૃં. શ. ૪૦)
 સર્વોપાય વિનાશનેકચતુરઃ (૧૯).....સર્વે યસ્ય વશાદગાત્સ્મૃતિપથઃ (વૈ. ૩૭)
 વેદો નિર્વેદમાગાત્ (૬૭).....પુરાવિદ્વત્તાસીત્ (વૈ. શ. ૨૮)
 અન્નાશાય સદા રુદન્તિ (૧૫).....દોના દોનમુલૈઃ (વૈ. શ. ૮);

આ ઉદાહરણો સ્પષ્ટ કરી આપે છે કે ચારે શતકનો કર્તા એક જ છે અને તે મહાકવિ ભર્તૃહરિજ છે; તે અન્યલેખકે વિજ્ઞાનશતક લખી મહાકવિભર્તૃહરિને નામે ચઢાવી દીધું હોય એમ મનાય એવું નથી કારણુ વખતે કોઈ સમર્થ લેખક અન્યસમર્થ લેખકના શોડાક વિચારોની અને શબ્દોની ચોરી કે અનુકરણ કરવા ધારે તો કરી શકે પરંતુ તેના સમગ્ર વિચારોની, સમગ્ર લાગણીઓની ને કાવ્યપ્રતિભાની પણ નકલ કરી શકે એ તો કેવળ અશક્ય છે. એમ બનતું હોત તો તો અનેક વ્યાસ, અનેક વાલ્મીકિ, અનેક કાલિદાસ ને અનેક શેકસપ્થિરો નીપજ્યા હોત પણ તેમ બનતું નથી, બન્યું નથી ને બનવાનું નથી. છતાં “આ ત્રણશતકોનું તદ્દપશતક કાષ્ઠએ બનાવ્યું છે, અને ભર્તૃહરિને નામે ચઢાવેલું છે.” એમ માનીએ તો સમગ્રવિચારોની, સમગ્ર લાગણીઓની સમગ્ર ભાવવહનોની અને કાવ્યપ્ર-

તિમાની પણ ચોરી કરી સંસ્કૃત જેવી ગદ્યભાષામાં સામ્ય લાવી શકે એવો કોઈ અલૌકિક નર ઉદ્ભવ્યો. પણ માનવો નોંધ્યો. આને આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં પણ તેવો એક જ પુરુષ ઉદ્ભવ્યો છે એમ સ્વીકાર્યું નોંધ્યો. આટલે સહ વાત તો એક જ છે કે વૈરાગ્ય પછી સદગત ઉદ્ભવતા વિગાનસંઘર્ષીનું આ શતક તે મહાકવિભતૃહરિની કૃતિ છે. વળી વિગાનશતકના:—

સુધાનાં ચૈરામ્યં સુધટપતુ ચૈરામ્યશતકઃ
ગૃહસ્થાનામેકં હરિપદસરોજમ્પણિનાં ।
જનાનામાનન્દં ચિતરતુ નિતાન્તં સુવિશદ્-
જયં શૈવગ્યાથ્યા ગલિતતમસાં શુદ્ધમનસામ્ ॥

આ છેલ્લા શ્લોકમાં આરે શતક પોતે જ રચ્યાનું પ્રદર્શિત કરે છે. વળી આ શતકની લિખિતપ્રતિ સંપાદકને મળી છે તેમાં અતે લેખ છે કે *इति श्रीभट्टहरीविरचितं विज्ञानशतकं चतुर्थं* આ પણ પ્રસ્તુત વાત સિદ્ધ કરે છે. આમાં અનેક કારણોથી સિદ્ધ થાય છે કે આ સુંદર ભાવોલ્લાસવાળું અને અનાશ્વનત સચ્ચિદાનંદના આનંદનું પાન કરાવનારું અક્ષગાનાત્મક વિગાનશતક તે મહાકવિભતૃહરિનું જ રચેલું છે. *इति श.*

જ. કા. પાઠક.

વિશ્વરચના.

(મમેલું.)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૮ થી).

આપણે પુરાણાદિ શાસ્ત્રોમાં કૃત્વિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે કોઈ દેવ, દેવતા, અપિ, ને હનરો અને લાખો વર્ષ પર્યંત તપશ્ચર્યા કરી નમ્રત થતાં ઉત્પત્તિ થતી જોવાનું લખેલું સાંભળવામાં આવે છે. આવી વાતો ખરી રીતે જોશો તો પૂર્વ કાલના પ્રથમ સમયે સારી રીતે વિકાસ પામેલા જીવાત્મા આ ઉત્પત્તિ સમયે અમણી થવા તત્પર થયેલા હોય છે એમ જણાયો. જ્ઞાનાનાં શાસ્ત્રી, દિવસ, વર્ષ ઈલાદિ પણ એવી જ ચચના કરે છે. કારણ કે કોઈ પણ પ્રલય કાલ થયો એટલે નેટલો કાલ એ લખ સ્થિતિ રહે તેટલો કાલ સર્વ ધ્યાનાવસ્થિત જ રહે છે અને તે જલમાં જ વિરોધે કરી રહે છે. વળી ઉત્પાન કાલ આવે છે એટલે સર્વ અચંચ થાય છે અને ઉત્પત્તિનો આરંભ થાય છે. જ્ઞાનને શબ્દ-શક્તિ છે તે પોતાના પુત્રોને સહિમાં ઉત્પત્તિ કરવાની તથા વસાવવાની આગ કહે છે તે પુત્રો પણ પૂર્વ કાલમાં પૂર્ણ ખીલેલા જીવાત્માઓ છે. તે શબ્દશક્તિની મુખ્યથી તેમાંથી નિકલે છે. આવા જીવાત્મા કોઈ એકાએક યર્ષ જતા નથી એટલે પૂર્વની દેવવણીની આવશ્યકતા રહે છે. આ કલ્પની સહિ રચના સમયના અમણી ભાગ લેનાર કર્ણાન્તે કોઈ અન્ય હુમ્મય છે. આ કલ્પની સહિ રચના સમયના અમણી ભાગ લેનાર કર્ણાન્તે કોઈ અન્ય હુમ્મય છે. આ કલ્પની સહિ રચના સમયના અમણી ભાગ લેનાર કર્ણાન્તે કોઈ અન્ય હુમ્મય છે. આ કલ્પની સહિ રચના સમયના અમણી ભાગ લેનાર કર્ણાન્તે કોઈ અન્ય હુમ્મય છે.

કાસં સંભવે છે; અને તેઓ જ અગ્નિપુત્ર યર્ધ શકે છે તથા ભવિષ્યની પ્રગ્નના નેતા અને ઉપદેશક થાય છે.

ઉપર જીવાંત્રા પરમજ્યોતિની અગ્નિના વિશ્વલિંગની પેઠે કેમ નિહાયે છે તથા તે સ્થૂલ ઉપાધિઓમાં નિવાસ કરતાં તપ કરી પોતાની અંતર્ગત અગ્નિને પ્રબલિત કરી મહાન જ્યોતિ કેમ થાય છે તથા તેવી રીતે પૂર્વે કલ્યાણતરોમાં મહાન જ્યોતિ થયેલા જીવાંત્રાઓ તે તે ક્રપો પ્રત્યે મુક્તિ અથવા નિર્વાણ પામેલા પછીથી થતા કલ્પોની સ્થિતિમાં બ્રહ્માના પુત્ર અથવા અગ્નિપુત્ર યર્ધ નવી પ્રજાને માર્ગે ચઢાવવા માટે તથા જ્ઞાનોપદેશ કરવા માટે કેવી રીતે પ્રવર્તે થાય છે એ સર્વ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે વાંચક વર્ગ ધૈર્ય રાખી સમજવા પ્રયાસ કરશે તો જ સક્ષમાં બેસે તેવી વાત છે. તેમાં પણ તેનું ચથાર્ય જ્ઞાન જીજ્ઞાસુને યર્ધ શકે કારણ કે જોણે આત્મજ્ઞાનના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા પણ કરી હોય નહીં તેને આ વાત સક્ષમાં આવવી કઠિણ લાગે છે.

હવે આપણે આ વિષય આધુનિક પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર કટલે અરે સમજી શકાય તેમ છે એ વાત પર ચાલુ કરીએ. આરંભમાં કહેવામાં આવેલું છે કે સ્વર અને તેજ એ મૂળમાં એક જ છે. આ વાત આપણે શાસ્ત્રોની ઘણી કથાની સમજ માટે અવશ્યની છે અને તેનું પ્રમાણ વર્તમાન પ્રયોગોથી પણ મળી આવે છે. કાષ્ઠ રંગીત વસ્તુને લઈ તેના ઉપર જીલ્લું જીલ્લું તેજના કિરણો નાંખી જોતાં એવું સિદ્ધ થયું કે તેમાંનું કાષ્ઠક કિરણ એ વસ્તુમાંથી સ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી જ રીતે એક કાચના ગોળામાં રંગ નાંખી તે પર પ્રકાશ કરતાં જ કિરણો પડે છે તેમાંનું કાષ્ઠ કિરણ સ્વર પેદા કરે છે. આ પ્રયોગો તેજ અને સ્વરની એકતા સિદ્ધ કરે છે. વર્ણુદ્વારા દેવતાઓ ઋણ કરે છે એમ કહેતાં ભોક્ષા હાસ્ય કરે છે કે એ વાત તે કાંઈ હોય? એ તો મૂર્ખાઈ છે. સમજ વિનાની વાત છે; વેદેમ છે; અજ્ઞાન છે; ઇલાદિ કહેવામાં આવે છે. પણ જો એ કહેવાવાળા જરા ધૈર્યથી જોશે તો તેમને જણાશે કે જોના પર આધાર રાખી તેઓ એવું કહે છે તે સ્થૂલવિજ્ઞાન શાસ્ત્રોના પ્રયોગોપરથી એ વાત સિદ્ધ થતી આવે છે. કારણ કે એ વાતનો વર્તમાન કાળના વિદ્વાનોએ નિઘાય કરેલો છે. એટલું જાણ્યા પછી તેઓ આ વાત સહ્ય માનશે કે સ્વર અને તેજની એકતા છે અને તેને લીધે વર્ણુ ને તેજના ચેટામાં છે તેવી અને સ્વરની એકતા છે. કેટલાક દેવતાઓ ને સ્થૂલ શબ્દનું ચક્રણ કરી શકતા નથી તે શબ્દથી ઉત્પન્ન થતા સ્વર અનુસાર વર્ણુદ્વારા તેનું યજન કરનારની ઇચ્છા જાણી શકે છે. માટે એ નેતાના યજનમાં વર્ણુ બાપાની આવશ્યકતા માનેલી છે. અને એ વાત સંભવિત છે એવું પ્રયોગોથી સિદ્ધ થયેલ દૃષ્ટાન્તોથી જોવામાં આવે છે. માટે એ જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. કિયો વર્ણુ કિયા સ્વરને અનુસરતો છે અને કિયો સ્વર કિયા વર્ણુને અનુસરે છે એ પરસ્પર સંબંધનું જ્ઞાન હોય તો. દેવતાઓની સાથે યથાર્થિત વ્યવહાર કરવાનું બની શકે છે.

અતરીક્ષણ કરે છે સારે કાષ્ઠ સ્વર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે કે તત્કાલ વર્ણુ પણ લાસે છે. એ જોઓની સક્ષમ ઈન્દ્રિયો કાર્ય કરે છે તેના અનુભવમાં હોવું જોઈએ. ઇજ્ઞાન અથવા મીસર દેશમાં એક એવી વાત જોવામાં આવી છે કે ત્યાંના પ્રાચીન પુસ્તકો બિન

બિન રંગથી લખેલાં છે. હિંદુસ્તાનમાં એવું જોવામાં આવ્યું નથી. આંહી તો દેવમાયા સંસ્કૃતમાં લખાયેલાં છે. એવાં પુસ્તકો વિશેષ કરી જે ગુપ્તવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા તેઓના ઉપયોગ માટે લખી રાખેલાં જણાય છે તે માત્ર અક્ષરથી લખેલાં નથી. મહાત્મા ગાંધી મહાત્માઓ જે પૂર્વે ત્યાં યર્ધ ગયા તેઓ તે સમજી અને સમજાવી શકતા. આ વર્ણુની એટલી બધી મહત્તા હતી કે તેની ખીજ પ્રતિ કરાવતાં જે લેખક વર્ણુમાં જરા પણ ફેરફાર કરતો તો તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરતા પાછળના કાલમાં એ વર્ણુનો ખરો અર્થ લખ પામ્યો અને તે માત્ર એક રીતવ્યવહાર છે એવી માન્યતા યર્ધ અને તે વ્યવહાર તેઓએ ચાલુ રાખ્યો. નહીં તો સત્યાર્થ તો એવો છે કે એવું પુસ્તક ગમે તેના હાથમાં જાય અને વંચાય તો વાંચનાર માત્ર અક્ષર વાંચી શકે; પરંતુ તેનું રહસ્ય તો જોને વર્ણુનું ગાન હોય તે જ જાણી શકે. એવી રીતે એકનો એક લેખ વાંચનારની ચોગ્યતા પ્રમાણે બિન બિન અર્થ પ્રદર્શિત કરી શકતો. આધુનિક કાલમાં એ ગાન કેવળ લખ પામ્યું છે એવું તો નથી જ. પરંતુ તે ધણું જ ગુપ્ત રાખવામાં આવેલું છે. વર્ણુની પરિભાષાનું નવિન શિષ્યને પ્રથમ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે કારણ કે વર્ણુદ્વારા તેજની પર તે સત્તા ચલાવતાં શીખે છે અને તેને લીધે જ ઉપાસ્ય દેવો કહેવાય છે તેઓને તે શક્તિદ્વારા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચલાવી શકે છે. સમ જીન્દગાણો અગ્નિ કહેવાય છે અને તે અગ્નિમાંથી સાત જ્વાલા રૂપે પ્રદર્શિત થાય છે તે પણ સમજવા જેવું છે પ્રશ્નોપનિષદના ત્રીજા પ્રશ્નના પાંચમા મંત્રમાં કહે છે કે “**एषद्योतद्भुक्तमन्नं स मन्त्रयति तस्मादेनाः सप्तार्चिषोमयन्ति.**” એટલે સમાનવાયુ ખાધેલા અન્નનો જઠરાગ્નિથી રસ કરી સરખો શરીરમાં પોહોચારો માટે તે સમજવાનાવાળો અગ્નિ કહેવાય છે. મુણ્ડકોપનિષદમાં પ્રથમ મુણ્ડકના દ્વિતીય ખંડના ચોથા મંત્રમાં પણ લખે છે કે **काली कराली च मनोजवा च सुलोहिताया च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिगिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना इति सप्तजिह्वा ॥** અર્થાત્ એ પ્રમાણે સાત નામવાળી ચંચળ જીન્દા અગ્નિની છે. આ નામોમાં કેટલાંક તો વર્ણુનાં જ નામ છે. આ નામો ઉપર મનન કરવાથી પણ એ શક્તિરૂપ છે એમ જણાશે. આ મંત્ર બહુ વિચારવા જેવો છે કારણ કે તેમાં સમ વર્ણુનો ખાસ દર્શાવેલો છે અને જેઓ ગુપ્ત બેદ સમજી શકશે તેઓ તેનો યથાર્થ અર્થ સમજી શકશે. તે ઉપરથી એ પણ સમજી શકશે કે પ્રાણ જ શરીરમાં મુખ્ય વાયુ છે અને જેના પેટાના વાયુ રૂપે એ સાત જ્વાલા શરીરે કે પ્રાણ જ શરીરમાં મુખ્ય વાયુ છે અને જેના પેટાના વાયુ રૂપે એ સાત જ્વાલા શરીરનું પોષણ સાત પ્રકારે કરે છે તે જીવાત્માની સૌથી શ્રેષ્ઠ શક્તિ છે. તેવડે શરીરદ્વારા સાત પ્રકારે શક્તિ પ્રદર્શિત યર્ધ શકે છે તથા મનુષ્યનો શરીરમાં એ સમપ્રુટી શક્તિ સર્વદા રિયત થયેલી છે તે પણ સમજવામાં આવશે. સમ્પત્તિ વાયુ મનુષ્ય તેના પ્રત્યેક તત્વનો પ્રત્યેક જીન્દા સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને તે સર્વ તત્વો એટલે જીન્દા અંતઃકરણમાં એકત્ર થાય છે ત્યારે જીવાત્માનો એકત્ર અગ્નિ પ્રગ્વલિત થાય છે.

અગ્નિહોમ, દરો, પૌર્ણમાસ, ચાતુર્માસ્ય, આશ્વિણ ઇલાદિ જે હોમ કરવાના ગૃહસ્થ માટે કરાવેલા છે તે સર્વનું રહસ્ય જોઈશું તો એ શરીરની શક્તિને બલવાન કરવા તથા પરમજ્યોતિને પ્રકટ કરવાના સાધન રૂપે છે એમ જણાશે દિનને વેદાભ્યાસ કરવાનું પ્રયોજન પણ એ જ છે માત્ર પોપટની જેઠે વેદના મંત્ર નિસ બણી જવાથી કાંઈ ફળ નથી. પણ તેનું રહસ્ય સમજી ગાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. ગૃહસ્થના ઘરમાં સર્વદા પ્રગ્વલિત

રાખવાનો જે ગૃહાગ્નિ અને જ્વાળા પચેયમ કરવા અગ્નિ જ લેવાનું હોય તે પર પણ લક્ષ આપી વિચારવા જેવું છે. કન્યા પરણીને આવે સારથી તેના જાતના ઘરમાં અગ્નિ રાખવો અને તેઓનાં જીવિત પર્યંત તેને જાળવી રાખવાનું હોય તે પણ સાર્ય સમજવાનું છે. હિંદુ લગ્ન ક્રિયાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ જ એ છે. પુરુષ અને સ્ત્રી સહિ રચનામાં બે વિભાગ દેખાય છે. તેની એકત્વતા સૂચવેલી છે. તે બંને એકત્વ યવાથી આત્માની એકતા થાય છે અને તે એકતા થતાં અગ્નિ પ્રજ્વલે છે. આ જળાવવા એ અગ્નિનું યજન હોય છે. લગ્ન માત્ર સ્ત્રી કામનાલોગની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે નથી પણ તેઓ પાત્ર કરી માનની પ્રાપ્તિ કરી ભવિષ્યમાં પ્રજાપતિ થાય અને નવી સહિની રચના સંભવે તે અગ્નિ ભાગ લે એવો ભાવ તેમાં સમાવેલો છે. લગ્નનું આવું ઉચ્ચ સ્વરૂપ જગતમાં કોઈ અન્ય જાતિનાં મનુષ્યમાં દર્શાવેલું નથી. માત્ર હિંદુમાં જ તે જોવામાં આવે છે. કન્યાને ભોગેન્દ્ર જાગ્રત થયા પહેલાં લગ્ન કરવાનો હેતુ એ જ છે કે જીવ અને આત્માની એકતા માટે નીમેલો ક્રિયા થાય તેમાં મલિન શરીર સામેલ થવાને દુષ્ટ યોગ્ય થયું હોય નહીં તેટલામાં એ ક્રિયા કરી લેવી. આ વ્યવહાર આધુનિક કાલમાં ગમે તેટલો જગડી ગયેલો હોય પરંતુ મૂલ તેનું પવિત્ર સ્વરૂપ છે તે તેમાંથી દેખાઈ આવે છે. બાહ્ય ક્રિયા રહી ગર્ભ અને સસરાનું વિશ્વરૂપ યર્ષ ગયું પણ ક્રિયા મૂળ સસરું સૂચન કરે છે. એ સસ કાંઈ જેવું તેવું નથી; તેના પર પુનર્જન્મનો સર્વ આધાર છે. જીવાત્મા પુનરાવર્તને કરતાં વારંવાર વધારે વધારે વિકાસ પામતો જાય તેવો તેમાં હેતુ સમાવેલો છે. બંને જીવાત્મા એકત્વ થાય તે માટે એ ક્રિયા છે. કાંઈ સ્ત્રી પુરુષ વિષય વાસના તૃપ્ત કરવાથી એ એકત્વ કરી શકતાં નથી. ઇચ્છા પ્રમાણે માત્ર સ્ત્રી વિષય વાસનાથી અયોગ્ય આકર્ષણ લગ્ન કરવાની રીતથી કાંઈ જીવાત્માની ઉન્નતિ સંભવતી નથી. પરંતુ સ્ત્રી પુરુષના જીવાત્માની પૂર્વની એકતાને પુષ્ટિ મળવાથી તેની વૃદ્ધિ સંભવે છે. આ પૂર્વની એકતા શોધવાનું સાધન સ્ત્રી પુરુષની જન્મ કુંડલીઓ છે. જન્માક્ષર કરવા અને રાખવાનો પણ આ મહાન હેતુ છે. માત્ર આ સંસારના સ્ત્રી જન્મ વ્યવહારના સુખની પ્રાપ્તિ જાણવા માટે નથી. જીવાત્માને કેવા શરીર સાધનથી કાર્ય કરવાનું છે તે તેઓના જન્માક્ષરમાંથી જાણી શકાય છે અને અતુલ યજ્ઞ જોઈ લગ્ન કરવામાં આવે છે. લગ્ન ક્રિયા સમયે વર અને કન્યા વચ્ચે અંતરપટ સંપ્રવાની એક રીત છે અને પછી માત્ર મુખાવલોકન કરવામાં આવે છે તે પણ જતાવે છે કે યજ્ઞમાં રિયત થયેલા આત્મા આત્માનું જ દર્શન પ્રથમ કરે. અન્ય શરીરનાં અવયવનો સંયોગ પ્રથમ થવા દેવો નહીં. લગ્ન સમયે અગ્નિ પ્રકટ કરવામાં આવે ને જીવિત પર્યંત પ્રજ્વલિત રાખવો તે સ્ત્રીપુરુષના અંતરાત્માની એકતાસૂચક સંજ્ઞા છે. સ્ત્રી જો પુરુષ પહેલાં મરણ પામે તો તે અગ્નિ તેની સાથે આપવામાં આવે છે કે પરલોકમાં પણ તે અગ્નિ રાખી પુનરપિ તે સ્ત્રી તે પુરુષને આ લોક અને પરલોકમાં એ અગ્નિ સહિત અર્ધાત પ્રજ્વલિત જ્યોતિરૂપ જીવાત્મા યર્ષ આવી મળે. આ ઉચ્ચ ભાવનાની જ્યારે પાશ્વિક કનિષ્ઠ ભાવના સાથે તૂટના કરશે ત્યારે જ્યારે કે આધુનિક વ્યવહાર ગમે તેટલો નિરુદ્ધ યર્ષ ગયો હોય તોપણ તેમાં બહુ ઉત્તમ હેતુ સમાયેલો છે માટે તેમાં 'મુધારો' કહી તેની મલિનતા દૂર કરવી. એ જ સલામત છે. આમ કરવાથી ભરતખંડમાં તેવાં પૂર્વ ઉત્તમ

સ્ત્રી પુરુષો ચતાં તેવાં થવા લાગે. એ સ્ત્રી પુરુષો કાંઈ જોવાં તેવાં નહીં હતાં. કવિઓની કલ્પનામાં અને ઉત્સાહીઓનાં સ્વપ્નમાં કલ્પે તેવાં પુરુષો તે સમયે ચતા.

વિશ્વરચનામાં અગ્નિનું પ્રાધાન્ય કેટલું છે એ હવે લક્ષમાં આણું હશે. આર્યના પૂર્વજોએ અગ્નિને પોષવાની સંગ્રામાં કેવો દિવકારક હેતુ સમજવેલો છે તે પણ સમજવામાં આણું હશે. માટે બાલ અગ્નિના યત્નથી અંતર અગ્નિને પ્રજ્વલિત રાખવા અને છવાત્માની જ્યોતિનો પ્રકાશ દિન પરદિન વૃદ્ધિ પામે તથા તે આગળ વૃદ્ધિ પામેલી જ્યોતિ સાથે એકત્તા કરે તેવી યોજના અને પ્રયાસ કરવો એ કેટલું અવશ્યનું તે પણ સમજવામાં આણું હશે. સ્વર અને અગ્નિ એટલે તેજની એકતા છે અને તે સંપન્નિ રચનાના ગુણ નિયમો સમજવા માટે કેટલી બધી સહાયકારક છે એ પણ લક્ષમાં લીધું હશે આટલી વાતો ધ્યાનમાં રાખી રાજનું અવલોકન કરશે તો તેનું રહસ્ય સદૃશ સમજાશે. આપણા પૂર્વજોએ કેવા ઉઠાપણથી સંગ્રાર્થે બોધ કરેલી છે તેનો પણ નિશ્ચય થશે અને તેપરથી આપણા કર્તવ્યનો પણ નિશ્ચય થશે. અતે વિશ્વરચના અને મનુષ્ય રચનામાં પિંડે તેવું બ્રહ્માંડે એ કહેતા પ્રભાણે ઐક્ય સિદ્ધ થશે.

(ભાગ બીજો પૂર્ણ.)

મહત્વ.

(મળેલું)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૬ થી.)

મહત્વનું બીજું લક્ષણ (સ્વભાવજન્ય જ કાર્ય હોવાથી) સરલતા છે. જે સસ છે (પોતે જે કંઈ વાસ્તવિકતામાં હોય) તે ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર અને જે સાચા જ પોતાના વિચાર અને અનુભવ હોય તે કહેવાની જરૂર, યોગ્ય યુવાનમન લક્ષમાં રાખે છે. દસ માણસને પોતાની દિનચર્યા લખવાનું કહો; તેમાંથી નવ સ્વવિચાર અથવા ખરો અર્થ એટલે સાક્ષાત્ અનુભવ જે પ્રાપ્ત થયો હોય તે ધ્યાનમાં નહીં લઈ શકે. અને બીજા માણસોનો કલ્પિત અનુભવ ખોટો લખશે. હું ધારું છું કે યુવાન લેખકોને અગત્યની સચના એ છે કે, એક જ ઉદ્દેશથી લખવું શરૂ કર્યું તે વધાર્યું રીતે દર્શાવવું તે અંગતમત્ત સ્પષ્ટ રીતે વિના સંકોચે દર્શાવવો. મેં જોયું છે કે વક્તાનો અમલ મમ્મા ઉપર થાય છે તે પોતાની દલીલોના ચાળાથી નહીં, પણ જ્યારે વિષયની સસતા મનમાં દલીલૂત થવાથી તે સમાની આગળ લાવવામાં ધર્મ અને આવશ્યકતા અંતર લાગે છે-જ્યારે આ ભાષણમાં ઉન્નતતાથી અલત સ્પષ્ટ છે; જ્યારે જે વિષય વિચાર દર્શાવવાનો છે તે પોતાની તરફથી તેને (બોલવાનો) હક આપે છે-વક્તાને વધારે ભવ્ય બનાવે છે, તેને શૈર્ય, બોલવામાં વિરોધ શક્તિ, અને નવી શુદ્ધિ તીક્ષ્ણતા આપે છે, કે જેને લઈ તે (વક્તા) બોલતો નથી પણ મનુષ્યજાતિ તેની મારફત વાણી બાહાર કાઢે છે. (વિશેષ તેજથી) કંઈક પણ રૂપાંતર થાય છે; સર્વ મહાનુવક્તાને (સ્વભાવથી) ધાય છે, જે એવા વક્તા તરીકે ગણાવા ધજ્જતા હોય તેમણે કૃત્રિમ રૂપાંતર કરવું પડે છે

પોતાનું (અંતરના મુખ્ય વળણનું) જ્ઞાન તે શું? તે જોણવા વાસ્તે શ્રેષ્ઠ વિષય હાય ધરવો પડશે તે, મનુષ્યમાં જે કુદરત છે તેનો (વ્યવહારમાં) સાક્ષાત્ અનુભવ છે. તે, ધર્મમાં સુરચાપિત યજ્ઞ છે. એક સારા અંતઃકરણ વાળાને જાણતા હોતો આં જોશો કે, તે. (—અંતરનો દૈવ અવાજ) તેની આરચાનું મળે છે. તે આ પ્રમાણે કહે-હું કંઈ અને ખાસ કરમાન અથવા વિશેષ ઈશ્વરી પ્રકાશ વિષે ઢોંગ નથી કરતો, પણ જ્યારે કોઈ કાર્ય કરવાનો હોઈ ત્યારે વખતે અને જોઈ નહીં શકાય તેવી શ્રમ અડચણ એકાએક નાંખે છે, હું તેને રહેવા દઉં છું, અને માફ મન જો, એને પાછી ખેંચી ન લે તો હું તેને તાપે ચાઉં છું. જો અને પૂછો તો હું તે વિષે કંઈપણ વિશેષ નથી કહી શકતો. તે કંઈ દેવતાનો દૂત નથી, કંઈ અમુક નિયમ નથી, સ્વપ્ન નથી; તદ્દન નિર્માલ્ય જાગ્યત છે, પણ જે છે તે, ખીજા સર્વતા વિરૂદ્ધ જોણવા છતાં અને માન્ય છે અને તેને ખીજાથી ટેકા મળે તો તેથી વિરોધતા નથી. જ્ઞાન અને હિતસાહ ઉત્પન્ન કરે તેવાં પુસ્તક અને મનુષ્ય પ્રતિપ્રેમ રાખો તે યથાર્થ છે; પણ જે બોધ તમને આનંદથી એકાંત રિપતને અંતરનો અવાજ આપે, તેનું મહત્વ અસૌકીક છે. હું એમ કહું છું કે અતર મુખ્ય જાવણી તમારા નિયંતાને અનુસરવું; તે ધીરજતાથી જે વિવેક કરે છે તે, દરેકને ઉત્તમ સલાહ છે; જેથી દરેક ક્ષણને વાસ્તે યથાર્થ જ જ્ઞાન મળે છે. દરેકને સ્વમાર્ગ લેવામાં મહત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણને—પુરૂષ અને સ્ત્રીને, આ નવો પોતાનો જે ટેકા મળે તે કેવી ખુશીની વાત છે.

તમે જે અમુક કાર્યને વાસ્તે જન્મ્યા હો, તેને જ અનુસરતી જે મુખ્ય વળણ હોય, તેને સ્વીકારવી એ પ્રથમ નિયમ, અને તેને દ્રઢીભૂત કરવો એકાગ્રતા એ દ્વિતીય નિયમ. જે તારી વિદ્યાઓ યવા સહજ વળણ છે તો તે યા; તારે વાસ્તે અને એક મનુર વાસ્તે નિયમ સરખા જ છે. અબ્યાસીએ પોતાનું કર્તવ્ય લક્ષમાં રાખવું; બ્રહ્માણ્ડની રચના-વિષેનું જ્ઞાન, ઈશ્વરી સત્તા આપે તે દરેકને ખતથી જાણવું.

પરાક્રમી કાર્ય એક અબ્યાસીને વાસ્તે પણ સહેલું નથી. શ્રમ-અત્યંતશ્રમ-આવશ્યક જ છે. સહિનાં રજકણો, (કાર્યનેવાસ્તે) અનેક તક છે. અત્યંત શ્રમની આવશ્યકતા એ વિચાર આપણી અપલ વૃત્તિમાં સખત લાગે છે, તાડન કરે છે; વાસ્તે આપણે તો (વિચાર) આપણો પોતાનો જ કરી લેવો જોઈએ (જેથી વૃત્તિ યોડી અપલ થાય). પહું કરવાનું છે તેથી તરત ઉત્સાહી થવું જોઈએ આપણે પ્રતિદિન શ્રમ લેઈએ છીએ, પણ તે કંઈક દેખાડનો છે, આપણે પ્રારા અંતઃકરણથી પરસેવો હવે ઉતારી શું. વિદ્યાભ્યાસીની દૃઢતા અત્યંત હોવી જોઈએ; ઈશ્વરી જાગને લઇને, નહીં કે સ્નાયુના જાળથી તે આવે છે, કુદરત જ્યારે અડચણ ફેંકે છે ત્યારે મગજશક્તિમાં પણ વૃદ્ધિ કરી આપે છે. પોતાની મુખ્ય વૃત્તિને અનુસરવા સાથે મન ઘણું વિશાળ, રાખી ખીજની પણ મુખ્ય વૃત્તિને સ્વીકારવી જ; તે કંઈ વિરોધ નથી. એવો કાલ આવશે કે જ્યારે કંઈ વિશેષ ચિન્હ અથવા આંદની જરૂર નહીં રહે. જે ચક્ષુ ઉપર ગૃહ મંડળની સત્તા છે તે, મનુષ્યની યોગ્ય પદવી પ્રભાવથી ખતાવી આપશે. જમીનમાં પણ જેમ અદરનાં, પડ નિયમાનુસાર ગિમ ભિન્ન છે, તેમ જ મનમાં પણ મનુષ્યોની પદવી છે. એક માણસ કહેશે “હું અમુક

સ્થિતિને વાસ્તે (કાર્ય વાસ્તે) જનમ્યો છું; હરેકત યવાનો ભય રાખી મનમાં વિશ્લેષ કરવો તેને જરૂરનો નથી. મહાન જન પોતાને બહું મનાવે તેવી વાત નહોતી પણ તીક્ષ્ણ સંજ્ઞા સાંભળવાને ખુશી છે. તેના આચરણમાં મોટામહાન અભિમાન નથી પોતાનું વિદવાનું જ્ઞાન દાને પુણ્ય, ખઠાર નથી લાવતો. શ્રેષ્ઠ પ્રેમ અમુક માણસની સાથે નથી, પરંતુ મનુષ્યનું અનંત અધિજ્ઞાનમાં વિગલિત થવું એ છે. એક બહું કામ થયું, તો તે તમારાથી અથવા કાઈ ખીનથી થયું તેમાં શું છે? મહત્ત્વમાં જેટલી પગથી આગળ ગયા હોયએ તે કરતાં વધારે, આગળ જવાની ખાતી હોય છે. કીર્તિ શું છે? તે, તે શુભ વૃત્તિ, કદાચ તે સદ્ગતિ શ છે, જ્યાં સારાં મનુષ્ય પોતાથી વધારે મહાત્મ મનના તેજનો વિભાગી થાય.

આત્મંત બિન બાબત એકમ થાય છે—નમ્રતાવાળા માણસનું સ્વમાનત્વ એક લાગી જનનું પોતાનું બૂપણ રાખવું અઘોરિક છે; આખીર અથવા રાજ્યકુમારનું માનત્વ હુઝ છે. તે નિરજિગતી કેમ છે? કારણ પોતાની અદરના ચેતનની અકૃપણતા ઉપર આગ્રહ હોવાથી વન વિના નમ્ર રહી શકે એમ તે (ત્યાગી) જાણે છે. ખરા અભ્યાસીનું રહસ્ય કહીશ. દરેક મનુષ્ય જન્મે હું મળુ તે પાસેથી કંઈ પણ શિક્ષણ મળે છે. લોકો કહેશે જો તમે બળવાન થવા ઇચ્છતા હોતો તમે બળવાન હો તેવો વેશ રાખો; (પણ) હું એમ કહીશ કે ' જો તમે ઉત્તમ વસ્તુની શોધમાં હો, તો તે મિષ્ટા (સીધ) નહીં કરો; (કાન રજુ મુખ્ય વૃત્તિને અનુસરવામાં શ્રમ નથી; મુખ્ય વૃત્તિને અનુસરવાનું નથી તો તે શાંધમાં શ્રમ વ્યર્થ જાય) જેમ વધારે તે પાસેથી લેશો તેમ વધારે મહાનું તે જણાશે.

વિષમ શીલવાળાં મનુષ્યમાં મોટામહાન મુશ્કિલ અંદિ તંદિ જોઈએ જોઈએ; કળવા-જેલમાં અને નીતિવાળા વર્ગ લેખે જાણીએ જોઈએ નેમાંજ તે છે, તેમ નથી. નેપોલીઅન-માંથી સારાં લક્ષણ જાણી શકો છું—તે ઉપર વૃત્તિનો તથા ન્યાયી ન હોતો, પણ મગજ શક્તિવાળો હતો. અને વિષમતા (પરિણામના) નિયમનું જ્ઞાન ઉત્તમ હતું ને પોલીઅનને આપણે માન આપ્યા વિના આશે તેમ નથી. તે પોતાના કૌવતમાંજ આસ્થા રાખતો; બાબત ગમે તે હોય, રસ્તા, તોપ, સ્વભાવ, અમત્તાર, અથવા રાજ, પણ પોતાની આપ્તેજ ઉપરથી નહીં પણ અંદરથી જોઈ, રહસ્ય જાણતો; હમેશાં નવા સલામત સલામ-તીવાળું પગલું તરાથી લેતો. તેનાં અનેક વચનો પ્રજા વિષયને લાગ પડે તેવાં છે. તે એક એવો પુરુષ હતો કે જે પત્ર ઉપર પડતો (પુરેણ ઉપર નહીં. એટલે ઉત્તર રહેતો.) જ્યારે એક ગૃહિત યોજના નિષ્ફળ જતી, ત્યારે પોતાની મુખ્ય વૃત્તિનું અનુસંધાન કરી, તેથી (મુખ્ય વૃત્તિ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી, લાજ ખીજ રીતે લેતો.) ગમે તે નાશો કહે પણ એમજ માનો કે એક માણસ જેમ પુદ્ધિથી તેમજ તેવથી મુદ્ધ કરે છે; એના શરૂ થયા પછી મુદ્ધની સામગ્રીમાં લેશ પણ નૂનતા હોય તો કરેલું વ્યર્થ જાય. હું તેના મુદ્ધ સંપત્તિ વચન મારા વિષયને ઉપયોગી ધારૂં છું. રાજ્ય માંથી સોંપતાં ભાષયોને કહું મારે તમારે વાસ્તે એકજ સલાહ છે—નિર્ધંતા થા (તારામાં સર્વ સત્તા અસરકારક રીતે રાખ) અમાધ મગજશક્તિ, મુન્હારથી કદાચ પડખાની ધોળી સપાટી પર, મુદ્ધ (સારી) અમર કરે છે. આપણે તે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી ગએલા મુન્હાને, સધળું જાણવાની ઇચ્છા રાખનાર ફક્ત પ્રયોગ છે એમ કદાચ કહીશું; જેમકે જે બધાં પુસ્તક વાંચતો હોય, તે ગમે એ (ખરામ

પણ) પુરતક વાગે; (વળી) ઇંગ્રેજ -વાયાધીશ, પહેલાંના વખતમાં જ્યારે વિદ્યાભ્યાસ થયો થોડો હતો, ત્યારે જે અપરાધી વાચ્ય લખવું જાણતો તેને શિક્ષામાંથી મુક્ત કરતા. વિશુદ્ધ મહત્ત્વ, સુપ્રાપ્ય નથી. ત્યારે તેના અંશથી પણ સતોષ માનું છું ડિટેરો 'મહત્ત્વ'નો નમુનો નહોતો; પણ તેનો મનુષ્ય ભવિતિ પ્રત્યે ગ્રેમ અનહદ હતો; તેની વિરુદ્ધ નિર્દેક લેખ તૈયાર કરી, એક નખતું માણસ પોતાના તુચ્છ જ્ઞાનને લઈ અર્ધજુપતિકા લખાવવા ડિટેરો પાસે આવ્યું; જે એણે લખી આપી અને પોતાના નિર્દેકને, એ રીતે ડ્યુક પાસેથી પૈસા અપાવી જૂએ મરતાં બચાવ્યો. (કેમ જીજ્ઞાસુ) એકજ ધંધામાં જીજ્ઞાસુ અધિક થતા, અથવા હલકાઈથી હરવચાનું કહેતો નથી. શરીર તંદુરસ્તી અને પ્રયત્નશક્તિ, જે કુદરતને લગતું મહત્ત્વ છે તે આપણને ગમે છે. હું એમ-હું છું કે, જીજ્ઞાસુ અગમજ વાજા અને આરણ્યક શક્તિવાળા સાધારણ જનો માફક, અભણ લોક અને અનિયમિત અને અનીતિયો છાંદગી કાદનારાં પણ, માફ મન ખેંચે છે. દરિયામાંના પ્રજાસીને અને લડાઈમાંના સીપાઈને, આપણા ગૃહસ્થના નિયમ ખાસ પાળવાના નથી; તોપણ તેમને ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમ અને મહાર્થ પ્રવૃત્તિ પ્રયોજક તક વારંવાર મળે છે. જે લોકો કુદરતને (અંગમજને) લગતી શક્તિની પ્રશંસા કરે તે વરુદ્ધ મોટા મનથી આપણે જોવું જોઈએ, અને આપણે તે વલણને પસંદ કરીશું, જોકે 'નીતિ'ના વર્ગનાં માણસમાં તે (અંગમજ શક્તિ) થોડી હોયછે કારણ તે (અંગમજ) શક્તિ, વાસ્તવિક રીતે સદ્ગુણના પ્રભાવની સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને સ્વભાવથી, સાથે યાય એવી હમેશાં અપેક્ષા રહેછે (જે સુદ્ધિમાં વિશેષ દોષ ન હોય તો શરીરે જળવાનું સારા કર્મમાં ઉપયોગી ધણીવાર યાય છે.) સુદ્ધિ, મૂઢતા નથી પોતે સદ્ગતિ સ્વીકારે નહીં તોપણ તેનો (સદ્આચરણનો) પ્રભાવ માણસ ઉપર (શું છે તે) જાણે છે. સદાચરણના ખોટા દેખાડાથી એટલા બધા વિરુદ્ધ હતા કે કેટલાક વિદ્વાન, જે હુણ્ણ પોતાનામાં ન હોય તે છે એમ બતાવતા, કેટલેક અંશ માણસ એવું નથી કે જેમાં કંઈક પણ ધણું સાઈ ન હોય.

મનુષ્ય શુદ્ધ અંતઃકરણ અને સુસુદ્ધિથી મહાન્ ધાય છે; પણ એ જે દુરથી અસ્પર્શક પ્રસારે કરે છે; જે મહાન્ યવાનો હોય તેમાં તે બેગાં ધાય છે. જેવી રીતે વિજળીના દીવા પાસે ઇતર દીવાનો પ્રકાશ કંઈજ નથી, તેમ સુદ્ધિશીલ આગળ નિસ્તેજ છે. સદ્વર્તન આગળ સુદ્ધિનો પ્રકાર ક્ષીણ થએલો ભાસે છે. એક ગ્રીકની સુદ્ધિ એક રોમનના વર્તન પાસે ઝાંખી પડે છે. જ્યારે સુદ્ધિનો વધતો, જોછો પ્રભાવ અમુક વર્ગને, જેમકે ખગોળ વિદ્યાના વિદ્યાર્થીને-જેઓ તે અમુક અભ્યાસ કરતા હોય તેને-રસ આપે, પણ સમય જનવૃત્તિનું ધ્યાન ખેંચે નહીં, ત્યારે સૌજન્ય વૃત્તિવાળું માણસ સર્વની ઉત્સાહ વૃત્તિને જગૃત કરે છે, અને મહાર્થ મહાન્ છે. ઉત્તમ પુરુષનાં બૃહદ્ વિચાર અને તેની ઘટના સંધ્યા વર્ગના લોકોને સરખી રીતે ખેંચે છે; આગળ વધી એમ કહીશું કે, દૂતરાં પણ તેને માને છે. એક ખાસ દાખલો એલેક્ઝેમ લિંકનનો છે; તે નખજી સ્થિતિના મનુષ્ય સાથે સહવાસ રાખતો, તેમને ખ્યારો હતો; ધારતી જરેલા વખતે તેનું મોટું મન, અને કરવું શું તે મહાદ ગુણવત્તાની શક્તિ જોઈ, એક ઉદાપણવાળા પણ પ્રશંસા કરતા

(અપૂર્વ.)

Reg. No B 196

સુદર્શન.

તન્ત્રી

પ્રેક્ષિતર આનંદશંકર
બાપુભાઈ. ધ્રુવ એમ એ.
એલ એન બી.

(આથ દ્રષ્ટા—એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી' પેદાનિહ મહિવાલ નમુભાઈ)
(ધર્મ-શૃત્તુ-સાહિત્ય-ઇતિહાસાદિ વિદ્યા અને તત્ત્વમંધી વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૪. અંક ૧૨] (માસિક) [સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૬

સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના.

(મગલ)*

આવો આવો આવો આવો દેવિ ! આવો આવો આવો
માગૂ આવો આવો આવો દેવિ ! આવો આવો આવો !

રક્તની ખીસે છે નવી :

નિર્ભય ધવલ પ્રકાશ :

સાગર ગાય સદામણ્ડ :

હૃદયે પ્રકટે આરા !

સ્વામીનાં દયાહુ દેવો ! કરશે ના નિરાશ :

માગૂં, કરશે ના નિરાશ :

દેવિ, આવો ! આવો ! આવો ! આવો ! આવો ! આવો આવો !

કોન્તા,

* સંગીતયોગ્ય હસ્તલેખના ફરફાર સાથે આ મહાકાવ્ય ગાઈ શકાય છે

હિલને હિલાસો.

(મળેલું)

શિખરિણી.

વનેથી એ સીતા તુજ તરફ પાછી જ ફરશે—
અરે ! જોનો મહેરો ધણિક છુપીં વ્યાધ્યો ! રડીશ ના !
હવે ના રોજો-હો ! સદુ દુઃખતણાં વાસ મહીંએ
સુકેલી બૂમિથી હજુ પથુ પુલોએ નિકળશે !

અને છુપા દુદ્ધે હૃદય મધુમાં જે દળીં પડ્યું :
તુટેલા હૈયા—રે ! મુખ ફરીં તને હસ્ત ધરશે !
વિભુ ! શાંતિ હોજો સુખિત ઉરને ! તું રડીશ ના !
રડેનો કોને ના તુજ સમ બહુ ના ગત ધયું ?

હવે ના રોજો તું ! મધુ સંગમ તારા છવિતને
હજી ફૂટી નીકો તુજ ગૃહતણે બાગ રચશે !
અને પામેલા એ તુજ વ્યમનનાં પંખીં સધળાં,
સિરે પ્રુષ્પોનાંએ પડપર પડો કૈંક ધરશે !

નહીં છુપી ચાવી પ્રભુકર તણી તું લઈ શકે,
છતાં પ્રીતિથી હો જગમગ યતી એ જવનિકા !
પ્રભુ રોનારાંને રુદન કરવાનું જ ધરતો !
અરે ! રો ના ! આસા તુજ જિગરમાં હો પ્રકટતી !

જશે આ દહાડો ને ગત પથુ થશે કાલ અથવા
હશે તારો વારો હજુ પથુ જરા દૂર અધિકો !
ફરતાં ચક્રે આ તુજ નશીબની લ્હાણુ મળશે !
અરે ! રો ના—હૈયા ! તુજ સદુ અધીરાઈ અમથી !

સુવર્ણી ચારો એ રવિ તુજ ઠઠી કિસ્મત તણે,
બધાં કાળાં પાનાં ઉપર નવ બાજી હરિતણી ;
ધરે ધીમે ધીમે જુલમ ગરના જુલમ રિચરતા,
બધા નીલા કાંઠા કેસુમ ધરતા ! તું રડીશ ના !

અહો યાનાજી ! તુ ક્ષિતિજ પર તો દૃષ્ટિ કરજે !
રડે છે શાને તું ? મૃગજલ બધે હોય નહિ—હો !
સુનેરી રેતીની મધુર ખુશબો માન સરની
નથી શું તારું આ મગજ તર આખું કરતી !

જ્યા કાઠા તારા ઉપર કરે છે ઉઝરડા ।

અહા ! હાના નો આ કુટતી કલ્હીને મોર ટફક ।

પ્રભુ ઠારો તારૂં ધગધગ થતુ રક્ત સખણુ ।

બહુ છે જોવાનું । નયન નવ ફાહોશ રડતા ।

બધી વેળા જો કે તુજ નિવિતનો મ્હેન ડગતો ।

અને ચોપાસે આ મરણનદ મ્હોટો ધુધવતો ।

રહે છાનું । રો ના । જલ ઉપર નોકા તરી શકે ।

કિનારે ઇચ્છેને અનિદ શદ તારો લઈ જશે ।

ખરૂં છે કે-પાસે નહિ નહિ જ કે બદર દિસે

ખરૂં છે કે-ઝગી ગડગડ થતા સોદાઉડગે,

બધી દહેરી કિતુ ધસડી વદતી એક જ સ્થલે-

જહો ખોઝો ફેંકી ધધગ દતકુ ! તુ રડીશ ના ।

ખરૂં તારા મિત્રો તુજ નિગરની કાતર બયા ।

ખરૂં તારી મુખી રસદિલુ ધઈ આ ઝુપડીએ ।

ખરૂં તુ વટોળે ગગન ગડવા તપાપર ધયું ।

પડ્યું વારવારે । શિયિન સવળા આ અવધવો ।

રહે છાનું । એ તો વિશુ ઉરતણુ ઇચ્છત બન્યું ।

રહે છાનું । ના ના ધટિત નમજાર્થ પ્રકટવી ।

જનોને જુહુ આ સદન તુજ બાસી દસવણે ।

ખરૂં તો ના ફાટે કયગ હજુ સુધી તું રડીશ ના ।

બધા પ્રેમી અશુ પ્રભુ ઉપર બેઠો ગણો રહો ।

ન રો । એને દર્દી સહુ નિગરની જાણ સધળી ।

શુશ્રુષા તારીએ કતલ દિવની આંદગી બધી ।

દવા દેશે । રો ના । અકસૌર તર્કી ઔપધિ મને ।

હવે કે ગીતાનું તુજ હૃદયને ગાન કરવા ।

ધડીલે એનાથી સહુય તુજ સસાર સવળો ।

ન રોજે । મ્હારૂં તુ પશુ કદિ અને પૂર્ણેશ નહો ।

પરતુ રોતાં તુ મુજ મનતણી વાત કરતું ।

સુવર્ણ આજે તો રુદન કરતા પત્થર જડું ।

કયે દલાડે કિતુ જરૂર જડશે કાણ હિરવા ?

કલ છું હુ એ તે સુખથી કયજે તું પશુ ભલે ।

જતાં રોઈ શાને કવન કરવું ? તુ રડીશ ના ।

દિલને ફિલાસો.

(મળેલું.)

શિખરિણી.

વનેથી એ સીતા તુજ તરફ પાછી જ ફરશે—
અરે ! જોતો રહેરો ઘડિક છુપી ચાલ્યો ! રડીશ ના !
હવે ના રાજે-હો ! સહુ દુઃખતણાં વાસ મહોંએ
સૂકેલી ભૂમિથી હજુ પથ્ય કુલોએ નિકળશે !

અને છૂપા દેં હૃદય મથુમાં જે ઢળી પડ્યું :
તુટેલા હૈયા—રે ! સુખ ફરી તને હસ્ત ધરશે !
વિભુ ! શાંતિ હોને સુખિત હરને ! તું રડીશ ના !
રડેતો કેને ના તુજ સમ બહુ ના ગત યશું ?

હવે ના રાજે તુ ! મધુ સમય તારા જીવિતનો
હજી ફૂદી નીતો તુજ ગૃહતણો આગ રચશે !
અને પામેલા એ તુજ ચમનના પંખી સખળા,
શિરે પ્રુખોનાએ પડપર પડો કૈંક ધરશે !

નહી છુપી ચાવી પ્રભુકર તણી તું લઈ શકે,
જતા પ્રીતિથી હો જગમગ થતી એ જવનિકા !
પ્રભુ રાનારાંને સદન કરવાનું જ ધરતો !
અરે ! રો ના ! આચા તુજ નિગરમાં હો પ્રકટતી !

જશે આ દહાડો ને ગત પથુ ધરો કાલ અથવા
હશે તારો વારો હજુ પથુ જરા દૂર અધિકો !
ફરેતા ચક્રે આ તુજ નશીબની લ્હાણ મળશે !
અરે ! રો ના—હૈયા ! તુજ સહુ અધીરાઈ અમથી !

સુવર્ણ ચાશે એ રવિ તુજ કદી કિરમત તણો,
ખર્ચા કાળા પાનાં ઉપર નવ બાજી હરિતણી ;
ધરે ધીમે ધીમે જુલમ ગરના જુલમ રિચરતા,
ખધા નીલા કાંઠા કુસુમ ધરતા ! તું રડીશ ના !

અહો યાત્રાજી ! તું ક્ષિતિજ પર તો દૃષ્ટિ કરજે !
રડે છે શાને તું ? મૃગજલ બધે હોય નહિ—હો !
સુનેરી રેતીની મધુર ખુશ્મો માન સરની
નથી શું તારૂં આ મગજ તર આખું કરતી !

ત્યા કાંટા તારા ઉપર ફરે છે ઉઝરડા !
 અહા ! હાયાં નો આ કુટર્તો કલ્પને મોર ટકુક !
 પ્રભુ ઠારો તારૂં ધગધગ થતું રક્ત સધળું !
 બહુ છે જોવાનું ! નયન નવ ફોડોશ રડતાં !
 બધી વેળા જો કે તુજ નિવિતનો મ્હેન ઝગતો !
 અને ચોપાસે આ મરણનદ મ્હોટો ધુધવતો !
 રહે છાનું ! રે ના ! જલ ઉપર નોકા તરી શકે !
 કિનારે મ્હેજે અનિશ શદ તારો લઈ જશે !
 ખરૂં છે કે—પાસે નહિ નહિ જ કો બદર દિસે,
 ખરૂં છે કે—ઝંગી ગડગડ થતા થોડું ઉછળે;
 બધી લહેરી કિંતું થસડી પલતી એક જ રથે—
 જહો ખોજો ફેંકી થઇશ હલકું ! તું રડીશ ના !
 ખરૂં ! તારાં મિત્રો તુજ નિગરની કાતર બન્યા !
 ખરૂં ! તારી સુદી રસદિલ્લુ થઈ આ ખુંપડીએ !
 ખરૂં ! તું પટોળે ગમન અડવા તપપર થયું !
 પડયું વારંવારે ! શિયિત્ર સધળા આ અવયવે !
 રહે છાનું ! એ તો વિશુ ઉરતણું ઇચ્છિત બન્યું !
 રહે છાનું ! ના ના ધટિત નખખાઈ પ્રકટવી !
 જતોને જૂઠું આ સદન તુજ ખાસી હસવતું !
 ખરૂં તો ના કાટે ક્યમ હજુ સુધી તું ? રડીશ ના !
 બધાં ગ્રેમી અશુ પ્રભુ ઉપર બેઠો ગણો રહો !
 ન રે ! એને ફરી સહુ નિગરની જાણ સધળી !
 મુજબ તારીએ કતલ દિવની માદગી બધી !
 દવા દેશે ! રે ના ! અકસીર તરી ચોપાધિ બને !
 હવે કે ગીતાનું તુજ હૃદયને માન કરવા !
 ધડીસે એનાથી સહુય તુજ સંસાર સવજો !
 ન રોજ ! મ્હારૂં તું પણ કદિ મને ખૂંચીશ નહીં !
 પરંતુ રેતાં તું મુજ મનતણી વાત કરતું !
 સવણું આજે તો રુદન કરતાં પત્થર જડું !
 ક્યે દહાડે કિંતું જહૈર જડો કોણ દિરલા ?
 કહું છું હું એ તે સખર્થો ક્યજે તું પણ બસે !
 છતાં રોઈ શાને ક્યન કરતું ? તું-રડીશ ના !

‘ચમત્કારવાળી કવિતા.’

(એક ચર્ચા પત્ર.)

(મહેશ્વ.)

રા. રા. ‘સુદર્શન’ ના તંત્રી જોગ.

આ લેખ લખવાનો મારો હેતુ કાંઈ રીતે ‘અકનનમકનના’ વાદમાં ઉતરવાનો નથી. પણ આપના છેલા અંકમાં એક મિત્રની છતાસા ખાતર આપે કવિતા સંબંધે જે જે સિદ્ધાંતો પ્રકટ કર્યા છે તે વિષે માત્ર સત્યતાને ખાતર વિચાર કરવાની બહુ જરૂર હોવાથી આ નીચેના લેખ આપના પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરીશું. એવી આશા રાખું છું.

આપના મિત્રનો પ્રથમ સિદ્ધાંત ‘અથ પશુ કાવ્ય કહેવાય’ એ તો સંસ્કૃત સાહિત્ય-શાસ્ત્રીઓને માન્ય છે. પણ ખીન્ને સિદ્ધાંત ‘ચમત્કારવાળી કવિતા તે અધમ કહેવાય’ એ તો એવો વિપરીત છે કે જે તેને ખરો, માની લઈએ તો પરિણામ બહુ વિચિત્ર થાય. કવિ કાલિદાસની કીર્તિકૌમુદીને કાળાશનો દલક ચડે. ભવભૂતિની ભવ્ય માવનાઓ આ બાસ માત્ર ધઈ પડે નૈપથના અભ્યાસનો નિર્બંધ કરવો પડે. જયદેવ તથા જગન્નાથનો જશ ઝાંખો પડી જાય. શુન્દરાની કવિઓની પ્રથમ પદ્ધતિમાંથી પ્રેમાનંદને ઝંપાપાત કરવો પડે. દયારામની સ્થિતિ માત્ર દયાપાત્ર થાય વધારે શું કહું! સકલ કવિદુલ્લભ મન ક્ષેષા-કુસ થાય. ખીજા સિદ્ધાંત વિષે ટીકા કરતાં આપ લખો છો કે:—“ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતો સંસ્કૃત સાહિત્ય શાસ્ત્રીઓ લગભગ એકમતે સ્વીકારે છે. છેકાનુપ્રાસ, વૃત્યનુપ્રાસ, શુ-પનુપ્રાસ, અંસાનુપ્રાસ, અને લાટાનુપ્રાસ આદિ - ચમત્કારવાળી કવિતા અધમ ગણાય છે, એટલું જ નહીં પણ સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ તો ત્યા સુધી પણ ધણીકવાર સ્પષ્ટતાથી જણાવે છે કે રસ હોય તે છતાં જો તેની સાથે પ્રકટ અનુપ્રાસાદિ ચમત્કાર હોય તો તેથી રસને હાનિ થાય છે”. આ આપનો સિદ્ધાંત યથાર્થ વસ્તુ સ્થિતિથી કેવલ વિરૂદ્ધ બને અપ્રમાણ છે તે નીચેના લેખથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

૧—સર્વે અનુપ્રાસયમકાદિકને સર્વ સાહિત્યકારો ‘અલંકાર’ રૂપે માને છે ‘હોય’ રૂપે નહીં. ત્યારે તેથી રસની હાનિ થાય છે એમ કાણુ નિદાન પુરૂષ માની શકશે?

૨—સાહિત્યદર્પણ નામના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં ‘અનુપ્રાસ સંબંધે’ નીચે મુજબ લખવામાં આવ્યું છે. રસાદ્યનુગતત્વેન પ્રકર્ષેણ ન્યાસઃ અનુપ્રાસો રસાદિકને અનુગામી (સહાયક) હોવાથી વિશેષે કરીને જોતો ન્યાસ કરવામાં આવે છે તે ‘અનુપ્રાસ’. વળી તે જ ગ્રંથમાં વૃત્યનુપ્રાસ માટે લખે છે કે:—રસચિદયન્યાવાપરવતી વર્ણરચના વૃત્તિઃ। તદનુગતત્વેન પ્રકર્ષેણ ન્યસનાદ્ વૃત્યનુપ્રાસઃ ॥ અર્થ—રસ સંબંધી કાર્યવાળી જે વર્ણરચના તે વૃત્તિ કહેવાય. તેનો સહાયક હોવાથી જોતો વિશેષે કરીને ન્યાસ કરવામાં આવે છે તે વૃત્યનુપ્રાસ. ત્યારે જો અનુપ્રાસથી રસની હાનિ થતી હોય તો તે પછી રસનો સહાયક કેમ કહેવાય?

૩—કવિ દણ્ડી પોતાના કાવ્યાદર્શ નામના સાહિત્યગ્રંથમાં લખે છે કે:—
 યયા કયાચિચ્છૂત્યા યત્સમાનમનુભૂયતે ! તદ્દૂપા હિ પદાસત્તિ.
 સાનુપ્રાસાસ્સાવહા ॥

આમાં શ્રુત્યનુપ્રાસનું લક્ષણ છે અને ગ્રંથકાર તેને રસાવહ કહે છે.

૪—યથા જ્યોત્સ્ના શરચ્ચંદ્રં યથા લાવણ્યમંગનામ્ ।

અનુપ્રાસસ્તથા કાવ્યમલંકર્તુમિદં ક્ષમઃ ॥

જેમ શરદ્ રત્નમાં ચંદ્રગાને પ્રકાશ શોભા આપે છે, અને જેમ લાવણ્ય સ્ત્રીઓને શોભાવે છે તેમ અનુપ્રાસ પણ કાવ્યને શોભાવવાને શક્તિવાન છે.

૫—સાહિત્ય શાસ્ત્રોમાં જે ઉત્તમ કવિતાના ઉદાહરણો આપ્યા છે તેમાં પણ અનુપ્રાસનો ‘ચમત્કાર’ તો છે જ કાવ્યપ્રકાશ, સાહિત્યલક્ષણ, ‘રસગંગાધર’, ચિત્રમીમાંસા વગેરે ગ્રંથોમાં ઉત્તમ કાવ્ય તરીકે મનાયો આ નીચેનો શ્લોક જુઓ:—

નિ શોષચ્યુતચંદનં સ્તનતટં નિર્મૃષ્ટપામોઘરો ।

નેત્રે દૂરમનંજને પુલકિતા તન્વી તવેયં તનુ ॥

મિથ્યાવાદિનિ દ્વૃતિ વાંશ્યવજનસ્યાજ્ઞાતપાંડાગમે ।

વાર્ણાં સ્નાતુમિતો ગતાસિ ન પુનસ્તસ્યાધમસ્યાંતિકમ્ ॥

આ શ્લોક અનુપ્રાસમય છે. પ્રથમચરણમાં શ,ચ,ય, એ બંનેનો તાપુરયાનીય હોવાથી શ્રુત્યનુપ્રાસ, વળી ત,દ,નં,ત,ન,ત, એ છ બંનેનો દંડ હોવાથી શ્રુત્યનુપ્રાસ. વળી ત બંનેનની ત્રણવાર આવૃત્તિ હોવાથી તથા તની બે વાર આવૃત્તિ પવાથી વૃત્યનુપ્રાસ વળી રની બેવાર આવૃત્તિ હોવાથી વૃત્યનુપ્રાસ. રની બેવાર આવૃત્તિ હોવાથી વૃત્યનુપ્રાસ. ટ,પ,ટ,રા,રો, એ પાંચ મૂળન્ય બંનેનોની આવૃત્તિથી શ્રુત્યનુપ્રાસ ખીજા ચરણમાં તની પાંચવાર આવૃત્તિ થવાથી તથા તની ચારવાર આવૃત્તિ થવાથી વૃત્યનુપ્રાસ. આતો ૬૭ પૂર્વાદ્દ યથું ઉત્તરાર્દમાં પણ તેવા જ અનુપ્રાસો છે તે સુઠ વાચનાર વિચારી લેશે હું માત્ર સિત્તારમયથી લખતો નથી વળી સાહિત્યદર્પણ માં ઉત્તમ ધ્વનિ કાવ્યના ઉદાહરણ તરીકે આપેલો આ ખીજો શ્લોક તપાસો:—

ધિન્વન્ત્યમૂનિ મદમૂર્છેદ્ધિધ્વનીનિ

ધૂતાધ્વનીનિહંદયાનિમધોર્દિન્નાનિ ।

નિસ્તન્દ્રચન્દ્રવદનાવદનારચિન્દ

સૌરખ્યસૌહૃદસર્ગર્વસમીરણાનિ ॥

આ કવિતા પણ અનુપ્રાસની ભૂતિ છે. કારણ કે તેમાં પાંચે પ્રકારના અનુપ્રાસ આવેલા છે. ધ્વનીનિ તથા ધ્વનીન તે છેકાનુપ્રાસ. ચન્દ્રની બેવાર આવૃત્તિ હોવાથી છેકાનુપ્રાસ. વદના, વદના તે આવૃત્તિ તાત્પર્ય માત્રના બેઠ્ઠી વપરાયેલી હોવાથી લાઘાનુપ્રાસ. ખીજા ચરણમાં યાનિ અને નાનિ તે પદાન્ત્યાનુપ્રાસ. વળી આખા શ્લોકમાં શ્રુત્યનુપ્રાસ તથા વૃત્યનુપ્રાસ ભરેલો છે તે વિકાનો વિચારી લેશે. વળી રસગંગાધર માં નીચેનો શ્લોક ઉત્તમોત્તમ કાવ્યના ઉદાહરણ તરીકે આપ્યો છે:—

શયિતા સવિધેષ્યતીશ્વરા ।
સફલીકર્તુમહોમનોરથાન્ ॥
દયિતા દયિતાનનાંબુજં ।
દરમીલનયના નિરીક્ષતે ॥

આમા યિતા યિતા તે હેકાનુપ્રાસ, દયિતા દયિતા તે લાટાનુપ્રાસ, તથા શ્રુત્યનુપ્રાસ અને વૃત્ત્યનુપ્રાસ પણ છે. આ ઉપરથી મુજ વાચનાર જોઈ લેશે કે સરકૃત સાહિત્યવેત્તાઓએ અનુપ્રાસ આદિ શબ્દ ‘અત્મેકારે’ને કાવ્યની ઉત્તમતાનો ભંગ કરનારા માન્યા નથી.’

૬. વળી પાચ મહાકાવ્યોમાં એવા શબ્દઅર્થભેદો હજારો રથજે જેવામાં આવે છે અને જે કોષને જાણવાની ક્ષમ્તા હશે તો તે રથજો ગતાવી આપવાને પણ હું તૈયાર છું. તે મહાકાવ્યોને વિદ્વાનો ઉત્તમ ગણે છે, અધમ નહીં. ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ જોતાં પણ હું નિઃશયપૂર્વક અને આમદથી કહી શકું છું કે નરસિંહ મહેતાથી આરબીને કવિ દક્ષપતરામ સુધી જે જે મુખ્ય કવિઓ યઈ મયા છે તેમાં અખા, ભોળ સહિત સર્વે કવિઓએ અન્યાનુપ્રાસનો ઉપયોગ કર્યો છે. જે આપના કહેવા પ્રમાણે અનુપ્રાસ આદિથી અધમત્વ આવતું હોય તો પછી ગુજરાતી સાહિત્યને તો દરીઆમાં કુખાવવાનો વખત આવે.

૭. તર્કકૃષ્ટિથી વિચારતાં પણ એવું જણાય છે કે જેમ સ્વરૂપ સૌંદર્ય વિનાની સ્ત્રીઓ મનતું આકર્ષણ કરી શકતી નથી તેમ જ સુંદર શબ્દરચના વિનાની કવિતા પણ મનને અરુચિ ઉત્પન્ન કરે છે. જગત્માં જાણસ્વરૂપ તે પણ કંઈ આદરણીય વસ્તુ છે. એક કવિ એ કહે—

તયા કવિતયા ર્કિં ઘા તયા વનિતયા ચ કિમ્ ।

પદવિન્યાસમાત્રેણ યયા નાપહૃતં મન ॥

અર્થ—જે સ્ત્રી પોતાની ચાલની છટામાત્રથી જ અને જે કવિતા પોતાની શબ્દરચનામાત્રથી જ મનતું હરણ ન કરી શકે તેવી સ્ત્રી અને કવિતાથી શું ?

૮. વાચનારને સહજ જાણવાની ક્ષમ્તા ઉત્પન્ન થશે કે ઉત્તમ કાવ્ય અને અધમ કાવ્ય કોને કહેવું ? સર્વે સાહિત્યકારો એકમતે સ્વીકારે છે કે વાચ્યાતિશયિનિવ્યંગ્યે ધ્વનિસ્તત્કાવ્યમુત્તમમ્ । જે કવિતામાવાચ્યાર્થ—શબ્દાર્થ—(Expressed meaning) કરતાં, વ્યંગ્યાર્થ—માર્મિક અર્થ—મૂલ્યાર્થ (Suggested meaning) વધારે ચમત્કારવાળો હોય તે ધ્વનિ નામનું ઉત્તમ કાવ્ય કહેવાય. વાચ્યાર્થ કરતાં વ્યંગ્યાર્થ વધારે ઉત્તમ ન હોય તે ગુણીભૂતવ્યંગ્ય નામનું મધ્યમ કાવ્ય કહેવાય. અને જેમ કાવ્યપ્રકાશમાં કહ્યું છે તેમ શબ્દચિત્રં વાચ્યચિત્રમવ્યંગ્યંત્વચરંસ્મૃતમ્ । જેમાં કંઈ પણ વ્યંગ્યાર્થ હોય નહીં તે અધમ કાવ્ય; તેના જે બેઠ છે. શબ્દચિત્ર અને વાચ્યચિત્ર, આ ‘શબ્દચિત્ર’ નામ ઉપરથી કોષએ એવો છુલાવો ખાવો નહીં કે શબ્દચિત્ર એટલે ‘શબ્દ ચમત્કાર’ વાળું કાવ્ય તેનો અર્થ તો લક્ષણમાં આપ્યો છે તેમ ‘વ્યંગ્યાર્થ વિનાનું’ એ.

દલો જ થાય છે. કાવ્યપ્રકાશ માં જે સ્વચ્છંદોચ્છલદચ્છ ઇલાદિ રસોક અધમ કવિતાના ઉદાહરણમાં આપ્યો છે તેમાં કંઈ પણ વ્યંગ્ય ન હોવાથી તે કવિતા અધમ કહેવાય છે. તેમાં અનુપ્રાસ વગેરે શબ્દચમતકારો છે તેથી નહીં એમ ઉત્તમ વ્યંગ્યાર્થવાળું કાવ્ય જ્ઞાતિ કહેવાય છે તેમ વ્યંગ્યાર્થ વિનાનું કવ્ય ચિત્ર કહેવાય છે. જ્ઞાન્યાલોક નામના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે:—

પ્રધાનગુણભાવાભ્યાં વ્યંગ્યસ્યૈવ વ્યવસ્થિતે : ।

ઉમે કાવ્યે તતોન્યચત્તચિત્રમભિધીયતે ॥

આ પ્રમાણે કાવ્યની ઉત્તમતા અથવા અધમતા તે તેમાં વ્યંગ્ય હોવાને અથવા ન હોવાને લીધે છે; અને તેવા શાબ્દસમત માર્ગથી જ કવિતાની પરીક્ષા કરવી ઘટે છે. સ્ત્રીઓના મુખમાં જે કવિતા રમી રહે તે ઉત્તમ એમ પણ નથી, સ્ત્રીઓ કંઈ કવિતાની કસોટી નથી.

૯. આ ઉપરથી વાચક વર્ગ સ્પષ્ટ સમજી લેશે કે 'શબ્દચમતકાર' કાવ્યમાં આવવાથી તે કંઈ અધમ ગણાતું નથી પણ જો તેની સાથે વ્યંગ્યાર્થ હોય તો તે ઉત્તમ ગણાય છે અને જો રીતે રા. ભટ્ટનો 'સૌતુ અને મુગધ' નો સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય થઈ પડે છે

લી. વૈદ્ય મંબકલાલ વિ. ત્રિભુવનકાસ મુનિ.

* * * * *

આ વિષયસંબધી કામુપણુ પ્રકારના વિવાદમાં ઉતરવા પ્રયત્નથી જ અમે અમારી અરજિ દર્શાવી છે. પરંતુ આ લેખ અમારા ઉપર પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલવામાં આવ્યો છે, અને એમાં અમુક ઓચિસમર્પાદાનું ઉદ્ધેષન મળ્યું નથી એટલે,—તેમાં ખાસકરીને અમારાથી વિરુદ્ધમતપ્રદર્શક હોવાથી,—એને પ્રસિદ્ધિ આપવી જેઅમારી ફરજ છે; અને પ્રસિદ્ધિ આપ્યા પછી એ ઉપર તદ્દન મીન ધરી રહેવું એ એ લેખકને એક કઠોર ઉપેક્ષારૂપ લાગે માટે એ સંબધી ઉત્તર લખવાની પણ નરર છે. આ રીતે માત્ર આ લેખકની લાગણી ખાતર અને કાંઈક લખવું અમે ઉચિત ધાર્યું છે. એમની કલમે કમવાર લઈ એનો ઉત્તર કરીશું, અને અમને આશા છે કે વિચારશીલ વાચક માટે આશ્ચર્ય લખવું બસ થશે.

ઉત્તર.

૧ (૧) “અનુપ્રાસયમકાદિકિને સર્વ સાહિત્યકારો અલંકારરૂપ માને છે,” પણ તે સર્વત્ર નહિ. અનુપ્રાસયમકાદિક સર્વત્ર અલંકારરૂપ હોઈ શકતા નથી, અને તેથી ‘અનુપ્રાસ’ અને ‘અનુપ્રાસાલંકાર’ વચ્ચે, તથા ઉપમા અને ‘ઉપમાલંકાર’ વચ્ચે બેદ પાડવામાં આવે છે. આ બેદ વસ્તુતઃ વિરમરી જવામાંથી જ ઉપરના જેવા સૈંખ્યની મુખ્ય ભ્રાન્તિ ઉદ્ભવે છે. અમારો વાંધો ‘અનુપ્રાસાલંકાર’ રહામે નહિ પણ ‘અનુપ્રાસ’ રહામે છે, જે વાત મરા ધ્યાન દર્ષ વાંચતા અમારા રોષદોષા જ સમાયલી પ્રતીત થશે. આપણા સાહિત્યશાસ્ત્રમાં ‘અનુપ્રાસ’ નો જે ‘અપુષ્ટાર્થ’ દોષ કહેવાય છે, અને જે સરખીરીતે યમકને પણ લાગવો જોઈએ, તેનું આવા લેખકો વિરમરણ કરી જાય છે.

(૨) યમકને અલંકારરૂપ માન્યા છતાં એમાં કેટલી થોડી અલંકારતા સ્વીકારાય છે તે માટે નીચેના ઉત્તારા જુવો, એટલે “નવસુધાધાર” વાળી કડીઓમાં કેટલું નહિજેલુ-અધમ-કાવ્યત્વ (અલંકારતા) છે એ સમજાશે:—

“આવૃત્તિર્વર્ણસદ્વાતગોચરાં યમકં વિદુઃ ।

તત્તુ નૈકાન્તમધુરમતઃ પથ્યાદ્રિધાયતે ” ॥ કાં ૬૦

“વર્ણસંઘાતની આવૃત્તિ તે યમક; તે એકાન્તત મધુર (રસિક) નથી; ” અને તેમ ન હોવાનું કારણ દીકાકાર આ પ્રભાણે બતાવે છે. “અર્થાનુસન્ધાનવ્યવસ્થાયા રસપ્રતીતેર્વ્યવદિતત્વેન તદુપસ્કારકત્વાભાવાત્ ” = “અર્થાનુસંધાનની વ્યવસ્થાને લીધે રસપ્રતીતિમાં વ્યવધાન થાય છે, અને તેથી એ રસનું ઉપસ્કારક-ઉપકારક-પદ શક્ય નથી.” એ જ દીકાકાર આગળ કહે છે તેમ એને ‘અલંકાર’ માનતાં છતાં પણ, એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે આ ‘અલંકાર’ પણ લગભગ દોષ જેવો છે, કારણ ‘રસપ્રતીતિનું વ્યવધાન’ તે સાહિત્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં ‘દોષ’ જ કહેવાય છે; તથા યમકમાં અલંત યાતુર્યની અપેક્ષા છે, છતાં અનુપ્રાસ કરતા એ ઉતરતી પંક્તિમાં મૂકાય છે, એથી પણ એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રકૃત વિષયમાં ખરી કસોટી રસાનુકૂલતા છે, યાતુર્ય નથી. “નવસુધાધાર” વાળી પંક્તિઓમાં અમને તેમ જ અમારા મિત્ર રા ઝવેરીને આત્ર યાતુર્ય-અધમ યાતુર્ય-નજરે પડે છે, રસનો ‘ઉપસ્કાર’ લેશ બાર પણ જેવામાં આવતો નથી-છે એમ બતાવવા કોઈ તરફથી હજી યત્ન પણ થયો નથી-અને તેટલા જ માટે એ વિરુદ્ધ અમે અમારી તીવ્ર નાપસંદગી દર્શાવીએ છીએ.

(૩) “ત્યારે તેથી (અનુપ્રાસયમકાદિકથી) રસની હાનિ થાય છે એમ કોણ વિદ્વાન્ પુરૂષ માની શકશે ? ”—આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કે આ વિષયમાં વિદ્વાનું અભિમાન રાખનાર પ્રત્યેક પુરુષને નીચેનો મન્ય વિદિત હોવો જ જોઈએ:—

एवं व्यङ्ग्यचर्चणातिरिक्तयोजनाविशेषापेक्षानापाततोऽधिकचमत्कारिणोऽनुप्रासनिचयान्यमकार्दोश्च संभवतोऽपि कविर्न निवर्तनीयात् । यतो हिते रसचर्चणायामनन्तर्भवन्तः सहृदयहृदयं स्वाभिमुखं विदधाना रसपराङ्मुखं

વિદધીરન્ । વિમલભ્મે નુ સુતરામ્ । યતો મધુરતમત્વેનાસ્ય નિર્મલસિતાનિર્મલ-
પાનકરસસ્યેવ તનોયાનપિ સ્વાતન્ન્યમાવહન્વદાર્યઃ સહૃદયહૃદયારુન્દુદતયા ન
સર્વથૈવ સામાનાધિકરણ્યમર્હતિ । યદાહુઃ

ધ્વન્યાત્મભૂતે ગૃહ્વારે યમકાદેનિવન્ધનમ્ ।

શક્તાવપિ પ્રમાદિત્વં વિમલભ્મે વિશેષતઃ ॥

યે તુ પુનરક્ષિપ્તયાઽનુન્નતસ્કન્ધતયા ચ ન પૃથગ્માધનામપેક્ષન્તે કિન્તુ રસ-
ચર્ચણાયામેવ મુમુક્ષં ગોચરીકર્તુ શક્યાઃ ન તેષામનુમાસાદીનાં ત્યાગો યુક્તઃ ॥

અર્થાત્—આ મદાન્ આલંકારિકના મતમાં અનુપાસ યમકાદિક ધણીનાર અનિષ્ટ
બને છે, અને તેમ થવાનું કારણ એ એમ બતાવે છે કે સહૃદયના હૃદયને આવા
‘અમલકારો’ પોતા તરફ ખેંચી રસથી પરાદ્-મુખ કરે છે. આ મંતને “ધ્વન્યા-
ત્મસ્મૃત” ઇલાદિ શ્લોક અનુમતિ આપે છે, જેનો અર્થ એવો થાય છે કે ધ્વન્યાત્મભૂત
શૃંગારમાં યમકાદિક અનિષ્ટ છે, શક્તિ હોય તોપણ એ રચનામાં કવિનું પ્રમાદિત્વ
જ પ્રકટ થાય છે; અને વિપ્રસંગમાં તો વિશેષે કરીને. “અનુપાસાદિ સ્વારે જ સ્વીકાર્ય
છે કે જ્યારે એ (૧) ‘અકિલટ’ હોય, એટલું જ નહિ પણ (૨) ‘અનુન્નતસ્કન્ધ’ હોય, એ-
ટલે કે જો પોતાનો ખમો જામો ન કરે એવા હોય, અર્થાત્ અમે અમારા આગળના સે-
ખમાં કહ્યું છે તેમ “પ્રકટ” (સ્પષ્ટ) ન હોય. હુંકામાં, રસચર્ચણને અંગે જ નો
મુખથી એનો આસ્વાદ ધઈ શકે તો જ એ માલ છે, નહિ તો નહિ. અમારું
અને શા. ઝવેરીનું આ જ કહેવું છે. ઉશ્વણ રસ જેનો પ્રકૃતમાં પ્રસંગ જ નથી
તેમાં એ રસના ઉશ્વણ સ્વભાવને લીધે અનુપાસ અધિક સભ્ય છે, કેમકે એવે રચકે
એમાં ‘ઉન્નતસ્કન્ધ’તા આવવી વિરલ છે. આમ હોવાથી ‘પ્રકટ અનુપાસથી રસને ક્ષતિ
થાય છે’ એ અમારો સિદ્ધાન્ત સર્વત્ર નિર્માધ છે.

૨. સાદિત્યર્પણમાંથી લીધેલા ઉત્તારામાં ‘રસાચનુગતત્વેન’. ‘તદનુગતત્વેન’
એ શબ્દોનો અર્થ “રસાદિકનો અનુગામી (સહાયક) હોવાથી” એમ કરવાનો નથી, પણ
“રસાદિકના અનુગામિ સ્વરૂપે” એમ કરવાનો છે. અર્થાત્ અનુપાસ હમેશાં રસાદિકનો અ-
નુગામી છે અને તેથી ‘અનુપાસ’ કહેવાય છે એમ નથી, પણ જ્યારે એ રસાદિકનો અ-
નુગામી થાય છે ત્યારે તેનો અનુગામિ સ્વરૂપે પ્રકટ રીતે ‘ન્યાસ’ કરવામાં આવવાથી
તે ‘અનુપાસ’ નામ ‘અલંકારભૂત અનુપાસ’ કહેવાય છે. આ રીતે તૃતીયાના અર્થની વિવક્ષા
સમજવામાં અમારા વિદ્વાને બૂલ કરી છે.

૩. “રસાવહા” એટલે ‘રસઅગ્નિકા (જુઓ ટીકા); અને આગળ જતાં “ર-
સમર્થે નિપિજ્જતિ” એટલે પણ ‘રસઅગ્નિકાને ઉત્તેજે છે’ (જુઓ ટીકા). હવે જો
અનુપાસાદિકના અસ્તિત્વથી જ રસ ઉત્પન્ન થતો નથી, તો અમુક રચકે અનુપાસાદિક
રસને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે એ સબંધની સાક્ષ્ય રપટ કરી દેખાડવાનું કામ રાખ-

‘અભિકાર’વાદીનું છે. મુખ્ય તકરારનો વિષય દૂર રહી જાય એવી રીતે વૃથા શબ્દો ઉછાળવાથી કાંઈ જ લાભ નથી; ‘નવ સુધાધાર’ વાળી કડીઓમાં ‘રસ’ છે, અને એ ‘રસ’ એની શબ્દાલંકાર મનાતી શબ્દરચનાથી અભિવ્યક્ત થાય છે એ બે વાત મિ. મુનિ કે મિ. *ભટ્ટ કે એમના મિત્રો તરફથી સિદ્ધ થઈ હોત તો ખસ હવું. અનુપ્રાસાદિ કેટલીક વાર અલંકારરૂપ થાય છે એમાં તો કાંઈનો વિવાદ હોતો જ નહિ.

૪. “જેમ શરદ્ઋતુમાં ચંદ્રમાને પ્રકાશ (ચન્દ્રિકા) શોભા આપે છે, અને જેમ લાવણ્ય સ્ત્રીઓને શોભાવે છે તેમ અનુપ્રાસ પણ કાવ્યને શોભાવવાને શક્તિવાન છે.” પણ આ ‘ચન્દ્રિકા’ અને આ ‘લાવણ્ય’નાં ઉદાહરણો જેવાં હોય તો તે નીચે છે:—

“The moan of doves in immemorial elms,
And murmuring of innumerable bees.”

(Tennyson).

“And more to lull him in his slumber soft,
A trickling stream from high rock tumbling down
And ever-drizzling rain upon the loft,
Mix'd with a murmuring wind, much like the sound
Of swarming bees, did cast him in a swoon:
No other noise, nor people's troublous cries,
As still are wont to annoy the walled town,
Might there be heard, but careless Quiet lies,
Wrapt in eternal silence, far from enemies.”

(Spenser).

‘નવ સુધાધાર ની’ ‘શબ્દ અભિકાર’ રૂપી કુરૂપ મળીને ‘ચન્દ્રિકા કે’ લાવણ્યની ઉપમા આપવી એ તો એ સ્થાનિકો પદાર્થની વિડંબના કરવા જેવું થાય છે.

૫. ‘નિઃશેષચ્યુતચન્દનસ્તનતટં’—ઈત્યાદિ શ્લોકને ‘અનુપ્રાસમય’ સિદ્ધ કરવા ઉપરના લેખકે યત્ન કર્યો છે. પણ અનુપ્રાસને હિંસાજમાં લઇને ઉત્તમ કાવ્યનું આ ઉદાહરણ અપાયું છે કે કેમ એ નક્કી કરવા માટે તેટલા જ અનુપ્રાસવાળો “યઃ કૌમારહરઃ” એ શ્લોક જીવો, અને એ ઉપર કાવ્ય પ્રગટું કહે છે એ વાંચોઃ અન્ન સ્ફુટો ન કશ્ચિદલક્ષ્મીઃ, રસસ્ય ચ પ્રાધાન્યાન્નાલક્ષ્મીઃ—“અન્ન સ્ફુટ (પ્રકટ) કાંઈ પણ અલંકાર નથી, અને રસનું પ્રાધાન્ય હોવાથી એની અલંકારતા નથી.” બીજા શ્લોક માટે પણ આ જ ખુલાસો સમજવો. અને કશ્ચિત્ત્વ ઉપધેયસાદ્ધર્મેડપિ ઉપાધ્યોરસાદ્ધર્મ એ નિયમ સ્મરણમાં રાખવો પડે તો પણ ખાલ નથી. ઉત્તમ કાવ્યના ઉદાહરણોમાં અનુપ્રાસાદિક ‘અભિકાર’ નો અંશ તાત્પર્યવિષય છે કે કેમ એટલું જ જોવાનું છે; નથી એ સ્પષ્ટ છે.

* આ રા. ભટ્ટ તે અમારા મિત્ર અને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ નહિ. પ્રકૃત રા. ભટ્ટનું લખાણ વાંચ્યા પહેલાં જ આવો ભ્રમ કેટલાકને વચ્ચેલો.

તંત્રી.

પંડિતરાજ—જેમણે કાવ્યના અત્યંત સૂક્ષ્મ બેદ ધ્યાનમાં લઈ ‘ઉત્તમોત્તમ’, ‘ઉત્તમ’, ‘મધ્યમ’, ‘અધમ’, અને ‘અધમાધમ’ (‘અકાવ્ય’) એવા વિભાગ પાડ્યા છે—તે પણ ધ્વનિકાવ્ય અને અનુપ્રાસાદિ ‘ચમત્કાર’ વાળું ધ્વનિકાવ્ય એવા ઉત્તમોત્તમ અને ઉત્તમોત્તમોત્તમ (અતિઉત્તમ-સર્વોત્તમ) વિભાગ સૂચવતા નથી. તાત્પર્ય કે, જે અનુપ્રાસાદિ ‘ચમત્કાર’ વાળું ધ્વનિકાવ્ય એમના અભિપ્રાયમાં ‘સોનું’ અને ‘સુગંધ’ સમ હોત તો એક ‘કવણ સોનું’ અને બીજો ‘સોનું અને સુગંધ’ એમ બે પ્રકાર એ પાડ્યા વિના કેમ રહેત ?

૬. (૧) આ લેખક કહે છે: “વળી પાંચ મહાકાવ્યોમાં એવા શબ્દચમત્કારો હજારો રચણે જોવામાં આવે છે અને જે કોઈને જાણવાની ઈચ્છા હશે તો તે રચણો જતાવી આપવાને પણ હું તૈયાર છું” ! અમે નથી ધારતા કે આ નાછી કરવા માટે વાચકને એમના સાદામ્પત્તી લેશ પણ અપેક્ષા હોય. વિચારવાની બાબત આ લેખક ધારે છે તે કરતાં વધારે ગંભીર છે, એ શબ્દચમત્કારો ક્યાં ક્યાં છે, કેવા કેવા પ્રકારના છે, કેટલેક રચણે કેવા કેવા કારણથી એ પ્રવેશ પામ્યા છે, અને ક્યાં ક્યાં એ રસને અનુગ્રુણ છે ત્યાંહિં અક્ષમ વિચાર કરતા જ, સંસ્કૃત કવિઓ શબ્દસકારનો કેવે કેવે યોગ્ય પ્રસંગે ઉપયોગ કરે છે, અનિષ્ટ શબ્દચમત્કારને તેઓ બહારથી દૂરથી માન આપે છે, અને એમના હૃદયમાં એનું ખડું સ્થાન ક્યાં છે છતાં સમગ્ર શાખા છે કેટલાંક બાબત કારણો—જેવાં કે અમુક રામના આશ્રયનો લેખ કે પ્રતિપક્ષી કવિને રાજસભામાં કે લોકદંટિમાં છૂતો જવાની છુટ્છા—પણ ધ્યાનમાં લેવાનાં છે. આવા અધમ બાવથી દોરાતાં વસ્તુસ્થિતિ કેટલીકવાર વિપરીત ધર્મ જાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ જે કવિમાં જાડું તાત્ત્વિક કવિત્વ હતું તેનો ખરો સ્વભાવ આખરે વિજયી નીવડતો અને એના કાવ્યની ખરી મહત્તા છેવટે એના ખરા કાવ્યત્વથી જ નિર્ણય થતી. પંચ મહાકાવ્યોની શ્રેષ્ઠતા “હજારો શબ્દચમત્કારો” ના કારણથી નથી, પણ એની કથના, વર્ણન, અર્થગાંધ, રસતરંગ આદિને લીધે છે એ વાત અમારી મેષદ્વલની કીર્તિ હપર રચેલી દલીલ બહુ સારી રીતે સ્થાપી શકે છે.

વળી કોઈક કોઈક રચણે મહા કવિઓએ પોતાના કાવ્યોમાં શુદ્ધ શબ્દચમત્કાર શા માટે દાખલ કર્યા છે એ સમજવા આ સંખ્યામાં નીચેના શબ્દો મનન કરવા જેવા છે:—

“ રમણીયાર્થપ્રતિપાદકશબ્દતારૂપકાવ્યસામાન્યલક્ષણાનાક્રાન્ત-
તથા વસ્તુતઃ કાવ્યત્વાભાવેન મહાકવિભિઃ પ્રાચીનપરમ્પરામનુરુદ્ધવાનૈસ્ત
ત્ર તત્ર કાવ્યેષુ નિવૃદ્ધમાપિનાસ્માભિર્માણિતમ્ (એકાક્ષરપદ્યાર્થઠ્ઠિત્તિપમક
પદ્યવન્ધાદિ) । વસ્તુસ્થિતેરેવાનુરોધ્યત્વાત્. ”

તાત્પર્ય કે—કેવલ ચમત્કારજન્ય-આદિ શબ્દચમત્કાર ‘અધમાધમ’ એવો પાંચમો વિભાગ પાડીને પણ કાવ્યતા વર્ગમાં ચૂકવા લાયક નથી. કેમકે એમાં ‘રમણીયાર્થપ્રતિપાદક-શબ્દતા’ નથી પ્રાચીન પરંપરાને માન આપી મહા કવિઓએ પણ આવા ‘ચમત્કારો’ રચ્યા છે, પરંતુ આપણે તો વસ્તુસ્થિતિ અનુસરવાની છે, પ્રાચીન પરંપરા નહિ.

આ બહાકાવ્યોમાં ‘શબ્દચમત્કાર’ની ગૈભુતા સ્પષ્ટ છે; આટલું સ્થાન પણ ‘પ્રાચીન પરંપરા’ ને લીધે.

(૨) ગુજરાતી કવિઓ અન્યાયપ્રાસનો ઉપયોગ કરે છે એ ખરી વાત છે, પણ અમારા સિદ્ધાન્તથી એ સર્વને “દરીઆમાં ડૂબાવવાનો વખત આવે” એમ બધે રાખવાનું કાંઈજ કારણ નથી. સંસ્કૃતમાં અન્યાયપ્રાસની ગણના ‘ચમત્કાર’ માં છે; ગુજરાતીમાં એ જાહેરના બંધારણનો એક આવશ્યક અંશ ધર્ષ પડ્યો છે; અને તેથી જ અન્યાયપ્રાસનું અસ્તિત્વ ગુજરાતી વાચકને જાણપે પ્રતીત થતું નથી, પણ એનો અભાવ શ્રવણને ઉદ્દેગ-કર માગે છે. આટલે ગુજરાતીમાં જે ‘ચમત્કાર’ ગણાવા યોગ્ય છે એવી શબ્દરચના ઉપર જેમનું લક્ષ નથી એવા કવિઓ જ ગુજરાતીમાં મુખ્ય ગણાઈ ગયા છે એ અમારું કહેવું તિર્થાંધ છે. નરસિંહ-અખા-બોલમાં “નવસુધાધાર” જેવો કચરો તમને માગે જ મળશે, અને પ્રેમાનન્દની કીર્તિ ઝડઝમકને આધારે રહી છે એમ જે માનવું થતું હોય તો જૂય છે. એની મહત્તા એની આખાહરણ જેવી કૃતિઓથી જ છે, અને જેટલા અયોગ્ય રીતે ઝડઝમક લાવવા યત્નો થયા છે તેટલા કવિની કીર્તિને બેરોક ઝાંખી જ પાડે છે.

૭ “તર્ક દૃષ્ટિથી વિચારતા...જેમ સ્વરૂપસૌંદર્ય વિનાની ઓઝો મનનું આકર્ષણ કરી શકતી નથી તેમ જ સુંદર શબ્દ-રચના વિનાની કવિતા પણ મનને અરુચિ ઉત્પન્ન કરે છે” પણ આ દૃષ્ટાન્ત જ સેતા, આત્માના સૌન્દર્યનો એવો પ્રભાવ છે, તથા કેટલાક એવા પ્રસંગો છે કે ત્યાં, શરીરસૌન્દર્ય જોણું ધર્ષ જાય છે અને શરીરનું આવરણ બેઠી અન્તરાત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરવામાં જ આનન્દ આવે છે, અને એક રીતે તો, આત્માના સૌન્દર્યની છાયા, શરીર ઉપર પડી, કુરૂપ શરીરને પણ અઘૌઠિકિ તેજથી છાઈ નાખે છે પણ દૃષ્ટાન્તને બહુ દૂર ખેંચી જવાની જરૂર નથી અને એટલું જ કહેવું બસ ધરો કે ‘તર્ક-દૃષ્ટિથી વિચારતા’ આમાં સ્વરૂપસિદ્ધ હેતુભાસ છે. શબ્દરચના સુંદર હોવી જોઈએ એ તો ઠીક પણ અગ્રક શબ્દ રચના-જેમકે “ગોવર્ધન...નવસુધાધાર” વાળી શબ્દરચના-સુંદર (રસવાળી-ચાતુર્યવાળી નહિ) છે કે નહિ એ બાબત જ ખરા મહત્વની છે. શબ્દરચનાને ઓની આલ્પની છટાનું ઔપમ્ય આપ્યું છે તે બરાબર છે પણ “ચાતુર્યની છટા” એટલે જોય ઉપર પગલે પગલે સોવાર પગ ઠોકવો એમ નહિ. કવિતાની “ચાલની છટા” જેવી હોય તો તે “નવ સુધાધાર” માં નહિ, પણ નીચે છે:—

ગૂઢા નૂપુરશબ્દમાત્રમપિ મે કાન્તા શ્રુતૌ પાતયેત્
પદ્માદેત્ય શ્નૈઃ કુરામ્યુજઘટે કુર્વોત વા લોચને ।
હર્મ્યેઽસ્મિન્નવતીય સાધ્વસવશાન્મન્દાયમાના વલાત્
આનીયેત પદાત્પદં ચતુરયા સહ્યા મમોપાન્તિકમ્ ॥
(વિક્રમો ૦)

एते ते कुहरेषु गद्गदनदहोदावरोवारयो'
मेघालम्बितमौलिनीलिशिखराः सौणीभृतो दक्षिणाः ।
अन्योन्यप्रतिपातसकुलचलत्कल्लोलकोलाहलै-
रुत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गमाः ॥

(उत्तर रा०)

૮. કાવ્યના ઉત્તમાધમ પ્રકાર વિષે અત્રે બહુ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. અવ્યં-
ગ્યકાવ્યના કાં ૫૦ જે ભેદ પાડે છે: શબ્દચિત્ર અને વાચ્યચિત્ર. 'વ્યંગ્ય રહિત'
કાવ્ય તે 'ચિત્ર'કાવ્ય ખરું; તેમ જ 'ચિત્ર'કાવ્ય તે 'વ્યંગ્યરહિત' એમ પણ ખરું;
પણ, 'ચિત્ર'કાવ્ય એટલે 'વ્યંગ્ય રહિત' કાવ્ય એ તો ભ્રાન્તિ જ છે. અંગ્રેજીમાં જેને
Connotation અને Denotation કહે છે એ બે વચ્ચે વિવેક ન કરવાથી આ ભ્રમ
ઉત્પન્ન થયો છે. ચિત્ર-શબ્દ સર્વથા પારિભાષિક નથી, એનો અર્થ "ચીત્રમણ્યુવાંણુ"—
"બાલ્ય શોભાવાળુ" થાય છે, અને આ માટે કાં ૫૦ નું પોતાનું જ પ્રમાણ છે. "ચિત્ર-
મિતિ ગુણાલંકારયુક્તમ્"—સંસ્કૃતનું અતિ અદ્ય જ્ઞાન ધરાવનાર પણ આ શબ્દોનો
અર્થ સમજી શકશે કે અત્રે 'ચિત્ર' એટલે ગુણાલંકાર યુક્ત એમ કહ્યું છે. ધ્વન્યાલોક જેને
'ચિત્ર' કહે છે તેની તો એના તેમ જ જનજાણના મતમાં કાવ્યમાં ગણના જ નથી. જેમાં યોડા પણ
વ્યંગ્ય (રસ) હોય એ જ કાવ્યમાં આવી શકે છે, સર્વથા વ્યંગ્યરહિત કાવ્ય તો કાવ્ય જ
નથી. સર્વત્ર નહીં કરવાનું એટલું રહે છે કે કવિનું 'તાત્પર્ય', એનો 'ઉદ્યમ' શોમાં છે?—વ્યં-
ગ્ય (રસ) માં કે ચિત્ર ('અમલકાર') માં? 'સ્વચ્છન્દોચ્છલદસ્છ' આદિ શ્લોક સંમધે
ઢીકાકાર આ પ્રમાણે લખે છે:—

તત્ર (અપદ્મયે) ન કવેસ્તાત્પર્યમનુમામમાત્ર એવ તસ્ય સરમ્ભાવ
(ઉદ્યમાત્) તાત્પર્યવિપયીભૂતવ્યક્ત્યવિરહત્વમેવાવપદ્મયપદેન વિવક્ષિતમ્ ।
યદુક્તં ધ્વનિકૃતા 'રસજાવાદિવિપયવિવક્ષાવિરહે સતિ । અલંકારનિવન્ધો
યઃ સ ચિત્રવિપયો મતઃ”

પણી "શૌર્યપ્રાણાહ્વિપાણેન્" ઇત્યાદિ સમધે જોવિંદ હાસ્ય કહે છે: "નીરસત્વં
ચાત્રાનુમાસમાત્રમગતતયા રસે તાત્પર્યામાવાત્.”

ભાવાર્થ કે:—કવિનો 'સર્વમ'—'ઉદ્યમ'—'તાત્પર્ય'—વ્યંગ્યવિપયક છે કે અનુપ્રાસાદિ-
અમલકારવિપયક? પ્રથમ પક્ષમાં એ ઉદ્યમ વા મધ્યમ વર્ગમાં આવે છે, દ્વિતીય પક્ષમાં અ-
ધમ વર્ગમાં આવે છે. હવે આ તાત્પર્ય નિર્ણય કરવાનું કામ વાચકનું છે. કવિ તો પોતાનો
કાવ્યની સરસતા સિદ્ધ કરવા જોઈ જ કહે કે ખોટું તાત્પર્ય સુખ્યત્વે કરીને વ્યંગ્યવિપયક
જ છે. સહૃદયનું કર્તવ્ય છે કે એણે આ વાત નિષ્પક્ષપાત રીતે નહીં કરેલી. એ નહીં કર-
વાનું સાધન કવિના કાર્યની ઉત્કટતા છે. વ્યંગ્યની ઉત્કટતા હોય તો ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે,
અનુપ્રાસાદિ અમલકારની ઉત્કટતા હોય તો અધમતા સિદ્ધ થાય છે. 'નવ સુધાધાર' માં
આ બેમાંથી શેની ઉત્કટતા છે એ સહૃદય વાચક સંકળ નહીં કરી શકે.

૯. 'નવ સુધાધાર' નવા 'શબ્દઅમલકાર' માં જેઓ આનંદ માનતા હોય તેઓ
જાણે માને, અમારો તો દૃઢ નિશ્ચય છે કે આવા વાંતો મનુષ્ય-હૃદયને હમેશ માટે આકર્ષી

* કેટલાંક કાવ્યલક્ષણોને સુધારણ રીતે સમજતાં એમાં કેવા ફોપો આવે છે તે માટે
અમારો પોતાનો અભિપ્રાય ૧૮૯૫ ના એક સુદર્શનમાં અમે પ્રકટ કર્યો છે

શકતા નથી, શકવાના નથી; એટલે આ સમયે ભય રાખવાનું અમારે કારણ પણ નથી. 'Survival of the fittest' નો નિયમ વિશ્વમાં જાગતો છે. અને યદ્યપિ એટલાથી વસ્તુની યથાર્થતા સિદ્ધ થતી નથી, તથાપિ પ્રુટ્ટિ-પ્રમાણ (Corroborative proof) તરીકે એ બહુ ઉપયોગી છે "આપણી ઓઝોને મુખે પણ બહુધા રસ પ્રધાન કડીઓ, તમે સાંભળશો." એ ઉક્તિમાં રહેલા 'બત્રીસ અક્ષરના શ્લોક'ને કે બાળબોધ અક્ષરે લખેલી પકિતને જ "પ્રમાણ" રૂપ માનનારા વિદ્વાનો ન સમજે એમાં આશ્ચર્ય નથી.

૧૦. છેવટે 'અમત્કારવાળી કવિતા' મનુષ્યની સ્વાભાવિક રસિકતાથી વિરુદ્ધ હોઈ ચિરકાળ ટકી શકનાર નથી એ સિદ્ધાન્તમાં અમારી પૂર્ણ શ્રદ્ધા દર્શાવી મુદ્દર્શનમાં આ વાદવિવાદ આજથી અમે બંધ કરીએ છીએ.*

‘અનુશોચામ, एवान्यान् न भ्रान्तौर्वेवदामहे’

તન્ત્રી.

* અમારા આદર્શ વાંધો લેશે કે એકવાર ગુજરાતી નવા વિસ્તીર્ણ પ્રચારવાળા પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થએલા લેખની અત્રે પુનરુક્તિ શા માટે ? વાંધો યોગ્ય છે. પરંતુ અમે દિલગીર છીએ કે ગુજરાતીમાં એ લેખ પ્રસિદ્ધ થતા પહેલાં અત્રે એ છપાઈ ગયો હતો આ લેખ કે તેમ કરવાની પોતાની ઇચ્છા અમને દર્શાવવા કૃપા કરી હોત તો અમારા આદર્શને ચાર પાનાની પુનરુક્તિ વાંચવાનો અને અમને આ પંકમા ઉત્તરવાનો પ્રસંગ બેસકં બની જાત.

સ્વચ્છન્દોચ્છલદ્વચ્છકચ્છ.....
એ કવિતાના અધમત્વનું કારણ માત્ર શબ્દ અમત્કાર જ નથી, અન્ય પણ છે.

રા. ભટ્ટ.

સ્વચ્છન્દોચ્છલદ્વચ્છ.....તે કવિતા અધમ કહેવાય છે, તેમાં અનુપ્રાસ વગેરે શબ્દ અમત્કારો છે તેથી નહીં.

રા. મુનિ.

રા. મુનિનો પ્રકૃત ઉપદ્રમ "સસતા ખાતર" જ હોય તો એમણે પ્રથમ એમના મિત્ર રા. ભટ્ટ સાથે સમાધાન કરવું હીક છે, કેમકે એમનો આ મતબેદ મુદ્દાનો છે. રા. ભટ્ટે પણ ગ્રામ્યતાથી સુકત થયા પછી જ અન્યને વિવાદમાં ઉતારવા કાંઈ પણ આશા રાખવી.

તન્ત્રી.

આત્મનિવેદન.

(એક-વ્યાખ્યાન.)

૧. પરમાત્મા મનુષ્ય કરતાં અનન્તગુણ અધિક છે, અને એના મહિમાને એક અંશ-માત્ર અંશ પણ મનુષ્ય પોતાની કલ્પનામાં સંપૂર્ણ રીતે લઈ શકે એમ નથી, માટે માત્ર એવું અસ્તિત્વ સ્વીકારી એના સ્વરૂપની અગ્રેયતાથી ઉદ્ભવતા આશ્ચર્યમાં વિરામવું,

આશ્ચર્યવત્ પश्यति कश्चिदेनम्

આશ્ચર્યવત્ વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।

આશ્ચર્યવત્ ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ

શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કથિત્ ॥*

એમ ઉદ્ગાર કરી એની આશ્ચર્યશાલિ ભવ્યતાના નિદિધ્યાસનમાં જ નિરતર વસવું એ એક પક્ષ છે. ખીજો પક્ષ એની ભવ્યતાને બદલે એના મધુર સૌન્દર્ય ઉપર, તેમ જ એની અગ્રેયતાને બદલે એના પ્રસન્ન પ્રેમ ઉપર, હૃદય સ્થાપી એની સાથે પ્રેમ જોડવો એ છે. પ્રથમ પક્ષ એક પ્રકારના જ્ઞાનમાર્ગનો અને ખીજો ભક્તિમાર્ગનો છે. આ ઉભય અંશનો વિરોધ ટાળી ઉભયને હૃદયમાં અવકાશ આપવો એ પરમાત્મ-અભિમુખ હૃદયની હૃદયમાં હૃદય-સગમગ આપ્રાપ્તિ લેવી—સ્થિતિ છે; અને આ એ અંશમાંથી એકને પ્રાધાન્ય મળી જવું એ મનુષ્યહૃદયનું સ્વાભાવિક વળણ છે. પરંતુ આ બંને અંશ સ્વીકાર્યા છતાં ફરેકમાં મન્દ રહેવું તે કરતાં તો આ બેમાંથી ગમે તે એક માર્ગે જરાજર ચઢી જવાથી પરમાત્માના સ્વરૂપનો વધારે સારો અનુભવ થઈ આવે છે. આવો, એકદેશી પણ અત્યંત તીવ્ર અને ઉત્કટ સાધનના પરિશીલનથી ઉત્પન્ન થએલો, એક અનુભવ નીચેના પદ્યમાં છે, જેને અમે “આત્મનિવેદન” એવું નામ આપીયું:—

(પ્રમાત-હિંદોટી.)

* अब तो मेरा राम नाम, दूसरा न कोई (टेक.)

માતા છોહી પિતા છોડે, છોડે સગા સાર્દ;

• साधु संग बैठ वेठ, लोक लाज खोई.

અવ તો ૦ ?

* આ શ્લોક ભગવદ્ગીતામાં આત્મા સંબંધે છે—જે અને પરમાત્મા સંબંધે યોજ્યો છે. અર્થ આ પ્રમાણે: “કોઈક એને આશ્ચર્યવત્ જુવે છે; કોઈક એને આશ્ચર્યવત્ વદે છે; કોઈક આશ્ચર્યવત્ શ્રવણ કરે છે; શ્રવણ કરીને પણ કોઈ એને જાણવું નથી.”

* સરખાવો:—“Lord, if I have only Thee, there is none in heaven or earth that I desire beside Thee. My flesh and my heart faileth: but God is the strength of my heart, and my portion for ever.” Psalms.

સંત દેલિ દોઢ આઈ, જગત દેલિ રોઈ;
 પ્રેમ આંસુ ઢાર ઢાર, અમરવેલ બોઈ.   અવ તો ૦ ૨
 મારગમેં તારણ મિલે, સંત રામ દોઈ;
 સંત સદા શિશ ઉપર, રામ હૃદય-હોઈ.   અવ તો ૦ ૩
 અંતમેંસે તંત કાઢ્યો, પિછે રહી સોઈ;
 રાણે મેલ્યા વિલ્લકા પ્યાલા, પીને મસ્ત હોઈ.   અવ તો ૦ ૪
 અવ તો વાત ફેલ ગઈ, જાણે સવ કોઈ;
 દાસ મિરાં લાલ ગિરધર, હોનીતો સો હોઈ.   અવ તો ૦ ૫

આ પદ એક સુપ્રસિદ્ધ મેવાડની અબલાનું—મીરાંબાઈનું—છે એ છેલ્લી પંક્તિથી વા
 ચક્રને જણાવું હશે જ. એ સાધ્વીનું સ્વાભાવિક અબલાપણું માત્ર એની પરમાત્મ-પ્રેમની
 વિવશતામાં જ, અને એનું મેવાડ-ઉચિત વીરપણુ એ પ્રેમમાં વિમ્મલૂત સંસાર બેડીને એક
 સૂતરના તાતણા માફક તોડી ફેંકે દેવામાં પ્રકાશે છે. આ અમકાત્વ અને આ વીરત્વ—આ
 પ્રેમ અને આ વૈરાગ્ય—ઉભયનું યથાર્થ ચિત્ર આ પંક્તિઓ જ સ્વય ઉત્તમ રીતે આલેખી
 શકે છે; એટલે વાચકના હૃદયમાં એ ઉપરિચિત કરી આપવા વધારે શ્રમ લેવાની જરૂર
 જણાતી નથી. વળી, જે હૃદયમાં આ રસની ઝીણી ઝીણી પણ ઉર્મિઓ, કાઠકા કાઠકા કાઠે
 પણ, વહેતી હશે તેને અત્રે ઉજળતા રસતરંગો આદરથી સ્વીકારવામાં વિલંબ થવાનો
 નથી, અને એ ભાવ જોને તદ્દન અગ્રાત છે તેને કાટિ દલીલો પણ નકામી છે—એ જોતાં
 પણ આ સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિ માટે બહુ ચત્ન કરવાનું કારણ રહેતું નથી. તથાપિ આ મિશ્ર
 રસના પ્રવાહની થોડીક અવાન્તર રસરેખાનું કાંઈક પૃથક્ પૃથક્ અવલોકન કરવા ચત્ન યાચ
 તો તે અરથાને નહિ ગણાય

વૈરાગ્ય અને દયા.

૧. પરમાત્મ-પ્રાપ્તિ માટે સૌથી પહેલું અને આવશ્યક પગથિયું વૈરાગ્ય છે. જગતના
 વ્યવહાર તરફ કાંઈ પણ અરુચિ ઉત્પન્ન થયા વિના મનુષ્ય પરમાત્માભિમુખ થઈ શકતો
 નથી; અને જોકે પરિણામે જગતમાં પણ જ્ઞાનીને પરમાત્મદર્શન જ થાય છે તથાપિ આ-
 રંભમાં જગત ઉપર જગતરૂપે ત્યાગ્યબુદ્ધિ થવી જરૂરની છે, જ્યારે જગત એના મા-
 પિકરૂપે સર્વથા મટી જાય છે ત્યારે કાંઈ પણ ત્યજવાનું રહેતું નથી, તોપણ જગતરૂપે (મા-
 પિકરૂપે) જગત ઉપરથી મમતા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ચત્ન કર્યો વિના એ છેવટની દશા પ્રાપ્ત
 કરવી અશક્ય છે જ્યાં સુધી આત્માને અર્હતામમતાની શૃષ્ણાઓ નિયન્ત્રિત કરી રાખે
 છે ત્યાં સુધી એને એની સ્વાભાવિક વિશાલતા અનુભવમાં આવતી નથી. એ અનુભવ ત્યારે
 જ થાય છે કે જ્યારે એને એમ સમજાય છે કે:—આ દેહ તે હું નથી, આ માતા
 પિતા તે મહારાં નથી, કારણ અનન્ત કાળમહોદધિમાં પાંચ પચાસ કે સો વર્ષ એ એક
 ક્ષણ-બિન્દુ—માત્ર જ છે, અને એટલા પરિમિત કાળ સુધી પ્રતીત થતી વસ્તુઓમાં અના-
 ઘનન્ત આ આત્માનો સો રસ કાંઈ શકે? એવા મહાન પરાધના રસનું સ્થાન કાંઈક મહાન

જનમંડળ—આખો સંસાર—સંસાર ત્યજવા બંધ તો; ખીજું, પોતાનો હૃદયનું અર્થ ધાર્મિક બગલક્ષમાં લીધા વગર—અર્થાત્ યોગ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના—તેમ કરવામાં આવે તો; તથા ત્રીજું, (અને આ મુખ્ય દોષ છે), સંસારના કંટાળામાંથી—અર્થાત્ એક પ્રકારની આત્માની નિર્બંધતામાંથી—આ ઉદ્ધાવે તો જ. મીરાંનો વૈરાગ્ય અનન્યસાધારણ હતો, એનો એ પાંચે અધિકાર એના દૃઢ નિશ્ચય થઈ અને પરિણામના વિનય થઈ સિદ્ધ છે, તથા એ વૈરાગ્ય શુદ્ધ સંસારના કંટાળામાંથી નહિ પણ પરમાત્મા પ્રત્યેના પ્રેમથી ઉત્પન્ન થયો હતો એ વિષે તો શંકાનો અવકાશ જ નથી.

જગતથી વિરક્ત થઈ વસનાર મનુષ્ય જગત તરફ ઘણીવાર કઠોર દૃષ્ટિએ જુએ છે. પણ મીરાંના વૈરાગ્યમાં તો પરમાત્મપ્રેમનો રસ સીંચાએલો હોવાથી એમાં નરમાશ આવી હતી, અને એનું હૃદય અત્યંત કોમલ હોઈ જગત પ્રતિ દયાથી ઉભરાતું હતું. પણ આ દયા અલૌકિક પ્રકારની હતી; એ જગતનાં વ્યાવહારિક દુઃખો માટે નહિ, પણ પારમાર્થિક દુઃખો માટે હતી. જગતનાં વ્યાવહારિક દુઃખો ઉપર આપણા વર્તમાન સમયના પરાંપકારી પુરુષોનું ખૂબ ધ્યાન રહે છે, અને તે રહેતું જ જોઈએ, પણ એનાં પારમાર્થિક દુઃખો એ કરતાં પણ અધિક ત્રાસદાયક છે એ જાણવું જોઈતું નથી. માત્ર સૂક્ષ્મ હોવાથી સ્પષ્ટ દૃષ્ટિને એ સહજ પ્રતીત થતાં નથી, પણ તેટલા માટે જ એ વધારે ભયંકર છે. ‘જે પરમાત્મ-પ્રેમ મહાઈ હૃદય અનુભવે છે તે સમસ્ત જગત કે મન અનુભવે ?’ એવી ઉત્કંઠા વિશાળ અને પરાંપકારી હૃદયને યથા વિનારહેતી નથી, અને એવી ઉત્કંઠાથી પ્રેરાઈને જ મીરાં

“જગત દેસિ રોઈ.”

આવી અતુલ પાવૃત્તિ ખૂબ વિરલ હોય છે; છુદ્ધને યઈ હતી, કાંઈરહેને યઈ હતી, મીરાંને યઈ પણ છુદ્ધ અને કાંઈરહે એ દયાથી પ્રેરાઈ જગતનો ઉદ્ધાર કરવાના માર્ગો રચ્યા, પ્રજ્ઞાલિકાઓ પાડી. આ અખણ, એમાંનું કાંઈ પણ ન કરતાં, માત્ર દૃષ્ટાન્ત રૂપ યઈ ઉભી; પણ એ થોડું નથી. મીરાં જેવી પરમાત્મ-પ્રેમની સરસ મૂર્તિ જગતમાં મળવી ખૂબ જ કઠિન છે, અને એવાં દૃષ્ટાન્તો માત્ર જગત આગળ ઉપરિચિત રહીને પણ અત્યંત ઉપકાર કરી શકે છે. અને અમુક સર્વસામાન્ય દૃઢ નિયમને વળગી રહેનાર પ્રાકૃત હૃદય આશ્લેષ કરશે કે—જે સ્ત્રીએ પતિસેવા ન કરી તેના ઘખલાથી જગતને કેટલું નુકશાન ! આ આશ્લેષનો ઉત્તર કે ખરા પરમાત્મ-પ્રેમના વેગમાં પતિની ઉપેક્ષા પણ સ્તન્તવ્ય છે. જેમ હુદ્ડ કાબ્ય-કંકરના નિયમો અલૌકિક પ્રતિભાવાળાં કાબ્યસ્ત્રોતોને લાગુ પડતા નથી, તેમ પ્રાકૃત મનુષ્ય-ગાદરાંના નિયમો અલૌકિક પરાક્રમવાળા પુરુષસિંહોને નિયન્ત્રી શક્તા નથી. તાત્પર્ય કે—સામાન્ય નિયમનો ભંગ મનુષ્ય પોતાની જવાબદારી સાથે કરે છે, વિનય મેળવે તો એ ભંગ સ્તન્તવ્ય છે, અને બ્રહ્મ થાય તો એ પોતાનો અધિકાર ન સમજ્યો તેટલા માટે સંદોષ ઠરે છે; અને આ વ્યવસ્થા યોગ્ય અને ન્યાય્ય છે. આ રીતે તપાસતાં, મીરાંએ જ સાદસ કર્યું એ દોષરૂપ નથી, પણ એની કીર્તિને અમર કરનાર તથા જગતને ઉત્તમ ભાવના તરફ દોરનાર એક ઉચ્ચ યશસ્વિ રૂપ છે—એમ સહજ નિશ્ચય થશે.

સક્રિ—જ્ઞાન—અમૃતતત્વ.

૨. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે મીરાંનાં વૈરાગ્યના મૂલ કાંઈ સંસાર

ઉપરના હ્રુદ કટાળામાં ન હતાં, પણ પરમાત્મા પ્રત્યેના એના દિવ્ય પ્રેમમાં હતાં. આ પરમાત્મ-પ્રેમનાં અનેકાનેક સ્વરૂપો સંભવે છે. કેટલાક એને પિતારૂપે, કેટલાક માતારૂપે, કેટલાક સખારૂપે, કેટલાક બાલકરૂપે, કેટલાક પ્રિયારૂપે, તો કેટલાક પતિરૂપે પણ એને બજે છે, અર્થાત્, પોતાનો કરી માને છે, અને એની સાથે પ્રેમ જોડી આખરે તનમયતા સાધે છે. આ પ્રેમનાં યદપિ આનાં લૌકિક પ્રેમને મળતાં સ્વરૂપો બધાંય છે, તથાપિ એ સર્વમાંં તે લૌકિક પ્રેમનાં સ્વરૂપોથી કાંઈક અનુપમ વિલક્ષણતા રહે છે, અને તેમ યજ્ઞાનું કારણ પરમાત્માની “પર”તા—હરેક પ્રકારના લૌકિક ભાવથી અતીત હોવું—એ છે. પરંતુ મનુષ્ય સર્વથા એ “પર”તા એટલે વિદૂરતા સહન કરી શકતો નથી, અને વસ્તુતઃ એ કેવળ વિદૂર છે પણ નહિ એટલે એ વિદૂરતા ટાળવા ને ને યત્નો થાય છે તે તે યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને જ થાય છે. પોતાના હૃદયને પ્રિયમાં પ્રિય એવી વસ્તુનું રૂપક આપી પરમાત્માને બ્રજવામાં મનુષ્યનો યત્ન કાંઈ એને એક સંકુચિત પ્રદેશમાં-સાની સંકેડાની નાંખસતો કે એને સ્થૂલવત્ લેખસતો નથી, પણ હૃદયની સમક્ષ ધરી એને હૃદયમાં હૃદય ચૈતન્યધન પ્રેમના રચાન તરીકે પૂજવાનો અને અનુભવવાનો છે. અને આ રીતે એ એના હૃદયની વસ્તુસ્થિતિને અનુસરતી એક આવસ્થકતા પૂરી પાડે છે. ગોપિકાઓનો કૃષ્ણ પ્રતિ પ્રેમ તે મનુષ્ય-આત્માની આ ધાર્મિક રમમય અવસ્થાનું દેહાન્ત છે.^૧ ચનારહે આ ભક્તિનું “પરમપ્રેમરૂપા” એનું લક્ષણ આપી એનું સ્વરૂપ કીક સમજાવ્યું છે: “તદાપિતાસેલાચારતા તદ્વિસ્મરણે પરમગ્યાહુલ્લેસેતિ” અર્થાત્ પરમાત્મામાં અભિન્ન કર્મેનું અર્પણ કરવું, અને એના લાણમાત્ર વિસ્મરણમાં પણ અત્યંત બાહુલ્યતા અનુભવવી એનું નામ પ્રેમ વા ભક્તિ.

1. “Hence the Soul's devotion to the Deity is pictured by Rādhā's self-abandonment to her beloved Krishna, and all the hot blood of Oriental passion is encouraged to pour forth one mighty flood of praise and prayer to the Infinite Creator, who waits with loving, out-stretched arms to receive the worshipper into his bosom, and to convey him safely to eternal rest across the seemingly shoreless Ocean of Existence. Yet I am persuaded that no indecent thought entered their minds when they wrote these burning words; and to those who would protest, as I have often heard the protest made, against using the images of the lupuvar in dealing with the most sacred mysteries of the Soul, I can only answer:—

‘Wer den Dichter will verstehen
Muss in Dichters Lande gehen;’ ”

Mr. Grierson, the author “of The Literature of Hindustan,” in his “Introduction to the Satsaiya” of Bihārīlal.

૨—જીવે નારદભક્તિસત્ત્વ: “સા (મત્તિઃ) ત્વાસ્મિન્ પરમપ્રેમરૂપા,”
“અગૃતસ્વરૂપાચ.”

આવા અઘૌઠિક પ્રેમરસથી બરપૂર ચએલી મીરાં કહે છે:—

“પ્રેમ આંસુ ડારહાર અમરવેલ ચોઈ.”

અર્થાત્— મહેં તો પ્રેમ-આંસુમાં ઢાળી ઢાળીને અમરવેલ વાવી છે. આ “અમરવેલ” તે એ જ ‘અમૃતત્વ’ કે જે માટે બક્ષિતમૃતિ મીરાંને મળતી ‘જ્ઞાનમૃતિ’ જૈત્રેયાએ યાગ-વલકથને કહ્યું હતું. “ચૈનાહં નામૃતાસ્વાં તેન કિ કુર્યામ્: મ્હારે તો અમૃતત્વ જોઈએ. જે વિત્ત યદી અમૃતત્વની આશા નથી તો એ વિત્ત લઈને હું શું કરું?” પ્રેમ—પરમાત્મપ્રેમ—એજ ‘અમૃતત્વ’નું સાધન છે; કેમકે એ પ્રેમમાં જ આત્માને સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર એ જ ‘અમૃતત્વ’ છે. અમૃતત્વ કાંઈ સ્વર્ગમાં—એટલે કાંઈ અન્ય સ્થાનમાં—જેળવી શકાય એવો પદાર્થ નથી. ‘તેમ એનો એમ પણ અર્થ નથી કે આ’ પ્રકૃતિનો ચએલો દેહ તે, નિત્ય નિરંતર કાયમ રહે એવો બનાવી શકાય. વળી કાંઈ આજ પર્વંત મરણુશીલ હોઈ આજથી એટલે અમુક સમયથી એને મરણુરહિત કરી શકાય એમ પણ નથી. અમૃતત્વ એ આત્માનો નિઃસિદ્ધ સ્વભાવ છે, અને એ સ્વભાવને જાણવો—સાક્ષાત્ અતુભવ-વિષય કરવો—એવું નામ જ ‘અમૃતત્વ’ સંપાદન કરવું એમ છે. અર્થાત્, ‘અમૃતત્વ’ શા નલભ્ય છે, ક્રિયાલભ્ય નથી; અને તે આત્મા સંબંધે છે, દેહ સંબંધે નથી. આત્માનું આ અમૃતત્વ સિદ્ધ કરવા અનેક ફિલસૂફીએ અનેક મતો કર્યા છે. કેટલાકે એમ બતાવ્યું છે કે જડનો વિનાશ-ધર્મ એતનમાં ધરી શકેનો નથી; કેટલાક કહે છે કે પાપપુણ્યરૂપનીતિ-વ્યવસ્થા એના બદલા વિના સંભવતી નથી, અને એ બદલે આત્માના અમૃતત્વ વિના સંભવતો નથી; કેટલાક કહે છે કે નીતિની બાવના કાંઈ પણ કાળે સંપૂર્ણ સિદ્ધ કરી શકાતી નથી માટે આત્માની નીતિસંબંધી અભિવૃદ્ધિ માટે અનંત કાળનો અવકાશ જોઈએ; અને કેટલાક એમ બતાવે છે કે આત્મારૂપી નિત્ય પ્રમાતાને આત્માને લગત શન્ય ચઈ જાય. આ વિવિધ દલીલોમાં કેટલું કેટલું સત્ય રહેલું છે એ નિર્ણયિત કરવા જતાં બહુ વિસ્તાર ચઈ જાય અને પ્રજ્ઞ વિષયની ચર્ચામાં અસમતા આવે, માટે અત્રે એટલું જ યાદ રાખવું બસ થશે કે આપણે જે ‘અમૃતત્વ’ અતુભવવાનું છે તે આત્માની અમુક ચાહુર સ્થિતિરૂપ નથી—અર્થાત્, પૂર્વે કહ્યું તેમ દૈશિક કે કાલિક અમૃતત્વ એ ખરું ‘અમૃતત્વ’ નથી. એવું અમૃતત્વ તો આત્માને તુમિને બદલે માત્ર કંઠાળો જ આપે. કાઠિ વર્ષ પર્વંત, અત્રે કે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્વર્ગભૂમિમાં રહીને પણ શું કરવું? વિષયતાના પ્રદેશથી આત્માનું પર હોવું એ જ એવું ખરું ‘અમૃતત્વ’ છે. એ જ આત્માનું, એટલે પ્રમેયનું નહિ પણ પ્રમાતાનું, અમૃતત્વ છે, અને એ પ્રમાતાનું અમૃતત્વ છે માટે જ એ વિષયતાના પ્રદેશથી અતીત હોઈ ક્રિયાસાધ્ય નથી પણ જ્ઞાનસાધ્ય છે.

આ જ્ઞાન કેમ સંપાદન થાય? તર્ક તો બહુમાં બહુ આત્મા અમૃત છે એટલું સ્વચ્છેદને વિરમશે. પણ એ અમૃતત્વનો સાક્ષાત્ અતુભવ શી રીતે થઈ શકશે? જ્ઞાનથી કે બક્ષિતથી? પ્રેમવૃક્ષણ બક્ષિત તે જ ‘જ્ઞાન’ અને અપરાક્ષજ્ઞાન તે જ ‘બક્ષિત’ એ સિદ્ધાન્ત હવે સુપ્રસિદ્ધ ચર્ચાગી છે; તથાપિ ઉર્મયની એકતા કેવી રીતે છે એ જરા જોઈએ. બક્ષિતનાં

મેં મુખ્ય અને આવશ્યક અંગ છે: પ્રેમ અને શ્રદ્ધા. પ્રેમનું કાંઈક સ્વરૂપ “ભુદ્ધિ અને દૃઢ્ય” નામના જૂન માસના લેખમાં, તેમજ આ લેખમાં ઉપર આપણે જોઈ ગયા; અને શ્રદ્ધા વિશે પણ “શ્રદ્ધા અને શંકા” એ નામના ન્હાના લેખમાં કેવલ દિગ્દર્શનમાત્ર અધ્યેયોક્ત યથા ગયું. આ સ્થળે એટલું જ કહેવાનું છે કે શ્રદ્ધાએકરી આત્મા ભયશંકા-આદિદોષમુક્ત થાય છે, પ્રેમથી એનામાં ચેતન્યનો વિકાસ યથા આનન્દનું ભાન થાય છે. જ્ઞાનવડે પણ આ જ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાના છે, અને એમાં પણ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ જુદી રીતે જરૂરનાં છે, કેમકે એ વિના જ્ઞાન અસ્થિર, શિથિલ, મુજબ અને પરાશ રહે છે. અત્રે કદાચ કોઈને પ્રથમ દૃષ્ટિએ એમ લાગશે કે આ ભક્તિ દૈત વિના સંભવતી નથી, કારણ કે જ્યાં આત્માએ પરમાત્મા ઉપર અવશંકા કરવાનો છે તથા પ્રેમ બાંધવાનો છે ત્યાં સ્વધી પર પદાર્થનો એટલે દૈતનો સ્વીકાર અતર્કિત રહેતો જ છે પણ ખરું જોતાં દૈતને છેલ્લાનું સાધનજ આ ભક્તિ છે. પરમાત્મા સાથે પ્રેમ જોડાતાં પ્રેમી પોતાની અહંતામમતાથી મુક્ત થઈ જાય છે, અને એ મુક્તિ તે જ અદૈતવાદનું પરમ સાધ્ય છે. જ્ઞાનવડે પણ આ જ દશા પ્રાપ્ત કરવાની છે. આત્માને વસ્તુતઃ અહંતામમતાનાં બંધન નથી એમ સમજવાનો અર્થ પણ એ જ છે કે અહંતામમતાથી રહિત આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી. હવે આ અહંતામમતાથી રહિત આત્મા એ અદૈતવેદાન્ત પ્રમાણે પરમાત્મા—બ્રહ્મ—જ છે એટલું ધ્યાનમાં રાખીશું તો સમજાશે કે ઉભયમાં પરમાત્માનો સમાન રીતે પ્રવેશ છે. અર્થાત્ ઉભય સાધનવડે એક જ સ્થિતિ સિદ્ધ કરવાની છે એટલું જ નહિ, પણ જાનેમાં ધાર્મિકતાનો ભાવ પણ સમાન છે. તાત્પર્ય કે—એક જ તત્ત્વ ઉપર જાનેનો ઉદ્દેશ હોવા ઉપરાંત એક Philosophy (તત્ત્વજ્ઞાન) છે અને અન્ય Religion (ધર્મવૃત્તિ) છે એમ પણ નથી, ઉભય Religion (ધર્મ-વૃત્તિ) છે, અને એક જ પદાર્થનાં વિભિન્ન સ્વરૂપો છે.

ઉક્ત પ્રકારનો પ્રેમ આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે. તે એવી રીતે કે પ્રેમ યતાં જ્યારે ‘હું’ એવો પદાર્થ જ રહેતો નથી, ત્યારે મરણશીલતા કોને બાધ કરી શકે? નેણે પોતાની અહંમાકારવૃત્તિ જાલને જ બોળે મૂળ દીધી છે, અર્થાત્ “જેમ નદીએ નામરૂપ તથા સમુદ્રમાં લીન થાય છે” તેમ નેણે પોતાની બેદમય અહંમૂર્તિ જાલરૂપ પ્રેમસાગરમાં લય પમાડી દીધી છે, તેવી દૃષ્ટિએ જાલવિના અન્ય ‘હું’ કહેવા લાયક કોઈ પદાર્થ જ અવશેષ રહેતો નથી, એટલે જાલનો વિનાશ થાય તો જ પોતાનો વિનાશ એ થયો માને. ખીજું—આ જાલ પોતાથી ભિન્ન હોય તો કોઈ કાળે પશ્ચ પોતાનો નાશ થવાનો સંભવ રહી એને ભય ઉત્પન્ન થાય, પણ જ્યારે એનું આત્મત્વ જ બ્રહ્મમાં છે ત્યારે પશ્ચ એને વિનાશનો સંભવ જ શો? આ રીતે અદૈતવેદાન્તમાં આત્માનું અમૃતત્વ અનુભવવાની પ્રક્રિયા છે. આ વિચારમાંથી પ્રસંગવશાત્ વાચકને એટલું સ્પષ્ટ થયું હશે કે નેણે ભક્તિ ક્રિયા છે. આ વિચારમાંથી પ્રસંગવશાત્ વાચકને એટલું સ્પષ્ટ થયું હશે કે નેણે ભક્તિ મન્દાધિકારી માટે છે એમ માને છે તેઓ, તથા નેણે પરમાત્માના જ્ઞાનને બદલે (અહં-

* પ્રેમમાં શ્રદ્ધા આવી જાય છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. અથવા શ્રદ્ધા પ્રેમનું એટલું ભક્તિનું સાધન છે એમ પણ કહી શકાય. શ્રદ્ધા અને ભક્તિ એમ બે સ્વતંત્ર સાધન પણ બોલાય છે. જુદો:—સાંકલ્પિક.

કારણપદ) આત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં જ સિદ્ધિ આને છે તેઓ વેદાન્તસિદ્ધાન્ત ખરી રીતે સમજ્યા નથી.

સાધુસંગ.

૩. હવે ત્રીજો વિચાર એ કરવાનો છે કે પરમાત્માને પહોંચવામાં “સાધુસંગ” નું ‘માહાત્મ્ય’ કેટલું છે? આ વિષયમાં મીરાએ ઠીક કહ્યું છે કે —

“મારગમેં તારણ મિલે, સંત રામ દોઈ ।

સંત સદા શિશ હપર, રામ હૃદય હોઈ ॥”

આ સંસારસમુદ્રમાંથી તારનાર એ જ પદાર્થ છે: એક “સંત” અને બીજો “રામ”. તેમાં ‘સંત’નું સ્થાન ‘શિશ હપર’ છે, ‘રામ’નું ‘હૃદય’માં છે. મન્ત માન પરોક્ષ રીતે માર્ગ બતાવીને દૂર રહે છે, એના સહવાસથી જેટલી અસર થઈ શકે તેટલી કરે છે, પણ પરમાત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ કરવો એ છેવટનું કામ હૃદયનું છે. એક (સંત) માટે માન કર્તવ્ય છે, બીજાને (રામ) હૃદયમાં લેવાનો છે. જાણે જગતમાં આવીને પરમસાધ્ય વસ્તુ ગુરુની સેવા કરી પ્રસાદ મેળવવો એ જ હોય એમ માનનારાઓની ભ્રાન્તિનું ઉપરનું વાક્ય ગર્ભિત રીતે ઠીક નિરાકરણ કરે છે ગુરુનું પ્રયોજન અમુક માર્ગના ભોમિયા તરીકે છે, અને જેટલો એ વિષયમાં એનો અનુભવ અધિક તેટલું એને માન ધટે છે, ‘શિશ હપર’ ચલાવવા લાયક થાય છે. પણ જે ગામ જવું છે તે ગામનું વિસ્મરણ કરી જઈ ભોમિયાને જ પૂજવા બેસી જવું એ તો અત્યંત રોચનીય ભ્રમ છે બેશક સાધુના સમાગમથી ખડું લાભ છે. સાધુતા એ પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે, અને એના સહવાસથી આત્મા સહજ નિર્ભય થઈ જાય છે.

“નિર્ગુણુ બ્રહ્મ સગુણુ સત જાણુવા વહિથી તેજવત યાય દીવા.

અગ્નિથી દીપ યાય બહુ જ આદર કર્યે, દીપથી દીપ તે યાય સેહેલો;

ચાનિની મધ્ય તે જાણો ગોવિંદની તહાં ભગવાન બેટે જ વેહેલો.”

પણ અમુક વ્યક્તિ સંત છે કે નહિ એ સપૂર્ણ રીતે આખો ઉઘાડી જોવાની નહીં રહે છે. વળી પોતે પણ એ જ માર્ગે ચાલનાર સાથી મુસાફર છે, અને આ વિકટમાર્ગની સઘળી ગલીગુંચીઓ એને પણ વિદિત નથી એ વાત પ્રસંગોપાત્ત સમય અને અધિકાર બેઈ શિષ્યને સમજાવવી એ સદગુરુનું કર્તવ્ય છે.^૧

૧ આમ જેમ એક પાસ ગુરુને અથોગ્ય મહત્ત્વ આપી એને અન્ધ શ્રદ્ધાથી વળગી રહેવાનો દોષ ‘પ્રાચીન’ માર્ગીઓનો છે, તેમ બીજી પાસ સર્વ જ્ઞાન હમેશ પુસ્તકથી જ કે તર્કબળથી જ ગમ્ય છે, ધર્મ સગવડ પડતી રીતે જ આચરવો ઠીક છે છતાં વિચારની બૃહ ભરેલી વર્તણૂક ‘નવીન’ માર્ગીઓમાં જણાય છે. આથી પરિણામ એ થયું કે ‘પ્રાચીનો’ વહેમમાંથી છુટતા નથી, અને ‘નવીનો’માં ધાર્મિક વૃત્તિનું બળ આવડ્યું નથી. એકે સુધરવાનું છે, અને બીજાએ સુધારવાનું છે, પણ બે પક્ષનો કાષ્ટપણ રીતે યોગ થતો નથી,

આવા સાચા અને કૃપાળુ શુરુ સોધવાની ઇચ્છા જિજ્ઞાસુ-હૃદયને સ્વાભાવિક રીતે થાય છે, અને એવા શુરુ થવા લાયક મહાપુરુષને અમારે, સ્વસમાન પંક્તિના સમાન-હૃદયથી પણ ધણી શાંતિ મળે છે. સન્તાના સમાગમથી મનુષ્યની ધોરમાં ધોર પશુવૃત્તિ પણ શમી જઈ ખરૂં મનુષ્યત્વ કેવું ખીલી આવે છે એ અખાએ બહુ સારી રીતે દર્શાવ્યું છે. અખો કહે છે:—

“ સંતસંગ કીધા વિના જન, જેવો વનમાંનો પશુ;
ઉપજે ખપે તે વન વનમાં, વસિતું સુખ નહિ કશું.
સંતસંગે સર્વ સમજે, પશુ ટળી થાયે પાન,
સંત તે જ કૃપા કરે તો, નવપદ્મવ થાય ગાન.
કામ ક્રોધ લોભ મોહ તાપે, જળી રહ્યા ને જન;
તે જીવને ઘાલા થવાને, સત તે પર્જન્ય.”

આવા “પર્જન્ય” માટે ઉત્સુક બનેલી મીરાંએ લોકાપવાદની પણ દરકાર ન કરી,

“ માતા છોડો પિતા છોડે છોડે સર્ગાં સાઈ--
સાધુ સંગ વેઠ વેઠ લોકલાજ' खोई.”

‘લોકલાજ’ એ પ્રત્યેક મહાન કાર્યમાં બહુ વિઘ્નકારી છે. એ છોડ્યા વિના સંસાર-સમુદ્ર તરવો અશક્ય છે. પણ આજ “લોકલાજ” ખોતાં વીરહૃદયને પણ રહેજ ધક્કો લાગ્યા વિના રહેતો નથી. એવો માયાનો પ્રભાવ છે ! આખરે એ તરફ પું ફેરવી બિચારી મીરાં કહે છે:—

અને આપણી ધાર્મિક અવનતિ હતી તેવીને તેવી કાયમ રહે છે. આપણા ‘નવીન’ વિદ્વાનો ન્યાં સુધી નિરબિમાન વૃત્તિથી ‘પ્રાચીનો’ની ભજનમંડળીમાં ભજતાં આંચકા ખાશે ત્યાં સુધી હિંદુસ્થાનનો ધાર્મિક કુદ્દાર દૂર છે ‘પ્રાચીનો’એ પણ એટલી ઉદારવૃત્તિ રાખવી ઉચિત છે કે આપણો ધર્મ બહુ વિચાળ છે, અને અસંખ્ય મહાન મગજો અને હૃદયો-માંથી ઉદ્ભવ પામ્યો છે, અને તેથી ને એમની અમુક રૂઢિને અનુસારે જ ધર્માચરણ કરતો નથી, તે હિંદુ મંત્રી જાય છે અને નારિતક યઈ જાય છે એમ નથી. ધણીવાર આવી ‘દે-ખાતી નારિતકતામાં એમની પોતાની આસ્તિકતા કરતાં વધારે આસ્તિક્ય સમાયલું હોય છે. સુધારકોએ એટલું જોવાનું છે કે ચાકતી વ્યવસ્થામાં સુધારો કરવાને બદલે કેવળ અ-વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરવી અને સમાજના પરમાણુઓને એમની વિનાશક પદ્ધતિવડે છેક અસ્ત-વ્યસ્ત કરી નાંખવા એ અસંત અનિષ્ટ છે. આ સર્વ સત્યમાં કાંઈ જ નવીન શોધ નથી, તથાપિ એ પ્રમાણે આચરણ યતું નથી એવું અવિધાનું બળ છે !

૧ જીવ-મુક્તિવિવેકમાં ત્રણ પ્રકારની વાસનાનું સવિસ્તર નિરૂપણ કર્યું છે: કેદવા-સના, લોકવાસના, અને શાસ્ત્રવાસના; ‘લોકવાસના’ તે આ ‘લોકલાજ’.

“હોનાતી સો હોઈ”

અને આ રીતે “દાસ મીરાં, લાલ ગિરધર” એ અમાધારણુ પ્રતિષ્ઠા-અધિકાર-મીરાંએ પ્રાપ્ત કર્યો.

સાર—(૧) જગત્ તરફ વૈરાગ્ય અને દયા (૨) પરમાત્મા તરફ જ્ઞાનમય પ્રેમ અને શ્રદ્ધા (૩) સંત તરફ માન અને સંગીની ઇચ્છા એ ભાગવત જનની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ છે

ગણિત-કેસરી—મિ. આર. પી. પરાંજપે.

મિ. આર. પી. પરાંજપે કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીની મેથેમેટિકલ ટ્રાઇપોસના સિનિઅર ફૅલો (ગણિત-કેસરી) સિદ્ધ થયા-એ સખન્ધી આજ કાલ આખા હિન્દુસ્થાનમાં વિજય હુન્દુભિ વાગી રહ્યો છે વાઈસરાય લૉડ કર્ઝનથી માંડી અલ્પમાં અલ્પ એક કાલેજવિદ્યાર્થી પર્યંત ઉચ્ચ કેળવણીવિષયક જ્ઞાન ધરાવનાર દરેક વ્યક્તિ મિ. પરાંજપેને અભિનંદન આપે છે, અને આ અભિનંદનમાં અમે અત્યંત દર્પપૂર્વક માનિલ યત્નએ છિએ હિન્દુસ્થાન પ્રાચીન સમયથી ખાસ કરીને એના તત્ત્વજ્ઞાન (ધર્મ) અને ગણિતવિદ્યામાટે પંકાયું છે, અને યદ્યપિ તત્ત્વજ્ઞાન માટેની એની કીર્તિવેલ આજ પર્યંત લીલી રહી છે, તથાપિ એના ગણિતશાસ્ત્ર સખન્ધી યશ ભારતરાજ્યના સમય પછી જગત્ની દૃષ્ટિ આગળથી જરા જરા ખસી માન સ્મરણ્યુગ્ય થઈ રહ્યો હતો-એને આજ પુનઃ જગત્ આગળ પ્રસક્ષ ઉપસ્થિત કરી આપવાનું માન મિ. પરાંજપેને છે. મિ. પરાંજપેનો વિજય બેશક અદ્ભુત છે, અને એથી જટલો આનંદ લઇએ તેટલો ઓછો જ છે. પરંતુ હિન્દુસ્થાનને શૈક્ષિક વિજયના આનંદ કરતાં પણ અધિક લાભ એ થયો છે કે ત્યેક હિન્દવાસીનું લક્ષ કેટલાક મોટા પ્રશ્નો ઉપર આજથી સવિશેષ રીતે એચાયું છે: (૧) હિન્દનાં ખાસકોને યોગ્ય પ્રસંગ મળે તો તેઓ કેવા યાવ ? (૨) આ પ્રસંગ મળવામાં પ્રતિબંધક કારણો શાં શાં છે ?

પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો આ પાંચ સાત વર્ષમાં બહુ સારી રીતે આપાઈ ગયો છે જે દેશને (માત્ર વર્તમાન અને હાલ સ્મરણમાં આવે છે તેટલાં જ નામ ગણાવતાં) મિ. અતુલચંદ્ર ચૈટરજી, પ્રો. બોસ, પ્રો. બીસે, ડૉ. રાઓ, કુમારથી રણજિતમિંદજી, વીર વિશ્વાસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, મિ. જશિદાસ રાનડે, મિ. દાદાભાઈ નવરોજજી, મિ. રમેશચંદ્ર દત્ત જેવા અનેક પુરુષો પોતાની જન્મભૂમિ કહી શકે છે, તેના ઉદય માટે નૈરાશ્યવૃત્તિ ધરતાનું કાર્ધ જ કારણ નથી. હિંદની બુદ્ધિ (Intellect)નો યશ હમણાં ચોતરફથી એકે અવાજ ગવાય છે, પરંતુ આજ કાલ હિન્દ ખાતર કેટલા બધા હિન્દવાસીઓ સ્વાર્થનો ભોગ આપી રહ્યા છે એ ધ્યાનમાં લેતાં એની નીતિ (character) ની દિનપર દિન યતી અભિવૃદ્ધિ

* યુરોપમાં St. Theresa કોલેજ મીરાંને મળતી આવે છે

વિષે પણ શંકા ધરવાનું કારણ રહેતું નથી. પણ હિન્દુસ્થાનમાં 'Intellect' (બુદ્ધિ) અને 'character' (નીતિચળ) છે કે નહિ એ કરતાં અધિક ઉપયોગી પ્રશ્ન આ બીજો છે—કે આ વસ્તુના વિકાસમાં પ્રતિબંધક કારણો કેટલાં છે? હિન્દુઓને પોતાની બુદ્ધિ તથા નીતિ ખીલવવાને રાજ્ય તરફથી જોષ્ઠએ તેટલો અવકાશ મળતો નથી એ ખરું જ—પછી તે યોગ્ય કારણસર હોવા ન હોવા એ જૂદો પ્રશ્ન છે—પણ નિષ્પક્ષપાત રીતે બોલીએ તો કહેવું જોઈએ કે આ કરતાં પણ વધારે શોકનું કારણ તો એ છે કે જે ઉપાય આપણા હાથમાં છે તેનો પૂરેપૂરો—અરે લેશમાર પણ—ઉપયોગ આપણે કરતા નથી. હિન્દુસ્થાનનું રાજ્ય-અન્ધારણુ પ્રથમ સુધરવું જોઈએ એ આગ્રહમાં સલાહ હશે તો પણ એ આગ્રહને વળગી રહી, આપણાથી અનતા ઉપાય—સંસારસુધારો—કરવામાં વિલંબ કરવો એથી હાનિ રાજ્ય-કર્તાઓને નથી, પણ આપણને પોતાને જ છે. હિન્દુસ્થાનનું અધિક વર્તમાન કાળનો મ્હો-ટામાં મ્હોટો સલાહ એના દારિદ્ર્યનો છે એ વાત નવા જુના સર્વે સ્વીકારે છે. પણ આ દારિદ્ર્યની જો આપણને તીવ્ર લાગણી થઈ હોય તો આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય 'વિલાયત' જવામાં નાતજાતના પ્રતિબંધો—આપણા વેણ્ટેરિઅનિઝમ અને અરા ધર્માભિમાનને હાનિ ન પહોંચે એવી રીતે—દૂર કરવા એ છે આ પ્રતિબંધોને વધારે મજબૂત કરવાની જૂના વિ-આરના માણસોને ફરજ પાડનાર કેટલેક દરજ્જે આપણા 'વિલાયત' જનારાઓ પોતે જ છે. પરંતુ મિ. બોસ કે મિ. પરાંજપે કે મિ. અતુલચન્દ્ર કે મિ. દાદાભાઈના જેવાં પરા-ક્રમે જેવા ઇચ્છા હોય તો આ પ્રતિબંધ ધીમે ધીમે શિથિલ-સહ-ચવા જ જોઈએ એમાં શી શંકા?

‘એ કહે છે તેમ

“ Full many a gem of purest ray serene
The dark unfathom'd caves of ocean bear;
Full many a flower is born to blush unseen,
And waste its sweetness on the desert air.”

હિન્દુસ્થાનમાં ધણાં નરરતો હજી ખાણમાં ખરેલાં છે, અને એને બહાર કાઢવા વિના અન્ય સુધરેલી પ્રજાઓ સાથે દરીદ્રાઈમાં ટકવું અશક્ય છે. આ સર્વ અજ્ઞાનનું મુખ્ય કારણ આપણો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો અભાવ છે. પરદેશ જતા સંબંધી શાસ્ત્રોના નિષેધને આ પછે બહુ આગ્રહપૂર્વક વળગી રહીએ છીએ, પરંતુ એ નિષેધો ક્યારે ક્યારે, દેશની કેવી સ્થિતિમાં, અને કેવા કારણથી ઉત્પન્ન થયા હતા એ વિષે આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિહિનુથી જરા પણ વિચાર કરતા નથી. આપણા જૂના માણસો, જેમ ‘સરકાર’ શબ્દમાં ગવર્નમેંટ, મ્યુનિસિપલિટી, રેલવેકંપની આદિ વચ્ચે બેઠ પાડી શકતા નથી, તથા જેમ ‘વિલાયત’ શબ્દથી ક્રાન્સ, જર્મની, જાપાન, ઈંગ્લંડ, અમેરિકા સર્વે એક જ સમજે છે તેમ, ‘શાસ્ત્ર’ એ વિચારોનો ઐતિહાસિક પ્રવાહ છે એમ સમજવાને બદલે જાણે ‘શાસ્ત્ર’ એવા નામનું એક જ પુસ્તક હોય એમ માની લે છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે હિન્દુઓ જેવા ઉદાર દેશના, સમયાનુસારી, બુદ્ધિમાન અને નિરંતર યોગ્ય સુધારો કરવામાં તત્પર એવા સોકા આજ

કાલ જડ નેવા પડી રહે છે ! ઈં મં બારમા, છેવટે પદરમા, સૈદા પહેલાંનો-મુસલમાન-ના રાંબ પહેલાંનો-મતિદાસ જોશી તો તમને લાગશે કે હિન્દુઓને 'conservative people' કહેવા એના જેવું અર્થઘટન ખીજું કંઈ જ નથી. મુસલમાનના આત્મા પછી 'conservatism' માટે આગ્રહ ધરવો એમાં પણ એમનું સમયાનુસારિત્વ જ હતું કેમકે એવા આગ્રહ વિના હિંદુધર્મનું રક્ષણ થવું અશક્ય હતું. પણ આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ હવે છે કે આ મહાન પ્રભુ વર્તમાન સમયમાં આવી મન્દ અને વાણી અત્ત ખાઈ જીવનાર કેમ થઈ ગઈ છે ! પણ હિંદને સુભાગ્યે હવે સમય દૂરતો આવે છે, અને એનાં ઉદ્ધ-કરણો કાંઈક કાંઈક દૃષ્ટિગોચર થવા માંડ્યાં છે. આશા છે કે મિ. પરાંજપેનો અનુપમ દાખલો અન્ય વિદ્યાર્થીઓ લઈ હિંદુસ્થાનની જયધોપણા નિરંતર કાયમ રાખશે પરંતુ એમાં સહાય થવું એ નાતોના અમણીઓનું કામ છે.

इत्यलम्.

રસમીમાંસા.

(અનુસંધાન ૧૦૨ થી.)

શુન સારે હું આગળ ચાલું છું અને પૂછું છું કે પાકિયા માત્ર એક અનુભવ અર્થાત્ ઉપલોગ (Experience) જ છે અને વિદ્યા (Art) નથી જ એ મ્હારા અ-ભિપ્રાયને તું મળે છે ? મ્હારું એમ માનવું છે કે—વૈદ્ય એક વિદ્યા છે, કેમકે એ રો-ગીના શારીરિક બંધારણ અને પ્રકૃતિને લક્ષીને પ્રવર્તે છે, અને દરેક બાબતમાં હેતુ વિ-ચારીને કાર્ય કરે છે; અને પાકિયા માત્ર અનુભવ એટલે ઉપલોગ જ છે, કેમકે સુખ સાધવામાં એ સુખના સ્વરૂપ કે લક્ષ્ય ઉપર લક્ષ આપતી નથી પણ એનું કાર્ય સાધવા સાક્ષાત્ મર્યો પડે છે, કશાનો વિચાર કે ગણતરી કરતી નથી, પણ અનુભવ અને રહિતે અનુસરીને કાર્ય કરે છે. આત્મા સાચે સજલ ધરાવનાર અનેક દિવાઓ છે, જેમાંની કેટ-લીક વિદ્યાર્થ હોઈ આત્માના પરમ અર્થ માટે ચોંજના કરે છે, અને ખીજી એ અર્થની અવગણના કરે છે, માત્ર સુખ અને સુખના માધન ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખે છે, પણ કયાં સુખો સારાં છે કયાં ખોટાં છે એનો વિવેક કરતી નથી અને ગમે તેવી તૃપ્તિ સિદ્ધ કરવી તે શિવાય એનો અન્ય હેતુ જ નથી. આ ખીજા પ્રકારની ક્રિયાને હું ખુશામત કહું છું, કેમકે એમાં ખુશ કરવા ઉપર જ ધ્યાન છે, અને મારા ખોટાનો વિવેક નથી. હવે હું તને પૂછું છું કે તું આ મ્હારા વિચારને મળે છે ?

શિન તદન મળું છું.

શુન આ જેમ વ્યક્તિ માટે સસ છે તેમ જ આખી સમા માટે પણ છે—એટલે કે એક માણસ આખી સમાને આનંદ ઉપજાવે અને છતાં એમના ખરા શ્રેય માટે બેદરકાર હોય.

શિન એમ જ.

શુઠ મને કહીશ કે કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ મનુષ્યગતિને આનંદજનક હોય છે ? અથવા તો મને એટલું જ કહેજે કે વીણાવાદન એક માત્ર સુખને લક્ષીને જ આલનારી કલા નથી ?

શિઠ હા, છે જ.

શુઠ અને એ જ વાત બીજી કલાઓના સંબંધમાં પણ સત્ય નથી ? ઉદાહરણ તરીકે, નાટ્ય-કાવ્યાદિ કલા સો.મને કહીશ કે નાટ્ય-કવિતાનો પરમ ઉદ્દેશ શો હોય છે ? સમાજ-નને માત્ર આનંદ જ આપવાનો ? કે એમની સાથે લડીને તથા એમના દુર્ગુણો ન વખાણતાં જ સત્ય હોય તે-પ્રિય અપ્રિય સર્વ સત્ય-ચયાસ્થિત કહેવાનો ?

શિઠ એમાં કંઈ જ શંકા નથી કે સમાજનના આનંદ તરફ જ એની દષ્ટિ રહે છે.

શુઠ ત્યારે એ આપણે જે હમણાં 'પુરામત' કહી તે નહિ ?

શિઠ તે જ.

શુઠ હવે ધારો કે કવિતામાંથી જદ પ્રાસ અને સંગીત કાઢી લઈએ-તો શું રહે ? માત્ર વાણી કે બીજું કંઈ ?

શિઠ વાણી જ.

શુઠ અને આ વાણી લોકના ટોળા પ્રતિ બોલાય છે ?

શિઠ હા.

શુઠ ત્યારે કવિતા એ એક પ્રકારનું વક્તવ્ય (Rhetoric) છે એમ સિદ્ધ થયું, નહિ ?

શિઠ બરાબર.

શુઠ પણ આ વક્તવ્ય તે પુરામત જ છે એ પણ આપણે જોયું ?

શિઠ હા.

શુઠ ત્યારે કવિતા પણ પુરામત

શિઠ હા પણ કેટલાક કવિઓ માત્ર એ તાજનના આનંદ ઉપર જ નહિ પણ એમના હિત ઉપર પણ સક્ષ રાખે છે.

શુઠ બલે; પણ એટલું કયુલ વાય તો મ્હારે ખસ છે, કે વક્તવ્ય એ પ્રકારનું છે: એક, જે કેવળ પુરામત છે, અને બીજું, જે ઉત્તર હોઈ આત્માને ખુશી કરવાનો નહિ પ્રણ કેળવવાનો અને સુધારવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે

જે સત્ પુરુષ આવા ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી પ્રવર્તે છે તે હમેશાં અમુક ધોરણસર જ બોલે છે, ગમે તેમ નહિ-અર્થાત્ જેમ કારીગર અમુક સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાના હેતુથી બાપત યર્ધ અમુક સાધનો જ પસંદ કરે છે, અને જૂઠા જૂઠા અવયવોમાં એક બીજા સાથે સમતા સંપાદન કરવા વત્ન કરી પોતાની કૃતિમાં નિયમમતી એકતા લાવે છે તેમ પણ આવા વક્તાઓ (કવિઓ) હતા નહિ, અને છે પણ નહિ.* [પ્લેટોના Gorgias માંથી.]

* પ્લેટોમાંથી ઉતારા અને સમાપ્ત યાચ છે. ઉતારા આપવામાં તાત્પર્ય સાચવી વધે-ઘટે ફેરફાર કર્યા છે. હવે પછી અને સમાપ્ત કવિતા સંબંધી સિદ્ધાન્તોનું વિવેચન કરવામાં આવશે. લખાણ બહુ આવી પડવાથી તથા ધર્મના વિષયો ઉપર અમારા માહકોની વધારે, રુચિ જણાવાથી થોડોક વખત આ વિષય રહેતા દેવામાં આવ્યો હતો. તન્ત્રી.

‘શબ્દચમત્કારવાળી કવિતા’ના ગર્થાપત્રના ઉત્તરતું પરિશિષ્ટ.

અમારા પ્રેસવાળા અમને જણાવે છે કે “છેલ્લા રૂઠાં (શર્મ) માં એક પાનાનું લખાણ ખુટે છે.” છેલ્લા થોડા સ્થળમાં નવીન વિષય ચર્ચા શકાય એમ ન હોવાથી અત્રે પરિશિષ્ટરૂપે ‘શબ્દચમત્કાર’વાદીઓને સ્થળપૂરતાં નીચેનાં પ્રમાણો મનનાર્થે અર્પણ કરીએ છીએ:—

૧. “યમકે ચ પ્રવન્ધેન બુદ્ધિપૂર્વકં ક્રિયમાણે નિયમેનૈવ યત્નાન્તરપરિગ્રહ આપતતિ શબ્દવિશેષાન્વેષણરૂપઃ । અલઙ્કારાન્તરેષ્વપિ તતુલ્યમિતિ ચેત્, નૈવમ્ । અલઙ્કારાન્તરાણિ હિ નિરૂપ્યમાણદુર્ઘટનાન્યપિ રસસમાહિતચેતસઃ પ્રતિભાનવતઃ કવેરહંપૂર્વિકયા પરાપતન્તિ । યથા કાદમ્બર્યા કાદમ્બરીદર્શનાવમરે તથા ચ માયારામાદિશિરોદર્શનવિહલાયાં સીતાદેવ્યાં સેતૌ । યુક્તં ચૈતત્ । યતો રસા વાચ્યવિશેષૈરેવાક્ષેપ્તવ્યાઃ । તત્પ્રતિપાદકૈશ્ચ શબ્દૈસ્તત્પ્રકાશિનો વાચ્યવિશેષા એવ રૂપકાદયોઽલઙ્કારાઃ । તસ્માન્ન તેષાં વહિરજ્ઞત્વં રસાભિવ્યક્તૌ । યમકદુષ્કરમાર્ગેષુ તુ તત્સ્થિતમેવ ”

ભાવાર્થ:—યમકોતી બુદ્ધિપૂર્વકં શ્રેષ્ઠિ દાખલ કરવા જતાં, રસનિર્માણમાં જે યત્ન થાય છે તેથી અન્ય યત્નની—“શબ્દાન્વેષણ”-(શબ્દો શોધવા જવા-)-રૂપી યત્નની—અવશ્ય અપેક્ષા પડે છે. અલંકારાન્તરમાં નહીં પડતી ? ના. એમાં ભેદ છે. અલંકારાન્તરો દુર્ઘટ દેખાય એવા હોય છતાં-જ્યારે પ્રતિભાવાળા કવિનું ચિત્ત રસમાં સમાહિત થાય છે ત્યારે ઉપરાઉપરી અદ્ભુતભિક્ષાથી કવિ આગળ ઉપસ્થિત થાય છે-જેમ કાદમ્બરીમાં કાદમ્બરીદર્શનસમયે, સેતુમધ્ય કાલ્યમાં સીતા માધિક્ષકામનું ‘જન મધુ’ જુએ છે તે સ્થળે, (શેક્સપિયરમાં અનેક સ્થળે) છતાંદિ અને આ યોગ્ય છે. રસનો વાચ્યથી આક્ષેપ થાય છે, અને તેથી રસાભિવ્યક્તિમાં એમની બહિરગતા નથી શબ્દભંગાદિ દુષ્કર યમકના માર્ગમાં તેા રસથી બહિરંગતા છે જ. (શ્રીમદાનન્દવર્ધનાચાર્ય.)

૨. “ધ્વન્યાત્મભૂતે શૃંગારે યમકાદિનિવન્ધનમ્ ।

શક્તાવપિ પ્રમાદિત્વં વિપ્રલમ્ભે વિશેષતઃ ॥”

એ પૂર્વે ટાંકેલા અમારા ધ્વનિકારના પ્રમાણની ટીકામાં એક મહાનુ ટીકાકાર લખે છે: “યમકાદિ કવેઃ પ્રતિપન્નુશ્ચ રસવિગ્રહકાર્યેવ”-અર્થ:—યમકાદિ કવિ અને વાચકના રસમાં વિગ્રહકારી જ છે,

તથા:—

“સર્વત્ર મહુરિકાપ્રવાહોપહતસહૃદયધુરાધિરોદ્દાવિહીનલોકાવર્જનાભિપ્રાયેણ તુ મયા શૃંગારે વિપ્રલમ્ભે ચ વિશેષતઃ ઇત્યુક્તમિતિ ભાવઃ । તથા

‘યમકાદિનિવન્ધે તુ પૃથગ્યત્નોઽસ્ય જાયતે ।

શક્તસ્યપિ રસેઽજ્ઞત્વં તસ્માદેષાં ન વિદ્યતે ॥’

‘ઇતિ સામાન્યેન વક્ષ્યતિ”

ભાવાર્થ:—“ધ્વન્યાત્મભૂત શૃંગારમાં યમકાદિનું નિર્ગંધન અનિષ્ટ છે. શક્તિ હોય તો
 પણ કવિનું પ્રમાદિત્વ દર્શાવે છે, વિપ્રલંભમાં વિશેષે કરીને”. ‘વિપ્રલંભમાં વિશેષે કરીને’
 એટલું પણ ચાલતા ગાડરીઆ પ્રવાહને ખુશ કરવા માટે જ. ખરૂં જોતાં તો ધ્વનિકાર
 પોતે જ આગળ કહે છે તેમ રસસામાન્ય માટે આ સહ છે. “યમકાદિરચનામાં શક્તિવાળા
 કવિને પણ ભૂદો યત્ન કરવો પડે છે જ, માટે યમકાદિકની રસમાં અંગતા નથી.

(श्रीमद्वलिनपगुप्तपादाचार्य)

૩. રસ વિનાને રથમે યમકાદિક 'ચમકાર' રચવામાં બાધ નથી કોમ કહેવામાં આવે.
તો નીચેનું વચન જોવું:—

“ एतच्च चित्रं कवीनां विशद्वल्लगिरां रसादितात्पर्यमनपेक्ष्यैव काव्यप्रवृत्तिदर्शनादस्माभिः परिकल्पितम् । इदानीन्तिनानां तु न्याय्ये काव्यनयव्यवस्थापने क्रियमाणे नास्त्येव ध्वनिव्यतिरिक्तः काव्यप्रकारः । यतःपरिपाकवतां कवीनां रसादितात्पर्यविरहे व्यापार एव न शोभते ” ॥

ભાવાર્થ:—ચિત્રકાવ્ય વસ્તુતઃ કાવ્યજ નથી ^૬ (એ ઉપર જણાવ્યું છે), પણ વિશ્વંસ વાણીવાળા કવિએ રસવિપયક તાત્પર્ય વિના પણ પ્રવર્ત્યા છે, માટે અમે ચિત્રની આટલી વાત પણ કરી. હાલના સહદયોની કાવ્યમુજ્જ્વળી મિદ્ધાન્ત-વ્યવસ્થામાં તો ધ્વનિ વ્યતિરિક્ત કાવ્યનો પ્રકાર જ સંભત નથી, અને તે યોગ્ય છે. કેમકે પ્રતિભાના પરિપાકવાળા કવિઓને રસાદિતાત્પર્ય વિનાનો વ્યાપાર જ અનુચિત છે.

તંત્રી.

મહારાજ,

(મજેલું.)#

(अनुसंधान पृष्ठ २७२ थी).

તેનું અંતઃકરણ એટલું વિરાળ હતું કે દુનિયાં (સર્વ લોકોની અનેક જાતિ માર્ગ) વાસ્તે બીજું શેષ રચલ નહોતું, પરંતુ પોતાને વિશેષ કરનારને (દોષ બુદ્ધિથી) યાદ રાખી શકતો નહો. આવા દૃષ્ટાન્ત, એક પ્રકારની શક્તિ વિશે સૂચના આપે છે તે શક્તિને વિદ્યાભ્યાસી વધારે સ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટતાથી જાણી શકે. સૂક્ષ્મતાથી પોતાના ખાસ ગ્રંથમાં જાણી શકે; અને પોતાને માનનીય મહાનુ જનમાં આનંદ અને આનંદાવ અવશ્ય જોઈએ એવું તે માને. આવાં મનુષ્ય દયાળીથી ખાત્રીથી માનીએ કે દુનિયાની દવા, કોષ્ટપણ વખતે મહાનુજનના સમૂદયથી પવિત્ર યથો; મહત્ત્વનું ચિદ્ર, પરમદિનકારીપણું જજ્યારો. મહત્ત્વ એટલે સતતા, સદ્ભાવ અને પ્રેમ. જીવિત પ્રપંચમય છે. એક સામાન્ય મિથ્યા કથન એ છે કે મારે રહેવાનું કે—બીજામાં (કોઈ મહોદ્દા શહેરમાં) હોત તો હાં ચોખ્ખો સોચત મળત, પણ આદી મારા ગામમાં કોઈ સૌજન્યવાળો પુરુષ નથી, ઉચ્છેદ પ્રકૃતિવાળો ત્રી નથી. આ તમારે જાણવાનું શું જાણું છે કે દૃષ્ટિમાં વિપર્યય થવાથી દૃશ્ય પદાર્થ અન્યથા ખાસ છે ? કે, ને આપણે હીએ છીએ તેનો જહાંડકત્વ પ્રતિધ્વનિ છે ? 'મહત્ત્વ'નાં ચિન્હ નથી, એમ નથી, પણ અવશ્યકન દૃષ્ટિ નથી. કોષ્ટપણ માણસ જેનું મગજ વિચા-

* સમ્યક્ "Silence."

રથી ભરેલું હોય, અથવા ને, કાષ્ઠપણુ વિષય તરફ તલ્લીન હોય, તેને જ્યાં જાય ત્યાં પોતાને ઉપયોગી દેખાતું મળી રહે છે. (વિશેષ) મનસ્વી જનની ખુદીના સ્ફુલ્લિંગ કેવલ ખુદી વિલાસનું આકર્ષણ કરે છે; ચારિત્ર્ય તરફ લક્ષ્ય રાખનારની નજર (મુખ્યત્વે) સદ્વર્તન ઉપર જ પડે છે. એક મનુષ્ય જેની સાથે (પરિચયથી) વાત કરતો હોય, તે ખીન્ન જોયો પોતે હોય છે; તે તમે નથી જાણતા? જો કાષ્ઠપણુ ભારરૂપ મને હોય તો તેમાં દોષ મારો જ છે. પોતાથી વધારે નબળા સ્થિતિમાં માણસ પ્રત્યે ફરજ, વધારે સારી સ્થિતિવાળા પ્રત્યેની કર્તવ્યતા સાથે સરખાવતાં, યોદ્ધામાં યોદ્ધું, સમાન (પણુ) જાણે ન હોય, એમ શાવાસ્તે દુઃખ નિવેદન કરે છે? જો સર્વ મનુષ્ય, સમાન હોતો તો પાણીના પ્રવાહ નહોતો હોત; પાણીની સપાટીની જે વિષમતાથી ધોધ પડે છે તેથી જ મનુષ્યને શીખવાની દૃષ્ટિ હોય છે તેને વાકપટુત્વ, આવેશ (માનત્વ) અને તર્કશક્તિ, સ્થિત થાય છે. આપણું રાખવું તે સાથે, 'મહત્વ' ના જગ્યાએમાં તીવ્ર બ્રાત્રમાય ચરાચર જગત્ પ્રત્યે ઐક્યભાવ જોઈએ કે જેથી તેને સર્વ વર્ણના લોકો પ્રતિનિધિવત્ માને છે. આ પ્રમાણે, આપણા (દુનીયાદારી) અનુભવમાં દોષ બહાર લાવી આપણી રાદ્ધપદાર્થ તરફ સહજ (મૂળ) વૃત્તિ છે એ દર્શાવવાની ફરજ પડી છે. પ્રત્યેક સારા વિચારને જાપને આપણને વધારે અને વધારે લાગે છે કે તે પુરૂષ હાલમાં અથવા હવે પછી મળશે અને તેને શોધીએ છીએ-જેને આપણે જોયો નથી, જેનામાં અભિમાનના અભાવને લઈ યથાર્થ નિયમાનુસારીપણું ઉચ્છ નથી થયું, જેની પોતાના સંયમથી અન્ય ઉપર સત્તા છે, આનંદ કરે તેવી રીતિ છતાં કરણીમાં જે દૃઢ નિશ્ચયવાળો છે, જે પોતાના પક્ષનું ચિરસ્થાયીપણું માને છે, જેને પ્રાપ્ત કરવાનું જ છે તે હમેશા ચક્ષુ આગળ સ્પષ્ટ છે, જે દિવ્યમાણને દૃષ્ટિમાં જ રાખે છે, અને રહેણીમાં જેની સ્વતંત્રતા (એની ખુખી એમાં જ છે એમ) અન્ય લોકો માન્ય કરે છે. (ધર્મસંત- 'મહત્વ' ઉપર).

“સાચા સુધારા વાસ્તે યથાર્થ જ્ઞાનની જરૂર છે; ઉત્થાપન વાસ્તે સપ્રમાણ દર્શનની આવશ્યકતા છે. એકાએક અમુક કાર્યથી સારો ફેરફાર થઈ શકે પણ પાછી તરત મૂળ મુશ્કેલી આવી ઉભી રહે છે; મુળ દોષનું નિવારણ કરવું જોઈએ. જે દુષ્ટ સ્ત્રીમાં છે, તેનું કારણ સર્વ આપણાં આગલાં લોભ, કામવૃત્તિ, અને સ્વાર્થ ધૃષ્ટિ અને બ્રાત્રમાવનો અભાવ એ છે. જે કર્મ થયું છે તેનું ફલ પણ થવું જ જોઈએ; પાસે આપણે અરરપરસ દોષ નહીં મૂકતાં પ્રેમ જ રાખીએ. નિંદાથી કંઈપણ ફાયદો નથી; આપણા સમગ્ર મોહનું ફલ દુનયામાંનું પાપ છે. દ્રેષમાય ટાળવાનું સાધન પ્રેમ જ રાખવો એ છે. આપણા સામાજિક કષ્ટ આવેશ બોલવાથી દૂર નહીં થાય. જો સ્કૂલ દેહથી થતું કાર્ય, અંતરના અવાજનું યથાર્થ અનુસરણ હોય, જે આચરણમાં જે લાવણ્યના અને પાણીમાં જે અનુકૂલપણું હોય તે અંતરના સ્ફુરણનાં યથાર્થરૂપ હોય, તો તે સુધરવું શક્ય બાલ જ છે એમ નહો; આવી સાચી ખુખી હમેશાં તાજ જ રહે છે. દિવ્યતેજનો પ્રભાવ એવા મનુષ્યમાં જણાય અને લોકો તે સત્ પદાર્થ વાસ્તે ઉત્કંઠા રાખે. જે જીવ, અધમ કાર્ય વિમુખ વૃત્તિવાન છે તે તેવાં જ દુર્ગુણી મા બાપને ત્યાં જન્મ લે છે; જેઓએ પોતાનાં શરીરને દોષિત કર્યાં છે—પદાર્થમાં (દુષ્ટ સ્ત્રી) વિષ મેળવ્યું છે. તેઓએ અધોગતિ પ્રાપ્ત કરેલ છે એવા જીવને રચતી દુષ્ટ વાસનાને યોગ્ય જ ક્ષેત્ર તૈયાર રાખે છે.” (એની બિસેન્ટ.)

सुदर्शन.

(पुस्तक १४. छ. स. १८६८-६९.)

“ सत्यं परं धीमहि ”

तन्त्री—

आनन्दशंकर आपुआर्ष
मुप.

સુદર્શન.

પુસ્તક ૧૪ મું.

અનુક્રમણિકા.

વિષયનું નામ.	લેખકનું નામ.	પૃષ્ઠાંક.
	અ	
અગરલ.	રા. રા. ચમનરાય શિવસંકર. ...	૬૯-૮૩-૧૨૦-૧૪૧.
અગ્નિ.	"	૨૫૨.
આત્મનિવેદન.	તન્ત્રી.	૨૮૯.
	ક.	
વિતા અને સંગીત. ...	રા. રા. નરસિંહરાવ જોળાનાથ. ...	૭૯-૧૧૧-૧૨૦-૧૪૧.
		૧૭૮-૨૦૦.
દાવ્ય:—		
અદ્ભુત આયોજ. ...	પાન્ય.	૧૪૫.
અમર આશા.	રા. રા. મણિલાલનભુભાઈનું ઉદ્દેશ્ય. ૧.	
કોકિલાને આશ્વાસન. ...	લલિત.	૨૧૭.
ગાનવિમાન	કાન્ત.	૧૨૧.
૧૨.	કલાપી.	૪૯
ઝરણું.	યશવંત.	૨૭૪.
ઝેલરની કળીને....	કલાપી.	૭૩.
દિલને દિલામો....	"	૨૭૬.
દિવ્ય પ્રેમ.	સુખ-ધુ.	૨૪૨.
નરહરિ કૃત જ્ઞાનરમણી...	(મળેલું).	૧૬૯.
પ્રતિસ્પર્ધાના પરાક્રમ અને પોતાના પ્રભાવે કરી ભારત વર્ષની હુદ્દા.	આનન્દનન્દન.	૨૧૯
પ્રથમ નિરાશા. ...	કલાપી.	૨૪૧.
પ્રિયા કવિતાને....	"	૨૫.
પ્રિયાવિરહ.	સહકાર.	૬૭.
પ્રેમમય સૃષ્ટિ.	આનન્દ.	૨૧૮.
ફાયસાગર.	સેહેની.	૨૭૪.
મુગ્ધાના કુતૂહલનો નિર્ણય.	પાન્ય.	૨૪૪.
વિરહકથન.	આમ.	૧૯૪.
શાન્તિગીત.	અમર.	૧૯૩.

જાતી
અને વ.
એ-જેને
જેનું
તે જાતાં
ને પ્રાપ્ત
જે અને
જે. (ક-
પ્રમાણ
પણ
જે ક-
બુદ્ધિ
વારંદે
આ-
શામલો
નો યત્ન
તે પા-
કક્ષા
પ્રભાવ
અધમ
પોતાનાં
સંગતિ પ્રાપ્ત
ની બિરોધ.

શ્રીયુર્જરચાનરથ ...	આનન્દનન્દન. ...	૨૪૫.
સ્વરપાનુભવ. ...	(મળેયું). ...	૨૧૯.
સ્વર્ગગીત. ...	કાન્ત. ...	૧૨૨.
સ્વર્ગરથ દેવીને પ્રાર્થના. ...	" ...	૨૭૩.

ગ.

મણિનકેસરી.મી.આર.પી.પરાંજયે.	તન્ત્રી. ...	૨૫૮.
યુગરાત્રી ભાષા. ...	રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ...	૧૩૧-૧૬૧-૧૮૨-૨૫૭.
મંથાવચોકનઃ—		

ઐમર્સનના નિમન્ધેનું ભા- પાન્તર. }	તન્ત્રી ...	૮૩.
કૃષ્ણલાલનું વિદ્ય. ...	" ...	૧૪૭.
પંદર લાખ પર પાણી. ...	" ...	૧૯૫.
પુનર્લેખ સશાસ્ત્ર છે ? ...	" ...	૧૪૭.
વેદમોર્વશીપનું ભાષાન્તર. ...	" ...	૧૦૩.
પીર,મગીના ભાષાનુવાદ. ...	" ...	૧૪૬.
પીર્ત્તચ્ચોધ. ...	" ...	૨૨૦.

ચ.

હારવાળી કવિતા. ...	રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.	૧૬૪.
" (પત્ર તથા ઉત્તર.) ...	મિત્ર તથા તન્ત્રી. ...	૨૩૯-૨૪૦.
" (ચર્ચાપત્ર). ...	રા. મુનિ. ...	૨૭૮.
" (રા. મુનિને ઉત્તર) ...	તન્ત્રી. ...	૨૮૨.
" (" પરિશિષ્ટ) ...	" ...	૩૦૨.
'અમહારવાળી કવિતા' વિશે પત્ર તથા ઉત્તર. ...	મિત્ર તથા તન્ત્રી. ...	૨૩૯.

જ.

જીવાત્માનું અસ્તિત્વ. ...	(મળેયું). ...	૨૨૯-૨૫૦.
---------------------------	-----------------	----------

દિવ્ય પ્રભાત (નરસિંહ મહેતાના કાવ્ય ઉપર આખ્યાન.) }	તન્ત્રી ...	૨૭.
દુઃખાન્ત ...	જિજ્ઞાસુ. ...	૧૦૫.

ધ.

'પૃથુરાજ રાસા'ના એક અવ- લોકનમાંથી ઉદ્ભવતી એક ચર્ચા. ...	તન્ત્રી ...	૨૩૩.
પ્રસંગાભા. ...	(મળેયું) ...	૨૧-૪૩.
પાન્થ. ...	પાન્થ. ...	૧૫૧-૧૮૬.

બુદ્ધિ અને હૃદય. ...	તન્ત્રી. ...	૧૬૭.
લ.		
"ભાગવતોત્તમઃ" ...	તન્ત્રી. ...	૧૭૧.
મ.		
મહત્ત્વ ...	Silence... ..	૨૦૩-૨૧૬-૩૦૪
માયાવાદ. ...	તન્ત્રી ...	૧૨૧.
મી. ઠાઠાની કેશ સેવા. ...	" ...	૩૪.
ર.		
રસમીમાંસા. ...	તન્ત્રી. ...	૫૧-૭૪-૪૮-૧૧૧
રામકૃષ્ણ પરમહંસ—વચનામૃત. ...	" ...	૧૬૮.
રા. બા. રણડોડસાલ છોટાસાલ, } સિ. આર્થ નો સ્વર્ગવાસ. ... }	" ...	૨૪.
રા. રા. મણિલાલ નરસિંહજીવનવૃત્ત એકથીએમોફિસ્ટ મિત્ર. ...		૧૧.
વ.		
વિશ્વરચના. ...	(મળેલું) ...	૪૭-૬૪-૮૭-૧૧૧ ૧૪૭-૨૦૬-૧.
શ.		
શાન્તિ. ...	મિત્ર. ...	૨૨૪-૨૪૧.
શુદ્ધ વિજ્ઞાન શતક એ મનુદરિતુ રચેલું છે ? ...	} રા. રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ. ...	૨૧૭
શ્રદ્ધા અને શંકા. ...		૬૧.
શ્રવણ ...	" ...	૧૨૨.
સ.		
સુખ-એક કર્તવ્ય ...	મિત્ર. ...	૧૭-૩૮-૫૮-૧૩૩-૧૮૬.
તન્ત્રી.		
'સુદર્શન'ના આશયદ્રષ્ટા અને પ્રવ. } તંત્રી રા. રા. મણિલાલ નરસિંહજી. ... }	તન્ત્રી. ...	૨.
સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ—અનારસ ...	" ...	૨૦૮.
સ્વામિ વિવેકાનંદે અમેરિકાની } ધર્મપરિપક્વતા કેરું બાવણુ... }	(મળેલું) ...	૧૩
હ.		
હા. વિજ્ઞાનશતકમનુદરિતુરચેલું છે. પાઠક. ...		૨૫૯.
જા.		
'જ્ઞાનમુધા'માંના 'વસન્તોત્સવ' } કાવ્ય વિશે અધ્યાપત્ર }	મિત્ર ...	૧૫૩.
તિપ્પણીકર.		
તિપ્પણીકર.	રા. રા. તનુમુખરામ વિ. મનુમુખરામ ૩૭ ૩૪૧-૩૪૫-૩૫૬	
૧ બ્રહ્મમીમાંસા. ...	તન્ત્રી ...	૧૪૫-૧૪૬-૧૫૨-૧૬૬-૧૭૩-૨૪૧.